

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNIK

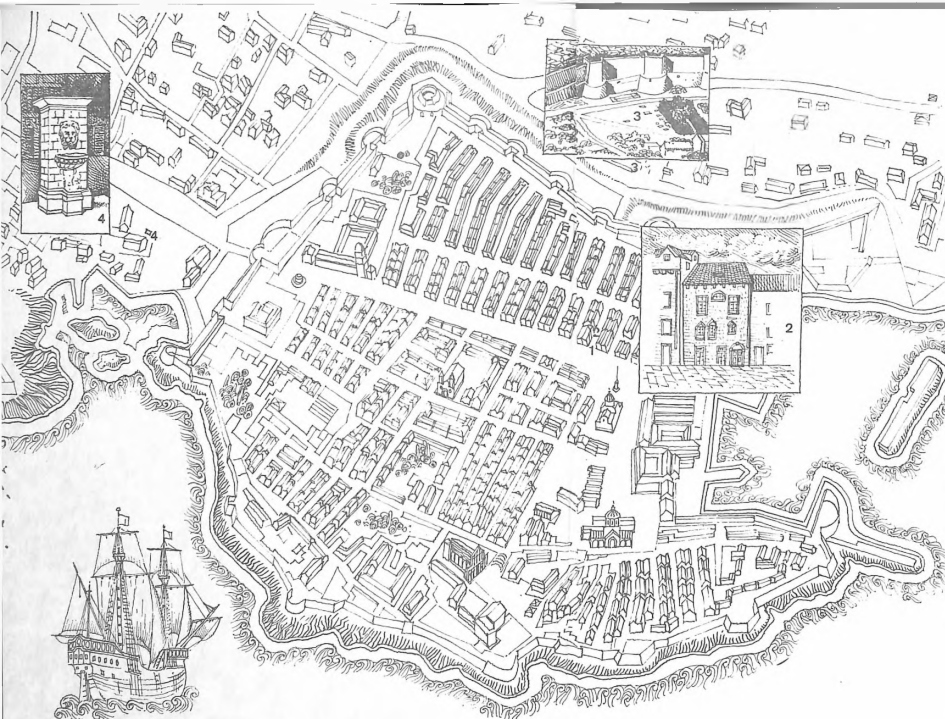
1

STUDIJE I GRAĐA O JEVREJIMA DUBROVNIKA

J. TADIĆ — ZNAČAJ DUBROVAČKIH JEVREJA ● R. SAMARDŽIĆ — JORJO TADIĆ
KAO ISTORIČAR JEVREJA U DUBROVNIKU ● R. SAMARDŽIĆ — DUBROVAČKI JE-
VREJI U TRGOVINI XVI I XVII VEKA ● T. POPOVIĆ — DUBROVNIK I ANKONA
U JEVREJSKOJ TRGOVINI XVI VEKA ● B. HRABAK — JEVREJI U ALBANIJI OD
XIII DO KRAJA XVII VEKA I NJIHOVE VEZE SA DUBROVNIKOM ● L. MÜNSTER
— PROCES ZBOG »RITUALNOG UBISTVA« U DUBROVNIKU 1502. I TRAGIČNA SMRT
LEKARA MOŠE MARALIJA ● B. NEDELJKOVIĆ — PUTNE ISPRAVE DUBROVAČKIH
JEVREJA ● Z. ŠUNDRICA — DUBROVAČKI JEVREJI I NJIHOVA EMANCIPACIJA
(1808—1815) ● D. ORLIĆ — IZ ŽIVOTA DUBROVAČKIH JEVREJA U XIX VIJEKU
● E. TOLENTINO — FAŠISTIČKA OKUPACIJA DUBROVNIKA 1941—1945 I RJEŠA-
VANJE »JEVREJSKOG PITANJA« ● M. PANTIĆ — JEVREJI U DUBROVAČKOJ KNJI-
ŽEVNOSTI ● J. TADIĆ — DIDAK PIR ● D. NEVENIĆ-GRABOVAC — IZ POE-
ZIJE DIDAKA PIRA ● L. GLESINGER — DUBROVAČKI LIJEČNIK AMATUS LUSITA-
NUS ● J. TADIĆ — ARON KOEN ● M. GUŠIĆ — NEKI PRIMJERCIM TEKSTILA U
ZBIRCI SINAGOGJE JEVREJSKE OPĆINE U DUBROVNIKU ● Z. EFRON — JEVREJSKI
NADGROBNI SPOMENICI U DUBROVNIKU ● M. PANTIĆ — IZBOR DOKUMENATA O
DUBROVAČKIM JEVREJIMA OD SREDINE XVII DO KRAJA XVIII VEKA ●

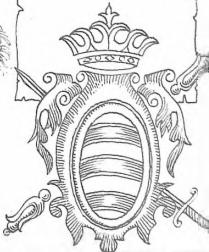
BEOGRAD

1971

JEVREJSKI KULTURNO-ISTORIJSKI SPOMENICI U DUBROVNIKU

- 1. ŽUDIJSKA ULICA
NEKADAŠNJI GETO
- 2. SINAGOGA
- 3. STARO JEVREJSKO GROBLJE
- 4. JEVREJSKA ČESMA

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ

ZBORNIK 1

JEWISH HISTORICAL MUSEUM — BELGRADE

JEWISH STUDIES I

STUDIES AND DOCUMENTS ABOUT THE JEWS IN DUBROVNIK

*This publication is sponsored by the
Memorial Foundation for Jewish Culture*

*PUBLISHED BY THE FEDERATION OF JEWISH COMMUNITIES
IN YUGOSLAVIA — Belgrade, 7. Juli 71a*

Belgrade 1971

JEVREJSKI ISTORIJSKI MUZEJ – BEOGRAD

ZBORNIK 1

**STUDIJE I GRAĐA
O JEVREJIMA DUBROVNIKA**

BEOGRAD 1971.

Urednici

prof. dr Jorjo Tadić

prof. dr Radovan Samardžić

prof. dr Miroslav Pantić

prof. dr Zdenko Levntal

dr Vidosava Nedomački

Glavni i odgovorni urednik

prof. dr Radovan Samardžić

Lektor

Dorđe Lazović

Tehnički urednik

Borislav Radojčić

Rezimea na engleski preveo

Milivoje Isailović

Naort korica, crteži u tekstu i vinjete:

Jovan Ćurčić, akad. slikar

Izdavanje ovog Zbornika pomogla je svojim prilogom

Memorijalna fondacija za jevrejsku kulturu

Izdavač: SAVEZ JEVREJSKIH OPŠTINA JUGOSLAVIJE

Beograd, 7. Julia 71a

Štampa: Grafičko izdavačko preduzeće »SRBOŠTAMPA« — Beograd, Dobračina br. 6—8

S A D R Ź A J

C O N T E N T S

Jorjo Tadić		
Značaj dubrovačkih Jevreja	1	
<i>The Role of the Jews of Dubrovnik</i>	8	
Radovan Samardžić		
Jorjo Tadić kao istoričar Jevreja u Dubrovniku	9	
<i>Jorjo Tadić as Historian of the Jews in Dubrovnik</i>	20	
Radovan Samardžić		
Dubrovački Jevreji u trgovini XVI i XVII veka	21	
<i>The Jews of Dubrovnik in the Trade of the 16th and 17th Centuries</i>	38	
Toma Popović		
Dubrovnik i Ankona u jevrejskoj trgovini XVI veka	41	
<i>Dubrovnik and Ancona in the Jewish Trade of the 16th Century</i>	53	
Bogumil Hrabak		
Jevreji u Albaniji od kraja XIII do kraja XVII veka i njihove veze sa Dubrovnikom	55	
<i>The Jews in Albania from the End of the 13th Century to the End of the 17th Century and their Relations to Dubrovnik</i>	95	
Ladislao Münster		
Proces zbog »ritualnog ubistva« u Dubrovniku 1502. godine i tragična smrt lekara Moše Maralija	99	
<i>Trial on »Ritual Murder« in Dubrovnik in 1502 and the Tragical Death of the Physician Moshe Maralio</i>	111	
Branislav M. Nedeljković		
Putne isprave dubrovačkih Jevreja	113	
<i>Passports of the Jews in Dubrovnik</i>	134	
Zdravko Šundrica		
Dubrovački Jevreji i njihova emancipacija (1808—1815)	135	
<i>The Jews of Dubrovnik and their Emancipation (1808—1815)</i>	182	
Đuro Orlić		
Iz života dubrovačkih Jevreja u XIX vijeku	185	
<i>About the Life of the Jews in Dubrovnik in the 19th Century</i>	199	

Emilio Tolentino	
Fašistička okupacija Dubrovnika 1941—1945 i rješavanje »jevrejskog pitanja«	201
<i>The Fascist Occupation of Dubrovnik 1941—1945 and the Solving of the »Jewish Question«</i>	209
Miroslav Pantić	
Jevreji u Dubrovačkoj književnosti	211
<i>The Jews in the Literature of Dubrovnik</i>	237
Jorjo Tadić	
Didak Pir	239
<i>Didacus Pyrrhus</i>	252
Darinka Nevenić — Grabovac	
Iz poezije Didaka Pira	253
<i>Selected Poems od Didacus Pyrrhus</i>	290
Lavoslav Glesinger	
Dubrovački liječnik Amatus Lusitanus	291
<i>Amatus Lusitanus, a Physician of Dubrovnik</i>	312
Jorjo Tadić	
Aron Koen	313
<i>Aaron Cohen</i>	323
Marijana Gušić	
Neki primjerci tekstila u zbirci sinagoge jevrejske općine u Dubrovniku	325
<i>Some Textile Specimens in the Collection of the Synagogue of the Jewish Community in Dubrovnik</i>	336
Zusia Efron	
Jevrejski nadgrobnici u Dubrovniku	337
<i>Jewish Tombstones in Dubrovnik</i>	339
Miroslav Pantić	
Izbor dokumenata o dubrovačkim Jevrejima od sredine XVII do kraja XVIII veka	341
<i>Selected Documents about the Jews in Dubrovnik from the Middle of the 17th to the End of the 18th Century</i>	341

Među najvažnije zadatke organizovane jevrejske zajednice u Jugoslaviji svakako spada prikupljanje i objavljivanje istorijske građe i radova iz svih oblasti života Jevreja u jugoslovenskim krajevima. Na tom polju radilo se i ranije, a mnogo je učinjeno i u poslednjih dvadesetak godina.

Međutim, u publikovanju istorijskih studija Savez jevrejskih opština Jugoslavije nije daleko odmakao iz više razloga, iako se ne može potceniti obim već objavljenog materijala. No sve to bilo je više prigodno i bez dovoljno sistema i plana, zavisno od objektivnih uslova i sredstava koja su za tu svrhu mogla da se nađu.

Istraživački rad našeg Jevrejskog istorijskog muzeja se sada do te mere razvio da možemo govoriti o institutskom karakteru u toj oblasti naše delatnosti čiji je krajnji cilj objavljivanje istorije Jevreja Jugoslavije.

Naš cilj je da sa ovom prvom sveskom ZBORNIKA započnemo izdavanje celog niza naučnih studija i sistematizovane istorijske građe koje će poslužiti ne samo širem korišćenju i upoznavanju, već i daljoj naučnoj obradi, odnosno pisanju opšte istorije o jugoslovenskim Jevrejima.

Nije slučajno da prva sveska obuhvata materijale o Dubrovniku, kada se ima u vidu ne samo geografski položaj nego i obilje interesantnih podataka i elemenata iz života Jevreja u Dubrovniku i njihovih veza sa širim područjem Balkanskog i Apeninskog poluostrva.

Uvereni smo da će naredne sveske ZBORNIKA i po periodima i teritorijalno obuhvatiti postepeno sve što je potrebno da se dobije celina građe za sva istorijska razdoblja i sva jugoslovenska područja.

Ostvarenju davnašnje potrebe o izdavanju ZBORNIKA pristupio je novembra 1968. prof. dr Zdenko Levntal kada je formirana redakcija u sastavu: prof. dr Jorjo Tadić, kao glavni urednik, prof. dr Radovan Samardžić, prof. dr Miroslav Pantić i prof. dr Zdenko Levntal (do početka 1970. g.) kao članovi. Tek što je postavljena osnovna koncepcija Zbornika i bili pozvati na saradnju pojedini autori, iznenadnom smrću prof. dr Jorja Tadića, istaknutog naučnika, dugogodišnjeg predsednika Saveta našeg Muzeja i našeg velikog prijatelja, prekinut je oktobra 1969. g. rad redakcije.

Redakcija je obnovila rad februara 1970. g. kada je za glavnog urednika izabran prof. dr Radovan Samardžić i u redakciju je kooptirana dr Vidosava Nedomački.

Dr Lavoslav Kadelburg

Dr Vidosava Nedomački

Jorjo TADIĆ

ZNAČAJ DUBROVAČKIH JEVREJA*

EKONOMSKI razlozi uticali su na Jevreje da su došli u Dubrovnik. Njihova poslovna aktivnost u ovom gradu započela je vrlo rano, ali je bila naročito živa i važna u novom vijeku. Tako su dubrovački Jevreji izvršili jednu značajnu ulogu u svojoj novoj domovini, i to ne samo ekonomsku. Svojim radom i životom, iako malobrojni, predstavljali su za Dubrovnik važnu skupinu njegova stanovništva i privrednog života. Na koncu ove historijske studije potrebno je i to istaći i objasniti.

Trgovina je bila glavno zanimanje dubrovačkih Jevreja, ali ne svaka trgovina, nego skoro isključivo tranzitna. Na tome su vrlo mnogo radili posredujući između Balkana i Italije, te ostalog Zapada. Time su se i sami Dubrovčani mnogo bavili, jer su po cijelom Balkanu, kao i Jevreji, imali svojih trgovačkih kolonija. Ali, ipak, postoji razlika u radu jednih i drugih. Odnosno, nisu dubrovački i jevrejski predstavnici ovakve trgovine mogli da jedni druge potpuno zamijene, niti su po sam Dubrovnik bili od jednake koristi. U toj razlici je i ležala važnost jevrejskih trgovaca za dubrovačku državu.

Kada su Jevreji brojačno podigli sve svoje važnije centre u balkanskoj Turskoj i kada su odatle počeli da vode trgovinu sa stranim svijetom, specijalno sa Italijom, počeli su da u sve većem broju svraćaju i u Dubrovnik. Preko njega su uspostavili trgovačke veze s nekima od većih talijanskih luka. Ali, što je naročito važno, i oni Jevreji iz balkanskih centara i ovi iz Dubrovnika uvijek su i skoro isključivo održavali poslovne veze samo s jevrejskim trgovcima iz drugih zemalja. Uspostavljena je, dakle jedna velika i živa internacionalna trgovina, koja se skoro jedino odvijala između samih Jevreja. Predstavnici drugih naroda i vjera pri tome su vrlo malo učestvovali.

To je bilo od naročita značaja za Dubrovnik. Koristi koje je imao od trgovine svojih i stranih Jevreja nije mogao da nadoknadi radom kakvih drugih trgovaca. Jer čim su se Jevreji povlačili iz Dubrovnika, što se nekoliko puta djelomično i događalo, njihovu ulogu nisu preuzimali drugi, niti je time mogla da ojača tranzitna trgovina domaćih ili stranih trgovaca. Naprotiv, jedan veliki dio balkanske uvozne i izvozne trgovine u takvim prilikama nije više uopće svraćao u Dubrovnik. Jevreji su, naime, vodili preko Dubrovnika jednu svoju, zasebnu, od ostalih odijeljenu trgovinu, koja se nije miješala sa ostalom, nego se pored nje samostalno vodila. Dubrovčani su to vidjeli, pa su zato i puštali Jevreje da

* Poglavlje iz knjige pok. prof. dr Jorja Tadića *Jevreji u Dubrovniku*, Sarajevo 1937, izd. »La Benevolencia«, str. 397. Ova knjiga postala je prava bibliofilska retkost zbog toga što je najveći deo tiraža uništen za vreme drugog svetskog rata.

2 J. Tadić

slobodno dolaze u njihovu sredinu, da se bave istom trgovinom kao i oni, i da ničim ne priječe jevrejsko poslovanje u svome gradu. Prema tome, koristi koje je Dubrovnik imao od jevrejskih trgovaca bile su velike, znatno veće nego da su se bavili poslovima koje su i drugi mogli da vode, odnosno na kojima su ih drugi mogli da zamijene.

Trgovina Jevreja preko Dubrovnika bila je veoma živa. U XVI stoljeću je to bilo samo u nekim periodama, dok se poslije toga unapred njihov ekonomski rad skoro konstantno održavao na istoj, vrlo velikoj visini. Međutim pada u oči da Jevreji nisu unijeli u svoje poslovanje i ekonomske odnošaje Dubrovnika sa stranim svijetom nikakve izmijene, niti neke novosti. Svi su oni trgovali istim artiklima, kojima su trgovali i ostali dubrovački trgovci, a nisu preko Dubrovnika uspostavili ni neke naročite veze s kojim drugim, novim zemljama ili privrednim centrima. Oni su samo svojim radom pojačavali ekonomske odnošaje koje su već Dubrovčani bili sami uspostavili i vodili. Isto tako nisu unijeli u svoju trgovinu nikakve nove, Dubrovčanima nepoznate metode poslovanja. S te strane, dakle, Dubrovčani nisu imali čime da se koriste, niti da nešto novo od njih nauče. Tek ponekad oni su se koristili jevrejskim posrednicima u svojim vezama između Turske i Italije, i obratno, premda su to mogli da čine i preko svojih ljudi. To je, vjerovatno, bilo zbog jačih i češćih veza koje su sami Jevreji imali s izvjesnim privrednim centrima Turske ili Zapada, naročito kod novčanih poslova.

Međutim u samom Dubrovniku, kako smo konstatovali u nekoliko slučajeva, Jevreji su se malo bavili novčanim poslovima. Njihovo učestvovanje u tome bilo je vrlo slabo, upravo neznatno, osobito kada se ono uporedi sa sličnim radom samih Dubrovčana. Začudo je da se time nisu bavili bar oni Jevreji koji su duže i stalno boravili u Dubrovniku, pogotovu kada se znade za njihov rad u tom pogledu u drugim zemljama Evrope. Dok je u ostalom svijetu to bilo skoro glavno zanimanje jevrejskih trgovaca i finansijera, dotle su u Dubrovniku takve vrsti poslova Dubrovčani bili zadržali za sebe. To je imalo svojih povoljnih posljedica za same Jevreje o kojima napred govorimo, a koje su bile znatno veće nego korist koju su od slična rada mogli da imaju.

Od razvijene i jake tranzitne trgovine Jevreja Dubrovnik je imao dvojaku korist. Jednu neposrednu i svakome vidljivu, a drugu posrednu, prikrivenu. U prvom redu jevrejski trgovci su davali znatne prihode dubrovačkim carinama, jer su oni, kako smo vidjeli, bili zahvaćeni posebnim carinskim tarifama, koje su se, naročito u neko doba, znatno razlikovale od carina koje su plaćali ostali domaći i strani trgovci. Oni su naime, ne mogući uzvraćati Dubrovčanima reciprocitetom za eventualne primljene povlastice, obično plaćali više od ostalih. Time su, naravno, i koristi za sam Dubrovnik bile znatno veće. Nadalje, na ovoj jevrejskoj trgovini mnogo su zarađivali kiridžije, među kojima je bilo i domaćih, zatim nosači, koji su robu prenosili do dubrovačke luke ili obratno, a onda dubrovački brodovi. Ovi posljednji su imali najviše koristi. To je za njih od naročite važnosti, jer je to bilo u vrijeme kada dubrovačko pomorstvo nije više igralo staru ulogu u mediteranskom saobraćaju. Naime, od konca XVI stolj. unapred dubrovački brodovi su nailazili na jaku konkurenciju nekih stranih trgovačkih momarica (engleske, holandske, francuske), koje se dotad skoro nisu ni vidale

na Sredozemnom moru. K tome je rentabilitet dubrovačkih brodova, iz raznih uzroka, bio znatno spao baš u ono doba. Stoga je pojačana tranzitna trgovina preko Dubrovnika, koja je uglavnom bila posljedica jačeg rada Jevreja, mnogo pomogla dubrovačkom pomorstvu, koje bi inače bilo znatno teže pogođeno izmijenjenim prilikama na moru. Istina, malene udaljenosti između Dubrovnika i Italije nisu mogle da dubrovačkim pomorcima pružaju prigode za neke velike zarade, ali ipak trgovina između dviju jadranskih obala davala je zaposlenja mnogim dubrovačkim brodovima.

Od pojačane jevrejske trgovine Dubrovnik je imao i posredne koristi. Zahvaljujući jakim poslovnim vezama Jevreja preko Dubrovnika, trgovački put koji je vodio preko ovoga grada bio je očuvao svoje negdašnje značenje u međunarodnom saobraćaju. Istina, taj je put bio vrlo star i već odavno dobro poznat, ali baš pojačanom aktivnosti balkanskih Jevreja, specijalno onih iz Sofije, Beograda i Sarajeva, on je održao svoju važnost i u novim ekonomskim i saobraćajnim prilikama. Ova tri važna privredna centra balkanske Turske, u kojima su Jevreji, pored nekih Dubrovčana, bili najvažniji nosioci ekonomskog života, specijalno u njegovim vezama sa stranim svijetom, održavala su preko Dubrovnika, u prvom redu posredstvom Jevreja, veze s Italijom i s ostalim Zapadom. Da nije bilo tih jevrejskih trgovaca i u onim centrima i u samom Dubrovniku, teško da bi Dubrovnik i dalje bio ostao najvažnija saobraćajna tačka za prekomorske veze srednjega dijela Balkana sa Zapadom. Dubrovački trgovci sigurno ne bi bili mogli da sami očuvaju stare pozicije svoga grada na Balkanu, pa bi Dubrovnik još rano počeo ekonomski propadati. Jer, koliko smo mogli konstatovati, nije više bilo u Dubrovniku drugih stranaca kao ranije. A onda, tu je još bio Split, koji je svratio dio balkanske trgovine na svoju luku, dok su istočni dijelovi Balkana, sa Carigradom na čelu, već bili skoro prekinuli svoje kopnene veze s Dubrovnikom, jer je odatle veći dio robe išao direktnim morskim putem u zapadne zemlje. Međutim, velikom zaslugom Jevreja, veza Dubrovnika sa balkanskim zaleđem bila je i nadalje živa i za međunarodni saobraćaj važna, pa je svakako baš to dovelo u Dubrovnik i mnoge druge strane trgovce koji, možda, ne bi bili dolazili.

Osim ovih ekonomskih koristi koje su Jevreji donosili Dubrovniku, oni su bili od značenja za onaj grad i zbog drugih razloga. Živeći stoljećima na Pirinejskom poluostrvu, u jednoj naprednoj i kulturnoj sredini, saradujući vrlo aktivno u svim kulturnim manifestacijama ovih zemalja, pirinejski Jevreji isticali su se svojom visokom kulturom, te razvijenim i naprednim ekonomskim životom. Zbog toga su ih rado primale mnoge zemlje u koje su poslije tjeranja iz Španije i Portugala morali da se sklanjaju. Njihovim dolaskom mnogo su dobile Niske Zemlje, Turska i neke talijanske države. Slično je bilo i u Dubrovniku. To smo mogli zaključiti po radu i ponašanju dubrovačkih Jevreja, a i po držanju Dubrovčana prema njima. Iz svega toga vidi se da jevrejske izbjeglice u Dubrovniku nisu bili jedna nekulturna, siromašna, propala i u svakom pogledu nepoželjna masa, jer ih inače ne bi bili puštali da ostanu u dubrovačkoj državi, nego bi ih bili, u najboljem slučaju, samo puštali da preko nje prolaze. Bili bi se i prema njima držali, kao i prema onim bijednim, siromašnim i izgladnjelim masama balkanskoga stanovništva, koje se polovinom XV vij. skoro svake godine spuštalo na naše

obale, specijalno u Dubrovnik. Ispred gradskih vratiju držali su blokiran Dubrovnik, tako da su državne vlasti morale postavljati posebne straže da priječe ulaz u grad. A ipak je tih bijednika bilo po svim ulicama danju i noću, da mole milostinju i komad kruha kako ne bi umrli od gladi. Dubrovačka država ih je darivala novcem i hljebom, te ih na svojim brodovima slala dalje na obale Italije, samo da ih ukloni iz svoje sredine i da se oslobodi neugodnosti i opasnosti koje su sobom nosile ove izgladnjele i zapuštene mase našeg i ostalog balkanskog stanovništva.

Sasvim je drukče bilo sa jevrejskim izbjeglicama, koji su dolazili u Dubrovnik iz zapadnih zemalja. Njih su odmah propuštali, te se brinuli da im odrede stalno mjesto boravka u gradu. Od njih nisu bježali, niti su ih tjerali iz svoje sredine, a ukoliko su početkom XVI vijeka i to radili, to je bilo više iz razloga vjerske netrpeljivosti. Međutim Dubrovčani, koji su uvijek bili vrlo realni ljudi, odmah su uočili prednosti i koristi koje su od Jevreja mogli da imaju. Ovi su sobom nosili iz svojih starih postojbina jedan dio svojih imanja, izvjesnu kulturu, koja ne samo da nije zaostala za onom dubrovačkog stanovništva, nego je i prevazilazila, naročito, kod nekih pojedinaca. Zatim, nosili su sobom bogato iskustvo dobrih i vještih trgovaca, te poznanstva, jake lične, prodične i vjerske veze s mnogim drugim poslovnim ljudima u vrlo udaljenim privrednim centrima Zapada Evrope. Sve je to predstavljalo za Dubrovnik jednu veliku i vrlo značajnu dobit, pogotovo kada se znade koliko je ondašnja dubrovačka država pazila baš na te vrsti ekonomskih prednosti koje su Jevreji sobom donosili u svoje nove postojbine.

Među onim mnoštvom jevrejskih trgovaca u Dubrovniku našli smo ih jako sposobnih, aktivnih i vrlo kulturnih. Iz svega njihova rada i držanja osjeća se da pred sobom imamo pametne, i čestite i kulturne ljude. Mnogi između njih znali su po nekoliko jezika, pa su često služili kao tumači ne samo za pirinejske romanske jezike nego i za jevrejski, a znali su, naravno, talijanski, te neki i turski. I to nisu bili naročito školovani ljudi, niti su se bavili intelektualnim radom. Naprotiv, to su oni obični trgovci koji su pratili svoje karavane po balkanskim drumovima, koji su u Dubrovniku vodili tranzitnu trgovinu, i koji su se svojim bogatim znanjem i iskustvom koristili u svojim svakidašnjim poslovima i životu. Oni su sa znanjem svih tih jezika dolazili u Dubrovnik ne samo prvih godina po iseljenju iz Španije nego i mnogo kasnije, jer su u svojim porodicama govorili sve te jezike i predavali ih dalje svojim potomcima. Među običnim trgovcima u Dubrovniku našli smo i dva jevrejska pisca, dva istaknuta rabina, koji svojim kulturnim radom ni u čemu nisu zaostajali za intelektualcima ondašnjeg Dubrovnika i ostalog svijeta.

Bilo je među njima još i drugih vrlo pismenih i kulturnih trgovaca, kako to vidimo iz nekih njihovih zapisa, testamenata, pisama, sudskih rasprava, te ličnih i poslovnih sukoba. Iz svega toga opaža se da jevrejski trgovci u Dubrovniku nisu nimalo kulturno zaostajali za svojim kršćanskim sugrađanima, nego su u svemu mogli da im stoje uz bok, a ponekad i ispred njih. Pa kao što su dubrovački trgovci dali pjesnike i pisce Andriju Čubranovića, Nikolu Naleškovića, Marina Burešića, Nikolu Dimitrovića, Frana Lukarevića, Antuna Meda, Nikolu Sagro-

evića, Miha Monaldovića i druge, tako su i dubrovački jevrejski trgovci imali u svojoj sredini Salamuna Oefa i Arona Koena, a možda i još kojega nama dosad nepoznata.

Posebno značenje imali su za Dubrovnik jevrejski liječnici. Kao stručnjaci bili su to ljudi velikoga znanja i vještina, za koje se dubrovačka vlada jedno puno stoljeće otimala i pred crkvenim vlastima borila. Samo njihovom vrijednošću možemo da objasnimo one velike pohvale Dubrovčana i onako svojsko zauzimanje za njih. Inače, ovi jevrejski liječnici bili su i veoma kulturni ljudi, te su sobom donosili u Dubrovnik ne samo znanje medicine nego i mnogih drugih nauka, kao i poznavanje filozofije i književnosti. Za sve to znamo u vezi nekih kršćanskih liječnika u dubrovačkoj službi, a vidimo i po uvjerenju dubrovačkih liječnika, koje su izdali za doktora Samuela Abeatara (1597). Živeći u Dubrovniku dugo godina, čak i ponekoliko decenija, jevrejski ljekari su činili usluge ne samo svojim pacijentima i zdravstvenoj službi Dubrovnika nego su svojom općom kulturom morali da vrše neki uticaj i na kulturno društvo ondašnjega Dubrovnika. I sa te strane gledani, ovi članovi jevrejske općine sigurno su predstavljali dobit za dubrovačku državu, koja je svakako i zbog toga stvarala povoljan sud i o svim ostalim Jevrejima u svome gradu.

Boravak i kulturni rad pjesnika Didaka Pira mora da je bio naročito zapažen. Iz njegovih djela se vidi da je dobro poznao mnoge dubrovačke književnike i intelektualce, s kojima je drugovao za vrijeme svoga četrdesetgodišnjega življenja u Dubrovniku. Na njih je sigurno i uticao svojim velikim poznavanjem staroklasičnih jezika i kulture, te svojim pjesničkim sposobnostima. Družeci se s njima, Didak je mogao da jača njihov interes za stare jezike i književnosti, što je, uostalom, odgovaralo i samom duhu onog vremena. Inače Didak je dobro poznao i suvremene književnosti, te mnoge žive jezike, pa je sigurno i time imponovao kulturnim Dubrovčanima svoga vremena. Sve je to moralo da podiže ugled i značenje ostalih dubrovačkih Jevreja, čijim se bratom Didak osjećao sve do svoje smrti.

Dubrovački Jevreji, po onome što o njima znamo, predstavljali su za sve ovo vrijeme ljude kojima se u moralnom pogledu nije imalo što da zamjeri. Kao trgovci su pazili na svoj rad i svoje držanje u poslovnom životu, te im se, ukoliko smo mogli konstatovati, nije mogla naći nikakva teža pogreška ili propust. U svim sporovima ili sukobima sa zakonom, dubrovački Jevreji nisu nikada odgovarali zbog nekih prevara, nepoštena držanja, krađa, podvala i slično. Osim nekoliko slučajeva neispunjenja ugovora u pogledu kakvoće prodate robe, te nekih bankrota, možda i namjernih, jevrejski trgovci su uvijek izvršavali svoje obaveze i preuzete dužnosti. Uostalom, treba istaći da je i ogromna većina ostalih dubrovačkih trgovaca u tom pogledu bila na svome mjestu. Inače dubrovački Jevreji nisu činili ni druge teže prekršaje, pa osim nekoliko blažih slučajeva, o kojima je već bilo govora, nisu ni dolazili pod udar zakona.

Dubrovačka jevrejska općina bila je jako povezana rodbinskim vezama, tako da je skoro uvijek njezin veći dio bio u krvnom srodstvu. Ipak, kako smo to već istakli, dolazilo je do manjih svađa unutar same općine, kao i među članovima nekih porodica. U takvim slučajevima je često intervenisao dubrovački sud, te

prijeteći kaznama pozivao pojedine od njih da se izmjenično ne vrijeđaju i da jedni druge puste na miru. Inače, iz mnogih podataka koje imamo o njihovim međusobnim odnošajima, opažamo da su dubrovački Jevreji živjeli u svojim porodicama vrlo dobro, da su se lijepo pazili i jako volili, da su se izmjenično pomagali i da su mnogo polagali na svoje porodične veze i međusobnu ljubav. U nekim njihovim testamentima ta ljubav je naročito lijepo istaknuta. Tu izbija ne samo velika ljubav prema roditeljima ili potomcima nego se i sa mnogo nježnosti, pažnje i zahvalnosti govori i o ostalim članovima njihovih porodica. Ne samo da se njima ostavljaju imanja, nego se njihovoj brizi predaju zavještanja ili se njima prepušta slobodno raspolaganje izvjesnim svotama u dobrotvorne svrhe. Roditeljska ljubav Jevreja prema svojoj djeci mnogo je jače istaknuta u jevrejskim testamentima nego u onima starih Dubrovčana. Vrlo je lijep i karakterističan primjer toga onaj testament udove Maestro, koja u dubokoj starosti, pošto je već sve svoje porazdijelila nasljednicima, ostavlja djeci svoj roditeljski blagoslov, najvažniji postije božjega, te im želi svaku sreću u njihovu životu, radu i potomstvu. Riječima punim ljubavi i brige govori o njima, te u jednom dubokom duševnom miru i zadovoljstvu ostavlja ovaj svijet, sigurna da je činila dobro, da je za sobom ostavila čestito potomstvo i da je zaslužila nagradu poslije smrti. Sličan duševni mir i zadovoljstvo izbijaju i iz testamenta Arona Koena, kao i nekih drugih Jevreja, koji u svojoj posljednjoj volji otkrivaju jednako veliku ljubav prema svojoj rodbini.

U testamentu starice Maestro naročito jako odskače još jedna karakteristična crta ondašnjih Jevreja: njihova duboka vjera i jaka ljubav prema Svetoj Zemlji. To se jasno opaža i u radu i mišljenju ostalih Jevreja. Svi su se oni čvrsto držali svoje vjere, te u svakoj prigodi pazili da ne bi čime povrijedili njezine propise. Iz toga je nikla i njihova ljubav prema Svetoj Zemlji, koju spominju u svojim testamentima, te ostavljaju novac za njezine humanitarne i naučne institucije. Palestina je i za dubrovačke Jevreje ostala ono sveto središte jevrejskog naroda o kojem su svi Jevreji u svijetu uvijek govorili s velikim poštovanjem i s ljubavlju. Posljednja i najveća želja starice Maestro, da čim prije njezine kosti budu počivale onamo skupa s mrtvim ostacima njezinog muža, najbolje objašnjuje tu veliku ljubav prema zemlji kojoj su uvijek čeznuli svi Jevreji u svijetu.

Dubrovački Jevreji su redovno dijelili novac i u dobrotvorne svrhe. Davali su svojoj sinagogi u Dubrovniku, pomagali su siromahe, sirote, mlade djevojke pred udaju, oslobađali su robove, a osobito su darivali važnije centre jevrejske nauke. Tako su se i dubrovački Jevreji neprestano osjećali sastavnim dijelom svoga naroda, raštrkana po cijelom svijetu, gonjena i zlostavljana od svakoga. Osjećaj pripadnosti jednoj vjerskoj zajednici i jaka ljubav prema svojoj izgubljenoj otadžbini čuvali su jedinstvo Jevreja, spasavali njegove članove od potpune propasti i ulijevali nadu u njihovu bolju i srećniju budućnost.

Ispitavši ovako rad i držanje Jevreja u Dubrovniku, vidimo da su oni predstavljali ljude korisne po sredinu u kojoj su živjeli i djelovali. To su stari Dubrovčani odmah opazili, pa se zato nisu ni opirali njihovu boravku u Dubrovniku. Osim u ona dva-tri slučaja kada su dubrovački Jevreji bili istjerani ili kada

su im pravili neprilike, Dubrovčani su im, uglavnom, dozvoljavali da ostaju u njihovoj državi i da se u miru i slobodno bave svojim poslom. Jer svojim ponašanjem i životom nisu izazivali protiv sebe neraspoloženje Dubrovčana, a svojim radom nisu smetali domaćim poslovnim ljudima. Naime, oni se nisu bavili malom lokalnom trgovinom, a ukoliko su i to radili, to je bilo samo sporadično i slabo. Međutim njihova tranzitna trgovina nije smetala Dubrovčanima, pa između njih nije ni dolazilo do sukoba i konkurencije. To je činilo da su Dubrovčani sasvim mirno i bez zavisti gledali na njihov rad u svome gradu, te nisu postajali netrpeljivi prema njima, niti su ih progonili kao u drugim zemljama. Tako je otpadao glavni razlog eventualne mržnje Dubrovčana protiv Jevreja.

Utvdili smo da se dubrovački Jevreji nisu mnogo bavili ni novčanim poslovima, da nisu davali velikih zajmova, niti su se bavili lihvarstvom, kao u drugim državama. Premda su siromašni slojevi evropskog stanovništva često tražili zajmove radije od Jevreja nego od kršćana, jer su im bili povoljniji, ipak je lihvarstvo bilo jako omrznuo među dužnicima i među onima koji su bili spremni da sami podijeljuju zajmove. Prvi nisu trpeli Jevreje lihvare, jer su držali da ih suviše iskorišćuju i da se na njihov račun bogate, a drugi su krivo gledali na njih iz konkurentskih razloga. Ovakvi poslovi Jevreja dovodili su ih u neposredan i vrlo čest kontakt s domaćim stanovništvom, koje je onda iz raznih razloga lakše moglo da podlegne uticajima i huškanju pojedinaca protiv njih. Svega toga u Dubrovniku nije bilo. Bogatije slojeve dubrovačkog stanovništva Jevreji nisu izazivali nekim konkurentskim radom ili borbom, a niže slojeve nije ni mogla da interesuje tranzitna trgovina kojom su se bavili. Naprotiv, veliki trgovački saobraćaj preko dubrovačke luke, pa bilo to i jevrejske robe, donosio je veće koristi baš raznim članovima siromašnijih stanovnika (mornara, nosača, kiridžija i dr.), koji su od toga živjeli. To je onda, bio uzrok da nastojanja nekih dubrovačkih crkvenih poglavica nisu nailazila na potrebno razumijevanje kod Dubrovčana, niti su sami predstavnici dubrovačke države rado prihvatili njihove sugestije o proganjanju Jevreja ili ometanju njihova rada. Zbog toga su Dubrovčani, sve do najnovijih vremena, ostali po strani od svih onih psihičkih raspoloženja nekih kršćanskih masa koje su iznimnim mjerama i progonima nastojavali da uklone Jevreje iz svoje sredine i da im onemoguće zaštićen i slobodan rad. Dubrovački Jevreji, zahvaljujući svom ispravnom življenju i radu, te držanju domaćeg stanovništva, provodili su dosta miran i normalan život, čime su koristili ne samo sebi nego i gradu u kojem su boravili.

Summary

Jorjo TADIĆ

THE ROLE OF THE JEWS OF DUBROVNIK

The late professor Dr Jorjo Tadić has given a synthetical survey of the historical role and importance of the Jews settled in Dubrovnik in his comprehensive monograph *The Jews in Dubrovnik until the middle of the 17th century* (Sarajevo 1937) in form of a concise summary. As the most copies of this book have been destroyed during the war 1941—1945 and the work in question having a great scientific value, particularly for the knowledge of Jewish history, it is of no little importance for the readers of the present miscellany to get acquainted with Tadić's general views on the history of the Jews of Dubrovnik. According to professor Dr Jorjo Tadić the greatest importance of the historical role of the Jews of Dubrovnik consisted in the fact that they had included Dubrovnik into their business system giving thereby a sensible impulse to the transit trade of this town. The Jews of Dubrovnik were engaged very rarely in crafts and in small local trade. They occupied themselves, in the first place, with the transit trade through the port of Dubrovnik, acting as intermediary between the Balkan market and the Mediterranean countries, in the first place Italy. Being well received in some Italian States of the 16th century and still better in the Turkish Empire, they established on both sides their independent trading systems which were connected with each other through Dubrovnik. In fact, the Jews of Dubrovnik took no part in the analogous trading systems of their town in the Balkans and in the Mediterranean region. Consequently, they never assumed a competitive attitude towards the merchants of Dubrovnik nor provoked in them economic or religious antagonism. Connecting through Dubrovnik their two important trading systems to each other, they contributed in this way to the economic prosperity and enrichment of their town. It is quite understandable, therefore, that some eminent Jewish physicians, humanists, theologians, philologists or poets came to settle in Dubrovnik, temporarily or permanently and that among the Jews of Dubrovnik themselves there appeared writers who occupied prominent places in the intellectual life of their people in the 16th and 17th centuries. This refers, first of all, to Amatus Lusitanus, the renowned author of medical treatises and physician, to Didak Pir, a very well known poet among the Latinists of the 16th century, as well as to Aaron Cohen, author of learned treatises and books from the field of biblical.

Radovan SAMARDŽIĆ

JORJO TADIĆ KAO ISTORIČAR JEVREJA U DUBROVNIKU

I

PREMA sopstvenoj izjavi, Jorjo Tadić se zainteresovao »pojavom Jevreja u Dubrovačkoj Republici, kao i organizovanjem njihove zajednice, njihovim radom, razvitkom i ulogom u životu Dubrovnika«, pre svega proučavajući »izvore za ekonomska pitanja« koji su »naročito ... obilni, neiscrpivi«: »njih sam, uglavnom, najviše i sakupljao u namjeri da ih jednom sredim i objavim«. Tako je on i svoju obimnu monografiju *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća* zamislio »kao poglavlje jedne veće buduće radnje o ekonomskom i kulturnom životu staroga Dubrovnika«.¹

Do pojave *Jevreji u Dubrovniku* Jorjo Tadić je, u razmaku od deset godina, doista nekoliko puta dao dokaza o svom zanimanju za privrednu istoriju grada kojem je posvetio najveći deo svojih naučnih napora. Pisao je o *Vicu Stjepoviću — Skočibuhi, dubrovačkom trgovcu i pomorcu (1534—1588)*², i, znatno podrobnije, o Mihi Pracatoviću — Pracatu, bogatom pomorcu, brodovlasniku, trgovcu i ulagaču zamašnih novčanih sredstava u »razne poslove i preduzeća«³; pisao je, zatim, sintetički o *Pomorskoj trgovini Dubrovnika svršetkom srednjega vijeka*⁴, o *Pomorskom osiguranju u Dubrovniku XVI stoljeća*⁵ i kraće, u obliku istonijskih feljtona, o pojedinim momentima iz života i rada dubrovačkih pomoraca;⁶ uporedo s tim je, iako u manjoj mjeri, počeo objavljivati svoje studije o kopnenoj trgovini

¹ Sarajevo 1937, Izd. »La Benevolencia«, 521 str.; navodi su iz Predgovora, str. 5—6.

² Novo doba, Split, 24. dec. 1928.

³ Miho Pracatović — Pracat. *Prilog istoriji dubrovačkog pomorstva*, Dubrovnik 1933, 55 str.

⁴ Glasnik dubrovačkog učenog društva »Sv. Vlaho«, I, 1929, str. 117—121.

⁵ Zbornik iz dubrovačke prošlosti (Milanu Rešetaru), Dubrovnik 1931, str. 109—113.

⁶ *Prilozi istoriji dubrovačkog pomorstva: I Dubrovačko-engleska trgovina u XVI stoljeću; II Putovanja i računi jedne dubrovačke jače; III Kmetovi — mornari, Jadranska straža*, 6, 1929, str. 164—168. — *Prilozi istoriji dubrovačkog pomorstva: Gusari, Jadranska straža*, 9, 1929, str. 250—254. — *Djeca na brodovima starih Dubrovčana*, Naš mornar, Kalendar Jadranske straže, Split 1936, str. 68—69. — Vid. I: *Naš prvi iseljenici u Ameriku*, Novosti, Zagreb, 17. mart 1931 (up. o istom: *Politika*, 27—30. april 1940); *Dva pisma o Magelanovom putovanju*, Jadranska straža, 9, 1931, str. 239—241.

Dubrovnik,⁷ kao što je i svojim radovima iz društvene i kulturne istorije sve češće davao, jasno istaknutu, ekonomsku pozadinu.⁸

Možda je od još većeg značaja činjenica da je Jorjo Tadić u svim ovim, kao i u nizu drugih radova, za svoje vreme pokazao izuzetno poznavanje dubrovačke arhivske građe: od njegovih kratkih oglada, objavljivanih u novinama, do njegovog najznatnijeg rada, štampanog u pomenutom periodu, o Španiji i Dubrovniku u XVI veku,⁹ — sve čime se Jorjo Tadić predstavljao odavalo je jednog od onih retkih istraživača koji su blagovremeno shvatili da će se verodostojno, kao naučnici, oglasiti tek pošto posvete godine ispitivanju i prikupljanju građe za svoje delo. Da je, već pre 1937. godine, kad je publikovao svoje *Jevreje u Dubrovniku*, postao najbolji poznavalac dubrovačkih arhivskih fondova, Jorjo Tadić je i neposredno pokazao, 1935, svojim kritičkim izdanjem *Pisama i uputstava Dubrovačke Republike*, gde je, u uvodnoj studiji, saopštio do danas najbolji pregled fondova tadašnjeg Državnog arhiva u Dubrovniku.¹⁰

Da se posveti pisanju jedne tako prostrane i iscrpne monografije, kao što je njegova knjiga o Jevrejima u Dubrovniku, Jorjo Tadić je, u stvari, morao imati ne samo živo interesovanje za privrednu istoriju tog grada, nego i bogatu građu, s velikim trudom, godinama, prikupljanu i beleženu, u takvom obilju pregledanu da se njegovo zanimanje moglo vezati i za jednu oblast sasvim posebnu i do tada, gotovo potpuno, zanemarenu.

Čini se, međutim, da se Jorjo Tadić, u jednom trenutku, nije opredelio za pisanje velike istorijske monografije o Jevrejima u Dubrovniku samo zbog svog, znatno šireg, interesovanja za privrednu istoriju toga grada i usled stvarnih mogućnosti zasnovanih na izuzetnom poznavanju građe. Već 1926. godine među prvim Tadićevim istorijskim ogleđima pisanim korišćenjem arhivskih akata nalazi se i njegov članak, objavljen u splitskom »Novom dobu«, *Nešto o Židovima u Dubrovniku*.¹¹ Dve godine posle toga, 1928, ponovo kratko, Jorjo Tadić je napisao za »Politiku« članak *Jevreji u starom Dubrovniku*.¹² Jevreje je morao uočiti pišući, 1931, i o *Pomorskom osiguranju u Dubrovniku XVI stoljeća*¹³ našao ih je u onim mnogostrukim vezama, političkim i kulturnim, Španije i Dubrovnika, na kojima se tih godina najduže zadržavao pripremajući svoju doktorsku disertaciju.¹⁴

Može se smatrati pouzdanim da je Jorjo Tadić, prelistavajući dokumente arhiva u Dubrovniku, rano uočio značaj Jevreja u njegovom privrednom životu i sa osobitim interesovanjem, gotovo od početka svog rada, stao beležiti podatke o građi ili ispisivati cele dokumente koji su o tome svedočili. A to je, u celini, odgovaralo i posebnim metodima Tadićevog rada u arhivu: ispitujući građu, on je

⁷ *Dubrovnik i Skoplje*, Politika, 6 januar 1929; *Dubrovčani po Južnoj Srbiji u XVI stoleću*, Glasnik Skopskog naučnog društva, 7—8, 1930, str. 197—202; *Trgovina robljem u Dubrovniku u XV veku*, Politika, 7. nov. 1930; *Otkupljivanje roblja u Dubrovniku*, Politika, 22. dec 1930.

⁸ Vid., na pr.: *Franjo Fr. Gundulić*, Zbornik u čast Bogdana Popovića, Beograd 1929, str. 372—380; *Mladost Cvijete Zuzorića*, Šišićev Zbornik, Zagreb 1929, str. 395—398.

⁹ *Spanija i Dubrovnik u XVI v.*, Posebna izd. SKA, XCIII, Beograd 1932, 161 str.

¹⁰ Izd. SKA, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda. Treća odeljenje, knj. IV, Beograd 1935. XLVIII — 553 str. — Vid. i *Dubrovački arhiv i njegovo uređenje*, Dubrovnik, 2, 1929, str. 45—47.

¹¹ Novo doba, Split, 21. febr. 1926.

¹² Politika, 18. nov. 1928.

¹³ Vid. nap. 5.

¹⁴ Vid. nap. 9.

Jorjo Tadić

uočavao sve veći broj raznovrsnih fenomena dugog trajanja, karakterističnih za istoriju Dubrovnika, otvarao za njih posebna dosijea i zapisivao sve ono, u obliku signatura ili gotovih ispisa, što bi se jednog dana moglo korisno upotrebiti; ovo je on činio iako njegovi ispisi, s druge strane, teku hronološkim redom i prema

arhivskim serijama, tako da svojom celinom predstavljaju ogledalo najznačajnijih arhivskih fondova Dubrovnika.

Da Tadićevo zanimanje za istoriju dubrovačkih Jevreja nije bilo trenutno ili slučajno pokazuje i činjenica što se on tim predmetom bavio i posle objavljivanja svoje monografije: u istoj godini, 1937, kad je objavio tu knjigu, saopštio je i jedan kraći rad o *Jevrejima ljekarima u Dubrovniku (od 1326. do 1617)*.¹⁵ S Jevrejima se, zatim, sretao radeći, zajedno s Ristom Jeremićem, na *Prilozima za istoriju zdravstvene kulture starog Dubrovnika*¹⁶ i na svom *Prometu putnika u starom Dubrovniku*.¹⁷ Na istoriji Jevreja se, posebno, ponovo zadržao posle drugog svetskog rata, u godinama svog najzrelijeg naučnog stvaralaštva, kad je objavio dve studije, 1959: *Iz Istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*¹⁸ i 1966: *Doprinos Jevreja trgovini s dalmatinskim primorjem u XVI i XVII veku*.¹⁹

Već je, usput, naznačeno da se Jorjo Tadić zadržao među dubrovačkim Jevrejima podstaknut i svojim smislom modernog istoričara za uočavanje i posebno ispitivanje onih fenomena koji su svojim osobenostima i dugim trajanjem obeležavali jedno društvo i njegovo delovanje. U skladu sa ovakvim metodom naučnog istraživanja, Jorjo Tadić, na primer, nije žalio truda da do mnogih pojedivosti ispita kako je izgledao promet putnika u Dubrovniku, da nekoliko godina posveti radu na istoriji zdravstvene kulture tog grada ili da u svojim *Dubrovačkim portretima* iznese na videlo ne samo javno delovanje nego i svakidašnji život najistaknutijih Dubrovčana XVI veka.²⁰ Za Jevreje se mogao zainteresovati zbog zanimljivosti njihove pojave u gradu zasnovanom na izuzetno određenim i striktnim pravnim normama, na društvenom poretku gotovo zanavek zamrznutom, na međuljudskim odnosima preosetljivo uspostavljenim i održanim i, pre svega, na privrednom delovanju nesrazmerno velikog delokruga, snažnog intenziteta i posebnih zakonitosti. Jevreji su, pored toga, živeli u gradu podozrivom i netrpeljivom prema svim strancima, a čvrsto zatvorenom pred onima koji nisu bili katoličke vere. Oni su tu imali svoju opštinu i, u njoj okupljeni, ostajali trajno privrženi svojoj veri, običajima, načinu života i onom jeziku koji su sobom doneli. Iako voljno pokorni režimu koji je od njih zahtevala dubrovačka vlada, bili su samo jedan beočug u dugom nizu jevrejskih naseobina širom Evrope, prednje Azije i severne Afrike, međusobno skopčanih ne samo zajedničkim poreklom, težnjom za obećanom zemljom i verom nego i trgovačkim odnosima, saradnjom kapitala i rodbinskom povezanošću. Kontrast između dva poslovna sistema, dubrovačkog i jevrejskog, i mentaliteta dve grupe bio je suviše jak, izazvan, uz to, na jednoj tesnoj stopi zemlje, da ne bi privukao pažnju istoričara upućenog u sve veću složenost fenomena moderne epohe u nastajanju.

Zahvaljujući razgovorima koje je nekada vodio s pok. Jorjom Tadićem, pisac ovih redova može ostati svedok njegove osobite privrženosti pitanjima jevrejske istorije uopšte i njegove velike osetljivosti, određene plemenitim saosećanjem,

¹⁵ Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, knj. 25: Miscellanea, 1. 1937, str. 51—55.

¹⁶ 1. Biblioteka Centralnog higijenskog zavoda, knj. 33, Beograd 1938, 143 str.; II, knj. 37, Beograd 1939, 240 str.; III, knj. 45, Beograd 1940, 240 str.

¹⁷ Dubrovnik 1939, 338 str.

¹⁸ Jevrejski almanah, 1959—1960, str. 29—54.

¹⁹ Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu 1566—1966, Sarajevo 1966, str. 33—47.

²⁰ Izd. Srpske književne zadruge, Beograd 1948, 368 str.

prema tragičnoj sudbini jevrejskog naroda. Jorjo Tadić je pripadao onim predratnim intelektualcima koji su sve više patili od stida što njihovu Evropu, čijom su se istorijom i kulturom znali ponositi, ponovo zapljuskuje, i to više nego ikad, talas antisemitizma; koji su se, pored toga, znali suprotstaviti, svaki na svoj način i svojim sredstvima, tom besramnom pokretu s jasnim ciljem da progovore u ime čistih savesti svoje epohe i da budućnosti zaveštaju poruku kako sve svetlosti, u zamračenom krugu Evrope, još uvek nisu bile pogašene. Tačno u godinama kad je antisemitizam dospevao u fazu pune izbezumljenosti i razularenosti, njegovo prijateljsko druženje s pojedinim intelektualcima jevrejskog porekla, a osobito s Kalmijem Baruhom, profesorom i istaknutim hispanologom u Sarajevu, koji mu je i oko knjige *Jevreji u Dubrovniku* pomogao, postajalo je sve naglašenije. Sudeći prema obimu istraživačkog posla, zamašnosti knjige i datumu njenog izlaska iz štampe, može se bez dvoumljenja zaključiti da je baš u to vreme Jorjo Tadić najviše bio zauzet radom na prikupljanju građe i pisanju dela o jevrejskoj zajednici u Dubrovniku. Uostalom, pošto je odbranio i štampao svoju doktorsku disertaciju o Španiji i Dubrovniku u XVI veku, koja je, obimom, znatno manja od *Jevreja u Dubrovniku*, ovo je u stvari bila prva od onih njegovih veoma obimnih knjiga s kojima će se, od tada redovno, pojavljivati pred kulturnom javnošću.

Bilo bi sasvim besmisleno izvesti zaključak da su izvesni razlozi koji nisu naučnog karaktera presudno uticali na Jorja Tadića da se posveti pisanju istorije dubrovačkih Jevreja. Takvo zaključivanje je nemoguće na prvom mestu zbog toga što podsticaji, koji se ne bi mogli oceniti naučnim, ni u jednom trenutku nisu bili prisutni u njegovom stvaralaštvu. Pored toga, u političkim prilikama koje označavaju pojedine epohe znaju se javiti koordinate koje će odrediti i sasvim posebna interesovanja, književna, filozofska ili naučna, da ova, uza sve to, ništa ne izgube na verodostojnosti svoje osnove.

Uporedo sa svojim proučavanjem istorije Dubrovnika, koje je od početka postalo glavna sadržina njegovog rada, i sa svojim osobitim zanimanjem za fenomen Jevreja u istoriji, Jorjo Tadić se, isto tako od početka, zainteresovao i za probleme stvaranja i razvitka modernog sveta, od emancipacije gradova i njihove privrede do završetka Napoleonovog vremena. On je to morao učiniti pre svega kao istoričar Dubrovnika, gradske republike čija je egzistencija zavisila od međunarodne konstelacije. Ali, on je modernu istoriju posmatrao u svetskim razmerama i kao dobro školovan istoričar, blizak onim naučnicima u Evropi koji su se, osobito od kraja dvadesetih godina, sve dublje nadnosili nad fenomenom stvaranja modernog čoveka i njegovog delovanja u privredi, kulturi i politici. U takvom položaju, on je morao zapaziti i ulogu Jevreja kao poslovnih ljudi i, naročito, osetiti stvaralačku živahnost njihovog prisustva u Dubrovniku. Gotovo svi Tadićevi istorijski radovi, pa i njegovi kratki feljtoni, postavljeni su u okviru adekvatno nađenih opšteistorijskih odnosa. Njegova monografija o Jevrejima u Dubrovniku ima takav okvir ne samo zbog metodoloških pobuda i razloga nego i na sasvim određen način. Kao što je već naglašeno, u toj monografiji je jevrejska zajednica u Dubrovniku samo jedna u neprekidnom nizu jevrejskih naseobina širom starog sveta, dok je Dubrovnik, u kojem su Jevreji živeli i poslovali, u Tadićevom delu predstavljen u neposrednoj povezanosti s balkanskim zaleđem i sa otvorenim

14 R. Samardžić

područjem Mediterana. Dva fenomena, u mnogome podudarna i međusobno uslovljena, stajala su u zavisnosti od opštih prilika, u kojima slični činioци nisu na njih morali istovetno delovati.

II

Svoje zamašno delo o Jevrejima u Dubrovniku Jorjo Tadić je ostvario dugotrajnim ispitivanjem arhivske građe, pune detaljnih vesti o njihovom svakidašnjem životu, i proučavanjem one naučne literature koja jedino može rasvetliti opšte uslove egzistencije jedne male jevrejske opštine, višestruko povezane s Mediteranom, s balkanskim zemljama i, preko njih, sa zapadnom i srednjom Evropom. Od ove dve činjenice postala je zavisna struktura njegovog dela i način njegovog izraza.

Neveštom i nedovoljno upućenom čitaocu Jorjo Tadić se može predstaviti kao pisac koji svemu, pa i sopstvenim slobodnijim razlaganjima, pretpostavlja ono što sobom nose dokumenti kao podatak i kao oblik iskaza. Ni ova njegova knjiga ne ostavlja utisak pune unutrašnje ujednačenosti, skladno nadenih razmera i spoljašnje ugladenosti. Idući više nego često, za privatno-pravnim dokumentima čiji je izraz pravno smišljen, poslovno jasan, ali nedoteran u meri koja je, u istoj epohi, postizana diplomatskim aktima, Jorjo Tadić se nije ispoljio onom ekonomičnošću u iznošenju vesti i onim dominantnim držanjem u njihovom raspoređivanju čime su neki istoričari, dovoljno odmereni da time ne bi istakli uzdržljivost i preciznost svog kritičnog postupka, zadobili naziv klasika moderne historiografske proze. Ali, u ovom upoređenju pre svega treba imati u vidu da se Jorjo Tadić, i to ne samo u knjizi *Jevreji u Dubrovniku*, najradije zadržavao oko svakidašnjih fenomena privrednog, društvenog, kulturnog i privatnog života, a to je gotovo iziskivalo privrženost dokumentima, metod izlaganja nađen u njihovoj osnovi i, pre svega, podrobnost i tačnost u iznošenju činjenica.

Jorjo Tadić je u dokumentima video verno ogledalo, ono u kojem se umesto iluzije, odbleskuju najbliži odlomci stvarnog života, tako da je relativnu celinu predstave, onu koja se mogla ostvariti, najradije dobijao sklapanjem tih odlomaka prema sadržinskom odnosu. Time se on, prividno, približavao načinu izlaganja znatnog broja istoričara svakidašnje kulture koji su primerima, nadenim u istorijskoj građi, dokazivali svoje pretpostavke opšteg i zajedničkog. Ali, za razliku od mnogih, on se nije trudio da briljirajući u iznošenju takvih podataka — davanjih, posle nagoveštaja i drugih spretnih priprema, s prizvukom otkrivanja kurioziteta nadenih u riznici istorije — zaseni čitaoca uvedenog u njihovo egzemplarno značenje: građa, u stvari, sačinjava čvrstu osnovu njegovog izlaganja i on se bez tog preduslova, samo u izuzetnim slučajevima upuštao u istorijska razmatranja, a još ređe je izvodio uopštenije zaključke.

U produženju ovih zapažanja potrebno je naglasiti da Jorjo Tadić, oslanjajući svoje izlaganje na arhivsku građu, nikad nije izgubio iz vida one podatke, u njoj nađene, koji bi mogli biti od šireg značaja i koji su svedočili o povezanosti radnje dubrovačkih Jevreja za opšte uslove ili trenutnu situaciju prostranih razmera. Time je on kontrolisao sistem i poredak vesti koje je davao,

utvrđivao izvesne zakonitosti, vodio stvari njihovom ishodu i stvarao sebi osnovu za obrazovanje opštih i logičkih okvira pojedinim poglavljima. Zbog toga je, za čitaoca uvedenog u probleme, Jorjo Tadić moderan istoričar koji ne gubi iz vida položaj posebnih fenomena i njihovih pojedinačnih manifestacija u sklopu onog što im, kao opšte, sačinjava okvir i osnovu. Njegovi podaci, sklopljeni u široke celine, dobijaju, time, osobitu vrednost, jer svedoče i o onome što im predstavlja uslov i što proističe kao njihova posledica. Zato se dejstvo tih podataka oseća i u onome što je Jorjo Tadić iznosio kao njihovu prostranu pozadinu ili njihov završni ishod.

Nalazeći čvrst oslonac svoga izlaganja u arhivskoj građi, izraza odmereno prilagođenog predmetu, Jorjo Tadić je u tumačenju dokumenata i uspostavljanju činjenica pokazao pouzdanost koja zasluđuje posebnu pažnju. Iskazi dokumenata, uzimani u znatnom obimu, međusobno se, u njegovom delu, dopunjavaju i slivaju u sadržinske i logički održive celine: on se, doista, nije morao snalaziti među podacima kako bi posebno naglasio ili na osobit način upotrebio njihovo značenje. Takvim svojim postupkom, koji je obeležen uzdržljivošću prema suvišnim kombinacijama, on je, bez sumnje, postao izrazit primer istoričara u čije se prenošenje podataka iz izvora u svoje delo ne može sumnjati kao u krajnje verodostojno. Tadićeva istorijska kritika pre svega je zasnovana na preuzimanju sličnih podataka iz većeg broja dokumenata analognog značenja i na dovođenju tih podataka u zavisnost od onih uslova koji ih određuju i na koje one, sa svoje strane, moraju uticati. Utvrđivanje vrednosti i stvarnog sadržaja, odn. iskazne vrednosti, podataka tim širim, genetičkim okvirima prisutno je u njegovom delu stalno, ali kao metod posmatranja i tumačenja pojava i događaja; kao postupak u ispitivanju verodostojnosti i primarnog značenja činjenica javlja se jedino u slučajevima kad prosede nije zasnovan na podacima koji se sami sobom, sopstvenom frekvencijom, potvrđuje.

Određujući svoj pristup temi raspoloživom građom, Jorjo Tadić je postavljao shemu izlaganja na osobit način slobodno. On nije morao ulagati trud da svoje delo, njegovim spoljašnjim izgledom, tj. rasporedom sadržine, prilagođava nađenim uzorima i obaveznim obrascima: ono se oblikovalo, nema sumnje, prema izvesnim opštim historiografskim načelima, ali je, više od toga, dospevalo do svoje konačne forme u skladu s predstavljenim isečkom života i građom koja je o njemu mogla posvedočiti. Zbog toga je Jorjo Tadić i mogao, pored opšteg dela, dati u svojoj monografiji i nekoliko poglavlja sasvim posebne sadržine (o progonima dubrovačkih Jevreja, o njihovoj trgovini, lekarima, istaknutim ličnostima, privatnom životu itd.) koja nisu slučajna i koja u potpunosti odgovaraju prirodnoj sadržini predmeta.

III

Način izlaganja u knjizi *Jevreji u Dubrovniku* usaglašen je, posredstvom obilja građe, onom predmetu koji je tom monografijom obuhvaćen. Time je, u stvari, oslobođena i istaknuta istorijska materija koja, ako odgovara nekom kom-

pleksnijem fenomenu, prirodno podleže razdvajanju na svoje sastavne vidove. Na taj način u Tadićevom delu su izdvojene i jako istaknute komponente u životu dubrovačkih Jevreja koje su određivale egzistenciju njihove opštine, koje su za sam Dubrovnik bile najznačajnije i koje su, najzad, pripadale opštoj istoriji Jevreja i, što je osobito vredno pažnje, istoriji mediteranskog i balkanskog sveta. Drukčije rečeno, od početka svog naučnog rada Jorjo Tadić je stekao, a knjigom *Jevreji u Dubrovniku* konačno utvrdio, prevashodno interesovanje za istoriju Mediterana i balkanskih oblasti koje su gravitirale moru, tako da je i pojave manjeg obima posmatrao u zavisnosti od ovog svog stvarnog opredeljenja. A to je bio onaj činilac koji je bitno uticao da se i u tim posebnim pojavama uoče, odvoje i posebno ispituju elementi relevantni u širim okvirima ocrtanog područja.

Jorjo Tadić je dubrovačku jevrejsku zajednicu pre svega razgledao kao naseobinu u njenom nastajanju, razvitku i svakidašnjim naporima oko održanja; dubrovački greben, na kojem se konačno zadržalo nekoliko jevrejskih porodica, dugo je, vekovima, posmatrao kao tačku na nedoglednim putevima dijaspore plemena Mojsijeva. Posle izgnanstva iz Španije, kad je prisustvo Sefarda odjednom, vidno, zabeleženo u nizu zemalja i gradova, pa i u Dubrovniku, krug posmatranja se mogao sužavati i na one događaje, primera radi na rat 1569—1572. godine, koji su sasvim neposredno uticali na položaj i broj Jevreja u Dubrovniku. Mali grad pod Srđem je, uza sve to, ostao pozornica zbivanja opšteg karaktera. Govoreći o pravnom položaju dubrovačkih Jevreja, Jorjo Tadić je u njemu video varijantu koja se i u za sve izuzetke, lako da uklopiti u zajedničko ponašanje hrišćanske Evrope prema tom razvejanom narodu. Zadržavši se, posle ovog, da posebno opiše velike procese pokretane protiv Jevreja u Dubrovniku zbog tobožnjeg ritualnog ubistva, on je, u stvari, od izlaganja opšteg položaja te grupe prešao na ispitivanje onih događaja koji u sebi kriju suštinu jednog odnosa: — odnosa između lako razdražljive hrišćanske opštine, vlade čiji su članovi, u načelu, morali znati jedino za zajedničke interese i nezaštićene jevrejske grupe koja se održava prema svojoj privrednoj ulozi. Zbog toga je sasvim razumljivo što je Jorjo Tadić najveći deo svoje knjige posvetio trgovini dubrovačkih Jevreja, i to od vremena utvrđivanja njihove moderne dijaspore. Pristupio je razlaganju jedne složene materije metodom koji je otkrivao smer opšteg toka i glavne tačke ubrzanja, tako da pojedinosti, bez obzira što su okupljene oko odabranih razdoblja ili događaja, samo određuju sadržinu i smisao celine. Zbog toga se, u ovom odeljku Tadićeve knjige, celishodno prepliće hronološki s tematskim načinom iznošenja materije, a to je omogućilo da se radnja dubrovačkih Jevreja uoči u zavisnosti od spoljašnjih činilaca, pre svega ratnih i političkih zbivanja, i, uporedo s tim, od celokupne strukture privrednih odnosa. Ovim je čitava studija dobila onu osnovu koja će dalje izlaganje učiniti ne samo sasvim razumljivim i opravdanim nego i, na osobit način, očekivanim, i to bez obzira da li je reč o najistaknutijim Jevrejima vezanim, trajnije ili trenutno, za Dubrovnik (Amatus Lusitanus, Didak Pir, Grasija Mendez, Salamun Oef, Aron Koen) ili o svakidašnjem životu po jevrejskim kućama u tom gradu.

Jorjo Tadić je došao do rezultata da se uloga jevrejskih trgovaca u prometu robe preko Dubrovnika nije podudarala u tranzitnim poslovima koje su

obavljali sami Dubrovčani. Povezujući Balkan sa zapadnim zemljama, dubrovački Jevreji su »uvijek i skoro isključivo održavali poslovne veze samo s jevrejskim trgovcima iz drugih zemalja. Uspostavljena je ... jedna velika i živa internacionalna trgovina koja se jedino odvijala između samih Jevreja.«²¹

Dubrovnik je, na taj način, postao tranzitna luka i trgovačko središte uključeno u dva poslovna sistema koji se nisu isključivali nego su, dobrim delom, funkcionisali jedan nezavisno od drugog, tako da mu je svaki, na svoj način, donosio velike koristi. Povezani s nizom sličnih naseobina sa obe strane Jadranskog mora, svi oni Jevreji koji su radili preko Dubrovnika omogućavali su tome gradu prihode koji se nisu mogli nadoknaditi delovanjem drugih trgovaca. »Jer, čim su se Jevreji povlačili iz Dubrovnika, što se nekoliko puta djelomično i događalo, njihovu ulogu nisu preuzimali drugi, niti je time mogla da ojača tranzitna trgovina domaćih ili stranih trgovaca. Naprotiv, jedan veliki dio balkanske uvozne i izvozne trgovine u takvim prilikama nije više uopće svraćao u Dubrovnik.«

Jevreji su, preko Dubrovnika, »vodili jednu svoju, zasebnu, od ostalih odijeljenu trgovinu, koja se nije miješala s ostalom«; ali i pored toga, oni »nisu unijeli u svoje poslovanje i ekonomske odnose Dubrovnika s stranim svijetom nikakve izmjene, niti kake novosti«. Trgovali su, istim artiklima, sa istim zemljama kao i Dubrovčani, tako da su svojim radom samo pojačavali ekonomske veze koje su Dubrovčani već bili uspostavili. »Isto tako nisu unijeli u svoju trgovinu nikakve nove, Dubrovčanima nepoznate metode poslovanja.«

Dubrovčani su sve ovo blagovremeno znali uočiti, pa su prema Jevrejima, kao prema grupi stranog življa koja se zadržala u njihovom gradu, zauzeli izuzetno trpeljiv stav. Baveći se, bezmalo isključivo, tranzitnom trgovinom, dubrovački Jevreji nisu ulazili u kreditne poslove, zasnovane na zelenaškom sticanju profita, kao što se nisu mnogo upuštali ni u sitnu, lokalnu trgovinu, koja bi mogla povrediti interese domaćih dućandžija i prodavaca na ulicama. Povezani sa zapadnim trgovcima i s balkanskim čaršijama, oni su povećavali tranzit dubrovačke luke i time podizali prihode carinarnice koja je njihovu robu opterećivala posebnim tarifama, većim od taksa propisanih ostalim domaćim i stranim trgovcima. Ova tranzitna trgovina je, pored toga, unosila i znatnu živost u rad dubrovačke luke i doprinosila održavanju njenih pomorskih veza sa italijanskim gradovima. Jorjo Tadić je posebno istakao činjenicu da je »zahvaljujući jakim poslovnim vezama Jevreja preko Dubrovnika, trgovački put koji je vodio preko ovoga grada ... očuvao svoje negdašnje značenje u međunarodnom saobraćaju. Istina, taj put je bio vrlo star i već odavno dobro poznat, ali baš pojačanom aktivnošću balkanskih Jevreja, osobito onih iz Sofije, Beograda i Sarajeva, on je održao svoju važnost i u novim ekonomskim i saobraćajnim prilikama ... Da nije bilo jevrejskih trgovaca i u onim centrima i u samom Dubrovniku, teško da bi Dubrovnik i dalje ostao najvažnija saobraćajna tačka za prekomorske veze srednjeg dijela Balkana sa Zapadom. Dubrovački trgovci sigurno ne bi mogli da sami očuvaju stare pozicije svoga grada na Balkanu, pa bi Dubrovnik već rano počeo da ekonomski propada«.

²¹ Vid. *Jevreji u Dubrovniku*, 399—409.

Prisustvo Jevreja bilo je, Dubrovniku, od znatne koristi tim pre što oni »nisu nimalo kulturno zaostajali za svojim kršćanskim sugrađanima, nego su u svemu mogli da im stoje uz bok, a ponekad i ispred njih«. Doneli su sobom, i dalje razvijali, ne samo delove svog imetka nego i poznavanje mnogih jezika, pre svega hebrejskog, španskog, italijanskog i turskog, svoju veru koja ih je, sve, obavezivala, poznavanje klasične filozofije i pesništva, »iskustvo dobrih i vještih trgovaca«, smisao za uspostavljanje veza na širokim geografskim prostranstvima i, najzad, svoju dobru upućenost u medicinska znanja i lekarske veštine. Za Dubrovnik je vezan rad veoma istaknutih jevrejskih pisaca, pesnika, filozofa, teologa, filologa i lekara, ponekad i onih čija su dela vidljivo zabeležena u svetској nauci i književnosti XVI i XVII veka.

Jorjo Tadić je realistički zaključio da su Dubrovčani bili trpeljivi prema svojoj jevrejskoj opštini jer među njima nije bilo poslovnog antagonizma. »Bogatije slojeve dubrovačkog stanovništva Jevreji nisu izazivali nekim konkurentskim radom i borbom, a niže slojeve nije mogla da interesuje tranzitna trgovina kojom su se bavili.« »Zbog toga su Dubrovčani, sve do najnovijih vremena, ostali po strani od svih onih psihičkih raspoloženja nekih kršćanskih masa, koje su iznimnim mjerama i progonima nastojale da uklone Jevreje iz svoje sredine i da im onemoguće zaštićen i slobodan rad.« Dubrovnik je, u suštini, ulazio u red onih, pretežno trgovačkih, država i gradova, kakvih je, na primer, bilo u Nizozemskoj i Italiji, koji su, suočeni sa stvarnošću, tolerisali jevrejske opštine zbog boljeg i efikasnijeg funkcionisanja svojih privrednih mehanizama. Ne treba, pored toga, zaboraviti ni činjenicu da je Dubrovnik bio luka Balkana koji se sav nalazio u okvirima Turskog Carstva, gde su Jevreji, poreklom, srodstvom i poslovima povezani sa sefardskom zajednicom u Dubrovniku, uživali ista prava kao sva druga raja ili su čak, u pojedinim periodima, zbog svoje finansijske dominacije i uticaja na Porti, posebnim merama bili zaštićeni. Dubrovniku, najzad, nikada nije pretiła opasnost od poplave jevrejskih trgovaca i doseljenika, i on se, pred njima, nije morao zatvarati kao pred talasima pravoslavnog življa iz svoga zaleđa. Već u drugoj polovini XVI veka, taj broj je bio gotovo utvrđen.

IV

»Prošle su više od dve decenije od pojave moje istorije dubrovačkih Jevreja«, pisao je Jorjo Tadić u »Jevrejskom almanahu« 1959—1960. godine. »Za ovo proteklo vreme svi smo mi preživeli, a Jevreji naročito, jedan strašan period i svoje i svetske istorije. Među ostalim žrtvama bila je i stara jevrejska opština u Dubrovniku. Ona je skoro sasvim nestala i svedena je na oko dvadesetak članova. Među njima su samo troje pripadnici starih dubrovačkih porodica, a onaj mali broj ostalih preživelih razišao se po celom svetu. Tako je posle više od četiri i po veka presečen život jedne poznate i veoma aktivne jevrejske zajednice koja je odigrala značajnu ulogu u životu i svoga naroda i Dubrovnika, a i celog Balkanskog poluostrva.« Ali, ovim nije bilo presečeno i Tadićevo interesovanje za istoriju Jevreja u Dubrovniku. Moglo bi se, više od toga, reći da je on tragediju dubrovačkih Jevreja shvatio kao strašnu činjenicu koja obavezuje

da se zanimanje za njihove pretke nikad ne zanemari. Uporedo s drugim poslovima, on je nastavio da prikuplja građu o Jevrejima u Dubrovniku: »Namera-
vam... da jednom obradim njihovu istoriju od polovine XVII do početka XIX
veka, tj. do propasti Dubrovačke Republike, zatim da novim podacima popunim
i onu raniju epohu njihove prošlosti za eventualno novo izdanje svoje knjige.«²²
Građa se, međutim, nagomilavala. Proučavajući istoriju dubrovačkih Jevreja,
Jorjo Tadić se sve više interesovao i za rad njihovih sunarodnika u Turskoj i u
Italiji; posebno se zadržavao na problemu otvaranja splitske luke 1592. godine,
u čemu su Jevreji odigrali najveću ulogu. Pored rada u dubrovačkom arhivu,
on je, tragajući za Jevrejima, stigao i do Venecije, gde je došao do obilja građe
koja je osvetljavala znatno širi krug jevrejske trgovine od onog koji se mogao
opisati oko Dubrovnika.

O produženom interesovanju Jorja Tadića za jevrejsku istoriju i o prošire-
nom području istraživanja te istorije ostala su, na žalost, da svedoče samo dva
njegova rada: *Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*²³ i *Doprinos Jevreja trgo-
vini s dalmatinskim primorjem u XVI i XVII veku*.²⁴ Prvi rad je, u stvari, rukovet
manjih studija: 1. *Preseljavanje u Tursku* (ovde je saopšten niz novih arhivskih
vesti o preseljavanju iberskih Jevreja u Tursku preko Dubrovnika početkom XVI
veka); 2. *Gracija Nasí — Beatrice de Luna* (u pitanju je obnovljena skica za
biografiju jedne od najčuvenijih žena u modernoj jevrejskoj istoriji)²⁵; 3. *Mletač-
ko-jevrejski odnosi za Kiparskog rata, 1570—1573* (za razliku od poglavlja u
knjizi *Jevreji u Dubrovniku*, gde je uloga Jevreja u trgovini za vreme pomenutog
rata rasvetljena dubrovačkom građom,²⁶ u ovom slučaju je ta uloga posmatrana
iz mletačkog ugla i prema aktima sačuvanim u Veneciji); 4. *Jevreji i splitska
luka u XVI—XVII veku* (reč je o zaokruženoj i dosta iscrpno pisanoj studiji, pre
svega zasnovanoj na mletačkim izvorima, u kojoj je problem otvaranja i rada
splitske luke predstavljen u prostranim okvirima međunarodne politike i trgo-
vine). U drugom radu, koji je sintetičke prirode i u kojem su koordinate široko
otvorene, učešće Jevreja u trgovini vezanoj za Split, ušće Neretve i Dubrovnik
prikazano je s nastojanjem da se uoče i odrede zakonitosti u razvitku trgovačkih
odnosa evropske Turske i mediteranskih zemalja, pre svega Italije. Na ovoj
osnovi, Jorjo Tadić je izdvojio i posebno ispitaio dve funkcije: dejstvo jevrejskih
trgovačkih sistema sa obe strane Jadranskog mora i ulogu najvažnijih tranzitnih
luka na njegovoj istočnoj obali. Međusobni odnos opštih uslova i kretanja, s jed-
ne, i pojedinih, osobito podvučenih, činilaca, s druge strane, izražen je u ovoj
studiji na način koji dovoljno jasno otkriva prisustvo saznanja i iskustava stva-
ranih dugogodišnjim ispitivanjima.

Zanimanje Jorja Tadića za istoriju Jevreja u Dubrovniku prekinuto je, na-
silno, u času kad je ono već dobilo novu sadržinu i još modernije metodološke
osnove. A to je činjenica dostojna najveće pažnje ne samo onih koji će prou-
čavati Tadićevo naučno delo nego i svih koji su nadneseni nad sudbinom je-
vrejske istorije u sadašnjoj i budućoj svesti.

²² Vid. nap. 18, str. 29.

²³ Vid. nap. 18.

²⁴ Vid. nap. 19.

²⁵ Vid. *Jevreji u Dubrovniku*, 315—325.

²⁶ Nav. delo, 77—85 i 148—159.

Radovan SAMARDŽIĆ

Summary

JORJO TADIĆ AS HISTORIAN OF THE JEWS OF DUBROVNIK

Among all the historians who have written about the social, economical and cultural life of the Jews settled in Dubrovnik, Jorjo Tadić occupies undoubtedly the most prominent and honoured place. He wrote several studies concerning the history of the Jews of Dubrovnik, first of all the very voluminous monograph, *The Jews in Dubrovnik until the middle of the 17th century* (Sarajevo 1937). Tadić's monograph on the Jews of Dubrovnik was the result of his many years' research work in the Archives of Dubrovnik. Tadić investigated for a rather long time, basing his studies particularly on the civil law acts, economic conditions and the social evolution of Dubrovnik. In the course of these investigations he observed the phenomenon of the Jews of Dubrovnik and dwelt upon this subject in the period when the persecutions of Jews were started in some European countries, first of all in Germany. This outer impulse, however, did not influence Jorjo Tadić to complete his work too hastily and without detailed research work in the archives. Its scientific method consisted in founding his statements in the first place on facts taken over from the archival documents. In addition to this, he was constantly striving for a choice of data as wide as possible, to prove, if possible, every statement by means of facts of similar contents which occur repeatedly in the materials. In the activity the Jews of Dubrovnik developed until the middle of the 17th century he saw, first of all, their economical interest and the role they played in the trade of Dubrovnik. In fact, it is his merit that the existence and the functioning of the Jewish trading system in the Balkans has been observed and that the part played by the Jews of Dubrovnik in connecting this system to a similar one in the Mediterranean area, in the first place in Italy, has been examined. Jorjo Tadić investigated also the evolution of the Jewish colony in Dubrovnik, but he put the latter's legal situation into the direct dependence on its role in the transit trade of this town. Jorjo Tadić's monograph, however, is valuable from the point of view of cultural history, too, for he distinguished therein several of the most prominent Jewish writers, connected with Dubrovnik, set forth data concerning their life, presented their respective characters and described their works to a sufficient extent. Jorjo Tadić acted as a modern historian thanks, among other things also to the fact that he expounded, basing himself on archival documents, individual aspects of the everyday life in the Jewish ghetto.

DUBROVAČKI JEVREJI U TRGOVINI XVI I XVII VEKA

I

SISTEM svojih trgovačkih naseobina na Balkanu Dubrovčani su uspostavili u trenutku koji se može smatrati blagovremenim. Iako u poslednjim decenijama XIV i u prvoj polovini XV veka Balkan postaje poprište obračunavanja oblasnih gospodara i glavna meta turskih osvajanja, interesovanje stranih trgovaca za njegove sirovine raste uporedo s razvitkom gradske privrede i usponom trgovine širih razmera na Zapadu. U tome je, nesumnjivo, i jedan od razloga opstanka Dubrovnika i održanja njegovih kolonija kad su se pred turskim naletima rušile kraljevine i despotovine. Osim u trenucima izuzetno nepovoljnim zbog ratnih pohoda ili kratkotrajnih promena u držanju onih koji su određivali režim spoljne trgovine, Dubrovčani su gotovo iz godine u godinu upućivali na zapadno tržište sve veće količine ruda, kože, vune i voska; povećanje proizvodnje i potrošnje, u gradovima koji su se neprestano podizali, izazivalo je oskudicu u sirovinama dovoljno osetnu da se zapadni svet, preko Italije, morao okrenuti Balkanu kao izvoru, tada nepresušnom, rudarskih, stočarskih i poljoprivrednih proizvoda. Veliki priliv sirovina delovao je, zatim, podsticajno i na proizvodnju. Tkačke radionice rasprostirale su se, u Italiji, i po manjim mestima, okupljenim oko znatnijih trgovačkih središta, jer je na njihov rad povoljno uticao i dovoz jeftino kupljene balkanske vune. Mnogi komadi nameštaja, ukrasni predmeti, čitavi delovi odeće, raznovrsna obuća i bogata konjska oprema izrađivani su od kože koja je poticala s druge strane Jadranskog mora. U bezbrojnim crkvama, koje su, jedna do druge, podizane u gradovima, kao i u stanovima plemstva i građana sve više naklonjenih udobnostima svakidašnjeg života, gorelo je, širom Italije, na stotine hiljada sveća napravljenih od voska uvezenog iz balkanskih zemalja. Sve veća potrošnja svile i razmažen ukus u izboru jela i pića, obilato začinjjenih, dovodili su Evropu u podređen položaj prema Prednjem istoku, gde se, za dragocene artikle Indije i malajskih ostrva, kao i za proizvode arapskog i persijskog sveta, gotovo jedino mogao ponuditi srebrni novac. Traganje za novim rudnicima olova i srebra i njihovo grozničavo iskoniščavanje odigravaju se u Srbiji i Bosni, velikim delom i uz učešće poslovnih ljudi Dubrovnika, u vremenu kad su po drugim evropskim zemljama mnoge jame rudnika već napuštane i kad je Evropa sve očiglednije trpela usled oskudice novca, odlivenog na Istok. Prema računskim knjigama dubrovačkih trgovaca prve polovine XV veka teško je izračunati da li su desetine hiljada dukata, koje su često predstavljale njihov godišnji promet, bile

rezultat izvoza koža, vune i voska, ili olova i srebra pronađenih i iskopanih u srednjovekovnim srpskim rudnicima. Jedno je, doista, sigurno: u trenucima kad su Srbija i Bosna padale pod tursku vlast o njima je u svesti evropskog čoveka ostala predstava kao o krajevima čija su bogatstva tek naslućena.

Ovaj odnos je doživeo težak udar, došao na ivicu raspadanja i počeo da podleže opasnom procesu transformacije onim turskim osvajanjima koja su vodila konačnom padu srednjovekovnih država na Balkanu i pomeranju granica Osman-skog carstva do Dunava i blizu Save. Izvesnom održanju veza i pojavi mogućnosti da se bez trajnijih zastoja izvrši njihov preobražaj doprinelo je više činilaca: zainteresovanost turskih vlasti da očuvanjem pojedinih faktora gradske proizvodnje, rudarske aktivnosti i, naročito, spoljne trgovine zadrže pri ruci resurse potrebne državnom potencijalu; upornost Mlečana da sačuvaju pozicije u levantskoj trgovini i da svoju ulogu posrednika između istočnog Sredozemlja i Zapada nametnu novim gospodarima Balkana, Male Azije i, posle 1517. godine, Sirije, Palestine i Egipta; blagovremeno prilagođavanje Dubrovčana i njihovih balkanskih kolonija novom gospodaru koji je znao oceniti ulogu razgranatog sistema trgovačkih poslova tih kolonija i tranzita obavljenog preko samog Dubrovnika. Možda poslednju činjenicu treba osobito razmotriti, jer su se Mlečani više držali obalskih područja i gradova, i trgovinu s Prednjim istokom još dugo posle toga su smatrali daleko unosnijom. Dubrovački poslovni sistem, sačinjen od metropole kao prevashodno tranzitne luke, razvijenih pomorskih snaga i već učvršćene mreže kolonija na Balkanu gotovo u potpunosti se održao pred turskim osvajanjima: on je ocenjen u Jedrenu, a posle 1453. godine i u Canigradu, kao veoma celishodan, jer je bio u rukama države toliko neznatne da nikakvom politikom ili vojnom snagom nije mogla naneti štete ogromnoj Turskoj. Zbog toga dubrovački sistem, možda, predstavlja onu vezu između prethodnog i potonjeg stanja u spoljnoj trgovini Balkana koju je, u njenom trajanju, najlakše uočiti.

II

U privrednim odnosima između balkanskih zemalja i Sredozemlja u srednjem veku prisustvo jevrejskih trgovaca nije posebno uočljivo. Njihova dijaspora širila se i obrazovala oblikom onih koncentričnih krugova koji se jave padom kamena na mirnu vodenu površinu. U zemljama zapadne Evrope delovali su u nevelikom broju, žigosani zbog svog rada s novcem i zbog tog novca najčešće progonjeni: shvatanje njihovog zanimanja i njihov položaj najbolje svedoče o skučenosti i zakržljalosti robne proizvodnje i razmene u jednom dugom razdoblju. Njihovo stanje još više se pogoršalo usponom gradova, relativnim ili potpunim osamostaljenjem gradskih komuna i republika i, osobito, stvaranjem područja koja su dospela pod dominaciju pojedinih trgovačkih sistema. Do svoje stvarne uloge u razvitku evropske privrede Jevreji će doći tek u vremenu pune emancipacije te privrede i brzog oslobađanja njenih stvaralačkih snaga u XVI veku, kad je i broj Jevreja na tlu Evrope, posle izgnanstva s Pirinejskog poluostrva i zbog progona među katoličkim Slovenima, znatno veći.

Jevrejski trgovac tkanina-
ma u Turskoj u XVI veku,
gravira (iz: N. de Nicolay,
*Les Quatre Premiers
Livres Des Navigations*,
Lion 1568.)

Iako ima podataka koji svedoče da je Jevreja bilo i u srednjovekovnim srpskim državama, kao što je i njihovo prisustvo u Dubrovniku, kao najznatnijoj tranzitnoj luci tih zemalja, tokom XV veka sve приметnije, nesumnjivo je da je njihova privredna uloga na tom području bila u poznom srednjem veku još manja nego u zapadnoj Evropi.

Pored severne Afrike i Pirinejskog poluostrva, gde su se naseljavali već od rimskih vremena i kuda ih je posebno povukao arapski prodor, Jevreji su u to vreme najčešće bili koncentrisani u onom krugu koji se može opisati oko njihove obećane zemlje i koji je, na severu, dodirivao crnomorske obale, dok je, na jugu, zalazio u dubine Sudana i Etiopije.

Na ovom području, Jevreji su od antičkih vremena pridržavali deo zanatske proizvodnje i trgovačke razmene. Nprekinuto privredno delovanje i kontinuitet u trajanju gradskog života, kao i izvestan stepen verske tolerancije koji je bio svojstven nekim istočnim religijama i carstvima, u osnovama su vekovnog održanja, povremeno i znatnog umnožavanja jevrejskih naseobina između Jonskog mora i Persije.

Osobito u velikim gradovima, gde nikakvi poremećaji nisu mogli ostaviti krajnje posledice, obrazovane su, vremenom, jevrejske opštine, poslovna jezgra, bogomolje i škole, a stvorene su i porodične loze i tradicije. Između gradova su utrveni putevi i među njihovim jevrejskim naseobinama sklopljene trgovačke i porodične veze. Tako je ostvaren mrežasti sistem raznovrsnih komunikacija koji je trajao vekovima i koji se, čisto jevrejski, samo delimično podudara sa ostalim poslovnim i etničkim sistemima povezivanja.

Pouzdanost je, najzad, da je u ovom delu sveta vremenom učvršćena i jevrejska imovinska snaga, ako se pod njom mogu pretpostaviti uvedene trgovačke radnje, stalne rezerve robe, zanatske radionice i oruđa za proizvodnju, zlato, novac i druge dragocenosti. Uza sve to, nagomilano je tu i ono jevrejsko poslovno iskustvo i ostvaren onaj njihov osobiti mentalitet koji će kasnije, i pored svih saznanja, metoda, takta i tehnike rada prenetih s Pirinejskog poluostrva, postati jedna od osnova za obrazovanje jevrejskih grupa širom Balkana i Podunavlja.

III

»Kada je Španija 1492. godine oterala sa svoje teritorije sve Jevreje, znatan deo ovih prognanika, neki misle oko 100.000, prešao je tokom idućih godina u Tursku. Uskoro posle toga prognani su i Jevreji iz Portugalije i Navare (1498). Mnogi od izgnanika s Pirinejskog poluostrva poslužili su se Dubrovnikom ili njegovim ljudima i brodovima da pređu ili da prenesu svoju imovinu dalje na Istok.«

Ovo se odigravalo u vremenu kad su se na Mediteranu i u zemljama oko tog područja stvarali novi međunarodni odnosi. Ratovi za Italiju, koji su trajali od 1494. do 1559. godine, značili su, na izvestan način, niz prvih vojnih i diplomatskih iskušenja za velike države u nastajanju, pre svega za Španiju, Francusku i nemački deo Carstva. I dok su istraživači, pomorci, konkvistadori i misionari donosili Španiji svetsko carstvo, ratovi za Italiju bili su put za ostvarenje njene prevlasti u zapadnom Sredozemlju. Istovremeno je Turska, do 1552. godine, osvojila, posle Balkana, gotovo celo Podunavlje, potčinila Prednji istok i primila pod svoju zaštitu islamske zemlje severne Afrike, sem Maroka. Zamršena politička karta s kraja srednjeg veka, ispresecana mnogim granicama i složena od mozaika boja, postala je sredinom XVI stoleća znatno jednostavnija, sastavljena od velikih

površina, iako su neke od srednjovekovnih država skućenog obima, među ostalim papska oblast, Toskana, Venecija i Dubrovnik, zadržale osnove svog daljeg opstanka.

Širenje granica i stvaranje velikih monarhija doveli su i do krupnih pojava u međunarodnoj trgovini, koja otvara duge puteve, dobija na ubrzanju i naglo povećava količine robe u prometu. Venecija i Dubrovnik, kao trgovačke republike, modifikovale su, prema ovim promenama, sopstvene poslovne sisteme i prilagodile se situaciji posredničkom ulogom. Raseljavanje Jevreja, proteranih s Pirinejskog poluostrva, po svim onim mediteranskim zemljama koje su im htele dati utočišta, a osobito u Turskoj, oskudnoj u poslovnim ljudima, značilo je pojavu novog faktora u međunarodnoj trgovini. Ovo tim pre što su se oni, često noseći početna sredstva, na raznim stranama, pa i u Turskoj, mogli osloniti na zatečene jevrejske naseobine i trgovačke veze.

Postavši, do sredine XVI veka, jedinstveno političko područje, podeljeno na carinske zone, ali ne i na carinske granice, Balkan i Podunavlje su se u ekonomskoj svesti Evrope zadržali onim predstavama koje su o njima stvorene krajem srednjeg veka, samo u znatno krupnijim razmerama i s većim intenzitetom. Ovo povećanje u stvari je izazvano velikim porastom proizvodnih snaga i trgovačkog prometa u toj epohi uopšte, ali i onim mogućnostima koje je samo sobom nudilo ogromno i politički sređeno tursko područje. Otvaranje Balkana i Podunavlja, zakruženih granicama Osmanskog Carstva, onoj međunarodnoj trgovini koja je imala svoja ishodišta i utoke na Mediteranu pripalo je, u velikoj meri, Dubrovčanima, koji su u toku turskih osvajanja sačuvali sistem svojih kolonija i povlašćen položaj svoje luke. Tokom XVI veka Dubrovčani su velikim delom zadržali blagovremeno sačuvane pozicije; u XVII veku njihova uloga je smanjena u zavisnosti od dejstva konkurentskih snaga, ali je i pored toga ostala jako vidljiva. Preuzimajući, sa svoje strane, balkansko tržište, Jevreji su dvostruko iskoristili Dubrovnik: vezali su za njega deo svoje međunarodne trgovine i, naselivši se u njemu, pojačali još jednom karikom svoj poslovni sistem.

Stvaranje sjedinjenog balkanskog tržišta potpuno se vremenski podudara s koncentrisanjem Jevreja u Turskoj. Oni su se u najvećoj meri okupili u onim oblastima gde ih je i do tada, bar u tom delu sveta, bilo najviše, u Grčkoj, u Carigradu i oko njega, u gradovima i lukama Male Azije. »Jevreji, koji su oterani iz Španije i Portugaliije, tako su uvećali svoj judaizam u Turskoj da su već preveli sve vrste knjiga na svoj hebrejski jezik, i sada su uveli štampariju u Carigradu...«, pisao je Pjer Belon koji je boravio na Levantu krajem pete decenije XVI veka. »Oni u njoj takođe štampaju na španskom, italijanskom, latinskom, grčkom i nemačkom, ali nikako ne štampaju na turskom i arapskom, jer im to nije dopušteno. Jevreji, koji žive u Turskoj, znaju obično da govore četiri ili pet jezika; ima više njih koji znaju da govore deset ili dvanaest jezika. Oni koji su došli iz Španije, Nemačke, Ugarske i Češke naučili su svoju decu jeziku te zemlje, a zatim su njihova deca naučila jezik naroda s kojim moraju da razgovaraju, kao grčki, slovenski, turski, arapski, jevrejski i italijanski.« »Turci u svojoj jednostavnosti postali složeniji usled saobraćaja s Jevrejima«, nastavlja Pjer Belon: »ili se, bar, njihov učmali duh unekoliko promenio. Jevreji, ma gde da su, prepređeni su više no i jedan drugi narod na svetu. Oni su tako zahvatili trgovinu

raznim esapom u Turskoj da su sultanova bogatstva i prihodi u njihovim rukama: jer oni daju najveću cenu za zakup sabiranja prihoda u pokrajinama, zakupljujući carine, taksu za pristajanje brodova i druge dažbine u Turskoj...« U suštini, Jevreji su se, u Turskoj, najgušće okupili u onim oblastima koje su bile vezane za Carigrad; u drugoj polovini XVI veka oni su tu raspolagali tolikim bogatstvima da su se istakli, preko svojih najuglednijih ljudi, i svojim uticajima na Porti. Njihovo prodiranje u raznim pravcima, pa i prema Sofiji, Beogradu, Budimu i Sarajevu, gde su se neki od njih već od početka zadržali, ovom osnovom, najjačom u Carigradu, bilo je, brzo, obezbeđeno.

IV

Dve pojave su posebno zanimljive za rasvetljavanje uloge Jevreja u trgovini Turske: obrazovanje krugova trgovačkog poslovanja i stvaranje trgovačkih sistema.

U toku XVI veka završava se proces izdvajanja i nastavlja jačanje trgovačkih i zanatskih središta u evropskoj Turskoj. Raspored, broj i veličina pojedinih gradskih naselja u celini su se, kao sistem, promenili u odnosu na stanje u srednjem veku. Neka tržišta su, osobito u rudarskim područjima, brzo zapustela; u nekima je promet smanjen, i to dovodi do stagnacije ili opadanja broja njihovih stanovnika i do gubljenja ranijeg položaja i ugleda; neka su se, najzad, razvila u znatna privredna središta levantskog tipa. Utisak nekih istoričara da je do promene u ovom rasporedu došlo u smislu smanjenja broja gradskih naselja zbog toga što su se neka od njih podigla na štetu drugih nije, u celini, tačan, jer je broj zanemarenih starih nadoknađen ili, možda, i prevaziđen ne samo pojavom većih čaršija nego i nicanjem niza manjih kasaba koje nisu bile bez svoje privredne uloge. U svakom slučaju je sasvim uočljivo da se promena pre svega odigrala u znaku stvaranja i uspona levantskih čaršija, kao gradova mnogo većih, naseljenijih i prometnijih nego što su bila i najznatnija srednjovekovna tržišta.

Pored toga, od bitnog je značaja da je razvitak ovih gradova bio u uskoj povezanosti sa stvaranjem i rasporedom područja koja su za njih bila ekonomski vezana. Granice ovih područja zavisile su od uloge njihovih središta u vojno-administrativnom sistemu Turske; na njihovo određivanje uticali su i putevi koji su, prolazeći kroz njih, vodili ka jednom od ishodišta turskog prometa; na oblik ovih područja uticali su i prirodni uslovi stvaranja spoljašnjih međa i unutrašnje privredne delatnosti. Impulsi su dolazili od lokalne proizvodnje i potrošnje, a to nije zavisilo, samo, od prirodnih i demografskih osnova nego i od one uloge koju je turska uprava davala pojedinim područjima i gradovima; na funkcije ovih područja, zaokruženih oko jednog središta, delovala je i njihova povezanost sa stranim tržištem koje je tražilo određene proizvode Turske i u nju upućivalo svoje artikle osobite vrste i namene; ova područja su, najzad, funkcionisala i u zavisnosti od momenta u ekonomskom razvoju Turske, kao i od političkih promena koje su ponekad imale značenje katastrofa i obrtanja smeru povezanosti turskog tržišta sa inostranstvom.

Odnos između glavnih čaršija i njihovih područja najčešće nije bio sasvim uprošćen, posebno kad je u pitanju izvozna trgovina: između tih čaršija, kao središta najkrupnijih trgovaca, i sela, kao proizvođača, delovali su mnogi trgovci smešteni po kasabama, koji su često bili manji kompanjoni ili su radili na kredit; u posredničkim ulogama, pored toga, treba videti i spahije u raspolaganju svojim prihodima, zatim neku vrstu seoskih trgovaca, prekupce, senzale ili mešetare i trgovačke momke koji su prikupljali robu po selima ili čaršijama. Dospevši u ruke onih koji su, stojeći na vrhu, poslovali u glavnim čaršijama, proizvodi s njihovog područja upućivani su karavanima ili kolima ka svome odredištu. Uvoz i rasprodaja strane robe obavljani su u suprotnom smeru, preko trgovačkog mehanizma koji se, jednim delom, podudara sa sistemom izvoza, ali je, od njega, bio znatno jednostavniji zbog suženog broja kupaca uvozne robe, većinom naseljenih po šeherima i kasabama. U celom ovom sistemu treba podrazumevati i mogućnost međusobne zavisnosti, izražene u većoj ili manjoj meri, pojedinih područja i njihovih središta.

Dok je u drugim zemljama ili delovima sveta dolazilo do stvaranja trgovačkih sistema u skladu s proizvodnjom, s geografskim uslovima poslovanja i s privrednom politikom pojedinih država ili udruženih gradova, povezivanje trgovaca u evropskoj Turskoj već tokom XVI veka je izvršeno na verskoj, odnosno etničkoj osnovi. Ključne ove pojave bez sumnje su davnašnje: treba ih tražiti u složenosti i mnogovrsnosti helenističkog sveta; u većitoj podvojenosti između zemaljskih gospodara i trgovaca na Levantu; u porodu Mlečana, Đenovljana i drugih zapadnih pomoraca i trgovaca u vizantijsku sferu gde su, zakonom, posebno tretirani; najzad i u osobitom položaju Dubrovčana u srednjovekovnim srpskim državama.

U Turskoj, sistemi trgovaca konfesionalno, odnosno etnički povezanih stvaraju se kao protivteža stranim trgovcima, na primer Dubrovčanima, koji se drže kao sistem već samim tim što uživaju isti pravni status, određen jednim dokumentom datim za sve. Na ovakvo grupisanje uticao je i islamski karakter države u kojoj su se pripadnici drugih vera okupljali u zajednice pogotovu onog časa kad bi se našli u gradovima; ovo se dešavalo tim pre što je i sama turska administracija razlikovala stanovnike prema njihovoj etničkoj ili verskoj pripadnosti, ponekad i u smislu davanja posebnog pravnog statusa. Trgovački sistemi pripadnika istog naroda ili vere javili su se u Turskoj i zbog mogućnosti njihovog povezivanja sa sunarodnicima ili jednovernicima naseljenim u drugim državama, što je osobito karakteristično za Jevreje, Grke, Jermene, Dubrovčane, kasnije i za pravoslavne Srbe. Činjenica je da su takvi sistemi, iako ne tako jasno izraženi (sem kod Jevreja), funkcionisali i u onim zemljama koje su okružavale Tursku, pre svega u Italiji, Austriji i u rumunskim kneževinama, — delimično, možda, i usled potrebe efikasnijeg poslovanja s turskim tržištem.

Od čaršije do čaršije, ovi sistemi su u obliku mreža prekrivali određeni deo tržišta evropske Turske, uvek povezani sa onim lukama u kojima su se spajali s prekograničnim sistemima zainteresovanim za njihov promet. Ta mreža je u izvesnim oblastima bila gušća, intenzivnije skopčana s proizvođačima ili kupcima, a ponegde se razređivala težeći svome ishodištu. Dubrovački sistem, na primer, bio je razapet između Sarajeva, Osijeka, Pečuja, Budima, Temišvara, Varne, Je-

Donna Giudea

d'Andrinopoli

Jevrejka iz Jedrena u XVI
veku, gravira (iz: N. de
Nicolay, *Les Quatre
Premiers Livres Des
Navigations*, Lion 1568.)

drena, Skoplja i albanskih luka; njegov najvitalniji deo nalazio se između Beograda, Novog Pazara, Vučitrna, Prokuplja i Sofije. Grci su se vezivali za Beograd i Budim polazeći iz Soluna i Carigrada; osnova njihovog potencijala ipak je ostala u južnim oblastima, od jonskih ostrva do Smirne i Bruse. Jermenska uporišta, koja su se

mogla naći jedino u većim gradovima, protezala su se duž glavnih komunikacija između Venecije i Beča, na zapadnoj, i persijskih gradova, na istočnoj strani.

Sistem privrednih sfera, obrazovanih oko većih gradova, funkcionisao je zahvaljujući dejstvu trgovačkih sistema, zasnovanih na verskoj ili etničkoj pripadnosti, koji su te sfere višestruko povezivali držeći se spleta karavanskih i kolskih puteva. U svakoj čaršiji bilo je po nekoliko grupa trgovaca, od naseljenih stranaca do domaćih Turaka, koje su, nesumnjivo, u mnogim stvarima međusobno saradivale, ali su, i pored toga, poslovale prema svojim načellma: oslanjale su se na svoje unutrašnje nepisane zakone, nalazile podršku pre svega u svom krugu i, što je najznačajnije, trgovale zajednički. Trgovačka društva, sklapana radi celishodne podele poslova, lakšeg savlađivanja prostora i efikasnijeg korišćenja sredstava, najčešće su ostvarivana udruživanjem pripadnika jedne grupe. Jorjo Tadić je naglasio da u načinu trgovačkog poslovanja između Dubrovčana i Jevreja nije bilo stvarnih razlika pre svega imajući u vidu onaj opšti utisak koji na istoričara svojom celinom ostavlja levantska trgovina XVI i XVII veka. Postojanje nekoliko sistema ipak je moralo izazvati izvesne razlike u skladu sa unutrašnjim normama, pravnim položajem i vrstom povezanosti sa stranim tržištem. U navedenoj epohi stvorile se, na primer, nekoliko trgovačkih mentaliteta obeleženih ne samo verskom ili etničkom pripadnošću nego i načinom poslovne prakse. Okretanje turskog tržišta ka srednjoj Evropi i prelazak jednog dela trgovaca Turske u austrijsko Podunavlje obelodaniće ovu činjenicu, u XVIII veku, do kraja očigledno.

Funkcionisanje trgovačkih sistema značilo je uvođenje Turske u široku poslovnu sferu trgovačkog kapitala, njeno privredno povezivanje sa zapadnim svetom i mogućnost izmene materija u njenom sopstvenom organizmu. Ali, dospevši suviše rano u zavisnost od pravnog uređenja Turske, koje je celokupnom mehanizmu privređivanja dalo fiskalne osnove i svrhu, ovi trgovački sistemi su, tim uređenjem, shvaćeni kao nepromenljiv manir poslovanja. Ti sistemi su, i u XVIII veku, još uvek mogli svedočiti o izvesnoj efikasnosti: obrazovanje kolonija sa srpskim, grčkim, cincarskim i jermenskim trgovcima na austrijskom području, počevši od Trsta i Beča do poslednjih banatskih naselja, nesumnjivo imaju poreklo u turskim čaršijama; uspon grčkog trgovačkog i pomorskog sistema uveo je taj narod u revoluciju; levantski gradovi i pristaništa na ušću Dunava znače vitalno pomeranje prometa na jedno blagodetnije područje i dosta uočljivo isticanje još jednog sistema. Suština je, ipak, bila u prevlasti zastarelih oblika trgovanja, pravno određenih ili tolerisanih, nad onim opštim intencijama koje su obeležavale neprekinuti napredak evropske privrede. Dugo zadržavanje tih oblika bilo je jedan od uslova kolonijalnog potčinjavanja Turske zasnovanog na koncesijama koje su neposredno poticale od prvih povlastica danih sistemima stranih trgovaca.

V

Sistem jevrejskih trgovaca, u potpunosti obrazovan u Turskoj do sredine XVI veka i, posle toga, sve do katastrofalnih godina 1683—1699, samo razvijan,

prilagođavan i dopunjavan, razlikovao se od drugih sličnih sistema na prvom mestu po tome što je bio samo deo velike mreže jevrejske trgovine širom sveta.

Dubrovčani su poslovali, bar u XVI veku, na prostoru između Londona i Bejruta. Ali, na sever su retko zalazili dalje od Budima, a do obala severne Afrike su dopirali — ako se izuzme Aleksandrija, u kojoj su se zadržavali — jedino retkim brodovima upućenim u cilju otkupa roblja, kupovine korala i transporta vune i kože u evropske luke. Iako se, zbog položaja Dubrovnika kao matičnog grada, pouzdano može govoriti o celini jednog poslovnog sistema na ovom prostoru, snaga tog sistema u tolikoj meri se nalazila u onom njegovom delu koji je prekrivao evropsku Tursku da su svi drugi delovi u najvećoj meri od njega zavisili. Na drugoj strani, arapski, persijski i jermenski trgovci zahvatali su balkansko i podunavsko tržište pre svega svojim sezonskim posetama i nevelikim brojem stalnih uporišta; — bez epicentra njihove trgovine, koji je zauzimao prostor između Carigrada, Bagdada i indijskih obala, njihov prodor u bilo kom pravcu, pa i prema Budimu i Sarajevu, Beču i Veneciji, bio bi nezamisliv. Stvaranje grčkog sistema u potpunosti se podudaralo s putevima njihove nove kolonizacije i s načinom obrazovanja njihove dijaspore, tako da se tek od XVIII veka može govoriti o pojavi njihovih trgovačkih grupa emancipovanih od matičnog središta, u stvari dovoljno snažnih da, sa užim grčkim područjem, sačine složeniji sistem.

Iako su, u Turskoj, primljeni kao raja, tj. kao sultanovo stado koje je on dužan da štiti, Jevreji su se uporno zadržavali u svim onim hrišćanskim zemljama gde su nalazili i najoskudnije osnove za egzistenciju. U Italiji su imali uslova za održanje pre svega u onim oblastima, venecijanskoj i papskoj, koje su bile najviše zainteresovane za trgovinu sa evropskom Turskom. Kako su se turski Jevreji, poslujući preko Dubrovnika, na prvom mestu povezali sa svojim sunarodnicima u Veneciji i Ankoni i time brzo doprineli porastu tamošnje trgovine, možda u toj činjenici treba potražiti i jedan od razloga do izvesne mere trpeljivog stava Republike sv. Marka i papskih vlasti prema Jevrejima zatečenim ili naseljenim na njihovim područjima. U stvari, primetan broj, način poslovanja i povremeni usponi ili padovi uticaja Jevreja u srednoj i severnoj Italiji svedoče o organizaciji i funkcionisanju bar dva jevrejska trgovačka sistema između Ankone i Venecije, razdvojena antagonističkom granicom koju su drugi povukli, ali oba, uporedo, spojena s jevrejskim trgovcima u Turskoj. Mada su trgovački odnosi nemačkih zemalja, onih između Rajne, Dunava i Odre, i podunavskog bazena bili do kraja poremećeni turskim osvajanjem Budima (1541), nepune dve decenije posle toga jevrejski sistem se protegnuo s juga ka severu, podržao oživljavanje svojih uporišta u novom pašaluku i, trgujući stokom, kožama, rudama, sušenom rečnom ribom i perjem, brzo uspostavio veze s nemačkim tržištem i njegovim jevrejskim predstavnicima. Da bi se zamislio način obavljanja prometa, koji je, iako proređen, postojao između poljskih i turskih Jevreja, treba na karti uočiti prostranstva obeležena rumunskim kneževinama, krimskim hanatom i onom nemirnom stepskom krajinom koja se već naseljavala kozacima. Jevrejski trgovci u Turskoj bili su, ipak, najgušće okupljeni između Soluna, Carigrada, Bruse i Smirne, odakle su dejstvovali u raznim pravcima, prikupljajući i spajajući niti celokupnog delovanja svojih sunarodnika ne samo u carstvu koje ih je štitilo nego i daleko izvan njegovih granica i voda; ali, čini se da su oni najčešće saradivali

sa onim jevrejskim trgovcima koji su poslovali u Grčkoj, Bugarskoj, na crnomorskim obalama, u Maloj Aziji, u gradovima Sirije, Palestine i Egipta, na egejskim ostrvima i Kipru. Sve ovo, iako samo kratko naznačeno, navodi na zaključak da su Jevreji u Turskoj možda već do kraja XVI veka obrazovali nekoliko sistema svoje trgovine. I pored uzajamne povezanosti, ti sistemi su imali izvesnih osobenosti u svom poslovanju, pre svega u održavanju prometa s prekograničnim jevrejskim trgovcima i njihovim sistemima.

Ova opšta slika dobiće, u smislu objašnjenja, potrebne pojedinosti, ako se podseti na činjenicu da su se Jevreji rasturali po turskim šeherima i kasabama znatno smelije i brže od drugih trgovaca. Verovatno se ovaj pojav može dati izvesno psihoanalitičko tumačenje: smelost se javljala u srazmeri sa odbačenim strahom, koji je donošen sa Zapada. Pouzdana je stvar da je u mnogim balkanskim mestima od ranije bilo Jevreja, i da su stari tim pre zadržavali, na putu, nove što je njihov broj, u pojedinim gradovima, bio sasvim mali. Pored toga, ako se procenjuju odnosi sa saznanjem njihove relativnosti, nesumnjivo je da svi Jevreji prebegli s Pirinejskog poluostrva nisu mogli naći svoje mesto u središnjim oblastima Turske, gde je i otprilike živio najveći broj njihovih sunarodnika, tako da mnogi, ostajući u usputnim gradovima, nisu to ni pokušavali, a drugi su se izuzetnim smislom za pokretljivost odmah počeli pomerati ka balkanskoj i podunavskoj unutrašnjosti.

Rasprostrući se po turskim gradovima, Jevreji su se mogli osloniti na zatečeni sistem dubrovačke trgovine: na veliki broj kolonija, na karavanske puteve i saobraćaj, na njima, redovno uveden, na matični grad koji ih je mogao povezati sa zapadnim svetom i u kojem je već boravila jedna jevrejska grupa, stalno naseljena. Ali, Jevreji su se brzo razišli Balkanom i Podunavljem zahvaljujući, najvećma, činjenici što su se, iako doseljenici, odmah uklapali u raniji, već pripremljen sistem trgovine i što su u njega unosili sobom donesena materijalna sredstva i, osobito, svoje sposobnosti, možda i znatnije od onih kojima su raspolagali dotadašnji levantski Jevreji. Transformacija se obavila u znaku poslovične jevrejske solidarnosti, veće tim pre što se izrazila nakon nove katastrofe, novih progona, novog eksodusa plemena Mojsijeva. Pirinejski Jevreji, a još više oni koji su stizali u Tursku posle izvesnog zadržavanja u drugim evropskim zemljama, nisu sobom doneli poslovna saznanja, umeća i metode srednjovekovnog nivoa: u afirmaciji poslovnog čoveka spremnog na širok potez, na rizik, na operacije velikih razmera, punog podsticajne imaginacije i znanja, Jevreji su učestvovali samim svojim sudbinskim opredeljenjem. Oni, pak, Jevreji koji su od rimskih vremena boravili na Levantu uneli su u ovu simbiozu prastara iskustva koja su se tu neprekidno stvarala dok je zapadna Evropa bila sputana varvarskom neposlovnosti. Turci su sa uspostavljanjem svoga carstva na poseban način obnovili ne samo neke oblike društvenog uređenja, svojstvene ranijim epohama, nego su, zajedno s njima, samim sobom donekle oživelili i već zaboravljeni duh poslovne nainosti i nepokretnosti. U ovakvim prilikama, Jevreji su, kao i Dubrovčani, ili Mlečani ili, za njima, Grci, dosta naglo i sasvim očevidno mogli ostvariti i ispoljiti snagu svog trgovačkog sistema i najzad dospeti u razvijanju poslova i nago-milavanju kapitala do onog nivoa koji je gotovo unapred bio određen opštom stagnacijom Turske i na kojem su i sami zastali.

Sistemi jevrejskih trgovaca prikrili su Tursku u celini i na svim stranama se povezivali sa sličnim sistemima u drugim državama. Kad su u pitanju unutrašnjost Balkana i Podunavlje, oni su mrežu svoje trgovine prvi posle Dubrovčana razapeli sa stvarnim funkcijama organizovanog sistema. U svom poslu, oni su se delili na uloge koje su određivale njihovo pripadanje pojedinim slojevima: od onih koji su svoja novčana bogatstva ulagali u razna preduzeća, od krupnih uvoznika i izvoznika koji su znali držati veći broj magaza i dućana do putujućih trgovaca, vlasnika radnji po manjim mestima i senzala po čaršijama. Sve ih je, ipak, povezivao zajednički posao zasnovan na veoma pokretljivom trgovačkom kapitalu koji je podsticao svaki ostvarljiv poduhvat i postajao osnova rada i onih koji su počinjali bez sopstvenih sredstava. Sistem kreditiranja i početnog poslovanja s tuđom robom omogućavali su korišćenje svakog čoveka i obrtanje te robe do mere kad se izvuče najveći profit. Ovo je celokupnoj mreži jevrejskih trgovaca u Turskoj davalo efikasnost s kojom su se i Dubrovčani pomirili, smatrajući celishodnijim da tu mrežu, koliko mogu, iskoriste nego da je, bezuspešno, kidaju. Pored toga, to je jevrejsku zajednicu u Turskoj učinilo čvrstom i solidarnom, jedinstvenom pred budućnošću za koju se nikada nije znalo šta nosi.

VI

Trgovina Jevreja u Turskoj postala je tokom XVI veka krupan privredni faktor i zbog toga što su njeni nosioci imali poslovne imaginacije, smelosti, smisla za odricanje i međusobne povezanosti da njome zahvate i one delove Balkana i Podunavlja koji su za zapadno tržište postali posebno zanimljivi izvozom svojih sirovina. U evropskoj trgovini s Prednjim istokom, u čemu su i Jevreji, pored Mlečana, Francuza i Dubrovčana, imali svoj znatan udeo, još uvek su dominirali artikli koji su u tu trgovinu bili uvedeni posle krstaških ratova i koji su, svojim najdragocenijim delom, poticali iz udaljenijih azijskih zemalja (uza sav prodor na tržište anadolske vune i koža, egipatskog žita, proizvoda od kamilje dlake i dr.). Dok se u ovoj trgovini nisu mogle očekivati veće novine, prostranstva Balkana i Podunavlja uvedena su u sferu interesovanja trgovačkog kapitala Evrope gotovo kao otkriće i pored toga što je promet s tim delom starog sveta bio neobično živ i u XV veku: — Evropa XVI veka doživela je tako brz uspon svojih proizvodnih snaga i svog prometa u smislu naglog nagomilavanja materijalnih dobara da je, zajedno s tim, izrastala iz prethodne epohe, odbacujući je kao ljušturu, i svojom svešću, svojim zajedničkim sećanjem; Evropa XVI razlikovala se od Evrope XV veka toliko da se može govoriti o potpunoj izmeni, koja se u međuvremenu obavila, njenog organizma. Na obnovljene predstave o balkanskom i podunavskom tržištu nesumnjivo je uticao i politički činilac obrazovanja ogromnog i jedinstvenog Osmanskog carstva mesto niza ranijih, sasvim drukčijih država.

Dubrovački sistem nije bio dovoljan da se obavi sav promet između evropske Turske i drugih zemalja, na prvom mestu Italije. Domaći trgovci, bez obzira na veru, bili su za to još manje podobni, jer su njihovi sistemi bili ili nedovoljno smišljeni i snažni ili, kao grčki, samo periferijom zaposleni oko ove razmene. Zbog

toga su jevrejski trgovci odigrali ulogu onih koji su, uporedo s Dubrovčanima, najviše doprineli da se evropski deo Turske veže za zapadno tržište. U suštini je reč o njihovoj bitnoj i sasvim vidljivoj ulozi da se trgovina s Balkanom i Podunavljem učini što intenzivnijom, da se njen krvotok ubrza, da se za promet pokrenu veće količine robe i da se razvije poslovni mehanizam kojim će ta trgovina u celini oslobađati veće prihode. Ove činjenice dobijaju svoje pravo značenje ako se rasvetle podatkom da su se Dubrovčani ne samo prećutno saglasili s dejstvom jevrejskog sistema u onim krajevima Turske gde su oni, sve do tada, imali, činilo se, punu prevlast, nego su Jevrejima dozvolili da se nasele, kao grupa, u njihovom gradu i preuzmu ulogu spona između svojih balkanskih i italijanskih sunarodnika. Da dođe do ovog izuzetka, jedinog u istoriji grada koji je zakonima i nasiljem morao da čuva svoju stešnjenu teritoriju od pretrpavanja doseljenicima, nesumnjivo je uticala i okolnost što su i u Italiji funkcionisali sistemi jevrejskih trgovaca i što je povezivanje dva sveta, balkanskog i apeninskog, delovanjem Jevreja poslalo i veoma korisno i, gotovo, neizbežno.

Do koje mere su Dubrovčani tolerisali shvatanje jevrejskih trgovaca da im luka pod Srdem najbode služi kao kopča Balkana i zapadnog tržišta svedoči, pored ostalog, rat hrišćanske lige protiv Turske 1538—1540. godine: tada je Dubrovnik, na osnovu svojih povlastica, zadobio gotovo monopolističku ulogu u tranzitu i počeo da se, iz dana u dan, bogati, ali je i pored toga dozvolio da se takvim njegovim položajem koriste i jevrejski trgovci, koji su u stvari tih godina obrazovali, u njemu, svoju prvu stalnu koloniju. Slično se ponovilo i u godinama 1570. i 1571, u toku kiparskog rata, posle kojeg su Mlečani razglasili da su Dubrovčani nagomilali silna bogatstva dok su drugi hrišćani lili krv protiv nevernika. Jorjo Tadić je podvukao da su se ratnom konjunkturom, pored Dubrovčana, najviše koristili Jevreji. Stizali su u Dubrovnik »s raznih strana«: »bilo ih je iz Soluna, Carigrada, Bitolja, Skoplja, s Peloponeza, kao i iz ostalih balkanskih oblasti«. »Dubrovački dokumenti iz vremena rata puni su vesti o Jevrejima i njihovim poslovima. Tako je, na primer, početkom 1572. godine u Dubrovniku bilo oko 50 trgovačkih posrednika (mešetara), među kojima je bilo 30 Jevreja, 12 stranaca i 7 Dubrovčana.« Među Jevrejima naseljenim u Italiji javio se primetan pokret da se, svojim poslovima, što tešnje vežu za Dubrovnik, da iskoriste i zadrže povećanje prometa i da se u znatnijim grupama presele u Tursku; kako je saobraćaj između Venecije i balkanskih luka, usled rata, gotovo iz osnove poremećen, nastojali su, s druge strane, da svoje poslove prenesu u papsku državu, osobito u Ankonu, gde su uživali zaštitu poglavara katoličke crkve (iako se on nalazio na čelu hrišćanske lige koja je ratovala protiv Turske). Mletačke vlasti samo su pogoršale situaciju, i to na štetu svojih građana, progoneći Jevreje kao one koji povećavaju svoje poslove zbog toga što trguju s neprijateljem Republike. Jevrejski tranzit preko Dubrovnika toliko se, preko noći, umnožio da je prekomerno porastao broj onih koji su želeli da se u tom gradu konačno nasele. Pojavljivale su se i čitave porodice koje su odjednom kretale da nađu mir i bolju sreću u obećanom gradu. Zbog toga je dubrovačka vlada uložila poseban napor da od svoje luke ne odbije jevrejske trgovce (koji su plaćali veću carinu od drugih), ali da, istovremeno, onemogućiti veće naseljavanje u gradu koji je već bio prepun i koji nije podnosio nikakav poremećaj u svom demografskom sastavu. Ali, kad je rat završen i kad je zapre-

tila opasnost da Dubrovnik izgubi ulogu koju je u njemu zadobio, preduzete su mere da se što veći broj učesnika u trgovini oživljenoj u ratnim godinama zadrži u neprekidnoj zainteresovanosti; pored toga, vlada je znala intervenisati i na strani, na primer u Rimu 1578. godine, kako bi se i tamo održali dobri uslovi za živahan trgovački promet između dva dela sveta preko Dubrovnika. U svim ovim nastojanjima Jevreji su uvek pominjani na prvom mestu.

Dubrovčani su svojom trgovačkom politikom otkrivali umešnost u korišćenju trenutno povoljnih okolnosti i spoljašnjih podsticaja, ali su, uza sve to, na prvom mestu imali u vidu stvaranje trajnih uslova svoje uloge. Zbog toga ni zadržavanje Jevreja u Dubrovniku ne treba uzeti kao posledicu slučaja, koji su izazvale dve ratne konjunktore, nego kao rezultat smišljene namere onih od kojih je opstanak jevrejske naseobine u njihovom gradu pre svega zavisio. Jevreji su živeli rasejani u dijaspori podložnoj promenama zavisno od nužde života tako da se njihovo zaustavljanje u Dubrovniku nije moglo pretvoriti u talas koji neprestano plavi; pored toga, oni nisu nikome pripadali i nikakva ih sila nije podržavala da se njihovo naseljavanje ne bi moglo regulisati od slučaja do slučaja donesenim merama. U svojoj politici prema Jevrejima, Dubrovčani su morali voditi računa da su svi prognanici s Pirinejskog poluostrva, prešavši u Tursku, postali zaštićena sultanova raja; ali, nema slučaja da je sultan bilo kad uskraćivao Dubrovčanima pravo da suvereno organizuju sastav svog stanovništva. Oni su, jednostavno, uvideli da je jevrejska trgovina postala neizbežnost, i da, do daljeg, donosi koristi. Puštajući Jevreje u svoj grad, oni su najveći broj puteva koji su spajali jevrejske trgovačke sisteme na Balkanu i u Italiji provukli kroz svoju luku, a prihode od takvog svog položaja obezbedili su carinama.

VII

Razumevanje dubrovačkog držanja prema Jevrejima naseljenim u njihovom gradu postaće, sumnje nema, potpunije kad se pregledaju, bar do nekih pojedinsti, odnosi između domaćih trgovaca u Turskoj i tamošnjih jevrejskih kolonija. »Od osamdesetih godina XVI veka znatno se uvećala jevrejska opština u Dubrovniku«, pisao je Jorjo Tadić. »To je bilo, u prvom redu, posledica pojačane trgovine Jevreja i drugih balkanskih trgovaca sa zapadnim zemljama, najviše sa Italijom. Pokazalo se da stari dubrovački geto nije više dovoljan za sve Jevreje koji su boravili u Dubrovniku, pa je zato dubrovačka vlada rešila 1589. da ga proširi.« Istovremeno se, osobito u relativno dugom razdoblju mira 1572—1593. godine, jasno zapažaju znaci porasta broja, sve veće pokretljivosti i sve zamašnijih poslova domaćih trgovaca u Turskoj, i muslimana i hrišćana, i to ne samo sultanovih podanika koji su stvarali svoje trgovačke naseobine izvan svog matičnog etničkog prostora, kao što su radili Grci, nego i domaćih ljudi u doslovnom značenju te reči, u stvari onih koji su, najzad, sačinili većinu stanovništva turskih gradova i kasaba. Nedovoljno upućeni, nespretni, nepovezani, u tuđem svetu, možda, i zaprepasčeni, oni su, snalazeći se u trgovanju, pre svega nalazili oslonac u hitro obrazovanom sistemu jevrejske trgovine. Za Dubrovačane su se manje vezivali

zbog njihove isključivosti u održavanju svojih poslova i, za sve, jako vidljive sebičnosti u negovanju svojih interesa. Jevreji su, pored toga, za razliku od Dubrovčana, bili neposredni sultanovi podanici. U poslednje tri decenije XVI veka doista se zapažaju značajna kretanja širom Balkana i Podunavlja: na pozornicu istupaju, u sve većem broju, domaći turski trgovci koji okupljaju karavane, traže luke na moru i u grupama stižu u Ankonu i Veneciju; među njima su, ili iza njih, gotovo uvek Jevreji koji ih, dajući nekog poretka njihovom radu, bar privremeno uključuju u svoj poslovni sistem i tim sistemom vode. Razvitak trgovine u evropskoj Turskoj u drugoj polovini XVI veka bio je, u suštini, takav da je nastup jednih najvećim delom podržavao poslove drugih. Dubrovački sistem funkcionisao je u znaku povećanja prometa uporedo sa usponom turskih čaršija i sve prometnija afirmacija jevrejskog faktora; pored toga, najimućniji Dubrovčani, vlastela pre svih, napuštaju naseobine po Turskoj i, ostavljajući ih novim trgovcima koji su poticali iz nižih gradskih slojeva i sa sela, povlače se, kao rentijeri i preduzetnici, u svoj grad ili, da bi udobnije radili i žveli, prelaze u Italju. Dubrovnik zadržava svoj trgovački sistem u Turskoj, još neko vreme raspolaže i znatnim pomorskim snagama, ali ka središtu svojih poslovnih koncepcija sve više pomera tranzitnu ulogu svoje luke koja, i dalje, služi svima i gde se ubiraju veliki prihodi od carina. Jevrejska opština u Dubrovniku shvaćena je kao potreban organ od kojeg, dobrim delom, zavisi funkcionisanje celokupnog organizma balkanske trgovine u njenoj povezanosti sa zapadnim zemljama, pa je zbog toga, najvećim delom, i tolerisana.

Jorjo Tadić je naglasio da su se Jevreji, nastanjeni u Dubrovniku, odražili u tom gradu, netrpeljivom prema bilo kojoj stranačkoj grupi, pre svega zahvaljujući svojoj ulozi u tranzitnoj trgovini kojom nikome nisu konkurisali nego su, suprotno tome, povećavali prihode dubrovačkih carina. Ta uloga dubrovačkih Jevreja, međutim, nije bila nimalo jednostavna.

Tranzit preko Dubrovnika se, na prvom mestu, obavljao u oba smera. Ako je, u ovom trenutku, nemoguće vršiti upoređenje između vrednosti izvoza iz Turske s vrednošću uvezene robe u tu državu, jer nikakva pouzdanija računanja nisu obavljena, jedno je, bar, nesumnjivo: velikim delom su isti trgovci radili na oba posla, tako da se o svakom koraku u jednom pravcu odlučivalo tek nakon pripremljene računice kako će se obaviti posao u suprotnom smeru; a kad bi se uloge i podelile, izvoznici turske robe bili su najtešnje povezani s trgovcima koji su na Balkan uvozili artikle zapadnog porekla. Sav ovaj posao, veoma složen, uopšte se nije zasnivao na primarnim oblicima razmene i u najmanjoj meri je počivao na riziku. Pored organizovanja trgovačkih društava, u kojima su uloge bile podeljene i prema vrsti posla i prema uloženom kapitalu; pored pomorskog osiguranja koje se, delom, obavljalo i u Dubrovniku; pored najšire primene sistema kreditiranja, onog u kojem se koristio svaki sposoban čovek, a od iste robe se izvlačila bar dvostruka zarada; pored razvijene upotrebe meničnih manipulacija kojima su se unapred onemogućavale raznovrsne opasnosti, a monetarni sistemi održavali u ravnoteži i pod kontrolom; — pored svih onih oblika poslovanja koji se gotovo, podrazumevaju u saradnji trgovačkih sistema obrazovanih zahvaljujući razlikama između dva sveta povezana međusobnom zainteresovanošću, u središtu zajedničke organizacije obrazovane radi održavanja veza nalazio se i dugi niz sekundarnih službi: uloga mešetara ili senzala koji su otkrivali i povezivali poslove;

delovanje neke vrste trgovačke diplomatije, sa svojom mrežom uhođenja i aparatom informisanja; posebni poslovi onih koji su se brinuli o transportu i njegovom obezbeđenju; zatim su dolazili knjigovođe, pisari, prevodioci, glasonoše i nosači. Dubrovčani su tolerisali jevrejsku opštinu u svom gradu zbog trgovačkih sistema koje je ona spajala svojim zadržavanjem u najprometnijoj luci između zapadne Turske i Italije, određenije rečeno zbog mehanizma vezivanja tih sistema znatnim delom pridržavanog u rukama te opštine. Dubrovački Jevreji su i sami trgovali između Budima, Varne i Skoplja, na jednoj, i Ankone, Senigalje i Venecije, na drugoj strani; njihovim gospodarima, ipak, bilo je mnogo značajnije što su u samom Dubrovniku, među njegovim Jevrejima, obavljani mnogovrsni poslovi koji su služili ukupnom jevrejskom prometu preko njegove luke, kao i tranzitu svih onih koji su se poslovno udruživali s Jevrejima.

VIII

Događaji vezani za otvaranje splitske luke 1592. godine, čime je mreža trgovine, uslovljena tranzitom preko Dubrovnika, samo teže oštećena, ali ne i pokidana, uverljivo svedoče da osnove poslovnih odnosa stvorenih u trouglu između Venecije, Budima i Carigrada pre svega treba tražiti u usponu gradske privrede u Turskoj, pored ostalog izazvane i interesovanjem zapadnih zemalja za balkansko i podunavsko tržište.

Splitska luka je otvorena usled onog preokreta u trgovačkoj politici Venecije do kojeg je moralo doći posle gubitka Kipra i uspostavljanja prevlasti atlantskih sila, a koji je, pored ostalog, značio i pokušaj preuzimanja balkanske trgovine bez dubrovačkog posredovanja. Pritisak da se otvori splitska luka izvršili su i turski trgovci, osobito predstavnici sarajevske čaršije, koji su, stasavanjem, došli do saznanja da će, izbegavši Dubrovnik, stići do Venecije ne samo brže nego i, znatno, jeftinije. Čineći, uzalud, sve da onemoguće ovaj poduhvat, Dubrovčani su u očajanju posmatrali kako hiljade tovara skreću s njihovog puta i upućuju se ka Splitu, gde su ih čekale galije određene za bezbedan prevoz robe za Veneciju; pored toga, da bi potpuno otežali tranzit preko Dubrovnika, Mlečani su izazivali međunarodne konflikte kako bi blokirali njegovu luku, pretresali ili plenili brodove na moru i širili vesti o rasprostriranju kuge njihovim tragom.

Dubrovnik, uza sve to, nije izgubio svoj trgovački položaj, jer je sistem njegovih kolonija na Balkanu, isključivo povezan s matičnom lukom, disciplinovano funkcionisao, a mnogi turski trgovci su i dalje birali dubrovački put koji je za njih značio već uvedenu instituciju. U stvari je otvaranje splitske luke odgovaralo povećanom potencijalu turskog tržišta. Da je to činjenica, u najvećoj meri pokazuje podatak da su pre svega Jevreji bili oni koji su zaslužni za ostvarenje tog poduhvata; i da Dubrovčani, i pored toga, nisu učinili ništa protiv jevrejske opštine u svome gradu. »U 1597. godini, na primer, na osnovu raznih dubrovačkih izvora može se zaključiti da je iz Dubrovnika trgovalo sa Italijom oko 50 jevrejskih trgovaca, a možda i više, od kojih su neki samo privremeno tu boravili. Izgleda da ih je toliko, otprilike, bilo i idućih godina. Svi oni su ne samo izvozili balkanske

sirovine nego su i uvozili zapadnu robu u Tursku, u prvom redu tkanine. Ova trgovina je bila nešto popustila prvih godina XVII veka, ali odmah zatim obim trgovine preko Dubrovnika znatno je porastao, mada se skoro neprestano vodio ekonomski rat između Mlečana i Dubrovčana za prioritet splitske, odnosno dubrovačke luke... Jevreji su, međutim, nastavili da dolaze u Dubrovnik i da odatle trguju i s Turskim i sa zapadnim zemljama. U knjigama pomorskih osiguranja njihova imena se sreću veoma mnogo, i oni su vlasnici, ponekad, dve trećine celokupne osigurane robe izvezene i uvezene preko dubrovačke luke...»

Na održanje jevrejske trgovine preko Dubrovnika uticao je i poseban faktor antagonizma između Venecije i papske države, jer su obe bile uporedo zainteresovane za poslove s Turskom. Zbog ovog antagonizma, ni sami poglavari katoličke crkve nisu uvek blagonaklono gledali na ohole i isključive štićenike sv. Marka. Suprotno tome, guverneri Ankone održavali su najbolje odnose s Dubrovnikom od kojeg je zavisio promet između Marki i Turske. U toku ratova hrišćanskih država protiv Turske Dubrovnik je ostajao pod papskom zaštitom dobrim delom i zbog toga da bi crkvena država, na štetu Mlečana, održala svoju trgovinu s nevernicima na koje se vojevalo. Početkom tridesetih godina XVII veka, kad su mletački progoni svega što je dubrovačko dostizali vrhunac, vlada u Veneciji je tvrdila »da godišnja trgovina Dubrovnika sa Ankonom predstavlja vrednost od jednog i po miliona dukata«. Bez učešća jevrejskih trgovaca u Turskoj, u papskoj državi, a osobito bez Jevreja u Dubrovniku, ovaj promet bi pouzdano bio znatno slabiji.

Zadržavši se u Dubrovniku i u vremenu kad su drugi Jevreji, ne samo venecijanski nego i turski, mnogim sredstvima nastojali da ostvare prevlast splitske luke, jevrejska opština, u tom gradu, tokom XVII veka proširuje svoja prava, daje porodice koje se smatraju tradicionalno dubrovačkim, stiže, preko pojedinaca, dobar ugled, sve češće posluje sa samim Dubrovčanima i, u meničnim transakcijama, s vladom, a njeni pripadnici, kad odlaze u svet, nose pasoše kao podanici Republike. Pored toga, ova opština stavlja u službu Dubrovnika i mnoge svoje sunarodnike u Turskoj i u mediteranskim zemljama, i to ne samo u novčanim stvarima nego i radi političkog uhođenja. Kad je Dubrovnik, sredinom XVII veka, počeo da trpi sve češće i bespoštrednije turske napade, njegova vlada je o mnogim opasnostima, pripremanim u Bosni, obaveštavana šifrovanim pismima koja su stizala iz jevrejske mahale u Sarajevu, prezirivo, tamo, nazivane »čifutana«.

Upornost Dubrovnika da održi svoj trgovački sistem u Turskoj i da, vezujući bar deo jevrejskog prometa za svoju luku, sačuva mogućnosti obnove svoje uloge pokazala se celishodnom posle nekoliko decenija. Splitski pokušaj je propao kao efemeran prilikom prvog ratnog sukoba Mletaka i Turske, 1645. Do tog trenutka, uza sav trud, Mlečanima nije pošlo za rukom da širom evropske Turske uspostave takav sistem trgovačkih uporišta koji bi, određen radom splitske luke, održao tu luku u njenom značenju bez obzira na prekide izazvane ratom. Zbog toga je, odmah posle izbivanja rata, spletom starog i dobro očuvanog dubrovačkog sistema, potpuno potčinjenog interesima matičnog grada, krenuo promet frekvencijom koja je podsetila na zlatna vremena prevlasti tog sistema na Balkanu. Jevrejski trgovački sistem u Turskoj dočekao je ovu promenu dovoljno pripremljen tim pre što

je i do tada znatnim delom funkcionisao preko Dubrovnika, gde je, u skladu sa interesima toga grada, neprekinuto poslovala snažna naseobina Jevreja. Gotovo cela jevrejska trgovina u evropskoj Turskoj i u zemljama razmenom vezanim za Balkan ponovo je našla svoj put preko Dubrovnika. Sve ovo je pokrenulo i druge trgovce, u velikom broju i muslimane koji su zaboravljali na rat, da se vrate nekadašnjim načinima trgovanja i da Dubrovnik još jednom shvate kao nezamenljivo ishodište svojih puteva ka Italiji. Razlike u razmerama i odnosima bile su suviše velike da bi se moglo govoriti o ponovljenoj slici intenzivnog XVI veka; ipak, raspored elemenata na toj novoj slici gotovo je podudaran ranijem uzoru.

Da li je u pitanju jedno od onih obnavljanja predašnjeg istorijskog stanja koja, u suštini, znače prisustvo stagnacije i da li se o stagnaciji može govoriti kad njene fenomene pre svega otkriju ili izazovu spoljašnji činioci, u ovom slučaju možda nije potrebno posebno razmatrati; ovo tim pre što su, uskoro, od 1683, nastupile katastrofe koje su potpuno izmenile uslove trgovačkog poslovanja između Turske i drugih zemalja. Logor za Jevreje, koje su austrijske trupe zaticale u Turskoj, otvoren je tada u Nikolsburgu; dubrovački Jevreji su morali sačekati da se vežu za ono što je, proređeno, ostalo u životu.

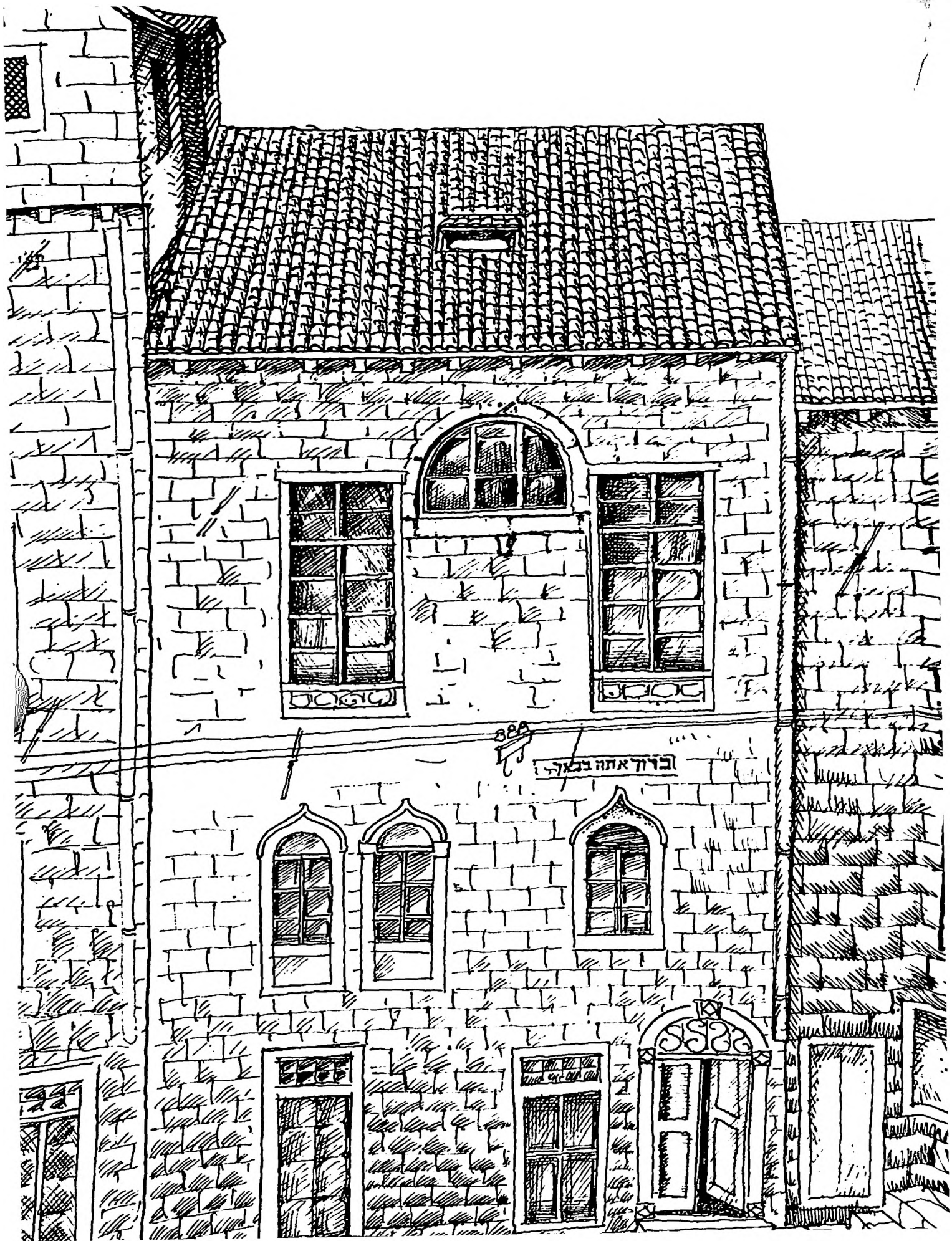
Summary

Radovan SAMARDŽIĆ

THE JEWS OF DUBROVNIK IN THE TRADE OF THE 16th AND 17th CENTURIES

Being well received in Turkey, the Jews adapted themselves very soon to the economic potentiality and system of the country. Before the Jews arrived from the Pyrenean Peninsula, Turkey had already held sway over the North Africa, the Near East, the Balkan Peninsula and the Danubian area. The author of the present study has paid a special attention in his observations to the European part of the Turkish Empire, for, in fact, it is over this territory that was spread the network of the colonies of Dubrovnik which enabled Dubrovnik for its transit role as the Adriatic port. Under the Turkish rule, there predominated in this area the cattle breeding and the farming. Nevertheless, there developed on this territory also the towns as centres of trade and crafts which drew entirely determined regions of cattle breeding and agricultural production. In these towns there developed handicrafts of predominantly local importance and of the Levantine type and the trade which was carried on in them was almost always connected with the ports of the Adriatic, Ionian and Aegean seas. In the towns they gathered wool, leather, wax, furs and other rural products which were exported to the above mentioned ports, and from the end of the

17th century also to the Austrian territories. In these same towns there were accumulated also import goods, chiefly textiles and luxury articles, which arrived from Europe. Such a functioning of economy made possible to create particular economical systems, based on legal position and confessional differences of various ethnical groups. Each group of tradesmen, in most cases ethnically characterized, joined an analogous group in other towns and through them also the foreign countries. The system became stronger when it could be connected with similar systems in other countries or in other parts of the world. Therein probably resides one of the causes of insufficient development and of a tendency to quick stagnation of Turkish merchants. Having formed their own system in Turkey, the Jews settled in this Empire quickly joined a similar system of their trading colonies and the network of business operations in Italy in which, at least in some States, they enjoyed the possibilities of existence and of business activity. On the other hand, the system of Jewish merchants in the European Turkey was connected with Constantinople and through this city to the ancient Jewish colonies in Anatolia and in the Near East. The author of this study relied chiefly upon the results of Dr Jorjo Tadić concerning the establishing and the functioning of the Jewish colony in Dubrovnik as of a link which joined together the Balkan and the Mediterranean systems of the Jewish trade. Pursuing almost exclusively the transit trade the Jews of Dubrovnik represented no economic hindrance and no competitive force to their Christian masters which took only advantage of their role. On this account the Jews of Dubrovnik had a double commercial role and double merits. On one hand, they were the condition for the mutual connection of the Balkan Jews and the Italian ones and one of those channels which frequently functioned when the traffic was impossible through all the others. On the other, they supplied Dubrovnik with an additional source of incomes because in addition to the system of Dubrovnik and the Turkish system, their trading system, too, remained connected to the port of this town.

DUBROVNIK I ANKONA U JEVREJSKOJ TRGOVINI XVI VEKA

1

PROGON Jevreja iz Španije (1492), Portugalije (1498) i Navare (1498) i njihova seoba na istok, u Italiju i na Balkansko poluostrvo izazvali su nagli porast starih jevrejskih naseobina u tim zemljama, njihovo brzo ekonomsko snaženje tokom XVI veka i, najzad, odredili njihovu ulogu i značaj u unutrašnjoj i spoljnoj trgovini evropske Turske. Slično Dubrovčanima i italijanskim trgovcima, i jevrejski trgovci koji su se nastanili u Turskoj obrazovali su svoj poslovni krug koji je delovao prema utvrđenim načelima i stvorio svoj sistem veza do maloprodajne mreže.¹ Obrazovanje tog poslovnog kruga jevrejskih trgovaca u Turskoj i njihovo povezivanje s jevrejskim trgovcima u Italiji i zapadnoj Evropi predstavljaju dugotrajan proces koji je ispunio čitavu prvu polovinu XVI veka. U toku ove velike seobe, u Tursku je prešlo oko 100.000 Jevreja i, u njenoj prvoj fazi, najveći njihov deo se nastanio na krajnjem jugu i jugoistoku Balkanskog poluostrva, u Solunu i Carigradu, gde su već postojale znatne naseobine domaćih Jevreja. Odatle su se oni, sledeći tursko nadiranje, pomerali na sever do Beograda i Budima, i do šezdesetih godina, osnovali svoje opštine u gotovo svim znatnijim trgovačkim središtima evropske Turske.² Verski tolerantna, ova država je prihvatila Jevreje i da bi preko njih, kao svojih podanika, ojačala svoj nedovoljno razvijeni zanatski i trgovački sloj, svoju ekonomsku snagu, i bar donekle smanjila neprekidno otičanje novca i dobara koje su iz nje izvlačili strani trgovci. Zato ih je ona počela svesno da privlači i da im pruža odlučnu zaštitu i u njihovim odnosima sa spoljnim svetom, u prvom redu s Dubrovnikom i Venecijom.³ Sve ovo je u najvećoj meri uticalo i na ulogu Dubrovnika i Ankone u jevrejskoj trgovini u XVI veku.

Do četrdesetih godina XVI veka, Dubrovnik se nalazio po strani od osnovnih tokova spoljne trgovine balkanskih Jevreja. Okupljeni u Carigradu, Solunu i alban-skim lukama jevrejski trgovci su poslovali neposredno s Venecijom i drugim italijanskim lukama. J. Tadić, koji se ovim pitanjima posebno bavio, naveo je,

¹ J. Tadić, *Doprinos Jevreja trgovini s dalmatinskim primorjem u XVI i XVII veku*, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 33—46; isti, *Iz Istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*, Jevrejski almanah, 1959—1960, Beograd 1960, 29—53.

² J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća*, Sarajevo 1937; M. Levi, *Sefardi u Bosni*, Beograd 1969, drugo izdanje; A. Bejtlić, *Jevrejske nastambe u Sarajevu*, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, 1566—1966, 23—32; A. Sućeska, *Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske*, nav. zbornik, 47—54.

³ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, 20—86, 137—155.

za ovo razdoblje, svega nekoliko pojedinosti o ulozi Dubrovnika i Ankone u toj razmeni koje otkrivaju slučajne ili početne forme trgovačkih veza.⁴ Značajnije učeske Dubrovnik je uzeo jedino u prevozu Jevreja u Tursku, delom i preko Ankone.⁵ Dubrovnik je u prvim decenijama XVI veka i sam ispoljavao prema Jevrejima versku netrpeljivost koja je nastala i usled bojazni srednjeg trgovačkog i zanatskog sloja od konkurencije i koja se, pothranjivana insceniranim procesima, završila 1515. godine proterivanjem svih Jevreja iz grada; prema ovoj naredbi njima je dozvoljen privremen boravak u Dubrovniku jedino u onim slučajevima kad donesu »kakvu robu ili hranu na trg«.⁶ Ovim je Dubrovnik sledio primer Napuljske Kraljevine, iz koje su Jevreji prognani 1510. i 1514. godine, i Venecije, koja je svoju netrpeljivost rešila obrazovanjem jevrejskog geta, 1516. godine; taj geto je, zatim, poslužio kao primer za rešenje jevrejskog pitanja i u drugim evropskim državama.⁷

Odluka dubrovačke vlade o proterivanju Jevreja mogla je da se održi samo privremeno. Početkom tridesetih godina, delimično i usled sve većeg značaja Jevreja u balkanskoj trgovini, Dubrovnik počinje da unosi izvesne promene u svoju ekonomsku politiku. Snaženje jadranskih luka, od Drača i Valone do ušća Neretve, izazvalo je ozbiljnu bojazan u Dubrovniku od skretanja trgovine drugim putevima. Zato je, u želji da privuče trgovinu u svoju luku i poveća svoje carinske prihode, Dubrovnik počeo da nudi trgovcima znatne carinske olakšice. Sniženje carine i olakšice oko njene isplate dobila je, ugovorom od 6. aprila 1532. godine, najpre Firenca. Zatim je iste povlastice dobila i grupa od devet jevrejskih trgovaca iz Soluna koji su se obavezali da će ubuduće poslovati isključivo preko dubrovačke luke.⁸ Dubrovnik je, zatim, nastavio da pruža slične olakšice i drugim jevrejskim trgovcima, ali je to činio od slučaja do slučaja; jednu opštu odluku koja bi obuhvatila sve Jevreje nije pristao da donese. Ovo je izazvalo da su jevrejski trgovci počeli ponovo da posluju preko Dubrovnika i da se u njemu naseljavaju, ali je ovakvo rešenje njihovog pitanja bilo i osnova njihovog trajnog nezadovoljstva i čestih sukoba s dubrovačkom vladom. Od trenutka kada su počeli da obrazuju naseobine u središnjim i severnim delovima Balkanskog poluostrva, jevrejski trgovci su stali da tragaju za jednom lukom, dovoljno snažnom da prihvati i otprema njihovu robu. Dubrovnik je ovim zahtevima samo delimično odgovarao: kao velika luka mogao je da brzo obavlja transport robe; nudio im je ličnu i imovinsku sigurnost (pitanje geta rešeno je u Dubrovniku 1546. godine), ali ih je povremenim prebrojavanjem, posebnim naredbama, sumnjičenjem, ograničenjima i insceniranim procesima u stvari ponižavao i održavao u stalnom strahu; najzad, Dubrovnik nije nikada u potpunosti uspešno rešio pitanje carinskih olakšica.⁹ Turske luke nisu raspolagale dovoljnim brojem brodova, a njihove veze sa Zapadom bile su u najvećoj zavisnosti od političkih prilika. Ovo traganje ispu-

⁴ Isto, 64—76, 137—47.

⁵ Isto, 41—2.

⁶ Isto, 54—5.

⁷ Isto, 57.

⁸ Isto, 65—6.

nilo je čitavu drugu polovinu XVI veka i dovelo, najzad, do otvaranja splitske luke.¹⁰

Proces obrazovanja jevrejskih naseobina u Markama razvijao se uporedo sa stvaranjem njihovih kolonija u drugim delovima Italije i bio podložan istim tokovima i istim kolebanjima koji su, u fazi snalaženja, uočljivi u svim delovima ove velike seobe. Ova kolebanja su bila naročito izražena u samom poslovanju jevrejskih trgovaca, u obrazovanju njihovog sistema trgovačkih veza i spoju s balkanskim trgovcima. Analiza njihovih poslova s Dubrovnikom, do šezdesetih godina XVI veka, pokazuje svu nesigurnost početnih veza, ali i razvojnu tendenciju u stalnom rastu. Njihove neposredne veze sa Solunom i Carigradom bile su brzo uspostavljene, ali su njihov intenzitet i stalnost povremeno opadali zbog političke nestabilnosti, otežanih pomorskih veza usled gusarskih prepada, zatim ratova, ali i povoljnijih uslova poslovanja i čvršćih veza na mletačkom tržištu.

Upoređivanje poslovanja jevrejskih trgovaca iz Dubrovnika i Ankone pokazuje izvesne sličnosti, ali i izvesne razlike. U neposrednom zaleđu Ankone, u čitavom nizu gradova u Markama, nikle su brojne naseobine Jevreja zanatlija s kojima je trgovac mogao da obrazuje maloprodajnu mrežu i da se specijalizuje za trgovinu određenom vrstom robe. Na toj pouzdanoj osnovi on je mogao da gradi svoj sistem trgovačkih veza između dva tržišta: sirovinskog i proizvodnog. Posredništvom, kao višim oblikom poslovanja, on se bavi samo uz put. Dubrovački jevrejski trgovci imali su, međutim, gotovo isključivo ulogu posrednika u međunarodnoj trgovini i njihova snaga i rast zavisili su u najvećoj meri od opšteg uspona jevrejske trgovine i njenog širenja. U toj ulozi oni rade kao poslovni ortaci, trgovački agenti, prokuratora, ali izlaze na tržište i sa svojom robom. Spajanjem dubrovačkih i ankonskih trgovaca zatvorena je jedna značajna karika u strukturi jevrejske trgovine.

2

Ankona se u XVI veku razvila u najveći mediteranski trg kožama krupne stoke, goveđim, kравljim, telećim i bivoljim. Iz Ankone koža je otpremana preradivačkim kožarskim radionicama u italijanskim Markama ili dalje, u zemlje zapadne Evrope.¹¹ Najveći deo kože dopreman je u Ankonu s Balkanskog poluostrva iz Vidina, Varne, Carigrada, Silivrije, Rodosa, Volosa, Drača, Lješa, Valone i, najzad, preko Dubrovnika.¹² Ankona se, međutim, osobito, od druge polovine XVI veka, razvila u snažnu trgovačku luku i za čitav niz drugih balkanskih artikala: vunu, vosak, jareće, ovčije i jagnjeće kože i krzna, valjana sukna, rašu, moher, đambelot; zatim pamuk, sirovu svilu, sirovine za bojenje tkanina; najzad lekovite

⁹ Isto, 72—6.

¹⁰ G. Novak, *Split u svjetskom prometu*, Split 1923; Isti, *Povijest Splita*, Zagreb 1961; R. Paci, *La scala di Spalato e la politica veneziana in Adriatico*, Guaderni storici, 13, Ancona 1970, 48—105.

¹¹ T. Popović, *Trgovački odnosi Dubrovnika i Ankone u drugoj polovini XVI veka*, Zbornik Filozofskog fakulteta, XI, Beograd 1970 (u štampi); A. Stanigiolli, *Gli Ebrei e la vita economica di Osimo nel Cinquecento*, Guaderni Storici, 4, Ancona 1967, 43—65.

¹² T. Popović, nav. delo.

trave i proizvode balkanske zanatske radinosti. Ova roba je, najznatnijim delom, otpremana dalje, u gradove srednje i severne Italije, u prvom redu u Firencu, zatim, preko Trsta, Kopra i Rijeke, u zemlje srednje Evrope.

Iz Ankone su se u Tursku izvozile firentinske tkanine, platno, španska vuna, žitarice, metalna roba i zanatski proizvodi srednje Italije.

Jevrejski trgovci su učestvovali u prometu svim vrstama ove robe, ali su njihovi poslovi sa ankonskim tržištem imali, u odnosu na Dubrovčane na primer, izvesne osobenosti koje su nastale usled njihove posebne uloge u snabdevanju jevrejskih zanatskih radionica u Markama i zbog saradnje sa srednjoevropskim Jevrejima koji su, pored Venecije, od druge polovine XVI veka počeli da uspostavljaju čvršće veze i sa Ankonom. Zato su oni iznosili na evropsko tržište, pa i na ankonsko, u prvom redu gotove tekstilne i kožarske proizvode: rašu, moher, đambelot, ćilime, zobnice, pokrivače, gunjeve i sve vrste štavljene kože. U prometu ovim proizvodima oni su uspešno konkurisali Dubrovčanima. U trgovini sirovinama i poluproizvodima: vunom, voskom, sušenim ili usoljenim govedim i telećim kožama, sirovinama za bojenje, lanom, pamukom, sirovom svilom i lekovitim travama, njima je, u poređenju s Dubrovčanima kao vodećim trgovcima na balkanskom području u XVI veku, pripala drugorazredna uloga.¹³

3

U razdoblju od tridesetih godina XVI veka do kraja kiparskog rata (1569—1572) jevrejski trgovci su uključili u svoj poslovni krug trgovački put Dubrovnik—Ankona. Njihov promet na tom putu postao je stalan i razvijao se bez većih kolebanja. Visinu jevrejskog trgovačkog prometa na tom putu, međutim, nije moguće bliže odrediti. Arhivska građa, — odluke Veća, podaci o sporovima, pojedinačni trgovački ugovori, zaduženja, — ne omogućava zaključke takve vrste: ona je dovoljna za sticanje opštih predstava; prema njoj je moguće utvrditi osnovne trgovačke tokove, robnu listu, rast ili opadanje trgovačkog prometa. Ankonski notarijati, tako, beleže znatnu aktivnost balkanskih Jevreja u Ankoni, naročito od kraja četrdesetih godina.¹⁴ Tako su, na primer, u januaru 1552. godine Samuel Ben Senior iz Valone i Mojsije Venturi iz Soluna dopremili preko Dubrovnika u Ankonu znatnu količinu kordovana.¹⁵ Levantski Jevrejin Matija Trinki dao je u maju 1554. na kratkoročni kredit Portugalcu Davidu Avramu Gabaju 320 kordovana u vrednosti od 113 zlatnih škuda; zatim je, u junu, prodao Sebastijanu Gvereda iz Ankone 58 bala kordovana.¹⁶ Kordovane je prodavao, u julu iste godine, i Matija Gijemo, jevrejski trgovac iz Valone.¹⁷ U Ankonu su dopremili svoju robu

¹³ Archivio di Stato di Ancona (dalje: ASA), *Notato Gio. di Girolamo Alberti* (dalje: *Alberti*), I—XVIII, passim; ASA, *Notato Gio. Battista Agli* (dalje: *Agli*), I, XVI—XX, passim.

¹⁴ ASA, *Alberti* I, passim, *Agli*, XV—XVI, passim.

¹⁵ ASA, *Alberti* I, 60.

¹⁶ Isto, 152, 154.

¹⁷ Isto, 193.

i Isak Efinum iz Beograda,¹⁸ Matija Menate iz Prizrena,¹⁹ Juda Sason, Izrael Avramov, Josif Arari i Abraham Boton iz Soluna,²⁰ Jevrejini Ahim iz Carigrada i drugi.²¹ Dolazak balkanskih Jevreja sa robom u Ankonu ukazuje na još uvek nedovoljno razvijene forme poslovanja. Posredništvo još nije postalo redovan način za otpremu i prihvatanje robe ili u kupoprodaji. Beleške o posredništvu, iako malobrojne, ipak ukazuju da će, i na trgovačkom putu između Dubrovnika i Ankone, takav način poslovanja postati redovan. Tako je, na primer, solunski trgovac Solomon Ben Senior, kad je 1553. godine došao s robom u Ankonu, odredio kao svog prokuratora u Dubrovniku Isaka Ergasa.²² Ovaj Isak Ergas bio je ortak i prokurator svog brata Solomona Ergasa, koji mu je, 1554. godine, slao iz Ankone za Dubrovnik kariseje i platno za turbane.²³ Njihovo trgovačko društvo je poslovalo, čini se, znatnim kapitalom: 1568. godine platili su u Dubrovniku 1.100 dukata carine za robu čija je vrednost iznosila oko 22.000 dukata. Posebnom menicom obavezali su se da ovaj novac isplate dubrovačkim pokliskarima harača, preko svojih poslovnih agenata, u Skoplju, Drinopolju ili Carigradu.²⁴ Ankonski senzal Abraham Bernas bio je, 1556. godine, prokurator trojice trgovaca iz Gabele: Muharema, Ferhata i Mustafe.²⁵

Na intenzivniji promet jevrejskih trgovaca na ovom trgovačkom putu uticala je i kriza u mletačko-engleskim odnosima koja je izbila oko pitanja mletačkog monopola na prodaju engleskog kariseja, vunene tkanine jarkih boja koja je bila veoma tražena u Turskoj. U toku ove krize, koja je ispunila pedesete godine XVI veka, znatan deo trgovine karisejom preuzeli su portugalski Jevreji i Dubrovčani.²⁶ Oni su, u saradnji sa engleskim trgovcima, skrenuli trgovinu karisejom prema Ankoni, odakle su je, najvećim delom preko Dubrovnika, otpremali dalje za Tursku. Tako je, na primer, krajem 1549. godine, engleski trgovac *Duran Sciartatar* dopremio u Ankonu znatne količine kariseja za račun Pijetra Dijega Rodnigeza, Isaka Brota, doktora Davida Karakona i nekih drugih Portugalaca. Tom prilikom su Isak Brota i David Karakon prodali ovom Englezu 201 tablu dambelota.²⁷ Ovo privremeno skretanje trgovine karisejom na trgovački put između Ankone i Dubrovnika izazvalo je novi polet i u poslovanju levantskih Jevreja za koje Ankona postaje veoma značajno tržište, a Dubrovnik možda najvažniji posrednik na tom trgovačkom putu.²⁸

Tokom kiparskog rata jevrejski trgovci sa balkanskog područja bili su u najvećoj meri upućeni na Dubrovnik kao na jedinu otvorenu luku na istočnoj jadranskoj obali. Uporedo s Dubrovčanima, oni su svoju izvoznu i uvoznu trgovinu

¹⁸ ASA, *Agli XVI*, 233'.

¹⁹ Isto, *XVII*, 7—7'.

²⁰ Isto, 23, 41—3'.

²¹ Isto, 74' 5.

²² J. Tadić, nav. delo, 146.

²³ ASA, *Alberti I*, 222.

²⁴ J. Tadić, nav. mesto.

²⁵ ASA, *Alberti I*, 551.

²⁶ F. Edler, *Winchcombe kerseys in Antwerp. Economic Historical Review*, 7 (nov. 1936), 57—62; A. Rudock, *Italian merchants and shipping in Southampton, 1270—1600*. Southampton 1951; J. Torbarina, *Fragmenti iz neizdatih pisama Lovolke Beccadellija (1555—1564)*. Revija »Dubrovnik«, 9—10, Dubrovnik 1929, 319—40; ASA, *Alberti I—III*, passim.

²⁷ ASA, *Agli III*, 228, 552'.

²⁸ Vid., na primer, ASA, *Alberti I*, 112, 124 i d.

usmerili prema Ankoni.²⁹ Vrednost ove promene, međutim, pre treba naći u konačnom oblikovanju jevrejskog trgovačkog kruga u kojem će jevrejskoj naseobini u Dubrovniku biti jasno određena uloga nego u visini prometa. O tome svedoči i porast stalno nastanjenih Jevreja u Dubrovniku, kojih je, tokom kiparskog rata, već bilo nekoliko desetina; među njima i znatan broj trgovaca koji su raspolagali lepim kapitalima i imali veoma razgranat sistem veza.³⁰ Ovi trgovci su postali glavni komisionari u jevrejskoj trgovini između balkanskog područja i zapadne Evrope. Tokom 1569. godine, prve godine rata, sedamnaest jevrejskih trgovaca iz Dubrovnika ostvarilo je promet od oko 75.000 obračunskih dukata (40 groša za 1 dukat) ili oko 6% od ukupnog prometa zabeleženog na dubrovačkoj carini (ukupan dubrovački promet iznosio je 1,180.422 dukata, 10 groša i 20 parvula).³¹ Jevrejski trgovci su bili izuzetno aktivni i u Ankoni tokom čitavog rata, a njihovi poslovi usklađeni sa radom dubrovačkih Jevreja.³² Pored Dubrovčana i Firentinaca, oni, među strancima, igraju na ankonskoj pijaci najznačajniju ulogu. Tokom 1570. godine menična potraživanja jevrejskih trgovaca u Dubrovniku iznose 8.962 dukata, a to je rečit izraz poslovne aktivnosti, ali i posebnih uslova poslovanja.³³ U junu 1571. godine dubrovačka vlada je poslala u Skoplje radi naplate pet menica u visini od 1.522 dukata (po 42 groša za 1 dukat), koje su, kao dug dubrovačkoj carini, izdali Ilija Katinela i Solomon Kaba na 350 dukata; Kain i David Lindo na 400; Solomon i Mojsije Ergas na 400; Menahem Amariljo i David Lindo na 200 i Menahem Amariljo, David Lindo i Ašer Brudo na 100 dukata.³⁴ Menična zaduženja petorice jevrejskih trgovaca iz Canigrada iznosila su, tom istom prilikom, 3.357 dukata i 20 groša.³⁵ Na ovakvom načinu naplate carinskih potraživanja insistirala je sama vlada zbog svog sistema prikupljanja harača koji je plaćala Turskoj; to je postala redovna pojava u poslovanju Jevreja preko Dubrovnika. Ankonski trgovac Samuel Soriel dogovao je, u decembru 1571. godine, 200 zlatnih škuda dubrovačkoj carini.³⁶ Sve ovo ukazuje na veoma visok nivo trgovačke aktivnosti.

4

Uporedo s radom u okvirima svog trgovačkog kruga, jevrejski trgovci su, u međunarodnoj trgovini, često bili upućeni na saradnju sa dubrovačkim i italijanskim trgovcima, osobito u komisionarskim poslovima u razdoblju od kiparskog rata do kraja XVI veka. Njihovo učešće u poslovima pominje se gotovo u svim sačuvanim poslovnim knjigama dubrovačkih trgovaca. Od 1585. do 1588. godine,

²⁹ T. Popović, nav. delo.

³⁰ Tadić, nav. delo, 77—84, 148—59.

³¹ Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), *Registro di Dogana dell'anno 1569*, passim.

³² ASA, *Agli XVIII*, 162—3; XIX, 22—3 i d.; *Alberti VIII—X*, passim.

³³ J. Tadić, nav. delo, 154—7.

³⁴ DAD, *Acte Minoris Consilii* (dalje: *Min. Cons.*), I, 88'.

³⁵ Nav. mesto.

³⁶ Isto, 152.

dubrovački trgovac iz Ankone, Vincenco Stefani, koji je, kao komisionar, održavao poslovne veze sa 162 trgovca i koji je svojim poslovima obuhvatio veliki broj artikala, koristio je za nabavku dambelota, mohera i nekih vrsta koža posredovanje jevrejskih trgovaca.³⁷ Znatan deo svojih poslova sa Ankonom ostvario je, od 1580. do 1583. godine, posredovanjem Jevreja i dubrovački trgovac iz Venecije Martol Đurđević, naročito sa Davidom Navaro, Davidom Namiasom, Samuelom Sorijelom, Andelom i Jozefom Sasom i Jozefom Viola.³⁸ Sofijski trgovac Benko Marinov Rastić održavao je, od 1590. do 1605. godine, poslovne odnose sa 32 jevrejska trgovca iz Bugarske, Dubrovnika i Ankone.³⁹ Ovakav način saradnje uočljiv je i u poslovanju Bartolomea Bordanija, devedesetih godina XVI veka najznačajnijeg trgovca koji je poslovao u Dubrovniku. On je veoma uspešno saradivao sa sarajevskim i beogradskim Jevrejima.⁴⁰ Pojedinačnih primera saradnje ima u tolikom broju da oni omogućuju utvrđivanje sistema njihovog delovanja. Na primer, kad je, 5. novembra 1577. godine, otvoren u Dubrovniku stečajni postupak protiv firentinskog trgovca Bartolomea Pešonija, muža dubrovačke penkinije Cvijete Zuzorić, koji je gotovo isključivo poslovao preko Ankone, od njega je Samuel Ergas, na osnovi menice izdate u Ankoni, potraživao 936 dukata, a Kain Lindo 2.177 dukata.⁴¹ Slično dubrovačkom trgovačkom krugu i sistemu njegovih veza, i kod Jevreja se saradnja zasnivala na osnovi trgovačke specijalizacije za određenu vrstu robe, na posebnom položaju ove ili one grupe trgovaca na određenom tržištu, trenutnim težišnim potrebama i posebnom političkom položaju Jevreja u zapadnoj Evropi. U stvari, ovakva vrsta saradnje redovno je nastajala iz nužde i imala ograničen domet.

Do devedesetih godina XVI veka dubrovački notarijati beleže izuzetno mali broj kreditnih poslova jevrejskih trgovaca. Međutim, njihova saradnja sa dubrovačkim i italijanskim trgovcima svedoči da je taj način poslovanja bio veoma razvijen. Čini se da se, u komisionarskim poslovima na veliko, poslovalo na poverenje ili privatnim ugovorima u kojima pismena porudžbina ima vrednost dokaza u slučaju spora. Sistem komisionarstva, u ostalom, gotovo isključuje mogućnost zaključivanja notarskih ugovora za svaki pojedini posao, najčešće zbog udaljenosti trgovačkih partnera. Zato se kreditni poslovi sklapaju kod notara samo u izuzetnim slučajevima, kao, na primer, u decembru 1570. godine, kad je jevrejski trgovac iz Bosne Isak Saba uzeo od dubrovačkog trgovca iz Ankone, Benka Zuzorića, robe u vrednosti od 142 i po dukata, a od Frana Lukića za 37 dukata.⁴² U poslednjoj deceniji XVI veka ovaj način poslovanja je postao redovniji, ali je njegov nivo ostao neznatan: 1594. godine sklopljeno je 6 kreditnih poslova; 1595 — 8; 1596 — 7; 1598 — 4; 1599 — 2; 1600 — 7; 1601 — 7; 1602 — 4; 1603 — 14; 1605 — 23; 1606 — 11.⁴³

³⁷ DAD, *Privata* XXXII, *Libro di negotio di Vincenzo Stefani d'Ancona*, 1—155.

³⁸ DAD, *Privata* XLIV, *Giuderno dei debitori e creditor di Martolo de Georgii In Venezia*, 1—115.

³⁹ DAD, *Privata* XLIII, *Libro «A» dell'Amministrazione di Benedetto Marino di Resti, dimorante in Soffia*, 1—204.

⁴⁰ DAD, *Prepliska* 16, № 467, 1—7.

⁴¹ DAD, *Diversa notarlar* (dalje: *Div. Not.*) CXXI, 23'—7'.

⁴² Isto, XC, 133—3'.

⁴³ Isto, XCV, *passim*.

U periodu posle kiparskog rata jevrejska trgovina je bila u stalnom porastu i svoj najviši domet je dostigla u vreme austrijsko-turskog rata od 1593. do 1606. godine. Uporedo sa opštim porastom jevrejske trgovine rastao je i značaj trgovačkog puta između Dubrovnika i Ankone i uloga jevrejske naseobine u Dubrovniku. Jevrejskim trgovcima iz Dubrovnika konačno je određena uloga da kao komisionari ujedinjuju balkansko sa evropskim tržištem. Na ovom poslu oni nastupaju kao prokurator, poslovni agenti ili ortaci u poslovima gotovo svih značajnih jevrejskih trgovaca sa balkanskog područja. Neki među njima, na primer Solomon Oef, Jakob Benkastiel, Jakob i Mojsije Bendanon, Jozef i Abraham Benun, Abraham Koen, Mojsije Maestro, Aron i Danijel Abeatar, Menahem Moskato, Solomon Pernika, Jozef Abenum i Jakob Bako, obavljali su poslove čija je godišnja vrednost prelazila deset hiljada dukata.⁴⁴ O visini njihovog prometa svedoče i podaci o štetama koje su jevrejski trgovci pretrpeli u havarijama ili pljački brodova. Tokom 1571. godine, u havarijama tri broda koja su nastradala u burama oko Zadra i Ankone, jevrejski trgovci su bili oštećeni za nekoliko hiljada zlatnika.⁴⁵ U maju 1586. godine uskoci su uhvatili jedan dubrovački brod koji je plovio iz Venecije i Ankone za Dubrovnik krcat tkaninama, staklom, šećerom, sitnom robom, posuđem i metalnom robom u ukupnoj vrednosti od 14.970 dukata i 17 groša. Oštećeno je 69 trgovaca, od toga 23 Jevreja.⁴⁶ Na tom putu je, u junu iste godine, bura razbila u Dalmaciji jednu dubrovačku navu koja je prevozila robu u vrednosti od 60.194 dukata; deo štete koju su podneli jevrejski trgovci izneo je 27.302 dukata.⁴⁷ U septembru 1593. godine tri jevrejska trgovca iz Ankone, Isak Paso, Samuel Soriel i Samuel Baruh, izgubili su svu robu koju se prevozili brodom *Guglielmo Alemano-a*, iz Lješa za Ankonu.⁴⁸

Primeri ovakve vrste imaju ograničen domet za bliže određivanje stvarnog stanja u jevrejskom trgovačkom prometu između Dubrovnika i Ankone, njegovoj visini, broju i međusobnom odnosu pojedinih artikala, ali pružaju pouzdane informacije o njegovom kontinuitetu i značaju. Potpuniji odgovor na ova pitanja pružaju podaci o osiguranju.

U međunarodnoj trgovini na veliko, u pomorskom i kopnenom saobraćaju Jevreji su redovno osiguravali svoju robu. Osiguranje je obavljano u Dubrovniku, Veneciji, Ankoni ili na nekom drugom mestu. U vreme bujanja jevrejske trgovine na Blakanu, osiguranja su pretežno obavljana u Dubrovniku zbog uloge koja mu je pripadala, ali i je njihov odnos prema osiguranjima izvršenim na drugim mestima nemoguće utvrditi. Ipak, na takav zaključak upućuje i stalno povećanje broja osiguranja izvršenih u Dubrovniku od 1562. godine do devedesetih godina XVI veka kad je jevrejska trgovina, pokrenuta novim mogućnostima koje joj je

⁴⁴ DAD, *Procure di Notaria XXIX*, 152'—3, 222—2' i d.; XXX, 95—5', 104'—5' i d.; *Procure di Cancellaria VI*, 163—3'; VII, 4—4', 12' i d.

⁴⁵ Historijski arhiv u Zadru, *Spisi zadarskih knezova, Ettore Tron (1569—1571)*, 577—81, 585—620.

⁴⁶ DAD, *Div. not. CXXIII*, 17—27 a tergo. Vidi: *Min. Cons.* LIII, 28' 60'—1; LVI, 38'—9; LVII, 144—4'; LX, 28'; LXIII, 49'.

⁴⁷ DAD, *Div. not. CXXIII*, 27'—37 a tergo.

⁴⁸ DAD, *Procure di Notaria XXIX*, 268'—74, 280'—1'; XXX, 2—2', 7'—8'.

pružio dugi austrijsko-turski rat od 1593. do 1606. godine, doživela svoj procvat. Čini se da je u ratnim uslovima, zbog stalnih vojnih pokreta, ustanaka balkanskih hrišćana, hajdučije, otežanog pomorskog saobraćaja usled uskočkih prepada, ali i pouzdanog političkog položaja Dubrovnika prema Turskoj, najveći broj osiguranja, bar onih koje su obavili balkanski Jevreji, zaključen u Dubrovniku. Eventualna kolebanja trgovaca u izboru mesta osiguranja mogu da budu značajna za utvrđivanje stvarne veličine prometa. Tako su, na primer, 5. juna 1593. godine četiri jevrejska trgovca, Danijel Abeatar, Solomon Tena, Solomon Tajtasa i Mojsije Maestro, sklopila ugovor s vlasnicima dva dubrovačka broda da im, u roku od deset dana, prevezu do Venecije 305 tabli đambelota i koleta sirove svile u vrednosti od oko 60.000 dukata, a ta roba nije osigurana u Dubrovniku.⁴⁹ Izražen podacima o osiguranju, promet jevrejskih trgovaca, posmatran uz ograničenje koja nameću podaci ovakve vrste, iznosi:⁵⁰

Godina	broj osiguranja	visina osiguranja u talirima	vrednost osigurane robe u talirima
1593	58	35.305	46.973
1594* 13. X — 31. XII	20	17.500	23.333
1595 2. I — 2. X	112	79.890	106.520

* Za period od 1. januara do 12. oktobra 1594. godine nedostaju podaci.

Novčani iznosi iskazani u ovoj tabeli predstavljaju ukupnu sumu svih vrsta osiguranja koja su obavljena u Dubrovniku u pomenutom roku. Oni obuhvataju osiguranja robe, oko 85%, zatim, oko 15%, osiguranja novca, brodova, nakita ili drugih dragocenosti. Osiguranja robe namenjena ankonskom tržištu iznose oko 60% ukupnih suma. Premija za rizik za prevoz robe od Dubrovnika do Ankone iznosila je od 2½ do 3% od sume osiguranja. Razlika između visine osiguranja i vrednosti robe nastala je zbog toga što su jevrejski trgovci redovno osiguravali 75% od ukupne vrednosti robe. Na taj način oni su plaćali manju premiju za rizik, ali su i sami podnosili deo rizika. Premija za rizik isplaćivana je, najčešće, u mesečnim ratama, što je zavisilo od pogodbe sa osiguravačem.

Posrednici između osiguranika, najčešće jevrejskog trgovca iz balkanskog zaleđa, i osiguravača bili su redovno dubrovački Jevreji. Kako je ova njihova uloga značajna i za utvrđivanje položaja Dubrovnika u poslovima jevrejskog trgovačkog kruga u celini, iznosimo tabelarni pregled njihovog učešća u tom poslu:⁵¹

⁴⁹ DAD, *Noli e Sicurte* XXXI, 109^a—10^b.

⁵⁰ DAD, *Noli e Sicurte* XXIX—XXXI, passim.

⁵¹ Isto.

Ime posrednika	1593			13. X—31. XII 1594.			2. I—2. X 1595.		
	broj osig.	visina osig. robe	vrednost osig. robe u zlat. tal.	broj osig.	visina osig. robe	vrednost osig. robe u zlat. tal.	broj osig.	visina osig. robe	vrednost osig. robe u zlat. tal.
Jakob i Mojsije Bendanon	7	3650	4866	4	6000	8000	12	10400	13866
Solomon Oef	15	4680	6240	4	1850	2466	39	15300	20400
Ilija Oef	1	400	533	—	—	—	—	—	—
Danijel i Aron Abeatar	—	—	—	1	1000	1333	10	11200	14933
Abraham Kusi Abraham Benum	11	5575	7430	5	2350	3133	16	8050	10733
Abraham Kusi Jozef Benmelek	8	4850	6466	—	—	—	3	2550	3400
Abraham Kusi Solomon Kabiljo	1	750	1000	—	—	—	—	—	—
Mojsije i David Maestro	2	1900	2533	2	900	1200	14	18110	24146
David Koen	1	1200	1600	1	200	266	—	—	—
Aron Abaetar Menahem Moskato	4	6000	8000	—	—	—	—	—	—
Isak Abuaf	1	200	266	—	—	—	—	—	—
Abraham Abenum	1	900	1200	—	—	—	—	—	—
Jakob Tobi	1	300	400	—	—	—	—	—	—
Absalon Almoslino	—	—	—	—	—	—	2	350	466
Isak Arar	—	—	—	—	—	—	2	1000	1333
UKUPNO	55	33055	44073	20	17500	23331	105	74790	99717

Vrednost posredovanja ovih dubrovačkih komisionara pre svega je u tome što je, najčešće, oslobađala trgovca lične prisutnosti, a to je, u ostalom, gotovo redovan način poslovanja u trgovini na veliko. Pored osiguranja jevrejskih trgovaca čija se imena pominju, ima znatan broj osiguranja koja se sklapaju »u ime jednog prijatelja«, dakle, u trenutku sklapanja ugovora o osiguranju, u ime neke ano-

nimne ličnosti.⁵² U izvesnim slučajevima nisu navedeni artikli koji se osiguravaju nego je dat samo njihov opšti naziv: »roba«, »nakit«, a zatim visina osiguranja i ime osiguranika.

Na osnovu ugovora o osiguranju moguće je utvrditi pouzdan spisak robe koju su jevrejski trgovci izvozili s balkanskog područja u Ankonu:

NAZIV ROBE	1593	1594 13. X — 31. XII	1595 2. I — 2. X	MERA
đambelot	48	28	89	tabla
sirova sviļa	1	1	43	koletu
goveđe kože	799	69	306	bala
kordovani	211	140	422	bala
montonini	126	2	21	bala
bivolje kože	100	90	1489	komada
krzna	6	10	32	bala
vosak	15	—	3	koletu
šafnan	2	—	1	koletu
indigo	4	—	7	koletu
grana	1	—	5	koletu

Vrednost ove robe nije navedena jer su se usled razlike u merama i cene znatno kolebale. Tako se, na primer, cena jedne table đambelota, zavisno od njene veličine, kretala od 180 do 350 zlatnih talira, jedne bale krzna od 100 do 180 talira, jednog koleta šafnana od 266 do 400 talira, jednog koleta grane od 130 do 150 talira, jedne bale govedih koža od 13 do 17 talira.

⁵² U ugovorima o osiguranju robe pominju se imena sledećih jevrejskih trgovaca: David Hamis, Sabataj di Natan Levi, Simon i Leon Peskaroli, Naaman, Abraham i Isak Abenum, dr Levi i Isak Dorta, Mojsije Ritan, Samuel Baruh, Isak Aron, Jakob Krispi, Solomon Albala iz Beograda, Isak Saul iz Soluna, Mojsije Prospero iz Askolija, Kain Baruh iz Soluna, Isak Saso, Abraham Grančulo, Solomon Baruh, Mojsije Biton, Abraham Vidal, Josef Benmelek, Ašer Brudo, Jakob Aruti, Jozef Mizdraki, Abraham Benvenisti iz Kostura, Santo Kaveller iz Skoplja, Jakob Alfandari iz Carigrada, Sabataj Abatajo, Isak Paso iz Ankone, Baruh Benbaruh, Jakob Abuaf iz Skoplja, Danjel Koduto iz Valone, rabin Mojsije Jahija, Jakob, Juda i Isak Bakari, Jakob Zonana, Aron Izrael, David Ventura iz Prizrena, Isak i Jakob Benvenisti iz Prizrena, Sabataj Ibuli iz Prizrena, Isak Kasan iz Kostura, Isak Almoslino iz Soluna, Jakob Kain, Aron Koen Nakar, Isak Kampeljisi, Jeremija Straka iz Valone, Isak i Abraham Gracijano, Solomon Nurl, Samuel Lunel, Sabataj Dentilmaca, Jakob Juda iz Beograda, Sabataj Araka iz Beograda, Solomon Trinkl iz Beograda, Kreškos Koen, Jakob i Juda Maca, David Baruh iz Ankone, Jozef Benoi Rajo, Isak Kampeljas, Benjamin de Aron i braća, Juda i Jakob Benkain, Benjamin i Isak Elijas, Jozef Lindo, Kain Koen, Isak Arara iz Valone, Sorl Solomon, Irmija Arah, Izrael, David i Mojsije Romano, Istrija, Juda i Jakob Masa, Abraham Nursa, Naaman Malho, Solomon i Jakob Pernica, Abraham Baradrijel, Abraham i Samuel Abseror, Jozef Sijel, Samuel Namijas, Djoel i Samuel Mitraki, Matatin Tamar iz Carigrada, Isak Marvan, Luna Taona iz Kotinjole, Jakob i Abraham Kero.

•

Druga polovina XVI veka obeležena je u Turskoj monetarnom krizom, ali porastom proizvodnje, napretkom izvozne i uvozne trgovine i snaženjem gradova. Uporedo s novim ekonomskim prilikama, izvršena su i unutrašnja pomeranja u sastavu balkanskih trgovaca. Pored Dubrovčana, koji gube monopol u trgovini sa evropskom Turskom bez obzira što njihovi poslovi, upravo u tom vremenu, dostižu svoj najveći domet, sve brže je jačao i onaj prostrani sloj levantskih trgovaca, Jermena, Grka, Turaka i domaćih ljudi, koji su poslovali u okvirima svojih trgovačkih krugova, ali su, posmatrani kao celina, sačinjavali balkansku čaršiju. Jevreji su među njima bili najsnažniji, pa im je pošlo za rukom da preuzmu najveći deo izvoznih i uvoznih trgovačkih poslova. Posmatran u tim okvirima, njihov nastup na trgovački put između Dubrovnika i Ankone zanimljiv je ne samo za nastajanje novih trgovačkih odnosa na balkanskom području nego, istovremeno, i za međunarodnu trgovinu širih razmera u kojoj su vodili uspešnu konkurentsku borbu s Dubrovčanima.

Summary

Toma POPOVIĆ

DUBROVNIK AND ANCONA IN THE JEWISH TRADE OF THE 16th CENTURY

Carried by the first wave of migrations, the Spanish Jews crowded in the towns in the south and south-east of the Balkan Peninsula, in Albanian and Greek ports and in Constantinople. From there they moved to the north, to Belgrade and Buda, along with the Turkish advance towards the Central Europe. This process of forming of the Jewish settlements in the Balkan area lasted until the sixties of the 16th century. The main currents of the trade of Balkan Jews moved, during this interval, from Saloniki and Constantinople towards Venice and Ancona. In this initial phase Dubrovnik played a second-rate role.

A rather more organized appearance of the Jewish merchants on the commercial road between Dubrovnik and Ancona began from the thirties, when the Jewish colony at Dubrovnik was also formed. In strict dependence on the activity of Jewish colonies in the wider Balkan hinterland and on their development there increased the importance of this commercial road, particularly since the fifties when the Jewish merchants of Dubrovnik were assigned the role of intermediaries in the international trade.

This was the basis on which the Jewish merchants of Dubrovnik built up their system of relations which connected Jewish commercial houses in the Balkan Peninsula and in Europe. Thereby was formed an important link in the general Jewish trading chain. The process of this connecting was concluded in the interval between the Cyprus war (1569—1572) and the end of the 16th century. In this period the traffic on the commercial road between Dubrovnik and Ancona was on a constant increase and it reached its culmination at the time of the longlasting Austrian-Turkish war from 1593 to 1606. The fragmentary archival data do not allow to establish more precisely the importance of the Jewish commercial traffic on this trading road. However, after the analysis of the contracts of insurance of goods, set forth in form of tables, it is possible to assume that the Jewish commercial traffic reached a very high level.

Jewish merchants exported from the Balkan market through Dubrovnik to Ancona the products of textile and leather industry, to wit: raša (kind of thick woolen cloth), mohair, giambelot, carpets, oat-bags, coverlets, horse-cloths and all kinds of tanned hides. In the traffic of these products they competed successfully with the merchants of Dubrovnik. In the commerce of raw materials and semimanufactured products, such as: wool, wax, dried or salted ox-, cow- and calf hides, raw materials for dyeing, flax, cotton, raw silk and medicinal herbs, their part was very important on the market of Ancona, particularly in the trade of raw silk and medicinal herbs, but, in comparison with the merchants of Dubrovnik, they played in it a secondary role.

Bogumił HRABAK

JEVREJI U ALBANIJI OD KRAJA XIII DO KRAJA XVII VEKA I NJIHOVE VEZE SA DUBROVNIKOM

JUGOSLAVIJA, zemlja u kojoj danas živi oko milion Arbanasa, i pre drugog svetskog rata posvećivala je izvesnu pažnju albanskoj povesti. Poslednjih godina to interesovanje se veoma pojačalo, tako da Jugoslavija, počevši sa istraživanjima Ilira i vizantološkim studijama i završavajući sa proučavanjem složenih odnosa na Balkanu u prvoj polovini XX veka, predstavlja jedan od najvažnijih centara moderne albanologije. To je u izvesnom smislu i prirodno, jer u Jugoslaviji živi trećina celog albanskog naroda.

Dovoljno detaljan pregled starije istorije Albanije objavljen je u Tirani pre više od jedne decenije (1959). Poslednje dve godine zabeleženi su i pokušaji u SR Srbiji da se izrade kraći pregledi za potrebe nastave.¹ Dalji istraživački poduhvati moraju biti usmereni posebnim pitanjima, naročito onim koji su naučno važniji ili koji nisu dobili svoje mesto u pomenutim pregledima. S obzirom na izvore s kojima se još uvek radi na izučavanju starije albanske istorije, privreda i socijalni odnosi zasnovani na proizvodnji moraju se nalaziti u prvom istraživačkom planu, jer je taj polazni aspekt istorijskog prikazivanja tek jedva prisutan u pomenutim pregledima. Pre svega u sklopu tog aspekta albanske istorije nalazi se proučavanje prošlosti Jevreja u Albaniji, kao najizrazitijeg predstavnika iz reda tzv. trgovačkih naroda.

Posebni studija o albanskim Jevrejima zasada nema. Veliki pregledi povesti jevrejskog naroda zaobilazili su jevrejske naseobine čak i u Draču i Valoni, a monografije o Jevrejima u susednim zemljama su tek sasvim fragmentalno dodirivale situaciju u Albaniji. Kad je reč o jugoslovenskoj nauci, častan izuzetak predstavlja knjiga prof. Jorja Tadića *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća* (1937). Veoma intenzivno proučavanje dragocene dubrovačke arhivske građe, značajne mogućnosti koje se mogu ostvariti ispitivanjem turskih popisnih deftera, započeto sakupljanje podataka za Albaniju veoma obilnog arhivskog fonda Venecijanskog arhiva, kao i izvesna objavljena građa na hebrejskom jeziku, pružaju već sada mogućnosti da se trasira razvitak i jevrejskih naseobina po albanskim gradovima

¹ *Iz istorije Albanaca. Zbornik predavanja*, Beograd 1969. — Jevreji u Valoni, Draču, Lješiu i Beratu pominju se u XVI stoleću (B. Hrabak, *Albanija od konačnog pada pod tursku vlast do sredine XVIII veka*, str. 49).

i da se naučno fiksiraju činjenice, naročito kad je reč o poslovnoj strani života albanskih Jevreja. Na albanskoj povesti Skenderbegova perioda mnogo se radi, te su i neke zbirke dokumenata objavljene (J. Radonić, 1942; Ferenz Pal 1965, iz arhiva Sforca), no tu nema vesti o Jevrejima, uostalom kao ni u velikoj i impresivnoj biografiji Skenderbega iz pera skadarskog renesansnog istoričara Barletija.

Kao svedočanstvo zanimanja savremene jugoslovenske historiografije, i rezultat pomenutih mogućnosti, nastajao je i ovaj rad. U njegovoj osnovici nalazi se 23-godišnje istraživanje dubrovačkog arhivskog blaga, koje sadrži najveći broj pomena o albanskim Jevrejima. To ispitivanje je omogućilo da se dopune i delimično isprave navodi prof. J. Tadića, i to zato jer su vrlo pažljivo ispitane sve one arhivske serije bez kojih se ne bi moglo na osnovu dubrovačkih arhivalija zamisliti proučavanje balkanskih zemalja, pri čemu su obuhvaćene i neke važnije poslovne serije (na primer *Noli et Sicurtà*, sa relativno najvećim brojem dokumenata o albanskim Jevrejima), koje su izmakle ranije navedenom dubrovačkom istraživanju. Građa o Albaniji u Venecijanskom arhivu, koju su obelodanili Šime Ljubić i Thiriet, pa i specijalna knjiga dokumenata koju je upravo objavio Jozef Valentini (*Acta Albaniae veneta*, knj. I—VII; 1300—1409, 1967—1970) pruža samo izuzetno materijala za pitanje Jevreja u Albaniji. Slično je i sa značajnom knjigom građe Jovana Tomića o pokretu otpora balkanskih naroda protiv Turaka od kraja XVI veka. Za pomenutu problematiku, ali za nešto kasnije vreme (1496—1533), korisnije su vesti koje je u svom poznatom *Dnevniku* (objavljenom u 58 obimnih knjiga) zabeležio kancelar Mletačke Republike i njen nezvanični hroničar Marino Sanuto. Srpski srednjovekovni ćirilski spomenici pružaju samo jedan podatak o albanskim Jevrejima. Posebno su značajni izvori o albanskim Jevrejima (naročito onima u kontinentalnom delu zemlje u XVII veku) u velikoj dvotomnoj zbirci dokumenata na hebrejskom jeziku iz XVI i XVII veka, koju je u bugarskom zvedu objavila Bugarska akademija nauka. Ti dokumenti ne predstavljaju operativna poslovna akta, nego mišljenja učenih poznavalaca jevrejskih društveno-pravnih normi u vezi sa sporovima do kojih je dolazilo u jevrejskoj dijaspori na Balkanskom poluostrvu. Njima su slične i *response* poznatih rabina, na primer Samuela di Medine. Turski popisni defteri o Albaniji još se nisu počeli detaljnije obrađivati. Zbirka ankarskog profesora Halila Inalddžika o popisu turskog dela Albanije iz 30-ih godina XV stoleća (Arvanitili) ne daje podataka o Jevrejima. U pomenutom velikom pregledu istorije albanskog naroda (1959) saopštene su samo sumarne cifre o broju Jevreja na početku XVI veka, pre svega u Valoni, a u sklopu podataka o gradskim naseljima.

U metodološkom pogledu u ovom radu dosta je primenjivano zaključivanje *per analogiam*. To naročito važi za Valonu, koja u nizu pitanja pokazuje iste pojave kao Solun, najveća jevrejska naseobina na Balkanskom poluostrvu. Pošto je prošlost solunskih Jevreja podrobno obrađena, rezultati ove obrade su se uslovno koristili i za prikaz delovanja Jevreja u Valoni.

U ovom radu je samo delimično obuhvaćeno delovanje dubrovačkih Jevreja u Albaniji. Periodizacija u radu izvedena je prema prelomnim zbivanjima u istoriji Albanije. Padom Valone, tada najaktivnije jevrejske naseobine u Albaniji, u turske ruke (1417. godine) zaključen je najstariji period. Druga decenija XV stoleća

obeležena je i utvrđivanjem Mlečana u primorskom pojasu severne Albanije i potiskivanjem privredne delatnosti Dračana, Skadrana i drugih. Te godine predstavljaju granicu razdoblja i za Dubrovnik, na koji su albanski Jevreji u to vreme u velikoj meri bili upućeni. Drugi period obuhvata najveći deo XV veka, za albansku istoriju veoma burnog, zadržavajući se na padu Skadra, kao poslednjeg vojnički značajnog albanskog grada u turske ruke (1479. godine). To su bile godine kad su se gasili životi i južnoslovenskih feudalnih država i kada je Otomanska carevina stekla nesumnjivu dominaciju na Balkanskom poluostrvu. Naredni period ispunjava snaženje Otomanskog carstva van balkanskih prostora i tzv. *pax turcica*, a to doba se za Albaniju završava ratom II svete lige protiv Turaka i Lepantskom bitkom (1571. godine). Mada ta bitka nije bila vojno-politički iskorišćena, ona se ipak najneposrednije osetila u primorju zapadne Grčke i Albanije. Narednu celinu čini razdoblje do tzv. velikog bečkog rata, tj. Turske i Austrije 1683—1699. godine, koji je imao posledica za sve balkanske zemlje pod Turcima. Sa pomenu-tim ratom zaključuju se naša istraživanja albanskih Jevreja.

PRVE VESTI O JEJREJIMA U ALBANSKIM GRADOVIMA

Značajne jevrejske naseobina u Albaniji, slično kao u susednim grčkim oblastima (na primer Krfu) odnosno južnoj Italiji, postojale su od najstarijih vremena; njihovu egzistenciju je svakako moguće ustanoviti još u vreme Rimskog Carstva.¹ Nije isključeno da je, na primer, naseobina u Draču (koji je osnovan u VII v. pre n.e.), na početku poznate kopnene saobraćajnice *Via Egnatia*, postojala u vreme kad su Jevreji beležili svoju prisutnost i u Solunu (takođe na pomenutom drumu), Atini i Korintu, a to pada u četvrtu deceniju nove ere, tj. u doba kada je apostol Pavle putovao po svetu propovedajući novu veru, na Balkanu većinom po jevrejskim sinagogama.² Uostalom, tada su već bila prilično aktivna naselja Jevreja u Rimu i južnoj Italiji,³ u susedstvu Albanije. Njih je samo pojačala vladavina Arapa u kasnijoj sicilijanskoj državi; pod Arapima Jevreji su u italijanskim gradovima živeli u svojim opštinama, u posebnim delovima varoši, a nešto docnije pod jurisdikcijom crkvenih vlasti i uz plaćanje utvrđenog godišnjeg danka, nametnutog jevrejskoj opštini kao celini.⁴ Jevrejske opštine, pak, u Napulju, Salernu i Bariju bile su pod vizantijskom upravom,⁵ dakle pod vlašću države u čijem se posedu nalazila i današnja Albanija. Ova okolnost je, bez ikakve

¹ Cecil Roth, *Gli Ebrei in Venezia*, Roma 1933, 337—349, 356 (Krf), 376—379.

² O najstarijoj jevrejskoj naseobini u Solunu vid.: Jos. Nehama, *Histoire de Salonique*, tome I, Paris — Salonique 1935, 8—25; S. Dubnov, *Kratka istorija jevrejskog naroda*, Beograd 1962, 115. — O vremenu sv. Pavla vid.: J. Nehama, n. d., I, str. 37—42.

³ S. Dubnov, *Kratka istorija*, 115 i 123—124. — Za Jevreje u susednoj Kalabriji vid. specijalističku monografiju: Oreste Dito, *La storia calabrese e la dimora degli Ebrei in Calabria dal secolo V alla seconda metà del secolo XVI*, Rocca S. Casciano 1916, 4—5, 322, 329 i dr.

⁴ N. Favrotelli, *Gli Ebrei nell' Italia meridionale dell' età romana al secolo XVIII*, Torino 1915, 32—33, 37—38.

⁵ S. Dubnov, *Kratka istorija*, 125. — O naseobinama u Bariju, Otrantu i drugim mestima Apulije do XIII veka vid.: Joshua Starr, *The Jews in the Byzantine Empire 641—1204*, Athen 1939, na više mesta. — Kao i u naseobinama na Balkanu, Jevreji u južnoj Italiji su u to vreme govorili grčkim kao mater-njim jezikom (J. Nehama, n. d., I, 87).

sumnje, doprinela poslovnoj orijentaciji i povezivanju Jevreja sa obe obale južnoga Jadrana. Iz vizantijskog vremena sačuvane su poslovne veze između Jevreja u Albaniji i Jevreja na Krfu i u drugim, kasnije mletačkim posjedima u Jonskom i Egejskom moru. Zanimljivo je da bogati trgovac i putnik Benjamin iz Tudele (druga polovina XII veka), koji je obišao razna mesta Grčke i Jevreje zatekao i u Arti, Patrasu, ne pominje izričito Jevreje u albanskim gradovima.⁶

O Jevrejima pod vizantijskom vladavinom, i posebno o njihovom *telosu*, tj. danku državi, dosta se raspravljalo u nauci. Sada više nema nikakve sumnje da su oni taj telos plaćali kao lokalna zajednica, odnosno opština, odsekom, pri čemu se nije naročito pazilo na broj »poreskih glava«. Možda su Jevreji u Draču taj danak davali u naturi, jer je njihova obaveza posle dolaska pod mletačku vlast (tj. od 1392. godine) bila da svake godine daju 16 lakata skupe tkanine zvane katasamitum. U vezi s tim jedan naš istraživač piše: »Sasvim za sebe stoji podatak o dračkim Jevrejima, koji su svoj danak plaćali u naturi, u određenoj količini skupe tkanine. Teško je samo na osnovu ovog podatka zaključiti da je u Vizantiji bio primenljiv i ovaj način oporezivanja Jevreja. Drač je kao retko koji drugi grad menjao gospodare u toku svoje istorije; između venecijanske i vizantijske vladavine nad ovim gradom, bilo je dužih i kraćih perioda vladavine napuljskih Anžujaca, Srba i lokalnih arbanaskih dinasta. Zato je rizično tvrditi da je plaćanje jevrejskog danka u pomenutom obliku baš ostatak vizantijskog uređenja, koje nije svugde očuvano u takvoj meri kao u krajevima koji su pripali srpskoj državi. Danak u skupocenoj tkanini više odgovara prikupljanju dažbina nekog arbanaskog feudalca nego dobro organizovanom fiskalnom sistemu vizantijskog carstva.«⁷

Najstariji dubrovački arhivski podatak o albanskim Jevrejima potiče iz 1281. godine i odnosi se na imenovanje punomoćnika, što je notirano u dubrovačkoj kancelariji. Dvadeset četvrtoga marta te godine, naime, jedan Mlečanin postavio je druga dva Mlečanina za svoje punomoćnike da traže od Leona, Jevrejina iz Drača (*Leoni Judeo de Dyrachio*) naplatu 41 perpera i od još jednog dužnika vraćanje 29 perpera.⁸

»Proklete« Jevreje uz Grke, Latine i Arbanase pominje u Draču 1323. godine u svome putopisu Simon Simeonov (Symon Semeonis).⁹

Jula 1354. dubrovački patricijije Vito Đurđević uzeo je na kredit od dračkog Jevrejina Tomaza Vergo soli za svotu od 490 dukata; kako dug nije namirio, Tomazova udova je četvrt stoleća kasnije pokrenula pitanje isplate od Vito-vog sina.¹⁰

⁶ Samuel Krauss, *Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte*, Leipzig 1914, 78—83; M. A. Andréadès, *Sur Benjamin de Tudèle*, Byzantion XXX (1930), 458—461. — U vezi s ovim izvorom K. Jireček ipak dodaje: »pominju se i u Arbaniji, u Valoni i u Draču« (*Istorija Srba*, knj. II, Beograd 1952, 185).

⁷ S. Čirković, *Jevrejski danak u vizantijskim oblastima*, Zbornik radova Vizantološkog Instituta IV, Beograd 1956, 143—146; vid. i: K. Jireček, n. d., II, 429.

⁸ G. Cremonnik, *Spisil dubrovačke kancelarije*, knj. I, Zagreb 1951, 149. — Ovim podatkom se granica prve pojave dračkih Jevreja (i pomena Jevreja u dubrovačkim knjigama) pomera gotovo za celo stoleće, jer J. Tadić prve Jevreje Drača i na osnovu dubrovačkih arhivalija beleži tek 1368. godine (J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoleća*, Sarajevo 1937, 12).

⁹ N. Radojčić, *Zanimljiv izvor za doba vlade srpskog kralja Stefana Dečanskog*, Istorijski časopis XIV—XV, Beograd 1965, 324. — P. Matković (*Putovanje po balkanskom poluotoku za srednjega veka*, Rad 42, Zagreb 1878, 149—151, 161—162, 166, 175, 181) — nije našao u putopisima koje je sakupio navode o Jevrejima u Albaniji.

¹⁰ J. Tadić, *Pisma i uputstva Dubrovačke republike*, Beograd 1935, 378.

Pored drugih dračkih Jevreja, sa Dubrovčanima je poslovao i neki Lazar. Zbog toga što mu je dubrovački pomorac Bogdaša Branotin ostao dužan 300 dukata (za so koju je preuzeo), na zahtev Lazarov drački kapetan je zadržao dve dubrovačke barke krcate pšenicom i dve trube vunenih tkanina.¹¹ Pomenuti Bogdaša bio je i kreditor dračkih Jevreja; avgusta 1368, naime, magistar David, stanovnik Drača, izjavio je da je od Bogdaše u Draču primio 500 dukata u novcu i tkaninama, za koju vrednost treba da isporuči njegovom brodu 25 miljara soli u Valoni.¹²

Tri Jevrejina iz Drača boravili su u Dubrovniku 1366. godine.¹³ Deset dana kasnije jedan od te trojice sklopio je ugovor s jednim Dubrovčaninom da do kraja novembra te godine u Valoni preda brodovima koje bi pomenuti Dubrovčanin tamo uputio pet hiljada merica soli, u vrednosti 500 dukata; taj novac drački Jevrejin je primio u tkaninama i gotovini, s čime je pošao u Drač. Na svom putu u Veneciju, Jevreji iz Albanije svračali su u Dubrovnik, a neki od njih dolazili su u mnogo bliži grad sv. Vlaha da kupuju proizvode mletačke industrije. To su činili i jevrejski trgovci sa Krfa i drugih grčkih ostrva i sa Malte, tako da su se albanski Jevreji s njima susretali i poslovali ne samo u Veneciji nego u nešto skromnijem obimu i u Dubrovniku.¹⁴

Opšte je mišljenje da su sa krstaškim ratovima Jevreji u Evropi promenili svoju poslovnu orijentaciju, te su umesto održavanja trgovinske razmene između Evrope i Istoka i umesto pozicija u poljoprivredi počeli da se zanimaju sitnom trgovinom, zanatstvom i novčarstvom (menjanjem i pozajmljivanjem novca), dok su održavanje prometa sa Istokom upravo krstaškim ratovima preuzeli hrišćanski trgovci.¹⁵ Navedena konstatacija ne bi se mogla potpuno usvojiti za oblast Jadranskog, Jonskog i Egejskog mora, a možda i za vizantijske i južnoitalijanske oblasti uopšte. Jer, gore navedeni podatak beleži izvoz jednog od proizvoda Albanije (so) u režiji dračkog Jevrejina, ali ipak dubrovačkim brodovljem. Taj podatak, pored toga, svedoči ne samo o vezi između Jevreja iz Drača i Valone nego i o poslovnoj podređenosti Valone Draču. Ipak ne treba propustiti da se napomene da se u dubrovačkom izvozu žitarica, vina i soli iz Albanije tokom XIV veka Jevreji ne pominju.¹⁶

¹¹ Isto, 182—183.

¹² Historijski arhiv u Dubrovniku (u daljem tekstu: HAD), *Div. canc.* XXII, 22 od 3. XII 1369 (predviđena kazna od 200 dukata nije naplaćena od Davida).

¹³ Thaloczy — Jiraček — Šufflay, *Acta et diplomata res Albaniae mediae aetatis illustrantia*, I, Wien 1918, 248; J. Tadić, *Jevreji*, 13 i 413. — Najpre je »David Magister«, Jevrejin iz Drača, kako su posvećeni Mojsije sin notara Mateja, i Mojsije, sin Salamca Jevrejina iz Drača, izjavio da je primio od Pavla apotekara, koji je davao u ime Frančeskina Đorda iz Venecije, sav polog koji je Frančeskin položio kod pomenutog Pavla. Posle toga je Mojsije, sin notara Mateja, pred ostalom dvojicom jevrejskih svedoka, izjavio da je od Pavla primio sve što je kod njega položilo Andriolo Kontareno, osim 17 zlatnih dukata, koje Mojsije ima da da Andriolu (HAD, *Div. canc.* XXI, 71'—72; treba ispraviti datiranje J. Tadića, jer nije reč o 1368. nego o 1366. godini).

¹⁴ J. Tadić, *Jevreji*, 12—13, 11, 14. — Krajem 1398. godine dato je u dubrovačkoj kancelariji jamstvo da je autentičan testament jednog Jevrejina »magistra«, koji je bio na brodu, na kojem su mornari bili i jedan iz Drača i jedan iz Korona; postupak je pokrenut na molbu Astruela Majmoni, bez sumnje takođe Jevrejina (HAD, *Div. canc.* XXXIII, 130'); predstavnika porodice Majmoni ima u Valoni koncem XVI stoleća.

¹⁵ S. Dubnov, *Kratka Istorija*, 135.

¹⁶ Uporedi: D. Dinčić — Knežević, *Trgovina žitom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu X (1967), 79—130; D. Dinčić — Knežević, *Trgovina vinom u Dubrovniku u XIV veku*, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu IX (1966), 67—69. — M. Gecić (*Dubrovačka trgovina solju u XIV veku*, Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Beogradu III, 1955) ne piše o Jevrejima u Albaniji u trgovini solju.

Početak XV veka izvozom valonske soli počeli su se baviti i neki Jevreji iz Valone. Godine 1414. i narednih godina pominje se u Dubrovniku neki Haim Kalò, rodom sa Krfa. Pomenute godine po jednom Valoncu i po nekom Firentincu slao je so u Dubrovnik.¹⁷ Dve godine kasnije Dubrovčanin kome je slao so postavio je za svog punomoćnika u Valoni nekog mletačkog trgovca da od Haima naplati neki dug.¹⁸ Juna 1417. Haim je primio 256 dukata od dvojice Dubrovčana da kapariše so nekih Valonaca.¹⁹

Treba pretpostaviti da su se jevrejski trgovci u Draču poslednjih godina XIV stoleća počeli povezivati sa zemljama »nevernika«, s obzirom da je mletački Senat, pošto je Venecija dobila dozvolu da pod određenim uslovima trguje sa zemljama egipatskog sultana, jula 1395. pozvao podanike na Kritu, u Koronu i Modonu, na Evbeji, na Krfu i u Draču da se upuste u pomenutu trgovinu.²⁰ Postoji slična pretpostavka da su Jevreji iz Albanije vrlo često odlazili u mletačke posede na Arhipelagu (Kandija, Evbeja).²¹

Zanimljivo je prisustvo Jevreja u jednoj molbi poklisara dračke opštine u Veneciji, na samom početku XV stoleća. U molbi je navedeno da su Jevreji stanovnici Drača siromašni i da im teško pada da svake godine plaćaju Veneciji 16 lakata *katasamita*, obavezu koju su uvek po običaju plaćali.²²

Iz godine 1414. postoji jedan podatak o ličnom životu nekih valonskih Jevreja. Tri valonska Jevreja koji su živeli na Krfu (Gracijadei i Leon sinovi Solomona, Solomon sin Jošue a nećak pokojnog Davida de Sertio) obratili su se molbom Sinjoriji, tražeći da se oslobodi kazne Job, sin pokojnog Sabataja, koga je bivši bašio i kapetan Krfa uhvatio zbog sodomije (verovatno homoseksualstva); koristan je navod molilaca da su često odsutni, jer vode trgovinu u Albaniji.²³

Padom pod mletačku vlast aktivnost jevrejskih trgovaca u Draču počinje naglo da slabi,²⁴ tako da će već pred pad Valone pod Turke (1417) valonski Jevreji predstavljati najznačajniju jevrejsku emporiju u Albaniji. Teško je zaključiti zašto je došlo do gubljenja ranijeg prestiža Drača, jer su se jevrejske naseobine u nekim drugim mletačkim posedima na ranijem vizantijskom tlu, na primer u obližnjem Krfu a naročito na Kritu, i dalje dosta uspešno održavale. Zbog česte promene vlasti Drač je u celini počeo da gubi snagu kao trgovinsko središte

¹⁷ HAD, *Senf. canc. V*, 129; J. Tadić, *Jevreji*, 25. — Dvanaestog septembra iste 1414. godine Valonac Dimitri Spata izjavio je da je od dubrovačkog trgovca rodom Firentina Pietra Mik. Rufilija primio 17 perpera da ih preda »*Chalno Ebreo, Habitatori in Valona*« (HAD, *Div. canc. XL* 50). — Jevreje u Draču i Valoni beleži i K. Jireček (n. d., I, 289).

¹⁸ HAD, *Div. not. XII*, 145; J. Tadić, *Jevreji*, 25.

¹⁹ HAD, *Div. not. XII*, 177; J. Tadić, *Jevreji*, 25. — Poslovna operacija nije obavljena, te je novac vraćen bez dobiti.

²⁰ F. Thirlot, *Régestes des délibérations du Sénat de Venise concernant la Romanie*, tome I, Paris — La Haye 1958, str. 207, № 878.

²¹ J. Tadić, *Jevreji*, 11.

²² *Acta Albaniae veneta saeculorum XIV et XV Jesehi Valentini labora reperta*, tomus III, München (1969), 275 (odgovor iz Venecije od 31. X 1401); *Acta et diplomata res Albaniae II*, 201.

²³ *Acta Albaniae veneta VII* (1970), 566—67.

²⁴ O potiskivanju Jevreja u Albaniji od strane Mlečana krajem XIV veka vid.: B. Hrabak, *Privreda Albanije u XIV i XV veku*, Simpozijum o Skenderbegu 9—12. maja 1968. Priština 1969, 68. — Prvi, po svojoj prilici nemili sušret sa Mlečanima drački Jevreji morali su imati još pre 1205. godine, kad je Drač privremeno prešao u ruke Venecijanaca. Iz zahvalnosti prema saveznicima Mlečanima koji su ga pomogli u borbi protiv Normana, vizantijski car je Veneciji dao niz privilegija, i u Carigradu i u Draču; kako su u Carigradu dobili sve dućane i magacine i kraju između stare jevrejske skale i kvarta zvanog Bigla, i povlasticu u Draču teško da nisu date nauštrb Jevreja (G. B. Depping, *Histoire du commerce entre le Levant et d'Europe depuis les croisades jusqu'à la fondation des colonies d'Amérique*, II, Paris 1830, 58—59).

u posljednjoj trećini XIV stolecā. Tome nasuprot, u Valonu su počeli da pristižu ne samo Jevreji sa Krfa i svakako nekih drugih naselja pod mletačkom vlašću, nego možda i iz Apulije, kamo su se takođe uputili Jevreji izgnani iz Francuske 1394. godine. Pravu trgovinsku važnost, međutim, valonski Jevreji steći će tek pod Turcima.²⁵ No njima je već veoma konvenirala i vladavina srpskog feudalca Mrkše Žarkovića i njegove udovice Rudine, za čije vreme beležimo vidljiv uspon Valone kao privrednog središta.

ALBANSKI JEVIJEI U VREME MLETAČKE SUPREMATIJE U PRIMORSKOM POJASU ALBANIJE I TURSKO-ALBANSKIH BORBI U XV VEKU

Od kraja XIV veka dve velesile tadašnjeg levantskog prostora snažno su počele kidati komad po komad albanske etničke teritorije, približavajući se jedna drugoj. To su bile Mletačka Republika u primorskom pojasu severne i srednje Albanije i carevina anadolskog a kasnije i bosforskog sultana najpre u srednjoj a potom i južnoj Albaniji. Obe sile gušile su nastojanja albanskih dinasta da se osamostale i, makar na bazi klimavog saveza feudalskih gospodara, obrazuju nezavisnu albansku državu. Pomenuto razdoblje zasenjuje zaista legendarna borba Skenderbega Kastioti protiv Turaka, pa i protiv lukavih i podmuklih Mlečana, tokom blizu četvrt stolecā. U pomenutim vojno-političkim sudarima albanski Jevreji su se jedva održavali. Ipak podalje od poprišta neposrednih borbi, valonska naseobina je čak nastavila svoj raniji uspon, ali samo za nekoliko decenija, da bi potom i u njoj nastala stagnacija sve do kraja posmatranog perioda. Sudbina dračkih Jevreja ne može se pratiti dokumentima, ali je na osnovu svekolike situacije jasno da su njihove poslovne mogućnosti rapidno smanjivane pa čak, sredinom stolecā, bile svedene na minimum.

Vežu sa Dubrovnikom, koja nije prekidana uspostavljanjem turske vlasti u Valoni, obavljali su čak neki valonski Jevreji koji su i pre 1417. godine svračali u trgovačku metropolu na istočnoj obali srednjeg Jadrana. U ovom pogledu najznačajniji je Efraim sin Josifov, koji je krajem 1416. godine doneo dubrovačkoj vlasteli pismo Mrkšine udove gospođe Rudine,¹ i koji se u dubrovačkim dokumentima sreće sve do 1428. godine. Pre osmanlijskog osvojenja Valone Efraimu su Dubrovčani zadržali neke stvani, te je valonski čefalija Manojlo slično postupio sa Dubrovčanima, kojima jedno vreme nije omogućivano da slobodno dolaze u Valonu; izlaz je ipak lako nađen, jer je Dubrovčanima bila potrebna valonska so.² Efraim se u Dubrovniku zaduživao (1418, 1421, 1422) na manje svote, uzimajući

²⁵ Sasvim različito bilo je sa Jevrejima na Negropontu (Evbeji), čija je delatnost napredovala od uspostavljanja mletačke vlasti na ostrvu, a počela je da opada od turskog zauzeća otoka 1470. godine (C. Roth, n. d., 340). Biće da je od bitnog značaja bio način prelaska neke oblasti pod vlast Osmanlija.

¹ Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma I*, Beograd 1929, 405; J. Tadić, *Jevreji*, 26; S. Ćirković, n. d., 141. — Dubrovački slovenski pisar Rusko Kristiforović pogrešno je zabeležio »Franko« umesto »Frain«, kako ga beleže dubrovački latinski dokumenti, te je pod pogrešnim imenom ušao u historijsku nauku.

² HAD, *Lett. Lev. 1423—1427*, 13 i 129; N. Iorga, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XVe siècle*, II, Paris 1898.

na kredit bez sumnje tkanine, u jednom slučaju (1421) zajedno sa sinom Abrahamom.³

U tursku Valonu su navraćali i neki Jevreji iz južne Italije, kao na primer katalonski Jevrejin Josif Ferer, žitelj Tranija, koji je krajem 1421. zaključio poslovno društvo s nekim Manfredonjaninom i s jednim iz Tranija da sa novcem posluje u Valoni.⁴ Obličniji Pirg je takođe privlačio pažnju jevrejskih trgovaca s druge strane Jadrana, što se vidi i iz jednog trgovačkog dogovora jednog bivšeg Jevrejina iz Leče (Apulija) a tada u Dubrovniku, koji je u Pirgu imao da pripremi lan, i nekog Katalonca iz Dubrovnika, koji je bio dužan da Jevrejину u Pirgu isporuči tkanine.⁵ Sasvim je prirodno da su se apulijski Jevreji najpre obraćali na svoju istovremnu braću u Valoni. Valona je, uostalom, i za nejevrejske poslovne ljude bila tada vrlo atraktivna.⁶ Tu su oni, pored ostalog, mogli dobiti i novčane pozajmice od Jevreja.⁷

Zanimljiv je jedan podatak iz 1436. godine, koji govori o tome da je valonski Jevrejin Kalo raspolagao džakom od 232 litre indiga. On je tu robu predao u Dubrovniku svom kreditoru, Đovaniju Salimbenu, koji je prihvatio predlog da indigo proda na Siciliji, kam se upravo spremao da pođe.⁸ Ova poslovna transakcija značajna je utoliko što ukazuje da su valonski Jevreji u to doba raspolagali artiklima koji su se dovozili iz Aleksandrije. Poznato je da su sve do izbijanja krstaških ratova Jevreji održavali trgovinu sa Aleksandrijom.⁹

I sredinom XV stoleća valonski Jevreji izvozili su u gradove srednjeg i severnog Jadrana so, važan izvozni proizvod svoga grada. Izvoz soli pridružio se tada i izvoz jegulja, po kojima je valonsko tržište takođe bilo poznato. Jednom takvom dovozniku soli i jegulja (*Monachee, Judeo de Avellona*) ostao je trag u zapisnicima dubrovačkih veća, u kojima su, inače, podaci o albanskim Jevrejima retki. So toga Valonca kupio je neki firentinski trgovac, ali je (17. decembra 1448)

³ HAD, *Div. not. XIII*, 38, 299, 348, 349; J. Tadić, *Jevreji*, 26—27. — Godine 1425—1426. gotovo je nastradao, jer je poznati dubrovački uvoznik Teodor Prodančić na račun njegove robe htio da se obešteti za 160 dukata, koliko su mu dugovali neki Valonci; na zahtev Prodančića 9. decembra 1425. sekvestrovana mu je jedna a 11. aprila 1426. još jedna truba tkanina (HAD, *Div. canc. XLIII*, 245; J. Tadić, *Jevreji*, 27). Dubrovačke Malo vijeće (tj. egzekutiva, vlada) odobrilo je (6. marta 1426) sekvestar, a odmah zatim (11. marta) predloženo je ali nije usvojeno da mu se da zajam. Stvar je okončana time što je koncem maja oslobođen repressalija, te je (27. maja) primio oduzetu mu robu tkanina (HAD, *Cons. mln. III*, 292, 294^a, 300; *Div. canc. XLIV*, 25; J. Tadić, *Jevreji*, 7). Efraim se postavio jamcem poslovnim agentima poznatog trgovca i osnivača tkalačke manufakture Petra Pantele za izvesnu svotu novca koja im je nedostajala pri isplati soli; da bi se oslobođio jedan dubrovački podrstigač, koji je ostavljen u Valoni na ime zaloga, Efraim je jula 1427. u Dubrovniku tražio jednu trubu tkanina (HAD, *Sent. canc. VII*, 285; J. Tadić, *Jevreji*, 27). Efraim je, u stvari, i tom prilikom, kao i godinu dana kasnije, jednom Veronjaninu pozajmio, kao poslovni partner, manju svotu novca (HAD, *Div. canc. XLV*, 28^a; J. Tadić, *Jevreji*, 27).

⁴ HAD, *Div. not. XIII*, 345; J. Tadić, *Jevreji*, 28.

⁵ HAD, *Div. canc. XLV*, 225; J. Tadić, *Jevreji*, 31.

⁶ Pored Dubrovčana, kao stalni stanovnici Valone 1416. godine zabeleženi su jedan Mlečanin i jedan Kričanin, a 1429. godine dolazili su u Valonu jedan iz Milana i jedan Rodanin, nastanjen u Ortoni (HAD, *Div. not. XII*, 145 i 146; *Cons. mln. V*, 8).

⁷ Na primer, valonski Jevrejin Astruk Adeto pozajmio je (pre 1431. godine) 158 dukata dubrovačkom patrijahu Criljeviću, pri čemu je jedan od jamaca postao dobro poznati Efraim Josifov (HAD, *Div. not. XVII*, 165^a; J. Tadić, *Jevreji*, 31).

⁸ HAD, *Div. not. XX*, 265; J. Tadić, *Jevreji*, 32. — Izgleda da su valonski Jevreji održavali veze sa Aleksandrijom posredstvom krstaških Jevreja. Iz kasnijih vremena (1507) postoji dubrovački podatak da je jedan krstaški Jevrejin ukrcao robu u Aleksandriji (HAD, *Div. not. LXXXVI*, 86^a—87^a).

⁹ S. Dubnov, *Kratka istorija*, 115—116. — C. Roth (*n.d.*, 203) beleži i u kasnije doba veze Jevreja u Veneciji sa Kairom, kao što to čini za Solun i S. Emmanuel (*Historie des Israélites de Salonique I. Thonon — Salonique 1936*, 112). O konzulatu Ankore u Aleksandriji vid.: M. Natalucci, *Ancona attraverso i secoli*, II, Città di Castello 1960, 134).

ovome dubrovačka vlada zabranila da tu so iznosi izvan Jadrana, u Apuliju, Abruci i u ankonitanske Marke.¹⁰

U oblastima Albanije koje su Osmanlije držale 30-ih godina (Sandžak Arvanit) prema izvršenom popisu (1432) nije bilo Jevreja.¹¹

U drugoj polovini XV veka izgleda da je stagnirala poslovna delatnost albanskih Jevreja izvan gradova u kojima su živeli i u bližim oblastima. Oni su se tada potpuno povukli iz trgovine sa Dubrovnikom, a verovatno su i kontakti sa Venecijom jako oslabeli, jer su oni obično vodili preko Dubrovnika. Ovu pojavu treba dovesti u vezu s vrlo burnim događajima u Albaniji, tj. s neprekidnim borbama Arbanasa s Turcima 50-tih i 60-tih godina XV veka. Ni privredne i političke prilike u južnoj Italiji u to vreme nisu pogodovale većoj razmeni dobara s Albanijom.¹² Kako su se albanski Jevreji ponašali u lokalnoj trgovini nema, na žalost, izvornih vesti. Tokom XV stoleća ranije značajna jevrejska naseobina u Draču prestala je da pokazuje znake života.

NAGLI RAZVITAK JEVREJSKE NASEOBINE U VALONI U VREME USPONA OTOMANSKOG CARSTVA (DO BITKE KOD LEPANTA 1571)

Za neko vreme posle osvojenja Skenderbegove Albanije i Skadra nema vesti o albanskim Jevrejima. Podaci o njima ponovo se sreću tek prvih godina XVI veka u vezi s dolaskom Jevreja u Tursku. Najpre su u velike balkanske gradove i luke prispeli Aškenazi, tj. Jevreji nemačkog jezika, terani tokom druge polovine XV veka iz nemačkih gradova. Dolazak ovih Jevreja u Osmanlijsko carstvo nije bio bez inicijative turskih Jevreja. Aškenazi su, na primer, u Solunu počev od 1470. godine potpuno potisnuli *Romaniole*, tj. pripadnike stare jevrejske naseobine grčkog jezika. S obzirom da su oni i u Solun došli zajedno s nekim italijanskim Jevrejima,¹ treba pretpostaviti da su se i u Valoni naselili dolazeći iz Venecije, Trsta ili Ankone; verovatno su i oni u Valoni delimično asimilovali zatečene Jevreje grčkog jezika. Možda je Krf² i prilikom ove seobe služio kao etapna stanica, a možda su se solunski i drugi Aškenazi po grčkim gradovima selili koristeći valonsku luku.

Poznato je da je poslednjih godina XV stoleća došlo do izгона Jevreja i marana iz Španije (1492) a odmah potom i iz Portugalije (1506). Jevreji iz tih zemalja obično su najpre dolazili u gradove srednje i južne Italije, odatle su se upućivali u Dubrovnik i albanske i grčke luke, te dalje na kopno pod turskom vlašću ili morem direktno na istok, u velika jevrejska središta Solun i Canigrad.

¹⁰ HAD, Cons. min. XII, 33. — Možda je bio Jevrein i Jakob lekar, koga su nešto ranije uhapsila turske vlasti, svakako u Valoni, te su ga juna 1439. godine držale u mestu »Vitoia«. Jakob je imao izvesnu količinu žita na Krfu, te je molio jednog prijatelja preko Dubrovnika da pomogne da se oslobodi okova (B. Krekić, Dubrovnik (Raguse) et le Levant au moyen âge, Paris — La Haye 1961, 331).

¹¹ Vid.: H. Inalcik, *Hicri 835 tarihli Söret-i sancak-ı Arvanit*, Ankara 1954.

¹² J. Tadić, *Jevreji*, 34.

¹ Jos. Nehama, n. d., I, 118–120. — Poznato je da je Isak Sarfati, Jevrein porekлом iz Francuske ili rođen u Nemačkoj, 1454. godine uputio cirkularno pismo Jevrejima u nemačkim zemljama, Moravskoj, Štajerskoj i Ugarskoj, opisujući im s oduševljenjem srećan položaj Jevreja u Osmanlijskom carstvu (F. Bahinger, *Mehmed der Eroberer und seine Zeit*, München 1953, 123).

² O njima se može samo indirektno zaključivati u tim decenijama. Verovatno pomoću veza sa svojim istovernicima u Valoni, Jevreji na mletačkom Krfu raspolagali su koncem XV stoleća većim tržišnim količinama pšenice. Postoji jedna vest od mletačkog generalnog kapetana mora sa Krfa od juna 1497. da je na ostrvu vladala oskudica u žitu i da seljaci nisu imali zrnevlja ni za setvu; seljaci su, međutim, otišli Jevrejima i od njih su dobili pšenice (Marino Sanuto, *I diariti* — u daljem tekstu: MSD — I, Venezia 1879, 653).

Postoji, na primer, podatak da se prvih nedelja 1502. godine više jevrejskih porodica ukrcao na jedan španski brod u Apuliji sa robom, novcem i dragocenostima u želji da pređu u Valonu; kad je brod bio na pučini, 20 Jevreja, odraslih i dece, pobijeno je i bačeno u more, a njihovu imovinu su mornari prigrabili i rasprodali u Dubrovniku.³ Prilikom prebacivanja iz Apulije u Tursku, na primer, 1511. pet velikih barki stradalo je iznad Valone od tri turske gusarske fuste, kojom prilikom je propalo oko 200.000 dukata u gotovom novcu, zlatu, srebru i robi.⁴ Prvih dana 1507. godine na Krf su stigle tri velike portugalske barke sa Jevrejima, koji su sa začinicima i drugom robom sa Istoka putovali u Valonu.⁵ Jevreja je svakako bilo i među onim trgovcima koji su se, zbog velikih tereta koje su Španci nametnuli stanovništvu južne Italije, prebacivali u Valonu da žive pod Turcima.⁶ Kada je nastao izgon Jevreja i sa Sicilije, postojeća literatura zna da su se oni već 1493. naseljavali u Patrasu⁷; biće da su odlazili i u obližnju Valonu.

Lepo primljeni od strane Turaka, Jevreji su već od vremena sultana Selima (1512—20) bili gospodari balkanske trgovine, što će ostati do kandijskog rata.⁸ Došavši u Solun i Carigrad, kao matice *Sefarda* (Jevreja španskog jezika) na Balkanu, mnogi naseljenici su se dalje uputili do Dunava, Crnog mora, pa i u pravcu Jadrana i Jonskog mora.⁹ Iako se može pretpostaviti da su neki Jevreji iz južne Italije ili Iberijskog poluostrva stupili na tlo Osmanlijskog carstva baš u Valoni, na putu za Solun, treba dozvoliti da su neki u Valonu došli i preko Soluna. Ipak solunsko useljeničko središte nije u podizanju sefardske naseobine u Valoni odigralo ni izdaleka onu ulogu kao po makedonskim, bugarskim i srpskim krajevima.

O Jevrejima u Valoni postoje i neki brojni podaci za prvu polovinu XVI veka, za koje vreme su sačuvani turski popisni defteri. U to vreme Valona je bila najveći grad Albanije i imala je više od 4.000 žitelja. Preko polovine njenog stanovništva činili su Jevreji, ukupno 528 domaćinstava, većinom došli iz Španije.¹⁰ Bugarski naučnik Nikolaj Todorov, na osnovu proučavanja turskih popisnih deftera koji se nalaze u Sofiji, doneo je sumarne brojne podatke o stanovništvu turske Rumelije za period od 1520. do 1535. godine. U Rumeliji je tada bilo ukupno 7.780 Jevreja, koji su činili 1,048% ukupnog stanovništva. Todorov je doneo i podatke po sandžacima, iz kojih bi izlazilo da u Draču (koji se nalazio u sklopu Elbasanskog sandžaka) u to vreme nije bilo Jevreja. U tom spisku od sandžaka nisu navedeni Valona, Mitilena i Kafa (na Krimu). Jevreja u navedenim sandžacima bilo je 4.180,¹¹ što znači da na Valonu i druge pomenute male sandžake otpada 3.600 Jevreja. Ovo preračunavanje bi odgovaralo navodu o jevrej-

³ Jos. Nehama, *n. d.*, I, 158, J. Tadić, *Jevreji*, 49—50.

⁴ *Annales ragusini anonymi item Nicolai di Regnino, digressit Sp. Nodillo, Zagrablae 1883*, 97.

⁵ *MSD*, VI, 519.

⁶ *MSD* X, 254—255 od 2. V 1510. — O tome bi, možda, govorio i sledeći podatak: sinovi Mojsija sina Marcilijanova, lekara iz Barija, živeli su bez sumnje u Valoni, jer su dva Arbanasa iz Valone poslali kao svoje punomoćnike da prodaju neki čelik koji je u Dubrovniku ostao njihovom pokojnom ocu (J. Tadić, *Jevreji*, 247).

⁷ Jos. Nehama, *n. d.*, I, 161.

⁸ I. — S. Emmanuel, *n. d.*, 145 i 236. — U to vreme Jevreja je bilo i na ostrvima Jonskog arhipelaga,

na primer na Zanteu; oni su održavali poslovne kontakte sa Solunom (*Isto*, 163).

⁹ S. Dubnow, *Weltgeschichte des jüdischen Volkes*, VI, Berlin 1927, 49; Jos. Nehama, *n. d.*, II, 92; IV, 61.

¹⁰ *Historia e Shqipërisë*, I, Tiranë 1959, 344.

¹¹ H. Todorov, *За демографското състояние на Балканския полуостров през XV—XVI в.*, Годнишник на Софийския университет, том LIII/2, София, 1960, 215 и 222.

skom življu koje čini više od polovine valonskog stanovništva od preko 4.000 duša. U svakom slučaju Valona je, slično još samo Solunu, bila grad na Balkanskom poluostrvu sa većinom jevrejskog stanovništva.

Jedno pismo jednog mletačkog funkcionera na Krfu od 22. maja 1515. takođe govori da je u Valoni bilo dosta Jevreja. Isto pismo navodi i primer humanosti pomenutih Jevreja povodom smrti dvaju firentinskih trgovaca, od kojih jedan, na zahtev grčkih popova, nije pred smrt hteo da pređe u pravoslavlje, te je, iako hrišćanin, ostavljen bez pogrebnih molitava da ga životinje čereče. Jevreji su bili milosrdniji od grčkih popova, te su pokojnika svečano sahranili, potrošivši za zakup zemljišta na groblju i za ostale troškove oko 50 dukata.¹²

Valona je još po nečemu bila slična Solunu, koji je bio poznat po velikim suprotnostima među Jevrejima naseljenim sa raznih strana, koji su nastojali da očuvaju svoj jezik, običaje, tradicije, obredne razlike, način ishrane. Porodice su se, po odvojenim kvartovima i uz posebne sinagoge, grupisale s obzirom na krajeve iz kojih su došli, izbegavajući ne samo ženidbene veze, nego i odlazak u domove porodica drugih vrsta Jevreja. Najmnogobrojnijim Jevrejima iz Kastilije, čiji je jezik ipak na kraju postao neka vrsta zajedničkog, čak »službenog« jezika, od solunskih Jevreja najviše otpora pružili su Aškenazi, koji su na Sefarde gledali s visine.¹³ Ove razlike dovele su i u Valoni do konflikta, koji se u jevrejskoj opštini nije mogao okončati u godinama 1513—1519. Ne samo što su postojali sukobi između Romaniota, Sefarda i drugih, nego su se trvenja javila i u samoj sefardskoj grupi. »Kastilijanci« nisu bili osobito složni sa onima koji su pripadali sinagogi »Portugalaca«, i svi pokušaji mesnog rabina Davida meser Leona (sina Jehude meser Leona, mantovanskog rabina) da se nađe izlaz, ostali su bez rezultata. Vođi zavađenih partija potezali su jedni protiv drugih izopštenja iz zajednice, tako da je život u opštini bio potpuno paralisiran. Najzad su se Sefardi sporili sa Romaniotima i Aškenazima oko zadržavanja reda pri naimenovanju rabina, jer su Sefardi smatrali da su ih Aškenazi zaskočili kod utvrđivanja ispita za rabinske kandidate. U to doba, uopšte, rabinska čast je doživela uzlet i rabini u velikim centrima stekli su veliki ugled.¹⁴

Najviše proverenih podataka o albanskim Jevrejima i za period XVI veka ima u poslovnim knjigama dubrovačkog arhiva. U rano proleće 1500. godine jedan Jevrejin, turski podanik, prodao je nekom firentinskom trgovcu u Dubrovniku sirove svile i tzv. grane, koja se upotrebljavala za bojenje tkanina;¹⁵ posredi je svakako valonski Jevrejin, jer se grana izvozila iz valonskog kraja, a takođe i svila, koja se najviše proizvodila u Beratu. Šest godina kasnije, u vezi sa putovanjem na sajam u Rekanati, zasporili su se Jevrejin Natal i jedan valonski pomorac Grk; kao arbitre u sporu izabrali su u Dubrovniku dvojicu Valonaca — jednog brodovlasnika i jednog trgovca.¹⁶ Godine 1511. zabeležena su tri valonska

¹² MSD XX (1887), 239—240.

¹³ Jos. Nehama, n. d., II, 39—41, 44—45, 55. — Slično je bilo i u Rimu prve četvrtine XVI veka, gde su se Italijanski Jevreji borili protiv Jevreja »prekorbdana«, koji su brojno bili jaki koliko i ovi »domoroci«; spor je nekako rešen tek 1527. godine, predlogom Danujeta iz Pize o paritetnoj zastupljenosti obe grupe Jevreja u lokalnoj jevrejskoj skupštini (Jean Delumeau, *Vie économique et sociale de Rome dans la seconde moitié du XVIe siècle*, I, Paris 1957, 216).

¹⁴ S. Dubnow, *Weltgeschichte*, VI, 56.

¹⁵ HAD, *Cons. min.* XXVI, 265^a od 2. IV 1500.

¹⁶ HAD, *Div. not. IC*, 76 od 10. IX 1506.

Jevrejina (*Musce et Samuel et Jacob della Valona*) kada su u Dubrovniku uzeći u najam za sebe i svoje momke brod za putovanje u Drač (gde bi eventualno preseli na drugi brod) odnosno u Valonu.¹⁷ Godinu dana kasnije jedan cavtatski brodar ostavio je 20 lakata velura u zalog u Valoni »*peneš unum Judeum*«, i to za 38 govanih koža i neku drugu robu.¹⁸ Početkom 1513. valonski stanovnik Salomon tužio je preko svog punomoćnika u Dubrovniku jednog dubrovačkog pomorca.¹⁹

Jevreji u evropskom delu Otomanskog carstva, i to verovatno pre svega u Valoni, varali su Firentince na meri pri prodaji sirove svile. U vezi s tim donešene su u Firenci odredbe 15. juna 1505. da niko od Firentinaca ne sme da stupa u poslovne kontakte sa Jevrejima na Balkanu u pogledu kupoprodaje svile; slična odredba donesena je i četvrt stoleća kasnije (tj. u vreme između 8. aprila 1528. i 27. januara 1532).²⁰

Godine 1514. i 1515. i Jevreji iz Valone su se uz svoje sugrađane Turke i Grke otiskivali na debelo more, osobito na poznati sajam u Rekanati. Ovaj uvećani promet u pomenutom pravcu privukao je i neke brodove rođskih vitezova-kaludera, koji su se rasporedili oko Lokruma da pred Dubrovnikom sačekaju i orobe oko 200 Valonaca. Izrodila se dosta komplikovana situacija, tako da su preduzimate mere da se Valonci iskrcaju u Stonu, odnosno na Lopudu. Oni su se smestili na Lopudu, ali je, potom, trebalo izglasati odluku o ad hoc carini i za one koji su iskricali tkanine sa lada stranaca u dubrovačkoj luci.²¹

Iz godine 1518. sačuvan je u Dubrovniku jedan pomen o Jevrejima u Skadru. Osamnaestoga juna te godine, naime, Angelus di Mordochai Cicicha, Hebreus, habitator in Schutaro, primio je od jednog dubrovačkog patricija robe za 19 dukata, i taj dug vratio marta 1520. godine.²² Jedan Jevrejin istoga imena (Angelo) nalazio se pet godina ranije u službi hercegovačkog sandžak-bega, za koga je išao u Italiju, u kupovinu svilenih tkanina, noseći sobom 200 koža kordovana i neku kovanu robu od gvožđa.²³

Od 1520. godine pa sve do sredine 50-tih godina na dubrovačkoj carinarnici su se nalazili Grci, Turci i Jevreji sa balama tkanina koje su donosili iz Ankone. Ponekad su sa sobom sa Istoka dovozili svilu, kamelot i drugu kožu, odnosno robu. Iz Marke su obično odlazili na dubrovačkim brodovima ili na brodovima svojih sugrađana. Kada su dolazili sa Levanta ili iz Valone po pravilu se javljaju u takvoj skupini (Grci, Turci i Jevreji), ili Grci i Turci, odnosno Grci i Jevreji, te Jevreji i Turci. Ako bi se uz njih pominjali Persijanci, reč je bila u stvari o Turcima, Jevrejima i Grcima iz velikih gradova Rumelije. Za tovaru koje su dovozili iz Italije ovi trgovci plaćali su $1\frac{1}{3}$ ili $1\frac{1}{2}$ dukata tranzitne carine za balu, u koju je ulazilo više truba vunjenih i svilenih tkanina. Najpre su pri ovakvim plovidbama Jevreji bili ređi, potom se sreću uz Grke i Turke, i najzad su putovali

¹⁷ HAD, *Div. canc. CIII*, 98' od 24. XI 1511.

¹⁸ *Isto*, 242 od 23. IX 1512.

¹⁹ HAD, *Mobilite XXVI*, 14' a t. od 12. I 1513.

²⁰ Giuseppe Müller, *Documenti sulle relazioni delle città toscane coll'Oriente cristiano e coi Turchi*, Firenze 1879, 341 i 355. — O taksi za izvoz svile firentinskom »eminu« (konzulu) u Valoni vid: *Isto*, 342—343.

²¹ HAD, *Cons. rog. XXXIII*, 97; 98, 98', 102, 106; 108; 117, 123.

²² HAD, *Deb. not. LXXIII*, 33 od 18. VI 1518 (fo *capnicia*).

²³ HAD, *Cons. min. XXXI*, 191 od 26. VIII 1513 (*capnicia* 300 de ferro).

sami Jevreji, koji se u dubrovačkoj građi beleže i po imenu. U nekim slučajevima izričito se kaže da su trgovci ili brodari iz Valone.²⁴ U jednoj takvoj grupi februara 1537, u kojoj su se nalazila četiri jevrejska trgovca, jedan je bio iz Beograda (verovatno: Berata), a drugi kasnije dosta poznat Valonac Anđelo Samuelov.²⁵ Na sličan način odlazili su aprila 1544. preko Dubrovnika tkanine u Valonu nekom Majku (*Maich*) Jevrejину,²⁶ a novembra 1546. januara i novembra 1547. tkanine nekom Kajnu (*Caini*), Mojsiju Botoniju (*Moisi Bottoni*) iz Bitolja i njihovim drugovima, brodovima iz Valone.²⁷

Godine 1521. Jevreji su počeli da ulaze u aranžmane da iz valonskog kraja dovoze pšenicu u Dubrovnik. Za dug od 130 talira obavezala su se dva brata Maestro trećem Jevrejину, avgusta te godine, da će investirati pomenuti novac u žitarice u okolini Valone, pa da će dobiti, po istovaru u Dubrovniku, delili popola sa verovnikom.²⁸

Kao i preko drugih albanskih luka, tako i preko Valone transportovan je za Italiju deo robe solunskih i drugih makedonskih Jevreja. Decembra 1532. godine, na primer, devet solunskih Jevreja koji su robu izvozili preko Valone molili su grad sv. Vlaha da im dozvoli tranzit preko dubrovačke luke uz plaćanje dažbina kao što plaćaju povlašćeni Firentinci.²⁹

Ima arhivskih beležaka 30-tih godina XVI stoleća o valonskim Jevrejima koji su zbog različitih potreba dolazili u Dubrovnik. Nekog Davida i jednog Turčina poslao je u Dubrovnik valonski sandžak-beg.³⁰ Elija iz Valone je pored jednog patraskog Jevrejina izabran, jula 1539, za arbitra u sporu između nekih Jevreja, kao što je iste godine Menahem Josifov, pored jednog Grka iz Valone i jednog iz Janjine, presuđivao spor između jednog Venecijanca i jednog stanovnika Berata.³¹ David Saul iz Valone je marta 1536. u Dubrovniku, za račun jednog Jevrejina iz Tarenta, dao jednom Krfljaninu novac i fine mletačke tkanine.³² U svakom slučaju, i u XVI veku Dubrovnik je bio jedan od poslovnih centara u kojima su delovali valonski i drugi Jevreji iz Albanije.

Dvadesetih godina počela je saradnja između Republike sv. Vlaha i valonskog Jevrejina (Aškenaza) Isaka Trinka.³³ O uslugama Isaka Trinka kao dubrovačkog konzula u pogledu nabavke žitarica Dubrovčanima postoji više beležaka u ak-

²⁴ Pomen Valone u takvim slučajevima: HAD, *Cons. rog.* XXXIV, 270' od 10. VII 1518; *Cons. rog.* XXXVI, 253 i 254 od 20. IX 1522; *Cons. rog.* XXXVIII, 10' od 27. V 1525; *Cons. rog.* XLI, 90 od 13. VII 1532.

²⁵ HAD, *Cons. rog.* XLII, 101 od 26. II 1537.

²⁶ HAD, *Cons. rog.* XLVI, 241' od 24. IV 1549.

²⁷ HAD, *Cons. rog.* XLVII, 252' [1. XI 1546], XLVIII, 6—6' [14. I 1547]; 92 [15. XI 1547]. — Kao se, bez pomena Valone, javio na dubrovačkoj carinarnici 1. 20. juna 1547 (HAD, *Cons. rog.* XLVIII, 56'). — Januara 1547. prihvaćena je u Dubrovniku molba Mojsija i drugova Jevreja da za 100 balja tkanina, dovezenih nekim valonskim brodom, plate samo 1/3 dukata po balj, ali samo u roku od četiri meseca i uz zalog u tkaninama (HAD, *Cons. rog.* XLVIII, 60—60').

²⁸ HAD, *Div. not.* CXXXVI, 44; J. Tadić, *Jevreji*, 174.

²⁹ HAD, *Cons. rog.* XLI, 149' od 23. XII 1532; J. Tadić, *Jevreji*, 66. — O karavanima iz Soluna u pravcu Carigrada, Dunava i Albanije vid.: Jos. Nehama, *n. d.*, II, 132.

³⁰ HAD, *Cons. rog.* XLIII, 161' od 16. VI 1537.

³¹ HAD, *Div. conc.* CXXV, 203; J. Tadić, *Jevreji*, 70; *Div. not.* CV 293—93' od 18. IV 1539.

³² HAD, *Div. conc.* CXXIII, 104'; J. Tadić, *Jevreji*, 67.

³³ On se, najpre maja 1523, sam ponudio da isposluje oslobođenje iz gusarskog ropstva dubrovačkih podanika koje su u vodama Monte San Anđelo (Apulija) uhvatile dva piratske breme iz Valone (HAD, *Cons. rog.* XXXVII, 66 i 57'). U to vreme u Isakovu ruke došlo je sidro koje su gusari otieli sa barke nekog Kijodanina, te je Isak sidro poslao u Dubrovnik da za naknadu nađe vlasnika (HAD, *Div. not.* XCVIII, 228' od 24. I 1545). Isak se kao dubrovački konzul angažovao oko oslobođenja dvojice dubrovačkih podanika koje su Mavri zatočili na Džerbi (HAD, *Cons. rog.* XXXVIII, 202 od 15. I 1527).

tima državnih organa.³⁴ On je nesumnjivo onaj Isak Jevrejin, koga kao čoveka od velikog ugleda kod Turaka i uopšte velike vrednosti beleži u svom pismu iz Valone jedan kapetan mletačke galije 8. decembra 1520; prilikom razgovora Isak ga je obavestio o vestima koje su o turskim osvajanjima u Siriji stigle u Valonu.³⁵ Isak Trink umro je u prvoj polovini 1528. godine. Njegov sin i naslednik odmah je dvojici Dubrovčana prodao brod kojim je upravljao jedan Cavtačanin, primivši novac u Dubrovniku preko svog poslovnog partnera. Taj novac poneo je u Valonu punomoćnik Elije i Peteli Trink, kao i nekoliko dukata koje je trebalo predati Isakovom nećaku, svešteniku Anđelu.³⁶

Početakom 1534. godine kao konzul Dubrovčana u Valoni pominje se Isakov sestrić Anđelo sin Samuelov. I on se brinuo za utovar žitarica po računu Dubrovnika i za oslobađanje zarobljenih Dubrovčana u Valoni.³⁷ Rabin Anđelo Samuelov, ipak, najviše se sreće u dubrovačkoj arhivskoj građi zbog svog dugogodišnjeg poslovanja i sporova sa svojim poslovnim partnerima braćom Orsatom i Dan-Marlijom Zamanjom i Stjepom Rudom.³⁸ Nije isključeno da je sa Rudom učestvovao

³⁴ Krajem 1525. on je, zajedno sa valonskim vojvodom Alajbegom, ponudio Dubrovniku žito jednog paše sa Porte (HAD, Cons. rog. XXXVIII, 68 i 73). Kao konzul on je za Republiku platio 7.000 akči prilikom utovara žita na jedan dubrovački brod 1526. godine, jer je štetu prilikom ukrcavanja nanео lokalni vojvoda. Isaka su pritegli Turci i zato što su neki dubrovački trgovci pokušali da izbegnu plaćanje carevoga «kumerka» (carine) na tkanine koje su unosili u Albaniju (HAD, Cons. rog. XXXVIII, 193 od 22. XII 1526). U toku ekonomske 1526—27. godine neko žito kupljeno je od njega a neko od pašinog vojvode (HAD, Cons. rog. XXXVIII, 210 i 193, 187). Još u vreme žetve 1527. godine Isak je pisao dubrovačkoj vladi da je paša njemu i valonskom kadiji, inače svojim poslovnim prijateljima, poručio da Dubrovčanima treba da prodaju pšenicu koju će sakupiti; oni su tada već imali oko 2.000 suma (što je činilo 6.000 dubrovačkih stera). Šaljući jednog patricija u Valonu, dubrovačka vlada je predviđala mogućnost da se jevrejski trgovac i njegov kompanjon kadija neće držati obećanja, i verovalo se da su oni svoje žito već prodali (HAD, Lett. Lev. XX, 15—16 i 18').

³⁵ MSD XXIX (1890), 493. — Jevreji su i u drugim zgodama obavestavali Mlečane o vojno-političkoj situaciji u Otomanskom carstvu; na primer, skopski Jevreji upoznali su, februara 1530. dva Grka sa Krfa o kretanju sultanove vojske ka Krfu (MSD LIII, 1889, 71 od 6. III 1530).

³⁶ HAD, Div. not. C, 92' — 3 i 135'. — Punomoćnik je svakako takođe bio Jevrejin ili maran (Elija Manuco zvan Kurco) (HAD, Proc. not. XXI, 128 od 21. X 1528).

³⁷ Krajem 1533. godine Dubrovčani su primili od valonskog konzula teret od 150 stara prosa (HAD, Cons. rog. XLVII, 65; XLVIII, 91). Brodu Anđelovom sa 150 stara pšenice bilo je 14. februara 1534. dozvoljeno da bez carine i brodskih pristojbi uđe u dubrovačku luku (HAD, Cons. rog. XLI, 280). Prijateljstvo sa Dubrovčanima posle nekoliko godina izvrglo se u sporove. Na Anđelov zahtev neki dubrovački brod u leto 1538. godine bio je izložen nepotrebnim izdacima (HAD, Cons. min. XXXVIII, 171'). No narednih godina poslovna saradnja je obnovljena. Oktobra 1541. Anđelo se javio u funkciji komisionara trojice dubrovačkih trgovaca; bio je dužan da trima brodovima dađe bliže određeno utovara smole i druge robe (HAD, Div. not. CVI, 178' (II, 179—179'—II, 179—180/II)). Sast godina kasnije on je kao konzul oslobodio ropstva neke Dubrovčane koje su bile uhvatile breme severnoafričkih gusara (HAD, Div. not. CVI, 177—177'; Div. cano. CLXXXVIII, 227'; J. Tadić, Jevreji, 352). Rabin Anđelo obrazložio je 1540. godine žitni tovar jednog manjem dubrovačkom brodu, posla čega mu je dubrovačka vlada dala izvesne povlastice kod plaćanja carine na neke njegove tkanine, koje je na jednom od dubrovačkih brodova mogao preneti u Valonu (J. Tadić, Jevreji, 362). No uskoro, na molbu nekih valonskih Jevreja, prvih nedelja 1542. godine dvojica Dubrovčana zatvoreni su u Valoni (HAD, Cons. rog. XLV, 251 i 267').

³⁸ Na Anđelovu inicijativu, a intervencijom valonskog sandžak-bega, pred knezom i većem u Dubrovniku preluštan je Anđelov kompanjon u Skoplju Stjepan Ruda (HAD, Lam. polit. XI, 4; St. Antoljak, Prilog proučavanju trgovačkih veza između Dubrovnika i Skoplja u 15. i 16. stoljeću, Godišen zbornik X—XI, Skopje 1959, 66). Krajem 1542. verovatno u vezi sa Anđelovim bankrotom, jedan od Zamanja tražio je da se u Cavtatu uzapti Anđelov brod sa 40 bala sirove kože koje su slate Anđelovim poslovnim partnerima u Veneciju i Ankonu (J. Tadić, Jevreji, 362). Godine 1543. Anđelo je dugovao braći Orsatu i Dan-Marliji Zamanji i njihovom poslovnom drugu Stjepu Rudi veliku svotu od 908.556 akči. Dug je nastao na taj način što su mu Zamanje iz Dubrovnika i Ruda iz Skoplja slali razne robe da se rasproda u Valoni odnosno u Veneciji i Ankonu, a prodali su mu i dva broda, od kojih je jedan kasnije propao nedaleko od Brindizija (J. Tadić, Jevreji, 239). Izgleda da se na neke argumente pozvao i Anđelo, jer je dubrovački Senat i 1543. i 1547. godine naredivao Stjepu Rudi da radi svojih računa sa Anđelom treba lično da ode na Portu; godine 1543. Republika je odlučila da sama pošalje u Carigrad punomoćnika u Rudino ime, ako on ne bi htio ili ne bi mogao da putuje, a 1547. godine traženo je od Rude da dođe u Dubrovnik, da se obrani od optužbe Zamanja u vezi s njihovim kreditom Anđelu (HAD, Cons. rog. XLVI, 151; XLVIII, 40'). Zanimljivo je da je spor Orsata Zamanje sa Anđelom Republika kvalifikovala u uputstvu pokitsarima na Porti (8. XI 1543): kao «*di grandissima importanza*»; već i pre toga bilo je intervencija preko Carigrada da Zamanja saldira račun sa Anđelom

u izvozu žita, jer je Ruda nabavljao žito za dubrovačku opštinu, na primer, 1539—40. godine.

Na jednoj obligaciji, načinjenoj u Valoni 26. jula 1546, kojom su se trojica Dubrovčana obavezala da će rabinu Anđelu (*messe Angilo, sacerdote de Speranza*) i njegovom pomoćniku Abrahamu sinu Kainovu (*Abraha di Chain, canonico*) isplatiti 6.000 akči, što su ovi dali Davidu Belkairu za neki njihov dug, vidi se, među svedocima, deo poslovnog kruga kojim su rabin Anđelo i njegov pomoćnik bili okruženi. Tu su se od Jevreja potpisali samo Benvinisti brat Gosesov, Kres Potelov (*Cres di Poteli*) i neki Aron (*Charon*), a od hrišćana Doméniko Berenja iz Lješa, neki iz Polinjana sa titulom magister, jedan Grk iz Leče (Apulija) i dva druga Italijana.³⁹ Izgleda da je Anđelo za celo to vreme bio dubrovački konzul, jer se on tako tituliše i krajem 1547. godine, kad je iz turskog zarobljeništva trebalo osloboditi slugu dubrovačkog nadbiskupa.⁴⁰

Pedesetih godina, još za vreme Anđelovog konzulstva, Dubrovčani su se oko žitne trgovine u Valoni sukobljavali ne samo sa Mlečanima nego i sa Jevrejima, koji su od tada pokazivali veće interesovanje za hlebno zrno. Na drugim stranama, kao što je poznato, Jevreji su manje bili žitani, bilo da im je zabranjivano da prodaju proizvode osnovnih artikala hrane bilo da su se bavili unosnijim branšama.⁴¹

Iz 1551. godine, međutim, potiče najzanimljiviji podatak koji se na njega odnosi. Krajem zime te godine (29. I) Anđelo se na molbu svog rodaka, sina Isaka Trinka, obavezao da će platiti Đan-Mariji Zamanji i Stijepu Ruđi 203.750 akča, i to na taj način što će im svake godine do pune isplate u Valoni isporučivati po 85 milijara tvrde smole (računajući po 125 akči miljar). Pošto je obaveza trebalo da traje 18 godina, a on je mogao da umre, obavezale su se njegove dve kćeri odnosno stara sinagoga Jevreja (*la sinagoga vecchia con gli Hebreo d'essa*). Obavezu su, pored Anđela i njegovog rodaka Trinka, kao svedoci potpisala tri Dubrovčana, jedan Firentinac i sedam Jevreja (*Josepho figliulo di quondam Daniel Beniamin, Salamon Sarfati, Haim Reuben de Mair, Mose Stucco, Jacob Rappaelli di Trinck, Josef Argenti*).⁴² Anđelo je početkom 1557. godine umro, te su

(HAD, *Lett. Lev. XXIII*, 61). U uputstvu poklissara hercegovačkom sandžak-begu (4. IV 1544) rečeno je da je oko toga već potrošeno 7.500 akči (*Isto*, 79). Pomoć u toj stvari tražena je od poklissara i 19. aprila 1545. godine (*Isto*, 154—155'). Predmet nije zaključen ni kada se Stijepo Ruda zbog poslovanja *col Giudeo de Valona* našao u dubrovačkoj tamnici i kada su mu, marta 1549. braća Zamanja uputili protest, tražeći da tamo sredi zajedničke poslove sa Anđelom kako oni ne bi bili oštećeni (HAD, *Div. not. CX*, 75—75').

³⁹ HAD, *Div. not. CIX*, 143—144'.

⁴⁰ HAD, *Cons. rog. XLVIII*, 98'. — U svom radu *Miho Pracatović — Pracat* (Dubrovnik 1933. 25) prof. J. Tadić još nije poznao situaciju sa rabinom Anđelom, te je napisao da je 1545. godine «neki pop Anđelo iz Valone» pozajmio Mihlu Pracatoviću 9.000 akči da sebi i drugove izbavi iz ropstva valonskog gusara Kara-Mustafe; godinu dana kasnije, septembra 1546, Pracatović je uputio u Valonu svog punomoćnika da mu spase oduzete stvari i novac i da vrati zajam Anđelu.

⁴¹ U Hamburgu i u Avinjonu, na primer, bilo je zabranjeno da se bave prodajom žita i maslinovog ulja (S. Dubnow, *Weltgeschichte*, VI, 247 i 413—414). U Lisabonu je 1506. godine navodno njihovim rasprodavanjem žita došlo do oskudice i gladi, te je narod masakrirao Jevreje, što je bio povod za njihovo isterivanje iz zemlje (*Isto*). U Veneciji su se marani u prvoj polovini XVI stoleća bavili unosnijim branšama (W. Sombart, *Die Juden und das Wirtschaftsleben*, Leipzig 1911, 20).

⁴² HAD, *Div. canc. CXLVIII*, 36—37'. — Jedan Jevrej (habem — rabin) nije htio da bude svedok kad su bile u pitanju dve Anđelove kćeri, te je Zamanjin punomoćnik protestovao (*Isto*). — Obligacija iz 1551. godine imala je svoju gotovo desetogodišnju prethodnu istoriju. Anđelo Samuelov sa valonskim Jevrejima predstavljao je jednu, Zamanja drugu, a Ruda treću stranu u poslovnom društvu, koje je naročito izvozilo tvrdu smolu. Zbog svote od 348.762 akče koju su potraživale Zamanje u sporu između Zamanja i Ruđe izrečeno je, aprila 1543, arbitražno mišljenje u korist Zamanja (HAD, *Div. canc. CXXIX*, 82—86' od 3. IV 1543).

nastale komplikacije, jer su kćerke odbile da prihvate obaveze, izgovarajući se da nisu ništa nasledile. Zamanja se obratio na hahama (rabina) i ostale Jevreje sinagoge, koji su ga pozvali da im se pravda podeli pred mesnim kadijom, a zatim je jednog dana haham u ime sinagoge izjavio da se ne osećaju dužni bilo kome. O tome je tada načinjen akt, koji su kao svedoci potpisali četiri Dubrovčana i novi dubrovački konzul u Valoni, takode Jevrej in Jakob Koduto (rodom iz Ankone). U proleće 1557. kao starešina Jevreja stare sinagoge (*capo di tutti gli altri, Giudei della sinagoga vecchia*) predstavio se Josef Danielov, koji je primio Zamanjinu izjavu da će on robom obešteti bilo koga od njih; Jevreji su i tom prilikom tražili da se izide pred kadiju, ne želeći da obavežu Anđelove kćeri. Zamanja se, međutim, pozivao na alternativnu obavezu stare sinagoge, koju je označio kao »*schola verochia*« i pojedinačno na neke potpisane svedoke na obligaciji 1551. godine (Josef Danielov, Rafael Trink, Jakob Katinela, Mojsije Struk Bonsinjore) kao i na neke tada nepotpisane (pisar sinagoge *Helia Sarafali, Calm Bonsignore, Sabataj Moyse, Benvenisti Josepho, Benvenisti Belchairo*).⁴³

Navođenje stare uz svakako neku novu sinagogu pokazuje grupisanje Jevreja u Valoni sredinom i u prvoj polovini XVI veka. Staru jevrejsku opštinu (sinagogu, školu) sačinjavali su, bez sumnje, oni Jevreji koji su u Valoni živeli i pre velikog dolaska Jevreja u Valonu prvih godina XVI veka. Naziv te sinagoge bio je *Speranza* (nada), pojam veoma prisutan u životu Jevreja u dijaspori. Za razliku od tih Sefarda, u staroj opštini, tj. među Jevrejima »starosedeocima« u Valoni, moralo je sudeći prema prezimenima biti dosta Aškenaza⁴⁴ i nešto »Italijana«, uz još stariju grupaciju Jevreja u Valoni i Draču grčke kulturne tradicije. Aškenazi su od vremena sporova u drugoj deceniji pa sve do 1557. imali svoga rabina, iz poznate porodice Trink.

Slično drugim Jevrejima, i valonski Jevreji pojačali su svoje poslovne kontakte sa Dubrovnikom i preko njega sa Italijom posle rata i svete lige (1538—1540).⁴⁵

Valonski Jevreji su često, zbog pojačanog prometa, trpeli štete pri plovidbi Jadranom. Na primer, početkom 1542. su stradali kada su se, putujući iz Ankone sa tkaninama (10—12.000 škuda) na valonskoj marcilijani, sklonili od nevremena i nekih papskih galija na otok Rab; senjski uskoci, obavešteni o njihovom prispeću, napali su ih sa pet barki na spavanju, jednog su ubili na mestu a ostale su odveli kao zarobljenike u Senj, gde su ubili još tri valonska Jevreja.⁴⁶

Februara 1552. neki Turci, Grci i Jevreji iz albanskih i zapadnogričkih gradova pretrpeli su brodolom u Gružu na brodu (skirac) kojim je upravljao neki Grk. Da bi se obezbedila njihova imovina, tj. tkanine koje su dovozili iz Italije.

⁴³ HAD, *Div. canc.* CXLIH, 150—152. — Na akt kojim je posvedočeno izručivanje protesta potpisali su se trišćanci: dva Dubrovčana, jedan Kotoranin, jedan Venecijanac, jedan iz Klode i još jedan Italijan, ali ipak i dubrovački konzul Jakob Koduto (*Isto*).

⁴⁴ Aškenaz je bio, na primer, i neki Anđelo Gltfus (*Ghytphus*), koji je imao neki spor s jednim valonskim Grkom, te su 9. februara 1503. u Dubrovniku izabrali arbitre (HAD, *Div. canc.* XCVI, 138—139).

⁴⁵ J. Tadić, *Jevreji*, 139.

⁴⁶ S. Ljubić, *Commissiones et relationes venetae*, II, Zagreb 1887, 160 i 169. relacija sekretara Mletačke Republike Antonija Matel, koji je preko Trsta bio upućen u Senj od 8. VI 1542. U isto vreme uskoci su na Mljetu uhvatili jedan brod koji je plovio iz Valone, i na kojem je bilo i nekoliko turskih trgovaca. Jevreji iz Valone su verovatno bili i oni koje su uskoci opljačkali u vodama Dalmacije marta 1545 (G. Stanojević, *Jedan dokument o senjskim uskocima*, *Vesnik Vojnog muzeja JNA VI—VII*, Beograd 1962, 100, 103). — Uskoci i gusari raznih zastava ometali su i plovidbu solunskih Jevreja (I. — S. Emmanuel, *n. d.*, 235).

dubrovačka vlada je obrazovala komisiju, koja je od svih postradalih sa broda uzela izjavu. Javili su se Jevreji iz Soluna, Bitolja, Arte, Patrasa, a od valonskih Jevreja Mojsije Muhlu (*Moise Muchlu*), Jakob Isak i Abraham Salamonov (*Abraham Salamonis*).⁴⁷ Prvih dana marta valonski Jevrejin Jakob Mazaltov i jedan Jevrejin iz Soluna, u svoje ime i u ime drugih Jevreja, vlasnika tovara, obavезali su se da će platiti seljacima Lapada i Lozice po dukat i 30 dubrovačkih groša za svaku balu tkanina koju bi izvadili iz mora.⁴⁸ Verovatno u vezi s tim nastali su sporovi, tako da su valonski Jevreji Jakob Isak i Jakob Mazaltov zatražili apelaciju na jednu presudu kojom su im oduzete tkanine pod izgovorom da su krijumčarene.⁴⁹ Kasnije su se javljali još neki valonski Jevreji, verovatno oni koji nisu bili na brodu u trenutku udesa, koji su od punomoćnika kapetana grada primili svoje tkanine. To su, na primer, pored Jakoba Isakovog, bili Josif Spina i Nisim Palumbo.⁵⁰ Dva poslednja su primili vunene i svilene tkanine i brokat koji su plovili po računu drugih valonskih Jevreja — Jakoba Mace (*Mazza*) i Salomona Nazaima.⁵¹

Jedan od oštećenih u brodolomu, valonski Jevrejin Abraham Salamonov, pokazivao je osobitu sklonost da trguje staklenom robom u Albaniji. On je u roku od četiri sedmice zaključio dva ugovora sa jednim dubrovačkim staklarom i jednim dubrovačkim trgovcem da mu se izrađuju i u Albaniju donese predmeti izrbušeni od stakla; između ostalog: 6.000 pari karabela (slično koralima), koji bi se izrađivali u roku od tri godine i prodavali isključivo na prostoru od Drača do Valone, 2.000 staklenih čaša (pehara), 10.000 kandila i druge staklarije. Početni poslovni kapital dat pomenutom dubrovačkom trgovcu predstavljao je značajnu svotu od 228 dukata.⁵² Pre njega, još 1542. godine, valonski Jevrejin Elija Kurco postigao je sporazum sa dvojicom dubrovačkih staklara o plaćanju raznih izradovina od stakla, što su bili dužni da mu isporuču u Valoni u toku ugovorenih pet godina (počev od 1542); obim poslovanja iznosio je 200 dukata, i to za gotov novac, koji bi se mogao investirati u robu koju bi staklari zatražili.⁵³

Najznačajnija figura među valonskim Jevrejima s kojima su Dubrovčani radili bio je bez sumnje Jakob Koduto (*Codutto*). Njega je dubrovačko Vijeće umoljenih izabralo 19. februara 1557. za dubrovačkog konzula u Valoni.⁵⁴ Od tog vremena pa sve tamo do otprilike 1580. godine njemu se dubrovačka vlada obraćala u vezi sa svim svojim potrebama u Valoni, koje su se naročito odnosili na nabavke pšenice i prosa na velikom valonskom žitarskom tržištu i na oslobađanje dubrovačkih podanika iz ruku valonskih i drugih muslimanskih gusara. O radu Jakoba Koduta kao dubrovačkog konzula posebno će se govoriti u izdvojenom poglavlju.

⁴⁷ HAD, *Div. Canc. CXXXVI*, 189—190 od 27. II 1552.

⁴⁸ J. Tadić, *n. d.*, 235.

⁴⁹ HAD, *Cons. rog. XLII*, 218 od 23. III 1552. — Na slično preganjanje preko suda bio je, na primer, primoran i solunski Jevrejin Halm Lindes (HAD, *Div. not. CXII*, 28).

⁵⁰ HAD, *Div. Canc. CXXXVI*, 228'.

⁵¹ J. Tadić, *Jevreji*, 235.

⁵² HAD, *Div. not. CXII*, 27' i 35'—36. — Treba napomenuti da se belutak za dobijanje staklene mase u Dubrovniku još u XV veku nabavljao sa albanskih obala.

⁵³ HAD, *Div. not. CVI*, 214—214' — Staklarskom zanatu rado su se posvećivali i sami Jevreji, na primer oni u mletačkoj naseobini u Tiru u XII veku (W. Heyd, *Histoire du commerce du Levant*, II, Leipzig 1923, 710).

⁵⁴ HAD, *Cons. rog. LIII*, 303; J. Tadić, *Jevreji*, 362.

Šezdesetih godina XVI veka nastavljeno je poslovanje valonskih Jevreja preko Dubrovnika. Neki Samuel Mojsijev imao je robu aprila 1564. godine na dubrovačkoj carinarnici koja je pokupljena posle nekog brodoloma, te je za nju, svakako u vezi sa plaćanjem carine, jemčio jedan dubrovački patricije.⁵⁵ Novembra 1563. oveća svota novca morala je biti upućena u Valonu da se otklone smetnje pri ukrcavanju žita, nastale »per Hebreum Rocham«.⁵⁶

U to vreme Lješ se potpuno razvio kao tranzitna luka za tovaru iz dublje balkanske unutrašnjosti, naročito za robu koja se iz Skoplja i velikog dela Makedonije izvozila na Zapad. Posredovanje pri utovaru na brodove i ekspediciju u Dubrovnik ili direktno u italijanska pristaništa (prvo naročito u Veneciju i Ankonu, a kasnije i u Barletu i Brindizi, već s obzirom na vrstu izvoznih artikala) obavljali su Jevreji koji su se doselili u Lješ. Jedan od njih, po imenu Abraham Pernika, držao je u svojim rukama 150 kantara vune koju je jedan dubrovački trgovac u leto 1566. godine poslao svom dubrovačkom poslovnom partneru.⁵⁷ Juna 1569. skopski Jevrejin Jakob Ergas poslao je preko Lješa za Veneciju 358 mletačkih stara pšenice.⁵⁸ Juda Koen, stanovnik Skoplja, bio je »konzul« u Lješu, gde je primao tkanine koje mu je slao punomoćnik iz Dubrovnika.⁵⁹

Sličnu funkciju počelo je da stiče i pristanište u Herceg-Novom, preko kojeg je takođe upućivana kabasta roba (*merci grosse*) iz zemalja Osmanlijskog carstva u pravcu Ankone. To i tumači pojavu Jevreja u ovom mestu.⁶⁰ Ipak, Herceg-Novi nikad ni izbliza nije stekao onaj značaj koji je imao Lješ od kraja XVI veka kao velika izvozna luka za Makedoniju i Kosovo.

U izvesnim albanskim gradovima pojavljivali bi se i pojedinci Jevreji koji su dolazili iz Dubrovnika. Tako je u proleće 1562. godine u Skadru boravio jedan dubrovački lekar Jevrejin, lečeći pre svega skadarskog sandžak-bega.⁶¹ U Skadru se beleži i Jevrejin Abraham Markos, koji je (1570) prodao neku robu jednom dubrovačkom Puciću.⁶²

Pred rat II svete lige u Dubrovniku se pojavljuje jedan dosta značajan valonski Jevrejin. Bio je Elija Katinela (čiji se brat, sin ili rođak javio u dubrovačkim aktima 1557. godine u vezi s naplatom duga rabina Anđela), kome je 17. maja 1570. u Dubrovniku neki strani trgovac uložio protest, jer mu nije predao onu vrstu svile koju je obećao; Katinela se bio obavezao da će mu predati sedam svitaka (*koleta*) sirove svile prema uzorku koji beše prethodno pokazao, za što je trebalo da primi mletačke tkanine.⁶³

Valonski Jevreji, kao i Jevreji iz drugih oblasti Otomanskog carstva, nisu smanjivali promet svoje robe preko Dubrovnika u drugoj polovini XVI stoleća.

⁵⁵ HAD, Div. not. CXVII, 48 do 29. IV 1564. — Vid. u vezi s tim i odluku u Vijeću umoljenih od 28. aprila 1564 (HAD, Cons. rog. LVII, 44).

⁵⁶ HAD, Cons. rog. LVI, 284' od 22. XI 1563.

⁵⁷ HAD, Div. canc. CLII, 152. — Osiguranje transporta te vune izvršilo je u Dubrovniku 11. septembra 1566. 14 osigurača za plovidbu u Veneciju po 3% vrednosti tereta (HAD, Naula et secur. III, 58—59).

⁵⁸ HAD, Div. canc. CLV, 67; J. Tadić, Jevreji, 147, nap. 34.

⁵⁹ HAD, Div. canc. CLII, 151 od 18. II 1567. (punomoćnik je rođak — David Koen).

⁶⁰ S. Ljubić, n. d., III (1881), 10. — Tu je dubrovački konzul takođe bio Jevrejin, Haïm Lindo; on je tražio u Dubrovniku carinsku olakšicu za robu sa Levanta na Zapad i obratno, slično povlastici datoju Isaku Ergasu Abenaso (HAD, Cons. rog. LVII, 99' od 24. X 1564).

⁶¹ HAD, Cons. rog. LVI, 91 od 13. V 1562.

⁶² HAD, Div. canc. CLVI, 149—149' od 9. X 1570; S. Antoljak, n. d., 67.

⁶³ HAD, Div. canc. CLVI, 61'—62; J. Tadić, Jevreji, 150.

Pored splitskih i valonski Jevreji su bili primetno favorizovani u Veneciji, s obzirom da su postali značajni klijenti.⁶⁴

Jevreje, kao relativnu većinu valonskog stanovništva, a i druge žitelje albanskih, makedonskih i tračkih primorskih gradova, tokom XV i XVI veka počeo je uznemiravala kuga, koja je, kao i druge zaraze, znatno proređivala gradsku populaciju. Bolest je u grad ulazila iz dva pravca — sa kopna i sa brodova. U istorijskim izvorima sačuvano je nekoliko vesti koje se odnose na epidemije kuge u Valoni. U Valoni je kosila avet crne smrti 1497, kada je kuga bilo i u Makedoniji i u dalekoj Nemačkoj.⁶⁵ Valonu je obuhvatila rednja i 1510. godine, kada je ona vladala velikim delom Otomanskog carstva i kada je od kuge umro i sultan Selim.⁶⁶ U Dubrovniku se sumnjalo da je Valona zaražena i s proljeća 1557. godine.⁶⁷ Kuge je u Valoni bilo i u leto 1570. godine.⁶⁸ S proleća i u leto 1580. godine kuga je rasterala jevrejski svet u Valoni. Krajem juna stigla su iz ove luke dva dubrovačka broda krcata žitom i s posadama najvećim delom zaraženim kugom; u toku avgusta iz Valone su izbegli i poslovni ljudi preko kojih je Republika sv. Vlaha nabavljala hranu; stanje se počelo normalizovati tek koncem septembra. I toga puta zaraza je u Valonu morala doći s mora, jer je ta bolest harala i u Italiji, na primer u velikoj luci Đenovi.⁶⁹ Ovo bi bili direktni pomeni u izvorima, no epidemije je moralo biti u albanskim pristaništima mnogo češće, tačnije uvek onda kada je zaraze bilo u Makedoniji⁷⁰ i u susjednim oblastima Balkanskog poluostrva, a i kada je kuga morila Apuliju i javljala se u velikim italijanskim lukama. Moglo bi se čak pretpostavljati da je bolesti u albanskim primorskim varošima bilo svake druge godine. Zbog toga je kuga bila veoma značajna »stavka« i u životu albanskih Jevreja.

JAKOB KODUTO I DRUGI DUBROVAČKI KONZULI U VALONI IZ PORODICE KODUTO

Valona je bila jedino trgovačko središte u kojem su tokom XVI veka svi konzuli Republike sv. Vlahi bili Jevreji. Najpre je to bio Isak Trink (od maja 1523), potom njegov nećak Anđelo Samuelov (od početka 1534) i najzad (od februara 1557) Jakob Koduto, koji je ostao dubrovački konzul preko dvadeset godina.¹ Kao svom konzulu i prijatelju, štićenici sv. Vlaha obračali su mu se

⁶⁴ R. Romano, *La marine marchande vénitienne au XVIe siècle*, Les sources de l'histoire maritime en Europe du Moyen âge au XVIIIe siècle, Paris, 1962, 53 i 54.

⁶⁵ B. Hrabak, *Kuga u balkanskim zemljama pod Turcima od 1450. do 1600. godine*, Istorijski glasnik, 1—2/1957, 25.

⁶⁶ MSD XXIX (1890), 343.

⁶⁷ B. Hrabak, *n. d.*, 31.

⁶⁸ HAD, *Lett. Pon.* II, 129 od 26. IX 1570.

⁶⁹ B. Hrabak, *n. d.*, 32; HAD, *Lett. Lev.* XXXIV, 26—26' od 4. IX 1580, pismo don Salvadoru Katineliju i Danielu Kodutu u Valonu.

⁷⁰ Na primer, za Solun: I. — S. Emmanuel, *n. d.*, 154—155, 156, 160, 186, 194, 203, 211—222, 230 beleži kugu 1534, 1550, 1552, 1554, 1556, 1561, 1568, 1585—1586, 1596, 1598, tačnije 30 puta u drugoj polovini XVI stoleća. — Prema jednom drugom autoru, velike zaraze bile su 1594. i 1598. godine (Jos. Nehama, *n. d.*, V, 1959, 67). — U bitoljskom kraju velika kuga zabeležena je 1548. godine (Еврейски извори на обществено-икономическото развитие на Балканските земи през XVI век, I, София 1958, 291).

¹ J. Tadić, (*Jevreji*, 362—363) navodi nešto zakasnele podatke o valonskim konzulima (1527, 1541, 1557): na jednom mestu o Isaku Trinku i za 1524. godinu (*Jevreji*, 361).

za sve svoje važnije potrebe u velikoj valonskoj luci, a u prvom redu u vezi s nabavkama žitarica i oslobađanja nekih podanika gusarskog ropstva.

Godine 1558. Jakob je obavestio dubrovačku gospodu da je vojvoda Rustem-paše spreman da im isporuči pšenicu sa hasa svoga gospodara po 50 akči za mletački star; u vezi s tim u Valonu je upućen jedan dubrovački bankijer.² Novembra 1560. promenjena je ranija odluka da se u Valonu uputi krčač sa brodom radi kupovine pšenice, te je rešeno da se konzulu u Valoni otpravi kurir, sa uputstvima kako ovaj treba da se drži u poslu oko kupovine hlebnog zrna.³ U vezi s kupovinom žitarica Kodutu je pisano i 10. septembra 1561.⁴

Juna 1562. konzulu u Valoni odgovoreno je da obavesti dubrovačku vladu o količini žita koju bi mogao da kupi (po kojoj ceni i uz kakvu monetu); postojala je i odluka da se konzul obavesti o pšenici u Epiru, ali nema beležaka da je išta u tom pravcu preduzeto.⁵ Krajem jula iste godine Jakobu Kodutu je poručeno da preuzme poslove oko kupoprodaje sa Mehmet-vojvodom po što povoljnijoj ceni i uslovima, uz dozvolu da vojvodi učini poklon i da ekspeduje lađu sa tovarom.⁶ Odmah mu je upućeno 100.000 akči za kupovinu pšenice, početkom avgusta još 1.500 škuda, a sredinom avgusta 30 dukata za darove sandžak-begu i drugim uglednim Turcima.⁷ Privredne 1562—63. godine Valona je bila glavna oblast iz koje se Dubrovnik snabdeva žitaricama. Poslove je najvećim delom vodio Koduto, iako u njega dubrovački većnici nisu imali poverenja, pošto je raznim troškovima poskupljivao cenu.⁸ Emin Valone, nešto kasnije, preko Koduta, nudio je da uz povećanu cenu daje Dubrovčanima žito; Jakob je trebalo da kupi 600 stara na osnovu hoćuma sa Porte, a 300 stara da preuzme po uvećanoj ceni od 60 akči, ako se to moglo postići.⁹

Konzul Jevrejlin je umeo da radi s Turcima. Kada je, na primer 1564—65. godine, krčač Mehničeve lade Ivan Radišić počeo odmah da deli kapare za pšenicu, te su ga valonske vojvode stale uznemiravati, Koduto je zamoljen da raščisti nastalu situaciju, što je on učinio pozajmljujući Ivanu 50 cekina.¹⁰ Početkom 1566. godine konzulu je pisano da efektuiru neku ponudu (koju je učinio pismom jednom trgovcu u Dubrovniku), te da nabavi proso, na rizik i trošak plovidbe prodavca, po 35 akči mletački star franko Dubrovnik.¹¹

Ekonomske 1568—69. godine žitarice za Dubrovnik tovarile su se jedino u Valoni, a nešto je zrnevlja odlazilo i iz Albanije preko Ucinja. Najpre je koncem

² HAD, *Lett. Lev. XXVII*, 46'—47' od 5. IX 1558. — Bankijer Bernard Jakobov je prilikom kupovine žitarica umro u Valoni, te je oktobra 1559. godine njegov brat Mato pošao u Valonu Jakobu Kodutu. [*Isto*, 208. od 3. X 1559].

³ HAD, *Cons. rog. LV*, 183 od 29. XI 1560; *Lett. Lev. XXVIII*, 104—105.

⁴ HAD, *Lett. Lev. XXVIII*, 204—205.

⁵ HAD, *Cons. rog. XLVI*, 105' od 27. VI 1562; *Lett. Lev. XXIX*, 5—5'.

⁶ HAD, *Cons. rog. LVI*, 115 od 21. VII 1562; *Lett. Lev. XXIX*, 11—11'.

⁷ HAD, *Cons. rog. XLVII*, 204', 208' i 210' od 24. VII, 7. I 14. VIII 1562; *Lett. Lev. XXIX*, 20'—21. Vtd. I: *Lett. Lev. XXIX*, 37—37' od 30. X 1568.

⁸ On je ipak za svoj trud nagrađen već 13. novembra 1562. posebnim darom, trubom atlasa (HAD, *Cons. rog. LVI*, 164).

⁹ HAD, *Cons. rog. LVI*, 164, 186—188; *Lett. Lev. XXIX*, 61—61' od 10. I 1563. — Slanje akči Jakobu septembra 1562. godine: *Cons. min. XLVI*, 220'.

¹⁰ HAD, *Cons. rog. XLVII*, 201; *Lett. Lev. XXIX*, 192—193, 255'—256, 263. — Jedno vrlo poverljivo pismo Republika je uputila Jakobu pod potpisom Ivana Rad. Alegretova (HAD, *Sent. rog. II*, 99' od 23. XI 1564).

¹¹ Trebalo je da kupi do 3.000 stara, uz naplatu u cekinima i sultanskim dukatima, po kursu od 60 akči za dukat (HAD, *Lett. Lev. XXX*, 88—88' od 27. I 1566). Pisano mu je i u jesen 1565. godine (*Lett. Lev. XXX*, 55 od 27. X 1565).

avgusta pisano konzulu Jakobu da za dubrovačku Opštinu kupi 5.000 stara pšenice za po 50 akči mletački star položen na brod, računajući na njegove veze sa vojvodama Mehmed-paše Sokolovića.¹² Meseca septembra saznalo se u Dubrovniku da je mletački konzul u Valoni kupio dobrog žita po 50 akči, te se dubrovačka vlada nije složila sa cenom od 55 akči, sumnjajući da ih preduzimljivi Jevrejini potkrada. Koduto je najzad sklopio s vojvodom Mehmed-paše pogodbu na 5.000 stara za po 50 akči mletački star, ali je 600 stara prosa mnogo preplatilo. Početkom novembra poručeno mu je da kupi 300—400 stara prosa, ako se bude našlo po 25 akči star, kao i daljih 300 stara pšenice, plaćajući po 50 akči star.¹³ Mesec dana kasnije dodato je ranijoj ceni za pšenicu tri akče da bi mogla da se zaključi pogodba, a naloženo mu je da kupi 2.000 stara prosa po 32 akče star dovezen u Dubrovnik i 200 stara boba po 55 akči pod istim uslovima.¹⁴ Marta meseca 1569. Koduto je utovario 240 mletačkih stara pšenice po računu Alije, vojvode Mehmed-paše Sokolovića, na brod jednog pravoslavnog Valonca za Dubrovnik; ovom brodaru je isplaćen u korist vojvode i dodatak na troškove, u visini od tri akče za star.¹⁵

Početkom naredne privredne godine, sredinom jula 1569. odlučeno je da se preko valonskog konzula kupi 5.000 stara pšenice i da *nava* (lađa) Beribaka dovuče taj teret. Uskoro su u Valonu otpremijene i *nava* Gučetića (za 165 kola), *nava* Marka Ivanova iz Trstenog (za 130 kola) i *nava* Ivana Cvjetkova sa Lopuda (za 400 kola). Žito je preko konzula kupovano od raznih vlasnika, pa i od vojvoda kapudan-paše. Poslednjih dana 1569. godine Kodutu je upućeno 5.150 talira i 140 dukata u akčama.¹⁶

U novoj privrednoj 1570—71. godini valonski konzul je najpre nagrađen sa 60 talira i odmah je zadužen da krcaču pomogne da pod povoljnim uslovima kupi pšenicu.¹⁷ U vezi sa drugim utovarom hlebnog zrna u Valoni, oktobra 1570, u odsustvu krcača pisano je konzulu.¹⁸ Njemu je pisano i početkom februara 1571. zbog prisustva mletačkih galija u vodama Valone, a pred slanje brodova po žito.¹⁹

Septembra 1571. valonskom konzulu je isplaćeno 190 cekina i 200 talira, što je potrošeno da bi se otklonile smetnje nastale u vezi sa pšenicom, koja je za Dubrovnik kupljena pa potom smeštena u magacine.²⁰ Početkom 1572. godine

¹² Tovar je trebalo da putuje na rizik prodavca, a za vozarinu trebalo je iz te svote rezervisati 7 akči za mletački star; isplata je trebalo da bude u talirima, po 40 akči za talir (HAD, *Cons. rog. LIX*, 37 od 24. VIII 1568). Vid. i: *Isto*, 29; *Lett. Lev. XXX*, 235—236.

¹³ HAD, *Cons. rog. LIX*, 38'; *Lett. Lev. XXX*, 235—236, 243—244'.

¹⁴ HAD, *Cons. rog. LIX*, 60—60' (neusvojeni predlog za prosu bio je: samo 30 akča), 64, 86; *Lett. Lev. XIX*, 248—248', 249'; *Deb. pro Com. IV*, 18'—20, 20'—21. — Jakob Koduto je podneo račun na 2.795 akči troškova oko kupovine žita, što je prihvaćeno na sednici Malog vijeća (HAD, *Cons. min. XLVIII*, 42, od 11. XII 1568).

¹⁵ HAD, *Cons. min. XLIX*, 81' od 4. IV 1569; *Lett. Lev. XXX*, 271—271'.

¹⁶ HAD, *Cons. min. XLIX*, 168.

¹⁷ HAD, *Cons. rog. LX*, 49 od 28. VIII 1570; vid. i: *Cons. rog. LX*, 8 od 23. V 1570 (ovlašćenje providnicima Grada da sastave pismo J. Kodutu).

¹⁸ HAD, *Cons. rog. LX*, 70 od 21. X 1570.

¹⁹ *Isto*, 109 od 5. II 1571; HAD, *Lett. Pon. II*, 152 od 9. II 1571; *Lett. Lev. XXXI*, 15—16' od 19. II 1571.

²⁰ HAD, *Cons. min. L*, 105 od 24. IX 1571.

Koduto je nekoliko meseci boravio u Dubrovniku, a u Valoni ga je zamenjivao brat Abraham.²¹ Tom prilikom su činovnici Republike pregledali neke zajedničke račune još iz godine 1562. i 1563. Vlada je tada (22. aprila 1572), da bi se odužila svom konzulu za usluge koje je učinio Republici, darovala Koduta sa 200 talira.²² Za isplatu nekog žita nabavljenog u proleće 1572. od valonskog emina Kodutu su po nalogu dubrovačke vlade, poznati trgovci u Skoplju Pucići uputili 53.590 akči.²³

Prepiska u vezi s kupovinom cerealiya nastavila se i u jesen 1572. godine.²⁴

Februara 1575. za troškove oko slanja kurira iz Valone u Dubrovnik u vremenu od 10. septembra 1557. do 20. septembra 1574. Kodutu je isplaćeno 4.165 akči.²⁵ Prilikom jedne kupovine žitarica u Valoni krcaču je skrenuta pažnja da radije kupi od privatnih lica ili bar od sultanovog hasa, jer konzul Jevrejin povlađuje Turcima. Kodutov kurir prispeo je u Dubrovnik sredinom jula 1576. godine.²⁶

Marta 1578. od valonskog konzula traženo je da naplati neki dug od 300 talira, s tim da isplata bude bilo u novcu bilo u pšenici ili prosu.²⁷ Tokom cele 1579. godine, tj. od 5. februara 1579. do 20. januara 1580, Jakobu Kodutu je poslato pet pisama sa uputstvima oko poslova za koje je Republika bila zainteresovana u Valoni.²⁸ Na osnovu jednog od njegovih pisama, sredinom marta 1579. normirana je kupovna cena pšenice u Valoni na 60 akči star. I godinu dana kasnije, 13. februara 1580, dubrovačka gospoda su odlučila da se naloži Jakobu da zaključi pogodbu na 100 muti pšenice po ceni od 60 akči dubrovački star, utovar u brod, sa svim troškovima.²⁹ Poslednji kuriri koje je Jakob Koduto poslao iz Valone stigli su u Dubrovnik prvih dana marta.³⁰ To je ujedno i poslednje javljanje ovoga vrednog dubrovačkog konzula u arhivskim knjigama. Već u jesen 1580. Grad sv. Vlaha obratio se Salvadoru Katineliju i Danijelu Kodutu.³¹

Jedan od stalnih poslova dubrovačkih konzula u Valoni bilo je oslobađanje od ropstva dubrovačkih podanika pa i drugih hrišćana, naročito iz Italije. Valona je u to vreme bila pravi trg roblja, koje su dovozili u svoju matičnu luku pre svega valonski a potom i drugi muslimanski gusari. Još je rabin Anđelo Samuelov

²¹ HAD, *Div. canc. CLVII*, 52'—53; J. Tadić, *Jevreji*, 363.

²² HAD, *Cons. rog. LXI*, 61, 69, 71', 72'—73; J. Tadić, *Jevreji*, 363.

²³ HAD, *Lett. Lev. XXXII*, 23'—24 od 25. III 1572.

²⁴ *Isto*, 74 od 23. IX 1572.

²⁵ HAD, *Cons. rog. LXII*, 355; *Cons. min. LII*, 204 od 5. II 1574.

²⁶ HAD, *Cons. min. LIII*, 78' od 18. VII 1576.

²⁷ HAD, *Lett. Lev. XXXIII*, 142'—143 od 13. III 1578.

²⁸ *Isto*, 168'—169 (od 5. II), 181'—182 (od 17. III), 195'—196 (od 26. V), 243'—244 (od 23. XI), 267'—267' (od 20. I 1580).

²⁹ HAD, *Cons. rog. LXV*, 169'.

³⁰ HAD, *Cons. min. LV*, 21' od 3. III 1580. — Vid. i: V. Vinaver, *Dubrovačko-albanski odnosi krajem XVI veka*, Anali Histojskog Instituta JAZU u Dubrovniku, I, Dubrovnik 1952, 214.

³¹ HAD, *Lett. Lev. XXXIV*, 44—46' (od 14. X 1580) i 50'—51 (11. XI 1580).

Aniel oslobađao 1539. nekog Španca (zarobljenog na putovanju iz Herceg-Novog za Apuliju) a 1541. i 1547. godine neke Dubrovčane u Valoni i Alžiru.³² Te agente je vrlo predano pa i često obavljao i Jakob Koduto.

Novembra 1561. Jakobu je poslan Portin hoćum, po kojem se Dubrovčani nisu mogli zadržati u ropstvu. Nekoliko dana kasnije on je zamoljen da potrebna uputstva glasniku koji je pošao da oslobađa zarobljene Dubrovčane u logoru Preveze.³³ Jakobu je, septembra 1562, poverena i stvar oslobađanja nave Sorkočevića, koju su oteli gusarske bireme u Prevezi.³⁴ U jesen 1568. on je poslao jednog čauša da pođe jednom hodži i ishodi preuzimanje zadržane dubrovačke žitne lade.³⁵

Godine 1571. dopalo je turskog ropstva pet ljudi sa ostrva Lastova. U Valoni, gde su smešteni, radio je na njihovom oslobađanju konzul Jakob i njegov brat Abraham. Dva sveštenika sa Lastova pozajmila su nešto novca od Zbora popova u Dubrovniku da oslobode svoje parohijane, ali dobijena svota nije bila dovoljna. Stoga je Abraham dao oveću sumu svoga novca, oslobodio pomenutu petoricu i uputio ih kućama. Lastovljani su se obavezali da će vratiti Abrahamovom bratu Jakobu pozajmljen novac.³⁶ Slično je bilo i naredne godine. Kada su u Valonu dospeli neki zarobljeni Dubrovčani, dubrovačka vlada je, 22. septembra 1572, odlučila da oslobodenje svojih podanika izdejstvuje preko Koduta, uz trošak od 40 talira za svakog zarobljenika. Kodutu su, februara 1573, priznati neki troškovi koje je morao načiniti darujući Kara-Hasana, zapovednika valonskih levanta. Avgusta 1574. dubrovačka vlada je rešila da konzul Jakob može potrošiti za otkup dubrovačkih robova svaku svotu, jer je trebalo da bude isplaćena iz legata Dubrovčana osnovanog za tu svrhu.³⁷

Avgusta 1576. renegat Murat iz Valone uhvatio je mnoge dubrovačke podanike i pretvorio ih u robove. Zbog toga je još jednom dubrovačka vlada morala da moli svog valonskog konzula da poradi da njeni podanici budu vraćeni a valonske levante kažnjene.³⁸ Jula 1579. konzul je javio Dubrovniku da je neka robinja iz Ankone, za koju je dobio nalog iz Dubrovnika da je oslobodi, hitno pošla jednim brodom iz Kjudje, pošto je prethodno za nju isplaćeno sto talira.³⁹

Jakob Koduto svršavao je i različite druge poslove. Januara 1564. on je, na primer, garantovao da će za 15 dana natovariti na jedan dubrovački brod 200 miljara šišarki (*valonea*) za istovar u Ankoni.⁴⁰ Novembra 1571. dubrovačka vlada priznala je Jakobu trošak od 100 akči, plaćenih glasniku koga je uputio iz Valone u Skoplje.⁴¹ Treba pretpostaviti da je obaveštavao tamošnje dubrovačke

³² HAD, *Div. canc.* CXXVI, 111' i *Cons. rog.* XLV, 191'; XLVIII, 98 i 98'; J. Tadić, *Jevreji*, 351—352.

³³ HAD, *Cons. rog.* LVI, 30 i 35 od 22. XI i 1. XII 1561.

³⁴ HAD, *Cons. min.* XLVI, 218 od 11. IX 1562. — Septembra 1563. Jakob je dobio nalog od jednog svog partnera iz Dubrovnika da oslobodi ropstva u Valoni dubrovačkog kožuhara Miha Pavlova (HAD, *Div. not.* CXVII, 13). Krajem 1567. Jakob je pokušavao da oslobodi ropstva »nevernika« petoricu Paštrovića (HAD, *Div. canc.* CLIII, 78'—79 od 22. I 1568).

³⁵ HAD, *Cons. rog.* LVIII, 50—50'.

³⁶ HAD, *Div. canc.* CLVII, 5, 52'—53 i 55; *Div. canc.* CLIX, 154—154'; J. Tadić, *Jevreji*, 353—354.

³⁷ HAD, *Cons. rog.* LXI, 139; LXII, 21, 47, 262'; J. Tadić, *Jevreji*, 354.

³⁸ HAD, *Lett. Lev.* XXXIII, 51—52 od 28. VIII 1570.

³⁹ HAD, *Acta SMM XVI s.*, № 433. VI, br. 2, iz Valone 29. VI 1579.

⁴⁰ HAD, *Naul. et Secur.* I, 106'—107 od 19. I 1564.

⁴¹ HAD, *Cons. rog.* LX, 215.

trgovce o kakvoj važnoj novosti, koju je dalje trebalo dostaviti u Dubrovnik, jer je neposredna veza morem između Valone i Dubrovnika bila onemogućena posle bitke kod Lepanta (7. X 1571).⁴² Jakob je ponekad bio inicijativan u odnosu na Dubrovnik kao centar meničnog saobraćaja. Na primer, 10. marta 1573. trasirao je vladi u Dubrovniku menicu na 345 talira, s tim da se isplate Jevrejnu Jakobu Maci (*Mazza*).⁴³ Ponekad je davao, na zahtev dubrovačke vlade, i obaveštenja o kretanju pojedinih lica; 17. septembra 1578. javio je o nekom licu koje je pre 15—20 dana otišlo iz Valone u Bitolj, gde su tragovi o daljem kretanju zagubljeni.⁴⁴

Ne postoje arhivske vesti o tome ko je preuzeo konzulsku dužnost posle smrti Jakoba Koduta. Izvesno je da su se Dubrovčani obraćali već 1580. godine Jakobovom sinu Danijelu. Od njega je vlada tražila i avgusta 1581. da je obavesti o žetvi žita i o njegovoj ceni, pozivajući ga da joj pomogne u dobavi i izvozu pšenice i prosa.⁴⁵ Danijel se izričito pominje kao konzul 1584. god., a i kasnije 1594, 1604. i 1606. godine.⁴⁶ Postoje kopije nekih pisama dubrovačke vlade kojima se ona obraćala ovom svom konzulu oko nabavke žita i zbog nekih drugih poslova, sve do 1624. godine.⁴⁷ Ipak, Danijel nije postao konzul neposredno posle očeve smrti, jer se Dubrovniku u pogledu konzulskih poslova obraćaju njih trojica iz Valone — Jevreji Salvatore Katinela i Danijel, kao i dubrovački građanin Miho Bart. Đini.⁴⁸

Kao i otac mu, Danijel Koduto je mnogo učinio na oslobađanju Dubrovčana turskog ropstva. Kad je on boravio u Dubrovniku, 1581. godine, ugovorili su sa njim (14. jula) dvojica Dubrovčana da oslobodi turskog ropstva nekog Petra Ivanova iz Slanog, za koga je morao potrošiti 28 škuda.⁴⁹ Danijel je spasao i u Dubrovnik dovezao brod (*mariciljanu*) jednog Trogirana, koji su Turci uzaptili; oko ovoga je nastao spor, jer Trogirani nisu hteli da plati 350 talira za troškove.⁵⁰ Preko Danijela, kao svog sinovca, intervenisao je i Mihael Koduto, žitelj Ankone, da se dvojica zanatlija iz Loreta oslobode ropstva u Valoni.⁵¹ Na Danijela se dubrovačka vlada obratila i novembra 1612, moleći ga da nekoga pošalje u Santa Mauru da se raspita o sudbini 80 ljudi s ostrva Koločepa, koje su turski gusari poveli sobom u ropstvo; kasnije (1614) je oko oslobađanja ovih obočana mnogo potrošio, jer su bili prebačeni u severnu Afriku.⁵¹ Danijelu se vlada ponovo obra-

⁴² J. Tadić, *Jevreji*, 363.

⁴³ HAD, *Cons. rog.* LXII, 46° od 2. IV 1573.

⁴⁴ HAD, *Acta SMM XVI* s., № 433, VI, br. 1.

⁴⁵ HAD, *Lett. Lev.* XXXVII, 226° od 19. VIII 1591. — J. Tadić, (*Jevreji*, 364) nije bilo poznato da je Danijel bio sin Jakoba, nego je pretpostavljao samo da je reč o srodničkoj vazl.

⁴⁶ HAD, *Div. cano.* CLXXII, 99 od 10. XII 1584; *Cons. rog.* LXXIII, 188; *Div. not.* CXXVII, 174°; *Div. for.* XIV, 235; *Div. for.* XII, 257—58 od 13. VIII 1604; J. Tadić, *Jevreji*, 356, 363—64.

⁴⁷ HAD, XLII, 11—11°, 30, 152; 224, 272 [Dubrovački Jevrejin David Koen poslao mu je preko kurira pismo za Patras; XLIII, 21 [rutinsko pismo da bi obaveštavao dubrovačku gospodu], 43 i 45 (odgovor u vezi s ponudnim žitom Sinan-paša), 96°, 103, 109 (sve da šalje političke informacije), 148 i 242 (Dubrovnik obaveštava Koduta o prolasku mletačke flote sa Korčula na Krk, za obaveštenje o kretanju flote sa Krfa), 245 (oko pšenice iz valonskog kraja); XIV, 46°; J. Tadić, *Jevreji*, 364; *Cons. rog.* LXXXI, 188 (prepisak); LXXXII, 187 (prepisak) LXXXV, 257 (darivanja); LXXXI, 160 (poklon); *Cons. min.* LXVIII, 50° (kurir) 101° (isplata tekućih troškova).

⁴⁸ HAD, *Div. cano.* CLXV, 43—43°; J. Tadić, *Jevreji*, 356.

⁴⁹ HAD, *Div. not.* CXXVII, 174°; J. Tadić, *Jevreji*, 356. — Prepska oko oslobađanja dubrovačkog broda sa apuljskim uljem, koji je od strane valonskih brodova uhvaćen na putu iz Brindizija. *Lett. Lev.* XLIII, 140, 143°, 147°, 151°; XLIV, 140,—41 (od 18. III 1627, obrećanje Zakljeljevom sinu Abrahamu, koji treba da nasledi oca i u odanosti prema Dubrovniku).

⁵⁰ HAD, *Div. not.* CXXVI, 27° od 17. XII 1591.

⁵¹ HAD, *Lett. Lev.* XLII, 157; J. Tadić, *Jevreji*, 357 i 364.

tila meseca jula 1618. da oslobodi iz ropstva jednog čoveka sa Lapada, koga su takođe gusari odveli.⁵²

Danijel Koduto je svršavao i druge poslove. Novembra 1614. vlada iz Dubrovnika mu je, posredstvom posebnog glasnika, dostavila pismo dubrovačkog Jevrejina Davida Koena da ga prosledi nekom u Patras; preporučeno mu je da stvar odmah obavi, jer je bila reč o nekim važnim poslovima, u kojima su bili zainteresovani i neka dubrovačka vlastela i trgovci.⁵³

Dvadeset prvog avgusta 1627. Vijeće umoljenih u Dubrovniku izabralo je za konzula u Valoni Zahariju Gracijana,⁵⁴ Jevrejina poreklom takođe iz Italije. Izgleda da on nije dugo vršio poverenu mu dužnost, jer se dubrovačka vlada već 1633. obratila Josifu Maestru, trgovcu u Valoni, za neke poslove koje su dotad obavljali konzuli. Izgleda da je Maestro bio iz poznate porodice dubrovačkih Jevreja.⁵⁵ Od januara 1637. dubrovački konzul u Valoni bio je Anđelo Koduto. Njemu se dubrovačka vlada obraćala sve do 1646. godine, moleći ga za manje usluge.⁵⁶ Dakle, Dubrovčani su se opet orijentisali na pripadnika porodice Koduto.

DALJI INTENZIVNI RAZVITAK TRGOVINE ALBANSKIH JEVIJEJA OD LEPANTSKE BITKE (1571) DO PRVIH DECENIJA XVII VEKA

Čim je izbio rat oko Kipra između Venecije i Otomanskog carstva, prekinute su direktne trgovinske veze između ove dve države. Time su osobito bili pogodeni Jevreji iz Turske, u prvom redu oni iz albanskih luka, preko kojih je išao znatni deo trgovačkog prometa iz Turske za Italiju. Posle velike hrišćanske pobede kod Lepanta (7. X 1571) loš postupak prema Jevrejima u Veneciji još više se pogoršao; Sinjorija je donela odluku (14. XII 1571) da u roku od dve godine svi Jevreji moraju napustiti Veneciju. Mlečanima je naročito smetalo što su Jevreji držali veći deo prometa Venecije sa Levantom¹, a i njihova delatnost u papskoj luci Ankoni, koja se razvila u veliku uvoznu luku za robu sa Balkana.² Do ovog velikog planiranog iseljavanja Jevreja nije došlo, ali ima dokumenata da su se grupe jevrejskih trgovaca tokom kiparskog rata, čak pre lepantske bitke, preseljavali preko neutralnog Dubrovnika u Tursku.³ Pomenuti rat je ipak samo privremeno zaustavio dalje napredovanje Jevreja Otomanskog carstva. Štaviše, od 80-ih godina XVI stoleća Jevreji se i u samom Dubrovniku ponovo javljaju, i to u još većem broju; tada je znatno porasla celokupna njihova poslovna delatnost, i jevrejski trgovci s raznih strana, a naročito iz južnoalbanskih gradova, sve više su se pojavljivali u jadranskim lukama.⁴ Poslednjih decenija XVI veka

⁵² HAD, *Lett. Lev.* XLIII, 148; J. Tadić, *Jevreji*, 357.

⁵³ HAD, *Lett. Lev.* XLII, 277.

⁵⁴ HAD, *Cons. rog.* XC, 167; J. Tadić, *Jevreji*, 364.

⁵⁵ J. Tadić, *Jevreji*, 364.

⁵⁶ HAD, *Lett. Lev.* XLVII, 114—115, 224; XLVIII, 203—204; XLIX, 134—135; J. Tadić, *Jevreji*, 364.

¹ Giuseppe Cappelletti, *Storia della Repubblica di Venezia*, IX, Venezia, 143 (navodi iz mletačkog dekreta od 26. VI 1541). — O Jevrejima u Veneciji vid.: Isto, 118—157.

² J. Tadić, *Iz istorije Jevreja u jugoistočnoj Evropi*, Jevrejski almanah 1959—1960, 13—14 i 15 separata

³ HAD, *Cons. rog.* LX, 174 od 25. VII 1571.

⁴ J. Tadić, *Jevreji*, 20.

albanski Jevreji vodili su živu posredničku trgovinu između Albanije i Italije, pri čemu su često stupali u ortačke odnose sa Grcima pa i Turcima i, razume se, sa svojim saplemenicima u samom Dubrovniku.⁵ Od dubrovačkih Jevreja najznačajniji poslovni kontakt sa Jevrejima u Valoni i sa onima koji su ukrcavali robu u Lješiu i Draču uspostavio je Salamon Oef, koji je punih 30 godina (sve do otprilike 1606. godine) osiguravao svoje istovernike i za njih obavljao sve ostale poslove u dubrovačkom tranzitnom centru.⁶

Pored porodice Koduto, javljaju se kao poslovno jaki i pripadnici dve druge grane iz porodice Katinela, čiji su neki članovi radili sa Jakobom. U proleće 1572. godine pominje se Elija Katinela, kada je neku kupoprodaju vina u Dubrovniku obavio za jednog valonskog Grka⁷ i kao nosilac meničnog mesta u Valoni, jer je na njega trasirana menica Republike na 12.000 akči za kupovinu žita. Pomenut je i Salvatore Katinela (1581). Osamdesetih godina XVI veka javljaju se Abraham Katinela iz Valone i Mojsije Katinela iz Venecije (i to u vezi s uterivanjem novca neke jevrejske zaostavštine od jednog dubrovačkog pomorca.⁸ Od valonskih Jevreja koji su se 70-ih godina aktivirali preko dubrovačke službe osiguranja broskog tovara, treba zabeležiti Davida i Natała Trink⁹, Abrahama¹⁰ a 80-ih godina Samuela¹¹ i Salomona Trink¹² verovatno unuke nekada velikog valonskog trgovca Isaka Trinka. I njihov potomak Menahem Trink bavio se (1640) izvozom koža u Veneciju i druge preko Dubrovnika.¹³

Stiču svojim sugrađanima, dubrovačkim konzulima, i mnogi valonski Jevreji prihvatili su se humane dužnosti posredovanja u Valoni kod otkupljivanja zarobljenih Dubrovčana. Natan Trink je prihvatio da za 150 svojih škuda otkupi i dovede u Dubrovnik jednog Ankonjanina, koga je preuzeo od Turaka valonski Jevrejin Abraham Beno.¹⁴ Početkom 1573. godine valonski Jevrejin Jakob Saso doveo je u Dubrovnik dvojicu Italijana iz Mačerate; on je to, izgleda, radio poslovno a ne iz karitativnih pobuda, jer se sa oslobođenicima nije mogao pogoditi u pogledu troškova. Jakob Saso je početkom marta iste godine primio veću svotu novca da oslobodi ropstva nekog Italijana, po zanimanju oficira.¹⁵ Na intervenciju jevrejskog konzula iz Dubrovnika valonski Jevrejin Salamon Vital oslobodio je iz ruku jednog valonskog Turčina jednog Italijana, koji se obavezao da će 200 cekina uputiti dubrovačkom jevrejskom konzulu.¹⁶ Krajem proleća 1589. godine Mojsije Aron, valonski Jevrejin, otkupio je za 110 cekina jednog Šibenčanina, koji je u dubrovačkoj kancelariji izjavio da je Mojsijev dužnik.¹⁷ Jedan valonski Jevrejin otkupio je od Turaka brod jednog Trogirana; oko namirivanja troškova

⁵ V. Vinaver, n. d., 214.

⁶ J. Tadić, *Jevreji*, 328.

⁷ HAD, *Div. canc. CLVII*, 119' od 7. V 1572; *Cons. min. L, 3'* od 6. XI 1570; J. Tadić, *Jevreji*, 154, 155.

⁸ HAD, *Div. not. CXXIV*, 137—38 od 12. IX 1588.

⁹ HAD, *Naut. et secur. X*, 49—50 od 4. VIII 1573 (kordovan Natała na plovidbi iz Dubrovnika u Ankonu); *XII*, 29—30 od 20. VIII 1577 (vunene tkanine Davida iz Dubrovnika u Lješiu); *XXXIX*, 94—95' (7. VI 1599, 7 bala koža, zajedno sa Florom de Veleodom, za Veneciju).

¹⁰ HAD, *Div. canc. CLVII*, 20 i 24'—25; J. Tadić, *Jevreji*, 153.

¹¹ HAD, *Div. canc. CLXXV*, 26' at (9. IV 1587, prima crvac iz Ankone).

¹² HAD, *Div. canc. CXXIV*, 5 at (10. VIII 1588, prima tkanine iz Venecije).

¹³ J. Tadić, *Jevreji*, 340.

¹⁴ HAD, *Div. canc. CLVII*, 123'; J. Tadić, *Jevreji*, 354.

¹⁵ HAD, *Div. canc. CLVIII*, 31' i 58'; J. Tadić, *Jevreji*, 354.

¹⁶ HAD, *Div. not. CXXIII*, 84'—85 od 7. VI 1585; J. Tadić, *Jevreji*, 356.

¹⁷ HAD, *Div. canc. CLXXVIII*, 56'—57 od 19. VI 1589.

došlo je do spora, koji je rešavan u Dubrovniku 1594. godine.¹⁸ Neki dalmatinski plemići oslobođeni su u Valoni preko Jakoba Gracijana¹⁹

Posle godine 1580. umro je u Valoni rabin Jakob Albelda, ranije rabin u Arti, otac jednog poznatog lekara koji je vodio prepisku sa velikim literatom iz Soluna, Davidom Benvenistijem.²⁰

Iz porodice Koduta posebno treba pomenuti Jakovljevo brata Abrahama, trgovca u Lješuu i Valoni. On se javlja u dubrovačkim dokumentima početkom 1577. godine, kada je obavestio dubrovačku gospodu o mogućnostima kupovine cerealiija u Lješuu.²¹ Preko Lješa, odnosno Abrahama, slati su i kuriri iz Valone ili u Valonu i Drač, a Abraham je slao u Dubrovnik i vlastite kurire; za ove troškove Abraham je posebno bio obeštećen.²² U jesen 1578. za račun poznatog dubrovačkog trgovca u Novom Pazaru Alojza Djiljati utovarilo je u brod za Dubrovnik glednu rudu, svakako iz rudnika Kosova.²³

U poslovnom prometu sa Dubrovnikom 80-ih i 90-ih godina bio je aktivan i treći član porodice Koduto — Danijel, sin Jakobov. Kao i njegov otac, on je u proleće 1581. godine ukrcavao pšenicu na jednu dubrovačku lađu u Valoni.²⁴ Dubrovački krcači žita u Valoni, iako su na njegove usluge bili upućeni, po nalogu svoje vlade imali su da čuvaju poslovne tajne od Koduta, jer je bio naklonjen lokalnim vojvodama pri utvrđivanju cena.²⁵ Uostalom, u Dubrovniku su uopšte valonske Jevreje smatrali turskim uhadama kod zaključivanja žitnih kupovina.²⁶ Godine 1589. Danijel Koduto se prvi put javio kao izvoznik svile,²⁷ čime će se kasnije mnogo više baviti. Nešto kasnije (1600), preko svog kompanjona u Dubrovniku (Abrahama Abenuna), on je ugovorio trampu dvopeka za karizeje i druge tkanine.²⁸

Početkom 80-ih godina (1582) Mojsije Aron sa dva valonska muslimana natovario je na jednu dubrovačku navu (lađu) u Valoni veliku količinu smole (598 miljara), plativši 1.194 talira prevoznine (što je iznosilo 15% vrednosti ove smole prodate u Dubrovniku), te trampio smolu za tkanine.²⁹ Mojsije Aron je inače bio brodovlasnik jednu svoju saeciju (od 70 kola nosivosti) prodao je preko svog poslovnog agenta u Dubrovniku, primivši mesto novca karizeje. Pored agenta i poslovnih prijatelja Mojsije je u Gradu sv. Vlaha imao i ovlašćenog punomoćnika.³⁰

¹⁸ HAD, *Div. not.* CXXVII, 174' od 23. VIII, 1594.

¹⁹ HAD, *Div. ctn.* CLXXXVII, 72—72' od 2. XII 1597.

²⁰ I. — S. Emmanuel, n. d., 186. — U Dubrovniku su, jula 1597, ukrcavali tkanine za Valonu i predstavnici sinagoge (HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 22—23); izgleda da je to bila sefardska sinagoga.

²¹ HAD, *Lett. Lev.* XXXIII, 75—75' od 11. III 1577.

²² HAD, *Cons. min.* LV, 21', 49, 64, 64', 91, 111, 129, 167; LVI, 44' od 3. III, 13. V, 18. V, 11. VII, 14. X, 27. XI 1580, 4. I, 13. IV 1581, 31. III I 18. V 1582.

²³ HAD, *Naul. et secur.* XII, 99' 8101 od 6. XI 1578.

²⁴ HAD, *Cons. min.* LV, 183 od 17. V 1581. — Za troškove oko toga i za slanje skoroteče u Dubrovnik bio je obeštećen (*Isto*, 196 od 26. VI 1581). — Uz dva Dubrovčana Danijel je garantovao za identitet jednog valonskog Grka (*Div. not.* CXXVIII, 145 od 2. I 1597), što znači da se tada bavio u Dubrovniku.

²⁵ HAD, *Lett. Lev.* XXXVI, 126 od 18. XII 1588.

²⁶ *Isto*, 46' od 28. VIII 1587.

²⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXIV, 223', 225 od 18. VIII 1589.

²⁸ HAD, *Div. ctn.* CLXXXVIII, 172—173 od 31. I 1600.

²⁹ HAD, *Div. not.* CXXII, 114—115.

³⁰ HAD, *Div. ctn.* CLXXIV, 126—26' at. (15. XII 1576, agent Aron Esaija, za njega su radili i dubrovački meštari Valonac Jani Teodori i Abraham Benun; dubrovački kupac tražio je hudežet o kupoprodaji od valonskog kadije na turskom ili jevrejskom jeziku). — Za punomoćnika u Dubrovniku 7. II 1590. postavio je Abrahama Benuna (*Proc. not.* XXVIII, 153).

Od 70-ih godina veoma se aktivirala lješka luka, naročito za izvoz vune, kože, gledne rude i sličnih proizvoda balkanskih zemalja pod osmanlijskom vlašću, te su se Jevreji odmah našli u pomenutoj pristaništu. I neki valonski Jevreji počeli su da uključuju Lješ u svoju poslovnu mrežu. U Lješ se ukrcavala u brodove (ponekad i brodove Turaka) i koža sofijjskih,³¹ skopskih,³² i bitoljskih³³ Jevreja, po pravilu isključivo za plovidbu u Ankonu. Jedan kartular robe koju je ukrcao jedan Jevrej u Lješ u jesen 1588. godine na jedan peraštinski brod za Ankonu uverljivo pokazuje promet espapa jevrejskih trgovaca iz Makedonije preko Lješa: tu je bilo kordovana iz Bitolja, fine skopske vune, robe arbanaskih trgovaca muslimana, gledne rude (svakako iz rudnika kosovskog basena), a pomenuto je desetak jevrejskih trgovaca, neki i iz Ankone.³⁴ U to doba Ankona igra veoma važnu ulogu u povezivanju balkanskog i italijanskog tržišta, upravo posredstvom Jevreja.³⁵ Roba iz Ankone i Venecije, s druge strane, stizala je u Lješ, i taj promet su regulisali punomoćnici u Dubrovniku.³⁶

Ukrcavanje robe balkanskih Jevreja u Lješ obavljali su lješki Jevreji, bilo da su tu bili stalni stanovnici, kao na primer Isak Kobes,³⁷ bilo da su se privremeno nastanjivali, došavši iz Valone (na primer Abraham Koduto) ili iz Skoplja.³⁸ Slično je na lješkoj skali bilo i 80-ih godina, kada se kao krcači pojavljuju Salomon Kobes,³⁹ (verovatno brat ili rođak Isaka Kobesa), Jošua Josiel⁴⁰ i David Dortel⁴¹. Preko jevrejskih poslovnih krugova iz Dubrovnika osiguravale su se kože i kamelot (kamilje krzno) skopskih Turaka, koji su preko Lješa upućivani ankonskim Jevrejima.⁴² Veze skopske čaršije sa ankonskim Jevrejima preko Dubrovnika mogu se videti iz sledeće činjenice: dva rabina i jedan rabinov sin, rodom iz Kostura (jugozapadna Makedonija) a naseljeni u Skoplju, ovlastili su 1580. godine jednog ankonskog Jevrejina da u Anconi i drugim mestima može uterivati njihove tražbine.⁴³

Pri povratku iz Italije preko Dubrovnika u Albaniju, Jevreji su obično pogađali plovidbu do Lješa, na primer Mojsije Aron februara 1592. na brodu (*karamu-*

³¹ HAD, *Naul. et secur.* XI, 89—90 i 194—95 (1577. godine).

³² Skopski Jevrej in Salomon Baruhijel, na primer, 18. avgusta 1578. preko svog agenta, Jevrejina u Dubrovniku, osigurao je 300 govedih koža nekog Grka koje je Abraham Koduto ukrcao na brod droškog Turčina Pervan-rajsa za plovidbu u Ankonu (HAD, *Naul. et secur.* XI, 23—24).

³³ HAD, *Naul. et secur.* XII, 27—28* (20. VIII 1578, Isak Saso iz Bitolja).

³⁴ HAD, *Div. canc.* CLXXVII, 11 at od 1. IX 1588.

³⁵ Vid.: I. — S. Emmanuel, n. d., 164—65 (na više mesta); S. Anselmi, *Venezia, Ragusa, Ancona tra Cinque e Seicento*, Ancona 1969, 47—48; Jean Delumeau, *Un pont de l'Orient e Occidente: Ancona nel Cinquecento*, Quaderni storici XIII, Ancona 1970; И. Сакъзов, Търговията на България с Анкона през 16 и 17 в. по нови извори, Известията на Историческото дружество, кн. IX, София 1929, 6.

³⁶ HAD, *Proc. not.* XXIV, 161—62 (29. V 1576, roba Kalna Longoa iz Venecije u Lješ, osiguranje u Dubrovniku izvršio je Cida Trojias, koji je pokrenuo i neplatu nastalo šteto); XXV, 39—39* (18. VI 1577, David Cide, punomoćnik ankonskog plemića Stefana Beninkaze uteruje 300 škuda za bale kordovana koje je trebalo da isporuču pomorac Mate Petrovi).

³⁷ HAD, *Naul. et secur.* XI, 41—43 (4. IX 1578, osiguranje broda Pervan-rajsa za plovidbu Lješ — Ankona — Lješ preko agenta Jevrejina u Dubrovniku); XI, 36—37* (19. II 1577, ukrcavanje voska kordovana za Jevrejina Samuela Albahera, čiji je brat Abraham izvršio osiguranje u Dubrovniku).

³⁸ HAD, *Naul. et secur.* XII, 23—24* od 18. VIII 1578, utovar koža skopskog Jevrejina izvršio Abraham Koduto), 27—28* (20. VIII 1578, utovar koža bitoljskog Jevrejina izvršio Samuel Sarfatino).

³⁹ HAD, *Naul. et secur.* XXI, 175—176 od 10. III 1587.

⁴⁰ Isto, XXIII, 14—15 (29. II 1588, utovar 200 dubrovačkih koža za Ankonu na karamusal Albanca Mengoa St. Zgure).

⁴¹ Isto, XXV, 122—124* (26. VI 1580, 1.109 koža iz Varne za Ankonu na brodu Domenika Reste Zvire po računu Naamana, sina Abrahama Abenuna, i Kamica d'Ortare).

⁴² HAD, *Div. canc.* CLXXIV, 138—39 od 27. VI 1586.

⁴³ J. Tadić, *Jevreji*, 19. — Da bi pospešila taj transport balkanskih Jevreja, dubrovačka vlada je odlukom od 5. maja 1582. smanjila prevoznu carinu (K. Vojnović, *Carinski sustav Dubrovačke Republike*. RAD JAZU 129, Zagreb 1896, 140).

sali) sa Mitilene (Lezbos).⁴⁴ Lješ je bio glavno utovarno pristanište za kordovan (čak i valonskih trgovaca) i ostalih koža za pravac: Ankona pa i Venecija; tako je Juda Kavalier, avgusta 1593, na marcilijanu nekog Nemca iz Ankone ukrcao po računu 12 jevrejskih firmi 14.690 komada kordovana (belog, crnog i crvenog) i montonina za Samuela Suriela u Ankoni, a dve godine docnije utovario je za neke Jevreje (Moša, Jakob i Estruk Benvenisti, Isak Peso, Aron i Jakob Hazan) preko 4.000 koža.⁴⁵ Pomenuti Mojsije Aron iz Valone i sam je imao brod, na kojem je prevezio robu, svoju i tuđu.⁴⁶ Taj brod (*Dobra sreća*, od 4.500 mletačkih stara nosivosti) Mojsije je februara 1592. prodao jednom Dubrovčaninu za 500 talira.⁴⁷ Plaćanje prevoznih usluga za Valonu 1591. godine, čak i u slučaju dubrovačkih brodovlasnika, podešavalo se prema cenama koje su se plaćale na brodu Mojsija Arona.⁴⁸

Podizanje Lješa kao izvozne luke dublje unutrašnjosti Balkanskog poluostrva, naročito Makedonije, u vezi je naročito sa rascvatom trgovine ne samo skopskih nego osobito i solunskih Jevreja. Već počevši od 1535. godine okretni Marani su aktivirali sve pravce trgovinskog prometa iz Soluna, pa i onaj vrlo važan koji je vodio u jadranske luke. Može se reći da je upravo njihovim radom ponovo stekla značaj saobraćajne arterije stara *Via Egnatia*⁴⁹, samo s napomenom da je tu važnost u to vreme imala zbog svog privrednog tranzita, a ne kao ranije, u antičko doba, kad je služila pre svega kao vojni drum. Na jadranskoj obali najpre je ishodišna luka postao Lješ, a tek jačanjem prometa, od 90-ih godina, i Drač.

Posle Jude Koena, jevrejskog »konzula« u Lješu pred izbijanje rata II svete lige, sredinom 80-ih godina na toj dužnosti nalazio se Juda Kavalier.⁵⁰ Ne samo ti konzuli, nego i drugi Jevreji u Lješu odlično su živeli sa predstavnicima osmanlijskih vlasti; jedan katolik iz Lješa pisao je, na primer, krajem 1599. godine svom prijatelju u Dubrovniku da je dukadinski sandžak-beg postao »sin Baruhielov«.⁵¹ Dobri odnosi sa lokalnim vlastima karakteristični su za jevrejske trgovce i u drugim sredinama čak i mnogo kasnije.

Na lješkoj skali valonski Jevreji beležili su svoje prisustvo već zato što su bili »faktori« solunskih i drugih makedonskih jevrejskih naseobina. Poslovni agenti ili predstavnici velikih solunskih firmi najčešće su bili Jevreji koji su iz Italije, posebno Ankone (od godine 1556), došli u Valonu tokom XVI veka. Oni su dobro znali italijanski, tada poslovni jezik Sredozemlja, bili su upućeni u poslovne i druge običaje Italije, i u toj zemlji su ostavili prijatelje, rođake i znance, te su bili najpogodniji i najkvalifikovaniji da obavljaju poslove transakcije.⁵² U samoj Valoni uticaj Soluna se veoma osećao, tu su objavljivane odluke solunskih rabina i uopšte se pazilo na držanje istovernika u jevrejskoj balkanskoj metropoli. S jed-

⁴⁴ HAD, *Div. canc. CLXXXII*, 18. od 19. II 1892.

⁴⁵ HAD, *Div. for. I*, 278–79¹ (29. XII 1597), 285¹–59 (16. XII 1597).

⁴⁶ HAD, *Div. canc. CLXXXII*, 3¹ od 10. I 1592. J. Tadić, *Jevreji*, 227, bel. 6.

⁴⁷ HAD, *Div. not. CXXXVI*, 52–52¹; J. Tadić, *Jevreji*, 227. — U Dubrovniku je nekoliko nedelja ranije imao poslovnih teškoća. Jer mu je sekvestrovana roba koju je držao kod dvojice Dubrovčana (*Div. canc. CLXXXIII*, 8. od 23. I 1592).

⁴⁸ HAD, *Neul. et secur. XXVII*, 171–72 od 18. XII 1591.

⁴⁹ Jos. Nehama, *n. d.*, IV, 61–62, 76–77.

⁵⁰ Sreće se kao svedok na jednom aktu lješke geruzije od 20. VI 1586. Izdatom jednom skopskom Turčinu; traži čovek je takođe Jevrejin, Josef Oziel (HAD, *Div. canc. CLXXIV*, 38–38¹ od 2. XI 1586).

⁵¹ HAD, *Div. for. IX*, 109¹.

⁵² Jos. Nehama, *n. d.*, IV, 89 i 90–91; V, 174.

nom odlukom valonski i patraski Jevreji su se naročito mogli složiti — sa odlukom o bojkotu Ankone zbog gonjenja pape Pavla IV, sredinom 50-ih godina XVI veka.⁵³

Sa izbijanjem tursko-austrijskog rata 1593. povećan je promet preko Lješa, a potom i preko Drača. Kože za Ankonu transportovao je 1593. godine Isak Saso,⁵⁴ verovatno valonski Jevrejin. I deset godina kasnije *kordovan* (kozja koža) se nalazio na vrhu izvozne liste lješke luke.⁵⁵ U isto vreme, preko Dubrovnika, stizale su u Lješ tkanine iz Italije.⁵⁶ Slično je bilo i sa Dračem, samo s tim što je u poslednjoj poludeceniji XVI veka ova luka više služila kao uvozna (vunene i svilene tkanine, hartija) nego izvozna.⁵⁷ Od 1601. godine preko Drača više su se transportovali koža i proizvodi od kože (*kordovan*, torbice) ili druga roba (aba i sl.) a manje su tu stizale tkanine sa Zapada. Utovar se vršio za Jevreje iz raznih balkanskih gradova (jedan se beleži sa nadimkom *Adami*, tj. Persijanac), no već 1607—1608. godine pripadnici valonskih porodica su se ugnezдили i u ovom pristaništu.⁵⁸

Godina 1593. uticala je i na poslovanje Jevreja u samoj Valoni. Kao i drugi poslovni ljudi, i poznati Danijel Koduto je počev od te godine počeo u Dubrovniku da osigurava robu koju je iz Valone slao u Dubrovnik i dalje, kao i tkanine koje je preko Dubrovnika primao u Valoni.⁵⁹ Ponekad je robu u Valoni ili u Dubrovniku tovario u kompaniji sa valonskim Jevrejnom Araham.⁶⁰ Jednom je u Dubrovniku, zajedno sa Isakom Gracijanom, utovarilo na brod 16 sanduka šećera (u vrednosti od 1.200 talira) za Veneciju.⁶¹ Radeći zajedno sa Isakom Aronom, preko Dubrovnika transportovao je u Ankonu razne vrste kože (jagnjeće, govede, bivolje).⁶² Ipak, izvoz svile za Ankonu i Veneciju bio je karakteristični vid poslovanja Danijela Koduta 1595—1596. godine; pri tome se zapaža i to da se u tim poslovima uvek udruživao sa drugim jevrejskim trgovcima—Mojsijem Elijinim i Ermiamom Ardorm.⁶³ Iz Valone je nešto kasnije (1607) izvezio preko Dubrovnika raznovrsnu robu i Danijelov stric Abraham, i on zajedno s drugim istovernicima,⁶⁴ možda i on zato što mu je nedostajalo sredstava za veće izvozne operacije.

Iz valonske porodice Trink krajem XVI i prvih godina XVII stoleća pojavljuje se u dubrovačkim arhivskim knjigama samo Salamon Trink, i to sam ili, jednom, u društvu Kreskasa Koena, odnosno jednom sa Koenom i Sabatajem Araham; i on je odvezio *kordovan* i druge kože, tvrdu smolu i druge sirovine iz Valone, a u Dubrovniku (i verovatno dalje u Italiji) poručivao vunene i svilene tkanine,

⁵³ Isto, IV, 108—9. — O bojkotu Ankone vid.: Isto, IV, 95—121.

⁵⁴ HAD, *Naul. et secur.* XXIX, 149—51 i 166—67' od 19. do 21. VII 1593.

⁵⁵ HAD, *Naul. et secur.* XLIV, 249—50 od 18. VII 1603. (za Veneciju).

⁵⁶ HAD, *Naul. et secur.* XXXVIII, 248—49 od 22. IV 1594.

⁵⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 63—65 (5. V 1595); XXXVIII, 234—35 (13. VIII 1588); XXXVIII, 26—27' (12. X 1598).

⁵⁸ HAD, *Naul. et secur.* XLII, 87—88' i 88'—90 (28. III 1601), 91—92 (29. III 1601); XLIII, 12'—13' (28. VIII 1601), 246—47 (24. IV 1602); XLV, 94—95 (30. I 1604, za Lješ ili Drač); XLVIII, 73—73' (28. VI 1607, Jeremija Arah), 222 (23. VI 1608, Joša Lunel).

⁵⁹ HAD, *Naul. et secur.* XXIX, 329—30 (9. VII 1593); XXX, 143—48 (9. I 1595); XXXI, 65'—67' (5. V 1595).

⁶⁰ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 147—48 (9. I 1595); XXXV, 14' 15' (3. I 1957).

⁶¹ HAD, *Naul. et secur.* XXXIII, 213—15 od 16. VI 1596.

⁶² HAD, *Naul. et secur.* XXX, 244—45' od 20. II 1595.

⁶³ HAD, *Naul. et secur.* XXIX, 87—88 (18. V 1595); XXXIII, 5'—7 (14. II 1596); XXXIV, 54'—56 (1. VIII 1596).

⁶⁴ HAD, *Naul. et secur.* XLVIII, 11' od 29. I 1607

atlas i druge manufakturne proizvode; u Valonu je slao i metalni novac italijanskih moneta.⁶⁵

Porodica Arah dala je u pomenuto vreme više uglednih trgovaca. Jeremija je, pored ostalog izvezio kordovan u Ankonu, a uvezio iz Dubrovnika atlas, u to vreme u modi, i crvac. U jednom transportu radio je zajedno sa Abrahamom Kodutom a u nekom drugom sa Isakom i Jakobom Gracijano.⁶⁸ Slično je izvezio i uvezio i poslovno snažniji Sabataj Arah (iz Berata!), radeći ponekad sa Isakom i Jakobom Gracijano, kao i rođakom Jeremijom.⁶⁷

Bila su tri trgovca: Gracijano Isak (Elijin), Jakob i Abraham. Za njih je karakteristično da su obično radili udvoje, i to Isak sa Jakobom⁶⁸ i Isak sa Abrahamom⁶⁹ izvozeći kordovan u Ankonu (i ponekad u Veneciju) i uvozeći tkanine i jagnjeća krzna.⁷⁰

Pomenuti Kreskas Koen radio je ili sam ili u kompaniji, na primer sa Isakom Straka⁷¹, Jakobom Benvenistijem⁷² ili Davidom Venturom, pri čemu je utovar

⁶⁵ HAD, *Naut. et secur.* XXX, 162–63' (9. I 1595); XXXV, 235–35' (2. VII 1597); XXXVII, 111'–13 (30. IV 1598, sa K. Koenom i S. Arahom); XXXVIII, 96–98 (30. XII 1598); XXX, i/k, 116–17 (18. VI 1599, sa K. Koenom); 128–29 (25. VI 1599, 2 svitka svile, za Veneciju); 139–40' (24. I 1599, 97 govadih koža, za Ankonu); XL, 18'–19' (6. X 1599) i 212–12' (24. III 1599); XLII, 132'–33' (2. V 1601) (214–15 (14. VII 1601, svitak svile, za Ankonu); XLIX, 68' (17. II 1609); L 42' (25. XI 1612); XXXVII, 185–86 (1. VII 1598, 699 kordovana ukrasnih za Ankonu); 219–20' (17. VII 1598, 880 kordovana i 170 montonina, za Ankonu); XLI, 16'–17' (25. V 1600, 7 bala koža za Ankonu). Ukravane u Dubrovniku obavljao je uvek Salomon Oef.

⁶⁶ HAD, *Naut. et secur.* XXXI, 171–72' (1. VII 1595, sa Sabatajem Arahom, 3.040 komada kordovana, za Ankonu); XXXIII, 228–29, (26. VI 1596, 1.360 kordovana za Ankonu); XXXIV, 258–59 (16. XII 1596, 258 kordovana, za Ankonu); XXXV, 2'–3 (2. I 1597, sa Isakom Jan. Gracijanom, 226–27 (29. II 1597, crvac), 232–233 (2. VII 1597); XXXVII, 28–29 (28. II 1598, sa Sabatajem Arahom, atlas XXXVIII, 64'–65' (10. XII 1598); XXXIX, 148'–49' (2. VII 1599); XLII, 96–97' (13. IV 1601, sa Sabatajem Arahom, 1.210 montonina, za Ankonu); 145' (17. V 1601), 188–89 (18. VI 1601, 7 bala kordovana, za Ankonu); 238–39 (4. V 1601); XLIII, 36–37' (4. IX 1601, 700 kordovana, za Ankonu); 69'–70' 23. X 1611, sa Abrahamom Kodutom), 86–87 (7. XI 1601, 704 kordovana, za Ankonu); XLIV, 58'–59' 12. VIII 1602, atlas).

⁶⁷ HAD, *Naut. et secur.* XII 83'–84' (3. XI 1579, svila, za Veneciju XXVIII, 78'–80 (1. VI 1592, 12 bala kordovana, za Ankonu); 80–82 (1. VI 1592, 8 bala kordovana, za Ankonu); 116–17' (23. VII 1592, 10 1/2 bala kordovana, za Ankonu); XXXI, 223–25 (1. VII 1595, 1.555 kordovana, za Ankonu); XXXIV, 35–36' (28. VII 1596, atlas); 111'–13'; XXX, 50'–51' (23. I 1597), 259–60 (26. VI 1597, 5 bala kordovana, za Ankonu); XXXVI, 53'–54' (7. VIII 1597, 7 bala kordovana, za Ankonu); 80'–81' 2. IX 1597), 107'–9' (2. XI 1597); XXXVII, 233'–34 (13. III 1598, sa Gracijanom, atlas); XXXVIII, 68–67 (10. XII 1598); XXXIX, 73'–74' (27. V 1599, 800 kordovana, za Ankonu) 102'–3' (8. VII 1598, 400 kordovana, za Veneciju); 132'–33 (24. VI 1599, 10 bala kordovana, za Ankonu) 186–87 (6. VIII 1599, 560 kordovana i 100 montonina, za Ankonu); XLI, 11–12 (24. V 1600, 9 bala koža, za Ankonu); 102–3 (7. VIII 1600, 19 bala kordovana, za Ankonu, sa slnom Jeremijom); XLII, 96–97' (3. IV 1601, 1.210 montonina, za Ankonu); 235–36' (19. VII 1601, 1.680 kordovana, za Ankonu).

⁶⁸ HAD, *Naut. secur.* XXXVI, 137'–38' (17. X 1597, jagnjeća krzna iz Dubrovnika), 72–73 (29. VIII 1597, ukrcavanje za anekskog Jevrejina Isaka Pesoa i Davida Venturu); XXXVII, 2–3 (3. I 1598, sa Samuelom de Luisom i Jeremijom Arahom, atlas i jagnjeća krzna, iz Dubrovnika u Valonu) 68'–69' (18. VI 1598, i sa Samuelom Lunelom, 3.000 kordovana, za Ankonu); XXXIX, 97'–98' (8. VI 1599, 1.075 kordovana za Veneciju); 98'–99' (8. VI 1599, i sa Samuelom Lunelom, 1.782 kordovana, za Veneciju); 101–2 (8. VI 1599, samo Isak, 560 kordovana, za Veneciju); XL, 252–53 (27. IV 1600); XLIII, 35–36 (4. IX 1601, samo Isak, 360 kordovana i 376 montonina, za Ankonu); 292–93 (17. IV 1602); XLIV, 42'43' (19. VII 1602); J. Tadić, *Jevreji*, 172.

⁶⁹ HAD, *Naut. et secur.* XXX, 149–50 (9. I 1595, sa Nuriem Salomonom i samuelom Lurielom); XXXIII, 78–79 (1. IV 1596); XXXIV, 110'–111 (12. IX 1596); XXXV, 38'–40 (14. I 1597). — Sam Isak ukrcao je robu u Valoni (XXXIV, 110'–112 (12. IX 1596)).

⁷⁰ HAD, *Naut. et secur.* XXXIII, 134'–35 (2. V 1598, 415 kordovana, za Ankonu); 229'–30' (26. VI 1598, 6 bala kordovana, za Ankonu); XXXV, 177'–78 (9. V 1597, 800 litara voska, za Veneciju); 155–76 (2. VI 1599, bala kordovana i svitak svile za Veneciju); 181'–83 (6. VIII 1599, 1.700 kordovana, za Ankonu); 225–26 (29. VI 1597); 231–32 (2. VII 1597); XXXVIII, 67'–68; (10. XII 1598); XL, 200–1' (17. III 1600); XLI, 103–4' (7. VIII 1600, 5 bala kordovana, za Ankonu); XLII, 133'–34' (4. V 1601); 191'–92' (20. VI 1601, 1.000 kordovana, za Ankonu); 237–38 (19. VII 1601); XLIII, 32–33' (4. IX 1601, 990 kordovana i 30 montonina); XLIV, 32–33; (4. VII 1607) i 56–57 (17. VIII 1602).

⁷¹ HAD, *Naut. et secur.* XXX, 165–166' (svila za Dubrovnik).

⁷² HAD, *Naut. et secur.* XXXII, 58–59 (29. I 1597, sa Emliahom Hazanom); XLI, 172'–74' (20. IX 1600, 4 bala kordovana, za Ankonu).

koža (i ponekad svile i voska u Valoni obavljao Jakob Benvenisti.⁷³

Braća David i Mojsije Jahja poslovali su zajedno,⁷⁴ ali je Mojsije imao i odvojen konto, pokazujući afinitet za robu sa Levanta, mada je ipak najčešće trgovao kožama.⁷⁵

U porodici Hazan nekolicina su aktivno poslovali u Valoni ili preko nje — Aron, koji je uglavnom izvezio kordovan,⁷⁶ Juda⁷⁷, Mojsije Abrahamov⁷⁸ i braća Jakob i Isak.⁷⁹ Toj grani velike porodice Hazan verovatno je pripadao i Elišah.⁸⁰

Slično je bilo i sa porodicom Benvenisti, koja po svojoj prilici cela i nije živela u Valoni. Estruk Benvenisti živio je u Kosturu, ali je robu izvezio u Dubrovnik i dovezio iz njega preko Valone.⁸¹ Njegovi sinovi Mojsije i David su po pravilu zajedno poslovali, i to ne samo preko Valone nego i preko Drača,⁸² a Jakob se nje mešao sa braćom, nego tražio druge partnere;⁸³ međutim, i David⁸⁴

⁷³ HAD, *Naul. et secur.* XXXII, 58—59 [29. I 1597]; XXXII, 174—75 [20. V 1596, tri svitka indiga i jedna tabla kamelota, za Veneciju].

⁷⁴ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 6—7 [2. I 1597, 10 svitka »grane«, tri svitka indiga i dva svitka za-čina], 9—11 [2. I 1597, 8 svitaka »grane« i svitak indiga, za Veneciju], 44 [21. I 1597, 6 table kamelota, za Veneciju], 97—98 [17. III 1597, 3 svitka indiga i začina, za Ankonu], 98—99 [17. III 1597, dva svitka svile, za Veneciju], 133—33' [11. IV 1598, čilimi i indigo], 240—42 [6. VI 1597, indigo], 249—49' [19. VI 1597, dva svitka indiga i jedna bala čilimova, za Veneciju], 250' [bala čilimova, dva svitka indiga, dve table kamelota, za Ankonu]; XXXVI, 36'—37' [30. VIII 1597, 5 svitka indiga, za Ankonu].

⁷⁵ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 130 [3. I 1595, tri bale kordovana, za Veneciju]; XXXIII, 62—63 [20. III 1596, indigo]; XXXIV, 166'—67 [23. X 1596, biber]; XXXVI, 214—15 [16. XII 1597, bala kordovana, za Ankonu], 223—24' [19. XII 1597, tri bale kamelota, za Veneciju]; XXXVII, 72—73 [12. III 1598, svitak karanfilića, za skopskog trgovca Mojsija Bitona]; XXXIX, 12—13 [7. V 1599, svitak šafrana, za Veneciju], 50—51 [18. V 1599, sa Abrahamom Tolijem, 10 bala kordovana i montonina, za Veneciju], 242—43 [13. IX 1599, 800 kordovana i 200 montonina, za Veneciju]. U početnom stadiju poslovanja uz braću se javljaju i dve žene: XXVIII, 260—62 [David i doña Vilida Jahja, 5 svitaka biber]: XXXII, 133'—34 [18. XII 1592, David, Mojsije i Amelide Jahja, 8 tabli kamelota, za Veneciju].

⁷⁶ HAD, *Naul. et secur.* XXXIV, 189 [31. X 1596, kordovan]; XXXVII, 163—64 [8. VI 1598, kordovan], 215—16 [17. VII 1598, 600 kordovana, za Ankonu]; XXXIX, 135—36 [24. VI 1599, 380 kordovana i 390 kordovana, za Ankonu]; XLI, 104—5 [50 bala kordovana, 7. VII 1600, za Ankonu], 177—78 [22. IX 1600, 800 kordovana, za Ankonu], 202—2' [9. XI 1600, 50 kordovana i 43 montonine, za Ankonu]; XLII, 105—6 [6. IX 1601], 189—90 [8. VI 1601, 540 kordovana, za Ankonu]; XLIII, 12'—13' [20. VIII 1601, sa Isakom Pesom iz Ankrone, kordovan].

⁷⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 230—31' [2. VII 1598], 258—59 [26. VI 1597, 9 bala kordovana, za Ankonu]; XLIV, 48—49 [sa Jošuem de Lunelom]. U jednom slučaju [25. VI 1596, *Naul. et secur.* XXXII, 217—19] on je, radeći za braću Benvenisti, preko Salamona Oefa izvršio neko osiguranje koža iz Dubrovnika za Ankonu.

⁷⁸ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 51—52 [7. VIII 1597, 12 bala kože, za Ankonu]; XLI, 84—85 [28. VII 1600, kordovan].

⁷⁹ HAD, *Naul. et secur.* XXXIV, 113—15 [12. IX 1596, zajedno sa Aronom Hazanom, Isakom Venturom i dvojicom Benvenisti — Abrahamom i Mojsijem]; XXXV, 196—97 [16. V 1597, 7 bala kordovana, za Ankonu]. Poslovanje Jakoba i Abrahama: *Naul. et secur.* XXXI, 213—14 [24. VII 1595, 4 bale kordovana, za Ankonu].

⁸⁰ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 197'98 [16. V 1597, bala koža za Ankonu]; XLI, 173—176 [22. IX 1600, 4 bale kordovana, za Ankonu]; XLII, 218—19 [14. VII 1601, sa Koenom Kreskasom, za Ankonu].

⁸¹ HAD, *Naul. et secur.* XXXVII, 1—2 [5. I 1598], 161'62' [8. VI 1598], 212—13 [17. VII 1598, 634 kordovana, za Ankonu]; XXXVIII, 224—25 [30. III 1599], 251'—53 [26. IV 1599, sa sinom Jakobom]; XXXIX, 72—73' [27. V 1597, 300 kordovana, za Ankonu], 38—39 [14. VI 1599, 300 kordovana, za Ankonu], 75—76' [27. V 1599, 300 kordovana, za Ankonu], 147—48' [24. VII 1599], 187'—88' [6. VIII 1599, 1.200 kordovana, za Ankonu].

⁸² HAD, *Naul. et secur.* XXXIX, 113'—114' [18. VI 1599]; XLI, 85—86 [28. VII 1600]; 178—79 [22. IX 1600, 600 kordovana, za Ankonu], 204'—85' [9. XI 1600, 570 kordovana, za Ankonu]; XLII, 97'—98' [4. IV 1601, Drač — Venecija]; XLIII, 17—18 [20. VIII 1601, kordovan i svila, preko Drača].

⁸³ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 125—26' [31. III 1597, robu u Valoni ukrcao je Davidu Kabilju], 5—6 [2. I 1597, ukrcao robu u Valoni za Davida Kabilju], 126'—127' [31. III 1597, ukrcao robu u Valoni Dimu Nikolinom], 229—30 [2. VII 1597]; XLI, 39'—40' [14. VI 1600], 100'—1' [17. VIII 1600, 5 bala kordovana za Ankonu], 188'—89 [6. VIII 1599, 277 kordovana, za Ankonu], 205'—19 [9. XI 1600, 480 kordovana za Ankonu]; XLIII, 18'—19 [20. VIII 1601, kordovan], 198—99 [8. IV 1602, sa Jakobom Bendanonom]. Sa braćom Mojsijem i jednim dubrovačkim kompanijom osigurao je Majra Benvenisti na tablu kamelota za Ankonu (*Naul. et secur.* XL, 240'—0' od 14. IV 1600).

⁸⁴ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 209—11 [15. XII 1597, 4 table kamelota, za Ankonu]. XXXIX, 93—94 [7. VI 1599, dve bale kordovana, za Ankonu].

i Mojsije⁸⁵ su radili i posebno. Gotovo potpuno samostalan prema njima bio je Abraham Benvenisti.⁸⁶ Izgleda da su Abraham, Estruk i Mojsije Baruhov bili stričevići, koji su ponekad radili i zajedno.⁸⁷ Verovatno unuk jednoga od pomenutih članova porodice Benvenisti bio je Benvenisti koji se prvi put javlja maja 1607. izvozom kordovana.⁸⁸ Izvesne veze s pomenutim članovima porodice Benvenisti održavao je i Mair⁸⁹, dok je Josef bio sasvim po strani.⁹⁰

U porodici Maca takođe je bilo nekoliko trgovaca: braća Jakob i Juda Samuelovi,⁹¹ Benvenisti⁹² i Sabataj.⁹³ Mojsijevi, stričevići Sabataj Jakobov⁹⁴ i Sabataj Judin⁹⁵ pa i neki *Sabatai Geutre Mazza*⁹⁶ i najzad Jakob Isakov Maca⁹⁷ i Kain Maca,⁹⁸ Istrija⁹⁹ i Izrael Maca¹⁰⁰. Članovi te porodice bili su poslovno povezani uglavnom sa Venecijom, i izvozili pre svega kordovan.

⁸⁵ HAD, *Naul. et secur.* XXXIII, 133–34' [1050 kordovana, za Ankonu]; XXXV, 195'–6 (6 bala kordovana, za Ankonu); XXXVII, 183–84 (1. VII 1598. sa Abrahamom i Majrom Baruhovim, 800 kordovana, za Ankonu), 216'–17' (17. VII 1598, 1.100 kordovana za Ankonu); XXXVIII, 26'–27' (12. X 1598); XXXIX, 75–76 (27. V 1599, za Ankonu), 134–35 (24. VI 1598, 840 kordovana i 43 govede kože, zajedno sa Isakom Pesom iz Ankone), 78'–80 (27. V 1599, 204 kože, za Ankonu), 190–91 (6. VIII 1599, 460 kordovana i 8 montonina, za Ankonu); XLI, 37'–38 (kordovan i montonine, za Ankonu), 86'–87 (22. IX 1600, 1.894 kordovana, za Ankonu); XLIII, 13'–14' (20. VIII 1601, sa Isakom Pesom i Benvenistom Mojsijevim, kordovan, preko Drača), 229'–30 (17. IV 1602, zajedno sa Isakom Pesom iz Ankone kordovan).

⁸⁶ HAD, *Naul. et secur.* XXXII, 233–34 (26. I 1596, 4 bale kordovana, zajedno sa Isakom Pesom iz Ankone, kordovan); XXXIII, 108–9 (22. V 1596, 4 bale kordovana, za Veneciju); XXXIV, 22'–23' (17. VII 1596, svila za Ankonu), 225–56 (12. XII 1596, kordovan i montonine za Ankonu); XXXV, 58–59 (29. I 1597, sa Kreskasom Koenom i Davidom Venturom); XXXVII, 187'–88 (1. II 1598, 320 kordovana, za Ankonu); XXXVIII, 240'–241 (8. IV 1599); XL, 168'–69 (15. IX 1600, sa Isakom Pesom iz Ankone, kordovan); XLI, 12'–13' (24. V 1600, 6 bale kordovana, za Ankonu); XLII, 93'–94' (3. IV 1601, 998 kordovana, za Ankonu); XLIII, 11–12 (20. VIII 1601, sa Isakom Pesom iz Ankone, kordovan), 20–21 (20. VIII 1601, sa Mojsijem Benvenistijem, kordovan i montonine).

⁸⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXXI, 225–26 (31. VII 1596, Mojsije i Abraham, 710 kordovana, za Ankonu); XXXVII, 182–83 (1. VII 1598, Estruk, Mojsije Baruhov, 1.000 dukata u kordovanu, za Ankonu); XXXIII, 217'–19 (25. VI 1596, Estruk, Mojsije i Abraham, 1.250 kordovana i 150 montonina, za Ankonu).

⁸⁸ HAD, *Naul. et secur.* XLVIII, 92'–93 od 9. V 1607.

⁸⁹ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 57–58 (9. VIII 1597, zajedno sa Kainom, 8 bala kordovana, za Ankonu), 140'–41' (20. X 1597, 3 bale kordovana, za Veneciju); XLI, 214–215 (14. XI 1600, rade za njega Jakob i Mojsije Benvenisti, 12 bala kordovana, za Ankonu).

⁹⁰ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 246'47' (19. VI 1597, 8 bala kože, za Ankonu).

⁹¹ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 166'–68 (9. I 1595); XXXI, 42–43' (11. IV 1595, dve bale kordovana i dva svitka, za Veneciju); XXXV, 18'–19' (18. I 1597, izvoz svile u Veneciju, sa Samuelom Lurielom); XXXVII, 234–39 (17. VIII 1598, Jakob Samuelov i Sabataj Jakobov sa Judom Malmonom ukrcali u Dubrovniku karizeje za Valonu).

⁹² HAD, *Naul. et secur.* XLIX, 200'–1 (24. XI 1609, zajedno sa bratom Sabatajem, utovar u Valoni).

⁹³ HAD, *Naul. et secur.* XLVIII, 28–28' od 27. III 1607 (utovar).

⁹⁴ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 168–69' od 9. I 1595; XXXI, 43'–45 (11. IV 1595, 13 bala kordovana, za Veneciju); XXXV, 174–75 (6. V 1597, 400 kordovana i svitak voska, za Veneciju), 175–76 (6. V 1597, 400 kordovana, za Veneciju); XXXIX, 127'–28' (25. VI 1599, svitak svile, za Veneciju).

⁹⁵ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 197–98 (6. V 1597, 600 kordovana, za Veneciju), 260–60' (26. VI 1597, 5 bala kože, za Ankonu); XXXVI, 171–72 (10. XI 1597, svitak svile, za Veneciju); XXXVIII, 108'–10' njegovih 3440 ukrcanih koža u vrednosti od 1.200 dukata osigurano je u Dubrovniku Sabataj Bulli iz Bitolja), 110'–12 (23. VII 1592, Sabataj Bulli iz Bitolja osigurano je 2.140 koža u vrednosti od 1.200 dukata, za Ankonu); XL, 32–33' (utovar 200 milijara tvrde smole i 100 merica valoneje, što iznosi 700 mlietačkih milijara, za Veneciju); XLVII, 219–19' (10. XI 1606, utovar 265 milijara tvrde smole, za Veneciju).

⁹⁶ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 20–21 (8. I 1597, izvoz svile u Veneciju, sa Sabatajem Malmonom); XLIV, 64–65 (21. VIII 1602, «grana» iz Dubrovnika u Veneciju).

⁹⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 155'–57 od 29. X 1597.

⁹⁸ HAD, *Naul. et secur.* XLV, 152–53 (26. V 1604, sa Vidalom Lunelom, atlas).

⁹⁹ HAD, *Naul. et secur.* XXXI, 41–42 (11. IV 1595, 3 bale kordovana, za Veneciju).

¹⁰⁰ HAD, *Naul. et secur.* XXXIX, 100–1 (8. VI 1599, 210 kordovana, za Veneciju).

Samuel de Lunel se najpre javlja sam a od leta 1600. anonimno se pominju i njegova braća;¹⁰¹ jedan od njih bio je Vidal,¹⁰² a jedan član porodice bio je i Jošua.¹⁰³

Znatan je broj Jevreja u vezi s Valonom, koji se pri beleženju u dubrovačkim arhivskim knjigama ne sreću sa svojim rođacima i svakako nisu pripadali većim trgovačkim porodicama, pri čemu mnogi nisu ni stalno živeli u Valoni. Takvi su: Isak Albala,¹⁰⁴ Baruh Almoslin, koji se rado služio i lješkom i dračkom lukom,¹⁰⁵ David Ventura, koji je radio i sa Vitalom Matalonom (Mantelon),¹⁰⁶ pored koga se u jednom slučaju pominje i Isak Ventura,¹⁰⁷ Izrael Natan,¹⁰⁸ Salomon Moše Kabiljo,¹⁰⁹ Isak Saso,¹¹⁰ Abraham Isakov Vititi¹¹¹ i Mojsije Vititi.¹¹²

Sasvim usamljeno javlja se u dubrovačkim arhivskim knjigama grupa trgovaca i poslovnih ljudi iz Valone. To su, na primer: Ašer Brudo,¹¹³ Juda Ustiel,¹¹⁴ Nuri Salamon i Samuel Luriel,¹¹⁵ Elizah Laza(r),¹¹⁶ Isak Kampeljós,¹¹⁷ Benjamin Elbijas,¹¹⁸ Juda Jakob,¹¹⁹ Abraham Gabi,¹²⁰ Haim Koen¹²¹ i Jakob Isakov.¹²² Verovatno nisu bili iz Valone Eljas Oef,¹²³ Juda i Mojsije Abdula,¹²⁴ Abraham Salamon i Moj-

¹⁰¹ HAD, *Naul. et secur.* XXXV, 40—41 (14. I 1597); XXXVII, 8—9 (5. I 1598); XLI, 74—75 (14. VII 1600).

¹⁰² Kao bet. 98/IV; HAD, *Naul. et secur.* XLIII, 96—97 (12. XII 1601, 200 kordovana, za Ankonu). *Div. conc.* CLXXXIX, 7 (19. I 1600, prevozi robu na istom brodu kao i Halm Maca i Dovani di Nikolo iz Venecije). — Prema J. Tadiću (*Jevreji*, 330) porodica Lunel vodila je poreklo iz Firence.

¹⁰³ HAD, *Naul. et secur.* XLVIII, 36—36 (27. IV 1607, utovar robe); XXIX, 100—02 (24. V 1593, utovar za Ankonu).

¹⁰⁴ HAD, *Naul. et secur.* XLIX, 234 (20. IV 1610, kordovan).

¹⁰⁵ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 184—85 (1. XII 1597); XXXVII, 248—49 (22. IV 1599, vunene tkanine, karizeje i kalaj za Lješ); XLI, 108—04 (17. XII 1599), 201—203 (17. III 1600); XLI, 91—92 (29. III 1601, utovar robe u Draču); *Div. for.* I, 276—7 (3. XII 1593, utovar kordovana, montonina, blvojljih koža i skjavina sa krznom u Lješ), 278—79 (utovar kordovana i druge robe u Lješu obavio je Juda Kavalier).

¹⁰⁶ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 72—73 (29. VIII 1597, on je radio zajedno sa Isakom Pesom iz Ankone; kože za njega ukrkali su u Valoni Isak i Jakob Gracijano; XXXVII, 131—32 (7. V 1598, sa Isakom Pesom, kordovan), 152—53 (18. V 1598, sa Vidalom Matalonom, kordovan), 217—19 (17. VII 1598, dve grupe kordovana, zajedno sa Isakom Pesom i Vidalom Matalonom, za Ankonu); XXXVII, 219—20 (24. III 1599); XXXIX, 131—32 (24. VI 1599, sa Vidalom Matalonom, 15 bala koža, za Ankonu), 184—85 (6. VIII 1599, 1.210 koža, za Ankonu); XLI, 35—37 (14. VI 1600, kordovana i svila), 105—06 (7. VIII 1600, 9 bala kordovana, za Ankonu), 175—76 (22. IX 1600, kordovan i tabla mokasina, zajedno sa Vidalom Matalonom, za Ankonu), 203—04 (9. XII 1600, sa Vidalom Matalonom, svitak svile, za Ankonu); XLIII, 16—17 (20. VIII 1601, sa Vidalom Matalonom i Isakom Pesom, kordovan u Draču).

¹⁰⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXXVII, 113—14 (30. IV 1598, njih dvojica i Vidal Matalon, utovar robe).

¹⁰⁸ HAD, *Naul. et secur.* XXXVIII, 95—96 (30. XII 1598); XXXIX, 115—16 (18. VI 1599); XL, 122—23 (13. I 1600); XLI, 48—49 (23. VI 1600, karizeje i ugarski dukati, za Valonu).

¹⁰⁹ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 70—71 (29. VIII 1597, tvrda smola za Dubrovnik; *Div. for.* VII, 111 (13. VI 1596, njegova menica od 2.500 ugarskih dukata, trasirana na Salomona Oefa).

¹¹⁰ HAD, *Naul. et secur.* XXVIII, 274—76 (18. XII 1592, za njih rade Salomon Kabiljo, Jakob i Mojsije Bendanon, atlas iz Ankone za Dubrovnik); XXIX, 35—37 (23. II 1593, 4 table kamelota, za Veneciju); XXXVII, 259—60 (1. XII 1592, utovar 740 kordovana, za Veneciju).

¹¹¹ HAD, *Naul. et secur.* XLVII, 63—63 (skjavina i sirovo krzno), 78—78 (29. V 1606, tkanine ukrancane u Herceg-Novom za Valonu).

¹¹² HAD, *Naul. et secur.* XLIX, 159 (15. VIII 1609, tkanine i novac iz Dubrovnika za Valonu).

¹¹³ HAD, *Naul. et secur.* XL, 121—22 (3. I 1600, roba iz Valone za Dubrovnik).

¹¹⁴ HAD, *Naul. et secur.* XXXVI, 154—55 (27. X 1597, dva svitka «grane»).

¹¹⁵ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 149—50 (9. I 1595, sa Isakom i Abrahamom Gracijano) — Mada je Samuel pogrešno označen kao Samuel de Lune ili obrnuto, možda je Luriel pogrešno označen prezime (*Isto*, XXXVII, 2—3 od 5. I 1598, sa Isakom i Jakobom Gracijano i sa Jeremijom Arahom).

¹¹⁶ HAD, *Naul. et secur.* XLI, 35—36 (14. VI 1600, 240 komada kordovana, 19 govodih koža i 1.250 torbica za Dubrovnik).

¹¹⁷ HAD, *Naul. et secur.* XXXVIII, 239—240 od 8. IV 1599.

¹¹⁸ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 172—173 (svitak grane Benjaminovim tovari u Valoni na ime Isaka Eljasa i zaključuje osiguranje u Dubrovniku).

¹¹⁹ HAD, *Naul. et secur.* XLIII, 233—234 od 17. IV 1602.

¹²⁰ HAD, *Naul. et secur.* XLV, 193—194 od 8. VII 1604 (270 kordovana).

¹²¹ HAD, *Naul. et secur.* XLV, 196—197 (540 kordovana).

¹²² HAD, *Naul. et secur.* XXX, 169—170 od 10. I 1595 (utovar svile).

¹²³ HAD, *Naul. et secur.* XL, 195—196 od 15. III 1600.

¹²⁴ HAD, *Naul. et secur.* XXX, 171—172 od 9. I 1595 (svila).

sije Emanuel,¹²⁵ te Juda Jakobov Stamboli,¹²⁶ iako se za sve njih roba tovarila u Valoni. Malo ima verovatnoće da su bili iz Valone trgovci kojima su stizale tkanine u Valonu — Salamon Alalaga¹²⁷ i Mojsije Marufo.¹²⁸

Nije isključeno da neki ranije pobrojani trgovci, iako je za njih utovar obavljao u Valoni, nisu stanovali u Valoni nego su ukrcavanje obavljali preko poslovnih agenata. Opredeljivanje stalnog mesta boravka naročito je teško ako se neko ime samo jednom ili dvared javi, i to naročito u grupi ljudi kod kojih, pošto su u skupini, svi svakako nisu bili iz istog mesta, nego je grupa poslovnih ljudi predstavljala osnovnu mrežu.¹²⁹ Profesor Jorjo Tadić smatra da su u Anconi živeli sledeći Jevreji koji se beleže u vezi s tovarima u Valoni: Abraham Benvenisti (rodnom iz Kostura), Vidal Mantelon, Mojsije Benvenisti, David i Isak Ventura, Jošua Lunel i Mojsije Bensipa; kao Valonca, pak, beleži Benvenistija Sumelija (1605), hahala Perazija Formona i njegovog zeta Abraham Vitičija (1602).¹³⁰ Bez ikakve je sumnje da se i za račun nekih dubrovačkih Jevreja, bez ikakvog ličnog prisustva, vršio utovar robe u albanskim lukama, naročito u Draču i Lješiu.¹³¹ Najkarakterističniji primer je svakako veliki utovar za Isaka Pesoa, koji iz Ankone nije prelazio preko Jadrana.

Preko Valone izvozili su se i proizvodi beratskog kraja, u prvom redu svila. Krajem XVI veka u Beratu je verovatno već postojala mala jevrejska naseobina, čiji je najpoznatiji izvoznik bio Salamon Albala.¹³² Kao stanovnici Beograda (Berata) beleže se dalje: Jakob Judin,¹³³ i Sabataj Arah.¹³⁴ Valona je uopšte bila privlačan centar, naročito za italijanske Jevreje, tako da su se, preko Dubrovnika, u Valonu useljavali i kasnije, na primer 1591. godine.¹³⁵

Takvo poslovanje pomagali su poslovni agenti u izvesnim prilikama,¹³⁶ u Albaniji krajem XVI veka, naročito u Lješiu i Draču, ali i neki pomorci, kako Dubrovčani tako i Peraštani i stanovnici albanskih luka, koji su se specijalizovali za prevoz određene vrste robe svojim ladicama na određene relacije. Među brodarima iz Albanije u ovom prometu robe jevrejskih trgovaca iz albanskih luka posebno treba pomenuti Perviš-rajsa iz Drača, koji je stalno plovio na relaciji

¹²⁵ HAD, *Naut. et secur.* XLII, 239'—240' od 19. VII 1601.

¹²⁶ HAD, *Naut. et secur.* XLIV, 40—41 od 19. VII 1602.

¹²⁷ HAD, *Naut. et secur.* XXXI, 156—158' od 26. I 1595.

¹²⁸ HAD, *Naut. et secur.* XI 160' od 24. VIII 1609.

¹²⁹ Kod nekih kompanija teško je ustanoviti koji je delovao u Veneciji. S proleća 1602. na primer, Baruh Benbaruh i Baruh Samuelo utovarali su vosak za Dubrovnik (HAD, *Naut. et secur.* XLVIII, 235'—236'), a u leto iste godine Baruh Benbaruh i David Lindža (?) robu za Dubrovnik (XLIV, 39—40).

¹³⁰ J. Tadić, *n. d.*, 168 i 387.

¹³¹ Jedan primer iz 1601. godine: HAD, *Naut. et secur.* XLII, 103'—104' (kordovan Isaka Ergasa utovaren u Draču); iz 1598: XXXVII, 88—88' (Dubrovčani Jevrejinu utovaraju robu u Valoni za Dubrovnik); J. Tadić, *n. d.*, 228 (prenos drvenih dasaka iz Valone za Veneciju za dubrovačkog Jevrejina Salamona Oefa 1597. godine); primer iz 1604. godine: *Naut. et secur.* XLI, 234—235 (utovar kordovana u Draču za dubrovačkog Jevrejina Davida Koena).

¹³² HAD, *Naut. et secur.* XXVIII, 108—10' (23. VII 1592, 8 bala kordovana, za Ankonu); XXXIX, 100'—02 (24. V 1593, utovar za Ankonu); XXX, 163'—65 (svila i kordovan); XXXI, 156'—58 (26. VI 1595); XXXV, 3'—4 (2. I 1597, utovar), 20—21' (8. I 1597, svila, za Veneciju), 124'—25 (31. III 1597), 194'—95 (16. V 1597, 9 bala kordovana, za Ankonu), 230—30' (2. VII 1597, atlas); XXXVII, 220—21 (24. III 1599); XXXIX, 186—87 (6. VIII 1599, 1.180 kordovana, za Ankonu); XL, 15'—16' (6. X 1599), 51—52 (9. XI 1599), 199—200 (17. III 1600); XLII, 195'—96 (20. VI 1601, 1.000 kordovana, za Ankonu); XLIII, 83'—84' (7. XI 1601, 217 kordovana, svitak svile za Ankonu); XLIV, 6'—8 (15. V 1602, vuna iz Drača za Dubrovnik, sa Josefom Bensipom), 57—58 (12. VII 1602); XLV, 190—91 (8. VII 1604).

¹³³ HAD, *Naut. et secur.* XXX, 153'—62 (9. I 1595, utovar svile).

¹³⁴ HAD, *Naut. et secur.* XXX, 160'—62 (9. I 1591, utovar svile).

¹³⁵ HAD, *Div. not.* CXXV, 173—73' (19. II 1591, prevoz 20 Jevreja iz Dubrovnika u Valonu brodom vatskog Grka Šidera Mihalića).

¹³⁶ Zbog toga ponekad i nije navođen kracač: HAD, *Naut. et secur.* XXXVI, 169'—70 (10. XI 1597, svila za Veneciju); XXXVII, 87—88' (26. III 1596); XXXVIII, 162—63' (11. II 1599).

Va'ona — Dubrovnik. Ranija direktna plovidba iz Albanije u Ankonu krajem XVI veka uglavnom je napuštena, tako da se roba manjim plovnim objektima dovozila u Dubrovnik, a potom većim dubrovačkim brodovima (navama) transportovala preko mora.

Početkom XVII veka trgovina arbanaških Jevreja pokazuje iste kolotečine, predmete prometa i poslovne običaje kao i razmena dobara i novca poslednjih decenija prethodnog stoleća, samo s nekim akcentima, uz proširenje izvozne liste. Koža, u prvom redu kordovan, i u to vreme nalazila se u centru pažnje.¹³⁷ Izvoz smole, kao i sredinom XVI veka, predstavljao je unosan posao.¹³⁸ Izvozili su se i vino¹³⁹, *valonea* (hrastove šišarke za štavljenje koža)¹⁴⁰ i daske.¹⁴¹ Posebno je karakterističan izvoz žitarica i dvopeka,¹⁴² pošto se tom trgovačkom branšom Jevreji u većini zapadnih hrišćanskih zemalja nisu smeli baviti. Od uvoznih artikala na prvom mestu treba pomenuti vunene (naročito karizeja iz Engleske) i svilene (osobito atlas) tkanine.¹⁴³ Tkanine su ponekad u Dubrovniku davane valonskim Jevrejima i na kredit.¹⁴⁴

Bilo je slučajeva da su valonski Jevreji zbog ličnih ili poslovnih prekršaja zatvarani u Dubrovniku. Da bi im se omogućilo da izađu iz zatvora, obično bi se javili jamci ili bi koji od njihovih sunarodnika za okrivljenog ulazio u zatvor.¹⁴⁵ Jevreji, posebno valonski, mnogo su stradali u brodolomima¹⁴⁶ i od uskoka¹⁴⁷ odnosno drugih gusara.¹⁴⁸

KREDITNI I MENIČNI POSLOVI JEVREJA U DUBROVNIKU I ALBANIJI

Jevrejin je sve do drugog svetskog rata u većini evropskih zemalja bio prosto pojam čoveka koji se bavi novčarskim poslovima. Isprva, međutim, nije bilo tako, jer su Jevreji dugo vremena ignorisali trgovinu novcem, na koju su

- ¹³⁷ Neki primeri izvoza kordovana i drugih koža valonskih Jevreja: HAD *Naut. et secur.* XLVI, 94—95 (15. IV 1605, ukrcavanje u Valoni za Davida Koena), 145 (18. VII 1605, isto), 146—47 (18. VII 1605, isto, radeći po računu naslednika Jude Karlija u Valoni, za Veneciju), 148—49 (19. VII 1605, ukrcavanje po računu Isaka ili Jude Karlija u Valoni, za Veneciju) 149—50 (19. VII 1605, 585 kordovana iz Valone u Dubrovnik). — J. Tadić pominje za 1601. godinu oko 5.000 raznih koža izvezenih po računu Jevreja iz Drača i Valone za Ankonu i tamošnje Jevreja (Jevreji, 168).
- ¹³⁸ Vid.: HAD, *Div. not. CXXVIII*, 209; *Proc. conc. XIII*, 244—44' (ukrcao ju je u Valoni Sabata) Zoga po računu Jehudi Mace); *Div. for. XII*, 257—58 (isto); J. Tadić, *Jevreji*, 170 (Sabata) Judin, izvoz u Veneciju).
- ¹³⁹ HAD, *Proc. conc. XIII*, 244—44'; *Div. for. XII*, 257—58.
- ¹⁴⁰ HAD, *Proc. conc. XVIII*, 258'—59 (po računu Sabataja i Jude Mace).
- ¹⁴¹ J. Tadić, *Jevreji*, 228 (za Veneciju).
- ¹⁴² J. Tadić, *Jevreji*, 174 (kupovina žita u Valoni 1621), 168 (dvopek, 1600). — Žito koje su dubrovačkom apotekaru Jakobu Julijani septembra 1502. poslala dva Jevrejina (Isto, 52) verovatno je takoda poticalo iz Albanije.
- ¹⁴³ Neki primeri: HAD, *Naut. et secur.* XLVI, 167'—68' (27. VIII 1605, Jeremija Arah), 169—69' (27. VIII 1605, Salomon Trink).
- ¹⁴⁴ HAD, *Div. for. XIII*, 244'—45 (Benvenisti Sumell 11. VII 1605 dobio je u Dubrovniku izvesne vunene tkanine, pa i engleske karizeje na kredit).
- ¹⁴⁵ HAD, *Div. conc. CXC*, 168' (13. V 1603, Muhulu, valonski Jevrejin, stupa u zatvor za Abrahama Vititija).
- ¹⁴⁶ A. Tenenti, *Navirages, corsaires et assurances maritimes à Venise*, Paris 1959, 176 (svila Davida Trinka i Kalina Mace, kordovan Davida Mace, vosak i pokrovci, između Hercega-Novog i Kotora 1596), 270 (kod Valone, osigurao Abraham Tubi), 311 (udac kod Malte, jagnjeća koža, vosak i srebro Haima Mace iz Valone), 356 (kod Korčule, tkanine za Valonu, osigurala 4 Jevreja 30. XII 1602), 480 (kod Hvara, tkanine, osigurali 30. I i 7. II 1606, Vidal de Lunel, iz Venecije, Haim Mace i još dvoje), 564 (udac u vodama Istre, osiguranje 16. VII 1607, za Valonus) — Valonci u grupi Jevreja čija je roba stradala u udosu kod Visa 1586: J. Tadić, *Jevreji*, 232.
- ¹⁴⁷ A. Tenenti, *n. d.*, 14 (raznorsna roba iz Venecije za Valonus, osiguralo 7 Jevreja iz Venecije, među kojima i Haim Mace i Vidal de Lunel), 29, bel. 184 (između Poreča i Rovinja uskoci su u leto 1607. opljačkali brod koji je plavio za Skadar s Turcima i Jevrejima).
- ¹⁴⁸ A. Tenenti, *n. d.*, 333 i 384 (galeon iz Valone gusari opljačkali u vodama Drača).

bili primorani zakonima u hrišćanskim zemljama¹. U balkanskim zemljama pod turskom vlašću Jevreji su već bili poznati zajmodavci, bankari i osiguraci. Na primer, solunski Jevreji, pored ostaloga, preduzimaju u su prvoj polovini XVI stoleća i poslove u vezi sa osiguranjem žetve.² Na zajmodavce Jevreje u Carigradu, Solunu i Nikopolju podigla se, 1535. godine, optužba na Porti, jer su se dužnici hrišćani žalili da ih njihovi kreditori Jevreji u pomenutim gradovima gule velikim interesima i penalima; to je, navodno, toliko razalostilo sultana, da je naredio da se preduzmu drakonske mere kako bi se Jevrejima u njegovom carstvu onemogućilo da se bave novčarskim poslovima.³ Naročito su marani i preseljenici iz Apulije važili u to vreme u Solunu kao izraziti poslovni ljudi, koji su održavali stalan kontakt sa Jevrejima novčarima u oblastima Jadrana.⁴

U Dubrovniku, gradu poznatom po meničnim transakcijama i osiguranjima plovidbe, Jevreji su igrali minimalnu ulogu kao kreditori, u meničnom saobraćaju (sudeći po dubrovačkim zvaničnim izvorima) nisu igrali istaknutiju ulogu (iako bi jevrejski izvori mogli ukazati na istaknutu ulogu ovih Jevreja!), ali su zato bili veoma značajni činioći u poslovima osiguranja transporta (o čemu će se posebno pisati). Tridesetih godina XV veka, na primer, kada privreda u Dubrovniku prelazi na kolosek manufakturne i uopšte intenzivnije privrede, i kada se imena izvesnih poslovnih ljudi (na primer Petra Pantele) sreću na svakom drugom listu knjiga »Dugova« (*Debita notariae*), Jevreji se uopšte ne pominju. Probna ispitivanja nekih knjiga pomenute arhivske serije koncem XVI i u prvim decenijama XVII veka, kad su Jevreji već postigli zavidni položaj u ekonomici Dubrovnika, pokazala su da su Jevreji retki kao zajmodavci, štaviše nešto su čak češći kao dužnici; kao verovnici retko su davali kredite na svotu veću od 200 talira, obično siromašnijim ljudima u gradu, uz uzimanja zaloga, ili i nekim ljudima iz dubrovačkog zaleđa.⁵ U meničnom prometu dubrovački Jevreji stekli su istaknuto mesto tek od četvrte decenije XVII v. pa do *velike trešnje* (1667), upućujući menične poruke u Ankonu, Veneciju, Sofiju, Beograd i u druge veće gradove Otomanskog carstva. U to vreme oni su počeli davati veće zajmove stranim trgovcima.⁶ Veliki stepen povezanosti Jevreja, bez obzira na državne granice, indicirao je potrebu meničnih usluga.⁷

Počev od 20-ih godina XV veka valonski Jevreji su davali zajmove dubrovačkim trgovcima pri kupovini robe. Ti krediti su bili naročito značajni u nabavci žitarica, kada se nije moralo uvek nositi suvo zlato nego se, koristeći jevrejski poslovni aparat, moglo plaćati i menicom. Ova okolnost je bila veoma značajna

¹ Jos. Nehama, n. d., I (1935), 49. — Za pitanje kredita, organizacije prometa, menica i slično Jevreja u zapadnoj Evropi vid.: Georg Caro, *Sozial — und Wirtschaftsgeschichte der Juden in Mittelalter und die Neuzeit*, II, Frankfurt a. M. 1918, 19, 20, 24, 30, 33—35, 41, 87, 97—98, 100, 116, 143, 147, 150, 158, 165, 211, 234, 244—45, 271.

² Jos. Nehama, n. d., II, 131.

³ Isto, 132.

⁴ Isto, 128 i 131; IV, 77.

⁵ HAD, Deb. not. LXXXIX, 230'; XCIV, 116; XCV, 6', 76', 214'—15, 215', 229', 237—37', 257, 264, 265, 266, 268, 272—273; J. Tadić, n. d., 175—176.

⁶ J. Tadić, n. d., 194—196.

⁷ O menicama Jevreja preko Dubrovnika vid.: J. Tadić, *Jevreji*, 162, 172; HAD, Div. not. CXXIX, 61' [4. V 1598, menica Bartolomea Bordanija, trasirana Salomonu Defu u Dubrovniku iz Valone, za isplatu 50 ugarskih dukata Isaku i Jakobu Grčiću u roku od 45 dana po viđenju]; Div. for. VII, 111 [13. XI 1598, menica na 250 ugarskih dukata, Paskvalina Rada Stele, trasirana iz Valone na Salomona Oefa s tim da se isplati 45 dana po viđenju Salomonu Kabilju].

za dubrovačku opštinu, jer takvu povlasticu nisu imali Đenova, Firenca, Venecija i druge mnogoljudne varoši Italije na levantskom tržištu, gde je isplata gotovim novcem predstavljala jednu od ozbiljnih smetnji koje su ograničavale kupovinu.

O kreditnim zahvatima valonskih Jevreja svedoči jedno stručno mišljenje (*responsa*) poznatog soluskog rabina Samuela od Medine, čija aktivnost pada u prve četiri decenije druge polovine XVI veka. U knjizi njegovih *responsa* stoji i sledeće u vezi sa situacijom nastalom kiparskim ratom (1570—1573):

„Upućeno mi je pitanje od strane zajednice u Valoni, gde je preovlađivala praksa među imućnim Jevrejima da zajme novac trgovcima srednjeg sloja koji su hteli da kupe robu i da je otpreme za prodaju u Veneciju. Zajmodavci su dobijali (u Veneciji) 20 do 30% profita koji bi zaradili trgovci, a i oni bi preuzimali izvesnu odgovornost, naime, za pretrpljenu štetu ili gubitke dok je roba bila na putu za Veneciju. Ti su zajmodavci imali običaj da čekaju u Veneciji svoj novac dok roba ne bi bila rasprodana.

Usled izbijanja rata između Turske i Venecije, putovanje između dveju zemalja je bilo zabranjeno i trgovci nisu mogli da otpremaju robu na mesto opredeljenja. Zajmodavci sada odbijaju da sačekaju završetak rata te zahtevaju da im se novac odmah vrati. Oni tvrde da kada su zaključivali taj posao nisu nameravali da čekaju na povratak svog novca neograničeno.“⁴

Kao što se iz ovoga može zaključiti, slično kao i u najvećim jevrejskim naseobinama na Balkanskom poluostrvu, i u Valoni se još pre kiparskog rata obrazovao krug novčara koji nisu bili obični zajmodavci sitnom puku u gradu, nego kreditori izvozne trgovine, uz izvesnu obavezu sličnu onom u osiguranju transporta, ubirući oko 20 do 30% čiste zarade. Ova vest bi potvrđivala ono što je već rečeno za valonske Jevreje iz prvih decenija XV veka, naime, da su i stranim trgovcima pozajmljivali novac koji bi im za proširenje poslova u Valoni zatrebao. Takve poslove prosto je iniciralo veliko izvozno tržište valonske luke.

POSLOVANJE I ŽIVOT JEVREJA U VALONI, LJEŠU I BERATU U XVI I XVII VEKU NA OSNOVU JEVREJSKIH IZVORA

Jevrejski izvori, obično protokoli jevrejskih sudova, koji su nedavno objavljeni, potvrđuju i proširuju navode dubrovačkih i drugih izvora korišćenih u ovom radu. Oni takođe najviše govore o poslovnoj strani života Jevreja u albanskim gradovima.

Godine 1542 (ili čak ranije) jedan Jevrej, žitelj grada Lepanta, po imenu Ezra Faradži, koji se iskrcao u Draču dolazeći brodom iz Venecije, bio je na putu za Elbasan ubijen od jednog janičara (Deli-Topdži) kome je, na svoju nesreću, pokazao nekoliko bisera, što je ponukalo janičara da zaključa da je Jevrej pun para. Ovo je pred jevrejskim sudijama u Valoni (Josef Bar Daniel, Josef Bar Ješua, Haim Semuel Mikaron) posvedočio Anđelo Behar Semuel Koen, a potvrdili su

⁴ Morris S. Goodblatt, *Jewish Life in Turkey in the XVth Century. As Reflected in the Legal Writings of Samuel Di Medina*, New York 1952, 161—162. Prilikom izvoza valoneje za Ankonu jedan dubrovački trgovac uzeo je od jednog valonskog Jevrejina kredit na 20% (HAD, *Div. nor. CX*, 185—85' od 13. XI 1549).

i svedoci Jehuda Maca, Kreškas sin Abrahamov, Hagaj Aprata sin Moše Aprata iz porodice Hazan, pozivajući se na izjave dračkih Turaka i Turaka koji su dolazili iz Elbasana.¹

Jedna menica, načinjena u Veneciji februara 1558. na 100 cekina, svedoči o transportu tkanina iz Venecije u Solun do Lješa morem a potom kopnom. Menica je bila trasirana na kompanjona zajmodavca u Solunu, nekog Josefa, uz odnos od 50 akča za dukat (što je bilo ispod realnog kursa). Brod na kojem su se nalazile tkanine bio je prinuđen zbog bure da se vrati u Ankonu, gde su vlasti konfiskovale sve toware, jer je kod jednog Turčina na brodu nađena sablja.²

O Lješu kao izveznoj luci za proizvode makedonskog stočarstva svedoči jedan dokumenat o poslovanju dvojice jevrejskih kompanjona. Prvi od njih, Natan Cura, uzeo je zajam od turskog bega, pred kojim je drugi kompanjon istupio kao jamac. Prema ugovoru o trgovačkom društvu od 11. novembra 1576. pozajmljenih 400 groša (:1 6.000 akči) uloženo je na panaduru u Struzi u gunjeve (za iznos od 13.167 akči) a za ostatak kupljeno je 990 komada kordovana, što je sve otprilike u Lješ. Za prevoz morem prvi kompanjon preuzeo je 2/3 rizika, a drugi, Aaron Masud, 1/3, s tim što je pored glavnice trebalo plaćati po 10% kamate Turčinu. Prilikom vožnje morem gunjevi su izgubljeni.³

Čest poslovni slučaj prikazuje jedan dokumenat o odlasku broda s robom iz Ankone u Tursku. Brod je krenuo iz ankonske luke bez jednog od krcača pa je, i pored opasnosti od gusara, doplovio u Valonu. Zakasneli krcač je drugim brodom prispeo u Dubrovnik, a potom se uputio kopnom.⁴

Jedan drugi dokumenat o Valoni govori o jednoj žalosnoj ličnoj dogodovštini. Lepa Jevrejka Dina bila je udata i imala je dvoje dece. Jedan Jevrejim hteo je da je ima, te je, po dogovoru s Turcima, prešao u islam, posle čega su Turci primorali i Dinu da primi novu veru, te su je dali kao ženu pomenutom konvertitu. Dina je živela s novim mužem svega tri meseca, pa je, već u drugom stanju, odbegla svom prvom mužu. Ovaj ju je primio i, da bi je zadržao, sam je primio islam, i sa celom porodicom napustio Valonu i prešao da živi u Solun.⁵

Pored stručnih panadura, bili su poznati i oni u Lješu. Na primer, dvojica Jevreja iz Janjine, od kojih je jedan bio poznati izrađivač srebrnih kolana, pošli su 1693. godine na panadur u Lješ, no kad su se našli u ovoj luci, rešili su se da pođu i na panadur u Strugu. Pomenuti zanatlija putovao je do Berata s jednim Arbanasom muslimanom, svojim prijateljem i preprodavcem svoje robe. Potom je Jevrejim pošao ka Elbasanu i u prvom hanu bio ubijen.⁶ I pomenuti dokument ukazuje da su Jevreji, više od svih drugih pripadnika tzv. trgovačkih nacija, bili izloženi razbojništvu i ubistvima iz koristoljublja.

Jedan zanimljiv sudski akt iz prve polovine XVII stoleća ukazuje na to da je Valona bila poslovno primamljivija od Skoplja, i da se tu uvek mogao naći zajam od mesnih Turaka. Dva jevrejska trgovca, jedan iz Valone drugi iz Skoplja, sklopili su sporazum po kojem su jedan drugom ustupali svoje poslovne prostorije:

¹ *Evrejski izvori I*, 323—325.

² *Isto*, 94—95.

³ *Isto*, 201—212.

⁴ *Isto*, 335.

⁵ *Isto*, 68.

⁶ *Evrejski izvori II* (XVI s.), 321—322.

Valonac je u Skoplju poslao momka da trguje, a Skopljanac se preselio u Valonu. Tu su novcem, koji su uzeli na zajam od Turaka, počeli da vode trgovinu, koja, međutim, nije donela plodove, nego je dovela do kraha. Pred turskim kreditorima Valonac je pobjegao u Veneciju a Skopljanac u Skoplje. Posle tri godine verovnici su pomrli i obojica su se vratili u Valonu. U njihovom nezabavljenom magacinu smestio se treći Jevrej. Od njega su kompanjoni tražili 6.000 akči na ime trogodišnjeg najma. Valonac koji je prispeo iz Venecije odmah je stekao nov dućan van Valone.⁷

Za vreme mletačko-turskog rata 1688 (ili 1685) godine valonski Jevreji su bili primorani da napuste svoj grad zbog divljačkog bombardovanja od strane mletačkih brodova, posle kojeg su ih turske vojne snage prisilile na evakuaciju.⁸ Turske vlasti nametnule su i starosedeočima Jevrejima u Beratu i pridošlicama iz Valone teške namete. Na starosedeoce je prevaljena još i jedna nova dažbina, od koje su valonske pridošlice bile oslobođene. S obzirom da su obe strane ostvarivale u gradu dohodak, mesni rabin je odlučio da u isplati nameta podjednako učestvuju obe strane.⁹ Pošto je prošla epidemija kuge, koja je izbila u Beratu 1691. godine, a da bi materijalno pomogao iscrpelo stanovništvo, beglerbeg je naturio pomenuti drugi namet, ali samo starosedeočima. Turski prvaci u mestu žalili su se na obe sinagoge; kad je zatražena svota za Halil-pašu, ona je zatražena od Beračana, jer su Valonci izričito od nameta oslobođeni u bujurulđiji.¹⁰ Jedan deo valonskih pridošlica, desetkovanih od zaraza, posle 1740. godine napustio je Berat i prešao da živi i posluje u Janjini, Bitolju i naročito Kosturu.¹¹

Berat je u jevrejskom svetu bio osobito poznat po tome što je tu skončao poznati izmirski rabin Sabataj Cevi, lažni mesija iz XVII veka koji je pomagao islamizaciju svojih sunarodnika. Njegove pristalice, kojih je bilo prilično u turskim velikim gradovima, pokazale su se vrlo poduzetne, te su, uz učešće Valonaca, od Berata stvorili snažno trgovinsko žarište.¹² Jevreji u Beratu održavali su poslovne i prijateljske odnose naročito sa naseobinom u Kosturu. Odatle su bila oženjena dva brata iz Berata; kad su se 1690. godine preselili u Kostur i primili nasledstvo svoga tasta, beratska opština je zatražila obeštećenje, jer je smanjeni broj poreskih glava jevrejske mesne zajednice morao da daje povećane poreske obaveze; braća su se oslobodila veze sa ranijom naseobinom paušalom od 50.000 akči.¹³

Kao i u XVI veku, i stoleće kasnije kuga je bila stalni pratilac života u jevrejskim naseobinama. Nauka ne raspolaže podacima za Valonu, Lješ i Berat (osim za već navedenu epidemiju 1691), no neće biti mnogo pogrešno ako se, analogijom, navedu vesti o zarazama za Solun. Kuga je tu zabeležena: 1604,

⁷ Isto, 302—303.

⁸ Pouqueville, *Voyage de la Grèce I*, Paris 1820, 348; Jos. Nehama, *n. d.*, V, 151; De la Jonquière, *Histoire de l'Empire Ottoman V*, Paris 1881, 337; *Evrejski Izvori II*, 383.

⁹ *Evrejski Izvori II*, 383. — Kao razlog za iseljenje, pored konkretnih vojnih akcija, Jos. Nehama (IV, 90—91; V, 174) navodi i nezdrav barovit kraj Valone, koji je bio uzrok stalnih epidemija.

¹⁰ *Evrejski Izvori II*, 383—384; Jos. Nehama, *n. d.*, V, 151 (pominje dve sinagoge Beračana i treću Valonsca).

¹¹ Jos. Nehama, *n. d.*, V, 157; K. Jireček, *Valona in Mittelalter, Illyrisch — albanische Forschungen*, zusammengestellt von L. von Thallóczy, Band. I, München — Leipzig 1916, 183.

¹² Jos. Nehama, *n. d.*, V, 151—152 i 150—151, 174.

¹³ *Evrejski Izvori II*, 385—386, 417—418.

¹⁴ Jos. Nehama, *n. d.*, V, 67.

¹⁵ I. — S. Emmanuel, *n. d.*, 264.

1609, 1613, 1618—1620, 1630, 1636, 1640, 1648, 1660, 1667—1669, 1679, 1697. godine,¹⁴ a prema jednom drugom izvoru obaveštenja iz 1612, 1615, 1621, 1626. godine.¹⁵

Tako je, preseljavanjem velike i značajne jevrejske naseobine iz Valone u Berat, a potom i u druge, naročito makedonske centre, prestalo veliko doba života i poslovanja Jevreja u Albaniji, koje je trajalo najpre do konca XIV veka, tj. do mletačkog zauzeća Drača, a potom je sa još više sjaja obnovljeno početkom XVI stoleća, kada su se doseljavali Jevreji iz Španije, Portugaliije i Italije u Valonu. U svakom slučaju, i u Albaniji je pojava Jevreja u nekom naselju značila ne samo postojanje mogućnosti za uspešnu trgovinu i dobru zaradu nego i zametak života i potrošnje jedne urbane sredine sa razvijenom robonovčanom privredom. To važi za Drač i Valonu pre pada ovih varoši u ruke Osmanlija, kao i za Berat, Lješ pa i Skadar u »tursko« doba.

Summary

Еог:мил HRABAK

THE JEWS IN ALBANIA FROM THE END OF THE 13th CENTURY TO THE END OF THE 17th CENTURY AND THEIR RELATIONS TO DUBROVNIK

There are no studies dealing with the Albanian Jews, though there are more archival data on them than on the Jews in other Balkan countries. The author of the present paper has thoroughly examined the funds of the Archives in Dubrovnik and consulted the published Jewish, Turkish and Venetian materials, applying to a certain extent the comparative method to the drawing of conclusions on certain phenomena. The paper comprises only partly the activity of the Jews of Dubrovnik in Albania.

Although the Jews came very early to the Albanian towns (Durazzo and Valona), in all probability at the same time as in the neighbouring Greek towns, the strict archival data concerning them exist only since 1281. The relations of the Jews of Durazzo with Dubrovnik have become more frequent from the middle of the 14th century only, when they usually sold salt to Dubrovnik and bought textiles there. After Durazzo had fallen under the sway of Venice (1392), the Jews in this town first were reduced to poverty and then simply disappeared. Already from the beginning of the 15th century the Jewish colony in Valona assumed the importance of the leading Jewish colony in Albania. The 15th century was the period of stagnancy of the Jewry in Albania. At the end of that century there arrived, without any doubt, also to Valona the German Jews, driving back the "Romaniots", Jews speaking Greek, who lived there before their arrival and who were very well connected with Corfu and the Jewish oases in South Italy. In the first years of the 16th century there came to settle in Valona

¹⁴ Jos. Nehama, n. d. V, 67—69.

¹⁵ I. — S. Emmanuel, n. d. 264.

masses of Jews from the Pyrenean Peninsula. In the 16th century Valona was preponderantly a Jewish town, for the Jews constituted more than a half of the population of Valona (which numbered, at that time, over 4,000 people), the most populated town of Albania in this period. Like in Saloniki, Rome and in other places, there arose in Valona, too, the conflicts between various groups of Jews, having come from different parts of the world. From the middle of the 16th century, the Jews immigrated from Italy, particularly from Ancona, lent the principal characteristic to the colony of Valona.

Since 1520, the Jews of Valone began to make business, by sea via Dubrovnik, with Venice and particularly with Ancona. They imported textiles and other manufactured goods from the West. Since that time they began also to enter into arrangements to export wheat from the region of Valona to Dubrovnik and even to Venice. Like salt in former times, wheat, pitch and cordovan were the main articles on which the inhabitants of Valona founded their prosperity. Their rapid strengthening was very much aided by the fact that they acted as agents and intermediaries to their compatriots from Saloniki and other towns of Macedonia in their business transactions with Italy and Ancona. On this basis the Jews of Valona developed a mighty exchange traffic, granting credits at 20% to 30% interest. In this way they considerably increased the purchases of wheat to the merchants of Dubrovnik and Venice who were not always obliged to carry gold coins on themselves. The goods of Albanian Jews suffered considerable damages at sea by the pirates, in the first place by the uskoks. Among the Jews of Valona there distinguished himself in the first decades of the 16th century Isaac Trink, who was also the first consul of Dubrovnik in Valona. After him, this office was taken by his nephew Angelo Samuel's son who had some serious conflicts with two exporters of Dubrovnik. Towards the middle of the 16th century in addition to the old synagogue there existed also a new one.

In the sixtieth of the 16th century there was considerably increased the commercial importance of Alesio where a Jew of Skoplje was installed as the Jewish "consul". Alesio became the port for the export of leather and wool of Skopje, Macedonian and Kosovo wheat, half-molten ore from the mining basin of Kosovo and of other goods. The importance of Alesio constantly increased, particularly on account of the traffic with Ancona. Since the end of the 16th century the importance of Durazzo begins to increase, first as the port for the importation of textiles. Berat got a small Jewish colony in the course of the 16th century, but the greater merchants appeared in it at the end of the century only and they developed by the mass importation of silk (particularly Salomon Albala). In Scutary there were but a few individual Jews, physicians for instance.

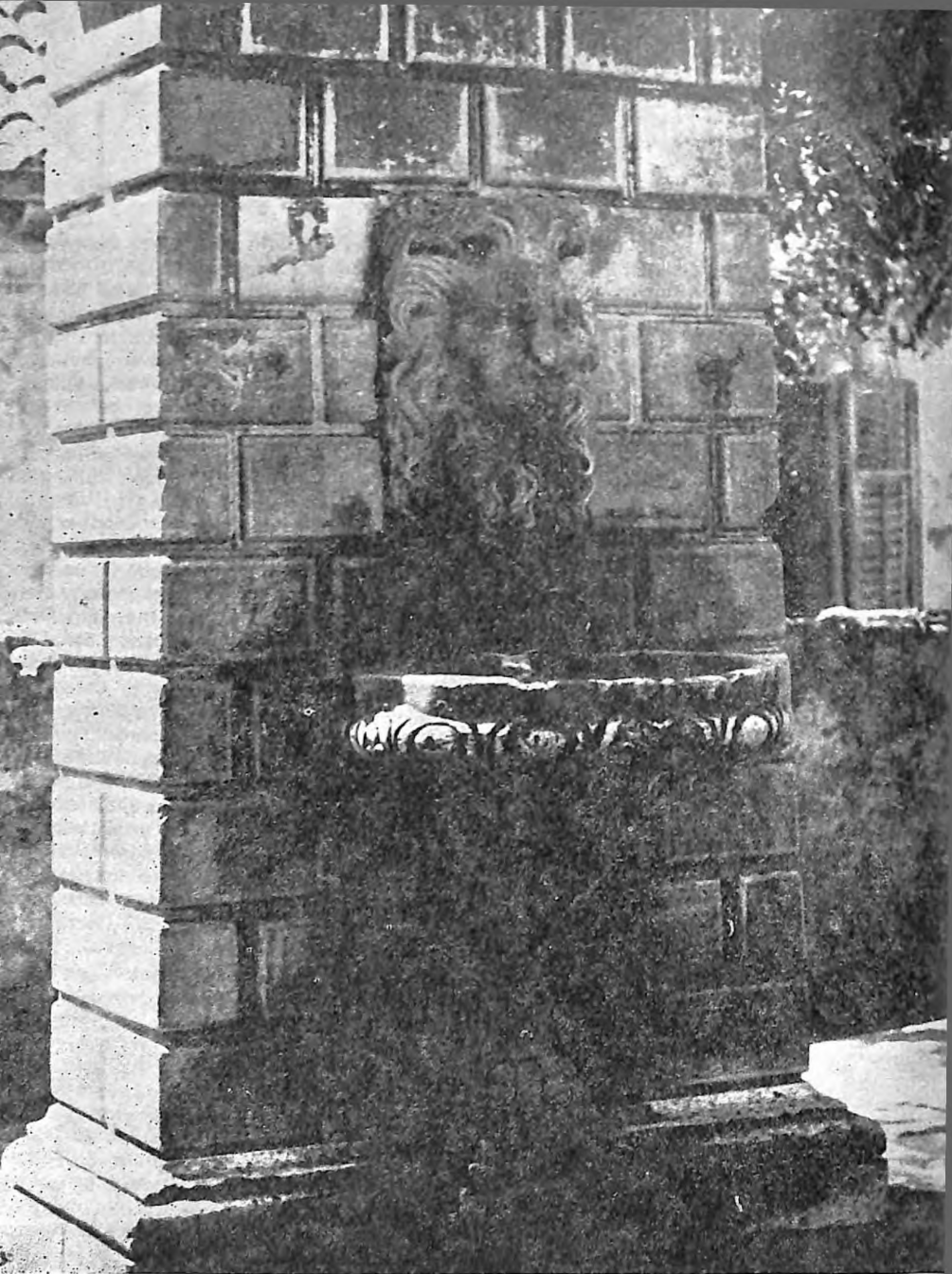
From the sixties on (and almost for a whole century) the consuls of Dubrovnik at Valona were supplied by a Jewish family immigrated from Ancona, named Koduto (Jacob, Daniel, Abraham and Abraham Jr.). The fundamental duties of these Jews-consuls of Dubrovnik at Valona were: assistance in purchasing cereals; redemption of slaves. The slaves were redeemed also by many other Jews, some of whom made a business of it.

The real ascent of Jews in Valona and in Alesio (in addition to Berat and Durazzo) should be dated at the period following the Cyprus war (1570—1573). In Valona or in connection with Valona there existed a dozen of ramified powerful merchant families (Catinella, Trink, Graziano, Arah, Jahja, Hazan, Benvenisti, Maca, afterwards also Cabillo), some of them had their embranchments also in Kastoria, Berat, Alesio, Venice and Ancona. In addition to the above enumerated, there existed also some dozens of other powerful merchants — exporters. Valona exerted a very great attraction upon the Italian Jews and therefore there were constantly occurring immigrations (e.g. in 1591). The main export products of Albanian Jews were: cordovan and other kinds of leather (Valona and Alesio), wheat and sorghum (Valona and Alesio), biscuits (Valona), silk (Berat), pitch and wine (Valona), semimanufactured wood, oak-galls (“valonea”, Valona), enamel ore (Alesio); the importations comprised charysea, satin and other woolen textiles and silks, lamb furs, glassware, etc. Financial affairs (drafts, loans) were connected to export transactions and had no connection to petty consumer's credits and local usury. Up to the thirties of the 16th century, the Jews of Salóniki sent their transports via Valona. Valona was, in the course of the 17th century, developing a greater business activity than, for instance, Skoplje.

Several documents of Jewish and other origins illustrate some aspects of the personal and family life of the Jews of Valona, particularly in the 17th century. The Jews of Valona and of Alesio could not be exterminated by very frequently occurring and violent epidemics no could their business activity be seriously menaced by the piracy and the robberies on the roads of Albania and of Macedonia, but they were ruined by the events of the war. During the Turkish-Venetian war in 1688 the Jews of Valona were obliged to leave their native town and to move to Berat; however, when the plague broke out in this latter town [1691], they scattered in all directions. A part of immigrants from Valona left Berat after 1740 and settled at Janina, Bitolj and Kastoria. There are no data available concerning the destiny of Jews in Alesio and in Durazzo from the 17th century on.

→

»Jevrejska česma« (»Fontana per gli Ebrei«, »Fontana košer«), postavljena sada na Pilama. Prvobitno se nalazila unutar gradskih zidina, kod male Onofrijeve česme. Od te stare »jevrejske česme« iz 1420. g. sačuvan je samo kameni blok sa lavljom glavom i školjka česme koja se oslanja na lavlju šapu.

Ladislao MÜNSTER

PROCES ZBOG »RITUALNOG UBISTVA« U DUBROVNIKU 1502. I TRAGIČNA SMRT LEKARA MOŠE MARALIJA

U ŽIVOTU Mošea Maralija iz Barlete možemo izdvojiti dva jasna perioda. Onaj koji je proveo u Barleti, ne zna se otkada, i koji se završava pri kraju 1494. godine njegovim prelaskom u Dubrovačku Republiku. U ovoj maloj republici on provodi drugi odsek svog života u uspešnom obavljanju lekarskog poziva, sve do 5. avgusta 1502. godine kad je s deseticom Jevreja optužen za navodno ritualno ubistvo neke starice koja je nađena zaklana i izvađena srca: on je noću 10. avgusta svirepo ubijen u svojoj tamničkoj ćeliji. U ovom radu nastojaćemo da rasvetlimo poslednja zbivanja iz Mošeovog života u Barleti, da prikupimo najvažnije podatke o njegovom bavljenju u Dubrovniku do hapšenja i najzad, da reprodukujemo tok procesa prema originalnom kancelarijskom protokolu, napisanom prilikom pojedinačnih iskaza optuženih.

Naš prvi dokument pre svega donosi nekoliko podataka koji se odnose na ličnost Mošea. U spisima njemu posvećenim uvek se govori o nekom Maestru Mošeu ili Mojzeu Marsiliju ili o sinu Marsilija iz Barija. Međutim, iz dokumenta koji ovde iznosimo (*Camera della Sommaria. Registri »Partium«, vol. 41. fol. 85*) jasno se vidi da je Moše Maralio, a ne Marsilio, iz Barlete, a ne iz Barija; jer *Baralium* ili *Barulum* označava Barletu, dok *Barium* označava Bari.

Pomenuti dokument u celini glasi:

Magister Moyses fisico.

Magnifici viri etc. Per par/te de mastro Moyses Mara/-lio, fisico ebreo de Barlecta,/ è stato presentato in questa/ Camera uno memoriale, la/copia delo quale presentibus/interclusa ve remectimo et/ve dicemo et ordinamo che/ epsa recepta, debiate/chiamare avante de vui el / dicto mastro Moyses et / quello vorrà dire/ et allegare circa lo dicto suo/ gravamento, et trovandose esse/re stato in dicto apprezzo agra/vato, secundo se expone, /provedati sia sgravato et/ solum lo pongate in dicto/ apprezzo per quello che iu/stamente li compete, ad tale/ non habia causa de iusta / querela. Certificandove che/essendo stato gravato et per/ vui non se sgravasse, per / questa Camera se commec/-terà ad altro lo sgravamen/-to de dicto Mastro Moyses/ lo che serria con poco vostro/ honore. Et non fati lo contrario etc. et pena de / uncie cento etc. Ex Camera Sum/-marie XXII octobris 1494. Julius de Scorciatis locum/-tenens. F. Coronatus pro / magistro actorum.

Petro de Ragone et Alexan/dro Longo.

Da bismo shvatili sadržaj i važnost ovog dokumenta, treba da kažemo nekoliko reči o instituciji koja se zvala *Regia Camera Summaria*.

Ova kraljevska institucija osnovana je za vreme Alfonsa I Aragonskog. Otpočela je s radom 29. maja 1456. godine s jasno određenim ciljem da rešava građanske i krivične procese u kojima su neposredno ili posredno umešani Jevreji, bilo pojedinačno ili u grupama. Prvi glavni bailo i redovni sudija »*omnium Judeorum*« bio je Frančesko Martorel, koji je spretno obavljao nagodbe, izricao pomilovanja i praštanja i obavljao sve ostale poslove koje je smatrao potrebnim, bez učešća bilo kojeg organa vlade. Naređivao je onima kojima su osporena prava da odmah obnove procese predavši ih u ruke novom magistratu, pod pretnjom kazne razrešenja službenih položaja i naplate kazne od hiljadu unci, jer ova visoka ustanova »*non erat quad nunc ob maiorem protectionem et presidium ipsorum Judeorum cui servi nostri sunt et invenimus*«. Tako su Jevreji podvrgnuti neposrednoj zavisnosti od građanske vlasti, i očekivalo se da prestane »*generalitas verborum et auctoritatem*«. Čak su i sudski službenici, zaduženi da u pojedinih gradovima vode procese, dobijali zvanje »sudija nadležnih za Jevreje« — »*iudice competente de li Judei*«. No za teže slučajeve Jevreji su se morali obratiti određenom sudiji u pomenutoj instituciji *Camera Summaria*.

I pored ovog regulisanja pravnog statusa Jevreja, kad su 1494. godine Francuzi Šarla VIII ušli u Napuljsku Kraljevinu, plemići su otpočeli da pljačkaju sve Jevreje; građanstvu su ostavljali da dovrši njihovo rušilačko delo, a ono za što su smatrali da ima malu ili nikakvu vrednost predavali su plamenu. Cilj ove pljačke bio je da se unište dokazi njihovih mnogobrojnih dugovanja Jevrejima, da se dočepaju zaloga deponovanih u bankama i da dođu do plena. Jer, jasno se zapaža da do ovakvog pljačkanja nije došlo jedino u onim gradovima u kojima su Jevreji na vreme uvideli da treba da se odreknu datih zajmova i da vrate zaloge, tvrdeći da to čine dobrovoljno iz zahvalnosti za povlastice koje su od pre uživali u toj sredini. I u Barleti su Jevreji, prema tvrdnji hrišćana, dopustili »*de loro voluntate*« da se unište sve njihove potvrde o dugovima i prodajama nekretnina. Ali zato što nisu, kako je bilo ugovoreno, brzo vratili zaloge, podvrgnuti su kaznama gubitka pokretne i nepokretne imovine; na suđenju je primenjivana kraljevska sankcija da moraju predati dužnicima ono što im još nisu vratili, pod pretnjom da im se izvrši eksproprijacija imovine.

Pre nego što je otputovao za Dubrovnik, Moše Maralio je uputio jednu molbu instituciji *Regia Camera Summaria*, verovatno smatrajući da je suviše opterećen taksama i tražeći smanjenje sume koja mu je prethodno nametnuta. Da li se toj njegovoj molbi izišlo u susret, nismo utvrdili pre svega zbog toga što u napuljskom Državnom arhivu nismo uspeli da pronađemo dokumente koji bi se na to odnosili. Isto tako je moguće da se Moše već u vreme razmatranja ove njegove molbe nalazio u Dubrovniku.

I zaista, 24. maja 1495. godine dubrovački Senat se obratio svom nadbiskupu, koji se tih dana nalazio u Rimu, da interveniše kod pape da izda dozvolu jevrejskom lekaru Mošeu, koji je u Barleti lečio i hrišćane, da može i u Dubrovniku ukazivati lekarsku pomoć i Jevrejima i hrišćanima, ovo tim pre što su hrišćani u Dubrovniku veoma zadovoljni njegovim lekarskim intervencijama. Pismo Se-

nata propraćeno je i jednim prilogom iz kojeg se vidi da je Moše mogao slobodno obavljati svoje lekarske dužnosti u Napuljskoj Kraljevini (Historijski arhiv u Dubrovniku (dalje: HAD), *Lettere di Levante XVII*, 55.) Iste godine, 11. jula, Senat je odlučio da stupi u pregovore s Mošecom i da ga primi u državnu službu (HAD, *Acta Consilii Rogatorum XXVII*, 207').

Senat se još jednom sastajao, i to 6. avgusta 1495, da bi razmotrio postavljenje Mošea, ali je ovog puta rešio da ga ne uzme u državnu službu. U isto vreme Senat je doneo odluku da Mošea nagradi sa 30 dukata za korisnu lekarsku pomoć koju je ukazivao građanima tokom poslednjih pet meseci (Isto, 210'). Verovatno odgovor Sv. stolice nije sadržavao traženu saglasnost, tako da Moše nije mogao biti postavljen za zvaničnog lekara u službi Republike. Ostao je kao privatni lekar, a bavio se i nekim trgovačkim poslovima. U dubrovačkim aktima pominje se više puta, od 1495. do 1502, kao trgovac i lekar. Te godine su protekle veoma mirno. Mošea su cenili ne samo najviši predstavnici Republike nego i drugi građani. Bio je cenjen i preko granice, među turskim funkcionerima i pravcima u Bosni: oni su ga često pozivali jer su imali poverenje u tačnost njegovih dijagnoza i u njegovo lečenje.

Nesreća je naišla potpuno neočekivano, pa se nameće pomisao da je tu umešana lična osveta nekog drugog lekara koji nije mogao da se na drugi način oslobodi njegove konkurencije. Ali, još verovatnija je pretpostavka da je u pitanju odraz opšte mržnje prema Jevrejima u nižim slojevima stanovništva. Tako je i u Dubrovniku došlo do jednog od onih mračnih procesa u kojima su Jevreji optuživani da su ubili nekog hrišćanina kako bi upotreбили njegovu krv mešajući je sa presnim hlebom (*macot*). Apsurdnost ove tragične optužbe je u tome što ona pogađa upravo Jevreje, čiji verski propisi kategorički zabranjuju upotrebu krvi za ishranu, čak i od najsitnijih životinja. (Dovoljno je setiti se samo onih propisa koji do najmanjih pojedinosti obuhvataju pravila o načinu klanja stoke i živine).

Pored toga, poznato je da su zbog upotrebe ljudske krvi u ishrani optuživani i prvi hrišćani, što je možda proizišlo iz netačnog tumačenja Jevandelja o činu euharistije. U to doba bilo je lako pomešati Jevreje i hrišćane, zbog čega su klevete protiv jednih često bezrazložno ponavljane i protiv drugih. Terulijan je godine 240. branio hrišćane, kao što su to kasnijih vekova činili branioci Jevreja: »Nas smatraju za veoma zločinački narod zbog misterioznog dela da ubijamo decu i da ih jedemo. Protivnici nas optužuju ali se ne staraju da pronađu dokaze za te optužbe. Ako to veruju, neka i dokažu!«.

Apsurdno verovanje da Jevreji ubijaju hrišćansku decu i upotrebljavaju njihovu krv iz verskih pobuda rasprostranilo se od početka XI veka. Već samo objašnjenje optužbe vrlo jasno otkriva taj apsurd. Kad bi, navodno, izvršavali ubistva i upotrebljavali krv hrišćanske dece pomešanu s presnim hlebom, Jevreji bi trebalo da veruju da je euharistička materija u stvari krv Hristova kojom se postiže praštanje svih grehova. Ovo tumačenje je posle ograničeno: nisu svi Jevreji pridavali neku tajanstvenu moć krvi hrišćanske dece, većina čak, o tome ništa nije ni znala. Tu tajnu su znali samo rabini, i samo oni su mešali krv sa brašnom. Vernici su jeli *macot* ne znajući ništa o čudesnom dejstvu te mešavine. To je razlog zbog kojeg se u »ritualnim procesima« obično sreću rabini, a često i lekari.

Mnogi rabini, oni koji su mogli da nastave studije, uspevali su da doktoriraju na medicini, a mnogi lekari proširili bi svoju filozofsku kulturu verskim obrazovanjem, i tako postali, mada samo teorijski, rabini.

Zbog svega navedenog nije bilo slučaja u kojem optužba nije bila slaba i lako opovrgljiva. Jer ako su optuženi Jevreji, bilo rabini ili ne, bili čvrsto ubeđeni da je euharistička materija u stvari krv Hristova, kakvu su, onda, imali potrebu da ubijaju hrišćansku decu? Zar ne bi bilo dovoljno da se samo obrate bilo kojem katoličkom svešteniku izjavivši da čvrsto veruju u natprirodni karakter euharistije, i zamole ga da ih privede na pričest. Ovo osobito važi za rabine i za doktore filozofije i medicine. Tako ne bi snosili teške posledice zbog ubistva nekog hrišćanskog deteta. U mnogim procesima povedenim protiv Jevreja nije ni bilo neophodno da bude u pitanju krv nekog deteta. Tako se i u procesu protiv Mošea Maralija i ostalih optuženih jasno vidi da je za postizanje cilja bila dovoljna krv i bilo koje starice hrišćanke! Epizoda s vađenjem srca i njegovom upotrebom u hrani verovatno je lokalna izmišljotina. Prelistavajući dokumente raznih procesa, o tobožnjim ritualnim ubistvima nije teško utvrditi da nije uvek bio neophodan zahtev da to bude hrišćanska krv. Proces iz Damaska 1840. godine pruža nam varijantu optužbe da je upotrebljena krv bila muslimanska. Prema tome, očigledno je da tobožnja nužnost upotrebe hrišćanske krvi za *macot* predstavlja u stvari samo izgovor, jer u muslimanskoj sredini se to isto tvrdilo za muslimansku krv. Sasvim je jasno da su sve optužbe koje povezuju krv sa oproštajem grehova samo izgovor kojim treba da se opravda i legalizuje jedna monstruoza optužba iza koje se skriva izopačenost izvesnih društvenih sredina. Jer, nije bilo teško da se izmišljenim optužbama, koje nikad nisu bile dokumentovane, probude varvarski instikti neprosvećenih masa. Pri tome je uvek značajnu ulogu igrala mogućnost da se prigrabi imovina optuženih, čak i kad je bila male vrednosti.

Može se, najzad, navesti veliki broj papskih bula, carskih i kraljevskih dekreta u kojima se izjavljuje da su ove optužbe neosnovane. Ali, bavljenje ovom dokumentacijom udaljilo bi nas od cilja postavljenog u ovom radu.

Treba se zadržati na postupku protiv Mošea i njegovih sapatnika utoliko pre što je u delima koja se bave sličnim procesima izostavljeno gotovo sve što se odnosi na slučaj starice iz Dubrovnika. Hronike, koje su do nas dospele daju samo kratak pregled događaja, dok kancelarijski dokumenti o ispitivanju osumnjičenih sve do danas nisu korišćeni. Što se tiče tih dokumenata, treba napomenuti da su — rukopisom gotovo nečitljivim — pisani tako kako je sudija ispitivao jednog po jednog optuženog, i kako je ovaj u polusvesnom stanju, obamro od mučenja, odgovarao na pitanja. Međutim, na jedno važno pitanje ne možemo odgovoriti ni posle pročitanih izlaganja optuženika: nedostaje saslušanje samog Mošea. Kako se to dogodilo, moguće su dve pretpostavke: nedostatak hrabrosti sudijama da muče lekara koji je sedam godina uspešno lečio ili nekog od njih ili nekog iz njihove porodice; ili je, možda, sudijama bio dovoljan iskaz koji su izneli neki od optuženika. Tako na procesu, u kojem je Moše glavni optuženi, nikako ne nailazimo na njega lično, pa se samo iz nekoliko pitanja koje je postavio sudija može naslutiti koliko je njegova ličnost bila tu važna. Ne možemo,

Mučenje zatvorenika pred sudom Inkvizicije u Španiji
(Iz: M. Wurmbrand, *Le Peuple Juif — Quatre mille ans de survivance*, Paris, 1967.)

razume se, isključiti činjenicu da je on lično izišao pred sudije, ali nam nedostaju dokumenti koji to neposredno potvrđuju.

Postoje i druge praznine u ovoj dokumentaciji. Nedostaje početak procesa ili, upravo, izjava prvog optuženog kao i arhivska registracija kancelarijskog rukopisa.

Pokušaćemo da prikupimo imena optuženih. Sigurno je da se pre lista numerisanog sa 27 nalazi tekst saslušanja jednog od optuženih čije se ime ne pominje. Na žalost, ne možemo potpuno tačno dešifrovati ime *Havi* koje se samo jednom pominje; taj *Havi* je 6. avgusta 1502. počeo da daje izjave u vezi s procesom, i to o nekom *Isaku*, i o *Salamonu* čije se ime posle ponovo više puta pominje u izjavama drugih saslušanih lica. Na listu 31 pojavljuje se jednom ime *Morozini*. Na ovom listu, međutim, mnogo je važnija izjava pomenutog *Isaka* — zbog mnogo elemenata koji se odnose na *Mošea*. Zatim se nekoliko puta pominje neki *Miboz* s nekim *Mamulinom*.

Tako, direktno ili indirektno, nailazimo na šest imena optuženih, odnosno na sedam ako dodamo i ime *Mošea*. Nedostaju, sigurno, još najmanje tri imena. Saznajemo da je *Havi*(?) bio sluga Salamonov i da je umro ne izdržavši mučenje, iako je bio mlad. Ista sudbina zadesila je i *Mamulina*.

Uglavnom se vidi da su oni koji su »priznavali« prema želji sudije, tretirani s manje svireposti; drugi, međutim, koji su poricali, podvrgavani su mučenjima: vučeni su konopcima uvis uz ponavljane nagle trzaje, tako da bi se najzad odlučili da govore ili su podlegali mučenju. Čak ni hirurg, koji je uvek prisustvovao mučenjima, nije bio nimalo blag prema Salamonu: posle ponovljenih mučenja na isti okrutan način, kad je čak i sudija posumnjao da ovaj može još izdržati, hirurg je odgovorio da se »slobodno nastavi mučenje bez bojazni da će se slomiti ruka«. I zaista, tako je i bilo, Salamon je izdržao bez fraktura.

Ovaj protokol je pisan dosta iskvarenim venecijanskim dijalektom, s mnogobrojnim ortografskim i gramatičkim greškama, tako da njegovo čitanje i interpretacija zadaju teškoće i upućenim.

Dokument, o kome je reč, u celini glasi:

27.) Che questo non hera via della Zaima, del tempo disse vizino alle 24 hore et de questo iurò per sacramento.

Die VI^a augusti 1502

Havi (?) Judio extracto della prixion del Comune de Raguxlj, ducto in Sala grande ad loco del tormento et spogliato delli sui vestimenti, vestito della veste del tormento et ligato alla corda et costituito davanti Signori iudici del Criminal deli quali capo ser Francesco Signor de Zorgio con li sui honorandi iudici et domandato de plano disse la verità della occision della dicta femmina qual disse nullo modo saper. alifine lo ha mostrato (?) et tirato alla sumità et domandato disse niente saper. Dati a lui tre squasi uno dopo altro sempre domandato della verità, disse non saper altro, ma faciano bene che fosseno buoni et quelli iudij della Zaima, che forse loro lano amazata. Domandato delli nomi delli detti iudij, disse non saper. Item tirato et domandato disse non saper et dato a lui uno squaso et tirato alla sumità, disse lassatime et piano che dirò la verità. Fuo

lassato senza squaso et costituito davanti Signori iudici disse scioglietime della corda et fuo sciolto, dove disse che quelli iudij della Zaima stando qua alla ploce appresso Slaniza ben 7 over 8 de loro parlavano in

28.) saputo ogni cosa et dizevano vigino di 3 over 4 hore et faceno tal homisidio. Et disse che lo suo patron et lui insieme con li dicti iudij sono stati per andare ad so... et essere insieme con loro in ogni cosa ma non credevano che lo fariano si presto ma loro lo fecero senza nuj. Et poi disse che anche lui fuo ad consiglio con loro et suo patron de mazare la dicta femina et fra loro fuo sacramento che non si palesasse insieme cum Isach et za vera quella sera si lui come Salamon suo patron volevano andar a tal homizidio se sapevano che quella notte lo fariano ma non credevano lo facessino tanto presto et disse che quella matina si levarno per tempo per intendere come la cosa passa et forno piglati. Poi disse che fra loro fuo deliberato che lui con lo suo patron restasse de qua et loro de la et si affrontasseno insieme et coxi fezeno et inde alle 24 lui andò et non li trovò poi, andarno tutti dui insieme alle 4 hore de nocte et si afrontorno insieme et lui con un altro iudio alla montagna feno la guardia della via che forno 7 della Zaima et Salamon suo patron fuo ad amazar la ditta femina con altri 6 et Isach hera dentro in la terra et li fuo pigliato lo sangue et tratto lo core, qual lui ha visto et deinde andarno alla Zaima et portorno la dicta cosa.

29.) Et promettendo se trovaranno per la via qualesia cristiano de amazarlo et li beverian lo sangue et mangiariano lo core et domandato disse la verità et disse che deliberorno di mazare la dicta femina et la mazaron, disse verità et camminando quà et là ultimamente disse che quelli iudij della Zaima mazarno la dicta femina et lui fuo presente.

Che lui non la visto minazare, disse la verità, mai volse dire se non parole. Venne senza alfine constricto, poi disse che venuti sette iudij che mazarno la dicta femina et lui staxeva defora et li pigliorno lo sangue et lo core che lui non fuo admazarla.

Domandato come fuo amazata, disse li fuo dato de una petra in testa et poi degogliata et pigliato lo sangue in uno vaso bochal over pignata et poi allo core tratto disseno bisogna per loro sacrificio et che lo possariano almanco oro (?).

Tirato alla sumità et dato a lui uno squaso et tirato disse: lassateme piano che dirò ogni cosa.

Deposto senza squaso. Costituito davanti Signori iudici disse verità che io vidi quando quelli iudij della Zaima alle ploze faseiano insieme consiglio et io me schostai a loro et non volsero parlare più non fidandosi de mi, in dui insieme parlarno de amazare la dicta femina et io quella sera andai

30.) che sta dentro alla tera disse non cognoxa. Domandato se cognoxe uno Salamon iudeo disse che lo cognoxe bene uno de loro et li prometteria di trovare li chavalli. Domandato se lui sa niente della morte di una femina amazata la fusse per la via, disse di zìò non sapere niente nè lui si trovava mai in questo fatto; letta a lui la deposizione de Salamon, disse zìò non esser vero niente.

Tirato alla sumità et dati a lui 3 squasi niente disse, item tirato et domandato niente disse, deposto senza squaso, perchè tramortito.

Deposto dal tormento et lassato stare corpo in sala iazendo.

Isach iudeo extracto della prixione del Comune de Raguxia ducto in sala grande ad loco del tormento, spogliato delli sui vestimenti et vestito della generi del tormento, *ligato alla corda* costituito davanti Signori iudici del criminal et domandato unde intra. Qui bisognaxe disse uno magaxini in magari posasse (?) per la sua roba, lo faio mangiare et dormire là in casa dentro moxa; domandato se cognoxa quelli iudij (che) stanno alla Zaima, disse che li cognoxa poichè sono venuti qualche volta li alla porta li ha parlato et non altrimenti. Domandato se cognoxa li nomi loro, disse no.

»Medico Giudeo« – Moses Hamon, lekar Sulejmana Veličanstvenog u XVI veku, gravira (iz: N. de Nicolay).

31.) Sogna fare questo per fare sacrificio. Domandato se in casa del maestro Moyse ha dicto tal cosa et se hanno saputo, disse haver dicto alli fioli et alla femina ma non mi ricordo se li era presente maestro Moyse et zoè li disse como li detto iudij hanno deliberato di fare tal homizidio, minazado, dalla corda disse la verità; disse hanno dito ogni cosa pontalmente a mastro Moyse. Domandato se da poi la cosa fatta ha parlato del fatto con maestro Moyse, disse haverli parlato. Domandato quello gli disse mastro Moyse, disse niente se non che fazaria. Et disse che quando li fuo dicto per dominum iudicum

di tal homizidio, li fuo dato sacramento di tenere solaro (?) et coxi li promesse de tenere in lato. Et disse che temeva fuo da Mamulini alla ploce et gli disse come per la terra che disse della morte di una femina et lo domandai se l'ano amazato loro, mi disse dessi. Domandato se lui riportò mastro Moyse, disse che si. Domandato quello che li rispose mastro Moyse, disse non fece motto. Domandato se sa quello hanno fatto de lo sangue et de lo core, disse non haverli domandato ma loro li hanno dicto. Et disse che Morosini di facto consiglio tra loro, per la morte della dicta femina, lui venuto ad casa de maestro Moyse li disse qual gli rispose. Domandato quando forno alla ploce a tal consiglio che fuo che per lo saper questo fatto.

a.) Ad casa de Miboz et non mi sono levato quella nocte poterìa esser che lo mio garzon stato là. Et poi disse che facto consiglio davanti alla porta della terra de amazar la dicta femina, io andai con lo mio famiglio ad casa de Miboz et infra ad hora 4 de note ne levamo et andamo alla montagna et trovamo 4. Indi io et lo mio famiglio, convenuto delli detti 7 feze la guardia et nui allora andammo alla casa della dicta femina et rompemmo le porte et fuo percossa la prima volta de uno mogio in testa et de indi sgoliata et tratto lo sangue in uno bochal et poi chavato lo core et portammo via quelli della Zaima et esso con lo suo fante tornarono a casa de Miboz et disse che fuo quello che la percosse et sgolò et trasse lo core. Mamulino iudio preso alla ploce cum altri 9 compagni per gli darabani et ducti in Palagio, et dicto Mamulino in Sala grande ad loco del tormento, spogliato delli sui vestimenti et vestito delli generi del tormento legato alla corda et costituito davanti Signori Iudici del Criminal, delli quali Capo fuo ser Musolin Blediami (?) con li suj honorandi iudici et domandato de plano della verità et prima se lui è stato di di davanti alla terra alla ploce et con chi è stato, disse essere stato per comperar quello li bisogna per ammazare. Domandato se cognoxa uno Isach a morte. Di proximo passato consultando quando hanno partire dicevano insieme se Sabato haveremo i chavali partiremo ogni modo, ma che ogni modo la partita faremmo qualisia homizidio

b.) ex coxi secondo lui poter tenere la promissa de venir domandato se Salamon, suo patron fuo, disse non saper cosa, ma piutoto si che non minazaro alla corda disse la verità, disse che forno sette iudij della Zaima et uno insupra che stà alla terra; ha saputo che parlarno insieme et dissero che ogni modo bisogna mazare uno cristiano et questo loro sendo fatti una volta cristiani, loro non potriano essere assoluti, ma liberi dal peccato, havendo amazato uno cristiano et de quello et da quello pigliassero qualche cosa per fare poi sacrificio modo loro per remissione delli loro peccati et dicevano bisogna fare de qualisia uno che non se posse difendere et poi dissero che meglio possemo fare . . . de quella femina che stà suso per la via et disse non posso più portare tormenti, dico la verità. Et disse che lui ha saputo da quello che farano tal homizidio de tal femina, lo qual homizidio fuo fatto quella nocte che lui non credea lo fariano tanto presto et coxi quella mattina mentre sapeva fare, furno presi. Et disse che anche lo suo patron lo sapea.

c.) Et ad loco dissero che tornassero alla Casa et coxi tornanno. Et disse che per lo sacramento che habiamo fatto insieme io ho suportati questi tratti de corda di non dire la verità da plana. Lecto ad lui ogni cosa de verbo ad verbum et domandato se sono sue parole disse et confessò (?) ogni cosa.

Salomon Iudio extracto dalla presun del Comune de Raguxia, ducto in sala grande ad loco del tormento spogliato dagli suj vestimenti et vestito delli generi del tormento, legato alla corda et costituito davanti Signori iudici inquisitori et domandato de plano della verità dell' occisione della dicta femina disse di giò niente non saper; dati a lui 3 squasi uno dopo l'altro disse niente altro saper. Item tirato alla sumità et domandato disse non saper altro dati a lui altri 3 squasi et domandato, disse niente non saper. Constituto davanti Signori iudici et domandato disse la verità disse non saper altro.

Item tirato alla sumità et domandato disse lassateme, lassato senza squaso et costituito davanti Signori iudici et domandato disse la verità qual disse che multe parole ad nullo proposito et senza altro constructo de uno puro tormento disse la verità. Disse verità et quelli iudij che stanno alla Zaima, stando loro di fora la ploce dixerono (?) questi ragusini non fanno tanto stramazzo non lassando traser dentro la terra dignado

d.) gnosco uno Mamullini domandato se cognoxa uno Salamon con uno suo famiglio stando alla plaza, disse cognoscho. Domandato quando foino alla plaza de compagnia che ragionamento stato tra loro, disse non altro. Domandato se lui ha inteso della occisione de una femina, disse haver inteso. Domandato se hanno parlato insieme de amazar la dicta femina, disse di giò niente non saper. Levato alla sumità et perchè è uomo; lo stesso uomo, in quanto non li fuo dato squasso. Deposto senza squaso et dimandato disse la verità, subito disse rispondere a lui la mano et tirato alla sumità et tenuto uno gran pezzo domandandolo disse la verità disse niente altro non sapere. Deposto dalla corda et visto per mastro consulo Ciroysco sel si potaria tormentare, il quale disse liberatamente senza periculo del rompere della mano si può tormentare et ligato item alla corda et tirato alla sumità et dato a lui uno squaso disse non saper altro. item tirato et domandato disse lassateme piano et coxi fuo deposto senza squaso et costituito davanti Signori iudici et disse haverse trovato presente alla plaza con 6 over 7 iudij della montagna et altri due della ploce fecero consiglio de amazare una femina cristiana et disse che Mamulin quello che primo mentre et altri et disser indi.

e.) Disse com e ho dicto Mamulin hora alpha et o et altri inquisitori che sentivano lecto et dicto ogni cosa, deposto dalla corda et posto in prixione.

Mamulino ligato alla corda et costituito davanti Signori iudici et domandato disse la verità come passò la cosa della occisione della dicta femina, disse che questo lui non sa dire niente ma se vogliamo che per forza diga quello che non ho facto, lo dirò dati a lui tre squasi et domandato niente disse tramortito deposto dal tormento.

Prvo je bio saslušán Havi (?), Salamonov sluga. Prikaz pripreme za mučenje isti je za sve optužene. Pošto je skinuo svoje i obukao odelo za mučenje, vezali su ga i priveli sudiji. Sudija ga je upozorio da govori istinu o ubistvu one žene. Posle negativnog odgovora, vukli su ga uvis sve do tavana, uz tri naizmenična nagla trzaja. Onda je on odgovorio da su to možda Jevreji iz *Zaime*, ne imenujući ih. Ponovo mučen, obećao je da će reći istinu, samo ako ga oslobode kopnoca. Spušten polako, izjavio je da su to učinili Jevreji iz *Zaime*, ili sedmoro ili osmoro onih koji stanuju na *Pločama kod Slanice*, jer su se oni dogovarali da u 3 ili 4 sata izvrše ubistvo. On i njegov gospodar su im prišli, ali nisu verovali da se to može tako brzo obaviti. Sa svojim gospodarom i s prethodno pomenutim se dogovorio da se ništa ne govori *Isaku*. Odlučili su da dvojica stoje s jedne, a ostali s druge strane, i da tako izvrše napad na ženu. Pri tome su on i još jedan Jevrejin čuvali stražu na strani prema brdu; samom ubistvu žene pristupila su sedmorica: oni iz *Zaime* i njegov gospodar Salamon; Isak se nalazio na straži s kopnene strane. Onda je uzeta krv i izvađeno srce. Na pitanje kako je starica ubijena, odgovorio je da je to učinjeno udarcem kamena u glavu, zatim joj je presečeno grlo, uzeta krv i izvučeno srce iz grudi. Sledila je izjava jednog od optuženih čije ime nije jasno napisano. Ovaj je podlegao mučenju. Telo je ostalo na zemlji.

Sledilo je saslušavanje Isaka. On je oklevao, ali kad su mu pripretili, izjavio je kako je, posle izvršenog dela, sve rekao Mošeu.

Upitan za Mošev odgovor Isak je izjavio da je ovaj rekao »da su to samo podmetanja«. Kad su ga upitali da li je Maestro Moše znao šta je učinjeno s krvlju i srcem, odgovorio je da ga on to nije pitao, ali da mu je to svakako rečeno. Zatim je saslušan Miboz. On je izjavio da je sedmero ljudi čuvalo stražu, dok je on sa svojim rođakom produžio do ženine kuće, obio vrata, udario ženu kamenom, presekao joj grlo, sakupio krv u jedan sud, i pošto joj je izvukao srce, sve je to sobom poneo.

Sledilo je salušavanje Mamulina, Salamonovog slugu. Interesantno je ono mesto u njegovoj izjavi gde kaže da je »trebalo ubiti jednog hrišćanina... a oni pošto su nekada bili prevedeni u hrišćanstvo... ne bi mogli biti razrešeni, nego samo oslobođeni od greha; te bi od ubijenog uzeli nešto da bi načinili žrtvu po svome običaju radi oprostaja njihovih grehova...«

Možda je više od svih ostalih morao da propati Salamon, mučen više puta naglim trzajima konopca, što je ponavljano prema dozvoli hirurga. On je izjavio da je Mamulin prvi predložio da se napadne žena. Posle iskaza bio je odveden u zatvor i sada ponovo vraćen pred sudije. Mamulin je rekao da o tome ne zna ništa da kaže, a ukoliko oni žele da kaže ono što nije učinio, on će to reći. Prdvrgnut je tri puta mučenju konopcem, i više nije odgovorio na pitanje. Podlegao je mučenju, te ga ostaviše.

Na žalost, nemamo tekst presude i naročito nam nedostaje zvanična sudska izjava o krivici Mošea. Ono što smo saznali o sudbni optuženih, uzeto je delimično iz *Gli Annali della nobilissima Republica di Ragusa (Annales Ragusini Anonymi)* (Edidit N. Nodilo, Zagrabiae, 1883, pp. 88—89), kao i iz *Notizie aggiunte da mani ignote alle Groniche di Giovanni Gondola* (Edite da N. Nodilo, in *Chronica Ragusina Junii Resti item Joannis Gundulae*, Zagrabiae, 1893, p. 432).

Iz ova dva izvora saznajemo da je » 5. avgusta (1502) uhvaćeno deset Jevreja u Ddubrovniku, zato što je pronađena ubijena neka sirota žena na Pločama iznad vinograda gospodina Marina Junija Gradija (Marin Giugno de'Gradi) na putu koji vodi na *Bergat* ili *Vergato*. Ovi Jevreji su podvrgnuti mučenju u Senatu. Prema iskazima koji su prilikom mučenja konopcem od njih iznuđeni, saznaje se da je to delo njihovih ruku. Pored toga su izjavili da je sa njima bio i Maestro Moše, jevrejski lekar koji je živeo u Dubrovniku; a isti Maestro Moše je priznao da se s njima dogovarao i da su to učinili po njegovom savetu. Od ovih deset Jevreja trojica su izdahnula prilikom mučenja, i bačena su u more prema Lokrumu; a četvoricu su žive spalili na obali. Maestro Moše, lekar, bio je pak ubijen u 3 časa noću zato što su posumnjali da su ga Turci zatražili. I ujutru su njegovo telo spalili, zajedno sa onom četvoricom živih Jevreja, na Pločama, ispod Sv. Antuna; pokupili su pepeo svih tih Jevreja i bacili ga u more. Ostali Jevreji su ostali živi i povukli se van teritorije Dubrovnika prema turskoj granici. Ovo se dogodilo 11. avgusta.«

Maesto Moše bio je dakle, osuđen samo zbog Isakove lažne izjave koja je usledila nakon teškog mučenja, mada ovaj svedok nije priznao lekarovo aktivno učešće: — rekao je, samo, da mu je ovaj predložio ubistvo. Proces je vođen mimo krivičnog postupka koji je kodifikovala Dubrovačka Republika. Sproveden je, pre svega, na brzinu i tajno, jer su se Dubrovčani bojali da će susedni Turci

zatražiti da im predaju Mošea, koga su poznavali i cenili kao veoma sposobnog lekara. Dubrovački senat je postigao svoj cilj, jer je uspeo da uništi čak i pepeo nesrećnog lekara, koji je posle mnogih priznanja i počasti doživeo tako tužan kraj. Proces protiv Maestra Mošea ulazi u niz onih mračnih procesa zbog tobožnjih »ritualnih ubistava« koji su se u raznim zemljama Evrope ponavljali i u kasnijim vekovima. Karlo Ötvös, branilac optuženih Jevreja na procesu Tisza-Eszlar (Mađarska) koji se vodio 1882—3. godine, nazvao je takvu vrstu procesa: »veliki proces koji traje već 2000 godina, i trajaće i nadalje samo zbog ljudske gluposti«. Nadajmo se da je on preterao, mada je čovečanstvo, tehnički toliko unapređeno, u moralnom pogledu još obeleženo tragovima srednjeg veka.

Prevela s italijanskog
Milica Popović

LITERATURA

- N. Bedarride, *Les Juifs en France, en Italie et en Espagne*, Paris 1861.
 V. Bogišić e C. Jireček, *Liber statutorum civitatis Ragusii compositus anno 1272*, Zagrabiae 1904.
 idem e idem, *Monumenta historico-juridica Slavorum Meridionalium*, Vol. IX, Zagrabiae 1904.
 Fr. Carabelliese, *La Puglia nel sec. XV*, Bari 1901.
 E. Carmoly, *Histoire des Médecins Juifs anciens et modernes*, Bruxelles 1841.
 S. De Renzi, *Storia documentata della Scuola medica di Salerno*, Napoli 1857.
 N. Ferorelli, *Gli ebrei nell'Italia meridionale dall'età romana al sec. XVIII*, Torino 1915.
 M. Finzi, *Processi di omicidio rituale e loro ripercussione negli Stati Estensi nel sec. XV e XVI*, Reggio Emilia 1851.
 G. Guerrieri, *Gli ebrei a Brindisi e a Lecce (1409—1497)*, Bari 1900.
 C. Guidetti, *Pro Judaels*, Torino 1894, p. 144.
 M. Gudemann, *Geschichte des Erziehungswesen und Kultur der Juden in Italien*, Wien 1884.
 D. Kaufmann, *Contributions à l'histoire des Juifs en Italie*, »Revue des Études Juives«, vol. XX, 1894.
 P. Kolendić, *Biografska dela Ignjata Đurđevića*, Beograd 1935.
 J. Loeb, *Le saint enfant de la Guardia*, »Revue des Études Juives«, vol. XV, 1887, pp. 203—233.
 S. Loffredo, *Storia della città di Barletta*, Trani 1893.
 V. Manzini, *La superstizione omicida e i sacrifici umani, con particolari riguardi alle accuse contro gli ebrei*, Padova 1930.
 Marin Sanudo, *Diari*. V. 4. oktobar 1501.
 O. Mastroianni, *Sommario degli Atti della Cancelleria di Carlo VIII. a Napoli*, »Arch. Stor. di Napoli«, annata XX.
Monumenta Ragusina, Zagrabiae 1897, vol. V, pp. 6, 66, 104.
 L. Münster, *Una luminosa figura di medico ebreo del Quattrocento, Maestro Elia di Sabbato da Fermo, archiatra pontificio*, Gerusalemme 1956.
 P. Popović, *Jedna lekarska biblioteka u Dubrovniku u XVI stoleću*, Beograd 1932.
 E. Rodocanachi, *Le Saint Siège et les Juifs. Le Ghetto a Rome*, Paris 1891.
 Stern, *Urkundliche Beiträge über die Stellung der Päpste zu den Juden*, Kiel 1894.
 I. Stojanović, *Dubrovačka književnost*, Dubrovnik 1900.
 L. Strack, *Das Blut in Glauben und Aberglauben der Menschheit mit besonderer Berücksichtigung der Volksmedizin und des jüdischen Blutritus*, Berlin, ediz. 8a, 1911.
 J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoleća*, Sarajevo 1937.
 Fr. Trinchera, *Codice aragonese*, Napoli 1936.
 H. Vogelstein und P. Rieger, *Geschichte der Juden in Rom*, Berlin, 1895 Vol. I—II.

Summary

Ladislao MÜNSTER

TRIAL ON "RITUAL MURDER" IN DUBROVNIK IN 1502 AND THE TRAGICAL DEATH OF THE PHYSICIAN MOSHE MARALIO

Basing himself on the documents preserved in the Historical archives of Dubrovnik and in the State Archives of Naples, the author reconstructs the trial which had taken place at Dubrovnik, from the 5th to the 10th of August 1502, against ten Jews on account of the pretended «ritual murder». Among these ten accused was also the physician Moshe Maralio — Maestro Moyses who had come to Dubrovnik from Barletta in Italy in 1494. The author first quotes documents concerning the physician Moshe from the time of his sojourn at Barletta, and after that those concerning his medical practice in Dubrovnik. An interesting document is the letter of the Senate of Dubrovnik, addressed on the 24th of May to the archbishop of Dubrovnik who was at the moment in Rome, by which he was required to procure the permission of the pope that the Jewish physician Moshe be allowed to treat the Cristian patients in the same way as he did it at Barletta, for the Christians of Dubrovnik are very satisfied with his medical interventions. As it seems, the pope declined to give the required permission and Moshe was not nominated to the post of the official physician in the service of the Republic but he continued to be a private physician, esteemed by the whole population including the highest functionaries of the Republic of Dubrovnik and, beyond the limits of that Republic, among the Turkish dignitaries and leaders in Bosnia who invited him very frequently.

Quite unexpectedly and for some unknown reasons — the author presumes that they could be competitive motives of other physicians or a consequence of the general hatred of the Jews — Moshe was accused, together with nine other Jews of Dubrovnik that they, allegedly, had killed an old woman, which was found slain with her heart taken out. The trial was conducted contrary to the criminal procedure codified by the Republic of Dubrovnik. It was led in haste and secretly.

The author quotes the text of the statements given by the accused in the course of the trial, but he points out the fact that many essential details have remained unexplained, for the first two pages of the hearing are lacking and they probably contained the declaration of the physician Moshe. On the preserved

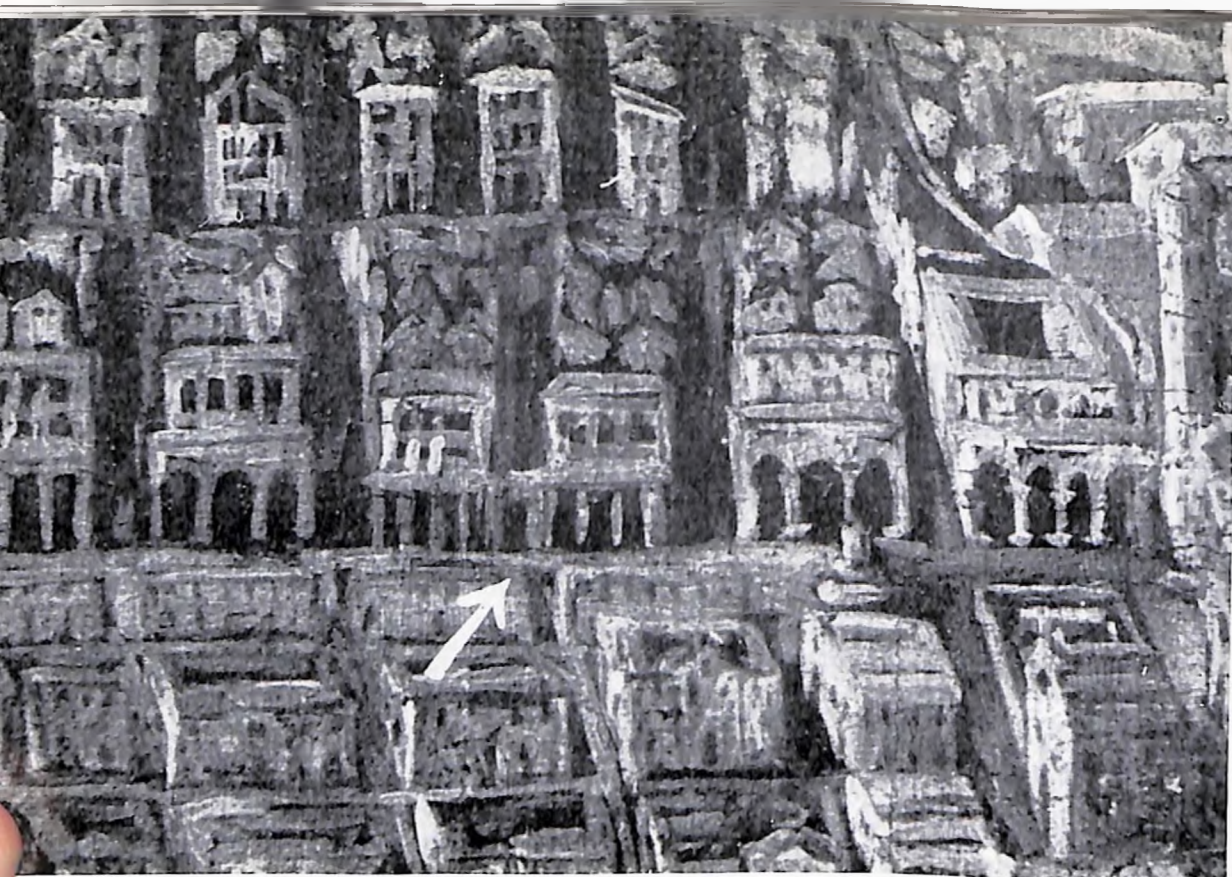
pages his statements do not appear — and it would have been very strange if they had not existed at all — but he is only mentioned by the other accused. The names of three accused are also lacking.

The documents of this trial are a testimony of the cruel tortures to which the accused were put in order to make them "confess" what their judges wished. They were raised up to the ceiling on ropes with repeated jerks which broke their bones. Those who agreed to "confess", suffered less torture. Thus, the accused Havi, after the torture had been repeated, agreed to "confess" how the old woman had been killed. The accused Isaac, menaced with new tortures, also "confessed", declaring that after the murder had been performed, he told everything to Moshe who retorted that "these are only imputations". Characteristical is the statement of one of the accused, Mamulino, who was asserted to have proposed first to attack the old woman. He declared to the judges that he knew nothing to tell about it, but if they wanted him to confess what he had not done, he would tell it. He was tortured three times by the jerks of the rope until he died.

It is known that of the ten accused three were tortured to death and their dead bodies were thrown into the sea. Four of them were burnt alive on the coast on August 11, 1502. The physician Moshe Maralio was murdered in prison during the night of August 10, because the judges suspected that his release might be asked by the Turks and in the following morning his body was burnt at the stake with those four who were burnt alive. Two accused remained in life and they left Dubrovnik in direction of the Turkish frontier.

The author emphasizes that the trial against the physician Moshe Maralio and other nine Jews of Dubrovnik belongs to the category of those sinister trials for the pretended "ritual murders" which have taken place in various countries both in previous and in later centuries.

Detalj sa slike Dubrovnik iz crkve Sv. Domenika, sa kapijama na početku i kraju geta.

Dubrovnik između 1648. i 1658. (Slika iz crkve Sv. Domenika u Dubrovniku, rad nepoznatog majstora.) Strelica pokazuje mesto nekadašnjeg jevrejskog geta (današnje Žudioske ulice). Izuzetan značaj ove slike je u tome, što se na njoj još vide kapije staroga geta, koje su se zaključavale sa spoljne strane pri zalasku sunca, a otvarale u svitanje, čime se sprovodila zabrana o kretanju Jevreja uveče i noću po gradu. Od tih kapija danas nema nikakvog traga na zgradama koje se nalaze na početku i na kraju Žudioske ulice, jer su one, posle ukidanja geta, pretrpele niz građevinskih izmena.

V. N.

(Uz ljubaznu dozvolu samostana Sv. Domenika datu našem Muzeju, sliku je presnimio !. Jovanović.)

Početak Žudioske ulice, snimljena sa Place (snimio Z. Efron).

Žudioska ulica snimljena sa Pelina (snimio Z. Etron).

Branislav M. NEDELJKOVIĆ

PUTNE ISPRAVE DUBROVAČKIH JEVREJA

I

U HISTORIJSKOM arhivu Dubrovniku postoji posebna serija (86-ta) koja nosi naslov *Fedi ed Attestati*. Ona je uvedena 1624. i vođena je gotovo do kraja Republike. U ovu seriju su ušli različiti akti u kojima se konstatuju činjenice pravno relevantne na osnovu ispitivanja sprovedenog putem neke vrste vanparničnog postupka. Tu nalazimo: dokazivanje srodstva, poslovne nesposobnosti, status lica, brodova, umrlice, potvrde o boravištu i t.sl. Za arhivskog radnika očevidno je da su u ovu seriju ušli neki akti koji su dotada ulazili u druge serije (npr. u *Intentiones cancellariae* i dr.). Nema sumnje da je dubrovačka kancelarija tokom vremena htela da izvrši specijalizaciju u svome radu pa je tako došlo i do uvođenja ove serije kao posebne (upor. i seriju *Diversa de Foris* uvedenu 1593. prema *Diversa Cancellariae*).

U *Fedi ed Attestati* (F-A) između ostalog nalazimo i uverenja i potvrde o državljanstvu, *nazionalità*. Izraz *nazionalità* odgovara izrazu *de natione ragusea* koji se u ranijem dobu upotrebljavao u istom smislu u dubrovačkoj kancelariji. Analizom sadržine takvih akata utvrdićemo kasnije da je ovo tumačenje tačno. Uverenje o državljanstvu dobijali su redovno oni koji su kretali na put van otadžbine. Jedan od starijih slučajeva (u ovoj seriji prvi) jeste uverenje dato Vićencu Bratuti da je *on civis noster* i *interpres idiomatis turcici* (F-A I, 63, 20. II 1638). Bratuti je pošao na rad u inostranstvo pa mu je Dubrovačka Republika dala uverenje o državljanstvu i o stručnosti. Uverenje o državljanstvu služilo je kao lična isprava (legitimacija) i kao pasoš. Ovakve vrste isprava Dubrovačka Republika davala je samo svojim državljanima. Doduše, ona je davala neke vrste isprava i stranim državljanima a svojim stanovnicima (tzv. *habitatores*), ali bi tom prilikom naglasila da je vlasnik isprave turski¹ ili, na primer, francuski² podanik. Ispravu o državljanstvu izdavao je sekretarijat na osnovu odluke Veća

¹ *Fedi ed attestati* (dalje: F-A) VIII, 128, 26. X 1795. Ova i sve dalje navedene arhivske serije nalaze se u Historijskom arhivu u Dubrovniku.

² F-A X, 29, 8. V 1798: «Qualmente Anastasio Jagni sia nato di Piccola Cefalonja e che sia suddito francese.»

umoljenih (Senat, *Consilium Rogatorum* = C. R.). To je prirodno, jer državljanstvo je pravna veza pojedinaca koja ga združuje sa državom. Dodajmo da je dubrovačko javno pravo polazilo od shvatanja da Dubrovačka Republika jeste suveren s pravom gospodarenja, gospodarske vlasti prema državljanima; ovi duguju poslušnost (i pokornost) i vernost. Prema podaniku stoji država koja ga može obavezivati na akte, službe, uzdržavanja od izvesnih akata («nečinjenje»). Stara praksa izdavanja naredbi od strane Dubrovačke Republike svima ili određenom pojedincu, kako u zemlji tako i van nje, s pretnjom da će na slučaj prekršaja naredbe biti kažnjen prema nahođenju vlade (*ad voluntatem domini*) ostala je kao načelo vladanja, mada nešto ublaženo. Prema podaniku ne važi novo načelo da nema kazne za delo koje nije predviđeno u zakonu. Upravna vlast prema svome nahođenju stvara krivična dela za koje predviđa kazne zatvora i visoku globu (primera toga imaćemo dalje u tekstu). Državljanin je pravno podložnik, što podrazumeva poslušnost prema zakonima, zakonitim naredbama vlade, ali i prema naredbama upravne vlasti, koje ona izriče po svome nahođenju; tim pre državljanin-podložnik pravno je obavezan da se uzdrži od svih akata koji su ili koji bi mogli biti štetni po Republiku. *Libertas*, koja stoji na zastavama drugoga reda,³ znači slobodu države, Dubrovačke Republike. Kako je Dubrovnik staleška država, valja naglasiti da država ima ličnu suverenost nad članovima svih staleža pa i vladajućeg vlasteoskog staleža. Taj odnos je naglašen i u uverenjima o državljanstvu, odn. putnim ispravama. Pored staleške podele, u Dubrovniku je oštro vođeno računa i o verskoj pripadnosti. U okviru svoga staleškog statusa samo pripadnici državne religije — rimokatoličke — imaju sva prava kao pripadnici odn. staleža. Pripadnost drugim religijama odn. veroispovestima povlači za sobom izvesna ograničenja u statusnim pravima. Protestanata praktično nije bilo, a sigurno je da bi njihov položaj bio najteži. Ostali su trpljeni. U načelu državljanin imaju određene individualne slobode i među njima pravo slobodnog kretanja i slobodnog napuštanja državne teritorije. Dozvolu za putovanje daje Veće umoljenih na molbu zainteresovanog lica. Sloboda putovanja postoji otkako postoji Dubrovnik. Ona imaju pretežno poslovni karakter (bilo je putovanja radi ispunjenja zaveta). Po vekovnim shvatanjima u Gradu, trgovina je osnova, temelj egzistencije same države, odatle i onaj poznati stav da će «propast trgovine biti propast naša». Kao trgovačka država, Dubrovnik je s jedne strane želeo mir unutar svojih državnih granica, starao se da građani budu zadovoljni, i zato u načelu nema arbitrarnih hapšenja i procesa, zato su pred zakonom u privatnopravnom odnosu svi jednaki, svi imaju pravo na sudsku zaštitu, pravo na privatnu imovinu (razume se, u granicama staleških odnosa i prava). S obzirom na strogi staleški poredak u Dubrovniku, ne postoji sloboda političkog rada, niti sloboda zbora i dogovora i udruživanja. Jedinu udruženja su tzv. bratstva, bratovštine, *confraternitates*, koja imaju profesionalni i verski karakter i nad kojima država vodi strogu kontrolu (kao, u ostalom, i nad samom katoličkom crkvom). U staleškoj državi kakva je bila Dubrovačka Republika, *privatna svojina* je podležala mnogim ogra-

³ Prava i glavna zastava Dubrovačke Republike nosi lik sv. Vlahu; zastava u raznim bojama s kvadratom u kojem stoji *Libertas* zastava je drugog reda, *segondaria*.

⁴ Proces iz 1502. i 1622 (J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, Sarajevo 1937, 109—134) čine izuzetak; to važi i za procese protiv veštica, iako ih je bilo nešto više.

ničenjima, u prvom redu baštinska svojina. Raspolaganje zemljom na kojoj je država zadržala vrhovno pravo svojine (Ston i Pelješac, Primorje i Konavli) zavisilo je od zakonskog odobrenja vrhovnog zakonodavnog tela — Velikog veća. Na ostaloj teritoriji u Gradu i van Grada promet dobrima i baštinom bio je slobodan sa izvesnim ograničenjima za inovertike (pravoslavni nisu mogli imati crkvu) dok Jevreji (u dubr. govoru *Žudio*, *Žudioka*, *Žudeli*) u početku nisu mogli imati vlasništvo na kuću (o tome kasnije). To se da zaključiti na osnovu obaveznog stanovanja u getu i obavezne zakupne cene koju su Jevreji morali plaćati (čak i kada su stanovali van geta) i naredbama da se vrate u geto, kao i merama o proširenju geta. Tzv. kirija i njena visina u stvari je, kako ćemo videti, državni, suverenov regal. Ali ako je bilo ograničenja u pogledu baštinske svojine, u pogledu svojine na pokretne stvari i prava trgovanja nije bilo nikakvih ograničenja: tu je važno pravo pune i slobodne svojine (sem povremenih ograničenja u pogledu svojine *karata*, na koje se delila idealna svojina na brodove, ali ova ograničenja su se ticala inoveraca uopšte). Svi su građani imali pravo slobodnog trgovanja, bez obzira na stalešku i versku⁵ pripadnost.

U pogledu slobode unutrašnje i spoljne trgovine Dubrovačka Republika i njeni državljani su bili u vrlo povoljnom položaju. I Turska i mediteranske zemlje su praktikovale slobodnu trgovinu uz naplatu tzv. carina. Uvozna, izvozna i tranzitna carina su jedan od glavnih finansijskih izvora Dubrovačke Republike i, sasvim je prirodno, da je ona podsticala slobodu trgovine kao svoj značajan prihod, ali i kao sredstvo bogaćenja svojih građana. Trgovine nema bez kretanja i prometa kako espapa tako i trgovaca, zato dubrovački državljani putuju slobodno od najstarijih vremena i po moru i po kopnu.

Nemamo u izvorima podataka kakve su u starije doba bile putne isprave privatnih lica, trgovaca. Poklisari, nunciji, sindici dobijali su pored zvaničnih uputstava i verovna pisma (kredencijale), koji su im bili i lična legitimacija i putna isprava. Posle stupanja u vazalski odnos prema Turcima (23. X 1458), Republika katkada daje kopiju sultanove povelje ponekom trgovcu (s obavezom vraćanja). Ali trgovaca je bilo mnogo više no primeraka i kopija povelja (1458. dobijena je jedna na turskom, jedna na grčkom i jedna na srpskom jeziku; 1459. poklisar je imao da donese nekoliko primeraka kopija na srpskom). Verovatno da je kancelarija izdavala neke putne isprave, ali o njima je ostalo malo traga. Imamo sačuvane dokumente o jednom takvom slučaju iz 1521. (*Div. canc. CX*, 19—21, 5. I 1521). On nam može približno dati predstavu o tome kako se putovalo u Tursku. Starooci imanja pok. Aligreta Paskvalovog Kisjeličića sklopili su ugovor sa jednim poslovnim čovekom, P. M. Dobrievićem, koji je imao da pođe u Tursku i tamo raspravi pitanje zaostavštine pok. Kisjeličića. Dobriević je dobio punomoć na srpskom jeziku, pisanu ćirilicom (*in lingua et forma rassiana*), koju je dubrovačka kancelarija potvrdila i overila pečatom. To je imalo da bude legitimacija Dobrievića pred turskim vlastima i poslovnim ljudima (zaostavština je bila pretežno u Olovu, u Bosni); osim toga on je dobio od vlade patentno pismo upućeno dubrovačkim trgovcima s nalogom da se punomoćniku Dobrieviću nađu pri ruci;

⁵ Dubrovnik je u načelu priznavao slobodu veroispovesti, kao što je to rečeno u zakonima o Konavlima u XV veku, ali u praksi su preduzimana i tada, kao i mnogo kasnije, izvesne mere protiv pravoslavnih sveštenika; nije dozvoljavano podizanje pravoslavne crkve i sl.

najzad, dobio je i *hućum* turskog cara po kojem imovina umrlog Dubrovčanina ne ide u bejtulmal već pripada njegovim naslednicima.⁶ Analogno smemo zaključiti da je vlada na zahtev zainteresovanog lica davala putne listove i u drugim slučajevima, u prvom redu trgovcima. Za Tursku bilo je pravilo da putni list bude pisan na srpskom jeziku (i svakako ćirilicom). Nije isključeno da je dubrovački dragoman (turska kancelarija) na izričit zahtev trgovaca davao po odobrenju vlade putni list i na turskom jeziku, naročito onim trgovcima koji su išli u Carigrad ili krajeve u kojima se samo turski govorilo. Inače ima primera da su putne isprave i drugi akti za Bugarsku pisani na srpskom.⁷ Putne isprave za Zapad i Mediteran pisane su po pravilu na italijanskom a uzgred i na latinskom; međutim, za članove porodice Maestro (prilog 5) kancelarija je dala dve isprave: na srpskom potvrdu da su oni rođeni Dubrovčani, a na italijanskom potvrdu da putuju za Levant.

Treba istaći da nam ova serija ne daje potpun popis svih putnih isprava u periodu od 1624. pa do kraja Republike. U *Fedi ed attestati* III, a tergo, fol. 26^r sq., kancelar je sastavio *Nota delle Nazionalità a Persone ancora viventi*, koja obuhvata period od 1712. do 1785. U kancelarovoj noti imamo pomen lica kojih nema u čitavoj seriji i, obratno, niz lica iz serije nije ušao u notu. Prema tome, smemo osnovano zaključiti da su putne isprave mogle biti upisane u seriju F-A ali nisu morale biti upisane. Verovatno da je nota bila sastavljena po nalogu Maloga veća, a podaci za nju su vadeni iz zbirke isprava koje su kancelari držali u posebnim omotima, iz kojih su neke potvrde i uverenja unosili u seriju, a druge nisu (možda vezano za plaćanje kakve takse; nota je pak sastavljena radi pregleda stanja radi sprečavanja zloupotreba). To nije bio prvi slučaj u dubrovačkoj kancelarijskoj praksi. Više je nego sigurno da sve stvari rešene u Malom veću i Veću umoljenih nisu ulazile u konačne zapisnike ta dva veća. U našem slučaju je van spora da niz akata odobrenih u većima, a rešenih u zapisanijima u *Fede ed attestati* nisu zapisani u zapisniku Veća umoljenih (u noti se daju datumi odobrenja u Senatu). Te odluke, kao i niz drugih, ostale su u spisima kancelarije i podelile su sudbinu ostalog materijala koji je propao (uništen?). Primera radi, to možemo utvrditi i za ovu seriju. U prvim knjigama po pravilu imamo samo potvrde i uverenja bez zapisnika u koje je unet ceo dokazni postupak. Međutim, počev od 1785. g. u sveske su inkorporisani i zapisnici o dokaznom postupku, tako da paginacija ne ide po listovima već po predmetima. To se, uostalom, može konstatovati i u drugim slučajevima. Tako imamo seriju *Sentenze*, kod kojih nam u ogromnom broju slučajeva (naročito za starije vreme) nedostaje ceo procesni materijal na osnovu kojeg su donesene presude. Za istoriju je svakako velika šteta što nemamo sudske procesne zapisnike, kao i to što nemamo potpuni popis svih putnih isprava iz mnogostrukih razloga. Za pravnu istoriju je ipak dovoljno da se sačuvalo i ono što nam je ostalo, jer to je dovoljno da utvrdimo kako su izgledale putne isprave, posebno one dubrovačkih Jevreja.

⁶ Upor. prilog 3 i 4; tu je bio u pitanju sličan slučaj, samo sada zaostavština Jevrejske porodice Vitali (1735).

⁷ U Bosanskoj krajini turski službenici i zapovednici su takođe izdavali putne isprave na srpskom jeziku i ćirilicom onim turskim podanicima koji su putovali u Hrvatsku i Sloveniju. Upor. Starine, XI, 27, 34. Verovatno je tako bivalo i na tursko-mletačkoj granici.

II

Putna isprava Jevreja po svojoj formi ne razlikuje se od putnih isprava ostalih dubrovačkih državljana. Ipak u jednoj ispravi⁸ nalazimo odstupanja. Kako je to prvi (bar meni poznati) sačuvani jevrejski putni list, mislim da on reflektuje ono stanje kada su dubrovački Jevreji tretirani više kao stanovnici — *habitatores* — a ne kao državljani. Takav je svakako bio na početku status Jevreja u Dubrovniku. Naime, u državi staleškoj s državnim verom, kakav je bio Dubrovnik, sigurno je da su svi inoverci, pogotovu jedna kompaktna grupa kao što su bili Jevreji, u prvo doba tretirani kao stranci a stanovnici grada Dubrovnika. Tokom vremena preovladalo je gledište da su Jevreji državljani kao i ostali Dubrovčani. Podsetimo da je u Dubrovniku i u ranijim vekovima bilo slučajeva da su stranci koji su duže vremena u njemu živeli postajali državljani dokazivanjem da snose sve terete i obaveze kao i ostali građani. U ovom slučaju to je stanje trajalo kroz više generacija, jer je u pitanju bila grupa druge vere.

1. — Uvodna formula u svim putnim ispravama je ista. Kako je već rečeno, isprave su pisane na dva jezika, na srpskom i italijanskom, pa forma isprave zavisi od toga na kojem jeziku je pisana. Odstupanja su neznatna. U oba slučaja isprava o državljanstvu (odn. putni list) upućena je svima trećim. Na srpskom ona glasi: *Svakomu i komumudrago, komu ove naše knjige pridu i budu prikazane činimo ispunu i cjelovitu vjeru i svjedočimo kako ...*; na italijanskom ona glasi: *»A tutti e singoli, ai quali le presenti nostre perveniranno, e saranno presentate facciamo piena ed indubitata fede ed attestiamo⁹ essendoci così constatato e consta qualmente ...*. Kako vidimo, dubrovačka kancelarija ne zna za putnu ispravu koja bi važila samo za jednu određenu državu (reč je o uvodnoj formuli). Bar takav pasoš nije unet od strane kancelarije u ovu seriju. To izgleda razumljivo: gradovi, male komune, pored velikih država, mnogobrojni su na Mediteranu, posebno u Italiji. Praktično je nemoguće sve ih nabrojati. Moglo se uvek očekivati da će trgovac-putnik navratiti u više njih. U putnim ispravama pisanim na srpskom redovno se naglašava da vlasnik isprave ide u Tursku (sem dva-tri izuzetka, upor. jedan u prilogu 5).

2. — *Vlasnik* putne isprave označen je redovno po imenu i prezimenu. Kod starijih isprava nemamo zanimanje, dok kod onih koje su izdate krajem XVIII stoleća nalazimo podatke o profesiji; kod putnih isprava za vlastelu naglašeno je da su pripadnici vlasteoskog staleža. U jevrejskim putnim ispravama nalazimo gotovo redovno oznaku *Žudio, Ebreo*. Ona nije samo verska oznaka već (pretpostavljam) označava istovremeno i trgovca. Naime u Dubrovačkoj Republici ta dva termina se u životnoj praksi poklapaju; svaki *Žudio* je istovremeno i trgovac, i zato kancelarija, kad je počela da beleži profesiju vlasnika isprave, kod Jevreja nije ništa izmenila, jer su za nju oznaka *Žudio i trgovac* sinonimi. Doduše, bivalo je slučajeva da je kancelarija ponekad u ovakvim ispravama naglašavala da je

⁸ F-a II, 60, 10, XI 1721; upor. prilog 1.

⁹ Iz *»fede»* i *»attestiamo»* izveden je naslov za seriju.

njen vlasnik katolik, ali to je bio obično izuzetan slučaj motivisan izuzetnim i vanrednim prilikama.¹⁰

3. — Posle imena i eventualnog zanimanja (staleške oznake) putna isprava je sadržavala tvrđenje da je vlasnik putne isprave državljanin Dubrovačke Republike. To je sasvim razumljivo, i verovatno da je taj deo isprave vrlo rano sadržavao tu potvrdu. Dubrovačko zakonodavstvo vrlo rano postavlja razliku između Dubrovčanina kao državljanina i stranca (upor. *Stat. III*, 1; 17; *VIII*, 25) i jasno dvoji državljanine od *habitatores* (*Stat. VI*, 25), i ove od prolaznih putnika.

Pitanje je samo od kada Dubrovačka Republika smatra svoje Žudjele državljanima Republike? Sigurno je da su Jevreji u početku bili samo *habitatores*, *habitantes Ragusii* ali ne *cives*, ne *Ragusei*¹¹. Dubrovački zakonodavac ih u prvo vreme tretira kao strance ali ipak kao stalne stanovnike Dubrovnika. Najzad i naziv *consul Haebreorum* za starešinu jevrejske zajednice potvrđivao bi ovo tumačenje. Živeći duže vremena uglavnom na miru¹² u Dubrovačkoj Republici, Jevreji su počeli da budu tretirani u pogledu državljanstva kao *cives civitatis Ragusii*.

Teško je tačno utvrditi kada su od *habitatores* postali *cives*. Ali u XVIII stoletju (a verovatno i ranije) redovno se govori o *gastaldo degli Ebrei*, pa prema tome i to bi govorilo za nov status Jevreja, jer konzul je predstavnik stranaca. Ipak u jednom pasošu na srpskom jeziku iz 1721. g. (vid. prilog 1) rečeno je »Kako Moize sin Samuela Lusene žudio jes rođen ovdj u našem gradu Dubrovniku«. Kancelarija formalno naglašava da je vlasnik isprave stanovnik (*habitor*) grada Dubrovnika i preporučuje ga turskim vlastima isto onako kako čini u svim putnim ispravama svojih državljanina. Taj sačuvani pasoš reflektuje nam svakako stara shvatanja o dubrovačkim Jevrejima. Međutim, u svim ostalim pasošima izdatim posle ovoga kancelarija tretira Žudjele kao građane Dubrovnika.

Počev od 26. V 1734. g. do pada Dubrovačke Republike u pasošima dubrovačkih Jevreja redovno stoji konstatacija, kao npr. ova: »*Qualmente Abram di Rafael Coen, Ebreo... è nazionale Raguseo, suddito vero, e reale di questa Repubblica...*«¹³.

Putne isprave su nekad glasile na celu porodicu,¹⁴ katkad na dvojicu poslovnih prijatelja.¹⁵

U putnim ispravama na srpskom jeziku mesto *nazionale Raguseo, suddito vero e reale di questa Repubblica* imamo redovno termin *podložnik ove Repu-*

¹⁰ Takav izuzetan slučaj bio je Marina Borislja, koga je na moru zarobio uskočki kapetan Petar Zrinski maja 1654. Tada je Republika u ispravi progovorila opširnije o svome državljaninu Borisiju, pa je naglasila: 1) da je Borisj rođen u Dubrovniku od oca po poreklu iz Bara; 2) da je uvek živio kao što i sada živi kao pravi hrišćanin katoličke veroispovesti; 3) da nikad nije učinio delo nedostojno hrišćanina itd itd., kao i da je u Baru, kuda je odlazio više puta iz poslovnih razloga, uvek živio kao hrišćanin — rimokatolik. Očevdno da je izuzetna situacija u kojoj se nalazio Borisj zahtevala da se u ovoj ispravi govori o momentima koji inače nisu ulazili u ovu vrstu isprava. F-A s.d. 17. VII 1654. Upor. A. Vucetic, Un'escursione di Pietro Zrini in Dalmatia nel 1654, Venezia 1913, posebno pp. 16 seq.

¹¹ Da se Jevreji tretiraju kao stranci pokazuje nam Uredba Senata od 25. X 1546, *Consillium Rogatorum* (dalje *Cons. Rog.*) XLVII, 249—250, posebno odluka na fol. 250 in fine. Upor. J. Tadić, *op. cit.*, 73—74.

¹² Sem slučaja iz 1622—23. Tadić, *op. cit.*, 119—134.

¹³ Vid. F-A III, 12—13, 26. V 1734; VIII, 59, 12. III 1795; IX, 22, 11. V 1796; IX, 34, 19. VI 1796.

¹⁴ F-A XI, 108, 13. X 1801.

¹⁵ F-A VIII, 59, upor. prilog 9.

blike,¹⁶ ili: »jes Dubrovčanin i naš pravi i istiniti podložnik«,¹⁷ ili: »kako Jozef Leon Levi Mandolfo jes pravi i istiniti podložnik ove Republike«. ¹⁸

Termin *podložnik* je upotrebljen u svim putnim ispravama na srpskom jeziku za ostale građane Dubrovnika pa čak jednom za vlastelina, a redovno za sveštenike. Tako »don Stjepo Roza jes rođen i istinit podložnik ove Republike«;¹⁹ »kako Jakov Petra Kristić, kapetan djemije... jes pravi i istiniti podložnik ove Republike«. ²⁰ U jednom slučaju — prva vlasteoska putna isprava u ovoj seriji na srpskom — rečeno je »kako Nikola Saraka Buća jes pravi i vierni podložnik ove Republike, i zato dopuštena mu su sva privileđa i milosti koje uživaju ini naši podložnici i ima biti udionik od svih onih milosti koje uživaju Dubrovčani«. ²¹ Ipak u ostalim slučajevima poznatih putnih isprava bilo na srpskom bilo na italijanskom (a pogotovu u onim na latinskom jeziku) naglašeno je po pravilu svojstvo vlastelina, npr. »kako ser Maroje Stijepa Prokuli jes pravi i istiniti Dubrovčanin, naš vlastelin, i od naših vlastela i zato dopuštena mu su sva privileđja, sve milosti, i sva obdarenja koje uživaju ini Dubrovčani, a osobito naši vlasteli... da je udionik od svih onih milosti, koje uživaju Dubrovčani i svi naši podložnici«. ²²

Mislim da smemo zaključiti sa razlogom da u putnoj ispravi navedeni termini: *Dubrovčanin* — *podložnik* — *nazionale raguseo* — *suddito vero e reale* — jesu sinonimi i znače državljanin.

Staleška pripadnost je označena terminima: *vlastelin*, *cittadino*²³, *trgovac*, *kapetan*, *Ebreo* itd. Pomenimo da i »Don Niko Ferić, biskup od Merkana i Trebinja, jest rođen pravi i istiniti podložnik ove Republike«, ²⁴ pa možemo zaključiti da su dubrovački Jevreji *pravi i istiniti podložnici* kao i svi ostali Dubrovčani.

Prema trećima, prema inostranim državama i vlastima svi Dubrovčani su podjednako *podložnici*, *sudditi veri e reali*, *nazionali ragusei*; za sve njih Dubrovačka Republika traži podjednak tretman, ali u samoj zemlji unutar same Republike, između podložnika postoje razlike. Ne samo između vlastele kao vladajućeg staleža i svih ostalih, već i među ovima — *ignobiles* — postoje staleške razlike. Dubrovački Jevreji imaju poseban status sa nešto užitim pravima od ostalih građana, od ostalih *cives i cittadini*. Treba podsetiti da ako Jevreje Dubrovačka Republika tretira kao svoje građane najkasnije od četvrte decenije XVIII stoleća, u Francuskoj Jevreji će postati aktivni građani tek 28. I 1790, a potpuno izjednačeni sa Francuzima biće 28. IX 1791. U Nemačkoj dobijaju građansku ravnopravnost tek 11. III 1812. Položaj Jevreja u Turskoj je u ovo doba najpovoljniji: oni idu u stalež raje, kao i svi hrišćani, a tu dolazi i muslimanska raja (tzv. kategorija neratnika). Položaj dubrovačkih Jevreja je negde u sredini između njihovog statusa u zapadnim velikim državama kao što su Francuska i Nemačka,

¹⁶ F-A III, 23'—24, 8. XI 1735.

¹⁷ F-A III, 24'—25, 9. XI 1735.

¹⁸ F-A VII, 140—140', 22. VIII 1792.

¹⁹ F-A III, 29, 19. V 1736.

²⁰ F-A III, 72'—73, 16. VII 1743.

²¹ F-A II, 56, 9. IV 1720.

²² F-A III, 8—8', 30. VIII 1732.

²³ F-A IX, 100, 2. V 1797: »Qualmento Matteo Jakscich, nostro cittadino, è suddito vero e reale di questa Repubblica.«

²⁴ F-A VII, 151, 15. X 1792.

i onog u Tuskoj, gde su podanici ravnopravni sa hrišćanima, čak i sa muslimanskom rajom.²⁵

Potrebno je u najkraćim potezima, bliže odrediti ovaj srednji položaj. Najpre, Jevreji su u načelu državljani, što nije slučaj u pomenutim zapadnim državama. Štaviše, Jevreji se u Nemačkoj tretiraju kao *servi camere nostre (regis)*. Za vladarevu zaštitu Jevreji plaćaju tzv. jevrejski porez, porez na dobit, zlatnu žrtvenu paru, katkad trećinu imanja svakom novom vladaru, čime su iskupljivali život. Jevrejske dažbine postale su kraljev regal, koji je mogao dodeljivati kao lenski prihod. Napomenimo da srednjovekovno feudalno gledište o ovom regalu dovodi do toga da se pojedini Jevreji tretiraju kao imovinski objekat (= njihove poreske obaveze); oni se tretiraju kao poreski objekat, pa im se nameću ograničenja kretanja i posebne putne carine (u Francuskoj one su ukinute tek 1784. g.). Porez na ličnost pak ukinut je tek 1787. u Nemačkoj. Ustupanje kraljevog jevrejskog regala pojedininim velikašima dovelo ih je u različite položaje i stvaralo je veliku nesigurnost i nejednakost u njihovom statusu. Toga u Dubrovačkoj Republici nije bilo, bar ne u tako teškoj formi, pa ni kada bi se donosile izvesne restriktivne mere.²⁶ Dubrovčani od kraja četvrte decenije XVI veka žide u svojim Jevrejima grupu ljudi čija je privredna aktivnost korisna po državu kako u pogledu napretka trgovine tako i u pogledu finansijskih prihoda od carine na uvoz, izvoz i tranzit espapa. Osim ovog razloga, na povoljniji položaj Jevreja u Dubrovniku svakako je uticao i turski stav prema Jevrejima uopšte, a Dubrovnik je bio svestrano povezan sa Turskom. Na tome nemamo potrebe da se naročito zadržavamo.

Ipak, baš u vreme kad Dubrovačka Republika tretira Jevreje kao svoje *prave i istinite podložnike*, kao *nazionali ragusei e sudditi veri e reali*, dakle kao Dubrovčane i državljane, doneto je nekoliko uredaba sa zakonskom snagom od strane Veća umoljenih, zahvaljujući čemu smo u stanju da bliže odredimo stvarni (srednji) položaj Jevreja kao državljana Republike.

Obaveza stanovanja u getu (od hebr. *ghet*, ital. *ghetto*) — Pitanje jevrejskog geta i njegovog proširenja bilo je više puta na dnevnom redu Veća umoljenih u toku 1755—56. g. Ipak, rokovi propisani za podnošenje predloga nisu poštovani, bilo što bi iskrnuo važniji posao bilo što se članovi komisije kao i senatori ne bi složili o načinu rešavanja toga pitanja. Plan je, prema odluci od 22. XII 1755, trebalo da bude podnet za mesec dana. Međutim, tek 12. maja iduće godine ponovo se zahteva od izabrane komisije da podnese predlog zakona 1) o proširenju geta na susedne ulice uz geto (u dve paralelne ulice sa getom), 2) o broju porodica koje mogu stanovati u tako proširenom getu, tako da bi noću bili zatvoreni, 3) o sudbini jevrejskih porodica koje stanuju van geta a došle su u Dubrovnik posle 1739. g.; predlog je trebalo da utvrdi broj i da imenuje porodice prema kojima bi Republika primenila *ius expulsionis*. Valja naglasiti da je na istoj sednici Veća umoljenih u načelu odlučeno da izvesne jevrejske porodice *mitti debeant extra civitatem tot familiae Hebreorum quod postea dicentur*, ali srećom, mesto da na istoj sednici to urade, senatori su

²⁵ R. Schroeder, *Deutsche Rechtsgeschichte*, 1898, 462—465; H. Stegel, *Deutsche Rechtsgeschichte*, 1889, 216 ssg; J. Declareuil, *Histoire generale du droit français* . . . Paris 1925, 1021—1024.

²⁶ Izuzev ona dva slučaja iz 1502. i 1622, o kojima govori J. Tadić, *op. cit.*, 108—134.

to stavili u dužnost svojoj komisiji; 4) o žudioskim radnjama u gradu; 5) o načinu prodaje espapa, posebno o prodaji na kredit i običaju žudioskih trgovaca da idu i nude svoj espap po kućama u gradu; 6) najzad, *super signo quod iidem gestare debent visibile Hebraismi*. Rok je bio 10. VI 1756. Komisija je ovoga puta posao obavila o roku i svoj predlog podnela Senatu, koji je o tome rešavao 12. juna 1756. Posle diskusije predlog je stavljen na glasanje član po član. Od predloženih 18 članova Veća umoljenih nije usvojilo pet (članovi 1, 5, 6, 12. i 15).

Geto se imao proširiti (čl. 2. i čl. 3). U tako prošireni geto imale su da se usele četiri porodice koje su stanovale van geta. Ali osim ove četiri porodice bilo je i drugih koje su živеле u Dubrovniku pre 1739. kao i novodošavše (posle 1739) a koje su stanovale van geta. U pogledu njih vlada je odlučila da se one imaju useliti u gornji deo žudioske ulice iznad *Prijekog* (= *Prijeki put*) u roku od jedne godine. Verovatno da ovaj deo plana nije ni ostvaren, jer se tražio prethodan sporazum sa vlasnicima i zakupcima stanova u toj ulici. To, uostalom, potvrđuje odluka Senata posle 25 godina (Veća umoljenih od 8. VI 1782) u kojoj se nalaže Malom vijeću da izvrši popis kuća u *Žudioskoj ulici* iznad geta, tj. da utvrdi ko u njima stanuje, zakupne uslove i ko su vlasnici, a takode i da utvrdi koliko Jevreja stanuje van geta, gde, u kojim kućama i po kojim zakupnim cenama. Kako vidimo, iako je Senat još 1756. stavio u zadatak svojoj komisiji (nadležnoj za proširenje geta) da podnese plan o sprovođenju odluka o preseljenju u geto svih Jevreja koji stanuju van geta, pa da taj plan podnesu na odobrenje Senatu u roku od 15 dana — to je ostalo mrtvo slovo na papiru. A sada — 1782. g. — nalaže se Malom veću da obavi posao iz 1756. Ovaj slučaj, kao i drugi, pokazuje nam da tzv. *negativne odluke po Jevreje u praksi nisu u većini slučajeva sprovedene*. Osim toga Malo veće (1782. g.) bilo je dužno da sastavi tačan popis svih Jevreja koji žive u Gradu; posebno je trebalo utvrditi koliko ih je došlo posle 1755. Sve te podatke trebalo je staviti do znanja Senatu skupa sa prvim izveštajem o kućama u *Žudioskoj ulici* iznad *Prijekog*. Ni o tome nema traga u zapisniku Veća umoljenih, ali to ne znači da nije možda rektor sa Malim većem podneo izveštaj. Bitno je da nisu donesene nikakve odluke o prinudnom seljenju makar i u prošireni geto. Štaviše, na istoj sednici (1782. g.) je odlučeno da Malo veće treba da odobri bilo kom Jevrejину da stanuje izvan Grada (samo ne na Pločama) za određeno vreme samo ako podnese potvrdu zakletog lekara u kojoj je jasno i bez dvosmislenosti rečeno da je molioću iz zdravstvenih razloga nužno da određeno vreme stanuje na van-gradskom zraku. Uslov je bio da ne sme stanovati skupa sa hrišćaninom i da posle sumraka (prvog sata noći) ne sme primiti u kuću nijednog hrišćanina kao da ni on ne sme posle tog vremena izići iz kuće i vrta (to je proširenje odn. primena pravila o životu u getu) pod pretnjom globe od sto dukata (u korist denuncijanta).

Ukratko, sve odluke o preseljavanju natrag u geto nisu u praksi ostvarene ni 1756. ni 1782. g. Imamo čak dokaza da su se dubrovački Jevreji slobodno selili (svakako postepeno) iz geta u druge krajeve i kvartove Grada. To nam dokazuje odluka Veća umoljenih od 24. aprila 1783. kojom se obustavlja pravo

ili pre praksa slobodnog seljenja Jevreja iz geta kao i iz jedne kuće u drugu (za one koji su već van geta). I ugovori sklopljeni o novim zakupima, ukoliko nije došlo do useljenja, poništeni su. Ali sva preseljenja izvršena pre 24. aprila 1783. ostala su na snazi. Verovatno da je slobodno seljenje i preseljavanje Jevreja uzelo većeg maha, i da je ne samo napuštanje geta već i selidba Jevreja iz stana van geta u drugi stan izazvalo skok zakupnih cena u Gradu, pa je to izazvalo ovu meru. Da je ova odluka bila izraz odlučnog raspoloženja, to nam pokazuje i velika većina (23 glasova za, 5 protiv) s kojom je izglasana, kao i klauzula da se ta odluka može opozvati samo sa sedam osmina glasova u Senatu. (Više dolazi u policijske mere odluka Maloga veća od 17. X 1790. doneta zbog nekih incidenata u jevrejskoj opštini, a prema kojoj se ukidaju sve dozvole za noćenje van Grada s tim da imaoći tih dozvola imaju u toku sutrašnjeg dana da se vrate u Grad. Razume se, odluka ima u vidu samo one koji pored stana imaju letnjikovac van Grada. Čini se da odluka ima više karakter protesta zbog tog nepoznatog incidenta, jer ne predviđa nikakve sankcije, pri čemu naročito pada u oči da nema uobičajenih visokih globa.) Prilikom donošenja odluke o zabrani seljenja — 24. IV 1783. — izgleda da je Veće umoljenih imalo nameru da se geto ponovo proširi, jer je naložilo (opet) Malom veću da istraži da li bi vlasnici kuća u gornjem delu Žudioske ulice (iznad geta) bili voljni da prodaju *in perpetuo* svoje kuće. Ceo predmet je onda odložen do podnošenja izveštaja od strane Malog veća na osnovu sprovedene istrage. Na tome je stvar i ostala.

Žudioski znak (signum Hebraismi) — Stara mera, poznata npr. u Francuskoj od 1365. (20 X), o nošenju naročitog obeležja jevrejstva propisana je 16. članom uredbe od 1756. godine: »da je ubuduće svaki Žudio obavezan da nosi na klobuku ili kapi traku žutu široku tri prsta« pod pretnjom globa od deset dukata u korist denuncijatora. Ona je svakako izobičajena kao i tolike druge naredbe, jer je vlada (Malo veće) — 17. X 1790. — zbog nekog incidenta u jevrejskoj opštini obnovila tu naredbu: »*che gli Ebrei debbano portare un cordon giallo attorno il capello*«. Doduše, odluka je bez sankcije, i imala je više značaj veksacije od strane klerikalno aktivne grupe u Dubrovniku. U ove veksatorne mere dolazi i ona po kojoj je zabranjeno u kafanama pred Dvorom »ulazak radi zadržavanja i igranja na karte« glumcima i Jevrejima (Veće umoljenih od 30. III 1797).

Pokrštavanje Jevreja vršeno je povremeno i na više načina. To nije bio slučaj samo sa njima.²⁷ Jedan slučaj nam opisuje sama dubrovačka kancelarija u navedenoj seriji²⁸ ovako: »Kako Anna Maria Buća, sada žena Petra Đurića, protomajstora-tesara, jeste rođena zakonita i prirodna kći pok. Rafaela Ruso, trgovca, Žudela, ali prosvećena od Gospoda Boga saznala je pravu svetu veru i postala hrišćanka krstivši se u manastiru koludrica sv. Marije od Kaštela u kojem je potom bila vaspitana.« Kako vidimo, i tada je postojao jedan stalni moralni (i ne samo moralni) pritisak na inovernike. U toku XVIII stoleća bilo je

²⁷ F-A III, 89', 22. VI 1744: »Qualmente il chierico D. Michele Mitrovich nato di padre e madre scismatici si sia dell' anno 1733 di Monsignore Angelo Franchi Arcivescovo di questa citta riconciliato colla santa chiesa cattolica Romana.«

²⁸ F-A III, 20, 23. XII 1734.

i drugih slučajeva pokrštavanja Jevreja, od kojih su neki zbog načina na koji su izvršeni doveli do određenih odluka vlade. Jedan takav slučaj dogodio se upravo u julu 1782²⁹ upravo posle niza odredaba o Jevrejima donesenih juna. Pokrštavanje je svakako izvršeno silom, pa su prosvetljeniji i tolerantniji krugovi u Gradu osuđivali takav postupak te je taj slučaj stavljen na dnevni red Veća umoljenih, i ono je donelo energičnu odluku: »... ko god se od danas ubuduće usudi da krsti nekog Žudjela *silom ili prevarom*, pokrstitilac (battizante), ako je pokršteni navršio 14 godina, potpada *ipso facto* pod kaznu zatvora od godinu dana u jednom od tri zatvora prema moru; od te godine dana zatvora provešće šest meseci sa gvoždem (u okovima) na nogama; a ako je pokršteni mlađi od 14 godina, potpada *ipso facto* pod kaznu zatvora od dva meseca i svakog osmog dana u toku ta dva meseca mora biti bičevan pred zborom gradske straže izuzev onih slučajeva (sc. pokrštavanja!) koji su propisani kanonima za malu decu koja se nalaze na samrti.«³⁰

Iako po izrazima oštra, ova odluka nije pružala dovoljno garancije od novih pokrštavanja. Najpre, prva sankcija je imala da bude poništaj pokrštavanja izvršenog silom ili prevarom. Međutim, ona to zabranjuje samo ubuduće. Drugo, poništaj takvog pokrštavanja nije predviđen ni za buduće slučajeve. Treće, nema nikakve kazne za sveštenika koji u tome učestvuje, kao ni za ostale saučesnike ili podstrekače, kojih je moralo biti. Najzad, izuzetak predviđen na kraju ove odluke davao je mogućnosti različitog tumačenja. Posle 22 godine od ovog slučaja dogodilo se nešto slično, pa je to dovelo do nove, ali tekstuelno istovetne odluke.³¹ U ovoj odluci ima jedan dodatak o njenom obaveznom proglašavanju svake godine. Ni ovde nema pozivanja na staru odluku iz 1782, tako da se dobija utisak da sama odluka ima karakter moralnog prekora i ukora. Doduše, slučajevi pokrštavanja ukazuju na se ono preduzimalo prema maloj deci koja su verovatno ostala siročad. To nam potvrđuje i slučaj iz 1806. godine.³² Senat je naložio svojim senatorima (delegatima za razgovor) da saopšte generalu Loristonu potvrdu arhiepiskopa odnosno »*al noto Ragazzo Ebreo battezzato*« i da mu saopšte šta je o tome rešavano i većano, i ako general ostane pri svome da mu potvrde da će dečko biti predan onom ko hoće da ga uzme. Svakako da je Loriston intervenisao (verovatno na osnovu uloženog protesta Jevreja) zbog izvršenog pokrštavanja. Čini se da je Senat ovoga puta pristajao da se dečko vrati nekom od dubrovačkih Jevreja.

Ovi i neki drugi slučajevi pokrštavanja pokazuju da je Republika u načelu tolerisala slobodu veroispovesti, ali da su ipak fanatizovani pojedinci i grupe kršile to načelo.

Kretanje Jevreja je ograničeno u dva pravca (članovi 9. i 13. Uredbe od 1756): oni nisu smeli izlaziti noću pod pretnjom kazne zatvora od dva meseca i globe od sto dukata(!). Globa je pripadala denucijatoru, a za obezbeđenje globe moralo se dati prikladno jamstvo koje je imalo da odobri Malo veće.

²⁹ Posle niza odredaba o Jevrejima u junu iste godine. Verovatno diskusija o tim merama stvorila je izuzetno raspoloženje u Gradu. Upor. *Cons. Rog.* 190, 204—205, 31. VII 1782.

³⁰ Ova odluka imala se objaviti sutradan radi opšteg znanja, i doista ona je obnarodovana sutradan na opštinskoj luži: izvikivao je Antonio Florio, *rivijer* (pandur), a čitao je *Righi*, koadjutor u kancelariji.

³¹ *Cons. Rog.* CCX, 13—13', 18. II 1804 g.

³² *Cons. Rog.* CCX, 65, 31. VII 1806.

Ukoliko globa ne bi bila plaćena ili ne bi bilo dato jamstvo (odobreno od Malog veća), onda bi »delikvent« imao da bude proteran iz Dubrovačke države(!). Izuzetno noćno kretanje je dopušteno uz prethodno pismeno odobrenje krivičnog suda u punom sastavu(!); važnost ovog pismenog odobrenja gasila se posle 48 sati, ali se ono moglo obnoviti.

Drugo ograničenje kretanja odnosi se na ulazak u kuće hrišćana. Jevreji nisu smeli ulaziti u kuće hrišćana. Međutim, od toga su izuzete najuglednije kuće u Gradu, naime oni su smeli ulaziti u kuće vlastele, Antonina, Lazarina, lekara, hirurga i onih trgovaca koji se bave spoljnom trgovinom (*che fan le Polize in Dogana*). Prekršaj se kažnjavao sa 15 dana zatvora i trideset dukata globe (u korist denucijatora). Ova odredba kao da je išla na to da domaće Jevreje usmeri na spoljnu trgovinu i na neki način, ako ne da ih isključi iz unutrašnje trgovine, a ono da suzi njihov udeo u toj vrsti trgovine (i iz drugih mera to izlazi, kako ćemo videti). U Gradu je bilo izvesno neraspoloženje prema Jevrejima, motivisano ne samo razlozima ekonomske konkurencije, već i verske netrpeljivosti.³³ Kao posledica ovakvog stava bio je stavljen čak i predlog 1782. g.³⁴ da nijedna »*donna cristiana sotto veruno imaginabile pretesto*« ne sme ući u žudiosku kuću (izuzev babica i dojkinja, i to samo za šest meseci!). Ali za ovaj prekršaj ne bi bila kažnjena hrišćanka već Jevrejkin — vlasnik kuće sa mesec dana zatvora! Ovaj predlog, koliko nehuman toliko i netolerantan, ne samo da nije dobio većinu, već je od 28 glasova dobio samo 10. Ali činjenica da je i svega deset senatora glasalo za ovakav monstroznan predlog pokazuje da je u Republici postojala čvrsta religiozno netolerantna manjina koja je pokretala ovakve akcije iako nije mogla da sprovede svoje namere jer je većina bila odlučno protiv. Nije isključeno da su izvesne odluke negativne po dubrovačke Jevreje donete pod pritiskom ove manjine, ali jednom izglasane one su ipak ostale bez primene, kako to pokazuje ponavljanje odredbe da se svi Jevreji skupe u getu, što nam dokazuje da se ni one iz 1756. nisu sprovele.

Na istoj sednici Veća umoljenih (8. VI 1782) ova manjina, pošto nije uspela sa opštom zabranom hrišćankama da ulaze u jevrejske kuće (*per arg. a contrario*: Jevrejke su smele slobodno ulaziti u kuće hrišćana) pokušala je da tu zabranu ograniči na »niži stalež«, pa je predloženo da nijedna hrišćanka trećeg staleža (*donna cristiana di terza condizione*) ne sme ući u jevrejsku kuću (izuzev jevrejskih služavki). Ovoga puta je predložena kazna za hrišćanku 30 dana zatvora, a za Jevrejina, vlasnika stana, globa od 50 dukata. To je jedan od redih slučajeva da se pominje »treći stalež«, samo ovde to treba shvatiti u dubrovačkom smislu i značenju. On je određen negativno: to su oni koji nisu ulazili u gornje slojeve, tj. prvi bi stalež bio vlastela, drugi: Antonini, Lazarini, lekari i hirurzi, trgovci koji se bave spoljnom trgovinom (tu dolaze i kancelari i notari, iako nisu pomenuti). I ovaj predlog je odbijen, doduše sa svega dva glasa većine (14 protiv a 12 za). Pošto je ovim predlogom izuzet najugledniji deo grada, »antižudioska« stranka

³³ Lujo Vojnović, *Pad Dubrovnika 1797—1815*, I—II, Zagreb 1908, passim.

³⁴ *Cons. Reg.* 190, 166, seq., 8. VI 1782.

³⁵ Dubrovnik pruža u nizu slučajeva lepe primere gašenja zakona usled izobiljavanja, neupotrebe i neprimene zakona.

dobila je samo dva glasa više no u prethodnom glasanju, ali je opet izgubila bitku s prosvedečenijom većinom.

Na početku rada 8. VI 1782. Senat je odlučio da ponovo obnaroduje odluku (član 13. Uredbe iz 1756) po kojoj Jevreji nisu smeli ulaziti u kuće hrišćana sem vlastele, Antonina, Lazarina itd. To nam pokazuje da se stara zabrana izobičajila,³⁵ tj. da su tekstovi o ograničenju prava Jevreja vrlo brzo bili zanemareni u poslovnom i svakodnevnom životu Dubrovnika. Iako je za obnovu ove naredbe palo 14 glasova (12 protiv), na istoj sednici odustalo se od te odluke, tj. ona je suspendovana.

Sa ovom starom naredbom je u vezi i zabrana Jevrejima da svoj espap prodaju po gradskim ulicama. Oni su (član 14. Uredbe od 1756) mogli svoj espap iznositi na *Tabor* (predeo pred istočnim gradskim vratima, na Pločama; tu su dolazili kako dubrovački seljaci, tako i oni iz Hercegovine). Prekršioći ove naredbe kažnjavani su sa 15 dana zatvora i trideset dukata globe. I ona je svakako doživela sudbinu prethodne zabrane (i nije obnavljana 1782. g.).

Kršćanske služavke³⁶ u jevrejskim kućama. — Veće umoljenih se bavilo i ovim pitanjem, ali ne 1756. već tek 1782. g. Verska netolerancija došla je i ovom prilikom do izraza unošenjem izvesnih ograničenja u ove odnose. Uбудuće hrišćanke su mogle služiti u jevrejskim kućama samo ako su napunile 50 godina života. To se utvrđivalo uverenjem paroha, koje je trebalo da odobri Malo veće. Prekršaj je povlačio kaznu za služavku 60 dana zatvora, a za Jevrejina globu od sto dukata u korist denucijatora. Malom veću je stavljeno u dužnost da vodi računa kako bi se taj red poštovao. Služavke po ovoj odluci nisu smele noćiti u jevrejskim kućama (kazne iste za obe strane). Od toga su bile izuzete babice i dojilje, ali pod uslovom da lekar konstatuje da majke nisu imale dovoljno mleka za novorođenčad. Jedan predlog koji je išao na to da se rad dojilja ograniči na šest meseci je odbijen. Trajanje dojenja je zavisilo od lekarskog uverenja. Naredba o noćenju služavki van geta izgleda da nije primenjivana u praksi ili se brzo izobičajila. To se može zaključiti po popisu izvršenom u Dubrovniku 1799. g. Naime, od 42 jevrejska domaćinstva, većina su imala služavke (33) a neka i po dve (6); sve služavke su upisane uz domaćinstva koja su ušla u popis kao *Ghetto degli Ebrei* bez obzira na mesto stanovanja. To znači da su stanovale u kućama, jer bi inače popisivači konstatovali da stanuju posebno (kao što su to uradili u slučajevima kada su služavke drugih lica stanovale posebno).³⁷

Jevrejske radnje van geta su postojale i ranije. Oni su ih uzimali u zakup kao i ostali građani. Malo veće je 3. januara 1785. naredilo da se sve jevrejske radnje (računajući tu i one koje prodaju namirnice) moraju zatvoriti čim odbije 24 sat pod pretnjom globe od pedeset dukata (globe je ovog puta namenjena opravci puteva).

Pitanje svojine Jevreja na kućama. I pored veksatorskih mera koje su donošene u više navrata protiv dubrovačkih Jevreja, čini se da se sa slobodom stanovanja van geta stizalo u praksi i do kupovanja kuća od strane Jevreja. Tek pregledom arhivske serije *Venditiones cancellariae* moći će da se utvrdi kada je taj

³⁶ Upor. J. Tadić, op. cit., 268—269, i s. v. *služkinje* u Tadićevom registru.

³⁷ Vid. prilog 11.

proces otpočeo, ali je on krajem XVIII stolecā uzeo maha, kako nam to pokazuje jedna mera dubrovačke vlade. Sigurno je da su oni počeli da stiču kuće ne samo radi stanovanja već i radi rente, a ovo poslednje hoće da spreči Veće umoljenih jer 6. novembra 1799. zabranjuje Jevrejima posedovanje više od jedne kuće. Tekstuelno Senat naređuje da svaki Žudio koji sada poseduje i ima više od jedne kuće mora da zadrži samo jednu za stanovanje, a da se (prodajom) ima osloboditi ostalih kuća. Zakon je propisivao da vlasnik mora rentne kuće prodati u roku od šest meseci. Ako ih ne proda u tom roku, onda je prodaju tih kuća imala da obavi država preko svojih rizničara (*tesorijeri*), koji su dobijenu cenu imali da isplate Žudjelima — vlasnicima više kuća.

Veće umoljenih je, povrh toga, zabranilo da Jevreji i ubuduće stiču bilo po kojem osnovu svojinu na novim nepokretnostima u državi, izuzev onih nepokretnosti koje već imaju. Sankcija za prekršaj bila je konfiskacija novostečenih nepokretnosti (*stabili*). Ova odluka mogla se opozvati samo većinom od sedam osmina u Veću umoljenih. Ostaje otvoreno pitanje da li su vlasnici većeg broja kuća mogli taj višak prodati Jevrejima, jer prethodna odluka može značiti zabranu kupovine kuća koje dotada nisu bile u vlasništvu dubrovačkih Jevreja. I to će pitanje dobiti svoj odgovor naknadnim ispitivanjem serije *Venditiones cancellariae*.

Dažbine — Dubrovački Jevreji su plaćali, pored raznih carina i tereta kao i ostali građani, jedan posební lični porez. Taj lični porez se krio pod imenom *plaćanje zakupa za geto*. Uredbom od 1546.³⁸ propisano je da svaki Jevrejin čim je rođen, bio muško ili žensko, plaća pola dukata mesečno za zakup geta. Bez obzira na formu (plaćanje zakupa), jasno je da to nije običan zakup koji plaća zakupoprimac za stan već je porez na ličnost. Uostalom, zakonodavac je 1546. izrično rekao da udara *taksu na ličnost* (motivi dati tom prilikom su sporedni). Taj lični porez je neka vrsta državnog regala čiji su objekti Jevreji kao finansijski izvor. Doduše, razlika je ogromna od onog što se dešava na Zapadu s Jevrejima. U Dubrovniku postoji sigurnost, i lična i imovinska. Svakako svota od 800 škuda koja je tražena počev od 1589. (28. VIII) je obračunata prema broju Jevreja u to doba.

Iz teksta člana 8. Uredbe od 1756. to nesumnjivo proizilazi, jer svi Jevreji koji stanuju van geta i dalje su odgovorni solidarno za obaveze koje terete geto, tj. jevrejsku opštinu: *»Che le famiglie degli Ebrei, che abitaranno fuori del Ghetto, segvitino ad esser semper corresponsali per i pagamenti degli affitti del Ghetto al Pubblico, e sottoposti agli altri pesi del Ghetto come se abitassero nel Ghetto, e come sono stati fin ora.«*

Jevreji-stranci. — U početku su svi Jevreji smatrani strancima, zatim stalnim stanovnicima i na kraju pravila se razlika između onih koji su državljani i onih koji to nisu postali. To se naročito vidi iz člana 2. Uredbe od 1756. g. u kojem je povučena oštra razlika između onih koji su došli i živeli u Dubrovniku pre 1739. i onih koji su se naselili posle 1739. g. Načelna odluka da se izvestan broj jevrejskih porodica doseljenih u Dubrovnik izgone iz Grada (12. V 1756) nije nikad sprovedena. Ali Republika je kao suveren imala pravo da donese i sprovede takvu odluku. Po međunarodnom pravu nijedna država nije obavezna da primi strance;

³⁸ J. Tadić, op. cit. 89, 74.

ona isto tako ima pravo da ih progna (*ius expulsionis*). Štaviše, u Dubrovniku je praktikovana i kazna progonstva i prema vlastitim državljanima, naročito prema sveštenicima za krivična dela.

Inače stranci su dolazili u Dubrovnik ili na osnovu ugovora (kao npr. s Turskom i drugim državama na Mediteranu) ili na osnovu međunarodnog običaja koji je nastao dugom praksom. Jevreji su dolazili i primani po ovom drugom osnovu. U pogledu njih je Uredba od 1756. propisala stroga pravila (čl. 17). Naime, Jevreji koji dođu posle 12. VI 1756. morali su stanovati u getu i nisu se smeli zadržavati duže od 30 dana. Njihov dolazak morao je prijaviti *žudioski gestald* pod pretnjom globe od 500 dukata(!). Ukoliko bi koja jevrejska porodica htela po prvi put da se nastani u Dubrovniku, morala se obratiti za dozvolu Senatu. Uslov za dozvolu bio je posedovanje kapitala od 1.000 cekina. Republika je time jasno pokazala da želi jake poslovne ljude u svojoj sredini. Osamdesetih godina XVIII stoleća u Senatu je pokušano da se napravi razlika između onih koji su u Dubrovniku bili pre 1756. i onih koji su došli posle te godine, ali praktičnih posledica po tu novu grupu nije bilo. Oni su ostali u Dubrovniku.

Iz pregleda ovih mera donetih od 1756. nadalje možemo utvrditi da se većina odredaba nisu u praksi ili uopšte sprovodile, ili da su se brzo izobičajile (njihovo ponavljanje to pokazuje). Osim toga, te mere nisu umanjivale pravnu i poslovnu sposobnost Jevreja. One su se dobrim delom odnosile na spoljno ponašanje, negde su imale karakter suzbijanja konkurencije, ali su merama o služavkama i o vlasništvu kuća pokazivale izvesno sužavanje statusa Jevreja (ili pre pokušaj sužavanja).

4. — U putnu ispravu, kao njen obavezni sastavni deo, ulazi redovno konstatacija da njen vlasnik treba da uživa sva ona prava koja uživaju državljani i podanici Dubrovačke Republike. Taj deo je u putnim ispravama na italijanskom veoma kratak i stilizovan jednostavno: »... è Nazionale Raguseo, suddito vero e reale di questa Repubblica, e per tale è qui da Noi riconosciuto, e tenuto, e per tale parimente deve esser tenuto, e riconosciuto in ogni luogo, e da ogni uno, et impartirsi al detto... quei trattamenti privilegi, essenzioni, et immunità, che godono gli altri Nazionali Ragusei, e sudditi di questa Repubblica«, ili još kraće »... è Raguseo suddito vero, e reale... e come tale ammesso a tutti i privilegi che i Ragusei Nazionali e sudditi di questa Repubblica godono in qualsivoglia parte del Mondo«.

U dubrovačkim putnim ispravama na srpskom jeziku ovaj deo je nešto opširniji i u njemu se nabrajaju sve vlasti (u Turskoj) pred koje bi vlasnik isprave mogao izići ili čiju bi intervenciju mogao, eventualno, zatražiti. On glasi: »... jes pravi i istiniti podložnik ove Republike, i zato dopuštena mu su sva privileđa i milosti, koje uživaju ini naši položnici, i žudeći mi da je udionik od svih milosti, koje uživaju ostali naši podložnici u kojoj mu drago strani od svijeta, a osobito u Državah primogućega Otanskoga Slavnoga Carstva, molimo priuzvišene Gospare, Gospare Veziere, Paše, Kajmekane, Mule, Kadie, Alajbege i ine Namjesnike i Većile Čestitih Vrata, naše prijatelje, da kad bi došo rečeni... u Gradove, Varoše, Mjesta i zemlje njihove Vlasti, htjeli bi gledat ga blagiem

okom, kako se ufamo od njihove ljubavi, i da bi činili uživati i njemu i njegoviem trgovinam svu slobodu, milosti i privileđa, koja običajno uživaju ostali naši podložnici u krepos od čestite Ahtname i od inieh slavnieh Primogućegea Carstva zapoviedi.» Interesantno je da na kraju XVIII v. i početku XIX v. ovaj deo formule, verovatno zbog ratnih prilika na moru i kopnu, i u italijanskim ispravama postaje mnogo opširniji. Očevidno je da mu je za ugled poslužila formula iz srpskih pasoša za Tursku.³⁹

Najzad, kancelarija na kraju isprave daje potvrdu da su sve činjenice iznete u ispravi istinite, a autentičnost potvrđuje pečatom. Iza toga dolazi datum i potpis sekretara Dubrovačke Republike.

Putna istrava je izdavana na osnovu molbe koju je odobrilo Veće umoljenih.⁴⁰ To je sigurno od polovine XVIII veka. Za ranije doba odobrenje je izdavalo verovatno Malo veće, kako smo videli iz onog slučaja iz 1521. g. (a to proizilazi i iz onih odobrenja o upotrebi sultanove povelje posle 1458. g.). Međutim, u zapisnik sednica Senata ova odobrenja nisu uneta. Formula kancelarije o istinitosti glasi: »In quorum fidei has presentes nostras fieri et sigillo muniri, et a Secretario Reipublicae nostrae subscribi facimus»; srpska formula je kraća i manje svečana: »U biljeg od istine ove naše knjige jesu zapečaćene našiem pečatom.« Datum i mesto na našem jeziku glasi: »Napisana u Dubrovniku na XIX mjeseca madja godišta 1748«; na italijanskom: »Datum Rhacusii ex nostro Palatio, die 22 mensis Iulii 1745.« Iza toga dolazi potpis sekretara ili vicesekretara.

P R I L O Z I

1

Knez i Vlechnizi Republiche Dubrovacke

Svakomu i tkomumudrago tkomu ove nasce kgnighe prighiu, i buddu prikasane cinimo lspannu i zlelovitu Vierru i sviedocimo kakko Moise sin Samuela Lusene sciudio ies roghien ovdì ù nascemu Gradu Dubrovniku, sato molimo sve cestite Gospare Gospare Vesiere i Pasce i ostale Vechile i Namiesnike Slavnoga zarstva, da bi recenoga Moise drasier i blagodarriem okkom gledali, kad prighie ù miesta gnihove Vlasti.

I sa bigliegh od Istine ova kgnigha nasciem Pecciatom sapeciachiena. Napisana u Dubrovniku na deset mieseza Nov[em]bra 1721.

Fedi ed Attestati II, 60' 10. XI 1721.

³⁹ »E desiderando noi che sia partecipe di quel privilegi, dei quali gode la Nazione Ragusea, e le sue merci in qualsivoglia parte del Mondo, preghiamo vivamente gl'illustrissime ed Eccellentissimi Signori Vice Rè, illustrissimi Signori Presidi, Signori Governatori, illustrissimi Signori Comandanti dei Legni armati, ed altri rappresentanti e Ministri del Principi nostri amici, che capitando per i suoi negozi ed interessi nelle Città, Terre, e Luoghi della loro Giurisdizione, o pure incontrandosi con loro per mare vogliano riconoscerlo per tale, e trattarlo con quel benigno affetto, che ci promettiamo dalla loro bontà, ed ammettere tanto la sua Persona quanto le sue merci, ed affetti a tutti i privilegi, immunità ed esenzioni le quali sono solite a farsi godere agli altri Negozianti, nostri Sudditi promettendo all' incontro oltre le obbligazioni che ne professaremo ogni miglior trattamento ai loro Sudditi per questo Dominio.« *Fedi ed Attestati XI, 19, 26. III 1801; F-A XI, 90, 13. VIII 1801.* Poslednji stav — obećanje reciprociteta — podrazumevao se i inače, ali zbog izuzetnih prilika toga doba kancelarija smatra da i to treba da istakne.

⁴⁰ Upor. *F-A III, retro, fol. 26' asq.*

2

Il Rettor, et i Consiglieri della Repubblica di Ragusa.

A tutti, e singoli, ai quali le presenti nostre perveniranno, e saranno presentate facciamo piena, et indubitata fede, et attestiamo, essendoci così constatato, e consta Qualmente Abram di Rafael Coen, Ebreo che colla sua Fameglia consistente in Persone numero sei, comprese anche le Donne, e le Ragazze, scioglie di quà per Ancona colla Tartana di Patron Giacomo di Matteo Casilar, è Nazionale Raguseo, suddito vero, e reale di questa Repubblica, e per tale è qui da Noi riconosciuto, e tenuto, e per tale, parimente deve esser tenuto, e riconosciuto in ogni luogo, e da ogni uno, et impartiti si al detto Abram, come pure à tuta la sua Fameglia que' trattamenti, privilegi, esenzioni, et immunità che godono gl' altri Nazionali Ragusei, e sudditi di questa Repubblica.

In qourum et c.

Datum Rhacusii ex nostro Palatio, die 26 mensis Maii 1734.

Joannes Natali — Alletti, Secretarius

Fed. ed Att. III. 12' — 13. 26. V 1734. Krajem iste godina Istome licu dat je pasoš bez oznake Ebreo; ovoga puta Abram di Rafael Coen putovao je za Senjsku Rijeku »con uno suo giovane«. Upor. Fed. ed Att. III. 23—23', 17. X 1735.

3

Knes i Vlecnizi Republiche Dubrovacke

Svakomu, i tkomumudrago, tkomu ove nasce kgnighe prighiu, i buddu prikasane, cinimo ispunnu, i zielovitu Vierru i sviedocimo, kako Salamun sin Vitala Vivali ies pravi i istiniti Podloscnik ove Republiche. i sato dopuscstena mu su sva Privilegia, i milosti, koie uscivaiu inni nasci Podloscnizi, i scudechi mi da je udionik od svieh onieh milosti, koie uscivaiu ostali [inni — precrtano] nasci Podloscnizi u koiol mu drago strani od svieta, à ossobito u Darscavah Primoguchiega Otmanskoga Slavnoga Zarstva, molimo Priusviscene, i cestite Gospare Gospare Vesiere, Pasce, Kaimekane, Mule, Kadie, Alaibeghe inne Namiesnike i Vechile Slavnieh Vrata nasce Priategle da kad bi dosco receni Salamun u Gradove, Varosci, Miesta i Semglie gnihove Vlasti da bi ga htieli gledat biasiem okkom kako se uffamo od gnihove gliubavi i da bi cinili uscivat gnemu, i gnegoviem Targovinam sfu slobodu, milosti, i Privilegia koia obiccijno uscivaiu inni nasci Podloscnizi u krepos od cestite Ahtname, i od inieh slavnieh Primoguchiega Zarstva Sapoviedi. U bigliegh od istine — ova kgnigha nasciem Pecciatom sapechiachiena. Napisano u Dubrovniku na 8 mieseza Novembra godiscta 1735.

Johannes Natali-Alletti, Secretarius.

Fed. ed Att. III. 23—24. B. XI 1735. In margine kancelarija je nabrojala 17 istovetnih putnih Isprava Izdatih raznim licima, među kojima i dvojci Jevreja: «... 15) a di 22 Luglio 1784 à David Russi, Ebreo. ... 17) a di 17 III 1794 rilasciate simili à Jacob di David Perdo.»

4

Knes i Vlecnizi Republiche Dubrovacke

Svakomu, i tkomumudrago, tkomu ove nasce kgnighe prighiu, i buddu prikasane cinimo ispunnu, i zielovitu Vierru i sviedocimo kakkò Vito Vital sciudio targovaz, koi [i]e prosciasstieh dana umro ù Sarajevu, ies blo Dubrovčanin i nasc pravi, i istiniti podloscnik, i uscivo sva Privilegia, i sve milosti koie obiciano uscivaiu inni Dubrovčanini nasci Podloscnizi ù Darscavah Primoguchiega Slavnoga Zarstva, i takoghier da Salamun sin recenoga Vitala, koi sada idde put Saraeva, ies na isti nacin Dubrovčanin, nasc pravi, i istiniti Podloscnik, komu su dopuscstena sva Privilegia, i milosti koie ie uscivo gnegov Otaz, i koie uscivaiu ostali nasci Podloscnizi ù semgli, i darscavah Slavnoga Primoguchiega Zarstva, sato molimo Priusviscene, i cestite Gospare Gospare Vesiere, Pasce, Kaimekane,

Mulle, Kadie, Alaibeghe i Inne Namiesnike i Vechile slavnih Vrata nasce Priategle, da bbi htiele recenoga Salamuna gledat blasiem okkom, kako se uffamo od gnihove gliubavi, i da bbi cinili uscivat i gnemu, i ngegoviem Targovinam sfu slobodu, sve milosti, i sva Privilegia, kola obiciano uscivalu svi ostali nasci Podloscnizi u krepos od cestite Ahthname, i od inieh Primoguchiega Zarstva slavnoga sapovledi.

U bigliegh od istine et c.

Napisano u Dubrovniku na 9 mieseza Novembra godiscta 1735.

Johannes Natali Aletti, Secretarius.

Fed. ed Att. III, 24' — 25, 9. XI 1735.

5

Knes, i Viechnizi Republiche Dubrovacke

A

Svakomu, i tkomumudrago, tkomu ove nasce kgnighe prighiu, i budu prikasane cinimo ispunnu, i zielovitu vierru, kako Allegre sgena Salamuna Maestra sgiudiella, i Jacob Maestro, i Baruk Maestro gne sinovi iesu sva troiza roghieni u ovemu Gradu.

U bigliegh od istine itd.

Napisana u Dubrovniku na 22 mieseza Luglia godiscta 1745.

M(artolus) Johannis Facenda, vicesecretarius.

B

Il Rettore et i Consiglieri della Republica di Ragusa

A chi aspetta, e può aspettare si manifesta colle presenti per evidenza della verità, e per notizia anche d'ogni uno qualmente Allegre moglie di Salamon Maestro, Jacob Maestro, e Baruk Maestro Ebrei in tutto persone tre si sian con dovute guardie di vista imbarcati sulla Tartana di Patron Gio[anni] Cleckovich esistente in Contumacia sotto questi Lazzaretti, e che però ora parton di qua col detto Bastimento in Contumacia per Levante.

In quorum et c.

Datum Rhacusii ex nostro Palatio.

Die 22 mensis Julii 1745.

Martolus Johannis Facenda, vicesecretarius.

Fed. ed Att. III, 98' — 99, 22. VII 1745.

6

Knes, i Viechnizi Republiche Dubrovacke

Svakomu, i tkomumudrago, tkomu ove nascie kgnighe prighiu, i buddu prikasane, cinimo ispunnu i zielovitu vierru, i sviwedocimo, da Abram Levi sgiudio jes osto od prie dugian, i pred namli sapiso se, i obblego, da ima dat, i platit Vlaghiu Sorgo nascem Vlastelinu zechina Mletackieh cetarsta sedamnaes, i para 46, i cetar ciuruk aspri, od kojieh poloviza cini zechina mletackieh dviesti ossam i po, i para 23, i 2 aspri ciuruk. I bivsci ovo doista ovako, satd u bigliegh od istine ova kgnigha nasciem Pecciatom sapeclachiena bi napisana u Dubrovniku na XIX mieseza Maggia godiscta 1748.

Martoulus Johannis Facenda Vicesecretarius.

Fed. Att. III, 122, 19. V 1748.

Upor.: *Fed. ed Att. III, a tergo, fol. 26' ssq.* Kancelar je u *Nota delle Nazionalità a Persone ancora viventi* u svome popisu zapisao i ove Jevreje kojima su Izdete putne Isprave: 1) 17. X 1735: *Rafo Levi Mandolfo, Ebreo*; 2) 24. II 1735: *Jacob Luzzena Ebreo*; 3) 16. VI 1736: *a Samuel Anbonetti Ebreo*; 4) 8. XI 1738: *Salamon Vitali* [jedini sluca] koji imamo i u *Fed. ed Att.*; 5) 11. VII 1758: *David Russo Ebreo*; 6) 1. VIII 1774: *Raffael David Vita Maestro*; 7) 29. VIII 1775: *a Natanei Maestro*, odluka Veća umoljenih od 29. VIII sa jamstvom *Israel Maestro*; 8) 29. VIII 1775: *a Menahem Fermo* sa jamstvom [da će isprava biti vraćena kancelarji] po povratku u zemlju) *Israel Maestro*; obavezna jamstva za povraćaj pasoša po povratku ovaj kancelar zapisuje prvi put pod 7. VIII 1759. kod *Marka Maricha* i *Petra Vukassoviča*. Izgleda da se htelo sprečiti da sa istom ispravom putuje više njih.

7

Il Rettor, et i Consiglieri della Repubblica di Ragusa

A tutti e singoli, ai quali le presenti nostre perveniranno, e saranno presentate facciamo piena, et indubitata fede, et attestiamo, essendoci così constato, e consta qualmente Jacob Vita Luzzena è Raguseo suddito vero, e reale di questa Repubblica, e come tale ammesso a tutti i privilegi, che i Ragusei Nazionali, e sudditi di questa Repubblica godono inqualsivoglia parte del Mondo.

In quorum etc. Datum Rhacusii ex nostro Palatio.

Die III mensis Augusti 1790.

Fed. ed Att. VII, 32, 3, VIII 1790.

8

Knes, i Viechnizi Republike Dubrovacke

Svakuomu, i komumudrago, komu ovè nasce kgnighe prighiu, i buddù prikāsane cinimo ispunnu, i zielovittu vjerru i svjedocimo, kako Josef Leon Levi Mandolfo jes pravi, i istiniti podlošgnik ovè Republike, i satò dopuscena mu su svà privilegia, i milosti, kojè usgivaju inni nasci podlošgnizi, i sgiudèchi mī, da je udionik od svieh milosti koje usgivaju ostāli nasci podlošgnizi u kojojmudrāgo strāni od svieta, a ossobito u Darsgiavāh primoguchiega Otmanskoga slavnoga Zarstva, mollimo priusviscenē, i cestittē Gospāre Gospāre Vesiere, Pasce, Kaimekane, Mulè, Cadie, Alajbeghe, i Innè Namjesnike, i Vechile Cestittieh Vrāta nasce prlategille, da kad bi doscriò rec[en]i Josef u Gradove. Varōsce, Mjesta, i semglie gnihovè Vlāsti, ktielli bi ghledat ga blāghiem okom, kako se uffāmo od gnihove gliubavi, i da bi cinilli usgivat i gnemu, i ngegoviem targovinām svū slobodu, milosti, i privilegia, koja obiciajno usgivaju ostāli nasci podlošgnizi u krepōs od cestittē Ahtnamè, i od innieh slavnieh Primoguchiega Zars(t)va sapoviēdi.

U bigliegh od istine — ove nasce kgnighe Jesu sapectachiene nasciem Peccliatom. Napisana u Dubrovniku na 22 Mjesēza Agosta 1792.

In margine: Spedita simile sotto la medesima giornata a nome di Abram Pardo.

Fed. ed Att. VII, 140—140', 22. VIII 1792.

9

A

[...] Qualmene Salomon Terni, e Leon Pardo sciolgono di quà con un Trabacolo per Trieste per di là passare a Genova, sono ambidue Nazionali Ragusei sudditi veri, e reali di questa Repubblica, e per tali da noi riconosciuti e tenuti, e per tali parimenti devon essere tenuti e riconosciuti in ogni luogo, e di ogni uno, et impartirsi ad ambi loro que' trattamenti, Privilegi, esenzioni, et immunità, che godono gl'altri Nazionali Ragusei, e sudditi di questa Repubblica.

In quorum et c.

Datum Rhacusii ex nostro Palatio.

Die XII mensis Martii 1795.

Fed. ed Att. VIII, 59, 12. III 1795.

B

[...] Qualmente Abram Isac Levi Mandolfo è Nazionale Raguseo, suddito vero e reale di questa Repubblica, e per tale è qui da Noi riconosciuto e tenuto, e per tale parimenti deve essere tenuto e riconosciuto in ogni luogo, e da ogni uno, et impartirsegli que' trattamenti, privilegi, esenzioni, et immunità, che godono gli altri Nazionali Ragusei, e sudditi di questa Repubblica.

132 B. M. Nedeljković

In quorum et c. Datum Rhacusii [...] die X-ma mensis Aprilis 1795.
In margine: Spedita l'altra simile à Raffaele Levi Mandolfo sotto la stessa giornata.
Fed. ed Att VIII, 65, 10. IV 1795.

C

[...] Qualmente Giacomo Israel Russi è Nazionale Raguseo suddito vero, e reale di questa Repubblica, e per tale è qui da noi riconosciuto e tenuto, e per tale parimenti deve essere tenuto e riconosciuto in ogni luogo, e da ogni uno, et impartirsegli què trattamenti, privilegi, esenzioni, ed immunità, che godono gl'altri Nazionali Ragusei, e sudditi di questa Repubblica.

In quorum et c.
 Datum Rhacusii ex nostro Palatio.
 Die XI Mensis Maii 1796.
Fed. ed Att IX, 22, 11. V 1796.

10

A

[...] Qualmente Abraham Janni Ebreo è Nazionale Raguseo suddito vero e reale di questa Repubblica, e per tale è qui da Noi riconosciuto e tenuto, e per tale parimenti deve esser tenuto, e riconosciuto in ogni luogo, e da ogn'uno, ed impartirsi quei trattamenti, privilegi, esenzioni ed immunità che godono gli altri Nazionali Ragusei e sudditi di questa Repubblica.

In quorum etc. Datum etc. Die XIX Mensis Junii 1796.
Fed. ed Att IX, 34, 19. VI 1796.

B

[...] A tutti e singoli, ai quali le presenti nostre perveniranno, e saranno presentate facciamo piena ed indubitata fede ed attestiamo, essendoci così constatato e consta qualmente Pellegrino Cittanuova, la sua consorte Juditta, ed i suoi due figlioli Samuel ed Abram Cittanuova, Ebrei sono Nazionali Ragusei, e sudditi veri e reali di questa Repubblica, e per tali sono qui da noi riconosciuti e tenuti, e per tali parimenti devono essere tenuti, e riconosciuti da ogni uno, ed in ogni luogo, ed impartirsi quei trattamenti, privilegi, immunità, ed esenzioni, che godono gli altri Nazionali, e Sudditi di questa Repubblica.

In quorum [fidem has presentes nostras fieri, et sigillo muniri, et a Secretario Reipublicae nostrae subscribi facimus].
 Datum Rhacusii ex nostro Palatio.
 Die XIII Mensis Octobris 1801.
Fed. ed Att XI, 108, 13. X 1801.

11

GHETTO DEGLI EBREI

Abram Natan Ambonetti con persone 5 inclusa la serva	5
Aron Moise Russi con persone 2	2
Abram Isach Pardo con persone 5 inclusa la serva	5
Benedetto Aglioi con persone 5	5
Abram Tolentino con persone 5 incluse 2 serve	5
Daniel Tolentino con persone 6 inclusa la serva	6
David Levi con persone 3 inclusa la serva	3
Jacob Israel Pardo con persone 5 inclusa la serva	5
Josef d'Angelo Tolentino con persone 6 inclusa la serva	6
Jacob Vitali con persone 6 colla serva	6
Jacob Terni con persone 6 colla serva	6

Israel Maestro con persone 6 colla serva	6
Jacob Israel Russi con persone 4 colla serva	4
Jacob Vita Ascoli con persone 6 colla serva	6
Josef Ambonetti con persone 3 colla serva	3
Jacob Pardo, maestro di scuola con persone 4 colla serva	4
Felice Valenzin con persone 6 colla 2 serve	6
Leon e fratello Constantini con persone 11 colla serva	11
Lazaro Fermi con persone 5	5
Leon Pardo con persona 3 colla serva	3
Moise Vita Mondolfo con persone 8 con 2 serve	8
Moise di Raffael Mondolfo con persone 6 colla serva	6
Moise Israel Mondolfo con persone 7 con 2 serve	7
Moise Penzo (= Pensò) con persone 3 colla serva	3
Menasca Terni con persone 5 colla serva	5
Natanel Maestro con persone 5	5
Pelegrino Cittanova con persone 4 colla serva	4
Raffael Janni con persone 5 colla serva	5
Raffael Valenzin con persone 8 colla serva	8
Reuben Vita Ambonetti con persone 5 colla serva	5
Salamon Ventura con persone 3	3
Salamon Maestro con persone 6 colla serva	6
Samuel Luzena con persone 6 colla serva	6
Sabatto Levi Mondolfo con persone 7 con 2 serve	7
Salamon David Russi, con persone 3	3
Salamon e Sabato Terni con persone 8 con 2 serve	8
Samuel Tolentino con persone 5 colla serva	5
Salvator Ambonetti con persone 4 colla serva	4
Vedova Ambonetti con persone 3 colla serva	3
Vedova di Memo Fermi, sola	1
Vedova di Vitale con 2 persone	2
Vita Asser con persone 3	3

Ristretto del numero delle Persone nella città e Borgo

Ebrei e serve cristiane 210

Hist. arhiv Dubrovnik, ser. XII, knj. 12, fol. 271—279. Od broja 210 treba odbiti siužavke kojih je bilo 39, znači Jevreja u Dubrovniku u vreme popisa 1799. godine bilo je 171.

Summary

Branislav NEDELJKOVIĆ

PASSPORTS OF THE JEWS OF DUBROVNIK

As a merchant State (more precisely "city-State") the Republic of Dubrovnik allowed at all times its citizens (*cives*) and inhabitants (*habitatores*) the freedom of movement and travelling abroad. In the Archives series "Fedi ed attestati" from 1624 on, in addition to other acts, we find also the passports. They served both as passports and as identity documents. In the passports the Chancellery emphasizes, as a rule, whether its bearer (titular) is a citizen or a foreigner (we find the passports of this second kind only exceptionally). The Jews (Ital. Ebreo, Serb. Žudio, Zudioka, Zudeli and Zudjeli) were treated as foreigners in the beginning, but later, undoubtedly from the fourth decade of the XVIIIth century and probably even earlier, as citizens. The passports which they were given were made out, like for the rest of citizens, in Italian for the Mediterranean countries and ports, and in Serbian (lingua serviana = lingua slava — lingua ilirica — these are the synonyms used in the practice of the Chancellery of Dubrovnik) for Turkey. Thanks to documents which have been preserved, we can draw the conclusion that the Jews had become citizens with a special estate status in Dubrovnik earlier than in some Western countries as, for instance, in France and in Germany. The author gives a juridical analysis of the passport both of these in Italian and of those in Serbian, dwelling a little more circumstantially upon the particular estate status of the Jews of Dubrovnik; he comes to the conclusion that their situation was more favourable than in France and in Germany, but less favourable than in Turkey (where they were, as subjects, on the same footing with the Christians and the rayahs in general, including also the Moslem rayahs).

Zdravko ŠUNDRICA

DUBROVAČKI JEVREJI I NJIHOVA EMANCIPACIJA (1808—1815)

STATISTIČKI PODACI

HISTORIJA dubrovačkih Jevreja ranijih stoljeća dobrim dijelom nam je poznata. Kasnija pak stoljeća, a naročito devetnaesto, vrlo slabo ili nikako.

U želji da se unese više svjetla u noviju historiju dubrovačkih Jevreja, odabrali smo za predmet proučavanja jedan prelomni period iz njihove historije, period francuske vladavine i početak austrijske (1808—1815), te smatramo, da naš rad neće biti bez značaja.

Prema popisu stanovništva, koji su izvršili Francuzi odmah u početku svoje vladavine u Dubrovniku, 30. aprila 1808, u Dubrovniku je bilo 227 Jevreja, 109 muških i 118 ženskih.¹

Rezultat ovog popisa se znatno razlikuje od onog izvršenog 8 godina ranije, naime krajem 1799. godine.² Prema ovom popisu u Dubrovniku je tada bio samo 171 Jevrejin, odnosno Jevrejka. Istina, tom prigodom je nabrojeno u 42 jevrejska domaćinstva 209 članova, ali je u taj broj bilo uključeno 38 kršćanskih slugu i sluškinja.

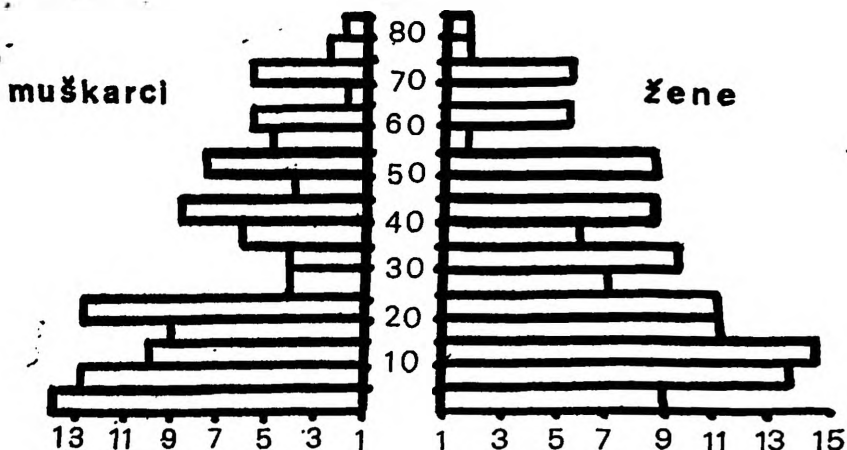
Postavlja se pitanje kako protumačiti porast od 56 Jevreja u Dubrovniku za samo 8 godina. Budući da smatramo da je toliko porast neprihvatljiv, pretpostavljamo da je u pitanju greška u jednom ili drugom popisu. Kako je ta greška nastala, ne možemo sa sigurnošću kazati. Ne izgleda nam vjerovatnim da su francuski popisivači među Jevreje olako strpali i njihovu poslugu — čime bi se inače razlika u porastu, ako se uzme da je te posluge bilo otprilike isto kao i 1799. god., svela na dvadesetak osoba, što bi donekle bilo prihvatljivo — već smatramo vjerovatnijom pretpostavkom da je popis iz 1799. nepotpun. To izvodimo zato, što popis koji je Dubrovačka Republika izvršila 1799. god., nije imao statističku svrhu. On je bio raspisan u svrhu obaveznog otkupa soli, pa nije isključeno, da tom prigodom nisu uzeta u obzir djeca do izvjesnog uzrasta. Stoga radije

¹ Karlo Kovač, *Crte o statistici i vojničkim ustanovama u republici Dubrovačkoj*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, XXVIII (1916), 310.

² Historijski arhiv u Dubrovniku, *Maestrello della popolazione della città e borgo 1799 in 1800*, str. 271—279. (Sve dalje navedene arhivske sesije nalaze se u pomenutom arhivu.)

prihvaćamo da je tačan popis, koji su izvršili Francuzi 1808. godine, prema kojemu je u Dubrovniku u to vrijeme bilo 227 Jevreja, odnosno Jevrejki.

GRAFIČKI PRIKAZ POPISANIH JEVREJA PO STAROSTI

Treći popis kojim raspolažemo, a koji su izvršile austrijske vlasti u decembru 1815. god.,³ ne daje nam na žalost siguran broj dubrovačkih Jevreja. Našli smo naime samo popisnu listu koja se odnosi na pučanstvo dvaju rejona, Dogane (Carnarnice) i Minčete. Premda su Jevreji stanovali gotovo isključivo u ova dva rejona, neka jevrejska porodica mogla je ipak stanovati i izvan tih rejona. Uza sve to što nismo mogli utvrditi, da je u vrijeme popisa neka jevrejska porodica stanovala izvan ova dva rejona, ne možemo ipak biti sigurni, da su sve jevrejske porodice de facto u njima i živjele, pa prema tome broj od 205 Jevreja u Dubrovniku, 101 muških i 104 ženskih, koji nam daje taj popis, ne može biti mjerodavan.

Ali i pored toga ovaj treći popis ima veliki značaj. To je najsavršeniji popis dubrovačkih Jevreja, koji nam je do danas poznat, i ima sva obilježja modernog popisa. Popisani su označeni imenom i prezimenom, dati su njihova starost, mjesto rođenja i zanimanje. Osim toga označen je broj kuće stanovanja i redni broj porodice, ali redni broj porodice ne odgovara stvarnom stanju, i to je baš najveći nedostatak ovog popisa. Popisivač nije popisivao po domaćinstvima ili po porodicama nego po kućama, a u kućama je često stanovalo više porodica. Ali i tu se može pomoći, jer je moguće utvrditi bračne parove i njihovu djecu, pa prema tome i broj porodica i njihovu strukturu prema broju članova.

³ Arhiv stare dubrovačke općine, Austrijsca 1815. bez broja.

Da vidimo što nam kaže taj popis.

U prvom redu doznajemo, da je 205 popisanih Jevreja, u rejonu Dogane i Minčete, živjelo u 29 kuća i da je u tim kućama stanovalo od 2 do 20 stanovnika, i to:

bilo je kuća	3	3	5	2	3	5	2	3	1	1	1
sa stanovnika	2	3	4	5	6	7	10	12	13	18	20

Zatim, bilo je 35 bračnih parova. Navesti ćemo ih redom sa u zagradama ukupnim brojem članova, jer u popisu nisu lako uočljivi, a tako ćemo istodobno dobiti strukturu uže porodice po broju članova. Nalazimo slijedeće bračne parove:

Sabato Castro — Ana Menahen (2), Mojsije Penso — Regina Maurata (6), Salomon Terni — Stella Ambonetti (3), Anđelo Terni — Đudita Tolentino (3), Samuel Tolentino — Venturina Cocen (2), Bonajuto Ancona — Perla Fermo (3), Milascen (!) Terni — Vittoria Pacifico (2), Isak Maestro — Sara Terni (5), Samuel Ascoli — Sarina Jona (3), Lazar Fermi — Dina Castro (2), Israel Nahamun — Vinturina Tedesco (3), Daniel Terni — Đudita Mandolfo (5), Jakov Russi — Rahela Pardo (5), Isak Zerf — Bjanka Pardo (3), Jeseff Ambonetti — Đudita Tolentino (4), Jakov Pardo — Bellina Campos (3), Rafael Mandolfo — Allegra Vitali (6), Abram Pardo — Vittoria Terni (10), Sabat Jagni (!) — Rahela Terni (6), Josef Mandolfo — Benvenuta Maestro (3), Natan Maestro — Đudita Jona (5), Mihael Maestro — Perla Constantini (8), Sabat Mandolfo — Rahela Pardo (11), Leon Costantini — Lidia Pardo (8), Lazar Costantini — Bene Maestro (4), Daniel Tolentino — Brunetta Anđeli (4), Daniel Terni — Gracija Vitali (3), Feliks Valenzin — Stella Mandolfo (6), Israel Maestro — Lidija Pardo (2), Rafael Valenzin — Belina Mandolfo (4), Samuel Valenzin — Sarina Maestro (6), Samuel Costantini — Sara Ventura (4), David Luzena — Speranza Maestro (7), Jakob Pardo — Rikla Jagni (6), Ruben Ambonetti — Đudita Campos (2).

Prema ovoj listi bračnih parova proizlazi da je brojčano stanje jevrejskih porodica, računajući samo roditelje i neudatu odnosno neoženjenu djecu, naime užu porodicu, izgledalo ovako:

sa članova:	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
bilo je porodica:	6	9	5	3	7	1	2	1	1	1

Ukupni broj članova, koji su sačinjavali užu porodicu, iznosio je dakle 160. Ostali popisani stanovnici sačinjavali su širu porodicu ili su imali svoje porodice kao udovice ili udovci. Broj domaćinstava je nemoguće utvrditi. Dodajmo ovdje, da je u 21 od 29 popisanih kuća bilo uposljeno 28 sluškinja kršćanki.

Obzirom na mjesto rođenja, iz popisa se vidi, da su među popisanim bila 33 novodoseljena Jevreja, 9 muških i 24 ženske: iz Ankone (12), iz Splita (6), iz Zante (6), iz Lugoa (3) i iz Trsta, Ferare, Tunisa, Modene, Carusa (Carouge — švicarska) i Firenze po 1.

Što se tiče strukture popisanih stanovništva prema starosti, dovoljno govore priloženi popis i grafikon.

Popisani Jevreji po starosti

Razred	Muški	Ženske	Ukupno
0 — 4	13	8	21
5 — 9	12	13	25
10 — 14	9	14	23
15 — 19	8	10	18
20 — 24	12	10	22
25 — 29	3	6	9
30 — 34	3	9	12
35 — 39	5	5	10
40 — 44	8	8	16
45 — 49	3	0	3
50 — 54	7	8	15
55 — 59	4	1	5
60 — 64	5	5	10
65 — 69	1	0	1
70 — 74	5	5	10
75 — 79	2	1	3
80 — 85	1	1	2
Ukupno	101	104	205

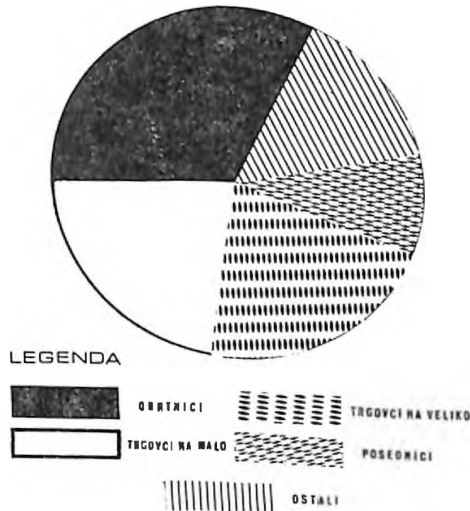
Preostaje da govorimo o strukturi popisanog stanovništva po zanimanjima.

Od 205 popisanih Jevreja, odnosno Jevrejki, za 57 je označeno zanimanje. Ostalih 148 pojavljuju se bez zanimanja, dakle kao uzdržavana lica. Prema tome, na svakog čovjeka koji privređuje dolazi nešto više od 2,5 uzdržavanih, što predstavlja vrlo dobar odnos, naročito za vrijeme kad je izvršen popis.

Raspodjela stanovništva po zanimanjima u našem popisu izgleda ovako:

Obrtnika (<i>Industrianti</i>)	18
Trgovaca na malo (<i>negozianti</i>)	13
Trgovaca na veliko (<i>mercanti</i>)	12
Posrednika (<i>sensali</i>)	5
Ostalih:	
Rabina	2
Učitelja	2
Meštar (<i>maestro di scuola</i>)	1
Preprodavača (<i>bottegalo</i>)	2
Slugu	2
Ukupno	57

GRAFIČKI PRIKAZ POPISANIK JEVREJA
PO ZANIMANJU

Iz ovog pregleda se jasno vidi, da su se dubrovački Jevreji bavili isključivo trgovinom i obrtom.⁴ Možemo pretpostaviti, da su se i ona druga lica, koja nisu svrstana ni u obrtnike ni u trgovce, kao što su rabini i učitelji, također bavili trgovinom.

U pogledu imena, koje srećemo u našem popisu, možemo konstatirati činjenicu, da su muška imena isključivo jevrejska: Mojsije, Abram, David, Salamon, Josef, Jakob, Israel, Samuel, Rafael, Mihael itd., dok kod ženskih nalazimo mnoga talijanska narodna imena: Gioia, Laura, Lauretta, Vittoria, Rosa, Perla, Biancha, Allegra, Clara, Speranza, Brunetta, Dolsetta itd.

Završavajući ovaj kratki statistički prikaz jevrejske općine u Dubrovniku početkom XIX stoljeća, konstatirat ćemo još i činjenicu, da je ova općina tokom XIX stoljeća polagano brojčano nazadovala, tako da je pred drugi svjetski rat u Dubrovniku bilo samo 87 Jevreja i Jevrejki. Broj od 21, koliko ih danas ima u Dubrovniku, ne izgleda nam mali, kad se sjetimo njihove teške sudbine u drugom svjetskom ratu.

⁴ Na žalost, o aktivnosti najbrojnije zastupanog zanimanja — obrtnika, zbog oskudice dokumenata, jedva možemo što kazati. Zaključujemo da su neki Jevreji imali velike krojačke radnje i da su se bavili proizvodnjom tjestenina i sapuna.

T R G O V I N A

Kako se iz iznesenih statističkih podataka vidi, dubrovački Jevreji su se odreda bavili trgovačkim poslovima ili obrtom. Oni su se, bavili ili nabavkom sirovina i namirnica na stranim tržištima (*mercanti*) ili su držali veće ili manje trgovačke radnje (*negozianti*) ili su bili sitni preprodavači (*bottegai*), ili posrednici (*sensali*) ili obrtnici (*industrianti*). Nama ovdje nije zadatak da izlažemo cjelokupnu trgovačku aktivnost dubrovačkih Jevreja, već samo da dademo jedan sumaran pregled te aktivnosti; da kažemo kako se ona manifestirala, bez ulaženja u detaljnu obradu. Polazeći sa toga stanovišta, iznijet ćemo razne vldove, u kojima se manifestiralo trgovačko poslovanje dubrovačkih Jevreja u razdoblju od 1808 do 1815. god.

SNABDJEVANJE DUBROVNIKA ŽIVEŽNIM NAMIRNICAMA

Dubrovački kraj, kao pasivni, oduvijek je bio upućen na uvoz mnogih artikala, a naročito žita. Domaća žetva nije mogla da ishrani pučanstvo ni za nekoliko mjeseci. Od ulaska pak u Dubrovnik francuskih trupa, koje su u znatnom broju stacionirale u Dubrovniku i na njegovom području, potreba za uvozom ove namirnice postala je još akutnijom.

Tržište sa kojeg se u ovo doba pretežno snabdjevao Dubrovnik bila je južna Italija — Pulja, ali nalazimo da se uvozi i banatsko žito, koje je dolazilo preko Rijeke ili Senja. Među jevrejskim trgovcima, koji su sudjelovali u ovom snabdjevanju, pominiu se: Mojsije Israel Levi Mandolfo,⁵ Mojsije i braća Levi Mandolfo, Mojsije Vita i braća Levi Mandolfo,⁶ Sabat Mandolfo,⁷ i Josef Mandolfo⁸.

U 1812. godini bilo je naročito akutno pitanje snabdjevanja žitom. U Dubrovniku se krajem ove godine nije nalazilo više od 400—500 vreća žita⁹, a bilo je proračunato da je do druge žetve u 1813. god. potrebno za stanovništvo provincije Dubrovnika i Kotora, bez trupa, 4,885.516 kg žita.¹⁰ Kritična situacija je nastala zbog toga što se već duže vremena nije mogla dobiti dozvola slobodnog izvoza iz Pulje, što je nužno izazvalo ogroman skok cijena ovoj namirnici. U vezi ovoga 3. IX 1812. Leon Levi Mandolfo i Salamon Abrama Pardo obraćaju se Lareintyu, auditoru državnog savjeta i intendantu dubrovačke provincije, moleći ga da se zauzme kod vojnih vlasti kod napuljskog dvora, te da im ishodi dozvolu slobodnog izvoza za 6.000 tomola žita i oslobodjenje od takse, koja je viša od polovine cijene

⁵ *Acta gallica* (dalje: A. G.) 1808, br. 3053.

⁶ *Diversa de Foris* (dalje: D. F.) 243, 218⁷; 244, 99—102.

⁷ A. G. 1810, F. VII/155; 184. Isti Mandolfo prodavao je u Dubrovniku u novembru 1811 god. banatsko žito koje mu je došlo preko Senja po 5¼ pjaštara dubrovački uborak. D. F. 248, 267. U augustu 1811. Francesco Grillo prodao je Jakobu Ruslju i Davidu Pensu preko posrednika Bonajuta Ancona 128 metračkih stara žita po 47 mlet. lira star. D. F. 250, 304⁸.

⁸ A. G. 1811, F. XV/1 br. 1187, 1537. Ove godine (1811) Dubrovnik je bio, izgleda, dobro snabdjeven žitom, tako da je Mandolfo dobio dozvolu da izveze iz Dubrovnika 1.250 stara žita, od kojih 150 stara na Krk (*ibid.*), a Abram Salamona Pardo (A. G. 1811, br. 1409, F. XV/1) izvozi na Krk 100 stara žita.

⁹ A. G. 1812, br. 3691, F. XIX/4.

¹⁰ A. G. 1812, br. 4807, F. XIX/4.

žita. U nadi da će zbog dobre žetve u Pulji lakše dobiti slobodan izvoz, oni su poslali u Pulju dva broda, koji se nikako nisu vraćali.¹¹

Istog dana kada Mandolfo i Pardo, izložio je Lareinty tu tešku situaciju i dubrovački načelnik Savin Gjurgjević. On je ponovio molbu spomenutih Jevreja, dodajući da je nabavka žita najzgodnija iz Pulje, jer je dovoz žita iz Rijeke i drugih mjesta Ilirije skopčan sa pogibeljima od gusara, koji pljačkaju po obalama. Ali je naročito istaknuo veliku taksu, koja se mora plaćati na žito uvezeno iz Pulje, tako da bi dubrovački uborak stajao 6—7 pjastara. Na kraju mu je posebno spomenuo slučaj Mandolja i Parda, koji su više da ugone njemu i da pomognu pučanstvu nego zbog neke velike zarade na rizik poslali u Pulju dva broda, koji se još ne vraćaju.¹²

Vjerujemo, da je tešku oskudicu ublažio teret žita od 2.000 tomola, koji je brodom Josefa Leona Levi Mandolfo u decembru 1812. stigao u Dubrovnik iz Rijeke.¹³ Budući da u daljnjim dokumentima ne nailazimo na problem snabdijevanja žitom, pretpostavljamo da je intervencija kod napuljskih vlasti uspjela, te da se Dubrovnik redovito snabdijevao žitom iz Pulje.

Drugi artikal, koji se uvezio u Dubrovnik, usprkos toga što je on u velikim količinama proizvođen u Stonu, bila je sol. Ona je uvožena iz solana u Barleti. Tamo su jevrejski trgovci Abram Josefa Pardo i Sabat Levi Mandolfo, zatraživši svaki put prethodno posebno pismo od dubrovačkih vlasti za upravitelja solana u Barleti, slali brodove, koji su dovozili u Dubrovnik sol. Ova sol prodavala se u Dubrovniku 1808—1809. po 4—9 dukata spud od 225 libara.¹⁴

Osim soli, jevrejski trgovci su učestvovali i u snabdijevanju grada uljem. Tu opet nalazimo Abrama Josefa Pardo, koji je od 27. X 1808. držao u najmu jedan podrum sa 4 cisterne za ulje;¹⁵ Ismaela Velenzin, koji dobiva dozvolu, 25. V 1808. da može izvesti oko 100 barila ulja;¹⁶ Lazara Terni, koji kao mešetar snabdjeva 1808. Djuna Rastića sa 12 barila žutog i svijetlog ulja (*olio giallo e lampante*) po cijeni od 52,15 dukata barilo;¹⁷ Jakova Israela Russi, koji u zajednici sa Ivanom Baptistom Vlajki ima 184 barila ulja, od kojih njemu pripada polovina;¹⁸ Josefa Leona Levi Mandolja, koji je 1812. god. imao u Brindiziju svog snabdjevača maslinovim uljem Dominika de Laurenzi,¹⁹ i Sabata Vite Terni, kojemu je u maju 1812. god. stigao u Dubrovnik brod sa teretom ulja i sapuna.²⁰

Od ostalih artikala koje prodaju dubrovački Jevreji spominju se bob i riža. Samuel Ascoli u aprilu 1811. izvozi u Kotor 60 stara boba, a u maju drugih 50,²¹ dok neki Pardo u zajednici s Maškarićem uvozi 1812. god. brod boba.²² Za rižu pak nalazimo da je uvožena iz Ankone i Trsta. Grgur Barilli poslao je 23. X 1810.

¹¹ A. G. 1812, br. 3666, F. XIX/4.

¹² A. G. 1812, br. 3691, F. XIX/4.

¹³ Ovaj brod je u oktobru bio zaustavljen u Splitu. Intendant je 20. X 1812. intervenirao kod splitskog delegata da brod propusti. A. G. 1812, br. 1476, F. IX/3, br. 4573, F. XIX/4.

¹⁴ A. G. 1808, br. 39, 1041, 1074, 1345, 1356, 2163; A. G. 1809, br. 1506 F. XIV/117; 2460. F. III/91.

¹⁵ A. G. 1808, br. 2684; A. G. 1809, br. 869, F. II/50, 280.

¹⁶ A. G. 1808, br. 1042.

¹⁷ D. F. 211, 81.

¹⁸ D. F. 244, 220.

¹⁹ D. F. 252, 63.

²⁰ D. G. 1812, br. 2023, VI/3.

²¹ D. G. 1811, br. 1166, F. XV/1; F. XV/1.

²² A. G. 1813, br. 812, F. XVI/8.

Abramu Sal. Pardu 40 vreća riže;²³ Jakov Tolentino dobio je dozvolu 27. VII 1813, da izveze iz Trsta u Dubrovnik 10.000 kg riže,²⁴ a 11. IV 1814. Aron Isak Parente 80.000 funti riže i 1.500 stara kukuruza.²⁵

Posebno ćemo spomenuti 10 bačava karanfilića u težini od 2.450,5 kg koje su 1811. god. došle iz Amsterdama preko Trsta na dubrovačku kuću Moise Vita i Moise Israel Levi Mandolfo u Dubrovniku »per conto della cassa d'amortizzazione dell'Impero« i koje su poslije mnogo peripetija i spekulacija da bi ih se prodalo na velikim evropskim tržištima, konačno u septembru 1813, prodane na javnoj dražbi Salamonu Pardo po 6 franaka kg.²⁶

SNABDIJEVANJE VOJSKE

. Našli smo da su dva dubrovačka Jevreja sudjelovali u snabdijevanju robom 400 mornara, koje je morala dati provincija Dubrovnik sa Kotorom, a koji su bili unovačeni za francuski brod »Elite« krajem 1810. god. Prvi trgovac bio je Daniel Terni, koji je prema ugovoru sklopljenom sa Komisijom za opremu spomenutih mornara 23. XII 1810, predao 4. I 1811. istoj komisiji 85 plavih uniformi, 185 pantalona, 270 košulja, 170 vunenih čarapa, 255 pari cipela sa čavlima, u vrijednosti od 16.360,85 franaka. Ovaj iznos je isplaćen pošto je roba pregledana od 2 eksperta, Rafaela Konstantini, trgovca, i Gjorgja Casali, krojača.²⁷ Drugi trgovac bio je Abram Salomona Pardo, koji je sudjelovao kod snabdijevanja mornara »Elite«. On je 31. XII 1810. i 8. I 1811. predao komisiji za snabdijevanje mornara raznu robu u vrijednosti od 12.500 franaka.²⁸

Pored toga, jevrejski trgovci su sudjelovali 1812—1813. u snabdijevanju robom 4-e talijanske regimente, koja je stacionirala u Dubrovniku. Tako je Jakov Tolentino prodao ovoj regimenti 55 lakata sukna, 65 lakata svile, 22 para vunenih čarapa; Josef Levi Mandolfo 2.000 košulja (rok isporuke je bio 2 mjeseca), 200 pari pantalona sa getama, 300 bijelih i 700 crnih kravata i 9 unča srebrnih galona; Samuel Ascoli et Comp. obvezali su se 6. II 1813. da će isporučiti regimenti u roku od 15 dana 700 košulja, 200 para pantalona, 500 para čizama i 3 srebrne epolete; Josef Sabata Mandolfo obvezuje se 4. X 1812. da će isporučiti u roku od 15 dana 2.391 milanski lakat platna; Josef Tolentino nabavlja 6 para srebrnih epoleta, 3 unče srebrnih galona i 14 lakata platna.²⁹ Jakov Tolentino, Samuel Ascoli i Josef Tolentino usmeno su organizirali društvo za snabdijevanje 23-e regimente košuljama, hlačama i drugim.³⁰

²³ D. F. 248, 206'.

²⁴ A. G. 1813, br. 3547, F. XVI/3.

²⁵ *Austriaca 1814*, br. 701, F. XVI/3.

²⁶ A. G. 1811, br. 3303, F. XV/3; D. F. 251, 1; A. G. 1811, 3337, F. XV/9; A. G. 1812, br. 747, F. XIX/1; A. G. 1813, br. 4236, F. XVI/8; 4245, F. XVI/8; 4655, F. XVI/8.

²⁷ A. G., Dopunak X.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Registre de recette. Actes sous signature privée 1812*, str. 2, 17, 49, 50, 63, 89. Jedna uniforma je koštala 82 franka, pantalone 27,26 fr., košulja 5,30 i 5,78, čarape 2,58, cipele 7,21; lakat sukna 0,90 fr., 12 srebrnastih galona 14 lira, 1 kravata 0,75 i 0,98 fr.

³⁰ Zato što se kolonelo regimente nije htio poslužiti njihovom izradom, nastao je spor između Jakova Tolentina i druge dvojice kompanjona 16. VII 1811. D. F. 250, 219.

IZVOZ RAZNIH SIROVINA

Izvozna trgovina preko Dubrovnika svedena je na minimum za vrijeme francuske okupacije i vladavine od 1806. do 1814. Zbog kontinentalne blokade i dosljedno zbog opasnosti, koja je prijetila pomorskoj trgovini od strane engleske flote, što je plijenila po Sredozemlju i Jadranu, razvila se kontinentalna trgovina u pravcu Istok—Zapad.³¹

U jednom kratkom periodu od nepune godine dana, i to od maja 1810. do marta 1811, javlja se izvoz raznih sirovina: voska, sirovog pamuka, bravljih koža, kordovana i oprane i neoprane vune. Jevrejski trgovci izvezli su iz Dubrovnika u tom periodu za Ankonu i Rijeku 6.746 libara voska, 5.696 lb. sirovog pamuka, 34 bale bravljih koža u težini od 8.188 lb., 28 bala kordovana u težini od 2.608 lb., 446 bala vune u težini od 58.900 lb.³²

U ovom izvozu sudjelovali su slijedeći trgovci: Mojsije Vita Levi Mandolfo, Samuel Ascoli, Josef Vita Tolentino, Sabat Levi Mandolfo, Jakov Tolentino, Jakov Terni, Sabat Vita Terni i Abram Salomona Pardo. U Rijeci su trgovali sa Krstom Lupi i braćom Bratić, a u Ankoni sa Grgurom Barilli. Osim ovih sirovina spominje se izvoz neznatnih količina loja.³³ Posebno je potrebno naglasiti izvoz u Ankonu 4.594 libre bronzne,³⁴ jer je to bronza dubrovačkih topova i presa za kovanje novaca.³⁵

NOVČANI POSLOVI

Ne ulazeći u pitanje učešća jevrejskih trgovaca i bankara — kao bankari se spominju Josef Leon Levi Mandolfo i Abram Salomon Pardo (A. G. 1812, br. 2474, XIX/1) — kod kreditiranja i kod zaduživanja, kakvi poslovi se susreću na svakoj stranici arhivskih serija u Dubrovniku *Diversa de Foris, Debita notariae, Mobilia extra, Aptagi*, spomenut ćemo samo njihovo učestvovanje u likvidaciji novca ex-Dubrovačke Republike na banci u Beču Schuller et comp., i malu aferu koja je nastala u Dubrovniku 1811. god. kad su pokupili sav sitni srebreni novac i htjeli ga iznijeti van Dubrovnika.

Poslije pada Dubrovačke Republike ostalo je u Beču na banci Schuller et comp. 42.956 dukata. Marmont je ovu sumu htio upotrebiti za izgradnju puteva, pa je odmah 1808. svu tu sumu prodao Sabatu Levi Mandolfu i Abramam Salomona Pardu. Međutim, banka dugo nije htjela isplatiti mjenice Mandolfa

³¹ V. Popović, *Trgovina i promet Bosne u Napoleonovo doba*, Spomenik SKA LXIX (1929), 85—91.

³² D. F. 247, 130', 195', 220', 235, 260, 260', 273, 285, 292, 292', 319, 323; 248, 54', 83, 143'—144' 198, 220, 223, 225, 235, 239, 244', 245; 249, 170'—171, 202, 233.

³³ D. F. 248, 250'.

³⁴ D. F. 247, 285, 292.

³⁵ Našli smo da je Jakov Tolentino platio državnoj kasi 1.810 franaka za jedan top od bronzne, a drugi put 1.968,18 za četiri topa i 3 »penies de marine«, a Daniel Jakova Terni platio je za »torchio di stampa per battere la moneta di bronzo« (presa za kovanje novca) 701 franak. *Registre des revenus nationaux*, str. 60', 65, 105'. Takva je bila sudbina dubrovačkih topova i raznih komada iz kovnice novca.

i Parda, izvlačeći se na razne načine. Istom 1811. godine likvidirana je ova stvar, čini se na znatnu štetu Mandolfa i Parda.³⁶

Za spomenutu aferu sa izvozom srebrnog novca saznali smo iz prepiske između zamjenika inspektora carinarnice Drobca, načelnika (*podestà*) Savina Đurđevića i Garanjina. Sve se odigralo 23. VII 1811. Drobac je našao u carinarnici 5 vrećica sitnog srebrnog novca, koji se imao izvesti u Dalmaciju. Smatrajući, da sitni novac nije predmet za trgovinu, odmah je obavijestio načelnika, koji je smjesta napisao pismo Garanjinu u kojem s ogorčenjem govori o monopolu Jevreja, što su ne samo bili sposobni da izvezu sav zlatni novac, nego se sada bave i prikupljanjem sitnog srebrnog novca, koji su već pripremili da izvezu u Dalmaciju. To stvara, po mišljenju Đurđevića, veliku nepriliku za sve porodice, a naročito siromašne, koje se služe svakodnevno sitnim novcem, a ne svakovrsnim takrima, za koje su Jevreji zamijenili ovaj sitni novac. Na kraju njegovo ogorčenje dolazi do vrhunca kad moli Garanjina da spriječi ovu neugodnu stvar i zaštititi »ovaj siromašni grad od jarma jedne pohlepne nacije, koja misli samo na svoje probitke«.

Međutim Garanjin nije shvatio tako tragično ovu stvar. On je predstavku Đurđevića uputio inspektor carinarnice, da ispita postoji li zabrana iznosa ovakvog novca. Inspektor je negativno odgovorio, i tako su vrećice sa sitnim novcem, usprkos povike Đurđevića, otišle na svoje odredište.³⁷

KARATISTI

Dubrovački Jevreji nastavili su, i u doba Francuza, da ulažu svoj kapital u brodove, kupujući u njima udjele ili karate.³⁸ Našli smo, da su Jozef Ambonetti, Ruben Vita Ambonetti, Salamon Terni, Isak Vita Ambonetti, Feliks Valenzin, Lazar Maestro, Abram Josipa Pardo, Josef Mojsije Levi Mandolfo, Abram Natan Ambonetti, Salamon Ventura, Josef Levi Mandolfo, Isak Daniela Tolentino i trgovačka kuća Mojsije Vita i Braća Levi Mandolfo imali u razdoblju od 1808. do 1814. oko 70 karata u raznim manjim i većim brodovima.³⁹

BRODOVLASNICI

Našli smo već jedan slučaj, da je jedan Jevrejin sam vlasnik nekog broda. To je slučaj i sa Isakom Vita Ambonetti, koji je posjedovao braceru »L'unione«,

³⁶ A. G. 1808, br. 1551, 1565; A. G. 1809, br. 21, F. 1/8; 1643, F. 11/127; 3274, F. 1/510; 3714, F. 1/567; 4214, F. 1/886; A. G. 1810, br. 258, F. 11/39; 915, F. 11/135; 1277, F. 11/186; 2615; F. 11/490; 2997, F. 11/819; 3384, F. 1/237; A. G. 1911, br. 773, F. 1/9.

³⁷ A. G. 1811, br. 2342, F. XV/9; 2325 i 2335.

³⁸ Vid.: J. Luetič, *O pomorstvu Dubrovačke Republike u XVIII stoljeću*. Građa za pomorsku povijest Dubrovnika II, 104.

³⁹ D. F. 247, 36; 243, 58, 58' 107; A. G. 1810, br. 1600, F. XIV/148; D. F. 244, 4'; 245, 52', 94; 246, 252'; 247, 100, 193'; 248, 12, 70'; 250, 180; 251, 174; 252, 29; 254, 7; *Diversae cancellariae* [dalje: *Div. canc.*], 234, 127; *Mobilis extra*, 258, 30'.

koju je 14. III 1809. prodao za 2.350 pjastara,⁴⁰ ali smo zato našli više njih koji su bili vlasnici brodova u zajednici sa drugim Jevrejima ili kršćanima. Tako su Isak Baptista Vlajki i Salamon Pardo posjedovali u zajednici trabakul »Madonna del Rosario«, koji su kupili u Gružu od patruna Andrije Gandelara za 200 lujdora.⁴¹

U maju 1807. Dominik Amadij, Abram Salamona Pardo, Abram Josipa Pardo i Lujo Blasi osnovali su društvo za nabavku trabakula u Ankoni.⁴² Mojsije Vita Levi Mandolfo imao je polovinu peliga »Madonna del Rosario«,⁴³ Josip Puglia i braća Levi Mandolfo bili su vlasnici austrijske pulake »La Dalmazia«, koju su bili zaplijenili Englezi.⁴⁴

Isak Vita Ambonetti prodao je 28. IV 1809. Stjepanu Lupi svoju polovinu trabakule »La prudenza«;⁴⁵ Petar Car i Mojsije Levi Mandolfo imaju u zajednici trabakul »S. Anna«;⁴⁶ Salamon Davida Pardo ima petinu u gondoleti kap. Mašina-sovića;⁴⁷ Jakov Terni prodaje 27. II 1811. Ivu Seralji polovinu brigantina »Le celere« za 85 zlatnih mletačkih cekina;⁴⁸ Ivan Maškanić i Abram Salamona Pardo vlasnici su bracer »Speranza«;⁴⁹ Salamon Mojsije Terni, Abram Salamona Pardo i Sabat Levi Mandolfo prodaju 10. V 1812. svoju pulaku »Pasku Pulitiki« za 2.326,50 franka;⁵⁰ Abram Pardo i Josef Mandolfo imaju pelig »Le due stelle« od 30 tona, kojim je upravljao kap. Josip Nardelli.⁵¹

TRGOVAČKE KUĆE I DRUŠTVA

Najjači trgovci Jevreji u Dubrovniku u vrijeme francuske uprave bili su: Josef Leon Levi Mandolfo, Sabat Mandolfo, Abram Salamona Pardo, te Jakov i Salamon Terni. Oni su skupa sa 25 drugih dubrovačkih kršćanskih trgovaca bili izabrani 1812. god. da formiraju trgovačku komoru i trgovački sud u Dubrovniku.⁵² Među njima naročito su se isticali Mandolfo i Terni, koji su imali svoje trgovačke kuće, jednu pod imenom — Dita »Moise Vita e Moise Israel Levi Mandolfo«, koja se susreće i kao — Dita »Moise Vita e fratelli Levi Mandolfo«,⁵³ a drugi pod imenom — Dita »Jacob Terni«.⁵⁴ To su ujedno jedine trgovačke kuće koje smo

⁴⁰ D. F. 244, 56'—57.

⁴¹ D. F. 241, 14'—15, 16. II 1808.

⁴² *Ibid.* 241, 106.

⁴³ D. F. 242, 210', 11. IX 1809.

⁴⁴ D. F. 244, 78, 26. III 1809.

⁴⁵ D. F. 244, 128'.

⁴⁶ *Mobilis extra* 252, 15.

⁴⁷ D. F. 247, 86—86', 8. V 1810.

⁴⁸ D. F. 249, 171'.

⁴⁹ *Registre de recette Actes sous signature privée* 1812, str. 40.

⁵⁰ *Actes sous signature privée* 1814, str. 10.

⁵¹ *Registro del passaporti marittimi* 1814—15. Austriaca.

⁵² A. G. 1812, br. 1474, F. XIX/1. Tom prigodom Abram Salamona Pardo imenovan je četvrtim sucem trgovačkog suda. *Ibid.*, br. 1221, F. XIX/3.

⁵³ D. F. 248, 74'; 251, 1; 249, 246'; *Mobilis extra*, 258, 72'.

⁵⁴ *Div. canc.* 232, 208. Jakov Terni emancipirao je 19. XI 1811. svoja dva sina, Danijela i Salamona. I istoga dana ustupio im je čitavo svoje imanje, uz uvjet da doživotno uzdržavaju njega i njegovu ženu i da se do njegove smrti služe nazivom firma: *Jacov Terni*. — Ovdje možemo istaknuti praksu emancipacije muške djece, koja je vladala i među dubrovačkim Jevrejima. Često srećemo, da je ovaj ili onaj Jevrejin »emancipavit a se et a nexibus paternis« Jednog III drugog sina... »ita ut liber et sui juris sit...« D. F. 243, 17', 249, 88', 254, 182'.

našli da su vlasništvo dubrovačkih Jevreja.

Ali zato nalazimo dosta dioničarskih društava: Lazar Maestro et comp., Isak Vita Angeli et comp., Josef Vita Tolentino et comp., Samuel Ascoli et comp., David Luzena et comp., Salamon Terni et comp. i Daniel Vita Vitali et comp.⁵⁵

Dubrovački Jevreji rado su sklapali trgovačka društva — *società di negozio*, *società di commercio* — bilo za nabavke robe, bilo za otvaranje trgovačkih radnji, bilo za izradu određenih proizvoda.⁵⁶

Posebno treba spomenuti aktivnost dubrovačkih Jevreja u pomorskom osiguranju. Abram Salamon Pardo i Ivan Golubović bili su direktori osiguravajućeg društva, a u osiguranjima je učestvovao veliki broj Jevreja, npr.: David Luzena, Salamon i Sabat Terni, Isak Ambonetti i Dita »Moise Vita e fratelli Levi Mandolfo«.⁵⁷

Iz ovog što smo, makar sumarno, kazali, može se vidjeti znatna trgovačka aktivnost dubrovačkih Jevreja. Istina je, da nismo gotovo ništa kazali o tome s kolikim kapitalima su raspolagali i kolikog su obima bili njihovi poslovi, ali to nismo sebi ni stavili u zadatak. Ovdje ćemo još dodati, da im poslovi nisu uvijek išli do kraja od ruke. Pod svodovima carinarnice i na drugim javnim mjestima po gradu bio je i za znatan broj jevrejskih trgovaca⁵⁸ istaknut oglas, koji je ličio na osmrtnicu, kojim su pozivani ljudi da se u određenom roku prijave u ured službenika imenovanih prigodom nekog stečaja, da pod zakletkom izjave što se nalazi kod njih od vlasništva dotičnog trgovca, koji je pao pod stečaj, odnosno koliko od njega potražuju ili mu duguju.⁵⁹ Ali to je ono što se može desiti i na što mora biti spreman svaki trgovac. Da li će pak u slučaju takve zle sudbine bolje ili lošije proći, zavisi od sredine u kojoj djeluje.⁶⁰

SCHOLA HAEBREORUM I ČISTO VJERSKE BRATOVŠTINE

Jevreji u Dubrovniku osnovali su svoju malu općinu početkom XVI. st. Sasvim je razumljivo da je ta općina odmah dobila i neku određenu organizaciju. Članovi

⁵⁵ D. F. 242, 69; 243, 62'; 247, 292; 248, 215; 249, 283; 250, 85, 176; Div. canc. 234, 111.

⁵⁶ Tako Vlaho Katičić, Petar Živković i Danijel Tolentino osnivaju 1805. god. trgovačko društvo na 10 godina za izradu sapuna (D. F. 246, 102), Vlahi, Luzena, Jani sklapaju 1808. »società di negozio di bottega« sa Mojšajem Luzena i Israelom Nahamunom (D. F. 246, 191); Rafael L. Mandolfo, David Penso i Jakob Russi obrazovali su 1811. »società di commercio« za otvaranje trgovačke radnje za prodaju živežnih namirnica na malo (D. F. 250, 228); Dita Moise Vita e Moise Israel Levi Mandolfo sklapaju »società di negozio« za proizvodnju kruha i tjestenine sa Cirjakom Candelarijem (Div. canc. 234, 1).

⁵⁷ D. F. 241, 224, 153, 155'—156; 242, 68; 247, 250'; 249, 47; 250, 236.

⁵⁸ U razdoblju od 1808. do 1814. pali su pod stečaj: Daniel Samuela Tolentino, Isak Tolentino, Isak Valenzin, Abram Josefa Pardo, Israel Nahamun i trgovačka kuća »Moise Vita e fratelli Levi Mandolfo«. A. G. 1809, br. 3901, 3902, F. XIV/343, 344; A. G. 1810, br. 1456, F. II/215; D. F. 250, 145'—147; Div. Canc. 234, 128—128'. Daniel Tolentino i Isak Valenzin prigodom stečaja pobjegli su u Cavtat, odakle su tražili *salvum conductum*, a Isak Tolentino pobjegao je čak izvan teritorije države i imao poteškoća zbog pasosa. Kod stečaja koji je doživjela spomenuta trgovačka kuća Mandolfa, njen likvidator Josef Leon Levi Mandolfo prodao je oko 9 kg. srebra, koje je bilo pohranjeno u sinagogi.

⁵⁹ Ovakav je oglas bio istaknut npr. 25. X 1810. prigodom stečaja pod koji je pao Abram Josefa Pardo, koji je inače bio uvažen među dubrovačkim trgovcima, tako da je u aprilu 1808. bio imenovan članom trgovačke komisije u Dubrovniku. D. F. 249, 251, 253.

⁶⁰ U dva slučaja dubrovačkih Jevreja, koji su pali pod stečaj, naišli smo na lijepu solidarnost. U slučaju Isaka Daniela Tolentina sve njegove dugove primilo je na sebe 25 ljudi uz obavezu da ih isplate u roku od 15 godina (D. F. 248, 12—14), a u slučaju Israela Nahama od 17 njegovih kreditora Jevreja (među ukupno 20), 8 mu je dalo 15% popusta, a drugi veći ili manji procenat. D. F. 250, 143'—14.

općine morali su od početka znati svoja prava i dužnosti, ne samo prema državnoj vlasti, nego i prema svojoj zajednici — općini. Razvitak ove unutrašnje zajednice, koja se povećanjem same općine morala neprestano usavršavati, nije lako pratiti, upravo stoga što je to bila unutrašnja organizacija, o kojoj je državna vlast, istina, vodila računa, ali je nije sama provodila, pa se, prema tome, o toj organizaciji u bogatoj arhivskoj građi državne administracije Dubrovačke Republike, koja se čuva u Historijskom arhivu u Dubrovniku, mogu naći samo sporadični, indirektni ili općeniti podaci.

Dragocjeni izvor za praćenje razvoja organizacije jevrejske općine u Dubrovniku i njezina unutrašnjeg života i rada, naime knjiga, koja se čuvala u arhivu dubrovačke jevrejske općine, a u kojoj su bili zapisani svi važniji zaključci uprave jevrejske zajednice u Dubrovniku od 1687. do 1793. godine,⁶¹ nestala je na žalost netragom u vrtlogu drugog svjetskog rata, kada su nestali i milioni Jevreja kao žrtve nacističkog divljanja.⁶²

Ovdje ćemo pokušati dati sliku organizacije predstavništva dubrovačke jevrejske općine, naime jevrejske *scholae* početkom XIX st., koliko nam dozvoljavaju dokumenti kojima raspolazemo. Kažemo početkom XIX st., jer su dokumenti uglavnom iz toga doba, ali to ne znači, da je organizacija, koju ćemo iznijeti, vrijedila samo za ovaj period. Ona će, van svake sumnje, u osnovnim linijama odražavati unutrašnje uređenje jevrejske *scholae* u Dubrovniku, a posredno i jevrejske općine uopće za mnogo decenija unatrag, a možda i za čitavo XVII i XVIII stoljeće.

Da počnemo sa nazivom. U dokumentima nailazimo na četini termina, koji se *promiscue* upotrebljavaju u značenju predstavničkog tijela ili organizacije jevrejske općine. To su: zajednica Jevreja (*universitas Haebreorum* — *università degli Ebrei*), *schola Jevreja* (*schola Haebreorum*, *scola* ili *scuola degli Ebrei*), i sinagoga Jevreja (*sinagoga degli Ebrei*).⁶³

Svi ovi termini upotrebljavaju se, kako rekosmo, *promiscue* u značenju predstavničkog tijela jevrejske općine, ali najčešće se ipak susreće termin zajednica Jevreja, a najrjeđe sinagoga Jevreja.

Da vidimo sada kako je bilo organizirano ovo predstavništvo. Glavni i gotovo jedini izvor za upoznavanje organizacije jevrejske *schole* u Dubrovniku predstavlja prepis zapisnika Velikog kapitula ove *schole*, održanog 29. avgusta 1809. u 4 sata poslije podne, i dokumenti nastali u vezi spora, koji je na toj sjednici nastao.⁶⁴

Ali već sam ovaj zapisnik i s njim skupčani dokumenti pružaju nam mogućnost, da upoznamo čitavu organizacionu strukturu *schole*: upravna tijela, hijerarhiju funkcionera, njihove funkcije, kompetencije same *schole* u unutarnjem upravljanju i prema dubrovačkoj vladi, način izbora funkcionera i primanja novih članova.

⁶¹ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII vijeka*, Sarajevo 1937, 104.

⁶² Zapisnik o zapljeni ne samo knjige nego čitavog arhiva jevrejske općine u Dubrovniku, koji je imao 14 značajnih arhivalija, potpisan je u Dubrovniku 10. VII 1941. Još uvijek postoji nada da knjige nisu uništene, i da će se jednog dana pronaći.

⁶³ *Affiti 1809*, str. 11'. Postovječivanje *schole* i sinagoge najbolje se vidi u knjizi najmovi 1808/09. Kod plaćanja najma za ljetu 1808. god. stoji: «Scuola degli Ebrei deve dare all'anno zechini 180 in oro.» a za 1809. god.: «Sinagoga degli Ebrei deve dare all'anno zechini 180 in oro. . .», str. 2'—3, 11'.

Budući je riječ o važnom dokumentu, pogledajmo kako je nastao. Jevrejska *schola* — bratovština, kao i sve ostale bratovštine, morale su za vrijeme Republike tražiti dozvolu za svoje sastanke od Malog vijeća, a za vrijeme Francuza od generalnog administratora, uz molbu, da im vlast, kojoj su se obratili, imenuje javnog predstavnika, koji će prisustvovati njihovoj sjednici. Za vrijeme Francuza prisustvovala su dva predstavnika, jedan opće administracije, a drugi gradske.

Držeći se ovog reda, bratovština Jevreja zatražila je 26. augusta 1809. dozvolu, da za sutra može sazvati Veliki kapitul, na kojem će izabrati uobičajene funkcionere za dvije sljedeće godine i primiti u kapitul neke nove članove (*fratelli*).⁶⁵

Budući da kapitul nije mogao biti održan 27. augusta, to je jevrejska općina napravila ponovnu molbu, da se on održi 29. augusta.⁶⁶ Toga dana se kapitul sastao u prisustvu Antuna Kaznačića, predstavnika opće, i Josipa Brankovića, predstavnika gradske administracije. Na početku sjednice utvrđen je broj prisutnih na taj način, što je jedan član kapitula obišao s glasačkom kutijom sve prisutne, koji su ubacili primljenu kuglicu, te je kod prebrojavanja utvrđeno, da je bilo prisutno 26 članova Velikog kapitula. Zatim se prešlo na izbore funkcionera.

Najprije su izabrana četiri deputata, a zatim 6 članova Malog kapitula.⁶⁷ Poslije toga slijedili su redom izbori za 8 razrezivača taksi (*tassatori*) i 2 rezerve,⁶⁸ 2 revizora i 2 rezerve, 4 utjerivača taksa (*esatori*), i 2 deputata nad školama sa djecom. Na kraju su izabrana 4 nova člana Velikog kapitula. Izabrano je, dakle, između 26 članova 30 funkcionera, što znači da su neke osobe bile izabrane za više funkcija. Samo petorica od 26 članova Velikog kapitula nisu bili izabrani ni za jednu funkciju.⁶⁹

Izbor funkcionera vršen je tajnim glasanjem i to kuglicama, koje su se ubacivale u žaru ili kutiju. Procedura kod izbora bila je malo neobična. Postojalo je, da se tako izrazimo, dvostepeno predlaganje kandidata. Najprije bi jedan od prisutnih članova Velikog kapitula imenovao predlagача kandidata za određenu funkciju, čiji je zadatak bio da predloži, odnosno izabere (*elisse*) kandidata, koji je zatim bio prihvaćen ili odbačen tajnim glasanjem. U pogledu imenovanja predlagача kandidata sigurno je postojao neki red, naime, ko ima pravo da ih imenuje. Koji je to red bio nije nam poznato, ali možemo pretpostaviti, da je pravo predlaganja bilo pridržano uglednijim članovima Velikog kapitula. Iz spomenutog

⁶⁴ Prepis zaplenika se nalazi u A. G. 1809, br. 3152, F. XI/212. Znatno je stradao od vlage i stoga je na mjestima teško čitljiv. *Schola* se stvarno ponekad nalazila u teškim novčanim situacijama, pa je morala da pravil i zajmova. Tako je 7. VIII 1809. Mali kapitul *scholae* ovlastio deputate *scholae* Sabata Jannija i Davida Luzenu da mogu podignuti zajam od 318 turskih pjastril kod Ivana Nikole Maškarića. D. F. 247, 70.

⁶⁵ A. G. 1809, br. 3104, F. XIV/258.

⁶⁶ A. G. 1809, br. 3129; F. XIV/262.

⁶⁷ Za Mali kapitul izabrana su zapravo samo tri nova člana, dok su tri, opet većinom glasova, izabrana iz starog Malog kapitula.

⁶⁸ Upada u oči ogroman broj taksatora: 8 + 2. Sudeći po broju reklo bi se da je ekonomsko pitanje u *scholi* bilo jedno od glavnih. *Schola* se stvarno ponekad nalazila u teškim novčanim situacijama, pa je morala da pravil i zajmova. Tako je 7. VIII 1809. Mali kapitul *scholae* ovlastio deputate *scholae* Sabata Jannija i Davida Luzenu da mogu podignuti zajam od 318 turskih pjastril kod Ivana Nikole Maškarića. D. F. 247, 70.

⁶⁹ Lista izabranih izgleda ovako: 4 deputata: Abram Natan Ambonetti, Abram Isak Pardo, Jacob Israel Russi, Mahael Maestro; 6 Malog kapitula: Fellka Valenzin, Sabat V. Mandolfo, Abram Salomona Pardo, Daniel Tolentino, Salamon Terni, Ruben V. Ambonetti; 8 taksatora: Sabat V. Levi Mandolfo, Jacob Terni, Abram Salomona Pardo, Salamon Terni, Daniel Tolentino, Ismael Valenzin, Sabat Janni, Salamon Ventura; Rezervni: Refo Valenzin, David Luzena; 2 revizora: Moise Luzena, Abram Isaka Pardo; 4 egzaktora: Mojsilje Vito Mandolfo, Josef Elia Mandolfo, Ruben Ambonetti, Daniel Tolentino; 2 deputata nad školama za djecu: Sabat V. Mandolfo, Mojsilje Luzena.

zapisnika mogli smo zaključiti samo toliko, da gestald uvijek imenuje predlagача za izbor svakog prvog novog funkcionera na svim položajima, bilo deputata, bilo člana Malog kapitula, bilo drugih funkcija, samo ne kod rezervnih funkcionera. Utvrdili smo također, da samo gestald predlaže za prijem nove članove Velikog kapitula.⁷⁰

Što se pak tiče samog glasanja, glasači su mogli glasati za, protiv, uzdržati se od glasanja ili izići iz sale za vrijeme glasanja za određenog kandidata. Kandidat, koji je dobio više glasova za nego protiv, smatrao se izabranim, pa makar ukupni broj glasova protiv, uzdržanih i onih koji su izišli bio veći od onih, koji su bili za njegov izbor. Takav je slučaj bio sa izborom Daniela Tolentina za četvrtog člana Malog kapitula. On je prošao (*restò*) kod glasanja sa 12 glasova, premda je imao 7 glasova protiv, a 7 se uzdržalo od glasanja, što znači da se za izbor kandidata nije tražila apsolutna, nego relativna većina glasova.

Premda nam taj zapisnik pruža dragocjene podatke o organima jevrejske *schole*, o vrstama i broju njenih funkcionera, o funkcijama i kompetencijama Velikog kapitula, Malog kapitula, deputata — izuzevši funkcionere kao što su taksatori, egzaktori, revizori i deputati nad školama, čija imena već sama govore o njihovim funkcijama — iz zapisnika ne možemo na žalost ništa doznati. Isto tako zapisnik nam ne rješava zagonetku, kako se na listi izabranih funkcionera ne javlja gestald, koji se inače neprestano spominje, i to na prvom mjestu.

Ali, srećom, ono što nam ne kaže zapisnik sjednice, kazat će nam dokumenti koje smo našli u vezi spora koji je na ovoj sjednici nastao. Evo u čemu se sastojao spor: Jakov Israel Russi bio je izabran s velikom većinom glasova, 18 protiv 5 i 3 uzdržana glasa, za trećeg deputata. Međutim, on je odmah žestoko reagirao. Ne samo da je odbio da primi položaj deputata, nego je istovremeno tražio i definitivni istup iz bratovštine. Ali prisutni predstavnik javne vlasti Kaznačić nije htio na svoju ruku prihvatiti ni odreku položaja, ni istup iz bratovštine. To nije htio učiniti ne samo zbog toga, što je Veliki kapitul tvrdio da Russi ne može jednostavno napustiti bratovštinu, ne plativši prethodno bratovštini 60 dukata, nego i zbog toga što je smatrao da bi Russijev primjer mogao povući za sobom druge, a to bi po Kaznačićevom mišljenju, kako ga iznosi na kraju pisma administratoru od 30. VIII 1809, moglo izazvati teške poremećaje u jevrejskoj općini, uzevši u obzir veliki broj službi koje se podjeljuju. Osim toga bila bi šteta da *schola* izgubi ovakvu ličnost, koja bi dobro zastupala njene interese. Zbog svih ovih razloga, Kaznačić je rješavanje ovog spora prepustio administratoru.⁷¹

Odluka administratora, da se na prvom sastanku kapitula saopći Russiju, da mora platiti 60 dukata, a da tek onda može tražiti odreku, za nas je daleko manje interesantna nego spomenuto Kaznačićevo pismo administratoru i prilozi uz to pismo.

Kaznačićevo pismo rješava nam maločas spomenutu zagonetku gestalda. On piše administratoru, da je jevrejska zajednica po običaju pristupila izboru četiri

⁷⁰ Kod izbora na ovoj sjednici gestald Sabat Jenni imenovao je 6 predlagача kandidata, Salmon Terni — 5, David Luzena — 4, Sabat Ventura Feliks Valenzin i Jakov Terni — po 2, a Sabat Mandolfo, Samuel Tolentino, Leon Costantini, Daniel Tolentino i Sabat Vita Mandolfo — po 1.

⁷¹ A. G. 1809, br. 3151, F. XIV/266.

deputata, »koji su zaduženi da od semestra u semestar vrše funkciju gestalda *schole*« («che hanno l'obbligo di semestre in semestre far le funzioni di ghestaldi della scuola...»). Znači, deputati su zapravo gestaldi koji redom vrše ovu funkciju po 6 mjeseci, tako da se sva četvorica izmijene u 2 godine, koliko im traje mandat.

Prilozi, tj. dokumenti kojim je jevrejska *schola* snabdjela Kaznačiča kako bi u svoju korist rješila spor sa Rusijem, daju nam dalje nekoliko važnih podataka. U pitanju su tri priloga, odnosno izvoda iz matrikule jevrejske *schole* u Dubrovniku.

Prva dva izvoda, koja je ovjerovio Isak Maestro, pisar *schole*, govore o obavezi koju gestald, koji odlazi sa dužnosti, ima pri uvođenju na dužnost novoizabranih članova Maloga kapitula i novoizabranih deputata, te o kaznama za one koji ne bi htjeli izvršiti ono što se od njih tom prigodom tražilo.

I jedan i drugi izvod su zaključci Malog kapitula jevrejske *schole*. Prvi, donesen 12. IX 1805, strogo stavlja u dužnost gestaldu koji odlazi sa dužnosti da, pod prijetnjom teške kazne pridržane za kršenje zakletve, mora paziti da svatko od novog Malog kapitula i novih deputata položi uobičajenu zakletvu u prisutnosti meštra *schole* (*del maestro di scola*) i čitave zajednice (Velikog kapitula), prema odluci Velikog kapitula od 26. IX 1790, koja je prošla kroz Malo vijeće Republike. U slučaju da netko u tom času ne bi bio prisutan, mora položiti zakletvu prvi put kad dođe u *scholu* za vrijeme službe, inače neće moći prisustvovati Malom kapitolu doklegod ne položi dužnu zakletvu. A ako netko ne bi htio položiti spomenutu zakletvu, od onog časa će biti isključen od svoje službe, a tadašnji gestald je dužan da sazove Veliki kapitul da bi se izabrao drugi na njegovo mjesto. K tome onaj, koji bi odbio da položi zakletvu, morat će platiti globu od 20 dukata, ako ne bude od nje oslobođen većinom glasova Velikog kapitula. Drugi, donesen 29. IX 1807, uvećava gore spomenutu globu koja je bila ista i za članove Malog kapitula i za deputate, tj. od 20 dukata na 60 dukata za deputate, s time da ne mogu biti oslobođeni ni deputati od plaćanja 60 dukata globe, ni članovi Malog kapitula od plaćanja 20 dukata, sem sa 3 četvrtine glasova Velikog kapitula.

Prije nego predemo na izlaganje sadržaja trećeg priloga, koji smatramo u našoj stvari najznačajnijim, istaknut ćemo nekoliko podataka koje nam pružaju navedeni zaključci Malog kapitula jevrejske *schole* u smislu njenog daljnjeg rasvetljavanja.

U prvom redu, jasno je da je bratovština bila uređena sasvim analogno dubrovačkim vjerskim bratovštinama. Ona je imala svoju matrikulu, u koju je posebni pisar unosio zaključke Velikog i Malog kapitula, koji su donošeni po stereotipnoj formi uobičajenoj od starina u Dubrovačkoj Republici kod donošenja odluka bilo koje bratovštine i samih dubrovačkih državnih vijeća, otkuda su te forme i preuzete.

Drugi značajni podatak koji imamo u iznesenoj odluci Malog kapitula jevrejske *schole* od 22. IX 1805. odnosi se na hierarhiju. Tu se govori o meštru *schole*, za koga možemo tvrditi, premda ne raspoložemo direktnim dokazima, da pred-

stavlja prvu ličnost u hierarhijskoj ljestvici bratovštine, jer pred njim i pred čitavom *scholom* svi novoizabrani članovi Malog kapitula i novi deputati, odnosno gestaldi, moraju položiti zakletvu pri stupanju na dužnost. Ovakva zakletva polaže se uvijek pred vrhovnim forumom, pa prema tome nema sumnje da je meštar *schole* prvi predstavnik bratovštine. Ovaj naziv nismo našli ni u jednom drugom dokumentu, a ne susrećemo ga ni u jednoj bratovštini u Dubrovačkoj Republici,⁷² ali nema sumnje da je meštar *schole* — *maestro di scola* — posebni i prvi predstavnik u jevrejskoj *scholi*, a on se ne smije poistovjetiti sa recimo aktivnim gestaldom, kako bi se moglo promisliti, jer to isključuje kontekst u kojemu se spominje.⁷³ Na žalost ne znamo ko je i na koje vrijeme bio biran na ovaj položaj, a ni koje su bile njegove prerogative. Ali u svakom slučaju meštar *schole* u hierarhiji jevrejske *schole* u Dubrovniku je nešto specifično, i to treba posebno naglasiti.

Iz navedenih zaključaka Malog kapitula možemo konstatirati dalje, da su u jevrejskoj *scholi* u Dubrovniku u doba donošenja zaključaka o polaganju zakletve novoizabranih članova Malog kapitula i deputata 1790. godine, također 1805, kad su propisane globe za one koji ne bi htjeli položiti tu zakletvu, kao i 1807, kad je ta globa povišena za deputate, bili znatno olabavljeli unutarnja disciplina i red.⁷⁴ Ovakvo stanje zapaža se i tokom slijedećih godina, kako ćemo malo kasnije vidjeti.

A sada da progovorimo o trećem prilogu Kaznačićeva pisma, koji je bio prepisan iz jevrejske matrikule na talijanskom jeziku, a koji predstavlja odluku Malog vijeća Dubrovačke Republike od 27. VIII 1791. Odluka govori o privremenim ovlaštenjima koje je Malo vijeće Republike dalo Velikom i Malom kapitolu jevrejske *schole* u Dubrovniku. Iz nje se vidi, da je u to vrijeme bilo podneseno Vijeću umoljenih pitanje odnosa u jevrejskoj *scholi*, te da je Malo vijeće u međuvremenu do donošenja definitivne odluke Vijeća umoljenih interveniralo odlukom u kojoj je provizorno definiralo ovlaštenja Velikog i Malog kapitula te *schole*. Prema ovoj odluci, Veliki i Mali kapitul jevrejske *schole* dobili su ovlaštenja prema kojima su mogli donositi u nekim pitanjima punopravne odluke, a u drugim samo odluke, koje su postojale punovažne kad ih odobri Malo vijeće Republike. U red pitanja u kojima su njihovi kapitul mogli donositi punovažne odluke spadalo je sve ono što se odnosilo na vršenje unutarnjeg kulta njihove religije, na ceremonije, na dobar red u *scholi* zatim na izbore funkcionera za razne službe, na razrezivanje taksi i na udaranje globa. No ako se netko osjetio na bilo koji način povrijeđenim takvim odlukama, imao je pravo apelacije na Malo vijeće Republike. U svim pak ostalim pitanjima koja su se odnosila na upravljanje jevrejskim porodicama i pojedincima, a nisu izričito navedena u ovoj odluci, mogli su donositi odluke i uredbe,

⁷² Vid. K. Vojnović, *Bratovštine i obrtne korporacije u Republici Dubrovačkoj od XIII do konca XVIII vijeka*, Mon. hist. Jur. Slav. Mer. VII, 1, 2 (1899, 1900).

⁷³ In radunanza del Minor capitolo con pieno numero la prima parte è d'incombenzare al ghestaldo che scada del suo officio, che sotto vincolo di giuramento debba invigilare perchè ogni uno del nuovo Minor capitolo e nuovi Deputati eseguiscono il solito giuramento in presenza del Maestro di scola e di tutta l'universita... A. G. 1809, br. 3151, F. XIV/266.

⁷⁴ Samo mjesec dana poslije donošenja odluke o polaganju zakletve 1790. god. Malo vijeće Republike donijelo je odluku o vođenju procesa u vezi nekog nerada, »In schola Haebreorum«, što je istodobno uvjetovalo oživljavanje ranije donijetih uredbi protiv Jevreja, među ostalim da moraju nositi žutu traku. *Acta Minoris consilii* (dalje: *Cons. minus*) 100, 73.

ali su one postajale punovažne, kako smo već rekli, istom poslije odobrenja Malog vijeća Republike.⁷⁵

Iz činjenice, da se jevrejska *schola* u sporu sa Russijem poziva na ovu odluku, u kojoj je provizorno utvrđena kompetencija njenog Velikog i Malog kapitulula, zaključujemo, da *materia Haebreorum* o kojoj govori odluka nije nikada definitivno regulirana odlukom Vijeća umoljenih, te se život u *scholi* od 1791. godine do pada Republike, a kako vidimo i dalje, odvijao upravo na temelju ove odluke.

Međutim, dobivena ovlaštenja nisu *de facto* osigurala red i disciplinu u *scholi*. O tome nam dovoljno jasno govori slučaj sa Russijem, koji nije bio usamljen. Na naročito veliko previranje i nedisciplinu u *scholi* nailazimo 1812. godine, tako da su deputati *schole* 9. februara bili prisiljeni zatražiti od Intendanta posebna ovlaštenja kako bi uspostavili red i spriječili zloupotrebe.⁷⁶

Nisu nam poznate mjere, koje su tom prigodom poduzete, ali znamo svakako da one nisu bile uspješne, jer se već u septembru susrećemo sa novom molbom predstavnika *schole* na intendanta, u kojoj se govori o potpunoj anarhiji u *scholi* i traže privremeno vanredna ovlaštenja, koja bi bila dana jednom članu *schole* u svrhu uspostavljanja reda.⁷⁷ Predstavnici *schole* su bili, dakle, toliko ogorčeni, da su bili spremni čak primiti čovjeka sa diktatorskim ovlaštenjima samo da se učini kraj neredu i zloupotrebama. Ali intendant je smatrao uputnijim da u tu svrhu imenuje trojicu članova *schole* i samog komesara policije — Frezza.⁷⁸

Očekivali bismo, da će se ovog puta konačno uspostaviti red i mir u *scholi*. Ali nije bilo tako. Jedva poslije 2 mjeseca trojica imenovanih članova *schole*: Josef Leon Levi Mandolfo, Leon Costantin, Abram Salomona Pardo, u pismu intendantu od 10. XI 1812. priznaju svoju potpunu kapitulaciju. Pošto su mu se izvinili, što ga uznemiruju velikim molbama, priznaju da ništa ne mogu učiniti sa mnogim pojedincima, koji neće da plaćaju dužne iznose za najam i potrebe *schole*, pa ga mole, da ih na to silom natjera.⁷⁹ Na kraju pisma ponavljaju molbu, da intendant izvrši definitivnu organizaciju *schole*, jer »potpuna anarhija prijeti da uništi sve ono što neznatni broj revnih pojedinaca, kojima je stalo do općeg dobra, podržavaju svojim zalaganjem.«⁸⁰

⁷⁵ Captum fuit de terminando, quod usque ad terminationem excelsi Rogatorum consilii, ad quod delata est materia Haebreorum, possint provisionaliter Malus et Minus capitulum Haebreorum procedere ad omnia, quae respiciunt cultum Internum religionis, quam profitentur, eorum caeremonias, bonum ordinem in schola, creationes officiorum, erogationes taxarum et poenas pro dictis rebus, prout per partes excellentissimi Minoris Consilii registratas in eorum matricula, subiungendo dictas partes appellationi ad excellentissimum Minus Consilium, si quis se laesum crediderit, quo vero ad reliqua, quae respiciunt politiam familiarum Haebreorum et illarum personarum et omnia alia, quae non sunt expressa in presentii terminatione, possint facere partes et terminationes quae tamen non habeant validitatem, nisi prius fuerint approbatae ab excellentissimo Minori Consilio. *Cons. minus* 109, 174—174*.

⁷⁶ A. G. 1812, br. 536, F. XV/1.

⁷⁷ A. G. 1812, br. 3724, F. VII/1.

⁷⁸ *Ibid.*

⁷⁹ Noi siamo forzati di ricorrere alla di lei generosa bontà, acciò i detti siano obbligati con la forza all'esborso delle rispettive porzioni, senza le quali nulla si può adempire a bisogni urgenti della scuola. A. G. 1812, br. 4952, F. VII/1.

⁸⁰ «Ci prendiamo l'ardire di rinovarle, signore, le nostre suppli che per la definitiva organizzazione della nostra scuola, giacchè una perfetta anarchia va a distruggere tutto quello che pochi individui premurosi del ben commune sostengono a forza della loro premura.» *Ibid.* Osim nerada i nediscipline uglavnom skopčanih uz nelzvršivanje obaveza prema *scholi*, bilo je u *scholi* i sitnih ljudskih sukoba i svada. Izgleda nam neobično da komesar policije na tužbu gosp. Mandolfa, zaduženog za red u *scholi* (incarcicato della polizia della schola — vjerojatno je to bio maštar *schole*), kažnjava Jakova Benjamina Tolentina sa 6 franaka globe (učinjena mu je milost što nije strpan u zatvor), jer je prigodom duge (5 sati) septembarske službe božje u sinagogi (Roš-Ašana — Nova Godina), zbog vrućine i zagušljivog zraka, otvorio prozore, te da se zbog toga oglobljeni Tolentino žali intendantu optužujući Mandolfa da je zloupotrijebio dani mu autoritet. A. G. 1812, br. 3899, F. VII/1.

Tokom 1813. godine nismo naišli ni na jedan dokumenat, koji bi govorio o trzavicama u jevrejskoj *scholi*, pa bismo mogli zaključiti, da je privremeno bio uspostavljen mir i red. S razlogom rekosmo privremeno, jer već 30. X 1815. nailazimo na jednu molbu predstavnika jevrejske *schole* upućene i intendantu u vezi novih nereda.⁸¹

Ostavljajući po strani nereda, svade i trzavice u jevrejskoj *scholi* — kojih nije manjkalo ni u ostalim dubrovačkim bratovštinama, tako da nije bio nijedak slučaj, da je moralo posredovati i Vijeće umoljenih — pokušajmo rezimirati ono što smo dosad kazali o jevrejskoj *scholi*.

Schola Haebreorum bilo je vjersko-nacionalno udruženje sastavljeno od istaknutijih i bogatijih članova jevrejske općine — organizirano po uzoru na dubrovačke bratovštine — koje je imalo nama na žalost nepoznat statut i koje je preko svojih funkcionera-deputata predstavljalo prema vani jevrejsku općinu, a preko svojih upravnih tijela Velikog i Malog kapitula, te niza funkcionera, upravljalo jevrejskom općinom. Veliki i Mali kapitul mogli su donositi punovažne odluke u pogledu bogoštovlja i svega što je bilo u vezi s time, a u drugim stvarima mogli su također donositi odluke, ali ih je morala odobriti državna vlast. Veliki kapitul bio je najviši organ, i on je primao većinom glasova nove članove, isključivo nepoćudne, vršio izbor funkcionera i riješavao sporove koje bi na nj prebacio Mali kapitul, kao izvršni organ *scholae*. Mali kapitul se sastojao od šest članova koji su, kao i ostali funkcioneri, birani glasanjem u Velikom kapitolu na rok od dvije godine. Njemu su stajala na raspoloženju četiri deputata, koji su, kako smo kazali, predstavljali *scholu* vani i redom po šest mjeseci vršili službu gestalda, neke vrste privremenog predsjednika *schole*. Zatim 8 aktivnih i 2 rezervna taksatora, 4 egzaktora, 2 aktivna i 2 rezervna revizora i 2 deputata nad školama. Na vrhu hierarhijske ljestvice stajao je meštar *schole*, kao njen stalni predsjednik.

Sudeći po broju članova Velikog kapitula u 1809. godini, koji je iznosio 26 od ukupno 109 muškaraca, koliko ih je po francuskom popisu bilo u Dubrovniku godinu dana ranije, dalo bi se zaključiti da članovi nisu olako primani u *scholu*. Kojim se kriterijem rukovodila *schola* u primanju novih članova, nije nam poznato, ali možemo pretpostaviti, da se kod primanja novih članova naročito vodilo računa o njihovom ugledu i ekonomskom stanju. Čim je npr. Abram Josef Pardo, koji je bio deputat, pao pod stečaj, odmah je sazvan Veliki kapitul, da na njegovo mjesto izabere novog deputata.⁸²

Pored ovog vjersko-nacionalnog udruženja — *scholae Haebreorum* — u jevrejskoj općini u Dubrovniku bilo je i čisto vjerskih bratovština.

Zahvaljujući testamentu Sabata Levi Mandolfa, koji je umro u Trstu sredinom 1814. godine, doznajemo da su postojale tri takve bratovštine. Na žalost, sam testament nismo uspjeli pronaći. Našli smo samo njegovu podjelu, zapravo priznanice onih kojima je pokojni Mandolfo ostavio određene iznose novca, a koje su registrirane u seriji *Diversa de foris* Historijskog arhiva u Dubrovniku. Upravo preko ovih priznanica doznali smo za spomenute bratovštine, o kojima nema ni

⁸¹ Protokol 1815, br. 3702.

⁸² A. G. 1809, br. 2880, F. IV/162. Također 1811. sazvan je Veliki kapitul da izabere novog deputata na mjesto Abrama Isaka Pardo, A. G. 1811, br. 875, F. XIII/1.

nijeći u rijetko sačuvanim testamentima dubrovačkih Jevreja iz XVI i XVII stoljeća,⁸³ i koje su do danas bile nepoznate.

Koje su to bratovštine i koja je bila njihova svrha? To su:

1. Ješivat Šalom — ישיבת שלום
2. Talmud Tora — תלמוד תורה
3. Erev Roš-hodeš — ערב ראש חודש

Prije nego što progovorimo o nazivima, njihovom značenju i svrsi bratovština, pogledajmo kako ih pišu i koje im značenje daju potpisivači priznanica:

Prva bratovština se naziva dubrovačka bratovština pod imenom *Ješivat Šalom*, u prevodu: *rezidencija mira*. Na 14. IX 1814. Daniel Tolentino izdao je potvrdu da je kao gestald dubrovačke bratovštine pod nazivom *Ješivat Šalom*, ili *Rezidencija mira*, primio u korist ove bratovštine od Josefa Mandolfa 10 fjorina, koje je ostavio Šabat Levi Mandolfo.⁸⁴

Druga bratovština se naziva dubrovačka bratovština pod imenom *Talmud Torat*, što znači: *bratovština dječaka* koji uče Mojsijev zakon. Pod istim datumom kao i Tolentino, Josef Elia Levi Mandolfo, kao blagajnik ove bratovštine, potvrdio je primitak od 10 fjorina.⁸⁵

Treća bratovština se naziva dubrovačka bratovština pod imenom *Erev Roš-hodeš*, što znači: *bratovština prvog u mjesecu*; to doznajemo iz potvrde o primitku od 10 fjorina u njenu korist od strane gestalda te bratovštine Rafaela Amadea Valenzina.⁸⁶

Zahvaljujući dr Joshua O. Leibowitzu,⁸⁷ koji nam je prigodom svoje posjete Dubrovačkom arhivu pomogao pri čitanju imena spomenutih bratovština, možemo kazati nekoliko riječi u vezi ovih dubrovačkih bratovština.

Prva bratovština — *Ješivat Šalom* — vezana je uz višu vjersku školu i imala je svrhu da osigura sredstva za njeno uzdržavanje. Riječ *Ješiva* označava višu vjersku školu, ali se upotrebljava i u značenju koledža ili mjesta gdje se održava vjerska obuka za odrasliju djecu i mladiće. Riječ *Šalom* — *mir* stoji u vezi sa riječi *Ješivat*, jer se učenjem zakona dolazi do unutarnjeg mira.

Slijedeća bratovština *Talmud Tora* predstavlja bratovštinu koja se brine za namicanje sredstava za uzdržavanje škole u kojoj se obavlja osnovna vjerska obuka Mojsijevog zakona za djecu i mlade učenike. U talijanskom tekstu pogrešno stoji *Talmud Torat*, mjesto *Talmud Tora*.

Konačno treća bratovština — *Erev Roš-hodeš* — bratovština je vezana uz proslavu svakog prvog u mjesecu,⁸⁸ bratovština vigilije novog mjeseca, kada se

⁸³ Tadić, n. d., 392, 433.

⁸⁴ Daniel Tolentino gestaldo della confraternità di Ragusa, nominata Jesivat Salom ossia Residenza di Pace, dichiarò di aver ricevuto dal signor Giuseppe Leon Levi Mandolfo uno dei figli ed eredi del defonto signor Sabbato Levi Mandolfo, morto a Trieste, la somma di fiorini trenta (30) di Augusta e questi per legato lasciato a favore della suddetta Confraternita del detto defonto signor Sabato nel di lui testamento . . . D. F. 253, 121'.

⁸⁵ Giuseppe Elia Levi Mandolfo cassiere della confraternita di Ragusa nominata Talmud Torat ossia dell'

prema jevrejskom običaju dijeli milostinja siromasima ili pravi mala zakuska.⁸⁹ Svrha ove bratovštine, dakle, bila je da namakne sredstva za slavljenje ovog polupraznika, odnosno za pružanje pomoći siromasima. Riječ »Erev« — vigilija, napisana je u talijanskom tekstu »Nerev« zbog toga da bi se bolje istaknuo guturalni izgovor jevrejskog y (e).

Nije isključeno, da su u jevrejskoj općini u Dubrovniku postojale i druge bratovštine, kao npr. *Oneg šabat* — bratovština čuvara subote, ili *Hevra Kadiša* — sveto bratstvo — koja se brinula o svim poslovima sahrane mrtvaca.

Kad znamo da su sve ove bratovštine imale svoje matrikule, svoje kapitule, svoje funkcionere itd., kad smo upoznali razvijenu organizaciju *scholae Haebreorum*, slika o životu dubrovačke jevrejske općine postaje nam punija i bogatija. To nije više samo općina trgovaca i poslovnih ljudi, nego i općina koja živi svojim punim unutrašnjim vjerskim životom.

KUĆE U GETU, ŠKOLE, GROBIŠTA

Kuće u getu, mislimo na najstariji dio geta, koje se za vrijeme Francuza uvijek spominju kao 7 kuća jevrejskog geta, u jednoj od kojih se nalazila sinagoga, bile su državno vlasništvo, pa je *schola Haebreorum* za njih plaćala najam. Do 1. augusta 1808. plaćala je 160 mletačkih cekina, a od prvog augusta dalje 180. Kad su Francuzi uzeli vlast, bili su povećani najmovi dućana, pa je povećan i najam geta. Tom prigodom sami deputati *scholae Haebreorum* ponudili su da plaćaju za najam 20 cekina više. Garancijin je 25. VII 1808. pristao na njihovu ponudu, s time da plaćaju u 3 rate, tj. četveromjesečno i to unaprijed.⁹⁰ Najam u ovoj visini ostao je na snazi do kraja 1811. godine, kada je *schola Haebreorum*, smatrajući da je pretjeran, predložila da bude snižen na 1.400 franaka. Ovom prigodom najam 7 kuća u getu bio je stavljen na javnu dražbu sa početnom cijenom od 1.500 franaka. Na javnoj dražbi održanoj 23. XII 1811. najam je dodijeljen *scholae Haebreorum*, koja je ponudila 1.505 franaka.⁹¹ Pod ovu cijenu *schola Haebreorum* držala je u najmu ovih 7 kuća sve do kraja 1814. god.⁹²

U ovoj stvari nas najviše zanima izvještaj direktora demanija, upućen 10. XII 1811. direktoru financijske uprave Kesneru, u vezi iznajmljivanja spomenutih kuća u getu. Iz tog izvještaja doznajemo, da su sve kuće, osim dvije, bile u vrlo lošem stanju, da su slabo posjećivane i da su imale poseban unutrašnji raspored. Ove je argumente upotrebio predsjednik demanijalne uprave da snizi najam tim kućama, jer po njegovom mišljenju teško da bi ih iko drugi osim Jevreja uzeo u najam.⁹³

⁸⁹ U periodu prije izгона iz Palestine prestajao je svaki rad na Roš-Hodeš, isto kao u subotu, međutim poslije izгона ovaj je dan dobio sekundarni značaj nasuprot suboti, koja je ostala veliki praznik.

⁹⁰ A. G. 1808, br. 689.

⁹¹ Bureau de Raguse, *Registre de correspondance 1811—1813*, br. 270, 274, 275, 286; A. G. 1811, br. 408, F. 11/9.

⁹² *Sommaire des Baux*, str. 178.

⁹³ Toutes ces maisons, à l'exception de deux seulement, se trouvent maintenant en assez mauvais état, et je suis d'avis qu'elles ne pourraient avec facilité être louées à d'autres qu'à des Juifs, attendu leur situation peu fréquentée, et une distribution des pièces qui ne pourraient convenir qu'aux seuls Juifs. *Registre de correspondance 1811—1813*, br. 270.

Budući da ne znamo ništa o unutrašnjem uređenju jevrejskih kuća,⁹⁴ već sam ovaj iako neodređen podatak o posebnom unutrašnjem rasporedu u kućama Jevreja ne bi bio za nas bez značaja i kad ne bismo bili u mogućnosti da doznamo u čemu se taj posebni raspored sastojao. Međutim, izgleda nam da tajnu posebnog unutrašnjeg rasporeda uglavnom rješava jedan drugi dokument, koji se upravo odnosi na jednu kuću u starom dijelu geta.

Dokument se nalazi registriran u *Diversa de foris*⁹⁵ pod 9. I 1811, a predstavlja protestaciju učinjenu Leonu i Lazaru Kostantini od strane tutora maloljetne kćeri pokojnog Petra Jaja, u kojoj spomenuti tutori čine odgovornim Kostantina za sve štete, koje je imala njihova štćenica zbog toga što joj nisu htjeli povratiti kuću njena vlasništva u onom stanju u kojem je predana njihovim precima. Evo što su Kostantini morali učiniti da bi doveli kuću u prvobitno stanje: morali su otvoriti vrata na Prijeki na onom mjestu, gdje je ranije bio ulaz; postaviti sva potrebna stepeništa, koja su, kaže se u dokumentu, uklonili njihovi preci zbog svoje udobnosti; uspostaviti unutar kuće sve sobe u nekadašnjoj veličini; vratiti na staro mjesto sve skidane pregrade, a zatvoriti na svim mjestima kamenom i vapnom unutrašnji zid, koji je, kaže se dalje u dokumentu, otvoren zbog lakog i neposrednog dodira s ostalim getom i sinagogom.⁹⁶

Kako se iz ovog dokumenta vidi, kuće u getu su bile uistinu potpuno prekrjene. U njih se ulazilo kroz zajednička vrata po sredini geta, pa su prema tome bila nepotrebna sva ostala vrata za ulaz i sva stepeništa osim zajedničkog.

Budući da su sve kuće bile spojene, tako da se moglo kroz njih ići u sinagogu, koja je bila u jednoj od tih 7 kuća, morao je postojati jedan zajednički hodnik kroz sve kuće i sve spratove, što je nužno uvjetovalo mijenjanje unutrašnjeg rasporeda prostorija. Iz tradicije znamo, da je naročito bio izmijenjen unutrašnji izgled dviju kuća uz sinagogu, u kojima su postojale galerije sa kojih bi žene mogle gledati što se dešava u sinagogi i prisustvovati službi božijoj.⁹⁷ Na ovo je zacijelo mislio direktor demanija kad je pisao Kesneru o rasporedu koji odgovara samo Jevrejima.

Na žalost, ovi podaci nam ništa ne govore o unutrašnjosti jevrejske kuće, o namještaju i predmetima, o njezinom unutrašnjem siromaštvu odnosno raskošu, ali *a priori* možemo kazati da je bogatija ili siromašnija unutrašnjost jevrejske kuće bila uvjetovana jačim ili slabijim imovnim stanjem njezina stanara. Kad

⁹⁴ Tadić, *n. dj.*, 370.

⁹⁵ Sv. 249, str. 35-35.

⁹⁶ Noi Matteo Vocativo e Gio. Sinizza, tutori di Maria, unica figlia in pupillar età an erede di quondam Pietro Jaja, ... protestiamo a Voi, Leon e Lazzaro Constantini, la refazione e risarcimento di tutti i danni ed interessi, che la detta nostra pupilla avrà patito... a cagione della vostra rinitenza e dilazione a restituirla la casa di sua ragione posta in questa città, che voi tenete, totalmente rimessa in quella forma in cui vi fu consegnata dai di lei ascendenti ai vostri ascendenti; col riaprire cioè la porta di detta casa nella strada di Prieki in quel luogo, dove tutt'ora si conosce essere stato prima l'ingresso di detta casa; e col rimettere tutte le scale necessarie nella detta casa dai vostri ascendenti disfatte per loro comodo ed interna estensione dei rispettivi appartamenti di detta casa, nella quale perciò si entra al presente per la porta commune situata in mezzo al ghetto, la quale conduce alla scuola degli Ebbrei, ed all' altre case di ragione publica tenute in affitto da vari Ebbrei, e col rimettere dentro la detta mia casa tutte le travature levate dai vostri ascendenti e chiudere in ogni luogo con calce e pietra tutto il muro interno della detta mia casa, dai vostri ascendenti aperto per aver più facile ed immediata comunicazione col resto del ghetto e della scuola.

⁹⁷ Galerija u kući Tolentino srušena je 1921. god.

imamo u vidu, da je u Dubrovniku bio znatan broj bogatih Jevreja, možemo zaključiti da je u kućama tih ljudi bilo dosta dragocjenosti i luksuznih predmeta.⁹⁸

Jedan indirektni dokaz o tome, da su jevrejske kuće i stanovi, pa i oni u getu, bili pristojno uređeni i opremljeni, imamo u dokumentu od 1. VI 1808, u kojem su popisane kuće u svrhu primanja na stanovanje francuskih oficira. Kuće su podijeljene u 6 razreda, prema tome da li su predviđene za ukonačivanje generala divizije, generala brigade, pukovnika, majora, kapetana ili poručnika.⁹⁹ U popisu je zavedeno 337 kuća (stanova), među kojima se nalazi 18 jevrejskih, 6 za ukonačivanje kapetana, a 12 za ukonačivanje poručnika.¹⁰⁰ To što nijednu jevrejsku kuću ne nalazimo u prva 4 razreda, nije svakako čudo, jer je u prva 4 razreda bilo ukupno predviđeno 29 kuća.

Kad uzmemo u obzir, da su Jevreji još 1808. godine živjeli prilično zbijeni u svojim stanovima, tako da i u možda bolje uređenim kućama nije bilo slobodnog prostora — činjenica da je u spomenutom popisu kuća uzeto u obzir otprilike 2/3 svih jevrejskih kuća, govori za to da su one odreda bile pristojno uređene.

Dvije kuće u getu, naime one uz sinagogu, sigurno su naročito pažene i uređivane. U njima se odvijao, kako znamo iz tradicije, čitav život *scholae Haebreorum*, a u njima su bile i škole, o kojima ćemo ovdje reći nekoliko riječi. Na žalost, dokumenti nam malo o njima govore, ali i ovo malo nije bez značaja, jer bez njih ne bismo ništa znali o jevrejskim školama u Dubrovniku.

Iz dokumenata kojima raspolazemo doznajemo da su u Dubrovniku postojale dvije vjerske škole: niža i viša, a ujedno iz nekih podataka izvodimo da su Jevreji u Dubrovniku imali i neku školu u kojoj su se učili isključivo profani predmeti.

Za postojanje dviju vjerskih škola doznali smo iz već navedenih dokumenata o bratovštinama, koje su bile vezane uz ove škole, a kojima je bila svrha, kako smo već kazali, namicanje sredstava za njihovo uzdržavanje.

Niža vjerska škola zvala se *Talmud Tora*, i u njoj su i muška i ženska djeca učila osnovne pojmove Mojsijevog zakona.

Viša vjerska škola zvala se *Ješiva*. U toj školi su se produbljivala znanja stečena u školi Talmud Tora. Tu su tekstovi iz Biblije čitani, prevedeni i tumačeni. Budući da je u Bibliji ogroman procenat profanih pojmova, to je ova škola davala ne samo vjerska nego i profana znanja. Učitelj i u nižoj vjerskoj školi *Talmud Tora*, i u višoj *Ješiva*, bio je isključivo rabin. Iz ove konstatacije, i iz činjenice da se u dokumentima spominju učitelji djece, učitelji škole, nadučitelji, štaviše učiteljica djece, zaključujemo da je u jevrejskoj općini u Dubrovniku postojala i neka čisto profana škola, u kojoj su jevrejska djeca, koja nisu polazila državne

⁹⁸ Godine 1808. udova Tolentino i Ruben Vita Ambonetti posudili su za knežev dvor, vjerojatno prigodom proslave imenovanja maršala Marmonta dubrovačkim vojvodom, viseće kristalne svijećnjake (*ciocche*) (A. G. 1808, 3652. F. XIV/317; 3855, F. XIV/340), a Daniel Vitali prodao je za 200 dukata 2 flandrijska jedača pribora (*due fornimenti di Flandra*) za upotrebu također maršala Marmonta. A. G. 1808, br. 2190.

⁹⁹ *Stato delle case in città capaci al presente d'allogiare i militari, divise in sei classi*, Ragusa a di 1. VI 1808. A. G., Dopunci II.

¹⁰⁰ Salomona Terni, Abrama J. Parda, Rubena Ambonetti, Daniela Tolentino, Sabata Levi Mandolfo za kapetane. Za poručnike: Samuela Ventura, Josefa Ambonetti, Jakova Tolentino, Jakova Russi, Israhela Mandolfo, Mojsije Levi Mandolfo, Sabata Janni, udove Ambonetti, Isaka Kampos, braće Valenzin, Mojsija Vita Levi Mandolfo i Jakova Pardo.

škole, učila osnovna znanja, čitati, pisati, računati, talijanski jezik i druge predmete. Na žalost, ništa ne znamo o nastavnom planu i programu.

U popisu izvršenom krajem 1815. godine nalazimo troje označeno kao učitelje. To su Samuel Tolentino, kome je zvanje učitelj djece (*maestro dei ragazi*), njegova žena Venturina Cocen — učiteljica djece (*maestra dei ragazi*) i Natan Maestro — učitelj škole (*maestro di scola*).

Što se tiče Natana Maestra, stvar nije sigurna. Ne znamo da li je riječ o učitelju ili o funkcioneru *scholae*, o čemu smo govorili u prethodnom poglavlju. Istina je, da ne bi bilo logično zaključiti, da se u jednom popisu, gdje se bilježe zvanja, *maestro di scola* shvati kao meštar *scholae*, jer to nije zvanje nego čast, ali kod popisa nije isključeno da je olako zabilježeno jedno za drugo. Učitelji sigurno nijesu bili samo učitelji, nego su se bavili i trgovinom i obrtom, jer učiteljska služba sigurno nije mogla osigurati život njima i njihovim porodicama. Za ovo imamo konkretan primjer kod Israhela Maestra, koji se u dokumentu od 27. V 1814. titulira jedanput jednostavno kao učitelj djece (*maestro di ragazzi*), a drugi put kao nadučitelj ili šef učitelja jevrejske škole (*capo maestro di ragazzi di scuola hebraica*).¹⁰¹ dok mu je u popisu označeno zvanje: *industriante*. Najprirodnije bi bilo da naslov *capo maestro* shvatimo u smislu direktora škole i da mu pridamo funkcije koje i danas ima jedan direktor škole, ali da li je naša pretpostavka tačna, za sada ostaje otvoreno pitanje.

Kad govorimo o jevrejskim školama u Dubrovniku, treba naročito istaknuti činjenicu da je *schola Haebreorum* redovito birala dva deputata, koji su za vrijeme od dvije godine vodili nadzor nad školama za djecu (*2 deputati sopra le scole de' ragazi*). To bi, dakle, bili načelnici prosvjete u maloj jevrejskoj općini. Svakako, postojanje u njoj ovakvih službenika nedvojbeno govori o dobroj organizaciji njena školstva. Nije stoga nikakovo čudo što je nemoguće namjeriti se na dubrovačkog Jevrejina koji ne bi znao pisati, dok je to dosta čest slučaj s drugim našim poslovnim ljudima.¹⁰²

Na kraju ovog kratkog prikaza o jevrejskim školama u Dubrovniku želimo naglasiti još jednu zanimljivu činjenicu, a to je postojanje jedne učiteljice u Dubrovniku početkom XIX stoljeća. Poznato je, da se prve učiteljice u Dubrovniku pojavljuju istom krajem XIX stoljeća, pa bi stoga učiteljica u jevrejskoj školi u Dubrovniku Venturina Cocen u historiji školstva u Dubrovniku nosila prvenstvo i morala biti posebno spomenuta.

Jevreji u Dubrovniku od 1808. do 1913. god. imali su dva grobišta. Jedno nedaleko iza gradskih zidina na Posatu, na lokalitetu koji je i danas poznat pod nazivom *Judioski grebi*, i drugo na Boninovu. Grobište na Posatu definitivno je premješteno na Boninovo 1913. godine, kad su tamo prenesene nadgrobne ploče i kosti pokupljene iz grobova. Zanimljivo je, da su dubrovački Jevreji tokom 100

¹⁰¹ *Venditiones cancellariae* 151, 32'—33. U dokumentu je riječ o ustupanju kuće na Prijekome bratu Natanelu. Israhel nastupa kao prokurator svoga sina Mihaela.

¹⁰² Naših smo na jedan primjer gdje se za jednog dubrovačkog Jevrejina kaže da ne zna pisati, ali to nije bio starosjedilac već doseljenik, vjerojatno u odmakloj dobi. Riječ je o Sabatu Castru, koji je doselio iz Zantea. Akt gdje se za njega kaže — „non sa scrivere“ — je iz 1811. g. *D. F.* 250, 147'.

godina koristili i jedno i drugo grobište. Na grobištu na Posatu pokapali su se u zimskim mjesecima jer je bliže, a u ljetnim na Boninovu.

Istorija starog jevrejskog grobišta Žudioski grebi nije nam dovoljno poznata. Poznat nam je samo jedan ugovor o proširenju ovoga grobišta iz 1652. godine (faksimil kod J. Tadića, *n. dj.*, str. 516). Ne ulazeći u istraživanje istorije ovog starog grobišta, kazat ćemo samo da je *schola Haebrerorum* plaćala za zemljište na kojem se ono nalazilo 7,5 dukata bratovštini presvetoga Rozarija, a za jednu kućicu i komad zemljišta koje je isto tako služilo za grobište 20 groša redovnicama sv. Marije od Kaštela.¹⁰³ Spomenut ćemo također, da je *schola Haebreorum* posjedovala na Posatu jednu kućicu sa komadom zemljišta na kojem su u jednom dijelu bili grobovi, te je tu kućicu sa zemljištem, 12. VI 1808, izdala u najam Stjepanu Bašiću za 60 dukata godišnje, pod uvjetima da ono mjesto gdje su grobovi mora ograditi međom i da *schola* nije dužna nadoknaditi poboljšice na kući i zemljištu poslije Bašićeve smrti.¹⁰⁴

Nas ovdje zanima kada su i kako dubrovački Jevreji dobili novo grobište na Boninovu.

Malo dana nakon što su Francuzi uzeli vlast, general Clausel, guverner Dubrovnika i Albanije, izdao je naredenje da se unapred ljudi ne smiju više pokapati po crkvama ni u blizini grada.¹⁰⁵

Izgleda da je traženje novog lokaliteta za grobište od strane Jevreja bilo uvjetovano baš spomenutim aktom generala Clausela, premda bismo mogli pomisliti da je posrijedi bila oskudica prostora na starom grobištu, uzevši u obzir da se Jevreji pokapaju samo po jedan u svaki grob. Zaključili smo da je traženje novog lokaliteta uvjetovao Clauselov akt jer se u prvom rješenju o novom lokalitetu govori, da je dovoljno udaljen od grada, tako da se neće osjećati zadah grobova.

Iz dokumenata proizlazi, da su dubrovački Jevreji imali dvije ponude zemljišta za grobište, od kojih su jednu prihvatili, ali je ona bila poništena, a druga im nije odgovarala. Konačno su dobili i treću ponudu zemljišta, naime podesan položaj na Boninovu, koju su prihvatili.

Evo, kako je tekla stvar. U jednoj molbi, koju nijesmo pronašli, a za koju smo saznali iz njena rješenja, *schola Haebreorum* zatražila je za novo grobište lokalitet na Gracu (na vrhu današnjeg parka Gradac), nudeći godišnji najam od jednog ljudora. Tadašnji generalni administrator Bruere 3. marta 1808, povoljno je riješio njihovu molbu i istodobno naredio provizornoj komisiji da sklopi ugovor s Jevrejima za spomenuto zemljište na Gracu, koji im je dodijelio, kaže se u naredbi, general Clausel. Svoje rješenje obrazložio je time, da je teren slobodan i da je dovoljno udaljen od stambenih zgrada, tako da zadah grobova neće nikome

¹⁰³ Za vrijeme Francuza iznos koji se plaćao Bratovštini presvetoga Rozarija išao je u korist demanlja, jer su sve bratovštine bile ukinute, a onaj iznos koji se plaćao redovnicama sv. Marije od Kaštela predavao se u korist novoosnovanog dubrovačkog liceja. *Registre des declarations de rentes 1811*, str. 25.

¹⁰⁴ *D. F.* 242, 8.

¹⁰⁵ Nismo uspjeli pronaći taj akt, pa ne znamo kad je točno izdat, ali svakako prije 15 marta, kad se spominje kao već izdat. *A. G.* 1808, br. 128. Nije točno da je taj akt izdat u aprilu, kako tvrdi Jovica Perović, *Srpsko-pravoslavna groblja u Dubrovniku*, Dubrovnik, mjesečna ilustrirana revija, br. 9—10 (1929), 316—319.

smetati. U pogledu godišnjeg najma komisija je trebalo da prihvati ponudu Jevreja.¹⁰⁶

Istoga dana sačinjen je ugovor o najmu spomenutog zemljišta na Gracu sa točno označenim granicama. U ugovoru se spominje neka stara građevina koja se iznajmljuje skupa sa zemljištem.¹⁰⁷ Ali ovaj ugovor, registriran u *Venditiones Cancellariae*,¹⁰⁸ bio je poništen samo tri dana kasnije, i to po naređenju istog generala Olausele, s motivacijom, da je sklopljen bez odobrenja i potrebnih formalnosti.¹⁰⁹ Tako je ova kombinacija propala, pa su Jevreji ponovno morali misliti gdje da nađu pogodno zemljište.

Prije 25. marta njma je stvarno dodijeljen neki novi, nama nepoznati lokalitet, ali su jevrejski deputati odbili da ga prihvate, već su zatražili da im se zamijeni, navodeći da je lokalitet koji im je doznačio komesar Frezza opasan.¹¹⁰ Molba jevrejskih deputata od 25. marta, u kojoj su molili zamjenu zemljišta proslijedio je administrator Garanjin 31. marta 1808. komesaru policije Frezza sa nalogom da nađe jedno pogodno mjesto za grobište Jevreja.¹¹¹

Komesar Frezza je smjesta izvršio nalog. Istog dana, 31. marta, doznačio je Jevrejima za grobište ograđeno zemljište na Boninovu, vlasništva Nikole Lucijana Pucića-Sorkočevića. Originalni akt kojim je Frezza doznačio ovo zemljište Jevrejima nismo pronašli, ali smo našli da je registriran 19. VII 1809. Izgleda da nekome nije bilo pravo što je ovo zemljište doznačeno za grobište Jevrejima, ili je možda netko drugi računao na to zemljište, pa je spomenuti akt, na zahtijev Sabata Levi Mandolfa i Davida Luzene, bio registriran, kako bi svakomu bilo jasno, da se tu nema više što mijenjati.¹¹²

Tako je i bilo. Jevreji su zadržali lijepi položaj na Boninovu, koji još i danas služi za njihovo grobište.¹¹³

EMANCIPACIJA

Zacijelo je najznačajniji događaj u historiji Jevreja uopće, pa tako i dubrovačkih, dobivanje građanske ravnopravnosti — njihova emancipacija. Kad govorimo o značaju emancipacije, izgleda nam da nije važno, da li su Jevreji u jednoj zemlji ili jednom gradu bili podvrgnuti većim ili manjim poniženjima, da li je

¹⁰⁶ Messieurs de la Commission provisoire de Raguse sont invités de vouloir bien faire faire un acte de vente à la nation Juive... du terrain situé à Gradaz, que S. S. Mr le général de Division Clausel leur a accordé pour leur servir de cimetière, ce terrain est inoccupé et suffisamment éloigné de toute habitation, pour n'avoir point à craindre que l'odeur fétide des tombeaux puisse incommoder. Le fond en appartenant au fisc, les Juifs offrent de le prendre à loyer perpétuellement moyennant le prix et somme d'un tuls d'or pour chaque an... » *Registro delle terminazioni*. ... u seriji *Criminalia* 24, 11.

¹⁰⁷ Pri sklapanju ugovora *scholu* su zastupali Abram Salamon Pardo i Sabat Vita Levi Mandolfo.

¹⁰⁸ Sv. 151, 2.

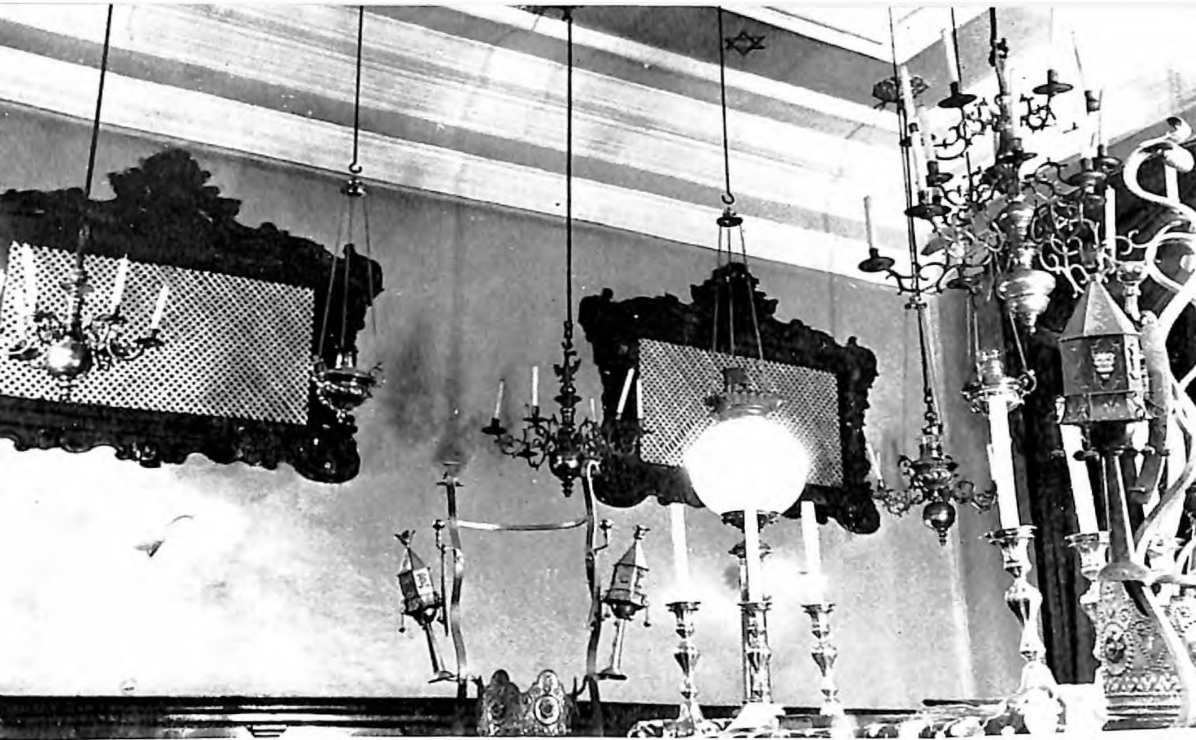
¹⁰⁹ U ovom naređenju lokalitet određen za jevrejsko groblje nazivlje se Kalvarij, kako se u starini zvalo mjesto gdje su Jevreji htjeli osnovati svoje groblje. *Registro terminazioni*. ... str. 11'.

¹¹⁰ A. G. 1808, br. 133.

¹¹¹ *Ibid.*

¹¹² Ragusa marzo 1808. È stato fissato per cimiterio della nazione ebraica il locale murato di proprietà del Sr Nicolo Luziano Pozza-Sorgo, situato nel piano aperto di Boninovo dietro le autorizzazioni superiori, creduto locale a proposito è scelto a quest'uso. *Il commissario generale di Polizia*. D. F. 245, 27—27.

¹¹³ Premda je ovo groblje dobijeno 1808. god., izgleda da se na njemu počelo pokapati tek 1814. god. Iz te godine je, prema konstataciji dr Leibowitza, najstarija nadgrobna ploča.

Orman sa svicima Tore — *Aron ha kodeš* — u dubrovačkoj sinagogi, prekriven bogato vezanim *parohetom*

Otvoreni *Aron ha kodeš* u dubrovačkoj sinagogi, sa svicima Tore i njihovim tradicionalnim ukrasima.

Otvori sa rešetkama na zidovima sinagoge kroz koje su dubrovačke Jevrejke pratile verske obrede.

Unutrašnjost sinagoge u Dubrovniku.

za njih važio neki stroži ili blaži zakon, važno je to, da su oni samo zbog toga što su rođeni kao Jevreji bili smatrani neravnopravnim ostalim građanima. A to je ono što ih je moralo samo po sebi najviše, da ne kažemo jedino, vrijedati. Prema tome, njihova emancipacija, bez obzira na stroži ili blaži režim, bez obzira na veću ili manju toleranciju prema njima, morala je svugdje biti dočekana neizmjernim veseljem. Aktom emancipacije oni su osjetili, da su ljudi kao i svi ostali. Dobili su garanciju da se ne moraju više bojati nehumanih dekreta i edikata, a istodobno da ne moraju biti zahvalni onima koji su prema njima bili »dobri«. To su osjećaj i saznanje čiji značaj i veličinu može pravo shvatiti samo onaj koji ga je doživio.

Emancipacija dubrovačkih Jevreja, kao i ostalih Jevreja u dalmatinskim gradovima, pada u period prve emancipacije Jevreja (1789—1815), kada su bili emancipirani Jevreji u Francuskoj i kada su Jevreji i u drugim državama, pod uplivom ideja francuske revolucije, koje je raznosila francuska vojska, dobili ravnopravnost ili je barem njihov položaj bio popravljen.¹¹⁴

O emancipaciji Jevreja u dalmatinskim gradovima, a posebno u Dubrovniku, do danas nije pisano. Činjenicu emancipacije Jevreja u Splitu zabilježio je Grga Novak,¹¹⁵ a u Dubrovniku Lujko Vojnović.¹¹⁶ Dok su Jevreji u Splitu i drugim dalmatinskim gradovima bili emancipirani odmah po ulasku francuskih trupa u Dalmaciju 1806. godine, dubrovački Jevreji morali su čekati svoju emancipaciju još dvije godine.

Prije nego pređemo na izlaganje kada je i kako uslijedila emancipacija dubrovačkih Jevreja, potrebno je makar i u najkraćim crtama opisati njihov položaj u Dubrovačkoj Republici pred samu emancipaciju.

Kakav je *de facto* bio taj položaj nije lako utvrditi, jer je dubrovačka vlada u pogledu svojih Jevreja donosila ponekad uredbe i zakone, kojih se nije striktno pridržavala. Mi ćemo ovdje iznijeti, kakav je bio njihov položaj *de jure*, tj. iznijeti ćemo ograničenja koja su im bila postavljena, koja su im, dakle, uvijek visila nad glavom, i za koja su, u slučaju prekršaja, mogli biti pozvani na odgovornost.

Najvažnija uredba, koja je regulirala status Jevreja u Dubrovniku u XVIII st., donesena je 12. VI 1756.¹¹⁷ Tučno mjesec dana ranije, kada je donesena odluka o eventualnom protjerivanju iz Dubrovnika izvjesnog broja jevrejskih porodica, koje su se naselile u Dubrovniku poslije 1739. god., dobili su nalog senatori, zaduženi za proširenje geta, da izrade plan o mnogim pitanjima koja se tiču Jevreja. Plod jednomjesečnog rada ovih senatora bila je gore spomenuta uredba.

Uredba o kojoj govorimo sastojala se iz 18 poglavlja,¹¹⁸ prema kojima je, između ostalog, naredeno, da svi Jevreji moraju stanovati u getu ili njegovom proširenju, a ukoliko bi stanovali izvan geta, da moraju snositi sve terete geta kao da u njemu stanuju; da nijedan Jevrejin ne smije noću izići izvan kuće, pod pri-

¹¹⁴ S. M. Dubnow, *Die neueste Geschichte des jüdischen Volkes I*, Berlin 1920, 68, razlikuje 4 perioda u vezi emancipacije Jevreja: ¹ Razdoblje prve emancipacije (1789—1815), ² Razdoblje prve reakcije na emancipaciju (1815—1840), ³ Razdoblje druge emancipacije (1848—1881) i ⁴ Razdoblje druge reakcije (1881—1905).

¹¹⁵ *Zidovi u Splitu*, Split 1920, 63.

¹¹⁶ *Pad Dubrovnika*, II (1807—1815), Zagreb 1908, 114—115.

¹¹⁷ *Constitutum rogatorum* (dalje: *Cons. rog.*) 169, 195—197.

¹¹⁸ Prvo i petnaesto poglavlje nije registrirano, a peto, šesto i dvanaesto je trebalo popraviti, tako da ne znamo što su ovih pet poglavlja sadržavala.

jetnjom kazne od 2 mjeseca zatvora i 100 dukata globe, za kojih 100 dukata moraju dati dobro jamstvo, inače moraju napustiti grad, a Malo vijeće mora, pod prijetnjom kazne pridržane za kršenje zakletve, povesti postupak protiv prekršitelja; da svaki Jevrejin, kome bi bila potreba izići noću mora imati pismenu dozvolu od sudaca kriminala, koja važi samo 2 dana; da se ubuduće ne smiju proširivati ni nadograđivati kuće u getu ni na trošak samih Jevreja, a da moraju sami vršiti potrebne popravke na kućama, osim kad su u pitanju krovovi, za što će dati novac državna blagajna; da nijedan Jevrejin ne smije ulaziti u kuće kršćana osim u kuće plemića, Antonina, Lazarina, liječnika, hirurga i onih trgovaca koji izdaju police u Carinarnici, i to pod prijetnjom kazne od 15 dana zatvora i 30 dukata globe; da nijedan Jevrejin ne smije nositi svoju trgovačku robu na prodaju po gradskim ulicama ili drugdje osim na Tabor, pod prijetnjom kazne od 15 dana zatvora i 30 dukata globe; da unaprijed svaki Jevrejin mora nositi oko šešira ili kape žutu traku najmanje tri prsta široku (kazna 10 dukata); da se nijedan strani Jevrejin, koji bi došao u Dubrovnik, ne smije zadržavati duže od mjesec dana i smije stanovati jedino u getu, i da gestald Jevreja mora o njegovom dolasku obavijestiti Malo vijeće (kazna 500 dukata); da ubuduće Senat može dozvoliti useljenje samo onim jevrejskim porodicama koje dokažu da imaju barem 1.000 cekina.

Poslije ove uredbe pitanje Jevreja uzeto je ozbiljnije u pretres tek 8. VI 1782. god.¹¹⁹ Tada je npr. zaključeno da nijedna kršćanka ne smije služiti Jevrejima koja ne bi pokazala pismenu potvrdu od župnika da je prošla 50 godina (ni u kojem slučaju ne smije noćiti u kućama Jevreja), pod prijetnjom kazne od 2 mjeseca zatvora, a Jevrejin koji bi je uzeo mora platiti 100 dukata globe.¹²⁰ Zatim je naredeno, da se povedu izvidi koliko Jevreja stanuje izvan geta, na kojem mjestu, u kojim kućama, uz koji najam, koliko Jevreja ima u gradu, koliko ih se uselilo poslije 1755. god., te da o svemu bude podnijet točan popis Senatu. Istovremeno je izdana naredba Malom vijeću, da ne smiju dozvoliti nijednom Jevrejinu boravak izvan grada izuzev na Pločama, ali samo na određeno vrijeme i uz liječničku svjedožbu, s time da ne smiju stanovati s kršćanima.

Tokom narednih godina do pada Republike dubrovačka vlada donijela je još nekoliko naredaba koja su ograničavala prava Jevreja, kao što su: da nijedan Jevrejin ne smije uzeti pod najam nijednu kuću u gradu, niti izići iz one u kojoj stanuje,¹²¹ da svi dućani Jevreja, i oni u kojima se prodavaju živežne namirnice, moraju biti zatvorene kad odbije 24 sat, pod prijetnjom kazne od 50 dukata;¹²² (na dan 25. X 1790. obnovljena je naredba o nošenju žute trake oko šešira, i ona je saopćena pred Zamanjom, predstavnikom Malog vijeća, Judi Costantiniju i Abramam Ambonettiju, gestaldima *scholae Haebreorum*¹²³ da Jevreji i komičari ne smiju ulaziti u kafane pred dvorom,¹²⁴ da ne smiju posjedovati više od jedne

¹¹⁹ *Cons. rog.* 190, 166—168.

¹²⁰ Od ove zabrane su izuzete dojilje, ali one moraju dobiti svaki put dozvolu od Malog vijeća, koje tu dozvolu izdaje na temelju zakletog svjedočanstva liječnika da dotična Jevrejka nema dovoljno mlijeka.

¹²¹ *Cons. rog.* 191, 47, 24. IV 1783.

¹²² *Cons. minus* 107, 88—88', 3. I 1785.

¹²³ *Cons. minus* 109, 73.

¹²⁴ *Cons. rog.* 204, 36'—37. 4. IV 1797.

kuće, i da moraju u roku od 6 mjeseci prodati ukoliko imaju više od jedne, a ako to ne učine sami, prodat će višak kuća državni rizničari; da ubuduće ne smiju sticati bilo na koji način nove nekretnine, pod kaznom konfiskacije.¹²⁵

Na kraju ćemo spomenuti još jednu odluku, koja ne ograničava prava Jevreja ali u kojoj je *implicite* sadržano kršenje njihovog najosnovnijeg prava, prava slobodnog ispovjedanja svoje religije. Riječ je o odluci od 18. II 1804. godine, u kojoj se Senat grozi teškim kaznama od godine dana strogo zatvora sa okovima na nogama koje će nositi 6 mjeseci u toku te godine onome koji bi pokrstio Jevrejina iznad 14 godina, onome pak koji bi pokrstio Jevrejina ispod 14 godina, predviđena je kazna od 2 mjeseca zatvora, s time da svakog osmog dana kroz ta dva mjeseca mora biti šiban pred odredom straže, a onaj koji bi pokrstio jevrejsko dijete na času smrti, oslobođen je svake kazne.¹²⁶

Ova odluka, kao i ostale koje smo iznijeli, dovoljno same za sebe govore, pa nećemo ulaziti u njihovo raščlanjavanje. Konstatirat ćemo samo da su one davale dovoljno razloga dubrovačkim Jevrejima, da od srca pozdrave ulazak francuskih trupa u Dubrovnik 1806. i da oduševljeno odobravaju generalu Marmontu, kad je 31. januara 1808. ukinuo dubrovački Senat.¹²⁷

Vjerujemo da su dubrovački Jevreji u ovom dekretu generala Marmonta vidjeli svoju emancipaciju, i da im nije ni na pamet padalo da traže da im bude dana nekim posebnim aktom.¹²⁸

Oni su živjeli u slobodi kao i ostali građani, ostajući ipak združeni u svojoj maloj općini kao posebna cjelina. To su pokazali i prigodom proslave imenovanja maršala Marmonta dubrovačkim vojvodom 16. aprila 1808, kada su mu uputili posebnu delegaciju.¹²⁹

Tako bi to možda i dalje teklo da se nije desio jedan slučaj koji ih je upozorio, da sve još nije u redu. Riječ je o prodaji kuće žene Abrama Jannija na javnoj dražbi. Na licitaciji je kuća dodijeljena bratu Abrama Jannija. Ali tada se postavilo pitanje o valjanosti ove prodaje, budući da Jevrejini po starim zakonima nije smio steći novu kuću. Ovaj prigovor je postavio brat Jannijeve žene Abram Salamon Pardo, tražeći da kuća bude ponovno stavljena na dražbu, jer će biti

¹²⁵ Prilog A. G. 1808, br. 790. Odluka je od 6. XI 1799. Nije unesena u *Cons. rog.* Pisar je propustio da unese sve odluke od 19. X 1799. do kraja 1799. Riječ je o izvodu iz konceptna bilježnice kancelara.

¹²⁶ *Cons. rog.* 210, 13—13'. Vld. također odluku od 31. VII 1806, u kojoj je riječ o pokrštanju dječaka Jevrejina, u što se umješao i sam general Lauriston. *Ibid.*, str. 65.

¹²⁷ Ne raspoložemo dokumentima, koji bi nam govorili o odnosu dubrovačkih Jevreja prema onim francuskim trupama, koje su ušle u Dubrovnik, ali možemo pretpostaviti, da su ih pri svakom koraku pomagali. To nam potvrđuje slučaj Isaka Vita Ambonettija, čije imenovanje za nadzornika vanrednog kopnenog i pomorskog transporta od 28. VII 1806. general Lauriston ovako obrazlaže: «Les services importans que vous avez rendus aux troupes françaises et le vif empressement que vous avez témoigné de leurs être utiles, m'ont déterminé pour vous donner une preuve de la reconnaissance que l'on vous doit à tant de titres...» Ovu potvrdu je Ambonetti priložio molbi kojom je 1809. godine molio neko bolje mjesto u nacionalnoj straži. A. G. 1809, br. 694. F. XVII/7. Privrženost Jevreja prema Francuzima bila je poznata i izvan Dubrovnika. Naročito su ih zbog toga mrzili hercegovački Turci, koji su sanjali o uspostavi Dubrovačke Republike, od koje su dobivali darove. O tome piše francuski konzul u Travniku 30. VIII 1809. ministru vanjskih poslova, te za hercegovačke Turke kaže: «Pristašama Francuza, a naročito Židovima, prijetite najstrašnijim kaznama.» V. Jelavić, *Iz prepiske francuskog generalnog konzulata u Travniku u godinama 1807—1814*, Glasnik ZM, XVI (1904), 472—473. Vld. M. Gavrilović, *Ispisi iz pariskih arhiva*, Zbornik za Istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, I (1904), 408.

¹²⁸ Sam Marmont smatrao je emancipaciju toliko prirodnom da akt o tome uopće ne spominje u svojim *Memorie del Marsciallo Marmont, duca di Ragusa, I*, Milano 1858.

¹²⁹ Delegaciju su sačinjavali Ismael Valenzin, Sabat Levi Mandolfo i Isak Kampos. A. G. 1808, br. 391.

skuplje prodana. I zbilja, prodaja je poništena i kuća ponovno stavljena na prodaju, s time da se i Jevreji mogu natjecati.¹³⁰

Ovaj slučaj, a pogotovo član 3. Marmontova dekreta o ukidanju Republike, koji je govorio, da će pravda biti administrirana po starim zakonima i običajima Dubrovnika, što je nužno uvjetovalo neravnopravni odnos prema Jevrejima u poređenju sa ostalim državljanima, a možda i uznemirujući glasovi o »Sramnom dekretu« (Décret infâme) Napoleona od 17. III 1808, potaklo je dubrovačke Jevreje, da molbom od 22. VI 1808, koju su potpisala 4 deputata jevrejske općine, zamole generala Marmonta, pozivajući se na slobodu, koju uživaju svi Jevreji u Talijanskom Kraljevstvu, neka izvoli narediti odnosnim vlastima, da ubuduće moraju smatrati Jevreje kao i sve ostale državljane.¹³¹

Marmont je istog dana, primivši povoljan izveštaj od Garanjina, donio kratak dekret kojim je ukinuo sve zakone stare dubrovačke vlade, koji su ograničavali civilna prava Jevreja, i naredio da oni moraju uživati ista prava kao i ostali građani.¹³²

Time je emancipacija Jevreja bila sankcionisana, i da nije 1809. izbio spor o jevrejskoj zakletvi, o čemu ćemo kasnije govoriti, do 1814. god. ne bismo imali što primijetiti u pogledu poštovanja ravnopravnosti dubrovačkih Jevreja sa ostalim građanima.

Dobivanjem ravnopravnosti dubrovački Jevreji primili su, razumljivo, i dužnosti svih ostalih građana. Pored ostalog, uključeni su u narodnu stražu osnovanu 1809. godine, u koju su morali stupiti svi muškarci od 18 do 50 godina života.¹³³ Ali iz pitanja koje je nastalo u aprilu 1814. godine vidi se da su *tacite* bill isključeni od obavljanja službe sanitarnih straža. Tada se, naime, predsjednik sanitarne službe knez Sorokočević obratio guverneru u Zadru jednom predstavkom u kojoj kaže, da su samo Jevreji među svim građanima izuzeti od sanitarne službe, i to zbog toga što bi navodno seljaci, određeni za stražu sanitarnog kordona, teško podnosili da budu podređeni njihovim naređenjima, pa predlaže da budu podvrgnuti plaćanju godišnje kontribucije od 1500 dukata, što bi predstavljalo pravednu naknadu.

Guverner Tomašić odbacio je ovaj prijedlog 27. aprila iste godine, kao stvar koja bi unijela odiozno pravljenje razlike (*che porterebbe un odiosa distinzione*), i stao na stanovište, da se uspostavi pravedni red smjena, kojim bi bili obuhvaćeni i Jevreji kao i svi drugi građani istoga položaja, ostavljajući ipak na volju Jevrejima, koji se isključivo posvećuju trgovini, da kad dođe njihov red odrede na svoje mjesto nekoga drugoga.¹³⁴

Time je ovo pitanje bilo riješeno. Jevreji su uključeni u smjene sanitarne službe kao asistenti u raznim mjestima sanitarnog kordona,¹³⁵ ali su se služili

¹³⁰ A. G. 1808, br. 748, 790. Registro terminazioni... Ovim je Pardo uspio da mu sestra skuplje proda kuću, i da *de facto* bude uklinut jedan stari zakon.

¹³¹ A. G. 1808, br. 1406. Vid. prilog br. 1.

¹³² A. G. 1808, br. 1413. Vid. prilog br. 2.

¹³³ U spiskovima narodne straže koje smo pregledali nismo našli da je jedan Jevrejin bio postavljen na koji veći čin od kaporalu. Redovito su uzimani kao strijelci u rezervne odrede. A. G. 1810, br. 1508, F. V/6; A. G., nesredeni dio.

¹³⁴ *Austriace 1814*, br. 920, F. VII/7.

¹³⁵ U julu 1814, bili su određeni: Rafael Constantini u Ombil, Abram Pardo u Banima, Jakob Tolentino u Ridici, Jozef Leon Levi Mandolfo u Donjoj Vitaljini, Mihael Maestro u Ošljemu, Sabat Janni u Petrači i Daniel Tolentino u Petrovom selu.

slobodom koju im je dao Tomašić, pa su redovito slali druge na svoja mjesta.¹³⁶ No bilo je slučajeva da su pojedini Jevreji sami izdržali svoju smjenu.¹³⁷

Još prije nego što je pokrenuto ovo pitanje sanitarne službe, austrijske vlasti su, na molbu Jevreja, izdale javni oglas koji se može smatrati potvrdom emancipacije Jevreja dobivene od Francuza.

Kako je poznato, austrijska vojska ušla je u Dubrovnik krajem januara 1814. godine. Ulazak austrijske vojske ohrabrio je, bez sumnje, one koji su još sanjali o uspostavi stare Republike. Razumljivo je, da su takvi elementi osvetnički gledali na Jevreje — prijatelje Francuza, koje su oni toliko mrzili. Kao najmanje što su mogli učiniti, pripremali su kamenje i smrdeća jaja, da ih bacaju na Jevreje, ako se u toku nastupajućeg Velikog tjedna i o Uskrsu usude pojaviti na ulicama, kako bi barem u nečemu oživjeli običaje stare Republike.

Ovo komešanje ponukalo je jevrejske deputate, da uprave molbu na generala Milutinovića, u kojoj su izložili, kako za vrijeme Republike nisu smjeli izići na ulicu tri dana Velikog tjedna i tri dana Uskrsa, i kako se sada spremaju neki opaki tipovi, da ih u to vrijeme napadaju, da su štaviše već počeli ostvarivati svoje zle namjere; oni ga zato mole da ih zaštiti od ovog nečasnog postupka.

Ova molba, upućena 24. marta 1814, naišla je na dobar prijem kod generala Milutinovića, koji je smjesta na poledini molbe dao uputstvo intendantu, da stane na put ovom bezakonju, proglašivši odgovornim roditelje za ponašanje svoje djece.¹³⁸

Već sutradan, 25. marta, izišao je javni oglas, koji je, kako smo maločas kazali značio potvrdu ranije dobivene emancipacije. »Jevreji su smatrani u svim državama njegova veličanstva, čitalo se u oglasu, jednako kao i ostali građani. Oni moraju uživati ista prava u provinciji Dubrovnika. Stoga se upozoravaju stanovnici, da nitko sebi ne dozvoli, da ih bilo u čemu uznemiruje, a naročito u dane Velikog tjedna, jer će očevi biti odgovorni za ponašanje svoje djece.«¹³⁹

Dubrovački Jevreji su, dakle, započeli svoj život pod austrijskom vladavinom nailazeći na razumijevanje kod njenih najviših predstavnika. Kakva je bila njihova daljnja sudbina, tek treba da bude istraženo.

Vratimo se sada na već najavljeno pitanje jevrejske zakletve, koje je pokrenuto 7. marta 1809. godine. Toga dana Salamon Mojsije Terni položio je protiv svoje volje zakletvu u kojoj je vidio, kako se u svojoj oštroj žalbi intendantu Garanjinu izrazio, iregularan akt sudaca kojim su konačno obnovili stare metode inkvizicije.¹⁴⁰

Da vidimo kojom prigodom je morao Terni položiti ovu zakletvu i u čemu se ona sastojala? Terni je pozvan na sud od nama nepoznata tužitelja, koji je od njega potraživao 600 kolonarnih peča (*pezze collonarie*), i kad je Terni odbio da mu ih dade, tužitelj je tražio da se zakune na način koji je izazvao revolt ne samo Ternija nego i ostalih dubrovačkih Jevreja, koji su posredstvom 4 člana Malog

¹³⁶ 7. VII 1814. predstavnici Jevreja podnijeli su sanitarnoj komisiji spisak od 40 Jevreja koji imaju platiti 200 talira, što će biti isplaćeno onima, koji će ih zamijeniti kad dođe njihov red sanitarne službe. *Protocollo della commissione di sanità dal 24. maggio 1814*, br. 924, Dopunci br. 24.

¹³⁷ Mihael Maestro u Ošljemu. *Ibid.*, br. 951.

¹³⁸ *Austriaca 1814*, br. 578, Tit. XXIV. R. 8.

¹³⁹ *Ibid.*

¹⁴⁰ A. G. 1809, br. 995, F. XIV/79.

kapitula svoje *schole* istodobno protestirali kod Garanjina protiv ovakvog načina polaganja zakletve, »koji nije u upotrebi, kaže se u protestu, ne samo u pokrajinama koje imaju sreću da žive pod presretnom vlašću preuzvišenog našeg vrhovnog gospodara, nego ni u najnekulturnijim krajevima Evrope«. ¹⁴¹

Već iz podataka u Ternijevoj žalbi i protestu Malog kaputula jevrejske *schole* mogli bismo donekle rekonstruisati napadanu zakletvu, ali nam ti podaci nisu potrebni. Ovakva zakletva bila je stvarno ponekad u upotrebi u Dubrovačkoj Republici. To su priznavali i Terni i Mali kapitul, samo što su oni tvrdili da je takva zakletva upotrebljena vrlo rijetko, 4 puta u posljednja dva stoljeća, a suci su našli da je upotrebljena 7 puta u posljednjih šezdeset godina. Zahvaljujući navodima sudaca, koji su se pobrinuli da naznače točno ko je i kad položio ovakvu zakletvu, kako bi dokazali da oni nisu zaveli nikakvu novotariju, u stanju smo da točno opišemo u čemu se ona sastojala.

Mjesto da govorimo uopće, opisat ćemo zakletvu na slučaju samog Ternija. Kao da ga gledamo kako se opire i kako u alternativni da ili izbroji 600 peča ili položi traženu zakletvu konačno pristaje i nervozno izuva obje čizme, iako mu suci kažu, navodno da bi pokazali kako su širokogrudni, da je dovoljno da izuje jednu; kao da ga gledamo kako drži ruku na tefilinu, stoji bosonog okrenut prema suncu, u naročitoj košulji i sa jevrejskim šešikom na glavi, i kao da ga čujemo kako govori: »Ja, Salamon Mojsije Terni, kunem se Bogom živim, Bogom svetim, Bogom svemogućim, koji je stvorio nebo i zemlju i sve što se na njemu nalazi, da sam u ovoj parnici, u kojoj me tereti tužitelj, nevin i da ću kazati istinu, i ako sam kriv ili ako upotrebim kakvu laž ili prevaru dvosmislenih riječi, neka me proguta zemlja, kao što je progutala Datana i Abirana, i ako ne kažem istinu neka me napadne paraliza i guba, ona od koje je molitvama Elizeja bio oslobođen Naman Sir, a sin Elizejev Jezija bio napadnut, i ako ne kažem istinu, padavica, krvotok, nenadana kap neka me udari i nagla smrt neka me snađe, koja neka mi uništi dušu i tijelo i sva moja dobra i neka nikad ne dođem u krilo Abramovo, i ako ne kažem istinu, neka me zakon Mojsijev, koji mu je dan na brdu Sinaju, digne s ovoga svijeta i neka me smetu sva pisma upisana u pet knjiga Mojsijevih, i ako ova moja zakletva ne bude istinita i pravedna, neka me ukloni sa svijeta Adonai i moć njegov«.«

Evo ovakvu je zakletvu ¹⁴² položio Salamon Terni. Međutim, ovakva zakletva nije ništa novo. Nju su, kako smo već kazali, ponekad polagali dubrovački Jevreji pod starom Republikom. Rekosmo ponekad, jer je pod Republikom bio daleko češći drugi način jevrejske zakletve, koji je opisan riječima: dodirnuvši pero po običaju Jevreja (tauto calamo more Haebreorum). ¹⁴³ Ova zakletva je bila vrlo jednostavna, a sastojala se bukvalno u doticanju pera. Simbolika je, kako opisuje

¹⁴¹ A. G. 1809, br. 996, XIV/80.

¹⁴² Ovaj način zakletve ima najviše sličnosti sa zakletvom koju su polagali Jevreji u Šleskoj. I tamo je Jevrejin polagao zakletvu bosonog, okrenut prema suncu, obučen u posebnu košulju i sa šešikom na glavi. *Jüdisches Lexikon*, III, 420—421.

¹⁴³ Ovo je samo dubrovačka oznaka za zakletvu, i ona se, koliko je poznato, ne sreće na drugim mjestima. U literaturi je opće poznat izraz za jevrejsku zakletvu »more judaico« ili »more Haebreorum«, i pod njim se razumjevuju najrazličitije vrste zakletvi.

Terni u žalbi, bila u tome što pero može da napiše neizrecivo ime božje.¹⁴⁴ Kad čovjek dodirne pero, isto je kao da se zakune imenom božijim, koje čovjek ne smije da izgovori, ali koje pero može da dapiše.

Žalba Ternija, kao i protest Malog kapitula, nije urodio plodom. Suci su stajali čvrsto na stanovištu, da potpuno zakonski mogu tražiti ovakvu zakletvu, jer je to vjersko pitanje, na koje se Marmontov dekret o emancipaciji Jevreja, upotrebljen od Ternija i Malog kapitula protiv sudaca, ne odnosi, pa su se čak u čudu pitali, zašto se Jevreji bune na ovakvu zakletvu. Oni su štaviše tražili od Garanjina da pozove na odgovornost potpisnike protesta zbog uvreda učinjenih sudu.¹⁴⁵ Prema tome, dubrovačkim Jevrejima nije preostalo drugo nego da direktno traže ukidanje ovakve stare zakletve.¹⁴⁶

Ne znamo kada, ali sigurno je da su dubrovački Jevreji upraveli takvu molbu maršalu Marmontu, koji ih je sada već drugi put zadužio povoljnim riješenjem njihove molbe. Dekretom potpisanim u Ogulinu 9. septembra 1810. maršal Marmont je ne samo ukinuo staru zakletvu, nego je izričito zabranio sucima njenu primjenu, određujući da Jevreji imaju polagati zakletvu kao i svi građani prema običajima u Dubrovniku i Hirskim provincijama.¹⁴⁷

Ali ni poslije Marmontovog dekreta suci prvostepenog suda nisu se predali. Oni su 9. oktobra 1810, istina vrlo učtivo, odgovorili administratoru Garanjinu, uvjeravajući ga da su Marmontov dekret o ukidanju stare jevrejske zakletve primili kao zakon. Ali su napravili primjedbu na drugi član dekreta, koji govori, da se od Jevreja ne smije tražiti druga zakletva osim one koja je u običaju u Dubrovniku i u Hirskim provincijama za sve ostale građane, te da formula mora biti ista za sve. Oni, naime, ne poznaju takvu formulu; naprotiv, u svojoj praksi sudenja, koje je vršeno na temelju zakona i običaja Dubrovnika, oni su imali u upotrebi razne formule za razne religije, jer nema jedne, koja bi odgovarala svim religijama. Stoga mole Garanjina, da im stavi do znanja tu novu formulu, kako bi se znali vladati.¹⁴⁸

Garanjin im nije direktno odgovorio, jer nije ni mogao. Nije postojala, niti je mogla postojati neka zajednička formula. Ali im je konkretno kazao, kako on smatra da treba shvatiti Marmontov dekret o ukidanju stare jevrejske zakletve. Prema njegovom mišljenju, ukinuti su oni vanjski čini, koji su pratili zakletvu, kao što je stajati bosonog, obući neku košulju, držati šešir na glavi i slično, kao i kazivanje onih strahovitih prokletstava koje je Jevrejin morao izgovarati prilikom polaganja zakletve. Što se pak tiče načina na koji Jevreji moraju polagati

¹⁴⁴ "...era il costume ab antico dare tal giuramento sopra una penna sotto intenzione del giudice come quella che poteva scrivere l'Innefabile Nome d'Iddio. . ." A. G., br. 995. F. XIV/79.

¹⁴⁵ A. G. 1809, br. 995, 996, F. XIV/79, 80.

¹⁴⁶ Ludvig Bonaparte je posebno ukinuo zakletvu "more judaico" u Holandiji. Dubnow, n. dj., str. 162. U Švicarskoj pak ukidanje jevrejske zakletve i pripuštanje Jevreja polaganju građanske zakletve bilo je usko povezano sa emancipacijom Jevreja. U parlamentarnim debatama protivnici emancipacije su govorili, da su Jevreji nesposobni da polažu građansku zakletvu, jer su članovi jedne posebne nacije, i sanjaju o mesiji koji mora obnoviti njihovo kraljevstvo. Dubnow, n. dj., str. 175—176.

¹⁴⁷ A. G. 1810, br. 3058, F. XVI/310.

¹⁴⁸ A. G. 1810, br. 3105, F. XII/115.

zakletvu, njegovo je mišljenje, da to treba da čine držeći tefilin¹⁴⁹ u ruci, ili pero, već prema tome kako zatraži sud, dok konačno, sistematizacijom sudstva u Iliriji, ne bude točno propisana formula jevrejske zakletve.¹⁵⁰

Suci su se morali zadovoljiti ovakvim tumačenjem Garanjina, pa je na taj način pitanje jevrejske zakletve skinuto s dnevnog reda. Od sada ćemo kod zakletve Jevreja u Dubrovniku nailaziti samo na zakletvu: *tacto calamo more Haebreorum*.

1

Molba dubrovačkih Jevreja kojom traže ravnopravnost

A sua Eccellenza il Generale in Capo Marmont Duca di Ragusa

Eccellenza

Gli Ebrei di Ragusa umilmente suplicano Vostra Eccellenza si degni volgere uno sguardo di benignità su di essi e implorano la sua giustizia con la quale Vostra Eccellenza rende felici questi stati, nella presente osequiosa istanza ch'anno l'onore di presentarli.

Siccome tutti i rispettivi Tribunali di que anno avvuto l'ordine di Vostra Eccellenza di seguitare provvisoriamente nelle loro procedure e decisioni a norma delle antiche leggi del passato Governo e contenendo alcune delle dette leggi de' regolamenti, che distinguono gl'Ebrei dagli'altri Nazionali, sudditi di questo stato per vari rapporti, così seguitano gl'Ebrei a non essere considerati come Nazionali, ne come tali vengono trattati, quantunque essi sonosi qui stabiliti e naturalizzati, e sono sudditi da sua Maesta L'Imperatore e Re, per il quale nutrono gli medesimi sentimenti di fedeltà e attaccamento che dimostrano tutti gl'altri Nazionali che vivono sotto gli fortunati Auspici del medesimo Sovrano.

Si lusingano pertanto che Vostra Eccellenza non acconsentirà che gl'Ebrei di Ragusa siano i soli esclusi de' benefici della Nazionalità che godono tutti gl'Ebrei nel Regno d'Italia secondo le generose intenzioni del Avgustissimo Imperatore e Re.

Si supplica per ciò, sempre che lo credera conveniente, si degni ordinare alle respective Autorità, di considerare gl'Ebrei d'ora in poi come tutti gl'altri sudditi Nazionali di questo stato, e che possano godere tutti quei vantaggi che Vostra Eccellenza giudicherà a proposito.

I sottoscritti anno l'onore di rassegnarsi icol più proffondo rispetto, e sentimenti più sinceri di stima e considerazione Di Vostra Eccellenza.

Ragusa li 22 Giugno 1808

Umilissimi e devotissimi servitori

Abram Nattan Ambonetti

Jacob Israel Russi

Sabbato Vita Levi Mandolfo

Abram di Giuseppe Pardo

Deputati

degli'Ebrei

¹⁴⁹ Poreklo ove riječi je nedovoljno poznato; možda je proizišla od hebrejske riječi «tefillah», molitva. Tefilin su male kožne kutije koje sadrže komad pergamenta na kojem su ispisana četiri odeljka Tora (Biblije). Na kutijica su privezane kožne trake pomoću kojih se one pričvršćuju za lijevu ruku i glavu. Stavljaju se samo za vrijeme jutarnje službe, osim u subotu i na pet glavnih praznika, kada se stavljaju za vrijeme svih molitava. Običaj stavljanja tefilina proizlazi iz bukvalnog tumačenja riječi iz Deut. 8, 8: «I sveži ga kao znak (znamenje) na svoju ruku i na čelo među tvoje oči» — riječi koje imaju u stvari čisto simboličan ili figurativan karakter. Sire protumačena ova simbolika značila bi: «Stavi svoju glavu, srce i ruku u službu svom Gospodu.» Vid. *The Universal Jewish Encyclopedia*, 522.

¹⁵⁰ A. G. 1810, F. XII/115. Pismo od 12. X 1810.

Na margini: Renvoyé à Monsieur Garagnin pour me faire un rapport
Potpisan A. Marmont

Acta gallica 1808, br. 1406.

2

Dekret o emancipaciji Jevreja

Le Général en chef ordonne ce qui suit:

Art. 1er

Toutes les lois de l'ancien Gouvernement de Raguse qui restreignent les droits civils des juifs dans ce pays sont abolies, ils jouiront des mêmes droits que les autres citoyens.

Art. 2

Monsieur l'administrateur Général du pays de Raguse et de la province des Bouches est chargé de l'exécution du présent ordre.

Au quartier général à Raguse le 22 jun 1808.

Le Général en chef
A. Marmont

Acta gallica 1808, br. 1413.

3

Zapisnik sjednice Malog kapitula jevrejske škole od 29. VIII 1809.

Li 29. Agosto 1809.

Essendosi radunato il Maggior capitolo oggi alle ore 4 pomeridiane, avendo ottenuto il permesso dall'illustrissimo Signor Amministratore generale, come nella river-sale del memoriale de' Deputati degli Ebrei N° 3129 con l'intervignenza del Sig^r Antonio Casnacich per parte dell'Amministrazione Generale e del Sig Giuseppe Brancovich per parte dell'Amministrazione comunale, e questa radunaza è per fare le solite cariche per li 2 anni venturi ed agregare alcuni per Fratelli nel maggior capitolo. Si girò con la bosola per il numero e si trovò essere in N° 26.

Per la creazione de 4 Deputati

L'attuale Ghestaldo Sabbato Janni nominò Salamon Terni ed ellesse per primo Deputato Abram Nattan Amboneti; restò con 19 contro 2 e 5 per la parte.

Per 2° Deputato Salamon Terni vice Ghestaldo nominò Sabbato Janni, ed ellesse Daniel Tolentino, non restò.

Jacob Terni nominò Menasse Terni ed ellesse Abram Isach Pardo, restò con 17 contro 5 e 4 per la parte.

Per il 3° Deputato David Luzena nominò Moise Luzena ed ellesse Jacob Israel Russi, restò 18 contro 5 e 3 per parte.

Per il 4° Deputato Salamon Ventura nominò Sabbato Janni ed ellesse Michael Maestro, restò con 19 contro 5 e 2 per la parte.

Per la creazione de'6 del Minor Capitolo

Li 3 del capitolo scaduto sono Felice Valenzin Sabbato V. Mandolfo e Abram di Salamon Pardo, avendo questi superato con li votti.

Per il 4to del Minor Capitolo il Ghestaldo Sabbato Janni nominò Jacob Terni ed ellesse Daniel Tolentino, restò con 12 contra 7 e 7 par la parte.

Per il 5to di Minor Capitolo David Luzena nominò Jacob Terni ed ellesse Salamon Terni restò con 15 contro 9 e 2 per la parte.

Per il 6to di Minor Capitolo Sabbato Levi Mandolfo nominò Isach Tolentino ed ellesse Reuben V. Amboneti, restò con 14 contro 10 e 2 per la parte.

Per la creazione de 8 tassatori e due altri di risserba

Per il primo il Ghestaldo Sabbato Janni nomino Jacob Terni ed ellesse Sabbato V. Levi Mandolfo, restò cond 17 contro 5 e 4 per la parte.

Per il 2do Salamon Terni nomino Sabbato Janni ed ellesse Jacob Terni, restò con 21 contro 2 e 2 per la parte, e uno sortito.

Per il 3^{zo} Jacob Terni nominò David Luzena ed ellesse Abram di Salamon Pardo restò con 13 contro 8, 4 per la parte, e uno sortito.

Per il 4to David Luzena nominò Sabbato Janni ed ellesse Salamon Terni, restò con 18 contro 4, 3 per la parte e uno sortito.

Per il 5to Salamon Ventura nominò Sabbato V. Mandolfo ed ellesse Daniel Tollentino, restò con 15 contro 3, 7 per la parte e uno sortito.

Per il 6to Felice Valenzin nomino David Luzena, ed ellesse Ismael Valenzin, restò con 13 contro 4, 6 per la parte e 3 sortiti.

Per il 7mo Sabbato V. Mandolfo nominò Jacob Terni ed ellesse Sabbato Jauni, restò con 13 contro 7, 4 per la parte e 2 sortiti.

Per il 8vo Samuel Tolentino nominò Moise Luzena ed ellesse Salamon Ventura restò con 16 contro 6, 2 per la parte e 2 sortiti.

Per il primo tassator di risserba Leon Constantini nominò David Luzena ed ellesse Raffael Valenzin restò con 18 contro 1, 5 per la parte e 2 sortiti.

Per 2do Daniel Tolentino nominò Sabbato Jauni ed ellesse David Luzena restò con 18 contro 4, 4 per la parte e 2 sortiti.

Per la creazione de' 2 ravisitori e 2 altri di rezerbera

Per il primo Sabbato Jauni nominò Raffael Valenzin ed ellesse Josef Amboneti restò con 17 contro 2, 5 per la parte e 2 sortiti.

Per il 2do Salamon Terni nominò Daniel Valenzin ed ellesse Josef Ellia Mandolfo restò con 20 contro 3, 1 per parte e 2 sortiti.

Per primo ravisitor di risserba Jacob Terni nominò Daniel Valenzin ed ellesse Moise Luzena restò con 19 contro 4, uno per la parte 2 sortiti.

Per il 2do David Luzena nominò Jacob Kussi ed ellesse Abram Isach Pardo, restò con 19 contro 2, 3 per parte e 2 sortiti.

Per la creazione de 4 esatori

Li 2 degli esatori scaduti sono Moise Vita Mandolfo e Josef Ellian Mandolfo avendo questi superato con li votti.

Per il 3^{zo} Sabbato Jauni nominò Moise Luzena, ed ellesse Reuben V. Amboneti restò con 19 contro 4, 2 per la parte e uno sortito.

Per il 4to Salamon Terni nominò Isach Amboneti ed ellesse Daniel Tolentino restò con 16 contro 2, 6 per la parte, 2 sortiti.

Per la creazione de' 2 deputati sopra le scole de' ragazzi

Per il primo Sabato Jauni nominò Jacob Terni ed ellesse Sabato V. Mandolfo restò con 20 contro 2, 2 per la parte e 2 sortiti.

Per il 2do Salamon Terni nominò Daniel Valenzin ed ellesse Moise Luzena, restò con 19 contro 4, 2 per la parte e 1 sortito.

Propose il Ghestaldo d'agregare per fratello a Samuel di Daniel Tolentino, restò con 13 contro 3, 5 per la parte e 5 sortiti.

Propose pure d'agregare per Fratello a Michel d'Israel Maestro restò con 21 contro 3, e 2 sortiti.

Propose pure d'agregare a Lazaro Fermo per fratello, restò con 19 contro 6 e uno sortito.

Propose pure d'agregare per fratello a Jacob Tolentino, restò con 15 contro 6, 4 per la parte e uno sortito.

Acta, gallica 1809, br. 3152, F. XI, 212.

4

Formula stare jevrejske zakletve

Die primo novembris 1780.

Bartholomeus Marini procurator, ut in libro procurationum cancellariae de 1778 f° 202 Joseph Vite Vitali hebreo

F(ecit) p(etitionem)

Baruch Vitali hebreo nominibus quibus in precepto in presenti libro retro f° 30 pro prima, 2da et 3^a pro hodie.

Actor dicto nomine petit sententiarum et per sententiam DD Consulium condemnari dictum reum cum bonis suis omnibus ad jurandum, et quod statim in presenti banca juris jurare debeat ad thephelim, quod tabulam Moysis vocant, manu sua tangat atque teneat super ipsam, contra solem verti et nudipes stare, clamide vel pileo indutus et pileum judaicum in capite suo tenens et sic dicens: »Io Baruch Vitali giudeo giuro per il Dio Vivo per il Dio santo, per il Dio onnipotente, il quale ha fatto il cielo e la terra, il mare e tutto ciò, che in essi si truova, che in questa causa, la quale il sudetto Marini procuratore m'incolpa, sono innocente e dirò la verità, e se son reo, o usarò qualche frode, o inganno d'equivoco, la terra m'inghiotisca, come inghiotì Datan e Abiron, e se non dirò la verità la paralisia e la lepra m'invada quella che con le preghiere d'Eliseo Naaman Sirlo fu liberato et a Jezia fanciullo d'Eliseo invase, e se non dirò la verità il male caduco, il flusso del sangue, la gocciola repentina mi tocchi e la morte subitanea mi colga, che mi disperdi e nel corpo e nell'anima e in tutte le cose mie, e che mai non pervenghi nel seno d'Abram, e se non dirò la verità, la legge di Moise data al medesimo nel monte Sinai mi levi dal mondo, e tutte le scritture, che sono nei cinque libri di Moiyse scritti mi confondano e se questo giuramento mio non è vero e non sarà vero e giusto, mi tolghi dal mondo l'Adonal e la potenza sua.

Mobilie extraordinarie 1880. sv. 221, 39.

Dekret o ukdanju stare Jevrejske zakletve

Provinces
D'ILLYRIE

INTENDANCE GENERALE

N° [...]

Laybach le [...] 1810.

Au nom de Sa Majesté

L'Empereur des Français Roi d'Italie, protecteur de la Confédération du Rhin, Médiateur de la Confédération Suisse etc., etc., etc. notre glorieux Souverain.

Et en vertu des pouvoirs qui nous ont été donnés par le décret de Sa Majesté du 25 decembre 1809.

Nous Maréchal d'Empire gouverneur général des provinces illyriennes.

Vu la réclamation des Juifs établis à Raguse qui demandent à n'être plus soumis à l'ancienne formule du serment qui étoit exigé d'eux, avant que la ville de Raguse et son territoire fissent partie de l'Empire français.

Considérant que puisque les Juifs de Raguse de même que les autres citoyens de l'Illyrie, qui possèdent des cultes différents sont soumis aux mêmes charges, ils doivent aussi jouir de la même protection devant les loix et les tribunaux.

Sur la proposition de l'intendant général des finances

A VOUS ARRETE et ARRETONS

Art. 1er

L'ancienne formule de serment exigée dans les tribunaux de Raguse, des Juifs établis dans cette ville et dans son territoire est abolie pour toujours, il est défendu aux juges de l'exiger à l'avenir.

Art. 2

Les Juifs de Raguse ne seront assogettis qu'au serment d'usage dans cette ville et dans les provinces illyriennes pour tous les autres citoyens, et dans le cas ou ce serment est exigé la formule sera semblable pour tous.

Art. 3

L'intendant Général des finances est chargé de l'exécution du présent arrêté.

Fait à Ogulin le 9 Septembre 1810

signé le Maréchal Duc de Raguse

Acta gallica 1810, F. XVI, 310.

Uputstvo Garanjlina prvostepenom sudu u vezi načina polaganja zakletve od strane Jevreja

LI 12 ottobre 1810

Al Tribunale di Prima Instanza

A me pare, Signori, che l'Ebreo debba tenere il tefelino solamente in mano come faceva fin'ora, e su questo egli giurare in occorrenza, oppure sulla penna quando lo vedesse il Tribunale. L'abolizione dell'antico uso contemplato dal decreto di Sua Eccellenza il Governatore Generale riguardo alla formula del giuramento ebraico a me sembra, che intenda quel piede scalzo e quelle altre formalità che pronunziasse l'Ebreo

giurato. Alla sistemazione dei Tribunali nell'Illirio, sarà pure prescritta la precisa formula per il giuramento per gl'Ebrei.

Riscontrando la pregiatissima lettera di data dei 9 del corrente ho il piacere.

Garagnin

Acta gallica 1810, F. XII. 115 (koncept).

7

Pasoš Isaka Tolentino, Izdan 1. III 1811.

(mjesto grba)

Passaporto
per l'interno

Nº 111
Fas. F. (2)

PROVINCIE ILLIRICHE
COMMISSARIATO GENERALE DI POLIZIA DELLA DALMAZIA
IN NOME DI SUA MAESTA
N A P O L E O N E

Nota. Si conside-
rerà nullo il
passaporto conte-
nente alterazioni
o potsille.

IMPERATORE DE' FRANCESI, RE D'ITALIA
PROTETTORE DELLA CONFEDERAZIONE DEL RENO,
MEDIATORE DELLA CONFEDERAZIONE SVIZZERA &c.

Le Autorità Civili e Militari sono invitate a lasciar liberamente passare
Sig.^r Isach Tolentino

Sottoscrizione
del Latere
Isach Tolentino

nativo di Ragusa
di condizione negoziante
d'anni trentaquattro
domiciliato a Ragusi
statura mediocre
capelli neri
sopraciglia nere
fronte coperta
occhi castagni
naso mediocre
boca media
mento tondo
viso tondo
Segni particolari

Partendo da Spalato per recarsi a Ragusi sua patria e di prestargli soccorso ed
assistenza in caso di bisogno.

Dato a Zara li 1º Marzo 1811 (undici)

II COMMISSARIO GENERALE DI POLIZIA
Morieu

Visto da Noi Uditore al Consiglio
di Stato
Intendente della Dalmazia
M. de la Bergeri

M.P.

Rilasciato a Spalato dall'Ufficio del
Vice Intendente li 22 Mag. 1811.

Il Vice Intendente:

In cambio del suo Passaporto
vecchio annullato.

potpls nečitljiv

Molba Jevreja iz 1814. godine generalu Milutinoviću da budu zaštićeni od eventualnih napada u Velikom tjednu

A Son Excellence Monsieur le Général de Milutinovich Chevalier de l'ordre de Marie Thérèse, Gouverneur Général de la Province de Raguse et Cattaro.

Excellence,

La Nation Israélite de Raguse pénétrée de sentiments du plus profond dévouement et animée par la bonté paternelle que votre Excellence a bien daigné lui accorder a l'honneur d'exposer.

Que, pendant l'ancien Gouvernement de Raguse, la dite Nation était sujete à la vexation de ne pouvoir sortir de la maison pendant les trois jours des Fêtes de la Pâque et trois jours de la semaine sainte, et en cas que quelque individu de la Nation surnommée osait sortir dans la rue était exposé à la discretion de la populace jusqu'à recevoir des pierres et des oeufs sur le visage.

Lorsque les armées Francaises sont arrivées dans ce pays, ils ont cru bien juste de nous delivrer de cet injustice. Dans tous les états de sa Majesté, l'Empereur d'Autrich, notre très auguste Souverain, les Israélites sont traité de même que les autres citoyens, et Sa Majesté daigne leur accorder les mêmes privilèges et droits comme les autres Nation.

Maintenant quelque mauvais sujet se fait entendre, qu'ils ont l'intention de nous inquiéter dans la prochaine Fête de la Pâque et de la semaine sainte; et ce qui [est] pire qu'ils sont déjà commencé bientôt a verifier cette mauvaise opinion.

En conséquence nous supplions Votre Excellence, de vouloir nous concéder la grâce, de nous soulager d'un si mal-honnête traitement, et de nous garantir de la manière que la sagesse de Votre Excellence, jugera plus propre et convenant à notre sûreté. Les soussignés osent se flatter que Votre Excellence voudra bien leur accorder cette grace et ont l'honneur d'être

De Votre Excellence

Raguse le 24. Mars 1814.

Les très Humbles et très Devoués
Serviteurs
Giuse Leon Levi Mandolfo Deputato
Jacob Israel Russi Deputato
Abram di Salomon Pardo Dep.

Na poledini: Empfangen am 24ten März 1814.

Am Herrn Intendanten um diesem Unfug zu begegnen, wobei bemerkt wird, dass die Aeltern für die Conduit Ihrer Kinder zu stehen haben.

Milutinovich
general

À Son Excellence, Monsieur le Général de
 Milutinovič, Chevalier de l'ordre de Marie Thérèse
 Gouverneur Général de la Province de Bohême et Sclavonie

Excellence,

La Nation Israélite de Prague perçoit
 de sentiments du plus profond dévouement, et animée par
 la bonté paternelle que Votre Excellence a bien daigné lui
 accorder, a l'honneur d'exprimer.

Que, pendant l'ancien Gouvernement de Prague, la dite
 dite Nation, sous le règne de la césarsion de ne pouvoir
 sortir de la maison pendant les trois jours des Fêtes
 de la Pâque, et trois jours de la Semaine sainte, et en
 cas que quelque individu de la Nation sermommée avait
 sorti dans la rue était exposé à la discution de la populace,
 jusqu'à recevoir des pierres et des coups sur le visage.

Lorsque les anciens Français sont arrivés dans ce pays, ils
 ont été bien justes de nous délivrer de cet injustice. Dans tous
 les états de Sa Majesté l'Empereur et d'Autriche, notre très-
 auguste Souverain, les Israélites sont traités de même que les
 autres citoyens, et Sa Majesté daigne bien accorder le même

privilèges et droits comme les autres Nation.

Maintenant quelque mauvais sujet se fait entendre, qu'ils ont l'intention de nous inquiéter dans la prochaine Fête de la Pâque et de la Semaine sainte; et ce qui prouve qu'ils ont déjà commencé bientôt à veuifier cette mauvaise opinion.

En conséquence nous supplions Votre Excellence, de vouloir nous concéder la grâce de nous soulager d'un si mal-horrible traitement; et de nous garantir de la manière ordinaire de Votre Excellence, jusqu'à plus propice, et convenant à notre santé.

Les Juifs ont se flatter que Votre Excellence voudra bien leur accorder cette grâce, et ont l'honneur d'être

De Votre Excellence

Prague le 26. Mars 1814.

Le très humble et très-
 Dévot serviteur,
 Josef Leubner, maître de requête
 de la Cour de l'Archiduc d'Autriche
 Stévan di Salomon l'ord. de l'Archid.

Popis Jevreja u Dubrovniku iz 1815. godine

TABELLA o REGISTRO INDIVIDUALE della popolazione ed altri oggetti che nel mese di dicembre dell'anno 1815 si trovano esistere nel rione di Dogana e Mincetta dell' Circondario comunale di Ragusa.

Numero delle case ove questi esistono	Numero progressivo delle famiglie	Cognomi e nomi di tutti gl'individui di ogni famiglia	Età di ogni Individuo	Patria del forestieri che hanno fissato domicilio	Professione arte, mestiere di ogni individuo
30	25	Sabatto Castro	60	Zante	mercante
		Anna Menahen sua moglie	70	Trieste	
32	28	Moisé Vitali	20	Ragusa	industriante
		Giòia Luzena vedova sua madre	55	"	
		Giuditta Vitali } figli	22	"	
		Laura Vitali }	20	"	
58	54	Stela Mandolfo	50	"	
		Moisé Terni suo figlio	20	"	sensale
		Giuditta Terni idem	18	"	
		Vittoria Terni idem	10	"	
45	57	Davidde Penso	50	Spalato	negoziante
		Moisé Penso	56	"	industriante
		Regina Maurata moglie di Moise	43	Ancona	
		Emmanuele Penso	18	Ragusa	
		Lidia Penso } figli	15	"	
		Giuseppe Penso } di	12	"	
		Issach Penso } Moisé	8	"	
61	58	Salamon Terni	64	"	negoziante
		Angiolo Terni suo figlio	24	"	idem
		Stela Ambonetti moglie di Salamon	50	"	
		Giuditta Tolentino moglie di Angiolo	28	"	
		Salamon Terni figlio di Angiolo	1	"	
		Rosa Terni figlia di Salamon	11	"	
74	60	Samuel Tolentino	76	"	maestro dei ragazzi
		Venturina Cocen sua moglie	60	Ancona	maestra dei ragazzi
73	61	Bonajuto Ancona	36	Ferrara	sensale
		Perla Fermo sua moglie	38	Ragusa	
		Bona Ancona figlia loro	6	"	
senza N°	64	Grazia Mandolfo	34	"	
		Ellia Mandolfo suo figlio	11	Ragusa	
72	66	Stela Citta nova	52	Spalato	
		Samuel Ambonetti	19	Ragusa	industriante
		Grazia Ambonetti } figli	20	"	
		Dolsetta Ambonetti } di	16	"	
		Bene Ambonetti } Stela	14	"	
78	78	Milascen(!) Terni	74	Ancona	industriante
		Vittoria Pacifico sua moglie	80	idem	
		Sara Terni loro figlia	34	Ragusa	
		Issach Maestro marito di Sara	50	"	industriante
		Sperenza Maestro } figli	11	"	
		Moisé Maestro } di	8	"	
		Biancha Maestro } Issach	6	"	

178 Z. Šundrica

Numero delle case ove questi esistono	Numero progressivo delle famiglie	Cognomi e nomi di tutti gl'individui di ogni famiglia	Età di ogni individuo	Patria dei forestieri che hanno fissato domicilio	Professione arte, mestiere di ogni individuo
77	83	Salamon Ventura	70	Spalato	industriante
		Sarina Ventura sua figlia	20	Ancona	
		Samuel Ascoli	47	Ragusa	negoziante
		Sarina Jona sua moglie	42	Spalato	
		Bene Ascoli madre di Samuel	70	Modena	
		Giacobbe Ascoli suo figlio	5	Ragusa	
150	147	Lazzaro Fermi	40	..	sensale
		Dina Castro moglie di Lazzaro	30	Tunisi	
		Rikla Sinigaglia madre di Lazzaro	70	Lugo	
153	152	Giuseppe Tedesco	69	Ancona	industriante
		Vinturina Tedeschi sua figlia	38	idem	
		Israel Nahamun marito di Vinturina	39	idem	mercante
		Consola Nahamun sua figlia	14	idem	
176	286	Giacomo Terni	63	Ancona	mercante
		Daniel Terni suo figlio	40	Ragusa	idem
		Giuditta Mandolfo moglie die Daniel	22	..	
		Lauretta Terni	5	..	
		Giacomo Terni	3	..	
		Rosa Terni	2 mesi	..	
		Giacomo Russi	50	..	mercante
		Rakelle Pardo sua moglie	40	..	
		David Russi	18	..	
		Giuseppe Russi	16	..	
Biancha Russi	14	..			
Lidia Russi	8	..			
senza №	290	Issach Zerf	36	Carus	mercante
		Biancha Pardo sua moglie	20	Ragusa	
		Giacobbe Zerf loro figlio	1	..	
88	291	Giuseppe Ambonetti	50	Ragusa	industriante
		Juditta Tolentino sua moglie	41	..	
		Issach Ambonetti	13	..	
		Giacobbe idem	6	..	
		Giacobbe Pardo	75	..	rabino
		Bellina Campos sua moglie	41	..	
David Pardo loro figlio	24	..	rabino		
senza №	295	Raffael Mandolfo	42	..	sensale
		Allegra Vitali sua moglie	32	..	
		Moisé Mandolfo	6	..	
		Issach Mandolfo	3	..	
		Salamon idem	1	..	
		Biancha idem	5	..	
Daniel Vitali fratello di Allegra	28	..	sensale		
274	325	Abramo Pardo	42	..	negoziante
		Vittoria Terni sua moglie	28	..	

Numero delle case ove questi esistono	Numero progressivo delle famiglie	Cognomi e nomi di tutti gl'individui di ogni famiglia	Età di ogni individuo	Patria dei forestieri che hanno fissato domicilio	Professione arte, mestiere di ogni individuo
		Salamon Pardo	10	Ragusa	
		Giacobbe Pardo	8	"	
		Leon Pardo	6	"	
		Daniel Pardo	4	"	
		Giuseppe Pardo	2	"	
		Stella Pardo	12	"	
		Lauretta Pardo	10	"	
		Rachelle Pardo	3 mesi	"	
34	361	Sabatto Jagni	43	"	industriante
		Rachelle Terni sua moglie	27	"	
		Giuditta Jagni	7	"	
		Raffaelle Jagni	6	"	
		Stela Jagni	4	"	
		Salamon Jagni	2	"	
322	365	Moisé Mandolfo	83	"	
		Giuseppe Mandolfo suo figlio	43	"	negoziante
		Benvenuta Maestro sua moglie	26	"	
		Moisé Mandolfo figlio di Giuseppe	18	"	
318	366	Nattan Maestro	63	"	maestro di scola
		Giuditta Jona sua moglie	55	Spalato	
		Lazzaro Maestro	29	Ragusa	negoziante
		Sabatto Maestro	24	"	idem
		Moisé Maestro	22	"	idem
		Michiele Maestro	38	"	me'cante
		Perla Constantini sua moglie	34	"	
		Raffaelle Maestro	11	"	
		Lazzaro Maestro	9	"	
		Sabatto Maestro	1 $\frac{1}{2}$	"	
		Giuditta Maestro	5	"	
		Sarina Maestro	4	"	
		Benvenuta Maestro	2 $\frac{1}{2}$	"	
320	367	Sabatto Mandolfo	50	"	negoziante
		Rachaelle Pardo sua moglie	40	"	
		Moisé Mandolfo	22	"	
		Salamon Mandolfo	16	"	
		Giuseppe Mandolfo	12	"	
		Nina Mandolfo	19	"	
		Stela Mandolfo	17	"	
		Regina Mandolfo	14	"	
		Sarina Mandolfo	8	"	
		Rosa Mandolfo	6	"	
		Giuditta Mandolfo	4	"	
		Nina Mandolfo madre di Sabatto	78	"	
323	368	Leone Constantini	72	"	negoziante
		Lidia Pardo sua moglie	50	"	

Numero delle case ove questi esistono	Numero progressivo delle famiglie	Cognomi e nomi di tutti gl'individui di ogni famiglia	Età di ogni individuo	Patria dei forestieri che hanno fissato domicilio	Professione arte, mestiero di ogni individuo
		Raffaele Constantini	30	Ragusa	negoziante
		Salamon idem	24	..	bottegaio
		Giacobbe idem	14	..	
		Giuditta idem	25	..	
		Rosa idem	20	..	
		Allegra idem	18	..	
		Lazzaro Constantini	70	..	negoziante
		Bene Maestro sua moglie	60	..	
		Issach Constantini	24	..	
		Giuditta Constantini	20	..	
		Daniel Tolentino	36	..	industriante
		Brunetta Angeli sua moglie	39	..	
		Giuseppe Tolentino	4	..	
		Rachaele Tolentino	6	..	
		Issach Angioli	32	..	industriante
		Clara Angioli sua madre	60	..	
		Samuel Angioli	26	..	industriante
		Giuditta Angioli	34	..	
328	369	Daniel Terni	34	..	industriante
		Grazia Vitali sua moglie	23	..	
		Venturina Terni loro figlia	2	..	
		Abram Maestro	55	..	servitore
		Felice Valenzini	56	..	industriante
		Stela Mandolfo sua moglie	54	..	
		Allegra Valenzini	28	..	
		Moisé Valenzini	22	..	
		Sabatto Valenzini	20	..	
		Leon Valenzini	15	..	
324	370	Rikla Tolentino vedova	36	..	
		Angiolo Valenzin	2	..	
		Leon Valenzin	5	..	
		Grazia Valenzin	7	..	
		Israel Maestro	70	..	industriante
		Lidia Pardo sua moglie	60	Ancona	
		Raffaele Valenzin	46	Ragusa	bottegaio
		Bellina Mandolfo sua moglie	40	..	
		Rikla Valenzin	16	..	
		Giuditta Valenzin	11	..	
		Samuel Valenzini	46	..	mercante
		Sarina Maestro sua moglie	33	..	
		Leon Valenzin	14	..	
		Daniel Valenzin	3	..	
		Rebecca Valenzin	11	..	
		Benedetta Valenzin	8	..	
		Giuditta Corrieri loro madre	60	Spalato	
		Daniel Valenzin	40	Ragusa	mercante
327	371	Samuel Costantini	55	Zante	mercante
		Sara Ventura	35	..	

Numero delle case ove questi esistono	Numero progressivo delle famiglie	Cognomi e nomi di tutti gl'individui di ogni famiglia	Età di ogni individuo	Patria dei forestieri che hanno fissato domicilio	Professione arte, mestiere di ogni individuo
		Stela Constantini } figli	15	Zante	
		Elcana Constantini }	14	"	
		Davidde Luzena	43	Ragusa	mercante
		Speranza Maestro sua moglie	30	"	
		Grazia Luzena sua figlia	13	"	
		Lidia Luzena idem	10	"	
		Giuditta Luzena } figli di	8	"	
		Samuel Luzena }	7	"	
		Abram Luzena }	2	"	
		Moisé Luzena fratello di David	50	"	mercante
00	375	Giacobbe Pardo	50	Ragusa	industriante
		Rikla Jagni sua moglie	34	"	
		Salamon Pardo	18	"	
		Leon Pardo	12	"	
		Abram Pardo	8	"	
		Stela Pardo	3	"	
		Stella Pardo madre di Giacobbe	70	Zante	
330	382	Rebecca Mandolfo	54	Ragusa	
		Salamon Tolentino } figli	22	"	industriante
		Allegra Tolentino }	18	"	
		Anneta Tolentino }	15	"	
298	384	Rubben Ambonetti	60	"	industriante
		Giuditta Campos sua moglie	40	"	
		Sarina Fanno	24	Lugo	cameriere
		Anetta Campos sorella di Giuditta	50	"	
		Rachaelle Bianca	70	Firenze	

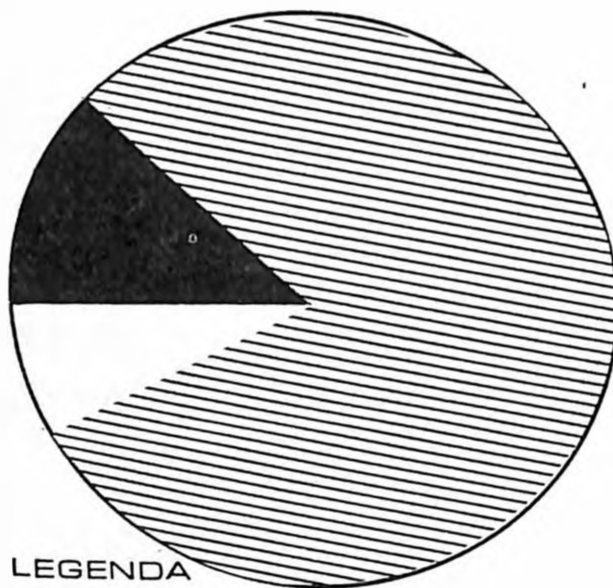
RECAPITOLAZIONE DELLE SOMME DELLA POPOLAZIONE

<i>Catolici</i>	
Da uno a 18	190
Da 19 a 40	151
Da 41 a 60	150
Da 61 e più	52
<i>Greci</i>	
Da uno a 18	35
Da 19 a 40	34
Da 41 a 60	7
Da 61 e più	2
<i>Ebrei*</i>	
Da uno a 18	42
Da 19 a 40	25
Da 41 a 60	20
Da 61 e più	10

* Brojač se zbio u pogledu broja muških Jevreja. Ima ih ne 97, koliko ih je nabrojao, nego 101.

	<i>Religiosi</i>	
Cattolici		57
Greci		1
Ebrei		1
	<i>Femmine</i>	
Cattoliche		820
Greche		40
Ebree		104
	<hr/>	
	Totale della popolazione	1741
	Pietro Luca Novacovich	
	Antonio Antunovich	

**GRAFIČKI PRIKAZ POPISANIH REJONA
PO VJERI**

LEGENDA

Summary

Zdravko ŠUNDRICA

THE JEWS OF DUBROVNIK AND THEIR EMANCIPATION (1808—1815)

In the present paper the author deals with a period from the history of the Jews of Dubrovnik which has not so far been particularly investigated. This is the period immediately following the abolishment of the Republic of Dubrovnik, i.e. the period from 1808, year when the French administration had been established on its territory to the Congress in Vienna at which Dubrovnik definitively got under the sway of Austria.

Basing himself on the rich funds of the Dubrovnik Archives, and particularly those of the French administration (*Acta gallica*) the author endeavours to give a summary review of the whole life and activity of the Jewish community of Dubrovnik during the above mentioned period.

In order to achieve this goal he divided his paper into five chapters.

The first chapter deals with the statistical data. The author utilizes three censuses of the Jews of Dubrovnik, to wit those taken in 1799, in 1808 and in 1815. This last census sets forth the number of men and women, number of houses, number of inhabitants of individual houses, number of families and number of members in individual families. In addition, it gives the social structure of the Jewish population as well as its structure according to age.

The second chapter treats of various commercial and banking transactions of particular Jews of Dubrovnik, their associations and establishing of commercial firms.

The inner constitution and organization of the Jewish community of Dubrovnik, its representatives and functionaries, the method by which they were elected, their rights and duties and religious confraternities mentioned in the Jewish community of Dubrovnik form the subject of author's dissertations in the third chapter.

The fourth chapter deals with the ghetto, the paying of the rent for the ghetto, the interior arrangement of houses in the ghetto, the lower religious school — Talmud Torah and the higher one — Yeshiva — and the school of elementary education.

In the last chapter the author treats the highly important event in the history of the Jews of Dubrovnik — their emancipation. In order to show clearly the import for the Jews of Dubrovnik of the short decree, issued by the marshal Marmont on the 22nd of June 1808 — All laws of the former Republic limiting the rights of Jews in this region are being abolished and they will enjoy the same rights as the other citizens — the author briefly expounds the situation of the Jews in the Republic of Dubrovnik immediately before the arrival of the French and sets forth the circumstances which led to the issuing of the above mentioned Marmont's decree. He speaks, further, of the revival of anti-Jewish tendencies in the beginning of the Austrian rule and of the positive reaction of the general Milutinović in favour of the Jews of Dubrovnik. In this chapter the author treats also of the two forms of Jewish oath which were used in the ancient Dubrovnik and of the successful request of the Jews, aiming at the abolishment of one of these forms, which they considered as humiliating.

At the end, the author publishes some original documents pertaining to the history of the Jews of Dubrovnik, among which he considers as particularly important the census of the Jews of Dubrovnik, taken in 1815.

Duro ORLIĆ

IZ ŽIVOTA DUBROVAČKIH JEVREJA U XIX VIJEKU

PADOM Republike nastale su bitne promjene u životu dubrovačkih Jevreja. Oni su se, među posljednjim u Evropi, za uvijek oslobodili internacije u getu, žutih vrpca, raznih propisa i izuzetnih zakona kojima su bili žigosani kao prezreni narod. Od tog vremena, oni više ne predstavljaju *strano tijelo (corpus estraneum)* nego postaju sastavni dio društva u kome žive.

Prava koja su stekli pod francuskom upravom respektovala je i austrijska vlast, iako ih je neko vrijeme, pod uticajem rimokatoličke crkve, pokušavala ograničavati i sprečavati.

Emancipacija i prisnije druženje sa ostalim građanima izvršili su i na dubrovačke Jevreje, kao i na njihove sunarodnike po čitavom svijetu, dubok psihološki uticaj. Postepeno, gubili su oni svoju zatvorenost, ali, isto tako, i onu međusobnu solidarnost i, donekle, nacionalna osjećanja kojima su se odlikovali dok su ih progonili crkveni i feudalni gospodari. Ponekad bi se i potpuno asimilovali sa svojim sugrađanima.¹

Pred državnim organima se od sada rješavaju njihove prepirke i unutrašnji sukobi, a ne, kao nekad, pred vjerskim poglavarima po starim običajima i Mojsijevim zakonima. Austrijski civilni kodeks zahtjeva da rabini moraju imati potrebne kvalifikacije, a da mladenci moraju za vjenčanje imati dozvolu Okružnog poglavara. Da bi dobili tu dozvolu, mladenci moraju nabaviti uvjerenje od vjerskog starješine da su im poznati propisi njihove vjere o svetinji braka, kao što stoji u *Knjizi blagoslova*.

pozitivnu stranu emancipacije zasjenjuje, međutim, činjenica da su dubrovački Jevreji, koji su se pod bivšom Republikom mogli baviti jedino trgovinom, propašću dubrovačke trgovine dobrim djelom izgubili materijalnu bazu svoje egzistencije i jedan za drugim počeli padati u bijedu.

Malo nam dokumenata stoji na raspolaganju po kojima bi bilo moguće izraditi vjernu sliku života dubrovačkih Jevreja u XIX vijeku. Arhiva dubrovačke jevrejske opštine propala je u ratu, a arhiva Okružnog poglavarstva i dubrovačke opštine nije još sasvim uređena i pristupačna za ispitivanje. Međutim, u Histo-rijskom arhivu su pronađene neke kopije jevrejskih matica rođenih, vjenčanih

¹ U 1864. godini se u Dubrovniku pokatoličio Ivan Angeli, star 37 godina, poreklom iz Metaka, i u 1850. godini Josip Adler, star 58 godina, iz Erdelja.

i umrlih, iako samo za jedan period toga vijeka. Po nekim dokumentima dubrovačke opštine i prema pomenutim matrikulama pokušaćemo skicirati život i prilike dubrovačkih Jevreja za vrijeme od 1820. do 1870. godine.

U NOVIM PRILIKAMA

Za vrijeme prelaznog, ratnog doba 1806—1816. godine iscrplili su jevrejski trgovci u Dubrovniku svoje rezerve, ukoliko su im bile preostale iz predratnog perioda, koji je bio povoljan za njihovu trgovinu. Po svršetku ratova, oni su djelimi sudbinu svojih nekadašnjih gospodara, dubrovačke vlastele, koja je nekada zajedno s njima trgovala, a sad su zajednički propadali. No dok je austrijska vlada vlasteli ipak davala nekakvu novčanu pomoć, Jevreje je ostavila sudbini da se snalaze kako znaju i umiju.

Mnogi od njih, čim je nastupilo mimo vrijeme, napustili su rodni grad i otišli za poslom u druge gradove. Neki su se, pak, i u nepovoljnim prilikama bolje snašli, pa su počeli uspješno trgovati u malom provincijskom gradu, što je od Dubrovnika napravila nova vlast. To su bili, većim djelom, stariješine nekih od starina poznatih porodica: Maestro, Tolentino, Pardo, Mandolfo, Valenzin, Jani i Amboneti. No većina je iz godine u godinu padala u sve veću bijedu.

Tokom vremena pridolazili su u Dubrovnik i poneki Jevreji iz drugih gradova. U 1824. godini doselio je iz Požuna Ignac Polak koji se pune četiri godine bavio u Dubrovniku sitničarskom trgovinom. Natjeran nevoljom, on je potom otišao u Rijeku da tamo okuša sreću, a dubrovačka opština mu je izdala svjedodžbu o dobrom moralnom i političkom ponašanju kako bi mogao dobiti dozvolu boravka. U 1837. godini obavljao je praksu u Dubrovniku liječnik Levy, rodom iz Praga. On se pominje u matrici vjenčanih kao svjedok zanatlije Mojsija Vita Valenzina. U 1845. godini doselio se u Dubrovnik Aleksandar Frankel iz Češke, oženio se Dubrovkinjom Saninom Terni i ostao da živi u jednom selu u okolini Dubrovnika.

Neki Jevreji su dolazili iz drugih gradova i ženili se jevrejskim djevojkama iz Dubrovnika. To je bio slučaj s vojnim liječnikom iz Zadra dr Spilgerom koji se oženio iz porodice Tolentino, a poslije isposlova premještaj u Dubrovnik. Turski carinski činovnik Merkadić, koji je živio u Metkoviću, oženio se iz porodice Jani, a Mojsije Hayon iz Sarajeva sa Anetom Tolentino.

Posebno valja pomenuti one Jevreje koji su živili u Kotoru, gdje nije bilo jevrejske sinagoge, pa su se njihova vjenčanja, rađanja djece i smrtni slučajevi registrovali u maticama dubrovačke jevrejske opštine. U Kotoru su oživili granični promet i trgovina, tako da se tamo najprije naselio Mayer Finzi, rodom iz Trsta, oženjen iz porodice Morpurgo iz Splita, i bavio se sitničarskom trgovinom. Poslije njega nastanio se u Kotoru Mauricije Mandel, rodom iz Češke. On je u Kotoru sa ženom Matidom izrodio, od 1853. do 1871. godine, devetoro djece, i to pet sinova (Sigismund, David, Isidor, Haim, Ermintije) i četiri kćeri (Ester, Rozina, Berta i Amalija). Ova mnogobrojna porodica nije patila od oskudice, jer je otac porodice bio imućan trgovac i bankar. Gospođa Mandel umrla je u četrde-

set drugoj godini života s posljednjim djetetom, mrtvo rođenim sinom. Tada je u Kotoru boravio i vojni liječnik dr Salomon Werner koji je tamo služio pri regimenti nadvojvode Ferdinanda. Doktor Werner je bio oženjen, i imao i djece kojima je kumovao M. Mandel. Među kotorskim Jevrejima bila su i dva dubrovačka trgovca koji su se tamo preselili, i to Abram Valenzin i Jakov Tolentino.

Iako je većina dubrovačkih Jevreja živila u siromaštvu, i tada je bilo nekoliko imućnih trgovaca. Na prvom mjestu treba spomenuti Abrama Parda. On je bio otac mnogobrojne porodice, i njegovih pet sinova (Salomon, Jakov, Jozef, Daniel i, opet, Jozef) takođe su se bavili trgovinom. Abram je bio veoma obrazovan i fini čovjek. Za njega se kaže u jednom izvještaju dubrovačke opštine da je dobar čovjek i potpuno nesposoban da kome napakosti ili podvali. On je stanovao u vlastitoj kući, a jednu kuću je posjedovao u zajednici s nasljednicima pok. Daniela Terni koja je bila iznajmljena za c. kr. tribunal po cijeni od 300 forinta na godinu.

Abram Pardo se računao među prve dubrovačke trgovce, a bavio se kao i njegovi glasoviti preci najviše žitarskom trgovinom. Jednom, u kritično vrijeme, kad je u Dubrovniku zavladała nestašica žita, pa se čak pojavio i strah od gladi, uspjelo je Abram u preko svojih veza dopreći veće količine žita, tako da Dubrovnik ni za jedan dan nije ostao bez hljeba. Kad je u Gružu ponovo oživilo brodogradilište, pa su se počeli graditi manji brodovi. Abram je bio među prvima koji su to preduzeće pomogli i posao se dobro razvijao.

U mladim danima bavio se Abram, po običaju tadašnjih jevrejskih trgovaca, i davanjem novca na zajam. Zbog toga je jednom ispitivan u Okružnom poglavarstvu na zahtjev kotorskih vlasti. U dopisu iz Kotora se tvrdilo da se u Abramovim rukama nalaze, kao zalog neke orkvene stvari manastira Praskvice, kao i neki dragoceni predmeti koje je jednom založio, da bi dobio zajam, nastojnik manastira Saverio Ljubiša. Abram je priznao da je još 1814. godine posudio tom arhimandritu na zajam 56 mletačkih dukata, i da još i danas ima zalog u zapečaćenoj kutiji koji se sastoji od nekih srebrnih predmeta.

Svoje sinove, kad su odrasli, slao je Abram, po starom običaju, u svijet da se što bolje upute u trgovinu. On je i sâm dosta putovao radi poslova, pa je već kao star čovjek, početkom 1840. godine, zatražio pasoš za inostranstvo u trajanju od tri godine. Tada je već i njegov najstariji sin Salomon bio poznat trgovac koji je takođe poslovao van Dubrovnika.

Od ostalih jevrejskih trgovaca najaktivniji je bio Jakov Tolentino. Kao Abram, i on je imao svoju vlastitu kuću u ulici *Po među crevljarima* koju je 1821. godine preuređio. Ispod kuće bila je gostionica. Tada je Jakov sa ortakom Mazićem otvorio u Dubrovniku fabriku za pravljenje orijentalnog sapuna koji se dotle uvozio iz Turske. Ortaci su doveli s Levanta naročitoг stručnjaka, pa je njihov sapun bio isti kakav se pravio na levantskim ostrvima. Dubrovčani su ga rado kupovali, jer nije zaostajao za uvoznim, a od njega je bio jeftiniji: stajao je 22 pare dubrovačka libra, a uvozni 28—30 para. Pošto je posao sa sapunom dobro išao, zatražili su vlasnici fabrike dozvolu da prodavaonica sapuna bude otvorena i u prazničke dane, kad se u Gradu okupljalo najviše svijeta.

Jakov je imao i svoju mesnicu i bio je vojni liferant za meso. U više mahova je molio Okružno poglavarstvo da mu dozvoli povišiti cijenu mesa, jer je pokušala stoka za klanje koja se uvozi iz Turske. Tome zahtjevu se usprotivila opštinska uprava dokazujući da bi poskupljenje mesa samo njemu koristilo da naknadi štetu koju ima pri liferovanju mesa za vojsku po ugovoru. Uprava je pomenula da je tarifa za meso donesena još prije nekoliko godina u prisustvu svih dubrovačkih mesara, i da se protiv nje niko nije bunio osim Tolentina.

Sin Jakova Tolentina, po imenu Prosper, putovao je radi trgovine 1831. godine u Aleksandriju, i postao takođe vrlo okretan i prometljiv trgovac. I on je radio za vojsku, kao i s nekim bečkim firmama. Zbog poslova je putovao i po Moldaviji, Rusiji i Italiji, dok se njegov mlađi brat Jozef orijentisao na Tursku, pre svega na Albaniju. Prosper se kasnije preselio s porodicom u Trst.

U novim prilikama snašao se i stari trgovac Jozef Ambonetti. On je sa opštinskom upravom napravio ugovor da za zatvorenike u tamnici, kojih je uvijek bilo više desetina, nabavlja životne namirnice. Ovim se poslom taj nekad dobro poznati mešetar bavio više godina u starim danima. Njegov sin Isak imao je takođe ugovor sa opštinom, i to za noćno osvjetljenje grada. Protiv njega je jednom, 1840. godine, podnio prijavu policijski agent da nije na vrijeme upalio svjetiljke, pa je grad ostao u mraku sve do jedanaest sati. Isak je zbog toga bio kažnjen globom od 5 forinti namjenjenih dobrotvornim svrhama.

Vrijeme nije pregazilo ni dobro poznate trgovce iz porodica Mandolfo, Russi, Janni i Valenzin. Svi oni su još uvijek imali svoje dućane sa skromnim zalihama. Abram Pardo je prodavao kafu i kožu, Rafael Valenzin povrće, Jozef Mandolfo bob, Sabato Maestro životne namirnice, a Jakov Terni kafu. Međutim, svi su se oni trudili da uhvate dobre veze s Trstom koji je već postao veliki trgovački emporij na Mediteranu. Jakov Tolentino je jednom tražio dozvolu od Okružnog poglavarstva, da tamo izveze 400 volova. Ali, vlast se pobojala da bi izvozom tolikog broja volova moglo doći u pitanje snabdijevanje građanstva mesom, tako da izvoz nije dozvolila. Neki propali trgovci, među kojima i Ismael Valenzin i Mojsije Penso, preselili su se već dvadesetih godina u Split, a neki kao Terni i Konstantini u Ankonu, gdje su imali rođaka koji su ih pomagali.

I u XIX vijeku bilo je mešetarenje omiljelo zanimanje dubrovačkih Jevreja. U 1831. godini vršili su tu dužnost Lorenz Paladin i Isak Tolentino Sabatov. Oni su te godine zamolili Poglavarstvo da naredi da se trgovina sa susjednom Turskom, kako ona kojom se snabdjeva grad raznim artiklima tako i tranzitna, vrši isključivo preko patentiranih mešetara, a ne preko drugih lica, jer to nalaže Pravilnik o mešetarenju.

Iako je emancipacija otvorila vrata Jevrejima i za obavljanje raznih zanata, oni su se tim pravom poslužili samo u nekoliko slučajeva. U 1817. godini pominje se, kao prva, krojačica Rahela rođ. Terni, supruga zanatlije Sabata Jannija. Ona je tom zanatu naučila i svog sina Rafaela Tita Jannija koji se kao krojački majstor spominje 1842. godine. Krojački zanat izučio je i Leon Valenzin, sin pomenutog vicerabina. On se kao krojački majstor spominje 1838; iste te godine bio je krojač i njegov šurak Jospin Vita Tolentino.

Dubrovački Jevreji su, isto tako, kasno počeli studirati na univerzitetima. Kao prvi, pominje se tek u 1872. godini student filozofije Sabat Janni. Poslije toga je u matrici umrlih 1874. godine zapisan, kao privatni profesor trgovačkog prava u Mlecima, Mojsije Maestro. Njegov otac Isak bio je nekad pisar u Dubrovniku. Ali, to ne znači da je Dubrovnik u to vrijeme bio bez učenih i obrazovanih Jevreja. Uspomena na učenog rabina Jakova Parda, koji je umro 1821. godine, bila je još živa. Njegov sin David iselio se po očevoj smrti u Veronu, a njega je u službi rabina naslijedio učitelj dječaka Netanel Maestro.

Netanel se odlikovao ne samo dubokim obrazovanjem nego i primjernim poštenjem, pa je u Gradu bio veoma poštovan, iako je bio puki siromah. Kad je dvorska kancelarija u Beču 1821. godine zatražila da najučuleniji rabini i drugi vjerski stručnjaci saopšte svoje mišljenje o rastavi jevrejskog braka, bio je saslušan i Netanel Maestro. Pitanje je glasilo: da li akt rastave jevrejskog braka, kad jedan od supružnika pređe na hrišćansku vjeru, mora biti izvršen po dosadašnjoj proceduri kako bi rastava bila valjana, ili se taj akt može izvršiti i preko punomoćnika. Netanel je na to pitanje izjavio, pismeno, sljedeće:

»Ritus jevrejske vjere propisuje da se rastava, odnosno razrješenje bračnih veza, mora izvršiti pred rabinom koji se u pitanjima religije dobro razumije, a koji je vješt i u pitanjima rastave brakova. Međutim, dovoljno je poslati isprave o rastavi i po jednom Jevrejinu od povjerenja da ih uruči u ruke žene, pošto ih je prije toga odobrio rabin. Isto tako se, u tu svrhu, može odabrati punomoćnik, ali i on mora biti samo jevrejske vjere, a *prokura* mora biti sačinjena po jevrejskom ritusu. Pri prelazu jednog od supružnika u neku drugu vjeru, i to ne samo hrišćansku, postupa se s najvećom strogošću.«

Ovom mišljenju vicerabin je priložio i kopije propisa o tom pitanju koje je preveo s hebrejskog.

Netanel Maestro je u svom dugom životu vaspitao niz jevrejskih mladića, a ovi su poslije sami vaspitavali jevrejsku djecu i poučavali one đake koji su morali polagati ispite u javnim školama. Najodličniji njegov učenik bio je Mojsije Levi Mandolfo, sin Sabata, koji je, sem italijanskim i srpskim, vladao još i francuskim jezikom. On se uz to odlikovao i finim ponašanjem i lijepim manirima. Pored njega, spominju se kao privatni učitelji i drugi Maestrovu učenici, kao Prosper Tolentino, sin Jakova; Leon Pardo, sin Abrama; Rafael Janni, sin Sabata; Jakov Terni, sin Sabata; Daniel Pardo i Isak Mandolfo.

S francuskom vojskom stigao je u Dubrovnik Jevrej in Isak Zerf, koji je u švajcarskoj svršio gramatičke studije. On je neko vrijeme bio u francuskoj vojnoj službi, kao što je i pomenuti Mojsije Mandolfo bio u civilnoj službi Francuza. Zerf se oženio kćerkom dubrovačkog rabina Jakova, i po odlasku Francuza ostao u Dubrovniku kao dobro stojeći trgovac.

Neki od imućnijih Jevreja imali su za stanovanje sopstvene kuće, kao što je već pomenuto za Abrama Parda i Jakova Tolentina. Pardo je stanovao u *Bačvarskoj ulici*, gdje su živile i porodice Josipa Tolentina, Josipa Levi Mandolfa i Sabata Maestra. Jakov Tolentino je stanovao u ulici *Po među crevljarima*, kao što je već rečeno. Jozef Mojsije Russi stanovao je najprije u toj ulici, a poslije preselio na *Pile*, kao i Danijel Mojsije Terni. Josip Levi Mandolfo stanovao je neko vrijeme u *ulici Sv. Josipa*.

Polovinom XIX vijeka počeli su Jevreji u Francuskoj da se bave političkim prevratničkim radom. Oni su u Parizu osnovali *Izraelski komitet* koji je propagirao promjenu državnog uređenja u Evropi. Ovaj komitet je 1860. godine izdao brošuru *Alliance Israelite*, u kojoj se podsticalo na revoluciju. Ta brošura je, kao u najvećoj mjeri opasna za državni poredak, odmah zabranjena u Austriji. U strahu da će pomenuti komitet pokušati da i među austrijskim Jevrejima proširi prevratničke misli, naredilo je Ministarstvo unutrašnjih djela svim podređenim vlastima da budno paze i nadziru rad jevrejskih opština širom Carevine.

Izgleda da među dubrovačkim Jevrejima nije bilo ljudi revolucionarnih shvaćanja: oni su odreda bili lojalni građani; vršili su svoje građanske dužnosti i pomagali politiku vlade. I u privatnom životu bili su uljudni i miroljubivi, pa su se retko pojavljivali na sudu zbog kakvih krivica. Zato je sve iznenadio slučaj mladog Mojsija Levi Mandolfa, sina uglednog zanatlije Rafaela, koji je u svađi, zbog toga što je uvrijeđen, teško ranio jednog austrijskog vojnika. Bio je osuđen na tri godine robije, i roditelji, koji su osim njega imali još sedmoro djece, uputili su vlastima molbu da se Mojsiju dopusti da kaznu ispašta u dubrovačkim tamnicama. Vlasti su na molbu pozitivno odgovorile.

Postupak austrijskih vlasti prema Jevrejima, kao i prema ostalim mnogobrojnim narodima koji su živili u toj carevini, u načelu je bio osnovan na zakonu. Kao dokaz neka posluži dopis iz Zadra u kojem se iznosi kako su se u nekim katoličkim parohijama javno dijelili štampani listi s molitvama za konverziju Jevreja na katoličku vjeru. Naglašavajući da je sadržaj tih letaka protivan zakonu o štampi, jer se njime raspiruje vjerska mržnja, posebno prema Jevrejima, naredivalo se da se u svakom slučaju spriječi takva aktivnost i da se suzbijaju takve tendencije.

Duhovni pastiri jevrejskog naroda u Dubrovniku poslije dugogodišnje službe učenog Jakova Parda, koji je umro 1821. godine, često su se mijenjali. Jakova je kao vicerabin, kao što je rečeno, naslijedio sin David koji je zbog siromaštva godinu dana po očevoj smrti napustio Dubrovnik i preselio u Veronu. Poslije toga, preuzeo je tu službu učitelj Netanel Maestro i vršio je samo do 1825. godine, kad je umro. Od tada do 1834. godine vicerabin je bio zanatlija Felice Valenzin. Poslije njegove smrti došao je za vicerabina Josip Elia Levi Mandolfo, koga je naslijedio Sabato Maestro, a ovoga Salomon Tolentino. Sedamdesetih godina bio je dubrovački vicerabin Jakov Tolentino.

O STANJU SIROMAŠNIH DUBROVAČKIH JEVREJA

Broj dubrovačkih Jevreja bio je sve do polovine XIX vijeka prilično visok. Iznosio je nešto preko dvije stotine. Tako je 1821. godine bilo u Dubrovniku 227 jevrejskih duša, od kojih je 113 muškaraca (40 od 1—18 godina; 34 od 19—40 godina; 28 od 41—60 godina i 11 od preko 60 godina). Gotovo isto toliko Jevreja bilo je 1823. godine, tj. u svemu 228; od toga broja otpadalo je na muškarce 110 osoba (23 od 1—18 godina; 38 od 19—40 godina; 31 od 41—61 godina i 18 od preko 60 godina).

Taj broj se do 1831. godine prilično povećao. Tada se u Dubrovniku nalazilo 260 jevrejskih lica, i to je možda najveći broj koji nikad ni prije ni poslije nije bio dostignut. Od toga broja bio je 131 muškarac, i to 14 od 1—18 godina; 21 od 18—40 godina; 60 od 41—60 godina i 36 od preko 60 godina. Od te godine stalno opada broj Jevreja u Dubrovniku, tako da ih je 1849. godine bilo u svemu 112 (od toga 53 muškaraca, i to 14 od 1—18 godina; 15 od 19—40 godina; 14 od 41—60 godina i 10 osoba od preko 60 godina). Jevreja je 1857. godine bilo 121.

Od ovog broja dubrovačkih Jevreja većina je živila u bijedi, i mnogi su morali moliti za tuđu pomoć da bi ostali u životu. Mnogi nekadašnji bogataši tražili su i dobijali svjedodžbu o siromaštvu od dubrovačke opštine, jer nisu mogli odgovarati obavezama koje su nekad na se preuzeli. Nabrojaćemo samo nekoliko takvih primjera. Za Jakova Izraela Parda, koji je još za vrijeme ratova bio poznat kao posjednik, zapisano je 1817. godine, kad mu se rodio sin Jozef, u matici rođenih, da je po zanimanju prosjak. Žalostan je bio i kraj nekad veoma uglednog i bogatog trgovca Leona Konstantini, koji je napravio zajam kod *Blagog djela* (Opera pia), starog dubrovačkog društva za pomoć sirotinji, da bi mogao izdržavati sebe i brojnu porodicu. Leonov je dug iznosio 790 forinta, i tu je sumu trebalo isplatiti u deset rata. Pošto nije bio ikadar da otplaćuje dug, zatražio je od opštine svjedodžbu o siromaštvu. On je bio potomak veoma bogatih predaka i vlasnik fabrike platna za vrijeme Republike. Smrt ga je, kao starca, ubrzo oslobodila daljih patnji i poniženja.

Leon je imao dva sina, Salomona i Rafaela. Rafael je bio dubrovački mešetar, pa je svojom bijednom zaradom izdržavao svoju i bratovljevu porodicu, pa i oca Leona dok je bio živ. Istoj ustanovi *Blagog djela* dugovao je i učitelj Maestro neku sumu koju nije mogao vratiti, tako da je i on dobio svjedodžbu o siromaštvu.

Veoma su osiromašili i potomci nekad bogatih porodica Angelo i Daniel Terni. Za Daniela je još 1822. godine svjedočio u opštini tadašnji vicerabin Netanel Maestro da ima na vratu porodicu od četiri člana i da svi žive od milostinje, jer Daniel nema nikakve zarade ni prihoda. Još je jedan član porodice Terni pao u bijedu. To je bio Jakov, sin pok. Daniela. Pošto mu je bijeda dodijala, zatražio je 1840. godine pasoš u trajanju od 3 godine i otišao za Moldaviju, Vlašku i Rusiju, dok je njegov rođak Angelo tada već odavno bio u Carigradu, o čemu ćemo kasnije govoriti.

I Samuel Valenzin je dobio od opštine svjedodžbu o siromaštvu. On je nekad imao malu butigu, ali je propao, i od nadnica izdržavao svoju porodicu. U opštini su trgovci Jakob Russi, Abram Pardo i Jozef L. Mandolfo posvjedočili da Samuel nigdje ništa ne posjeduje. Svjedodžba mu je bila potrebna da bi bez troškova isposlovaو pasoš za sina Leona koga je htio poslati u Livorno da se kod jednog rođaka uputi u trgovinu.

Kad je 1820. godine izašao zakon o opštoj školskoj obavezi, htjeli su dubrovački Jevreji da se koriste privilegijom, koju je davao taj zakon, i da osnuju svoju konfesionalnu školu s programom javnih škola koju bi izdržavala jevrejska opština. Takva škola je najprije osnovana u Splitu. Opština je za školu već imenovala i direktora i učitelja, ali se tada ispostavilo da ne postoje sredstva za platu učitelja.

Pošto je opštinska vlast konstatovala da se škola ne otvara, pozvala je u aprilu 1823. godine jevrejske prvake i starješine porodica, i to: Abrama Parda, Jakova Izraela Russija, Daniela Jakova Ternija, Isaka Zerfa, Lazara Maestra, Jakova Tolentina, Isaka Tolentina pok. Daniela, Jozefa Leone Levija, Mandolfa i Sabata Jannija, na saslušanje. Opštinski predstavnik G. Bizzaro obavjestio je prisutne da je u Splitu otvorena jevrejska škola i zapitao za razloge zašto takvu školu ne otvara i dubrovačka jevrejska opština, kao što je već odavno riješila.

Prisutni prvaci su odgovorili da dubrovačka jevrejska opština nema nikakvih naročitih fondova ni sredstava za plaćanje učitelja, jer se najvećim dijelom sastoji od bijednih porodica koje ne mogu da plaćaju troškove za školu. Zato su prisutni prvaci predložili da se zamoli vlada da se učitelj imenuje na trošak državnog erara zbog siromaštva koje među dubrovačkim Jevrejima raste iz godine u godinu: više nema pomorstva niti ikakve trgovine kojima su se oni isključivo bavili. Sinagoga bi u tu svrhu mogla dati lokal i održavati ga. Ona bi mogla snositi i manje troškove za knjige, papir i drugo, tj. sve osim plate za učitelja. Za učitelja je predložio Mojsije Levi Mandolfo Sabatov koji je posjećivao više škole za pedagogiju, i bio osposobljen da poučava u pedagogiji i elementarnim predmetima.

Nato je Bizzaro zapitao zašto je prije dvije godine sama jevrejska opština tražila dozvolu da otvori takvu školu kako jevrejska djeca ne bi morala posjećivati javne škole. Odgovorili su mu da su se, na žalost, u to kratko vrijeme dogodile razne nesreće, pa su i opština i mnogi pojedinci toliko osiromašili da ne mogu ništa doprinijeti za platu učitelja.

Opštinska uprava je odmah obavjestila o svom sastanku Okružno poglavarstvo koje je donijelo sljedeću odluku:

„Izraelitskoj opštini u Dubrovniku. Prema Pravilniku za osnovne škole u Dalmaciji mogu se zasebne škole za izraelitsku djecu osnovati u onim mjestima gdje ih jevrejska opština može o svom trošku izdržavati, a gdje to nije slučaj, moraju i jevrejska djeca pohađati javne škole. Pošto se dubrovačka jevrejska opština zbog bijednog stanja većeg djela jevrejskih porodica nalazi u nemogućnosti da plaća učitelja, naređuje se da izraelitska djeca posjećuju elementarne škole, a sinagoga će se brinuti za njihov religiozni odgoj.“

Među najsiromašniji Jevreje spadao je pomenuti Angelo Terni, unuk onog Angela Terni koga je Malo vijeće Republike 1763. godine primilo za pravog dubrovačkog građanina, te je on kao *verus nationalis* imao iste povlastice u levantskoj trgovini kao i dubrovački trgovci hrišćani. On je tada stekao ime imućnog trgovca. Njegov unuk je takođe bio vrljedan i prometljiv, pa je u mladosti radio u trgovini sa svojim ocem Sabatom. Po očevoj smrti, kad je u trgovini sve pošlo naopako, Angelo se, vrljedan kao mrav, hvatao svakog posla na koji bi se namjerio, ali je ipak jedva vezivao kraj s krajem i s teškom mukom izdržavao svoju porodicu. Napokon mu je dosadila bijeda, i on je ostavio porodicu na milost dobrih ljudi i krenuo u Trst da se tamo zaposli. Ali, sreća mu se ni tamo nije nasmiјala, iako je pokušavao sve moguće. Tada je napustio Austriju i u Carigradu našao zaposlenje od kojeg se dalo živiti. Ženi je pisao da izvadi pasoš i da doputuje u Carigrad da mu se pridruži s porodicom. Ona je zato uputila molbu Okružnom poglavarstvu koje je sa svoje strane zatražilo informacije o toj porodici od op-

štinske uprave. Izvještaj opštine osvjetljava bolje nego sve što je dosad rečeno, položaj većine dubrovačkih Jevreja, pa ga valja iznijeti bar u izvodu:

»U pitanju molbe Anete, žene Angela Ternija, da joj se izda pasoš za Carigrad, gdje se nalazi njen muž Angelo, odgovara se kako slijedi:

Angelo Terni, sin pok. Sabata, rodom je iz Dubrovnika, i tu uživa zavičajno pravo. On je bio neumoran obrtnik i radnik koji je u posljednje vrijeme živio od nadnica i tako izdržavao sebe, ženu Anetu, sina Jozefa i rođaku Rozu. Pošto više nigdje nije mogao naći zaposlenja, pošao je Angelo u Jesen 1830. u Trst, što se vidi iz registra policije koja mu je u tu svrhu izdala putnu objavu. Ovoj upravi nije poznato kud je on poslije iz Trsta otišao niti kad je otputovao u inostranstvo. No s obzirom na molbu njegove žene, može se uzeti za sigurno da je on sada u Carigradu, gdje treba da mu se porodica priključi.

Što se tiče molbe njegove žene, opštinska uprava misli da je treba odobriti, iako se ne zna na koji način je Angelo napustio državu, što se, u ostalom, može doznati od tršćanskih vlasti. Svakako se mora pretpostaviti da Angelo nije napustio državu bez opravdanih razloga, jer bi inače mogao biti pozvan da se vrati. Molba se preporučuje za odobrenje zato što se pretpostavlja da je čovek kao Angelo, koji se toliko godina borio s bijedom i uzaman na sve moguće načine pokušavao, kako ovdje tako i u Trstu, da se iz nje izvuce, napokon našao bolju sreću u Carigradu, i da zato poziva tamo i svoju porodicu. Kako bi se, inače, njegova porodica usudila da tamo putuje i da izloži sebe još gorim uslovima života nego što ih je imala ovdje, ako je na bilo koji način moguće da bi joj sudbina mogla biti gora od sadašnje? Angelo ne bi mogao, sjećajući se svega što je pretrpio, pozvati svoju porodicu da trpi mizeriju u tuđoj zemlji. On je, dakle, svakako našao pristojnu zaradu i prihode za izdržavanje svoje porodice.

Ako je Angelo ilegalno napustio državu, on ipak nema razloga da se boji »civilne smrti«, pošto ništa ne posjeduje, pa nema šta da izgubi. A to on dobro zna, te neće ni u kom slučaju staviti na kocku zanimanje i posao koji je toliko vremena uzaman tražio u domovini. I on se neće toliko žalostiti za zavičajem u kojem je toliko muka pretrpio i lako će primiti svoju novu sudbinu. Ako bi njegova porodica ostala i dalje ovdje, ona bi, puštena u naručje očaja bijede, i dalje očekivala pomoć od milosrđa, filantropskih ustanova i Jevrejske opštine, što je ipak ne bi moglo sačuvati da gladujući iz dana u dan konačno ne propadne.

Slavno Poglavarstvo zna dobro da malo ima jevrejskih porodica koje mogu da žive pristojno, jer i sve ostale žive kukavno od komada kruha. U tom broju je i porodica Angela Ternija, pa se ovom prilikom mora uzeti u obzir njeno kritično stanje iz kojeg se može spasti.

Prema gore navedenim činjenicama, želja je ove municipalne kongregacije u pogledu molbe spomenute Anete Terni da se familiji izade u susret i pomogne u njenoj bijedi, te da se u isto vrijeme ovaj grad oslobodi od tri jadne duše koje su državi sasvim nepotrebne, a koje su na teretu opštinske zajednice.

Ako se ovoj porodici izda limitirana dozvola za izlaz iz države, ona će moći po svršetku godine da zatraži produženje ili će tražiti da se na nju primjeni zakon o emigraciji, u koliko ni u buduće ne bude izgleda da bi mogla pristojno živiti u domovini. Dodaje se da spomenuta Aneta ima 42 godine, sin Jozef 5, a rođaka Roza 25 godina.«

Opštinska uprava je zaista dobro procijenila situaciju u kojoj se Angelo nalazio u Carigradu. On je tu zaista našao dobro uposlenje, i ostao tu sa svojom porodicom sve do starosti. Možda je stekao i imetak, jer je 1860. godine zatražio ponovo pasoš sa obrazloženjem da je stari izgubio. Vjerovatno je čeznuo za rodnim gradom i htio se vratiti u domovinu.

Bilo je i drugih porodica koje su nastojale da se emigriranjem izvuku iz oskudice u koju su pale u Dubrovniku, gdje više nije bilo ni prometa ni trgovine. Pomenućemo i slučaj Angelova rodaka Daniela Vita Ternija koji je dobio pasoš da preseli u Ankonu, u zavičaj svojih predaka, gdje je još imao rodbine koja mu je pomogla da se snađe kad je tamo prispio. On je po preporuci opštinske uprave bez teškoća došao do pasoša: ona je u svom izvještaju upozorila Poglavarstvo da u Ankoni postoje bolji uslovi za život Ternijeve porodice koja u Dubrovniku živi ne može biti gore, i to uglavnom od milostinje. Tako je, bar, opštinu izvjestio jevrejski rabin Jozef Elija Levi Mandolfo, a ona to provjerila. Danielu je tada bilo 56, a njegovoj ženi Juditi rođ. Vitali 46 godina; imali su troje djece: Venturu, Abrama i Bonu. I u ovom slučaju je opštinska uprava naglašavala kako je ne samo u interesu iste porodice nego i grada da ova sirotinja otputuje i u drugom gradu nađe bolji život. Kao i u pređašnjim slučajevima, Poglavarstvo je postupilo po preporuci opštine, pa je Daniel dobio pasoš i otputovao.

Poslije Daniela zatražio je pasoš i trgovac Mihailo Maestro koji je u trgovini potpuno propao. On je želio da preseli na Krk, gdje ga je očekivala rodbina i gdje je imao mogućnost da se zaposli. Opština je za njega izvjestila da je poznata činjenica kako je on pao u krajnju bijedu, a ima veliku porodicu; zato je preporučila da se dozvoli da se ova porodica iseli, a grad oslobodi od sirotinje koja mu je na teretu.

Preostali siromašni Jevreji nastavili su da i dalje žive u Dubrovniku i da pate ne samo od slabe ishrane nego i od bijednih uslova stanovanja. Većina ih je stanovala u nekadašnjem getu i ulicama između *Place* i *Prijekog*. Te ulice se u kopijama jevrejskih matrica zovu po brojevima računajući od dominikanskog do franjevačkog manastira. Tako se bivši geto naziva *Ulica 3 (Calle 3)*, a posljednja ulica — *Ulica 12*. Stanovi u tim ulicama, a osobito u bivšem getu, bili su prenatrpani, a neki i u vrlo bijednom stanju. Među najbijeđenijim bio je stan u kojem je živila porodica pok. učitelja Netanela Maestra. Vlasnik kuće bila je ustanova *Blago djelo*. Kad je 1832. godine uprava *Blagog djela* htjela povesti najam za tu kuću, stanari su se pobunili i zahtijevali da se ispita stanje u kojem se kuća nalazi. Komisija je utvrdila da se kuća zaista nalazi u prežalosnom stanju. Magazin je bio upola srušen, a skale koje su vodile na prvi sprat toliko izlomljene da je bilo opasno po njima se penjati. Stakla od prozora, i po sobama i u kuhinji, bila su polomljena i pokrpljena na sve moguće načine, da je bila žalost pogledati. Najgore je bilo što je krov prokapljivao i toliko propuštao kišu da je postojala opasnost da istruli sva drvenarija.

U *Ulici 3*, tj. nekadašnjem getu, nije se nikako mogla održavati čistoća. Vlastima su neprestano dolazile tužbe da se s prozora prosipa na ulicu svakovrsna nečistoća baš kao nekad u srednjovjekovnim gradovima. No teško je i gotovo nemoguće bilo pronaći krivca po tim prenaseljenim stanovima u kojima su neke porodice imale i po desetoro djece. Posebno pitanje su predstavljale latrine koje su bile u takvom stanju da su bile opasnost za zdravlje ne samo stanovnika kuće nego i njihovih susjeda.

IZ MATICA ROĐENIH, VJENČANIH I UMRLIH

Natalitet kod Jevreja bio je veoma visok, jer je vještačko sprječavanje poroda po zakonima vjere, koji su strogo poštovani, bilo zabranjeno. Iz kopija matice rođenih, koje su sačuvane za period 1815—1876. godine, izlazi da se u tom periodu rodilo 215 djece (116 muške i 99 ženske djece). Treba uzeti u račun i činjenicu da su se jevrejske porodice često selile u druga mjesta i da sva njihova djeca nijesu mogla biti upisana u dubrovačke matice. Po godinama, u Dubrovniku se, u navedenom periodu, rodilo jevrejske djece (muške i ženske):

1815 — 6 (6 + 0)	1831 — 4 (3 + 1)	1847 — 3 (3 + 0)	1863 — 2 (1 + 1)
1816 — 8 (4 + 4)	1832 — 2 (2 + 0)	1848 — 3 (2 + 1)	1864 — 1 (0 + 1)
1817 — 8 (3 + 5)	1833 — 2 (2 + 0)	1849 — 3 (1 + 2)	1865 — 1 (0 + 1)
1818 — 4 (1 + 3)	1834 — 2 (1 + 1)	1850 — 1 (1 + 0)	1866 — 2 (1 + 1)
1819 — 7 (2 + 5)	1835 — 4 (0 + 4)	1851 — 3 (2 + 1)	1867 — 1 (1 + 0)
1820 — 5 (3 + 2)	1836 — 6 (2 + 4)	1852 — 2 (1 + 1)	1868 — 1 (0 + 1)
1821 — 6 (4 + 2)	1837 — 5 (2 + 3)	1853 — 5 (4 + 1)	1869 — 0
1822 — 4 (2 + 2)	1838 — 4 (2 + 2)	1854 — 4 (3 + 1)	1870 — 2 (0 + 2)
1823 — 3 (3 + 0)	1839 — 2 (1 + 1)	1855 — 4 (2 + 2)	1871 — 1 (0 + 1)
1824 — 4 (2 + 2)	1840 — 4 (2 + 2)	1856 — 5 (4 + 1)	1872 — 2 (2 + 0)
1825 — 5 (2 + 3)	1841 — 4 (3 + 1)	1857 — 5 (2 + 3)	1873 — 2 (1 + 1)
1826 — 4 (2 + 2)	1842 — 5 (3 + 2)	1858 — 7 (4 + 3)	1874 — 2 (2 + 0)
1827 — 6 (3 + 3)	1843 — 9 (2 + 7)	1859 — 3 (2 + 1)	1875 — 1 (1 + 0)
1828 — 2 (2 + 0)	1844 — 1 (1 + 0)	1860 — 3 (1 + 2)	1876 — 2 (1 + 1)
1829 — 3 (1 + 2)	1845 — 3 (2 + 1)	1861 — 1 (1 + 0)	1877 — 1 (1 + 0)
1830 — 3 (2 + 1)	1846 — 5 (1 + 4)	1862 — 2 (1 + 1)	

Ovdje su ubrojana i novorođena djeca jevrejskih porodica iz Kotora, tj. djeca Meyera Finzi, Mauricioja Mandela, Abrama Valenzina, Jakova Tolentina i dr. Solomona Wernera.

Nekoliko primjera je dovoljno da se pokaže kako su neke porodice bile opterećene velikim brojem djece:

Zanatlija Rafael Vita Levi Mandolfo sa ženom Alegrom rođ. Vitali Imao je 1814—1826. godine osmoro djece, i to sinove: Mojsija, Salomona, Samuila, Daniela, Lazara, Leona i Abrama i kćerku Rebeku.

U porodici Isaka Tolentina, koji je bio oženjen Viktorijom Terni, bilo je desetoro djece, i to 4 sina po imenu: Angelo, Salomon, Mojsije i Jozua, i 6 kćeri po imenu: Gracija, Ester, Rahela, Ana, Roza i Judita.

David Russi, sin Jakova, oženjen Stelom rođ. Mandolfo, Imao je 1820—1837. godine 4 sina: Jakova, Jozefa, Mojsija i Rafaela i 4 kćeri: Rahelu, Alegru, Bianku i Reginu.

U porodici Salomona Janija, sina Sabata, koji se oženio iz porodice Montiglio iz Splita, bilo je 1850—1866. godine sedmoro djece, i to sinovi: Jozef, Sabat, Abram i Rafael, i kćeri: Ema, Regina i Kolomba.

Abram, sin Jozefa Levi Mandolfa, koji se oženio Rebekom Tolentino, imao je 1852—1875. godine devetoro djece. To su bili sinovi: Jozef, Salomon, David, Enriko, Alfred i Gnedenter i kćeri: Sara, Speranca i Đoja.

Porodica Mauricija i Matilde Mandel u Kotoru imala je devetoro djece, i to 5 sinova i 4 kćeri čija su imena već spomenuta.

Netanel Maestro, sin pok. Lazara i unuk poznatog učitelja, oženjen Blankom Russi, imao je sinove Lazara i Jakova i kćeri Ester, Rahelu i Suzanu.

U XIX vijeku harale su po čitavoj Evropi razne crijevne i infektivne bolesti od kojih su umirala djeca. Najviše ih je umiralo u prvoj godini, a potom u prvoj

pa i u drugoj deceniji života. Ni jevrejska djeca u Dubrovniku nisu bila pošteđena od tih bolesti. Podaci o tome postoje samo u kopiji matice umrlih za vrijeme od 1848. do 1877. godine. Samo u nekim slučajevima je zabilježena dijagnoza bolesti koja je bila uzrok smrti. To su bili sljedeći slučajevi:

1848. umrla je od tuberkuloze Bruneta Tolentino, kći zanatlije Jozefa, sina Isaka Tolentina, mešetara.

1853. umrla je od šarlaha u 13. godini Viktorija Jani, kći Rafaela, sina Sabatova, krojača.

1854. umro je u drugoj godini života Jozef Levi Mandolfo, sin Abrama, sina vicerabina Jozefa.

1855. preminuo je poslije mjesec dana života Salomon Pardo, sin Isaka, sina Abramova.

1857. umro je Lazar Maestro, sin Abrama Isaka, poslije 11 mjeseci života.

1859. umrla je poslije godinu dana života Speranca, kći Abrama Levi Mandolfa i Rebeke rođ. Tolentino.

1860. umrla je od opšte slabosti poslije 25 dana života Rahelina, kći Abrama Maestra.

1860. umro je od plućne tuberkuloze Mihailo Vita Maestro, sin Lazara, u 18. godini života u vlastitoj kući na Pilama.

1862. umro je u 12. godini života Abram Tolentino, sin Angela i Eve.

U istoj godini umro je od konvulzija poslije 15 mjeseci života Danielo Tolentino, sin Jakova i Judite, u Kotoru.

U istoj godini izgubio je i njegov rođak u Dubrovniku Angelo sina Abrama, starog godinu dana života.

1866. umrla je poslije godinu dana života Erminija, kći Abrama Levi Mandolfa, sina Jozefa.

1868. umrla je od tifusa u 19. godini života Viktorija Levi, kći Salomona Tolentina i Sperance, a supruga trgovca Levija iz Mostara.

1870. umrla je od plućne tuberkuloze u kući roditelja Stela Jani, kći Rafaela, u 19. godini života.

1871. umrla je u 6. godini života Erminija Bonporath, koja je bila rođena u Aleksandriji u Egiptu, a potom joj je otac doselio u Dubrovnik, gdje je bio pisar.

1875. izgubila je porodica Abrama Levi Mandolfa sina Gvedentora koji je umro od proliva u sedmom mjesecu života.

1877. umro je Benzion Rafael od godinu dana, sin turskog činovnika Merkadica, koji je boravio u Metkoviću. Otac je svog mrtvog sina prenio u Travnik, u porodičnu grobnicu.

Pored svih nesreća i teškoća život je tekao naprijed. Jedna generacija je odlazila, a druga dolazila. Stari su izumirali: Daniel Tolentino 1823, Jakov Vitali 1824, Abram Elija Tolentino 1828, Sabato Terni 1830, nekadašnji mešetar i vicerabin Feliče Valenzin 1834, Isak Maestro 1836, Daniel Moise Terni 1838, David Luzena 1839, mešetar Isak Tolentino 1848, Sabato Jani 1849, Lazar Maestro 1850, Josip Elija Levi Mandolfo 1854, Josip Vita Tolentino 1861, Salomon Tolentino, kao veliki siromah, 1867, Mayer Finzi 1868, Moise Vita Maestro pok. Isaka 1874, nekadašnji mešetar Josip Gabriel Tolentino 1875. godine.

O generacijama koje su iza njih ostajale najbolje doznajemo iz matice vjenčanih koja postoji za razdoblje 1817—1876. godine. Za to vrijeme je među dubrovačkim Jevrejima sklopljeno 35 brakova. Podaci o tim brakovima posebno su zanimljivi za sagledavanje porodičnih prilika u dubrovačkoj jevrejskoj opštini.

1817. vjenčao se David Samuel Pardo, star 26 godina, s Rebekom Valenzin, starom 18 godina. Vjenčao ga je otac rabin Jakov koji je tada bio u dubokoj starosti i slijep, pa je dokumente o vjenčanju mjesto njega potpisao učitelj Netanel Maestro.

1819. vjenčao je David Samuel Pardo, kao vicerabin i nasljednik svog oca, Jakova Vekmana, zvanoga Konzul, knjižara iz Ankone, rođenog u Ferari, sa kćerkom zanatlije Levi Mandolfa. — U istoj godini oženio se i David Vita Russi, sin mešetara Jakova, star 21 godinu, sa Ester L. Mandolfo, starom 21 godinu, kćerkom trgovca Jozefa.

1821. vjenčao se pred vicerabinom Netanelom Angelo Viterbi, 43 godine, rodom iz Splita, koji je stanovao kod Moise Pensa, s Lidijom Penso (21 godina), kćerkom istog Moise Pensa. — U istoj godini vjenčao se i Netanelov sin Lazar, 36 godina, s Bjankom Russi (18 godina), kćerkom trgovca Jakova.

1822. oženio se Mojsije David Levi Mandolfo, 25 godina, sin trgovca Jozefa Elije Mandolfa i pok. Roze rođ. Pardo, sa svojom rođakom Sarom Levi Mandolfo, kćerkom Josipa Leona Mandolfa i Alegre rođ. Pardo.

1825. obavila su se dva vjenčanja. Prvo se oženio Isak Sabata Tolentino, udovac, 46 godina, mešetar, sin pok. Daniela, sa Anetom Tolentino (24 godine). — Potom se oženio i učitelj normalne škole Mojsije Levi Mandolfo, 32 godine s Juditom Vitali (32 godine), kćerkom pok. Jakova. Vjenčanje je obavio novi vicerabin Feliče Valenzin, pošto je učitelj i vicerabin Netanel Maestro umro.

1830. bile su među Jevrejima 3 svadbe. Prvi se oženio Sabato Maestro mladi, sin pok. učitelja, star 41 godinu, s Laurom Pardo, kćerkom Abrama (26 godina). — Drugi je ženik bio Mojsije Maestro, najmlađi sin pok. učitelja, star 36 godina, sa Benvenutom Valenzin (22 godine), kćerkom Samuila Valenzina. — Treći bračni par sačinjavali su Salomon Amadio Tolentino, obrtnik, 37 godina, i Speranca Maestro (26 godina), kćerka obrtnika Isaka.

1834. obavio je Feliče Valenzin, posljednji put kao vicerabin, vjenčanje Josipa Gabriela Tolentina, 30 godina, sina mešetara Isaka Sabata, s Juditom (29 godina), kćerkom Rafaela Valencina.

Novi vicerabin Josip Elija Levi Mandolfo vjenčao je 1836. Mojsija Davida Terni, starog 41 godinu, s Juditom Jani (28 godina), kćerkom Sabata.

1837. oženio se Mojsije Vita Valencin, star 41 godinu, sin pok. vicerabina Feliča, s Bjankom Maestro, kćerkom pok. Isaka, učitelja.

1838. vjenčao se najprije Leon Valencin, krojač, 37 godina, mladi sin pok. vicerabina Feliča, s Rahelom Tolentino (28 godina), kćerkom Daniela Tolentina. — Potom se u istoj godini vjenčao Josip Tolentino, 28 godina, po zanimanju također krojač, s Juditom Valencin, sestrom svoga zeta Leona, starom 38 godina.

1840. sklopljena su među dubrovačkim Jevrejima tri braka: prvi između Leona Parda, 30 godina, sina Abramova, trgovca, s Viktorijom Terni, 22 godine, kćerkom Daniela Moise Ternija; — drugi između Abrama Isaka Lucene, 27 godina, sina Davidova, i Ester Tolentino (21 godina), kćeri Jozefa; — i treći između Angela Vita Tolentina, 30 godina, sina Isakova, s Reginom Piaca iz Splita.

1842. oženio se Rafael Vita Jani, krojač, 30 godina, sin zanatlije Sabata i krojačice pok. Rahelom Tolentino, 16 godina, kćerkom Isakovom.

1845. vjenčao je novi vicerabin i učitelj vjeronauke Sabato Maestro doseljnika Aleksandra Frankela, 28 godina, sa Sarinom Terni, 25 godina, kćerkom pok. Daniela Mojsija Ternija.

1849. oženio se Isak Pardo, sin trgovca Abrama, 28 godina, sa Alegrom Tolentino, 18 godina, kćerkom Isaka Tolentina; — iste godine vjenčao se i Salomon Jani, 30 godina, sin Sabata, sa Kjaretom Montiljo, kćerkom splitskog trgovca Isaka.

1852. Abram Izrael Levi Mandolfo, sin pok. vicerabina Josipa Elije, uzeo je za ženu Rebeku Tolentino, staru 21 godinu, kćerku Salomonovu; — u toj godini se vjenčao u Ankoni, kuda je odselio, i Abram Maestro, sin pok. Lazara, a unuk učitelja, s Biankom Russi, kćerkom Davida, starom 21 godinu.

1853. oženio se u Dubrovniku austrijski manufakturnista Bernard Reinisch, star 33 godine, s Juditom Amboneti, starom 18 godina; — potom se Natan Prosper Maestro Sabatov oženio s Julijom Maestro od 18 godina.

1854. vjenčao se u Dubrovniku Josip Morpurgo, star 31 godinu, iz Splita, sin Isaka, sa Anom Tolentino, starom 27 godina, kćerkom Josipa Vita Tolentina.

1856. vjenčao se Angelo Tolentino, sin Jozefa, sa Evom, kćerkom Abrama Tolentina.

1859. oženio se turski podanik Mojsije Hayon, iz Sarajeva, sa Anetom Tolentino, kćerkom Salomona Tolentina, vjeroučitelja.

1862. oženio se Abram Tolentino, 39 godina, sin trgovca Prospera iz Splita, sa Stelom, kćerkom krojača Leona Valencina, starom 19 godina.

1867. vjenčao se u Dubrovniku vojni liječnik dr Eduard Spitzer, star 33 godine, rodом iz Beča, s Juditom Tolentino, kćerkom zanatlije Angela.

1871. vjenčao je vicerabin Salomon Jani tuskog podanika Salomona Levi Merkadića, 26 godina, carinskog činovnika, s Rahelom Jani, zvanom Adelom, 20 godina, kćerkom Salomonovom.

1875. oženio se Vital Biman, 23 godine, rodом iz Trsta, s Juditom Jani, kćerkom Rafaelovom, trgovca u Dubrovniku.

1876. oženio se dubrovački Jevrejin Isak Sabato Tolentino, 32 godine, činovnik u Zadru, sa Albinom Ješurun, 34 godine, kćerkom Jozefa Ješuruna, trgovca u Splitu.

Na kraju je potrebno osvrnuti se i na zdravstveno stanje dubrovačkih Jevreja XIX vijeka. Na žalost, najvažniji podaci koji se mogu uzeti u obzir nalaze se u matici umrlih za vreme 1848—1873. godine, a tu je zabilježeno u svemu 47 smrtnih slučajeva. Ali, i iz takog malog broja mogu se ipak izvući neki zaključci. Iz njih se vidi da Jevreji, tada, nisu bili dugovječni. Prosječna dužina života bila je ispod 40 godina. Najduže su živile: udovica pok. Daniela Tolentina Bruneta i Speranca Lucena koje su umrle u 92. godini života. Od ostalih, do 80 godina došla je jedino Ana Mandolfo.

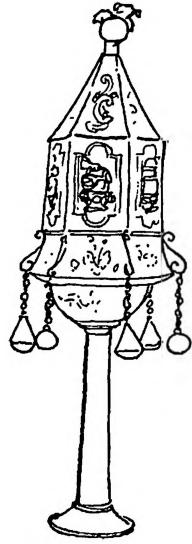
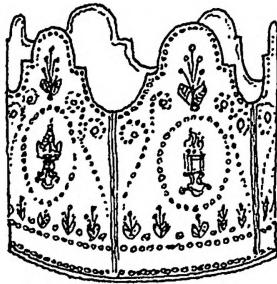
Kao čest uzrok smrti bilo je, kod starijih, moždano krvavljenje. Od te bolesti umro je u 70. godini mešetar Isak Tolentino (1848). Od iste bolesti je umro, iste godine, i Daniel Tolentino, siromah iz Sarajeva, navršivši 68 godina. Od moždanog krvavljenja je umro i trgovac Lazar Maestro, 1850, pošto je i on navršio 68 godina života. Godine 1861. na isti način je, u 49. godini života, umro Jozef Vita Tolentino. Od moždane kapi su umrle Ordenja Mandolfo (1862), koja je doživila 70 godina, kao i Viktorija, udova Jozefa Tolentina (1874), koja je doživila 77 godina života. Od moždane kapi umro je i Mayer Finzi u Kotoru, 1873, i to kad je navršio 61 godinu života. Neki su, od starijih, umrli i od srčanih bolesti, kao Judita Terni, Alegra Tolentino, Mojsije Vita Maestro i mešetar Josip Gabriel Tolentino. Velike brige i uzrujanja u borbi sa egzistencijom svakako su jedan od uzroka česte smrtnosti od oboljenja krvnih sudova i srca. Zdravstveno stanje dubrovačkih Jevreja u XIX veku zaslužuje posebno istraživanje, jer je u pitanju grupa sa osobitim uslovima i načinom života. Da bi se ovo ispitalo, trebalo bi, međutim, pre svega pregledati mnogobrojne akte zdravstvenih i medicinskih ustanova u Dubrovniku onog vremena.

Summary

Duro ORLIĆ

ABOUT THE LIFE OF THE JEWS IN DUBROVNIK IN THE 19th CENTURY

In the interval between 1815 and 1918, while Dubrovnik was under the Austrian rule, the Jewish colony in this town lived and worked as a free religious group which had been legally emancipated during the previous French administration. The Jews lived gathered round their religious community and they had the right to keep an elementary school of confessional character. Utilizing the records preserved in the Archives of Dubrovnik, and particularly the registers of birth, marriages and death, the author of the present paper investigated and set forth demographic relations, cultural conditions and economic activity of the Jews of Dubrovnik during the first six decades of Austrian dominion. According to his results, the majority of the Jews of Dubrovnik were gradually falling into distress. Only a few merchants who performed more important and lucrative business transactions managed to hold on. Others, however, fell into such a distress that they had to live on social assistance or were obliged to leave Dubrovnik, settling in other towns of Austria or in Turkey. The possibilities of their educational and cultural life were very reduced so that they became unable to keep their school and the cases of some Jew of Dubrovnik studying abroad and attaining a higher level of education were quite exceptional. The number of Jews inhabiting Dubrovnik was on the constant decrease. They suffered from a high death rate among the children and from frequent epidemics. The conditions of their life were for the most part very miserable, for they usually dwelt in old, almost entirely ruined and unhealthy houses, frequently several families in the same flat.

Emilio TOLENTINO

FAŠISTIČKA OKUPACIJA DUBROVNIKA 1941—1945 I RJEŠAVANJE »JEVREJSKOG PITANJA«¹

JEVREJSKA općina u Dubrovniku brojala je pred drugi svjetski rat 148 članova, od kojih je 87 bilo nastanjeno u samom Dubrovniku, a ostali su živjeli u Trebinju, Bileći, Hercegovom, Kotoru, Budvi, Tivtu i na Cetinju. Iako brojno mala, ova općina je veoma živo njegovala vjekovne jevrejske tradicije, starala se o socijalnim i drugim problemima i potrebama svojih članova, brižno čuvala dragocjene kulturno-historijske spomenike: staru sinagogu sa zbirkom sakralija i groblje sa drevnim macevot,² i održavala prisne veze sa drugim jevrejskim općinama u zemlji. Istovremeno, dubrovački Jevreji su u punoj mjeri učestvovali u svim oblastima života svog grada, vezani za njega neraskidljivim sponama mnogovjekovnog dije-ljenja dobra i zla.

Aprila 1941. je italijanska i ustaška, a zatim njemačka okupacija Dubrovnika prekinula plodnu djelatnost Jevrejske općine, a za njene članove započeo je dugi period progona, poniženja, izgnanstva i stradanja.

U općem metežu koji je nastao posle kapitulacije Jugoslavije aprila 1941, u Dubrovnik su pohrlili mnogi Jevreji bježeći pred nadiranjem njemačkih okupacionih trupa. Prvih dana pristiglo je oko 700 izbjeglica. Naša općina, čiji je predsjednik tada bio Josip Mandl,³ poduzela je odmah mnoge mjere za njihovo zbrinjavanje.

Razdiobom stare Jugoslavije na razne okupacione zone, Dubrovnik je pripao I italijanskoj zoni, u kojoj su vojnu vlast držale italijanske trupe, a civilnu, od maja 1941, preuzele ustaše.⁴ To je značilo da su se sve antijevrejske mjere koje je donijela tzv. Nezavisna Država Hrvatska odnosile i na Jevreje u Dubrov-

¹ Odlomci iz memoarskih spisa Emilija Tolentina o sudbini Jevreja i Jevrejske opštine u Dubrovniku u toku drugog svjetskog rata. Kompletni spisi nalaze se u arhivu Jevrejskog istorijskog muzeja u Beogradu (JIM, reg. br. 2973). E. Tolentino, potomak jedne od najstarijih dubrovačkih porodica, predsjednik je Jevrejske opštine u Dubrovniku od 1945. godine. (Sve primedbe uz tekst daje redakcija Zbornika.)

² Macevot (hebr.) — nadgrobni spomenici.

³ Josip Mandl, rodom iz Bileća, doselio se u Dubrovnik 1904. g. Bio je predsjednik Jevrejske opštine od 1921. do 1942. sa prekidom u dva navrata po tri godišta. Interniran je 31. XII 1942. sa ostalim dubrovačkim Jevrejima u logor u Gružu, gde je ostao do februara 1943, kada je oslobođen na intervenciju velikog župana i ostaje u Dubrovniku do kapitulacije Italije. Po ulasku nemačkih okupatora u Dubrovnik, J. Mandl i njegova žena su oktobra 1943. uhvaćeni, pa deportovani i ubijeni.

⁴ *Istorijski atlas oslobodilačkog rata naroda Jugoslavije 1941—1945*, Izd. Vojnoistorijskog Instituta JNA, Beograd 1952, Karta br. 2.

niku.⁵ Sve te mjere sprovodio je veliki župan A. Buć sa svojim ustaškim činovnicima i agentima. Plakatima (prilog 1) i preko zvučnika objavljena je najprije naredba o predmetima pokretne imovine koje Srbi i Jevreji treba odmah da predaju (sva vozila, pogonski materijal, pišaći pribor, boje, oružje, foto-materijal i dr.), zatim zabrana da Jevreji, Srbi i Cigani ulaze u javne lokale, kina, kupatila (prilog 2); za Jevreje i Srbe određen je policijski sat od 7 sati na večer (prilog 3); na kafanama su osvanuli natpisi »Židovima i psima ulaz zabranjen«; Jevrejima je naredeno — pod prijetnjom velike globe i zatvaranja — da na svoje tvrtke moraju staviti natpis »Židovska tvrtka« i da svi koji su stariji od 14 godina moraju nositi žute tkanene značke sa slovom »Ž« (prilozi 4 i 5), koju su bili obavezni kupiti kod policije, a posebni ustaški agenti su hvatali svakog koga bi zatekli bez te značke. Postavljeni su ustaški komesari u jevrejskim radnjama, a stanovi Jevreja opljačkani. Preko radija širena je silna antisemitska propaganda.

Junu 1941. odvedene su prve žrtve u sabirne logore a kasnije transportovane u Staru Gradišku i Jasenovac. Zatvori su se noćnim racijama punili uhapšenim Jevrejima i Srbima, koji su tu čekali na deportaciju (prilog 6). U gradu je nastala opća depresija, neizvjesnost ko će iz redova građana stavljenih izvan zakona dočekati sutrašnji dan. Zatvorenike nisu smjeli obični ostali članovi obitelji i donijeti im nešto hrane, iz straha da će i njih ubaciti u zatvor.

16. jula 1941. došao je po mene agent ustaškog redarstva Ragib Novalić i naredio mi da pođem s njim i otključam sinagogu u Žudioskoj ulici. U to vrijeme sam vršio dužnost sekretara Jevrejske općine. Pred sinagogom su čekala dva Nijemca u civilu.⁶ Služeći se agentom Novalićem kao tumačem, naredili su da

⁵ »Zločini okupatora i njihovih pomagača protiv Jevreja u Hrvatskoj« (JIM, reg. br. 2959); zakonske odredbe i naredbe objavljene u »Narodnim novinama« i u »Zborniku zakona i naredaba Nezavisne Države Hrvatske«, štampane u Zagrebu u toku nacističke okupacije.

⁶ O temeljno izrađenom nacističkom sistemu pronalazanja i zaplenu jevrejskih kulturno-istorijskih vrednosti u okupiranoj Jugoslaviji, uporedo sa hapšenjem i deportovanjem Jevreja, i o ulozi folkadočera i drugih saradnika okupatora u tome, svedoči, između ostalog, Izveštaj inž. Ingrama, »referenta za Jugoslaviju«, čije je sedište bilo u Zagrebu, a koji je pripadao »Operativnom štabu državnog vođe Rozenberga« (Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg — Stabführung — Der Leiter des Referates Südosten). Izveštaj je pisan 2. maja 1942.

Posebno se u izveštaju navodi koje su jevrejske opštine, škole i društva u Jugoslaviji, zapravo njihova arhiva i imovina, »obrađene« (bearbeitet), a koje još nisu zbog »propusta« Ingramovog prethodnika dr. Laubera.

Posle davanja spiska svih saradnika zagrebačkog centra i njihovih zaduženja, naročito za »naučne saradnike«, u izveštaju se kaže:

»... Dr. Hille hat den Rotary-Klub und die gesamte Judenliteratur für den Südslawischen Raum bearbeitet. Er lieferte darüber zwei zusammenfassende Berichte mit statistischen Material. Diese Berichte sind m. W. der Stabsführung nicht bekannt und dürften vermutlich direkt dem Judeninstitut oder der Hohen Schule weitergegeben worden sein. In der Aussenerbeit war Dr. Hille mit Ausnahme eines kurzen Einsatzes in Ragusa (zur Bearbeitung der dortigen jüdischen Gemeinde) nicht eingesetzt. Er wurde nach seinen Aussagen nur innerdienstlich für die wissenschaftliche Auswertung verwendet.

Marko Mirtzsch wurde ebenfalls als wissenschaftlicher Mitarbeiter hauptächlich für die Auswertung im Innendienst für Judenfragen verwendet, und zwar seit 1. 6. 41. Im Aussendienst wurde er gleich Dr. Hille nur einmal kurz in Ragusa und, zusammenhängend damit, in Serajewo eingesetzt.

Der Einsatz in Ragusa bedarf der besonderen Erwähnung und zwar nicht wegen der Ergebnisse, sondern wegen einer Reihe von Vorfällen, die damit zusammenhängen und die Dienststelle Agram zum Teil noch heute beasten. Für den Einsatz in Ragusa besorgte sich Dr. Lauber eine Anweisung der »Direktion für öffentliche Ordnung und Sicherheit des unabhängigen Staates Kroatien« vom 30. 5. 41, Nr. 2510/41, an die Polizeidirektion Ragusa, wonach diese durch den Direktor (Staatssekretär Eugen Kvaternik, Sohn des Marschalls Kvaternik) angewiesen wurde, »den Repräsentanten des deutschen Kulturreamtes des Dr. Alfred Rosenberg in jeder Beziehung entgegenzukommen und alle Ihre

im predam arhivu Židovskog kulturnog društva. Tu arhivu nismo imali u našoj općini, jer je društvo postojalo samo od 1922. do 1929. godine, kada je prestalo sa svojom aktivnošću. Uz mnoge pogrdne izraze ovi Nijemci su inzistirali da se ta arhiva pronađe, ali kad su se, valjda, uvjerali da ona zaista ne postoji, tražili su arhivu same Jevrejske općine. Arhiva je stajala u ormaru. Ona na žalost, nije na vrijeme sakrivena, jer nismo pretpostavljali da će interesirati okupatora. Sve druge dragocjenosti iz sinagoge — svitke Tore, ukrase od srebra i vezene tkanine — mi smo, zahvaljujući brizi i upornosti Regine Tolentino, odmah po izbijanju rata dobro sakrili, te su spasene od pljačke okupatora.

Oba Nijemca su kao divljaci pograbili stare protokole, zapisnike, matične knjige i korespondenciju općine. Jedan od njih je iz džepa izvadio svoj notes i počeo da upoređuje svezak po svezak sa spiskom iz notesa i otpisivao ono što je našao. Znači da je još prije okupacije postojao kod Nijemaca spisak naše Arhive. Do njega su došli svakako uz pomoć nekog od »naučnih istraživača«, u stvari nekog njemačkog špijuna, koji je prije rata na podmukli način pregledao našu staru arhivu i izradio spisak. Kada je Nijemac došao u svom spisku do knjige zapisnika (Pinakes) vođene od 1600. godine, koja se nije nalazila u ormaru, obratio se tumaču rečima: »Fragen sie den Schwein-Jude wo ist der Protokol von sechzehnhundert.« Još uvijek zbunjen zbog ovog vršljanja po našoj arhivi i ne znajući njihove prave namjere, pokazao sam na moj sto. Tamo su našli taj stari Pinakes, dragocjeni dokument o životu i radu naše općine u XVII vijeku, naročito nakon velikog potresa koji je zadesio Dubrovnik 1667. godine, kada je naša sinagoga bila pošteđena od razaranja. Čim su završili pregled arhive, Nijemci su tražili da pregledaju sinagogu. Vidjevši da je *hekal*⁷ prazan, opet su uz pogrdne izraze zahtijevali preko tumača da im pokažem gde su »die Puppen« (lutke), kako su podrugljivo nazvali svitke Tore. Čekao sam da tumač prevede, da dobijem u vremenu i da se što bolje priblerem i smislim uvjerljiv odgovor. Znajući da su sve te dragocjenosti dobro sakrivene, mirno sam odgovorio da su sve to odnijeli oni koji su bili u sinagogi prije osam dana. Čini se da je za njih to bilo uvjerljivo. Vratili su se u kancelariju općine i u jedan sanduk spakovali cijelu arhivu; poslali su agenta da dovede nosača i naredili da sanduk odnese u upravu ustaške

Forderungen betriffs Durchsuchungen un Verhaftungen von Juden, Serben und Freimaurern unbedingt zu erfüllen». Auf Grund dieser Anweisung erfolgte in Ragusa eine grosse Verhaftungsaktion, die unter dem Namen der Dienststelle des Reichsleiters Rosenberg durchgeführt wurde und im Endergebnis zu Beschwerden und Schritten der kroatischen Stellen bei der Deutschen Gesandtschaft führte. Dr. Lauber bediente sich als Gewährsmann für die Aktion in Ragusa des Volksdeutschen Peter F. Stadt, wohnhaft in der Villa Flora in Ragusa, dem er mit Schreiben vom 7. 6. 41 bestätigte, »In Verfolgung der von ihm anlässlich seines Besuchs in Dubrovnik veranlassten Massnahmen zur Sicherstellung von jüdischen und freimaurerischen wissenschaftlichen Buch- und Aktenmaterialien in seiner Abwesenheit tätig zu sein«. Diese Vollmacht benutzte F. Stadt anscheinend dazu, im Namen der Dienststelle des Reichsleiters Rosenberg oder, wie vom SD behauptet wird, im Namen der Deutschen Geheimen Staatspolizei die Verhaftung aller möglichen Personen durchzuführen, obwohl hierfür für den Einsatzstab weder triftige Gründe, noch weniger aber die rechtlichen Voraussetzungen gegeben waren.«

(JIM, reg. br. 3048).

Nema sumnje da se među licima pomenutim u ovom izveštju nalaze oni koji su 16. jula 1941. zaplenili arhivu Jevrejske općine u Dubrovniku.

⁷ *Hekal* (hebr.) — naziv za naoč jerusalimskog hrama; ovdje je upotrebljen za označavanje prostora u kojem se čuvaju svitci Tore (Mojsijevog Petoknjžja), koji se po pravilu naziva Aron *hakodeš*.

policije. Kad su pošli, povelili su i mene kao i rabina Salamona Baruha,⁸ koji je u međuvremenu došao u sinagogu da vidi šta se dešava i da mi pomogne, te je i on doživio najgora vrijeđanja, ali su nas iznenada ostavili na ulici rekavši agentu: »Lassen sie gehen die zwei Schweine.«

Pokušao sam nakon dva dana, pismenim putem u ime općine, da tražim od Predstojništva gradskog redarstva Dubrovnika da nam se povrate bar matične knjige i zapisnici,⁹ ali to je bilo bezuspješno, jer je arhiva već bila prenijeta u Zagreb, a odatle joj se zametnuo svaki trag. Kao svjedočanstvo ostao nam je zapisnik sa potpisom Ragiba Novalića, »redarstvenog detektiva«, da je »*prilikom pregleda pronađeno i zaplijenjeno 14 kom. židovskih knjiga na španjolskom i ital. jeziku, 6 kom. židovskih knjiga na hebrejskom jeziku, 3 kom. židovskih knjiga na hrvatskom jeziku k židovskom pitanju.*«¹⁰

Jevrejska općina u Zagrebu nas je obavijestila 21. jula 1941. da se u Gackom nalazi 117 jevrejskih izbjeglica iz Njemačke, da su potpuno bez sredstava, izloženi gladi i bijedi.¹¹ Iz Zagreba nemaju mogućnosti da dođu u vezu sa tim izbjeglicama, te su naš zamolili da im što hitnije pomognemo, a oni nam u tu svrhu šalju sa svoje strane 10.000 kuna. Stiglo je i pismo samih izbjeglica u kojem iznose svoj bezizlazni položaj.¹² Naša općina je odmah nabavila hranu i poslala u Gacko. Izabran je i jedan manji odbor koji je počeo sabirnu akciju za sakupljanje odjevnih predmeta, hrane i novca po kućama ovdašnjih Jevreja. Svake sedmice dolazili su iz Gacka po dvojica iz te grupe izbjeglica i preuzimali sakupljenu pomoć.

Kada su septembra 1941. italijanske vlasti ponovo preuzele i civilnu upravu u Dubrovniku, nastalo je zatišje u pogledu deportovanja Jevreja od strane ustaša, pa su čak pušteni na slobodu uhapšeni Srbi i Jevreji. Ustaše i gestapovci su za dalje deportacije morali tražiti saglasnost od italijanskih vlasti.

Broj izbjeglica sa ustaškog i njemačkog okupacionog područja se još više povećao, dostigavši cifru od oko 1.600 muškaraca, žena i djece. Većina je stizala u vrlo bijednom stanju, spasavajući gole živote. Mnogi su morali sve što se od novca kod njih zateklo da predaju italijanskim karabinijerima da bi ih pustili da pređu u italijansku okupacionu zonu, inače bi ih vratili natrag ustašama i Nijemcima, što se više puta događalo sa onima koji nisu imali novca. Teškoće se nisu završavale prelaskom te međuzonske granice. Trebalo je za izbjeglice naći smještaj, obezbijediti im ishranu i, što je bilo najvažnije, izdejstvovati za njih dozvole boravka. Svu tu brigu uzela je na sebe naša Jevrejska općina sa svojim malobrojnim članovima, koji su i sami već bili u bijednom stanju zbog raznih ustaških maltretiranja, izbacivanja iz stanova i službi, konfiskacije i pljačke pokretne imovine. Uz pomoć činovnice ustaškog redarstva, Ivanke Naranče, inače ilegalne pripadnice NOP, mnoge izbjeglice su dobile ovjerene pasoše. Svakog dana u 12 č. dolazila bi ona u radnju Angela Tolentina, donijela bi ovjerene pasoše i preuzela bi druge za ovjeru.

⁸ Rabin Salomon Baruh, rođen u Travniku 1907. Interniran je sa ostalim dubrovačkim Jevrejima u Gružu i zatim na Rab. Po kapitulaciji Italije i oslobođenju logora pristupio je NOP-u i radio u ZAVNOH-u. U toku 6. neprijateljske ofanzive uhvatle su ga jedinice »Handžar«-divizije i ubile.

⁹ JIM, reg. br. 2986.

¹⁰ JIM, reg. br. 2985.

¹¹ JIM, reg. br. 2983.

¹² JIM, reg. br. 2973.

Decembra 1941. je raspušten logor u Gacku zbog borbi koje su tamo vođene između partizana i okupatora, te je i 117 izbjeglica iz tog logora došlo u Dubrovnik. Za Jevrejsku općinu nastala je nova briga za smještaj tih nesretnih ljudi koji od 1933. godine lutaju od nemila do nedraga. Svim mogućim snagama nastojali smo da ublažimo njihove patnje.

Nastala je teška 1942. godina. Grad je pun izbjeglica, a nove i dalje pristižu iz svih krajeva (prilozi 7. i 8), glad pritiskuje; izbjeglice izgledaju kao aveti, lutaju po gradu, svi su bez posla i bez novca; općina je iscrpla sva svoja sredstva, te im ne može više pomoći koliko bi trebalo, ali ipak čini sve što je još u njenoj moći. Mjesni općinari su takođe sasvim osirotjeli, jer su i oni bez posla, a u njihovim radnjama gospodare ustaški povjerenici.

Međutim, stižu vijesti iz jevrejskih općina u Zagrebu, Sarajevu i Osijeku, da je tamo položaj Jevreja mnogo strašniji, naročito mnogobrojne djece. Svi su otpremljeni u logore, a malobrojnim službenicima jevrejskih općina naredeno je da moraju obezbjediti ishranu i odjeću za logoraše. Nemoćni da sami to učine, obraćali su se za pomoć drugim jevrejskim općinama koje su još na neki način postojale, naročito u oblastima pod italijanskom vojnom komandom, pa i našoj općini.¹³ Organizirali smo nove sabirne akcije. Naši općinari dali su i ono malo što im je ostalo od odjeće, te je to otpremano za Đakovo i Jasenovac.

Za hitnu pomoć su nam se obraćali i povjerenici sefardske i aškenaske Jevrejske općine u Sarajevu, suci Srećko Bujas i Branko Milaković (prilozi 9. i 10).¹⁴ te smo uz najveće napore sakupljali pakete sa hranom i odjećom za logore u Jasenovcu i Kruščići, gdje se nalazio veliki deo deportovanih Jevreja iz Sarajeva, i za logor u Čapljini,¹⁵ kuda je dopremljena još jedna grupa jevrejskih izbjeglica iz Njemačke, njih 147, ali je decembra 1942. počelo i njihovo deportiranje u Jasenovac (prilog 11).

U novembru 1942. Gestapo je tražio od komande VI italijanskog armijskog korpusa da mu se izruče svi Jevreji koji su se u to vreme nalazili u Dubrovniku, da bi ih prebacili, navodno, u Njemačku na rad. Počelo je ponovo bježanje na područja anektirana od Italijana gdje nije bilo ustaških vlasti. Velika župa Dubrava u Dubrovniku dala je svoju suglasnost da se odvedu svi Jevreji, ali je bila potrebna i suglasnost italijanskih vojnih vlasti. One nisu dale suglasnost i odlučile su da same interniraju sve Jevreje sa teritorija pod italijanskom okupacijom. Šta je navelo italijanske okupatore da donesu takvu odluku? Teško je povjerovati da su to bili humanitarni razlozi, da bi spasili ljude od odvođenja u njemačke logore smrti. Odgovor bi prije trebalo tražiti u nastojanju italijanskih vlasti da

¹³ JIM, reg. br. 2981, 2982, 2997, 2998, 2999, 3002, 3011, 3015, 3017, 3022.

¹⁴ JIM, reg. br. 2698, 2989–2996, 3008, 3016. Prema sačuvanim pismima i izvještajima sudije Srećka Bujasa iz doba okupacije i izjava po oslobođenju, može se utvrditi da su on i sudija Branko Milaković nastojali da olakšaju položaj obespravljenih i deportovanih sarajevskih Jevreja. Iako ništa bitno nisu mogli da učine u sprečavanju zločina. Kao povjerenici sefardske i aškenaske jevrejske općine u Sarajevu, pokušali su, bez lične koristi, da spreče uništenje i pljačku jevrejske imovine.

¹⁵ JIM, reg. br. 3005, 3047.

zadrže prestiž nad Njemcima bar u svojoj I okupacionoj zoni,¹⁶ (prilozi 12—18).

Stvorena su tri logora («Campi di concentramento per gli internati civili di guerra») — jedan u Gružu, u zgradi nekadašnjeg hotela »Vreg«, u koji su smjestili sve nas Jevreje stalno nastanjene u Dubrovniku; drugi logor je stvoren u Kuparima, u zgradi bivšeg hotela »Kupari«, u koji su smješteni bivši logoraši iz Gacka, njih oko stotinu, i još oko 800 Jevreja-izbjeglica iz Bosne; treći logor je formiran na otoku Lopudu, u zgradi bivšeg »Grand hotela«, u koji je smješteno više stotina Jevreja-izbjeglica iz Mostara i iz raznih drugih mjesta pod njemačkom i ustaškom okupacijom. I svi Jevreji koji su naknadno stizali u Dubrovnik iz tih mjesta odmah su upućivani u logore u Kuparima i na Lopudu. Do 31. decembra 1942. završeno je interniranje svih Jevreja.

»Hoteli« — zapuštene zgrade bez inventara — u koje su dovedeni internirci bili su opasani bodljikavom žicom, a sa svih strana su stajali karabinijeri u stražarnicama. Van žica nije niko smio izlaziti, osim izuzetno do bolnice radi liječenja težih bolesnika. Zahvaljujući našoj internoj podjeli zaduženja u svim ovim logorima, posebno našem staranju za stare i djecu, i pored veoma oskudne hrane i sasvim slabog grijanja u primitivnim malim pećima na drveni tokom zimskih mjeseci, kao i velike stiješnosti (bilo nas je i po deset u sobi predviđenoj za 1—2 osobe), spriječene su epidemije, a internirci su očuvali pribranost duha iako je sve pritiskivala strepnja za bližnje koji su ostali po njemačkim i ustaškim logorima.

Maja 1943. Gestapo je ponovo tražilo od italijanskih vojnih vlasti izručenje svih Jevreja. Međutim, italijanska komanda je i ovog puta to odbila, ali je zato sve internirce iz Gruža, Kupara i Lopuda prebacila u novoformirani koncentracioni logor na Rabu. U njega su dopremljeni i Jevreji iz drugih italijanskih logora u Dalmaciji, te je broj logoraša iznosio oko 3.000. Prebacivanje u logor na Rabu započelo je 27. maja 1943. U logoru su svi ostali do kapitulacije Italije 9. septembra 1943, kada se više stotina mladića i djevojaka uključilo u oružanu borbu protiv njemačkih okupatora i ustaša (Jevrejski rapski bataljon,¹⁷ slovenački bataljoni Rapske brigade, jedinice VII banijske divizije, jedinice VII i IX slovenačke divizije; jedan dio bivših logoraša, koji se prebacio prvo u Italiju, stupio je 1944. u III prekomorsku brigadu; izvjestan broj liječnika i bolničarki radio je od početka 1944. u partizanskoj bolnici u mjestu Grumo u Italiji). U toj borbi su mnogi položili svoje živote. A stariji, prebacivši se na oslobođenu partizansku teritoriju, prvenstveno u Baniju i Kordun, uključili su se, svako prema svojim sposobnostima, u razne aktivnosti narodne vlasti. Izvjestan broj starih i bolesnih ostao je na

¹⁶ Sačuvana su mnoga dokumenta u arhivima italijanskih i nemačkih okupatora i njihovih ustaških pomagača iz kojih se vidi u kojoj mjeri je Treći rajh, preko svojih ambasadora Kašea u Zagrebu i Makenzena u Rimu, insistirao kod italijanske vlade i vojnih komandanata u okupiranim oblastima da se pitanje deportovanja Jevreja čije je mesto stalnog boravka u italijanskim okupacionim zonama i anektiranim oblastima, III izbeglica koje su stigle u te krajeve, prepusti nemačkim vlastima i time »Jevrejsko pitanje«, tj. uništenje svih Jevreja, reši ujednačeno na celoj okupiranoj teritoriji Jugoslavije (v. priloge 7—13). (JIM, reg. br. 2316, 3049—3054.)

¹⁷ Viktor Hajon, *Konačno — sloboda! Formiranje Jevrejskog bataljona na ostrvu Rabu*, Jevrejski almanah 1954, str. 110—113, izd. Saveza Jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd; Aleksandar Lebl, *Četvrti vek od formiranja Rapskog bataljona*, Jevrejski pregled, br. 7—8, str. 17—24, Beograd 1968. Ing. Aron Kamhi — Mirko Levinger, *Pokret otpora među Jevrejima Bosne i Hercegovine interniranim na Lopudu i Rabu*, Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u Bosnu i Hercegovinu, str. 255—261, Sarajevo 1966.

samom Rabu i pao u ruke Nijemcima, te su odvedeni u razne nacističke logore i tamo ubijeni.

Kada su posle kapitulacije Italije Nijemci ušli u Dubrovnik, Hercegovu i Trebinje, odmah su pokupili i odveli u logore smrti nekolicinu Jevreja koji su se tamo zatekli po povratku sa Raba. Sve jevrejske nekretnine prenete su u gruntovnici u vlasništvo NDH, takođe i imovina naše Jevrejske općine u Dubrovniku zajedno sa sinagogom, koju su ustaške vlasti iznajmile Hrvatskom radničkom savezu na 99 godina.

Od 87 dubrovačkih Jevreja, u narodnooslobodilačkom ratu učestvovalo je 24, od kojih su šestonica poginuli. Kao žrtve fašizma život je izgubilo 27 lica (prilog 19).

*SPISAK PRILOGA UZ ČLANAK
OKUPACIJA DUBROVNIKA 1941—1945 I RJEŠAVANJE »JEVREJSKOG PITANJA«*

- 1 »Opći proglas«, izdat 29. jula 1941, kojima »Ustaška obrambena služba« i »Redarstveno ravnateljstvo Velike župe Dubrava« naređuje Srbima i Jevrejima u Dubrovniku da pod pretnjom primene »Ustaškog kratkog zakona« predaju sva svoja vozila i niz drugih predmeta prema spisku i zabranjuju im slobodno kretanje posle 20 č. Posebnom objavom taj proglas je istog dana opozvan, ali je 13. avgusta, uz nešto blaže pretnje, ponovo objavljen.
- 2 Naredba »Predstojništva gradskog redarstva« u Dubrovniku od 3. juna 1941, kojim se zabranjuje Jevrejima posećivanje javnih lokala i naređuje da obeleže svoje radnje natpisom »Židovski dućan odnosno poslovnica«.
- 3 Naredba »ustaškog stožera« u Dubrovniku od 25. juna 1941, kojom se, pored ostalog, zabranjuje Jevrejima i Srbima kretanje ulicama od 19 č. do 7 č. ujutro.
- 4 Naredba »Predstojništva gradskog redarstva« u Dubrovniku od 3. jula 1941. o obeležavanju jevrejskih radnji natpisom »Židovska tvrtka« i o obavezi da svi Jevreji stariji od 14 godina nose žute značke.
- 5 Naredba »Predstojništva gradskog redarstva« u Dubrovniku od 9. septembra 1941. o obavezi Jevreja da i dalje nose žute značke i obeležavaju radnje. Na intervenciju komande italijanske divizije »Marke« ukida se ustaška zabrana slobodnog kretanja za Jevreje.
- 6 Raspis »Velike župe Dubrava« od 31. jula 1941. da se uhapsu i deportuju u sabirni logor u Gospić svi Jevreji i Srbi — komunisti.
- 7 Pismo generala Amika, komandanta italijanske pešadijske divizije »Marke«, gradonačelniku Dubrovnika, od 17. avgusta 1942, u kojem ga obaveštava da je 300 Jevreja ilegalno došlo u Dalmaciju iz Hrvatske (zapravo, sa teritorije pod ustaškom vlašću — prim. red.) i da italijanske više vojne vlasti traže da se oni vrate na hrvatsku teritoriju. Na ostrvo Lopud biće poslato 150 izbeglica, a ostale treba uputiti severno od Dubrovnika, s tim da im se obezbedi smeštaj.
- 8 Koncept odgovora »velikog župana« Antuna Buća komandi divizije »Marke« od 17. avgusta 1942, u kojem tvrdi da ne može obezbediti ishranu za izbegle Jevreje niti se slaže da ih se dovede baš u Dubrovnik, gdje i ovi postojeći vrše neprijateljsku promičbu«.

- 9 Pismo poverenika za Jevrejsku sefardsku i aškenasku opštinu u Sarajevu Srećka Bujasa i Branka Milakovića od 25. septembra 1941. upućeno Jevrejskoj opštini u Dubrovniku, u kojem apeluju za hitnu pomoć Jevrejima u logoru u Kruščici.
- 10 Odgovor Jevrejske opštine Dubrovnika poverenicima Jevrejske sefardske i aškenaske opštine u Sarajevu od 29. septembra 1941. u kojem napominje da, i pored iscrpenosti svih sredstava ove opštine radi zbrinjavanja izbeglica i Interniraca u Dubrovniku, dostavlja 10.000 kuna kao prvu pomoć zatočenicima u Kruščici, i da će i dalje sakupljati sredstva za tu pomoć.
- 11 »Ravnateljstvo ustaškog redarstva NDH« u Zagrebu obaveštava »Veliku župu Dubravu« u Dubrovniku 13. novembra 1941. da se Jevreji izbeglice, muškarci od 16 do 60 godina, koji su privremeno smešteni u Čapljini, moraju otpremiti u logor Jasenovac.
- 12 Italijansko ministarstvo spoljnih poslova obaveštava Musolinija 21. avgusta 1942. o telegramu Ribentropa nemačkoj ambasadi, u kojem se traži da se italijanskim vojnim vlastima u Hrvatskoj daju uputstva da se i iz italijanskih okupacionih zona Jevreji masovno deportuju na Istok. U obaveštenju se kaže da to u stvari znači uništenje Jevreja i ujedno se napominje da je likvidacija u Hrvatskoj ušla u odlučujuću fazu. Traži se da »duče« odluči o tome. Na pismu je Musolinijeva primedba »Nulla osta« — što je značilo da on odobrava nemački zahtev.
- 13 Telegram nemačkog poslanika u Zagrebu Kašea od 26. avgusta 1942. Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu, u kojem obaveštava da će Lorković otputovati u Dubrovnik radi pregovora sa generalom Roatom o italijanskim zonama II i III, da će pored ostalog biti govora i o deportovanju Jevreja i da Lorković očekuje uspešan ishod pregovora.
- 14 Pismo nemačkog poslanika u Rimu Makenzena od 25. avgusta 1942. Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu, u kojem, pored ostalog, obaveštava o nalogu Musolinija da se prema Jevrejima u delovima Hrvatske koje su okupirali Italijani postupi na isti način kao u ostalim delovima Hrvatske, naročito kao u oblastima koje su okupirale nemačke trupe.
- 15 Telegram nemačkog poslanika u Rimu Makenzena Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu od 8. oktobra 1942, u kojem prenosi odgovor markiza d'Ajete o merama protiv Jevreja u oblastima pod italijanskom okupacijom. Odgovor zapravo sadrži samo obaveštenje da je od italijanske vrhovne komande zatražen izveštaj o tome kako se mere sprovode.
- 16 Komandant italijanske pešadijske divizije »Murde« obaveštava pismom od 5. novembra 1942. opštinu grada Mostara da su italijanske vrhovne vojne vlasti odlučile da se odmah interniraju svi Jevreji koji su izbegli na teritoriju pod italijanskom vojnom vlašću i da se ubuduće Jevreji ne smeju udaljavati iz mesta stalnog boravka.
- 17 Telegram Kašea, nemačkog poslanika u Zagrebu, upućen Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu 20. novembra 1942, u kojem obaveštava da su italijanske vlasti odbile da predaju Jevreje Nemcima i da će ih same internirati u logore na nekim ostrvima, među ostalima i na Lopudu.
- 18 Telegram Kašea, nemačkog poslanika u Zagrebu, upućen Ministarstvu spoljnih poslova u Berlinu 4. decembra 1942, u kojem izveštava o stanju deportacije Jevreja iz italijanskih okupacionih zona u logore na ostrvima Lopudu i Braču i Kraljevici. Kaše napominje da bi te Jevreje trebalo prebaciti brodom do Trsta, a odatle u Nemačku.
- 19 Julije Brajer, *U spomen Jevrejima Dubrovnika, poginulim u godinama 1941—1945, crtež.*

OPĆI PROGLAS

1) Svi Srbi i Židovi na području Dubrovnika, Gruža i Lapada, bez obzira na vjeroispovijest, imaju u određenom roku predati sve svoje:

automobile, kamione, motorcikle, bicikle, radio-aparate, foto-aparate, pišaće strojeve, aparate za umnažanje, tiskarske boje; motorne čamce, jedrilice, čamce svih vrsta, gondule (sandoline); pogonski materijal (benzin i naftu), ulja za podmazivanje, djelove motora, sav pribor za popravke i montiranje motornih kola, gume svih vrsta za bilo koja vozila; jahaći pribor; svaki i najmanji dio vojničke spremne i oružja (hladnog i vatrenog); nalič-pera, pišaći papir svake vrste, matrice i papir za umnažanje, indigo-papir, tintu svih vrsta i boja, štambilje, sprave i materijal za njihovu izradu; sve neupotrebljene fotografske ploče i filmove u ispravnom stanju. Zatim sve sprave (aparate), kemikalije i pribor (materijal) za izradu fotografskih negativa, diapozitiva i slika; dalekozore (durbine).

2) Tko utaji bilo koji od naprijed nabrajenih predmeta, potpuno ili djelomično, ili ih preda drugoj osobi u potrazi ili ih proda iza časa izdanja ovog proglašenja: tko preda nepotpuno vozilo (bez guma ili kojeg dijela vozila); tko na bilo koji način pokuša sabotirati, kaznit će se po **USTAŠKOM KRATKOM ZAKONU!**

3) Vodena vozila predavat će se u gradskoj luci, u spremištu Hrv. veslačkog kluba „Neptun“.

4) Sva ostala vozila predavat će se u garaži Vile Banac, iznad gradskog kupališta na Pločama, a svi ostali predmeti u prvom katu iste zgrade.

5) Na sve predane predmete izdat će Redarstveno Ravnateljstvo Velike Župe „Dubrava“ potvrde.

6) Svi Židovi i Srbi, bez obzira na vjeroispovijest, koji budu uhvaćeni na ulici ili javnim lokalima poslije 20 sati, bit će odmah upućeni na prisilni rad. U slučaju da pruže i najmanji otpor, bit će im na licu mjesta sudeno kratkim ustaškim postupkom.

Naglašavamo da su Židovi koji su možebit podnijeli bilo kojoj vlasti molbu da budu oprostom od vršenja odredaba zakonskih mjera poduzetih protiv Židova, također dužni strogo se držati naredbe pod 6) i te naredbe moraju se također pridržavati i svi Židovi koji su podnijeli Ministarstvu Unutarnjih Poslova molbu da im se prizna počasno arijejsko pravo, dok od Ministarstva ne dobiju pozitivno rješenje.

7) Zabranjuje se svako kretanje vozilima iz luksuza i po privatnom poslu. Dopušta se kretanje motornim vozilima koja pripadaju vlastima građanskim, ustaškim, zdravstvenim, vojničkim i auto-taksima. Pravo na slobodno kretanje motornim vozilima imaju i liječnici u poslovima svoga zvanja.

Prekršitelji naredbe pod ovom točkom ostat će bez vozila, te će biti i novčano kažnjeni.

8) Predavanje vozila i predmeta vršit će se na dane 29, 30 i 31 srpnja 1941 godine i to svaki dan od 8 do 11 sati.

Oni na koje se ovaj opći proglas odnosi, neka dobro pripaze na rok!

Naredba 7.

Na temelju propisa čl. 67 a u vezi čl. 66 Z. U. U. ovo Predstojništvo Gradskog Redarstva naređuje sljedeće:

1) Zabranjuje se svako iznošenje, donošenje i širenje alarmantnih i neistinitih vijesti u bilo kojoj formi.

2) Zabranjuje se svim Židovima posjećivanje javnih lokala, kafana i kupališta.

3) Naređuje se svim Židovima da u roku od 24 sata od dana oglašenja ove naredbe izvjesa na svojim dućanima i poslovnicama oznaku: „Židovski dućan odnosno poslovnica“ u tri jezika i to: hrvatskom, njemačkom i talijanskom jeziku.

Svaki prekršitelj ove naredbe bit će najstrožije kažnjen po postojećim redarstvenim propisima.

Dubrovnik, 3 lipnja 1941. g.

Predstojnik redarstva:

Dr. Bubić, v. r.

Naredba

1) Naređuje se svim vlasnicima radio aparata, da ih do sutra 26 o. mj. u 12 sati pr. p. predadu Ustaškom Stožeru u Dogaň. Od ovog se izuzimlju sva domaća i saveznička vojna ilca i ustanove.

2) Zabranjuje se svim Židovima i Srbima kretanje na ulicama kao i držanje otvorenih radnja od 7 s. uveče do 7 s. ujutro.

3) Zabranjuje se svako posredovanje kod Ustaškog Stožera i drugih ustaških ustanova u vezi gornje naredbe.

Tko se ogrješi o gornju naredbu, biti će najstrože kažnjen po ustaškim propisima.

Ova naredba stupa na snagu odmah i ostaje na snazi do opoziva.

Za Dom Spremni !

Stožernik :

Ivo Rojnica v. r.

NAREDBA br. 11.

Na osnovu Naredbe o promjeni židovskih prezimena i označivanju Židova i židovskih tvrtka broj 336 Z. p. - 1941. Narodne Novine broj 43 određuju sljedeće :

1). Sve ove tvrtke, koje se smatraju židovskim tvrtkama u smislu § 6. gore cit. Naredbe, moraju u roku od osam dana u natpisu tvrtke jednako velikim slovima označiti ime i prezime Židova vlasnika, odnosno suvlasnika.

2) Sve židovske tvrtke označene pod 1). također moraju u roku od 48 sati na ulaznim vratima i izlozima izvijestiti žute cedulje veličine 16 x 25 cm s jasno istaknutim crnim natpisom „ŽIDOVSKA TVRTKA“ po dužini lista. Ove oznake imaju se priljepiti u sredini svih izloga i vratiju u visini 1,50 cm iznad poda.

3) Sva ona lica iznad 14 godina, koja se smatraju u smislu zakonske odredbe o rasnoj pripadnosti (Narodne Novine br. 16) ŽIDOVIMA moraju kod ovog Predstojništva NAJDALJE DO 12 SATI 7. SRPNJA 1941. GODINE pridignuti značke predviđene §-om 8 uvodno cilirane Naredbe i iste izvan vlastite kuće nositi vidljivo na lijevoj strani prsiju.

4) Lica koja prekrše ili ne postupe po naređenjima iz točke 1). i 2). biti će kažnjena temeljem §-a 11 uvodno cilirane Naredbe sa globom od 5.000 do 100.000 dinara i zatvorom od 1-6 mjeseci a u osobito izazovnim slučajevima i prisilnim radom u trajanju do godine dana.

Prekršitelji naređenja pod toč. 3). biti će kažnjeni sa globom od 100 do 10.000 dinara ili zatvorom od 10 dana do 3 mj., a u slučaju ponovljena jednom i drugom kaznom.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA

Predstojništvo Gradskog Redarstva - Dubrovnik

Broj: 7980/41.

NEZAVISNA DRŽAVA HRVATSKA
DRŽAVNO POKLONIKARSTVO DUBROVNIK

Primljeno 219. 1941. sa pri...

NAREDBA br. 16.

Opazilo se, da su neki Židovi u zadnje vrijeme skinuli značke, koje su dužni nositi prema Naredbi Ministra Unutaršnjih poslova broj 336-Z.p-1941 g. Narodne Novine br. 43.-

Budući ni jednim zakonskim propisom nije prednja naredba dokinuta, to se naređuje da odmah svi židovi moraju i dalje nositi značke, koje su dobili od ovog Redarstva, također moraju i dalje svoje trgovine označiti, kako je bilo naređeno, da se vidi da su trgovine židovske.

Naredba br. 1 Zapovjedništva divizije „Marche“ u pogledu kretanja građana po gradu važi i za Židove, pa se i oni mogu kretati po gradu i lokalima, kao i ostali građani, jer prednja zabrana nije bila određena nijednom zakonskom odredbom, već policijskom naredbom.

Tko se o prednju naredbu ogriješi bit će najstrože kažnjen po §-u 11 naredbe o promjeni židovskih prezimena i označivanja židova i židovskih tvrtki - Narodne Novine br. 43.-

Dubrovnik, 9. rujna 1941.

Predstojnik redarstva:
Mirko Živković v. r.

PREDMET: Pritvaranje i otprekanje
u zbiralište, Srba i Ži-
dova-komunista-krušnica.

1/ **KOTARSKI OBLASTI - S V I H A**

1/ Predstojništ u Gradskog Redarstva u Dubrovniku.

U smislu zamolnice Ravnateljstva Ustaškog
Redarstva u Zagrebu od 10. srpnja Broj Tab.1/41.najjužnije
izvršite pritvaranje svih Židova i Srba pravoslavaca kojim su
poznati po svom ranijem radu i držanju kao komunisti ili da su
istinski skloni tom pokretu.

Iste mjere poduzeti ćete i protiv komunista
drugih vjeroispovjesti time da se i oni priče do daljnjega u
pritvoru.

Brzojavno ~~svakogdana~~ postavite imena pritvorenih sa
oznacom ime, prezime, zanimanje te odakle je.

Srbe i Židove pritvorene komunista ima se
smjesta otpremiti u zbiralište Gospić čim za ove dobijete od
ove župe prethodno odobrenje a ostale pritvorene komunista
zadržati do daljnjega u pritvoru.

O izvršenju ovog naloga i pisмено detaljno
izvijestiti najdalje do 10.kolovoza ove godina.

Veliki župan :
Antun Buć v.r.

Predmet i datum kao gori.

Redarstvenom Ravnateljstvu

Dubrovnik

Redi znanja i nadziranja da vam podređeni
redarstveni organi tačno izvrše gornja naredbu.

Dubrovnik 31.srpnja 1941.

Veliki župan :

31/7/41
W. S.

VELIKI ŽUPAN VELIKA ŽUPA DUBRAVA
DUBROVNIK
1941. 31. 7. 41.
17/15
31.

Opis:
31/7/41
Kaloš

Rad. do 10/10/41.

URGENT

COMANDO DIVISIONE DI FANTERIA 'MARCHI'

Nr. 2826/A.G.

P.M.32 - 17 Agosto 1942/XX

O G G E T T O : Trasferimento di ebrei dalla Dalmazia.

AL SIGNOR PREFETTO di

R A G U S A

.....

E' preannunziato l'imminente arrivo in questa zona di circa 300 ebrei abusivamente immigrati dalla Croazia in Dalmazia e che d'ordine delle superiori autorità militari italiane devono essere trasferiti nuovamente in territorio croato.

Di essi 150 verranno inviati all'isola di Mezzo (Lopud) che offre buone possibilità di alloggi; i rimanenti 150 dovranno essere sistemati nella zona costiera a nord di Ragusa, nell'isola di Calamotta ed eventualmente ancora nell'isola di Mezzo.

Vi interesso a predisporre d'urgenza per gli alloggiamenti relativi e per il loro vettovagliamento.

Rimango in attesa di conoscere al più presto i provvedimenti che avrete adottato con l'indicazione del numero degli ebrei da avviare in ciascuna località.

Gradite i miei saluti fascisti.

IL GENERALE COMANDANTE
(Giuseppe Amico)

7 17 17

20/1/42

Suprapoluitor

Tracat de diviziune u. 100000

Sik

Tracat: Elvori, otolara
u. Subrovnite

La baze cívica róduna
5.7. VII 1942 n. 2826 cást mi se
invicetli b, de u. o. d. b. n. i. u. i.
u. moralu b. t. i. p. d. a. n. i. u. a.
l. p. u. d. , u. i. z. u. m. u. g. t. i. b. t. i. p. d. a. n. i. u. a.
i. c. i. s. a. n. i. u. e. m. u. g. u. e. l. a. n. t. i. a. l. i. u.
i. n. a. o. r. p. u. a. p. e. l. h. a. n. a. , p. o. o. r. s.
i. e. m. a. u. e. d. u. c. v. e. o. s. t. a. z. a. l. e.
i. n. r. e. d. i. s. e. l. e. m. t. e. p. r. u. p. e.
i. t. a. l. u. m. a. , h. o. r. i. b. i. n. a. d. o. l. i.
i. n. m. a. n. e. p. u. n. t. a. n. g. u. e. d. e.
i. e. h. r. a. n. u. b. a. p. i. r. a. n. , a. u. e.
i. e. s. t. a. n. u. e. s. t. i. n. d. a. i. h. n. d. s.
i. n. a. m. d. e. b. a. i. u. i. S. u. b. r. o. v. n. i. t. e.
i. n. i. o. r. i. p. o. t. o. r. i. c. i. u. a. u. e. p. r. i.
i. n. t. e. l. u. r. e. d. u. c. i. t. a. n. t. e.

1. In topa opaco nu da
medya prije nadstia in
i. t. u. d. i. h. d. r. o. a. v. p. i. n. a. i.
i. n. a. v. l. o. s. t. i. u. l. l. e. s. a. v. i. n. e.
i. t. a. v. e. t. h. v. a. t. e. u. e.
i. n. o. p. a. d. a. t. a. b. o. r. i. n. e.
i. n. i. s. e. i. n. t. i. a. b. o. r. u. e.
i. l. l. e. s. a. v. a. n. e.

Tracat primiti u. 100000
u. nojii potovani

17. VIII 42

f. d. f.
v. 8

Subrovnite

SECRET
11/11
1942

POVRATAK I ZA JEVRJEJSKU SARAJEVO
I SARAJEVSKE OPŠTINE
U SARAJEVO

11^a / 16

Brodsko Načelo, predsjednik Kot. Suda
Franko Miličević, sudac
Broj 66/41

Sarajevo, 25. rujna 1941.

P. n.

Jevrejskoj opštini

Dubrovnik

Posivajući se na donedjelu srednju izvedju sarajevskih jevrejskih opština i jevrejskih vjerskih opština u provinciji, nalazimo se potrebno da u ovom času, u doba kada mnogi Jevreji traže bitan pomoć od vjerskih opština, koje su se uvijek do sada zauzimale za njihovu potrebu, pozovemo sve jevrejske opštine u provinciji da poduzmu sve što mogu u svrhu da se ublaži bijeda širokih jevrejskih masa u svim krajevima.-

Komentare je potreba, hitno i prijeko, da se prikoči u pomoć Jevrejima koji se danes nalaze u logoru u Krušlici, kraj Travničke.- U tom logoru ima danas oko 1.700 Jevreja. Njihovo stanje je vrlo teško, a oni su iz mnogih provincijskih mjesta.- Njihovo stanje je teško, i oni traže pomoć od nas.- Sredstva za tu pomoć morala bi biti velika, kada bi se htjela da ta pomoć bude efikasna.- Kodjutim, sarajevski Jevreji, u koliko su još ostali u Sarajevu, koliko su osiromašeni da ni sami ne mogu riješiti pitanje pomoći Jevrejima koji se nalaze u Krušlici.-

Iz ovih razloga, mi se kao povjerenici sarajevskih jevrejskih opština okrećemo Vas s molbom, da nam u ovoj stvari najobilnije i najizdašnije isidjete u susret.- Upozoravamo Vas da je pomoć prijeko potrebna, i ona mora da bude hitna. Od brzine i obilnosti ove pomoći zavise životi i zdravlje Vase braće u logorima.-

Stjepan Bujin

P. n. Molimo priloge možete donositi

priloženu Jevrejsku uplatnicu.-

29. rujna 1941.

P. M.

IZRAELSKA JEVREJSKA LEKARSKA I ASKANSKA OPĆINA

U SARAJEVU

U odgovoru na Vaš dopis od 25. rujna o. g. br. 645, čest nam je javiti Van, da je ova Općina iscrpila sve fondove i sredstva radi velikih sadataka i nehtjeva današnjice, a naročito radi pripremi jevrejskih izbjeglicama i internirima.

Međutim i ako je u Dubrovniku malen broj jevreja; od kojih je jedan dio upućen na našu pomoć, a opet jedan dio interniran, ova je općina- uvažujući Vaš apel - provela sahirnu akciju, koja je još u toku. Tu Van: kao prvu pripomoć danas donosujemo svotu od Kn. 10.000.-, a molimo d. nam primitak potvrditi izvolite.

Ova je Općina sretna da je i ona sa svojom stručnom doprinijela skromni obol sa svojom uglednom braćom, a ona će i nadalje učiniti krajnje napore u tu svrhu odnajući se svakom posivu na ublaženje bijede svoje braće.

Za Upravu Izraelske Bogoslovne Općine
u Dubrovniku

A. Predsjednik

Isak Kallberg

2316 N. 21-2-1/5

Ministero degli Affari Esteri
Gabinetto

~~APPUNTO PER IL DUCE~~

Bismarck ha dato comunicazione di un telegramma a firma Ribbentrop con il quale questa Ambasciata di Germa-
richiesta di provocare istruzioni alle competenti Autorità
militari italiane in Croazia affinché anche nelle zone di
nostra occupazione possano essere attuati i provvedi-
menti di parte germanica e croata per un trasferimento
in massa degli ebrei di Croazia nei territori orientali.

Bismarck ha affermato che si tratterebbe di varie mi-
gliaia di persone ed ha lasciato comprendere che tali prov-
vedimenti tenderebbero, in pratica, alla loro dispersione
ed eliminazione.

L'Ufficio competente fa presente che segnalazioni del-
la R. Legazione a Zagabria inducono a ritenere che, per l'esi-
terio germanico, che trova consenziente il Governo austriaco,
la questione della liquidazione degli ebrei in Croazia sta-
rebbe ormai entrando in una fase risolutiva.

Si sottopone, Duca, quanto precede per le Vostre deci-
sioni.

Roma, 21 agosto 1941-XX

- 2 -

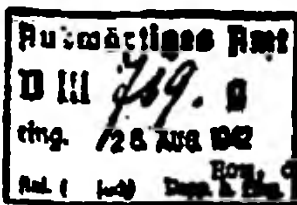
Italiener planen grossen Staatsbesuch. Das würde bedingen, dass Frontoise Poglavnik vor Besuch in Rom stattfinden müsste. Ich habe dagegen keine Bedenken .

Kascho

H299628

485806

Deutsche Botschaft
Rom

Kr. 1292/42 G.

Rom, den 25. August 1942.

G E H E I M

Auf den Erlaß vom 13.8.42.

Kr. D III 562 G.

Betr.: Massnahmen gegen das Judentum in
den von den Italiern besetzten
kroatischen Gebieten.

Fürst Bismarck hat die Frage der Ausschließung
der Juden in den von den italienischen Truppen
besetzten Gebieten Kroatiens nach Eingang des oben
bezeichneten Erlasses mit Marchese d'Ajeta bespro-
chen. Dieser erklärte heute, die Angelegenheit sei
durch Graf Ciano dem Duce vorgetragen worden, wobei
auch ein Bericht des Gesandten Casertano verwendet
worden sei, den dieser über eine Unterredung mit
dem Gesandten Karich erstatet habe. Der Duce
habe Anweisung gegeben, dass die Juden in den von
Italien besetzten Teilen Kroatiens in der gleichen
Weise behandelt werden sollen wie im übrigen
Kroatien, insbesondere in den von deutschen Truppen
besetzten Landesteilen. >

p. M...

An den

Auswärtige Amt

in Berlin

H299629

485807

Telegramm
(G.Schreiber)

R o m , den 8. Oktober 1942, 20.10 Uhr
Ankunft: " 8. " " 20.20 Uhr

Nr. 3881 vom 8. 10.

Auf Nr. 3812¹⁾ vom 1. 10.

Zu der Frage Judennaßnahmen in italienisch besetztem Gebiet Kroatiens Übergab d'Ajeta Plessen Aufzeichnung, deren Übersetzung folgendermaßen lautet:

"Wegen der Maßnahmen betreffend die Juden, welche sich in dem von italienischen Truppen besetztem kroatischem Gebiet befinden, hat das Oberkommando bereits im August des Jahres die mit der deutschen Botschaft besprochenen Weisungen erhalten.

Oberkommando ist zu ungehendem Bericht über Stand Durchführung der betreffenden Maßnahmen aufgefordert worden.

Weitere Mitteilung hierüber bleibt vorbehalten".

Schluß der Aufzeichnung.

Mackensen

Verteiler Nr. 4:

D III
Nr. 1) -
Nr. 2) - NAM
Nr. 3) - St.B.
Nr. 4) - NSAM
Nr. 5) - Reichs-Mitar.
Nr. 6-10) - Abt. Leiter:
6) Pol. 7) Recht,
8) Deutsch. 9) Min. Pol.
10) Kult. 11) Presse,
12) Prot., 13) Mus., 14) Inf.
Nr. 15) - Dg. Pol.
Nr. 16) - Dg. Arb. Abt. (wenn nicht Pol. Arbeits-
abtdg. ist)
Nr. 17) - Sammlg. Taktik.

COMANDO DIVISIONE FANTERIA MURGE (154)

N. 3205/AG.7 di prot. P.M. 154 115 novembre 1942-XXI

Ufficio Affari Civili =

Carte annesse N.

Risposta al l. n° del
OOOETTO: Internamento ebrei

ALLA PREFETTURA DI M O S T A R

Le Superiori Autorità Militari hanno disposte l'immediato internamento di tutti gli ebrei dislocati nel territorio di giurisdizione armata italiana.

Pertanto gli ebrei non potranno più allontinarsi, per nessun motivo, dalle sedi di abituale loro residenza.

Essi restano a completa disposizione // dell'Autorità Militare Italiana; *con tutti i loro averi.*

Porto quanto sopra a conoscenza di codesta Prefettura perché ne prenda atto e dia le necessarie istruzioni, allo scopo di assicurare la completa osservanza, anche da parte degli organi dipendenti, degli ordini come sopra impartiti.

IL GENERALE DI DIVISIONE
C O M A N D A N T E
(Paride Negri)

Fandrey

*K.C. 1-7
Rachunofu*

"suono di mobilis"

11:00

Telegramm
(G-Schreiber)

Agram, den 20. November 1942 22.15 Uhr
Ankunft: den 20. November 1942 22.45 Uhr

Kr. 3707 von 20.11.

Eilt sehr!

Aus Mostar und Dubrovnik verlautbart zuverlässig, dass Ansicht vorherrscht, Zusammenfassung der Juden in Lagern erfolge auf deutschen Druck hin. Italiener haben sich Durchführung dieser Aufgabe vorbehalten. Versuch, Überstellung der Juden an Deutschland für Arbeitsbataillone zu erreichen, wird von Italienern abgelehnt.

Italiener haben Absicht Juden auf einige Inseln zu konzentrieren. Genannt wird u.a. Lopud (bei Dubrovnik). Durchführung der Massnahmen ist nach italienischer Auffassung sehr delikat, weil auf Juden in Amerika Rücksicht genommen werden müsste, da diese die hierigen Juden (Dalmatien) materiell unterstützen. Einmischung der Kroaten oder Beteiligung bei der Durchführung sowie bei Erfassung jüdischen Besitzes wird von Italienern ebenfalls abgelehnt.

Bitte RSHA IV B 4 zu verständigen.

Kasche

- : Kop Nr. 1:
- Deutschland
- z. 1
 - z. 2
 - z. 2a) - RA: 4
 - z. 3 - St. S.
 - z. 4
 - z. 4a) - F. . . .
 - z. 5 - Botsch. . . .
 - z. 6-14 - A. . . .
 - z. 15
 - z. 16 - L. . . . Abt. (wenn nicht Pol. Arch. Abt. 12)
 - z. 17 - Sam. d. g. Teil. o.
- Was ist Nr. . . .

M299699

485871 X

Auswärtiges Amt
 3 III. 1089
 1942
 (G.-Schreiber) (1. Inst.) (Ders. & Bsp.)

Agram, den 4. Dezember 1942 19.30 Uhr
 Ankunft: " 4. " 1942 20.10 "

Nr. 3964 vom 4.12.

Stand der Vorbereitungen der Judenausiedlung in den Küstenzonen I., II., III. am 1.11.42. Beginn der Judenausiedlung in Crikvenica und Umgebung. Aktion erfaßte etwa 1500 Personen. Unterbringung erfolgte in einem Küstenfort in Kraljevica. Etwa 700, größtenteils reiche Juden sollen bereits nach Italien abgeschoben worden sein. Italienischerseits wird behauptet, daß es sich um Juden italienischer Staatsangehörigkeit handelt. Italienisches Armeekommando in der II. Zone hat nach einer Meldung Anfang November eine Verordnung herausgegeben, nach der alle in der II. Zone befindlichen Juden interniert werden. Juden dürfen ihren Aufenthaltsort nicht verlassen und müssen sich zur Verfügung italienischer Militärbehörden halten. Für Durchführung der Internierung hat italienische Division "Marche" in Dubrovnik auf der Insel Lopud mehrere Hotels requiriert. Ausiedlung der Juden aus dem Raum um Mostar begann am 22.11.42. Insgesamt haben bisher 4 Transporte mostar verlassen. Ein Schiffstransport mit Juden hat Ende November Metkovic (nördlich Dubrovnik) mit unbekanntem Ziel verlassen. Neueste Meldung besagt, daß 800 Juden auf Insel Lopud

Verteiler Nr. 4:

- D III (Arb. St.)
- RAM
- St. S.
- BRAM
- Botach. Fitter
- Abt. Leiter:
 - 1) Pol., 7) Recht.
 - 1) Drachid., 9) Ha Pol.
 - 10) I. II., 11) Presse.
 - 12) Pol., 13) Ru., 14) Inf.
- D; Pol.
- Dg. Arb. Abt. (wenn nicht Pol. Arb. Abt. ist)
- Semmig. Telko.

! Nr.

Lopud (Dubrovnik vorgelegert) und Brac verbracht worden seien. - Beteiligung kroatischer Stellen seit Beginn der Aktion wurde italienischerseits abgelehnt. In Hinblick auf schwierige Verkehrsverhältnisse in diesem von Banden durchsetzten Raum wäre es zweckmäßig, Juden aus den angeführten Lagern per Schiff nach Triest zu überführen und von dort nach Deutschland zu verbringen. Aus sicherheitspolizeilichen Gründen wird Transport der Juden mit Eisenbahn durch Teile des Küstengebietes abgelehnt, zumal damit gerechnet werden muß, daß Transporte von den Aufständischen angehalten und Juden freigelassen werden. - Ich bitte Sie erforderlichen Schritte bei italienischer Regierung einzuleiten.

Bitte RSHA IV B 4 zu benachrichtigen.

Kascha

H299701

485873

BARUH	SALAMON
TOLENTINO	MOŠI
TOLENTINO	RAFAEL
BERNER	JOSEF
MANDOLFO	ALFREDO
VALENCIN	ANGELO
HOROVIC	IGNAC
PURETZ	SAMUEL
DUBELIER	BORIS
LASZLO	HERMAN
FINCI	DAVID
MANDL	JOSEF
MARTZ	SALAMON
WOLLACH	ISIDOR
SPITZER	JOSEF
REISS	HERMAN
NEUMANN	JOSEF
KLEIN	JAKOV
KLEIN	LEO
TOLENTINO	SARI
TOLENTINO	RENI
TOLENTINO	SIMHA
MANDL	JANKA
STEINITZ	LAURA
KLEIN	ADA
FUCHS	LUNA
ŠURANYI	SOFIA

1941-

-1944

יוסף מואנדה
שלומון מעשה
אזידור וילא
יוסף שפיטע
שלומון הייט
יוסף צימיל
יעקוב קליינ
לוי קליינ

יוסף
שלומון
אזידור
יוסף
שלומון
יוסף
יעקוב
לוי

Summary

Emilio TOLENTINO

THE FASCIST OCCUPATION OF DUBROVNIK 1941—1945 AND THE SOLVING OF THE "JEWISH QUESTION"

The present text contains the fragments of the memoirs written by Emilio Tolentino, president of the Jewish community at Dubrovnik, concerning the destiny of the Jews of Dubrovnik during the World War II. The complete writings are preserved in the Archives of the Jewish Historical Museum in Belgrade.

The Jewish community of Dubrovnik numbered, on the eve of the World War II, 148 members only, 87 of whom residing in Dubrovnik itself and the rest from the surrounding smaller localities, but in the course of the first two years of the Nazi occupation, 1941—1942, there arrived in Dubrovnik about 1,600 Jewish emigrants from those regions of Yugoslavia which were under the sway of German troops and Ustaši and where the Jews were being murdered in masses. Gestapo insisted, through the Italian government and with Mussolini's consent, that in the regions occupied by the Italian army, all anti-Jewish measures should be carried out like in the rest of Europe under German occupation and finally that all the Jews should be extradited to the Germans in order to be deported to German concentration camps.

During the first months of occupation, when the civil authority was held by Ustaši, to the Jews were actually applied all measures like on all occupied territories: they had to wear the yellow ribbon, their property was confiscated, they were prohibited to circulate freely through the town, many Jews were arrested and some of them deported to the concentration camps. E. Tolentino gives a description of how the Germans, in July 1941, aided by Ustaši, confiscated the archives of the Jewish community, together with the most important "Pinakes" dating from the 17th century. They could not find the Torahs and other valuable objects from the synagogue, because they were hidden by the Tolentino family at the very beginning of the occupation and these valuables are now again to be found in the old synagogue from the 15th century.

When the Italian military command assumed, in September 1941, also the civil administration, the arrests and deportations stopped, but the Jews lived in great distress. The greatest care of the Jewish community was how to lodge and entertain a large number of refugees, as well as how to collect aid for sending victuals and clothes to concentration camps on the territory of the "Independent State of Croatia" in which the Germans and Ustaši had already imprisoned tens of thousands of Jews. When, in November 1942, the Gestapo exerted a constantly increasing pressure to obtain the extradition of all Jews, the Command of the VIth Italian army corps managed to elude this by forming

itself three concentration camps for those Jews who were at that time in Dubrovnik. These camps were situated in Gruž, Kupari and on the island of Lopud. When the Gestapo was not satisfied with this measure, the Italian command transported the Jews from its occupation zones to the new concentration camp on the island of Rab, where they remained until the Italian capitulation, on September 9, 1943. Several hundreds of young men and girls joined the armed struggle against the German invaders. The older people took part in various activities of the people's authority on the liberated partisan territory.

Of 87 autochthonous Jews of Dubrovnik — not including the refugees who sojourned temporarily in the town — 24 took part in the struggle for people's liberation and 6 of them fell in battle; 27 individuals lost their lives as victims of the fascism.

Emilio Tolentino, predsednik Jevrejske opštine u Dubrovniku

Miroslav PANTIĆ

JEVREJI U DUBROVAČKOJ KNJIŽEVNOSTI

PRVI Jevreji koji su dospevali u Dubrovnik da obave neki svoj posao ili da za sebe i svoje potraže u njemu trajno stanište, sigurno nisu bili mnogo iznenađeni otkrićem da su pripadnici njihovog naroda na izvestan način već prisutni na dubrovačkim ulicama. To prisustvo bilo je, istina, samo simbolično, i za njih ne osobito časno; stoga mu se nisu mogli ni radovati. Ono je predstavljalo izraz onog raspoloženja koje je Jevreje pratilo gotovo svuda u srednjevekovnom svetu i koje je dodavalo mnogo gorčine njihovoj i inače zlosrećnoj sudbini.

Kao i drugde po ondašnjim gradovima, naročito kao u papskom Rimu, i u Gradu koji se dičio zaštitom Svetoga Vlaha bio je običaj da se u toku preduskršnjih i uskršnjih svečanosti, i kao važan njihov deo, priređuju maskerade u kojima se Jevreji izvrgavaju podsmehu i poruzi. Bližih obaveštenja o tome kako su te maskerade u Dubrovniku izgledale na žalost nemamo, ali da humor koji ih je pratio nije imao mnogo finoće i da se poruga koja im je bila cilj nije odlikovala delikatnošću ili osećanjem mere možemo zaključivati i bez oslonca u istorijskim dokumentima.

O toj vrsti uskršnjih zabava, omiljenih među starim Dubrovčanima, smemo uostalom suditi i na osnovu samih analogija. U isto to vreme, a i dugo posle njega, u Rimu su pred Uskrs, na Veliki četvrtak ili na Veliki petak organizovane bučne i šarene povorke s Jevrejima kao nevoljnim protagonistima; one su i Dubrovčanima poslužile kao uzor. Nekoga između svojih sugrađana maskiranog kao Jevrejina, Rimljani su, prema odavno utvrđenom scenariju, stavljali na volujska kola i vukli ulicama grada, daveći ga, vešajući i uopšte mučeći ga na razne načine; na kraju, umoren nekom sramotnom smrću, »Jevrejin« je bivao prinuđen da u predsmrtnim časovima diktira svoju komičnu oporuku. Sve se to izvodilo uz surovo guranje i komešanje svetine, koja je uživala u čudovišnom kostimu »Jevrejina«, načinjenom od dronjaka i izvrnutih vreća, u nemilosrdnom zlostavljanju kome je bio izvrgnut i u nesnosnoj galami koja je pritom dizana zveketom lanaca, lupnjavom doboša i gromkim zvucima truba, u grotesknim i rapavim stihovima »Jevrejnovog« testameta i u drastičnom spektaklu smrti. Ove ulične predstave, kojima je grubo i prosti puk davao i izvođače i publiku, nazivane su u Rimu *džudijatama*

(*giudicata*). Etnolozi u njima vide ostatke pradrevnih obreda kojima su smisao i svrha bili eliminisanje i uništenje zla¹.

Dobro je poznato da su u Dubrovniku maksiranja o Uskrsu odavno bila u običaju; ona se pominju već u dubrovačkom *Statutu*, redigovanom 1272. godine. Celo jedno poglavlje *Statuta*, dvadeset sedmo po redu, posvećeno je maskama u koje se preoblače »pojedin, čak i mnogi« u dane uskršnjeg svetkovanja (in festis Pasche rexurrectionis domini nostri Jhesu Christi). Kakve su bile te maske i kako su u njima izgledali »krabanosi«, to jest oni koji nose *krabulje*, kako ih tekst *Statuta* naziva, nije opisano s dovoljno razgovetnosti; jedino se beleži da su Dubrovčani ogrtali gubere od grube tkanine, koji su se zvali »skjavine«, i da su se za preoblačenje služili i drugim stvarima (aliis rebus), te su se tako preobražavali u odurne i sramotne likove (de propria forma ad alias formas habominabiles et turpissimas transferentes). Kako su oni na taj način postajali anonimni, skriveni iza svojih obrazina, nisu baš mnogo pažnje obraćali na svoje ponašanje; pojedini njihovi gestovi, ili reči kojima su gestove propraćali, bili su gdekad uvredljivi, čak i vrlo mnogo, za neke Dubrovčane, ili su im nanosili zla, pa su se tako zametali sukobi i svađe, i nastali skandali, što je, kako se dalje naznačuje u *Statutu*, »mnogima bilo neprijatno, a većini odvratno«. Dubrovački zakonodavci došli su zbog toga do uverenja da je najbolji i najjednostavniji put da se sve to izbegne bio ako se zabrani svako maskiranje, kakvo god ono bilo po obliku, načinu ili namerama, i u svako doba, pod pretnjom stroge i zamašne kazne od pedeset perpera za one koji zabranu prekrše².

Statut našega Grada ne pominje izrekom masku Jevrejina u uskršnjim svečanostima u kojima su se Dubrovčani maskirali; ali da ove ulične maskerade već tada nisu bile bez nje proizilazi nedvosmisleno iz mnogih daljih službenih akata dubrovačkih vlasti. Kako su se svakovrsni izgredi maskiranih učesnika ovakvih pučkih zabava neprekidno ponavljali, postajući često neposredna pretnja spokojstvu grada, sva tri dubrovačka vijeća povremeno su u dnevne redove svojih zasedanja uključivala raspravljanje o njima. Odluke koje su iza toga sledile obično su značile zabranu maskiranja uopšte, ali sada obično i s jasnom naznakom da se pod tim podrazumevaju i »džudijate«.

Najraniju takvu odluku donelo je Veliko vijeće 3. marta 1319. zaključivši da se čitave te godine (pro isto anno) niko ne sme usuditi da se maskira ili načini Jevrejinom« (facere se Carbonoçium seu Judeum), ako ne želi da plati dvadeset pet perpera kazne.³ S jedva приметnim izmenama u formulacijama, ili čak i doslovno istovetne, takve zabrane ponovile su se zatim 8. marta 1320 (facere se carbonoçum vel Judeum, vel se transfigurare)⁴, 12. marta 1323 (facere se carbonozum, vel se

¹ Poznati italijanski istoričar folkloru i etnolog Paolo Toski (Toschi) posvećuje »džudijatama« jedan odeljak svoje odlične knjige *La origini del teatro italiano* (Torino, 1955). Na osnovu starih opisa Krešimbenija i Pitrea, i na osnovu novijih istraživanja A. Dž. Bragalje (A. G. Bragaglia), koji u delu *Le maschere romane* (Rim, 1949), donosi o džudijatama i mnoge arhivske vesti, Toski daje iscrpan prikaz i utvrđuje karakter tih pučkih predstava u starome Rimu (upor. str. 180, 226—227, 333—340).

² V. Bogišić — C. Jireček: *Liber statutorum Ragusii compositus anno 1272*, Zagreb, 1904, Monumenta historico-iuridica Slavorum Meridionalium IX, str. 227: De carbonosis et aliis transformationibus prohibitis et de contrafaciencium. Up. M. Rešetar, *Kulturne sličice iz Dubrovnika srednjega vijeka*, Srpski književni glasnik, N. s. VI, 1922, 434.

³ *Monumenta Ragusina, Libri Reformationum*, t. V, Zagreb, 1897 (Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium, XXIX), str. 135.

⁴ *Isto*, 164—165.

transfigurare, vel Judeum facere)⁵ i 5. aprila 1327 (facere se carbonoçum vel Judeum, vel se transfigurare in forma carbonoçi vel Judel)⁶.

Tako česte zabrane mogle bi lako navesti na zaključak da ih Dubrovčani nisu mnogo respektovali: kada bi prošao rok za koji su one zahtevale uzdržavanje od maskerada, ove su odmah obnavljane i organizovane sve do trenutka kada neki novi izgred ne bi gradske oce nagnao da nametnu dalja ograničenja. Poneki put se iz knjiga njihovih zaključaka na protiv lepo vidi da oni maskiranja dopuštaju, možda i stoga što su ta maskiranja njihove podanike neodoljivo privlačila i što onda ne bi značilo nikakvu političku mudrost sputavati ih u tom davanju oduška svojoj potrebi za zabavom. Malo vijeće, koje je 17. aprila 1329, bez ijednog protivnog glasa dopustio maskiranje, određivalo je jedino da niko od »krabanosa«, bio on maskiran kao Jevrejin ili na koji drugi način, ne sme da nosi po gradu nikakvo oružje (aliqua arma offensibilia)⁷. Dve godine kasnije, 23. marta 1331, vlasti su takođe bile saglasne da se o predstojećem Uskrsu (in isto Paschate) svako ko želi može maskirati na dotle uobičajene načine (possit se facere cerboneçum seu Judeum, vel se de sua propria forma ad aliam transfigurare) ali da sve to, kao što bi se razumelo po sebi, bude bez skandala i galame⁸.

Zabrane i dozvole su se kasnije međusobno smenjivale, u zavisnosti od prilika koje su u Gradu vladale ili od prevage koju su u krugovima dubrovačkih vladodržaca dobijali protivnici ili pristalice ovakvih zabava. Tako je Malo vijeće 20. marta 1335. donelo odluku da se niko ne sme maskirati, ni načiniti Jevrejnom, niti se preobraziti u bilo koje drugo sramno obličje za čitavu tekuću godinu⁹, što bi, možda, značilo da je po isteku te godine takvo maskiranje bilo dopušteno. Sasvim je protivrečne odluke Veliko vijeće donosilo u vrlo kratkom roku desetak godina docnije. Prvobitno ono je 22. februara 1347. zabranilo za celu tekuću godinu svako maskiranje i igre koje maske izvode (se facere vel fieri facere carbonosium neque ludum carbonosium)¹⁰. Međutim, samo nekoliko dana kasnije, 15. marta, isti velikovijećnici sve su to dopustili, proprativši, međutim, svoju dozvolu celim jednim nizom svakovrsnih ograničenja, koja su imala za svrhu da spreče neželjene neredе. Pre svega, maskiranje i igre koje su maske izvodile moglo je početi tek na sam dan uskrsne nedelje, a ne ranije, i moglo je trajati do iduće nedelje, a ne duže. Nijedan maskar nije smeo nositi oružje kojim bi mogao povrediti svoje bližnje; uz to bilo mu je zabranjeno da stvara ili izaziva sukobe i gužvu, ili da se uvredljivim rečima obraća ljudima i ženama; najposle, maskiranje mu se nije dopuštalo pošto zvona budu oglasila večernju (post sonum campane Ave Maria). Ako bi neki od »karbonosa« bio uhvaćen u prekršaju, pored uobičajene kazne od dvadeset pet perpera, koju bi on platio, bila je predviđena još jedna, za sve maskare bez razlike, i ona je povlačila automatsku zabranu svakog maskiranja za trajanja cele ove godine.¹¹ Izvesno ogorčeni neprijatnostima koje su, uprkos ovolikoj opreznosti, ipak imali, dubrovački plemići su dve godine kasnije, aprila 1349,

⁵ *Monumenta Ragusina. Libri Reformatioum*, t. I, Zagreb, 1879 (Monum. spect. hist. Slav. Merid. X), 80.

⁶ *Monum. Rag. Libri Reformatioum*, V, 237.

⁷ *Isto*, 264.

⁸ *Isto*, 310.

⁹ *Monumenta Ragusina, Libri Reformatioum*, t. II, Zagreb, 1882 (Monum. spec. hist. Slav. Merid. XIII) 67.

¹⁰ *Monum. Rag. Libri Reformatioum*, I, 255—256.

¹¹ *Isto*, 257.

jednim svojim zaključkom zabranili da se o Uskrsu koji je dolazio bilo ko preoblači i maskira na koji mu drago način (nullo modo debeat fieri carbonosi nec se modo aliquo contrafacere), a drugim, donesenim neposredno zatim, uopštiti su tu zabranu, učinivši je trajnom i opozvavši sve ranije dozvole¹². Možda je ta zabrana za duže vreme ostala na snazi; od trajnog dejstva, međutim, nije bila ni ona. Dubrovčani su se i dalje maskirali, između ostaloga i u lik Jevrejina, a vlasti su samo nastojale da njihove igre kontrolišu i svedu u mirne i bezbedne tokove. Pred Uskrs 1381. godine, 27. marta zapravo, Malo vijeće je svima, od dvanaestogodišnjaka na više, naložilo da se na Veliku subotu ne maskiraju i ne čine Jevrejima (se facere carbonezum seu Judeum), ali im je i jedno i drugo dopustila na uskršnju nedelju i u sve naredne dane do nedelje Svetih apostola. Samo, nijedan od tih »karbonosa« ili Jevreja (nullus carbonezus sive Judeus) nije smeo da po gradu nosi oružje ili drvene i kamene tojage, niti da izaziva izgrede i svade¹³.

Sa sigurnošću se može reći da je i kasnije, decenijama, trajao ovakav red stvari. Dubrovčani su nastavljali da pred Uskrs zabavljaju svoje sugrađane raznovrsnim maskama i igrama koje one izvode; a vlasti koje su se starale o spokojstvu Grada i koje su od te vrste zabava unapred zazirale, istupale su sa zabranama i kaznama kada su ove uzimale opasan smer ili neželjen karakter. Kada se jednom budu temeljno pretražili i pisani spomenici dubrovačkog života u XV veku, pokaže se, najverovatnije, da ni tada maska Jevrejina nije iščezla iz uskršnjih svetkovina, i da su, na protiv, »džudijate« i dalje obilno davale maha gradskim podsmehljivcima za pakosna protivjevrejska izrugivanja.¹⁴

Sada nije nikako moguće reći da li su ta izrugivanja tekla po unapred utvrđenom tekstu, tradicijom održavanom u krugovima karnevalskih zabavljača, ili su ona improvizovana u trenutku, i svaki put drukčije, zavisno od okolnosti i prilika. Isto je tako nepoznato u kojoj su meri Dubrovčani pri tom ostajali verni svojim rimskim ugledima, a u kojoj su se meri udaljavali od njih, idući putevima vlastite invencije. Nije najmanja šteta ni to što se nigde nije moglo naći zapisano da li su tekstovi koje su oni eventualno u svojim igrama upotrebljavali — naročito kada je na red dolazilo čitanje »Jevrejinovog« testameta — bili u stihovima ili u prozi, i ko im ih je pripravljaio, bilo da ih prenosi s italijanskog izvornika, bilo, opet, da ih piše sam, kako ume i zna.

II

Dolazak većih grupa Jevreja u Dubrovnik i zasnivanje jevrejske kolonije, krajem XV veka, morali su izmeniti poneke strane dubrovačkog života. Za Dubrovčane Jevreji od tada nisu više samo poslovni partneri i konkurenti, s kojima oni dolaze u kratkotrajne dodire jedino po trgovačkim i zanatlijskim »botegama«, u magazinima Carinarnice ili u poslovnoj vrevi na Placi i na Taboru; »Žudjeli« sada

¹² *Monum. Ragusina, Libri Reformationum*, II, 67.

¹³ *Isto*, 333.

¹⁴ I Jorjo Tadić, koji je u svojoj vrlo značajnoj knjizi *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoljeća* (Sarajevo, 1937), doneo vesti o maskiranju pred Uskrs i o maski Jevrejina koja se tom prilikom vidala, ograničio se na XIV stoleće i na štampane zapisnike sa zasjedanja dubrovačkih veća (*Reformationes*). Iz toga ne proizilazi, međutim, da se slične vesti ne mogu naći i za kasnije doba.

postaju njihovi sugrađani i ostaju da trajno borave uz njih, živeći pod istim nebom, na istim ulicama i u domovima koji su, kraj njihovih, rasuti po Gradu ili koncentrisani u Getu. Prezir i podozrenje, koji su sinove Izrailjeve dočekivali svuda u hrišćanskom svetu, prate ih i ovde, u glavnom: ali njima oni nisu izloženi stalno, ni svi, ni u razmerama koje bi njihovu svakodnevicu činile neizdržljivom. Najugledniji među njima, šta više, postaju viđene i poštovane ličnosti u Gradu, i među Dubrovčanima broje ne retke prijatelje.

Posmatrana u tom svetlu, uloga koja je Jevrejima pripala u dubrovačkoj kulturi, pogotovu u dubrovačkoj književnosti, nesrazmerna je i više nego skromna. Možda zato što su bili odveć poslovni ljudi i trgovci, dubrovački Jevreji nisu stizali da budu i pisci. Kultura u vitalnom gradu — republici tekla je mimo njih, i bez njih. Za više od tri stoleća njihovog prisustva u Dubrovniku takav tok događaja narušen je u svemu dva ili tri puta.

Prvi je pisac iz redova Jevreja koji su utočište našli u Dubrovniku bio Portugalac dr Didak Izaija Koen, poznat u svetu i kod nas pod pseudonimima Didak Pir i Jakob Flavije.¹⁵ Primoran, zbog progona Jevreja, da napusti rodnu zemlju, za koju je većito ostao vezan neizmernom ljubavlju i čežnjom, lutao je svetom, u potrazi za mirom, za sigurnošću i za slavom; iz Italije je u Dubrovnik došao oko 1558. godine kao već veoma poznat humanista i pesnik¹⁶, i u njemu je zatim ostao preko četiri decenije i sve do smrti, 1599. godine. Uticaj koji je na dubrovačke pesnike izvršio svojom živom reči, neposrednim primerom i suptilnom, izvanredno utančanom i elegantnom latinskom poezijom nije još istražen, ali se i bez toga može reći da je u nekim pravcima bio znatan. S Dubrovnikom njegova se poezija vezala još na jedan, i još bliži, način: mnoge njegove pesme pevaju o događajima i pojavama iz dubrovačkog života, savremenog ili prošlog, ili o dubrovačkim ljudima. Bezmalobitno svi dubrovački pisci koji su u te četiri decenije došli do nekog imena našli su se na jedan ili drugi način u njegovim pesmama. I te pesme nisu zanimljive jedino kulturnoistorijski i biografski; one su često bile i od stvarne pesničke vrednosti.¹⁷

Drugi znameniti Jevrej iz Dubrovnika, Aron Koen, bio je još čvršće vezan za ovaj grad, pa ipak nije nikad ostvario takvu komunikaciju s čitaocima u njemu: on je pisao jedino na jevrejskom jeziku i isključivo za Jevreje. I biografski se on u mnogome razlikuje od Didaka Pira: rođen je u Dubrovniku, krajem XVI stoleća,

¹⁵ Važnija literatura o njemu: Tommaso Chersa, *Della vita e degli scritti di Didaco Pirro*, Firenze, 1826; Ivan Kasumović, *Pjesme Urbana Appendinije i s njima izdana antologija dubrovačkih latinskih pjesnika*, Rad JAZU 174, Zagreb, 1908, 1—116; Đuro Korbler, *Život i rad Didaka Pira Portugalca napose u Dubrovniku*, Rad JAZU 216, Zagreb, 1917, 1—169; Jerjo Tadić *Jevreji u Dubrovniku*, 298—314; Petar Kolendić, *Nekoliko pesama humanista Didaka Pira*, Zbornik istorije književnosti Odjeljenja literature i jezika SANU, knj. 2, Beograd, 1961, 1—47; Željko Puratić, *Enkomijast Didaka Pira*, Radovi Filozofskog fakulteta, Sarajevo, knj. 111, 1965, 399—402, 420.

¹⁶ Vid. za to: P. Kolendić, *nav. delo*.

¹⁷ Didak Pir je za života štampao samo jedan deo svoje poezije o Dubrovniku i na dubrovačke teme u knjigama: *De illustribus familiis, quae hodie Rhacusae* exstant, anno 1582. Kal. ad amplissimum senatum rhacusanum *Didacus Pyrrhus*, Venecija, 1582, Krakov, 1585; *Encomiastes carmine elegiaco ad Rndum D. Thomam Natalem Rhacusanum, Art. & Medic. Doctorem praestantissimum necnon Canonicum Cracovien. dignissimum*, Krakov, 1583; *Flavii Jacobi Eborensis Cato Minor, sive dysticha moralia ad Lugimagistros olyssiponenses accessere nova epigrammata & alia nonnulla eodem auctore...*, Venecija, 1592, Venecija, 1596. Neštampani je ostao veliki rukopis njegovih latinskih pesama, koji je tokom XVII i XVIII veka menjao vlasnike, da najzad dospje u ruke poznatom eruditi i piscu Mihi Sorkočeviću. Iz njega je Urban Appendini štampao devetnaest Pirovih pesama u drugom, antologijskom, delu knjige *Urbani Appendini cler. reg. scholarum piarum et in lyceo Ragusino philosophiae ac matheseos professoris Carmina. Accedunt selecta illustrium Ragusinarum poemata*, Dubrovnik, 1811. Taj je rukopis sada u biblioteci Historijskog instituta u Dubrovniku (Da 29).

i u Dubrovniku je i umro, prvih meseci 1656. godine; tu je dobio osnovno i srednje obrazovanje — potom je učio u Veneciji! — i u njemu je živeo sve vreme, kao rabin i trgovac. Poezijom se on nije bavio, ili se bavio samo retko i sasvim prigodno: poznata je njegova himna u hvalu Isaka Ješuruna, čiji su život obeležili, za uvek, besprimerni podvig i mučeništvo u dubrovačkim tamnicama; taj podvig i to mučeništvo Koen je sa zanosom opisao u prozi. Bio je, međutim, pre svega i ponajviše teološki pisac: njegovo delo *Zekan Aron (Brada Aronova)*, zamišljeno kao produžetak istovrsnog dela *Šemen Atov (Dobro ulje)* ostalog u rukopisima njegovog deda, rabina Salamuna Oefa, i štampano skupa s ovim u posthumnom izdanju 1637. godine u Veneciji, predstavlja učeni komentar celog jednog niza biblijskih knjiga. Ponosni na rad ovog svog sugrađanina kasniji dubrovački biografi Saro Crijević i Sabo Slade — Dolci, a za njima zatim i Italijan Frančesko Marija Apendini, uvrstili su ga među druge pisce iz staroga grada, dostojne pažnje i sećanja kod potomaka.¹⁶

Svakako je neobična i zanimljiva činjenica da među Jevrejima koji su se rađali u Dubrovniku i koji su čitav vek provodili u njemu nije bilo nijednog pesnika na srpskohrvatskom jeziku. Najjednostavnije bi bilo tu činjenicu objasniti napomenom da Jevreji naš jezik nisu ni znali do mere koja bi im omogućavala da na njemu stvaraju i literaturu. Takvo objašnjenje i ne bi, u osnovi, moralo biti netačno: kada nisu govorili hebrejski, Jevreji su među sobom opštili jezicima koje su njihovi ocevi i dedovi doneli iz dalekih postojbina, u prvom redu španskim ili italijanskim. Tim jezicima su se obično obraćali i svojim klijentima, a kada se baš drukčije nije moglo, dodavali su uz to i ponešto i »slovenskog«, koliko su, za svakodnevnu upotrebu, stigli da nauče. Ali ako je tako bilo najčešće, nije tako bilo uvek: sa raznih strana sigurno smo obavešteni da su poneki dubrovački Jevreji veoma lepo govorili jezik grada u kome su se rodili ili u kome su dugo živeli. Što na njemu nisu i pisali ništa drugo izvan retkih i prozaičnih poslovnih beležaka i pisama, razlog će biti što literaturu tog jezika najverovatnije nisu ni znali, ili ako su je i znali, nisu je osećali svojom.

III

Ali ako u dubrovačkoj književnosti i nisu zauzeli neko vidnije mesto kao stvaraoci, Jevreji ipak nisu ni u potpunosti ostali izvan nje. U toj literaturi oni su se našli na jedan drukčiji način: kao njena tema, kao problem koji se neposredno nametnuo životom ili kao konkretni književni likovi. Koliko nam je sada poznato, prvi Dubrovčanin koji ih je u tom smislu uveo u književnost ovoga grada bio je proslavljeni renesansni komediograf Marin Držić.

Za njega, kao i za sve njegove sugrađane uostalom, Jevreji su nosioci određenog skupa odlika, predstavnici određenog postupanja u životu i izraz određene

¹⁶ Saro Crijević (Seraphinus Cerva), *Bibliotheca Ragusina* (autograf u biblioteci Dominikanskog manastira u Dubrovniku), I, 120—122; Sabo Slade (Sebastianus Dolci), *Fasti litterario- ragusini*, Venecija, 1767, 6; Francesco Maria Apendini, *Notizie storico-critiche sulle antichità, storia e letteratura de' Ragusini*, t. II, Dubrovnik, 1803, 92. O njemu, s puno novih, arhivskih vesti piše i J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, 329—345.

sudbine, i dovoljno je bilo, za njega, da se oni spomenu, a pogotovu da se pojave, pa da se samim tim postigne sasvim jasno značenje i da se sugerišu sve te odlike, to postupanje i ta sudbina. Još pre no što će biti na tako tipiziran način predstavljeni u Držićevim komedijama, Jevreji su tačno takvi već živeli u njegovoj svesti. Teško je sada odlučno reći da li su oni, za njega, to postali na osnovu neposrednih i ličnih posmatranja ili se on, što je kud i kamo verovatnije, i tu samo priklanjao davnašnjem i tradicionalnom gledanju na stvari.

Dva su načina na koje se Držićevi tekstovi dotiču Jevreja. Jedan se sastoji od samih usputnih pomena toga naroda; drugi predstavlja stvaranje celovitih likova, koji se, ravnopravno, mešaju među ostale junake njegovih komedija, da sa njima žive, da saraduju u njihovim poduhvatima ili da se protiv njih bore.

Kada dolazi u govoru Držićevih junaka, reč *Žudio* ne obeležava uvek i jedino Jevreje; ona se upotrebljava i u metafori da u jednom ili drugom smislu okarakteriše i one koji to nisu, ali im se hoće pripisati svojstva za koja Držić, i njegovi junaci s njim, veruju da su jevrejska. Ta reč, svaki put obojena izvesnim prezirom ili porugom, može, kod njih, jednom značiti nasilnika koji neopravdano kinji slabije, kao kada se, u komediji *Dundo Maroje*, rasrdena služavka Petrunjela tuži svojoj »sinjori«, kurtizani Lauri, na Uga Tudeška zbog njegovog siledžijskog nasrtaja: »Madunna, me ga voler ammazzar, Giudio!«¹⁹. Drugi put, i još pre, ona označava čoveka koji skomrač i tvrdiči, i kome je novac cilj i mera svih vrednosti, kao kada prepredeni Pomet, u istoj komediji, obaveštava Petrunjelu o iznenadnom dolasku Dunda Maroja u Rim: »Marov otac Zudio je, mjedeničar, došao je er je čuo da pendža, da mu uzme sve što nađe prid njim i da ga dvigne odovle, i misli ga dezeređitat«²⁰. Prelaskom u poslovice i izreke, kao njihov osnovni i polazni pojam, ista reč će doseći završni stupanj u svom preobražavanju u simbol veoma široke izražajne vrednosti. Kada se siromašni dubrovački glasonoša Mazija po svom poslu nađe u Rimu i kada iznenadno sretne nekada bednoga a sada bogato nakićenog svog prijatelja Pometa, neće propustiti da ga bocne ironično intoniranom, ponešto iskvarenom i naopako upamćenom biblijskom rečenicom: »Sad si veličak čovjek, ja sam siromah. Non conveniuntus Xudielis cum Samaritanorum!«²¹. Ili kada stari, ali živahni i kočoperni Lone de Zauligo, iz komedije *Mande*, koji želi da još uvek prolazi kao ljubavnik, hoće da predstavi nestrpljenje s kojim je sačekao potajni sastanak s kotorskom lepoticom, poslužiće se poslovičnom komparacijom sa »Žudjelima«: »A ovi benedeti i blaženi dan čekao sam kako Žudjeli mesiju, sia in bona ora!«²²

Odavno i s razlogom čuveni Sadi Žudio iz komedije *Dundo Maroje* jedini je Jevrejin u sačuvanim Držićevim komedijama; u onima koje su izgubljene mogao je biti još neki. Istovremeno, Sadi je i jedini lik Jevrejina u čitavoj dubrovačkoj književnosti XVI veka. Po svemu bi on spadao u takozvane epizodne ličnosti, a ipak je, uprkos tome, izrastao u veliki i živopisni lik našeg komediografskog teatra. Za Držića inače znamo koliko je voleo da u svoje drame ugrađuje ličnosti

¹⁹ »Gospođa, hteo me ubiti Jevrejin« (*Dundo Maroje*, at tretji, scena quarta).

²⁰ *Dundo Maroje*, četvrti at, scena terza.

²¹ *Isto*, scena quinta («Ne mešaju se Jevreji sa Samarjanima», prema biblijskom: Non enim contuntur Judaei Samaritanis, iz Jevandjelja po Jovanu, IV). Upor.: Marín Držić, *Dundo Maroje*, Beograd, Jugoslovenska knjiga, 1951, note uz tekst od Petra Kolendića, str. 242.

²² *Mande*, atto terzo, scena quarta.

za kojima nije bilo nikakve stvarne potrebe, i koje su tu bile jedino radi ukrasa i da bi se postiglo veće šarenilo scene; mnoge od njih daju se stoga mirne duše ukloniti a da se to ni po čemu ne odrazi na tok i razrešenje radnje. Sadi Žudio nije takva ličnost, ni malo; kada bi taj lik bio istrgnut iz tkiva komedije, radnja bi ne samo bila lišena nekih vrlo važnih i slikovitih svojih scena, nego ne bi mogla ni da se onako efektno zaplete i okonča.

Sadi Žudio nije dubrovački Jevrej; on je Jevrej koji živi u Rimu i u toku čitave drame ne progovara nijednu našu reč. Zamislivši da se radnja *Dunda Maroja* odigrava na nekom rimskom trgu, Držić je pored Dubrovčana, koji su glavni junaci drame, i pored ostalih, i mnogih, »našijenaca«, koji su se oko njih skupili, u komediju uveo i nekoliko Rimljana. To je sasvim razumljivo pre svega s obzirom na logiku same situacije; tek posle toga dolazili bi razlozi lokalne boje, koji su takve likove nalagali takođe. Rimljani su u komediji najpre »oštijeri«, na koje su stari Maroje, i njegov sluga Bokčilo, upućeni od samog početka radnje; to su, zatim, »barižeo« i njegovi žbiri, koji izbezumljenog Maroja hapse i odvođe u tamnicu; tu su, dalje, Džanpijetro zlatar i Džanpafulo, »faktor od Olidžata«; i to je, najposle, ali važniji od svih, naš Sadi Žudio.

Na pozornicu Sadi ne izlazi mnogo puta; od pet činova *Dunda Maroja*, on je pred očima gledalaca samo u dva čina, u drugom i trećem, pa i tu tek povremeno. Ti njegovi izlasci na scenu skoro svaki put imaju duboko u puno opravdanje. U drugom činu on će kurtizani Lauri, vazda nezasitoj u kupovanju skupocenih nakita i dragulja, tek posle dugih snebivanja i pokušaja da to izvrda, ostaviti ogrlicu od bisera koja vredi sto pedeset dukata i za koju nije odmah primio i novce. Ali će se u najkraćem roku, već na početku trećega čina, pojaviti opet, da zakuca na Laurina vrata i da potraži Mara, koji treba da mu ostavljene bisere plati; nepromišljenog ljubavnika on će zatim vrebati, presretati iznenada i proganjati zahtevima, sve dok mu, uhativši najzad pogodan trenutak, ne iscedi i poslednje dukate. Tako on u čašu Marovog stradanja doliva još jednu gorku kap, pretposlednju; poslednju će uliti Marov otac, stari Maroje. S tim događajem Sadi je povezan takođe. Kada Maro i njegov prepredeni sluga Popiva smisle kombinaciju s unajmljivanjem magacina kod Sadija, kako bi se razbesnelom *Dundu Maroju* bacila prašina u oči, Jevrej će doći još jednom, ovoga puta da mu sinjora Laura, kao što je to red u poslovnom svetu, pred »fakturom« čuvene Olidžatijeve banke, pruži potrebne garancije za predloženu trgovačku transakciju. Međutim, najeksplozivniji prizor, u četvrtom činu, u kome stari Maroje, dočepavši se neočekivano ključeva Sadijevog magacina i robe koja je u njemu, na podvalu uzvraća podvalom i odistinski prisvaja ono što mu je prividno ponuđeno, i kada na to oprezni Sadi žurno trči u banku da naplati zajamčene tri hiljade dukata, Držić ne iznosi pred gledaoce; taj prizor se, kao i mnogo šta drugo u renesansnim dramama, odigrava izvan scene i o njemu samo pripovedaju njegovi očevici. Ali iz tih iskaza vidimo sasvim razgovetno kako se drže svi učesnici u prizoru, pa vidimo razume se i karakteristično držanje Sadijevo. Može se reći, međutim, da Sadijevo prisustvo nije ipak nužno, a ni dovoljno opravdano, u jednoj sceni komedije; to je, u isti mah, i jedini takav slučaj. Reč je o onoj inače prekrasnoj sceni kada Pomet, koji je prethodno sve vešto udesio i smislio da u kuću Sinjore Laure konačno uđe u trijumfu i da bude

dočekan oberučke, umesto svega toga, a zbog brzog i lukavog Popivinog protiv-udarca, naiđe na surovu porugu, grdnje i nemilosrdni podsmeh, koji se na njega srućuju s kurtizaninog balkona. Sadiju je pisac namenio da u tom času otpjeva jednu strofu podrugljive pesmice na račun Pometa — drugu će strofu otpjevati Petrunjela — a sve je to moglo, kako se čini, sasvim lepo da prođe i bez Jevrejina, koji tu deluje isto toliko neuverljivo koliko i suvišno.

Sadi je davnašnji i veoma dobri poznanik kurtizane Laure i njenoga Maru; oni su, sa svoje strane, njegove stalne i izdašne mušterije. To se lepo vidi iz prekornih reči sinjore Laure koje mu ona upućuje kada zapazi neprijatno nećkanje Sadijevo da joj na veresiju ostavi bisere koji su joj se tako dopali: »Forse che questo è la prime volta che abbiám comprato roba da voi?«²³ I doista, samo u toku ovog jednog dana, u koji se zbiva radnja komedije, Laura je od njega, osim biserne ogrlice, naručila naušnicu vrednu dve stotine škudi i »tri kurdjele od zlata, tri prsta široke, za pavijun«, a Maro je, kad namisli da se ocu prikaže u odeći trgovca, od njega unajmio »sajun« i ogrtač od proste i grube tkanine. Sadiju se rimska kurtizana obraća kao gospođa, ali s poštovanjem, i čak s dozom srdačnosti, naročito kada kod njega čini narudžbine; za nju je on Misser Sadi²⁴, a kaže mu i: Sadi mio²⁵, ili: Sadi, mio caro²⁶. Dubrovački vlasteličić Maro, na protiv, služben je i hladan, i Jevrejina oslovljava kratkim i odsečnim: Sadi. S upornim, do krajnosti nepoverljivim i prema dužnicima nasrtljivim Sadijem Laura je dugo strpljiva i odgovarajuće zaključke o njemu čini za sebe i nastojeći da je on ne čuje (O son fastidiosi sti Giudei)²⁷; tek na kraju, i samo jednom, nju će iz dobroga tona izvesti silno Sadijevo insistiranje da mu se plati, i ona će doviknuti Maru: »Soddisfatego in sua malora, poich'è tanto inportuno«²⁸. Opet za razliku od nje, mladi Dubrovčanin je neprikriveno i direktno grub, istina možda i stoga što je on, a ne Laura, meta neprekidnih Sadijevih potraživanja. Sadiju će on tresnuti pravo u lice: »Voi sete fastidioso, Sadi!«²⁹ Ne manje neljubazno, pokušaće da ga otkloni od sebe: »Sadi, ho una facenda di gran importanza, non mi dar fastidio ora!«³⁰ A kad Jevrejina ipak istraje u zahtevima, on će postati još uvredljiviji: »Sadi, non pensavo che voi fossi tanto fastidioso!«³¹ Izvanredno, i sa suverenim komediografskim majstorstvom, Držić je »zabeležio« Marova glasna razmišljanja i komične komentare o susretima sa Sadijem, za njega beskrajno neprijatnim i neželjenim, kad ga ovaj viđa da mu isplati dukate za Launinu ogrlicu; u tim razmišljanjima i komentarima Jevrejina je, naravno, uvek samo »vražiji Žudio«, ali u njima je još, s malo reči, a s mnogo duha, iscrtano sve, i Marov naprasiti karakter, i tragikomičnost njegovog položaja, i ceo taj smešni događaj, u svim njegovim fazama, od prolazne i nestvarne Marove nade da ga je izbegao (»Jedva se izeh od ovoga vražijega Žudjela«) i njegove uporne strepnje da se događaj ipak ne desi (»Ako oni vražiji Žudio izide, trijeba mu će bit kontat od ovizijeh dinara sto i peset

²³ »Možda je ovo prvi put da smo kupili robu od vas«.

²⁴ »Gospodine Sadi«.

²⁵ »Sadi moj«.

²⁶ »Sadi, dragi moj«.

²⁷ »O kako su dosadni ovi Jevreji«.

²⁸ »Isplatio je ga, davao da ga nosi, kad je toliko nasrtljiv«.

²⁹ »Vi ste dosadni, Sadi«.

³⁰ »Sadi, imam jedan vrlo važan posao, ne dosađuj mi sada«.

³¹ »Sadi, nisam mislio da ste toliko dosadni«.

škudi za perle«), do proklinjanja časa u koji se odigralo neminovno («Vrag uzeo čas i hip kad izide ovi Žudio! Izeše mi sto i peset dukata») i gorkog sećanja na sve to («Oni vražiji Žudio htje danas dinare u najveću moju potrjebu»)

A Sadi sam, kakav je po sebi i kako je ocrtan u ono nekoliko izlazaka na scenu? Kao trgovac, a usto i Jevrej, on je u renesansnoj komediografiji već unapred bio u mnogome određen i gledaocima od prve jasan; ni u *Dundu Maroju* nije mogao biti mnogo drukčiji. Preterano ponizan i snishodljiv u poslovnom saobraćaju s Laurom i Marom, on uslužno prihvata naloge koji mu se izdaju i pomirljivo prima uvrede koje mu se dobacuju. Kada mu Laura govori o jevrejskom tvrdičluku, zbog koga ne želi da u njegovim rukama ostavi ogrlicu koju je izabrala, jer bi je on mogao prodati drugome, ako dobije veću cenu (Conosco ben io la avarizia di voi altri Ziudel)³², njegov je odgovor sasvim prema očekivanju: «Siamo quel che voi la signoria vostra, e farò quel che piace a quella»³³. Mara koji ga na sve načine izbegava, koji susrete sa njim doživljuje kao muku i pokoru, — čega je on savršeno svestan — pozdravlja slatkim reči i s mnogo onovremene galantnosti: «Basio la man a vostra signoria, signor Marino»³⁴ ili: «Ben trovata la signoria vostra, Signor Marino!»³⁵. S Marovim zapovestima, koje se u suštini svode na odlaganje plaćanja do sledeće prigode, a možda i u nedogled, on se prividno saglašava: «Quel che piace a vostra signoria, signor Marino, Vi son servitore»³⁶. Ali se u stvari čvrsto i nepokolebivo odlučio da priliku ne ispušta iz ruku, svestan da jedino neprekidnim navaljivanjem, požurivanjima, traženjima i dosađivanjem može da do svojih novaca dođe. «Non bisogna dormirvi su questo fatto, bisogna sollicitar, infastidirgli e battere il fero mentre è caldo. Son cento e cinquanta scudi, non sono frasche!»³⁷ — zaključuje on za sebe, u jednom času, i ponavlja to isto u prvom sledećem času, kada opet ostaje sam: «Non bisogna esser pigro a questo fatto... Vò ascondermi drieto a questo canton per aspettar questo mio messia. Se non gli infastidisco, stenterò da aver il mio»³⁸. S tako žilavim protivnikom, razume se, Maro, ma koliko se pokazivao lukav i dosetljiv u nevolji, nije kadar da izađe na kraj i svi njegovi pokušaji osuđeni su na neuspeh. Sadiju je, osim toga, u potpunosti jasno s kakvom vrstom ljudi ima posla, i to još više pojačava njegovu upornost, veliku i inače kada se radi o novcu. Iz njegovih kratkih monologa, koje stigne da na brzinu iskaže kada na trenutak ostane sam na sceni, vidi se da on o svojim kupcima nema nikakvih iluzija («Sti giovani spendono alla cieca, se indebitano, inbrogliano e poi danno del sulzo») i da ih odlično poznaje («Costor a pigliar roba sono facili, a pagarla sono duri piu che 'l diamante») i da ih odlično poznaje («Costor a pigliar roba sono facili, a pagarla sono duri piu che 'l diamante») i da ih odlično poznaje. Ali sa njima, i takvima, on ne želi da kida, a kada je jednom, konačno, došao do svojih novaca — na trud koji je morao pri tom da uloži on gleda kao na nešto što je neizbežno u njegovom zanatu — pokušaće da zagladi neprijatnosti, da iz-

³² «Poznajem ja dobro vaš jevrejski tvrdičluk».

³³ «Ono smo što vaše gospodstvo hoće, a ja ću učiniti ono što se vama dopada».

³⁴ «Ljubim ruke vašem gospodstvu, gospodine Marine».

³⁵ «Dobro našao vaše gospodstvo».

³⁶ «Što je drago vašem gospodstvu, gospodine Marine. Sluga sam vam».

³⁷ «Tu ne treba spavati, treba požurivati, dosađivati im i tući gvožđe dok je vruće. To su sto pedeset škudi, nisu sitnice».

³⁸ «U ovoj stvari ne treba biti lenj... Sakriću se iza ovog ugla da sačekam ovog svog mestju. Ako mu ne dosađujem, s mukom ću doći do svoga».

³⁹ «Ti mladići troše slepo, zadužuju se, varaju, a posle beže».

⁴⁰ «Ovi lako uzimaju robu, a kad treba da je plate, tvrdi su no dijamant».

briše ili bar umanji efekat svoga nepoverenja i da se preporuči za u buduće: »Gran mercè alla signoria vostra! Se non avevo bisogna ora, non vi davo fastidio. Abbiateme per escusato. Un'altra volta serviteve della roba mia, con danari e senza, a ogni vostro piacer«⁴¹. A tada, u toj sledećoj prilici, on će se pokazati još nepoverljiviji, i pre no što uđe u posao tražiće čvrsta i sigurna jemstva, ne komplimente i prazna obećanja. »Darovao mu sam sto dukat da me serva za tri tisuće dukat svita, — žali se na njega Maro, sav besan, posle jednog neuspelog pokušaja — ma pas neće ikako neg da mu banak od Olidžata provedža tri tisuće dukata, na kom sinjora drži dukate«.

Od kuda Držiću Sadi žudio i kojim je putem on dospeo do njegove komedije? U suvremenoj italijanskoj komediji, koja je dubrovačkom piscu bila pred očima i za kojom je u mnogo čemu išao, lik Jevrejina nije odveć čest, ali ga ima ipak; Jevreji su u toj komediji trgovci, mešetari, lihvari. Nijedan od njih nije Držiću poslužio kao model i ugled⁴²; i ni jedan nije ovako celovit, slikovit i živ. Držić ga je morao raditi na osnovu nekih svojih posmatranja. Ta posmatranja on je bio u prilici da načini u Rimu, u kome je, kako verujemo, izvesno vreme boravio; ali još pre, i sigurnije, to su bila njegova dubrovačka iskustva, koja je on zatim slobodno preneo i primenio vajajući komediografski figuru rimskog žudjela za koga je izabrao ime Sadi.

IV

Hladni i oštri vetrovi Katoličke obnove, koji su se u Dubrovniku počeli osećati još od završetka Koncila u Trentu, prvih godina XVII stoleća postali su neobično snažni. Ojačana, učvršćena i obnovljena, crkva je gotovo na svim linijama u ofanzivi; renesansni oblici života, a s njima i književnost, umetnost i filozofija koji su takvom životu odgovarali, gotovo svuda su u odstupanju. U Dubrovnik pristizu borbeni i revni vojnici Družbe Jezusove, sa svojim vatrenim propovedima i misijama, s ledenom ozbiljnošću koju uspevaju da nametnu i s disciplinom koju umeju da zavedu. Vernicima nisu ostavljene široke mogućnosti izbora; oni su imali da se skruše i da prihvate stegu, da se pokorno javljaju na ispovesti i da smerno pristupaju pričešću, da ponovo postanu stado, u mesto da budu skupina izrazitih individualnosti.

Ne zaostajući za njima, dubrovački nadbiskup Fabio Tempestivo, Italijan iz Monte Falka i, naravno iuris utriusque doctor, ambiciozni prelat koga su neki Dubrovčani, bez sumnje zbog njegove strogosti i srditosti, prozvali Boborko Baršković⁴³, takoreći odmah po dolasku u Grad, saziva u Katedrali, 19. maja 1606. godine, dijecezanski sinod, koji donosi dugi niz dekreta, akata i konstitucija u

⁴¹ »Velika hvala vašem gospodstvu. Da mi sada nije bilo potrebno, ne bih vam dosađivao. Izvinite me. Drugom prilikom izvolte moju robu, platili ili ne, kako vam se sviđi.«

⁴² Franjo Švelec, *Komički teatar Marina Držića*, Zagreb, 1968, 214—215.

⁴³ Taj nadimak dubrovačkog nadbiskupa saopštava Saro Crijević (Seraphinus Cervia), govoreći o Tempestivu i njegovome vremenu u svojoj monumentalnoj, ali na žalost neštampanoj istoriji dubrovačke crkve (*Sacra Metropolis Ragusina*), koja se u autografu čuva u biblioteci Dominikanskog manastira u Dubrovniku. Nadimak je stvarno prevod nadbiskupovog imena (*faba* = bob, *Fabius* = Boborko) i prezimena (*tempestatas* = nevretime, baraška; *Tempestivus* = Baršković).

punom skladu s doktrinom formulisanom u Trentu.⁴⁴ Sve te odluke imale su za cilj da ne samo dubrovačku crkvu, već i skoro sav život u Dubrovniku organizuju po slovu i duhu iste doktrine. Pod udar su došli bukvalno svi, klerici i sveštenici, sledbenici i vernici, jeretici i šizmatici, lihvari, kurtizane, bludnici, sujeverni, vračare i vilenjaci. Jevreji nisu mogli izostati takođe.

U odeljku posvećenom njima (*De Judeis*) nadbiskup i njegov sinod pošli su od poznatih bula papa Pavla IV i Klementa VIII *contra Judeos*, zahtevajući njihovo doslovno i puno respektovanje i u Dubrovniku. Za dubrovačke Jevreje to je značilo ponovno podvrgavanje veoma strogom režimu života i rada. Po noći oni nisu mogli da izlaze iz Geta, ako nisu hteli da se izlože veoma teškim kaznama. Hrišćanima se zabranjivalo da se s Jevrejima zblizuju i družu, ili da stupaju sa njima u bilo kakve odnose, osim trgovačkih i poslovnih. Nikome nije bilo dopušteno da u jevrejskim kućama boravi, niti da ostane da prenoći u Getu. Hrišćanke su smele služiti kod Jevreja jedino ako su starije od četrdeset godina, ali i tada samo po danu. Osim toga, njima se nalagalo da nedeljom i praznikom obavezno prisustvuju misi i propovedima, i da svoje grehove ispovedaju često, o Uskrsu i još barem četiri puta na godinu, a razume se i kad god to njihov ispovednik bude želeo. Najzad, Jevrejima se uskraćivalo svako pravo da raspravljaju o hrišćanskoj veri i o dogmama bilo između sebe, bilo sa laicima iz redova hrišćana.

Nema nikakvih vesti po kojima bismo zaključivali koliko su dugo bile na snazi i u kojoj su meri poštovane stroge odluke dubrovačkog sinoda; ali ne može se ni pomišljati da su one donete uzalud i da su prošle bez dejstva. S njima je pohitao da uhvati korak i da ih svojim autoritetom i svojom reči podupre poznati filozof, a uz to još dubrovački patricije i ugledni i uticajni senator Nikola Vidov Gučetić.

Još od ranije on je u dubrovačkoj katedrali držao na italijanskom jeziku cikluse predavanja na čisto teološke teme. Nekada, u svojim mlađim godinama, pisao je i kod vrlo uglednih renesansnih štampara izdavao učene traktate i humanističke dijaloge o ljubavi i o lepoti prema učenju Platonovom, o republici i o meteoru prema Aristotelu, o upravljanju porodicom i o ekonomiji prema najvećim misliocima antike i modernih dana. Početkom stoleća, međutim, najznačajniji dubrovački filozof i član glasovitih akademija u Italiji, priklonio se struji novoga vremena i zaželeo da zablista, ali i da dejstvuje, »kao hrišćanski teolog« (come theologo christiano). Svima koji su hteli da dođu u katedralu da ga čuju on je od tada govorio stvari sasvim druge od onih o kojima je do tada razmišljao i pisao. Tako je tokom 1601. godine održao deset predavanja o četvrtoj knjizi biblijskih sentenci, što je bilo tek početak; nastavio je prve sedmice decembra iste te godine i sve do nedelje posle Uskrsa naredne godine u četrnaest novih susreta razlagao je svoju misao o prvoj glavi Jovanovog jevanđelja, a 1603. godine održao je punih dvanaest lekcija o petoj glavi Poslanice Rimljanima od Apostola Pavla. Mora da je ta njegova delatnost nailazila na veliko interesovanje i da je imala nekog uspeha, kada je on nastavljao iz godine u godinu. Teme koje su zatim došle na red kretale su se u istom krugu;

⁴⁴ Sve odluke dubrovačkog sinoda štampane su već naredne godine u posebnoj knjizi: *Monita, decreta, et constitutiones factae, et publicatae ab Illustrissimo Domino Fabio Tempestivo Dei et Apostolicae sedis gratia archiepiscopo regusino. In sua prima Dioecesana Synodo habita in Metropolitana eccl. Anno Dñi MDCVI. Die XIX Mensis Maii . . . , Perusiae, In Aedibus Petrutiorum, MDCVII.*

Dubrovčani su sada slušali, opet u nizovima uzastopnih predavanja, o raju prema drugoj glavi *Postanja*, o indulgencijama, o Marijinom devičkom porodu. Trebalo je da nešto čuju i o ekskomunikaciji, ali kako je dubrovačka vlada upravo bila bezobzirno smakla dva sveštenika sa Lastova, optužena za učešće u poznatoj buni, i jednoga bratra, okrivljenog za blud sa dumnama, namera se pokazala nezgodna a čas je ispao nesrećan, pa su mu knez i Malo vijeće naložili da već napisano predavanje ne održi.

Zaključcima sinoda dubrovačke crkve iz 1606. godine Gučetić je bio najbliži birajući temu o kamatama i lihvarstvu (de usuris), o kojoj je govorio u trinaest predavanja, i temu o Jevrejima (contra li Ebrei), koju je razvijao u tri lekcije. Za prvi od ta dva ciklusa ne znamo vreme kada je održan, i njegova tema mogla se slučajno uskladiti s odlukama crkvenih vlasti u Dubrovniku. *Le tre lettioni contra li Ebrei*, međutim, sigurno su iz 1606. godine, to jest upravo iz vremena u koje je održavan dubrovački sinod, pa je takva slučajnost dabome isključena.⁴⁵

Svoje tri lekcije »protiv Jevreja« Gučetić je u stvari posvetio nekim bitnim razlikama u verovanju između njih i hrišćana, onome dakle što je proglasio njihovim »neverovanjem« (incredulità) i što je nameravao da pobije. To međutim nikako nisu strasni i zapaljivi tekstovi, puni prezira i invektiva, koji seju mržnju i pozivaju na netrpeljivost i progone, kakvih je bilo već mnogo u polemičkoj katoličkoj književnosti. Dubrovački teolog i filozof namislio je da svoje lekcije izgovori pred samim Jevrejima, ako se oni udostoje da dođu da ga saslušaju, kao što je čvrsto verovao da će se dogoditi (se però per vostra humanità et cortesia vi degnarete à udirmi, come lo credo certamente che lo farete). Stoga ih je pisao u drugom licu, obraćajući se Jevrejima neposredno; govorio im je kao prijateljima i sabračli i stalno ih je oslovljavao rečima »moji ljubljene Jevreji« (miei diletti Ebrei) i »moja ljubljena braćo Jevreji« (miei diletti fratelli Ebrei). U svoju ljubav za njih njemu je osobito bilo stalo da ih uveri (perche io à tutti amo di cuore), ali nije propustio da im kaže i da duboko žali zbog njihovog neverovanja, kojim vređaju Boga i koje je njihov bič i njihova propast, i da će uvek za njih moliti Njegovo božije veličanstvo, ne bi li ih ono prosvetilo.

Seriju svojih govora Gučetić je započeo navodima i parafrazama iz prvog poglavlja *Knjige proroka Isaije*. To je ono čuveno mesto u kome se Bog na usta svog proroka gorko tuži na Jevreje što su se od njega odvrgli i što su uporni i postojani u svom neverovanju. »Vo poznaje gospodara svojega — citira odatle Gučetić — i magarac jasje gospodara svojega, a Izrailj ne poznaje, narod moj ne razumije«. Jevrejima koji su tako teško uvredili Boga, i koji ga vređaju još uvek, došle su i doći će zaslužene kazne, koje je s toliko rečitosti, ali i s toliko suro-

⁴⁵ Svi ovde pomenuti Gučetićevi spisi, neproučeni i neštampani, čuvaju se u dva golemo rukopisa, formata četvrtine, u Vatikanskoj biblioteci pod signaturom Urb. lat. 499 i Urb. lat. 500. Oba su rađena po nalogu piščevog sina, Vito Gučetića, i oba su 28. aprila 1611. posvećena i upućena vojvodi urbinskom Frančesku Mariji dela Revere, kako se to vidi iz njihovih potpuno identičnih natpisa: *Varie compositioni in Theologia del S.r Nic.º di Vito Gozzi, Gentil'huomo Raguseo Dottore in Theologia, et Filosofia et nell' Accademia degli Incensati di Perugia detto l'occulto; Dedicata da Vito suo fig. lo al Ser.mo S.r Francesco Maria Duca d'Urbino. l'anno 1611 il 28 d'Aprile*. U prvom od ta dva rukopisa dolaze: *Lettoni sopra il Quarto delle Sentenze, Lettoni quatordecim sopra il Capo primo dell'Euangello di san Giovanni i Lettoni sopra il Cap. V di Paolo Apostolo ad Romanos*, dok sadržaj drugog rukopisa čine: *Dieci lettioni del Paradiso Terrestre, Tredici lettioni de usuris, Due lettioni de indulgentiis, Una lettione della escomunicazione, Due lettioni de Partu Virginis i Tre lettioni contra li Ebrei*.

vosti, pobrojao Isaija u svojoj knjizi. U istom smislu Gučetić svoje govore i zaključuje: rasap koji ih je snašao Jevrejima je Bog poslao, da ih kazni zbog tolikog njihovog neverovanja. »Ja drugo neću reći — glase poslednje njegove reči — do da ću iz ljubavi prema vašem spasu vazda moliti Boga Savaota da vam prosvetli razum i omekša srce, i da učini da za svoga mesiju prigrлите Isusa Nazarjanina Raspetoga, koji je da bi zadovoljio oca svoga večitoga radi našeg spasa dopustio da ga vi Jevreji razapnete, i kome su se priklonili toliki i toliki najmoćniji kraljevi i carevi sveta. I neka vas Bog sačuva kao primer onih koji su tvrdokorni«.

Tri su osnovna i najkrupnija neslaganja u verovanju između Jevreja i hrišćana, koja je, od tolikih drugih, izabrao Gučetić da prikaže i osvetli sa svoje strane, kao hrišćanski teolog; svakome je od njih posvetio po jedno posebno predavanje. U prvome Dubrovčanin dokazuje da je Bog trojstvo u osobama a jedinstvo u suštini, i da verovanje u njega ne znači verovanje u trojicu bogova, kako Jevreji zlonamerno pripisuju hrišćanima, već verovanje, kao i ono u Jevreja, u Boga koji je »veliki, jedini i sam Adonaj«. Drugim predavanjem hoće da pokaže da je mesija koga su zakoni obećali imao da bude Bog i sin božiji, ravan Bogu, ali da je i čovek istovremeno, jer je ljudski lik morao uzeti na sebe da bi ga videli ljudi koje je došao da spase. Najznačajnija je istina trećeg Gučetićeovog predavanja, a ona se sastoji u tome da je mesija koji je obećan zakonima došao svetu pre hiljadu šest stotina i šest godina i da je to Isus Hristos Nazarjanin a da mesija koga Jevreji iščekuju neće doći nikada, i da je njihovo čekanje uzaludno.

Sve svoje tvrdnje i celokupno svoje dokazivanje Gučetić nastoji da zasnuje na tekstovima koji su i za Jevreje zadržali puni autoritet. A to su Sveto pismo, proroci i oni jevrejski rabini koji su živeli pre no što je Isus sišao među ljude, i na koje, prema tome, hrišćani, ni Isus sam, nisu mogli uticati. Karakteristično je, u tom pogledu, jedno mesto gde Gučetić ističe da namerno ostavlja po strani antičke filozofe, s Platonom i Merkurijem Trismegistrom, Proklom, Plotinom, Jamblikom, sve platoničare, koji su, vođeni samom prirodom, došli do saznanja da je reč božja bog ili sin božji, jedini i sam, »kao što još mi hrišćani držimo«.

Teško je nagađati o tome da li su se Jevreji uopšte odazvali Gučetićeovom pozivu i da li su, i u kom broju, došli do njegova predavanja. Ono o čemu sumnje nema tiče se eventualnog ishoda tih predavanja: saslušavši ih učtivo, Jevreji su se zatim razišli, noseći u sebi iste one misli, i isto onakvo verovanje, s kojima su i došli. U stvarima religije teološka i filozofska predavanja, čak i daleko veštija, smišljenija i razlošnija od ovih, ne mogu postići bog zna šta; Gučetić koji je uz to imao slušaoce očvršle već vekovima u svom nepokolebivom verovanju, to je sigurno veoma dobro znao. Njegov je pokušaj stoga zanimljiv jedino kulturnoistorijski i biografski; društveni njegov odjek ostao je međutim nikakav.

V

Posle Marina Držića i njegovih komedija dubrovačka književnost na narodnom jeziku kao da je zaboravila Jevreje; iz nje su oni u potpunosti odsutni čitavih sto godina. Tek dubrovačka komediografija druge polovine XVII veka setiće ih se ponovo, i dovešće ih na scenu i pred oči publike. Što su stvari tako tekle, izgleda

Maschere da Ebrei — karnevalske maske kojima su ismejivali Jevreje u Veneciji (po G. Franku)

Viktor Starčić kao Sadi žudio u komediji Marina Držića *Dundo Maroje* na sceni Jugoslovenskog dramskog pozorišta u Beogradu.

(Zahvaljujemo Muzeju pozorišne umetnosti u Beogradu što nam je ustupio ove dve fotografije)

sasvim prirodno. Prvih decenija barokne epohe književnost u Dubrovniku zaokupljena je velikim temama duhovne i moralne konverzije ili još krupnijim temama slobode i nacionalnog oslobođenja. Ako se nije bavila njima, nezadovoljna ili užasnutu stvarnošću bežala je u ljubavne i poetske sanjarije, u dosetljivu i ljupku igru i u šareni, spektakularni i začuđujuće nestvarni teatar koji se zabavlja ilustrujući uzbuđljive mitske ili pseudoistorijske priče. Kada se, međutim, pedesetih godina toga stoleća, opet okrenula životu, komedija je u njoj iznova došla do reči i postala njen ako ne najbolji, a ono sigurno najsvežiji rod. Zasnovana na uverenju, koje je tada opšte usvojeni teorijski propis, da su izvori komike obična zbivanja i istorije običnih ljudi, ona je za svoje protagoniste uzela sitan, svakodnevn i svet, smešnu vlastelu, neposlušne sinove, trgovce, vojnike, krčmare, sluge, astrologe, doktore, pomorce, seljake. Među njima, na sceni, morali su se naći i Jevreji, kao što su se među njima oni nalazili i u životu.

Smeh ove komedije manje je diskretan i manje dosetljiv od smeha koji je pratio Držičeve predstave; on je vrlo često grub, brutalan, gromoglasan i sirov; on ne beži od toga da ljude i stvari izobličava i deformiše, niti zazire od toga da ih slika u jarkim bojama i naziva pravim imenima. Mnogo je opscenosti i vulgarnosti u njemu, baš kao što je njih, uostalom, mnogo bilo i u stvarnosti. To je smeh baroknog čoveka, jednom reči.

Ne ulepšavajući život i unoseći ga, često, bez ikakve umetničke dorade i stvaralački neoplemenjenog, u odvaljenim i neizglačanim komadima, ona je gdekad među fiktivne likove i depersonalizovane maske uplitala i lica iz stvarnog života, pod njihovim pravim imenima i sa njihovim istinskim odlikama. Pojava takvih lica na sceni, i njihovo lako i opšte prepoznavanje predstavljali su onaj efekat iznenađenja i šoka, za kojima su tako neutoljivo čeznuli barokni umetnici; to iznenađenje i taj šok bili su uvod u eksplozije smeha.

Poneki put to je bilo sasvim bezbolno i ovakvo postupanje nije izazivalo nikakve nesporazume. U ovim recima već spomenuti rabin, teološki pisac i dubrovački trgovac Aron Koen sigurno nije morao biti mnogo ojađen saznanjem da ga je Merdohain Žudio, jedna od ličnosti komedije *Jerko Škripalo*, spomenuo pod punim imenom i prezimenom u tekstu izgovorenom na sceni; to spominjanje («... a molio me Aron Koen da mu kupim 30—40 vidar vina») nije za njega bilo sramotno i nije u sebi nosilo nameru izrugivanja. Kasnijoj književnoj istoriji ono je bilo čak i korisno: blagodareći njemu, ona je gotovo sa sigurnošću ustanovila da komedija u kojoj je taj pomen načinjen nije mogla biti prikazana posle marta 1656. godine kada je Koen umro⁴⁶. A da je u vreme kada je na pozornici spomenut učeni rabin bio u životu stvar je izvan svake sumnje: ovu komediografiju zanimali su samo živi ljudi; s mrtvima se ona nije šalila.

Sve realne ličnosti iz dubrovačkog života koje su imale tu retku čast da ih onovremene komedije pomenu ili prikažu nisu bile Koenove sreće i nisu uvek imale mnogo razloga da se vesele zbog načina na koji su naslikane. Tada su nastajali incidenti, ponekad ne baš bezazleni, i oštri sukobi, i sudski procesi. Da to spreče i da održe mir među svojim podanicima, do koga im je bilo ipak ponajviše stalo, u stvar su se ponekad mešale i same dubrovačke vlasti. One su, što

⁴⁶ Miroslav Pantić, *Nekoliko beležaka uz staru dubrovačku komediju Jerko Škripalo*, Anali Historijskog Instituta JAZU u Dubrovniku, IV—V, Dubrovnik, 1956, 396.

je bilo u potpunosti i razumljivo, takve komediografske postupke energično zabranjivale. Tako je Malo vijeće 16. februara 1667. godine donelo odluku da jednoj glumačkoj družini sastavljenoj od mlade dubrovačke vlastele, među kojima su bili Gavdže Lukov Sorkočević, Božo Pavov Saraka, Dživo Marinov Gundulić i pesnik Frano Simov Getaldić, naloži da u komediji što su je nameravali sutradan izvesti pred kneževim dvorom (in scena ante Palatium) »ne pominju nijednu od sada živih osoba, ni muškarca, ni ženu, ni iz redova hrišćana, ni Jevreje«. Za ograšenje, ako ga bude, bila je predviđena kazna od mesec dana strogog zatvora i to je odmah i saopšteno zainteresovanim izvođačima⁴⁷.

Ali ni zabrane vlasti nisu bile svemoćne. Nešto stoga što su s godinama zaboravljane — ne treba smetnuti s uma da je ova komediografska aktivnost trajala skoro punih pet decenija! — a nešto i stoga što su u promenjenim vremenima važile druge norme, stvarne ličnosti nisu iz ovih komedija nikako iščezavale. Može se pretpostaviti, šta više, da je njih bilo i u većoj meri no što mi sada možemo i naslutiti. Ondašnji gledaoci sigurno su lako raspoznavali svoje sugrađane iza promenjenih imena, nadimaka ili postupaka, po aluzijama ili karakterističnom postupanju, dok mi, ne znajući taj odavno prošli život i minule ljude, više to nismo u stanju i za nas su tu sve sama indiferentna imena i nadimci, i opšteljudski postupci. Sasvim je izvesno da isto važi i pri našim današnjim susretima sa Sabatima, Natanima, Salamunima, Abramima i ostalim Jevrejima spomenutim ili oživljenim u pojedinim likovima tih komedija.

Poneki od njih imaju onu ulogu i rade one poslove koja je Jevrejima pripala i kojima se oni uistinu bave u Dubrovniku, i u krajnjoj liniji ne ispadaju nesimpatični, čak i kada je inače dosta primetno preterivanje radi postizanja komike. Takav je, na primer, slučaj Sabata Žudjela iz komedije *Džono Funkjelica*, prikazane, kao što je utvrđeno, o pokladama 1676. godine⁴⁸. Smešni starac, vlastelin i trgovac Jerko Kloka odlazi u jednom času od kuće i uz mnoga uputstva i naređenja koja brižno izdaje svome »djetiću« Kusalu domeće i ovo obaveštenje: »A ja ću poč u toliko do Ploča za govorit s Sabatom Žudjelom je li mi škodžao⁴⁹ oni čenz⁵⁰ što sam mu dō po njegove ruke vrhu onijeh zaklada od kositera a ragion di venticinque per cento«⁵¹. Po povratku otuda, Jerko gotovo ne može da nahvali Sabata i njegovu pouzdanost i tačnost u poslovanju: »A, a, a, nijesam se nadao da Sabato onako pronto⁵² od onijeh zaklada što su bili po njegove ruke u mene založeni da me će con puntualita⁵³ ovako platit, e senza prorogha, a dirvi il vero, è buon Ebreo«⁵⁴. Jasno se oseća da su ovde sve žaoke podsmeha usmerene ka samom Jerku, koji svoje novce daje pod strahovit interes od dvadeset pet posto, što se onda držalo, i nazi-

⁴⁷ Historijski arhiv u Dubrovniku (od sada: HAD) *Consillium minus* 82 (1664—1667), 233: Die XVI februarij 1667. Captum fuit de imponendo omnibus ex sodalitate nobillium qui debent crastina die in scena ante Palatium representare comediam ne nominent aliquam personam ad praesens viventem neque masculinam neque femininam nec christianam nec haebream sub poena contrafacienti standi per unum mensem continuum in carcere clausis janulis et hoc per sententiam. Et statim notificata ser Gauge Lucae de Sorgo, ser Natal Pauli de Saraca, ser Joanni Marini de Gondola et ser Francisco Simonis de Ghetaldis personaliter audientibus et impositum hsdem ut notificent idem omnibus aliis sodalibus.

⁴⁸ Franjo Fancev, *Četiri dubrovačke komedije iz kraja 17. stoljeća*. Grada za povijest književnosti hrvatske, VII, Zagreb, 1932, 163.

⁴⁹ Naplatio.

⁵⁰ Interes, kamata, dobit.

⁵¹ Na račun dvadeset pet posto.

⁵² Brzo.

⁵³ Tačno.

⁵⁴ Bez odlaganja, pravo da vam kažem, dobar je Jevrej in.

valo, »žudioskom kamatom«. Na gotovo identičan način predstavljen je i Jakobik Žudio u komediji *Starac Klimoje*, koja je približno iz vremena iz koga je i *Džono Funkjelica*. Nepoznati pisac želeo bi da se podsmehne i na njegov račun, ali u suštini daleko je teže ismejao Jakobikovog trgovačkog partnera Starca Klimoja. »Davalo mi je srce — govori ovaj smešni starac, otkrivajući svoje poslove, ali i ponešto od svoje duše — kad sam izišo jutros iz kuće, da ću zaludu iziti, i zato sam zle volje izišo, nisam ti vidio onoga Jakobika koji ti mi s mojijem dinarom na žudioski način trguje. Veramente⁵⁵, industioz je ⁵⁶ i galanat⁵⁷ Žudio, grijeh je da ja nijesam on, a on ja. Žudim ga vidjeti da ga pitam je li mi vidio onega Žudjelića koji mi ima platit one mille e quattroceto⁵⁸ reali ovega mjeseca, er ako ne uzmože, tanto meglio, per farli piacere per non dichiararlo fallito, in doppio ću ga čenso staviti⁵⁹.

Ni jedan ni drugi od ove dvojice »Žudjela«, ni Sabat, ni Jakobik, ne pojavljuju se na sceni; njih samo spominju druge ličnosti, junaci komedija *Džono Funkjelica* i *Starac Klimoje*. Sasvim je drukčiji slučaj Natana Žudjela u komediji *Pijero Muzuvijer*. On se umešao među ličnosti komedije, doduše sasvim epizodno, pošto dolazi samo u tri kratke pojave (»šene«), drugoj u drugom, i petoj i šestoj u trećem činu (»atu«). Ali i s njim, i s tim pojavama, ova komedija, kojoj takođe ne znamo autora, a nepoznato nam je ostalo i kada je baš izišla pred gledaoce, donela je stvarne i vrlo živopisne sličice sa dubrovačkih ulica. Natan je ambulantan trgovac, torbar, koji hoda gradom izvikujući i nudeći robu, koja čak nije njegova, nego je on prodaje za drugoga; tu robu predstavljaju fine i tražene sitnice, »galantarije« kao što su: »redice« (bordura za haljine), »kambraj« (fina tkanina), holandski velovi, naprsci i »igle demiskine«, »kordunići« (pantljike), češljevi, četke za kosu, »očale«, »gostanice za rusatu vodu« (stakleni sudovi za ružinu vodu) i »čerše« (belila). Za svoju nevolju, on se nameri na škrtog starca Sima Štipavca, baš kad se ovaj, u pratnji i uz podršku sluga Trijeskala, sprema da pod zaštitom noći krišom ode u kuću Lucije, žene »pećnika« Frana Lopiže. Da omekša srce te lepotice, i da je »zamiti« ako bi ona »htjela vikat«, Simo kupuje kod Natana mnogo šta od tih njegovih »galanterija«, ali ne plaća odmah, tobož nemajući vremena toga časa za svođenje računa. Kada pak narednoga dana Jevrejin zakuca na vrata njegovoga doma, tražeći novce za prodatu robu, Simo prvo pokušava da ga obmane i vrati praznih šaka, govoreći, sam za sebe, da nije kod kuće. Ali kako to izvodi nespretno, Jevrejin odmah prozre da je vučen za nos i zahteva svoje. Umesto da barem tada plati, kao što je red, Simo Štipavac sa prozora zasipa uvredama, pretnjama i psovka nedužnog Natana: »Perfido Ebreo, razza incredula, kanaglissimo!⁶⁰ Jesam li ti reko da me nije doma? Cazzo, che animo!⁶¹ Vidiš, ako sad ne otideš otele, navjesiću ti mortar⁶² na tu grintavu⁶³ glavu!« Natanovi protesti, razume se, unapred su osu-

⁵⁵ Doista, uistinu.

⁵⁶ Vredan, umešan, okretan.

⁵⁷ Uslužan, uljudan, uglađen.

⁵⁸ Hiljadu i četiri stotine.

⁵⁹ U toliko bolje; da mu učinim zadovoljstvo da ga ne oglasim bankrotom, staviću ga pod dvostruki interes.

⁶⁰ Perfidni Jevrejine, neverna raso, nitkovčino.

⁶¹ K... kakva smelost!

⁶² Avan, tučak.

⁶³ Krastavu.

đeni na uzaludnost («Non mi voglio mover da qua⁶⁴, gosparo; da' mi moje! Dove siamo⁶⁵, da me ovako grabiš?»), i pred novim pretnjama on odlazi, uplašen da mu Simo, koji je uticajan čovek, ne priredi dalje i veće nevolje («Ovo je čovjeko di gran grido,⁶⁶ ne smijem se na njega tužit, da mi ne čini dat bata, nego aspettar melior tempo⁶⁷, jeda se spomene kadgod me platit»). U ovo nekoliko poteza Natan je sigurno ocrtao onakvim kakvim su ga Dubrovčani videli, ali svakako i s ponekom stvarnom ortom pojedinih dubrovačkih Jevreja: uslužan kada trguje, uporan kada traži naplatu veresije, plašljiv kada mu se preti, popustljiv kada se nađe pred bezobzirnom silom; njegov neobični jezik, sačinjen od nizova italijanskih reči i iznakaženih, rdavo izgovorenih i nepravilno složenih dubrovačkih rečenica («kako sam razumjelo», «Natano, tvoje sluga», «da biste mi poslalo ono bagatelo»), takođe je jedna od verno prenetih njihovih odlika, koje će se zatim preuveličane i karikirane stalno održavati pri karakterizaciji likova Jevreja u dubrovačkim komedijama.

Povremeni talasi antisemitizma, koji su se podizali i u Dubrovniku, mada obično nisu bivali previše žestoki, a nisu dugo ni trajali, dobijali su svoje odjeke i u komedijama. Razume se, ne u svim komedijama, i ne u svim podjednako. Već po tome, kao i po mnogim drugim razlikama u njima — u pogledima na život i svet, u načinu na koji se postiže smeh, pa i u književnoj vrednosti — moralo bi se zaključiti da sve te komedije nisu bile tvorevine jednoga i istog pisca, kako se to ponekad o njima misli i sudi.

Ali kada je reč o protivjevrejskim raspoloženjima u dubrovačkim komedijama XVII veka, treba još nešto držati na umu. U njima nije sve zavisilo od samih pisaca; ponešto su sa svoje strane dodavali ili određivali njihovi glumci, i to ne jedino u scenskoj realizaciji, već i u sadržini i u karakteru drame. Jer iako su sve one imale napisan, pa na taj način i fiksiran, osnovni tekst, pojedine scene u njima ostajale su gdekad neispisane i pisci su ih prepuštali nevezanoj i slobodnoj inspiraciji izvođača. Većinom svojih odlika, naime, to je bila još uvek eruditna komedija; ali neka njena svojstva, a mestimična improvizacija u prvom redu, direktno su je vezivale za onda silno omiljenu i modernu komediju dell'arte.

Grubo izrugivanje s upadljivom protivjevrejskom notom javlja se već pri prvim koracima dubrovačke barokne komediografije; ima ga u obilju u komediji *Jerko Skripalo*, koja je, kako držimo, najraniji plod te komediografije. Među njenim ličnostima obreo se nekako i Žudio Merdohain, sitni trgovac i, naravno, lihvar, koji je u Dubrovnik došao odnekud, privučen mogućnošću zarade. Samim izborom njegovog imena pisac je načinio providnu i opaku igru rečima. Merdohaina je on doveo u Šumet, na berbu («jematvu»), posle jednog vašara («fijere») u Rijeci Dubrovačkoj, na kome je prodavao svoju robu. I u Šumetu će Merdohain nastojati da učini «koje, qualche korisno», pa će Maru, «razmetnome» sinu vlastelina Jerka Škripala, dati dukate koji su ovome silno potrebni posle zamašnog gubitka na kocki, i u zamenu za vino, koje će Maro ukrasti iz očevog podruma. Ali će pored toga

⁶⁴ Neću se maći odavde.

⁶⁵ Gde smo.

⁶⁶ Na velikom glasu.

⁶⁷ Čekati bolja vremena.

pokušati da bude i ljubavnik i udvaraće se smešno i neprilično Kati Jagodi, čije bi srce valjalo da smekšaju ne samo njegove nežne i ljubavne reči, već i novci koje joj zajmi i sitnice koje joj daruje. Prividno ljubazna i popustljiva, ona ga zavarava obećanjima koja i ne pomišlja da održi i slatkim rečima koje su, u suštini, bezdušno podsmevanje: »Da znaš kako ja tebe dobro hoću, moj dragi Žudjeliću, u dušicu bi me stavio! Ljepahan ti ve mi si: nuti mu prorezane riličice, nuti mu pomurokijeh očica; je li grijeh da mijesi krstjanin? Ništa ti drugo ne manjka do dobra čovjeka nego to«. Još gore po njega, ona je u tajnom dosluhu s Marovim slugom Prhunom. Ovaj udesi da Merdohaina, upravo u času kada se sastao s Katom, iznenadi Jerko Škripalo, od koga on pakleno strahuje; dalje sve teče po uobičajenim prosedeima improvizovane komedije. Tobaž da Merdohaina zaštititi od Jerkovog gneva, a u stvari da ga uvali u još veću nevolju, Prhun ga tada sklanja u nekakvu bačvu. Ne znajući za to, Jerko, naređuje da se bačva napuni vodom, kako bi nabrekla, i kada Jevrej in iz nje počne da jauče, razbesneli Jerko zapoveda da ga odatle izvuku silom »za glavu i za roge« i obasipa ga uvredama i pretnjama, zahtevajući da kaže kako se i zašto našao u bačvi: »Confessa, perfido Ebreo⁶⁸, što si došo ovdje? Imam ti per forza di bastonate⁶⁹ činit da pripovijedaš le vostre forfantanie⁷⁰. Poďte mi dovedite rondu⁷¹ da ga odvuku u tamnicu i da ti stave četresta litara gvozdja na noge, a paka alla tortura⁷² da pripovijedaš što si ovdje došo, assasino Israelita, hahano merdoso, ladro trincato⁷³. Jerkov bes je još neobuzdaniji kada od Vilenice sazna za Merdohainove ljubavničke namere u odnosu na Katu Jagodu: »Orsu,⁷⁴ kad je tako, vucite ga, jarca nekrštena Samaritana, u obor među prace, i nabíte mu bokaglijje od mazke na noge da ne uteče, dokle ne dođe ronda da ga povede u tamnicu, činiću ga užec u pakljenoj bačvi«. Uzaludna su očajnička zapomaganja i pravdanja Merdohainova, koja su, sigurno, u publici mogla izazvati samo još više zluradog smeha na njegov račun: »Eccellentissimo signore⁷⁵, klečim ti na koljena, ne učini te sramote sinagozi. Ja nijesam kriv od ovega ništa, sve ti lažu! Što će nijeti scribi, rabini e sacerdoti e il nostro Rab &⁷⁶. Iz obora, u kome je zatočen, Merdohain će na kraju drame uspeti da se oslobodi tek kad ponudi »kartu bjanku«, kojom se obavezuje da isplati onoliko cekina koliko Jerko Škripalo to bude hteo da upiše.

Kakve su sve te protivjevrejske podsmevke mogle da budu i dokle su one mogle da iđu još lepše pokazuje istorija oko komedije *Sin vjerenik jedne matere* iz 1683. godine⁷⁷. Ono što je u njoj izvedeno došlo je na scenu neposredno iz života; ono što se posle događalo u životu nastavilo je, na svoj način, i upot-

⁶⁸ Priznaj, verolomni Jevrejine.

⁶⁹ Silom batina.

⁷⁰ Vaše lopovluke.

⁷¹ Stražu.

⁷² Na torturi t. j. na mukama.

⁷³ Razbojniče. Jevrejine, g . . . l prepredena lopužo.

⁷⁴ Dobro.

⁷⁵ Presvetlja gospodina.

⁷⁶ Književnici, rabini i sveštenici i naši rabi (znakom & u tekstu komedije obeležavana je improvizacija), i tu su glumci mogli da po volji dodaju ime nekog rabina ili šta drugo.

⁷⁷ Ta je komedija sačuvana u jednom rukopisu s kraja XVII veka, koji su pisale barem četiri ruke (jedna je, po svemu sudeći, ruka pesnika Ignjata Đurđevića), a nalazi se pod sign. R.3264 Nacionalne i sveučilišne biblioteke u Zagrebu. O njoj vid. M. Pantić, »*Sin vjerenik jedne matere*«, *dubrovačka komedija iz XVII veka*, Anali Historijskog Instituta JAZU u Dubrovniku, II, 1935, 209—216.

punilo mnogim novim pojedinostima zbivanja započeta na sceni.

U toj komediji prilično zapletene, no ne mnogo uverljive, a ni vešto smišljene intrige, nastupa, uz brojne druge ličnosti, i smešni, ostariji i podosta luc-kasti sluga Kola Puljiz. Zaželevši da se oženi jednom goropadnom i ne više mladom dojiljom (»babom«), po imenu Knila, a nemajući ni prebijene pare, dao se navesti na tanak led. Njegov »prijatelj«, a sada i »kum vjenčani« Prconja, sluga kao i on, ali od njega daleko prepredeniji, nagovara ga da u Getu, kod Jevreja založi svoj prsten. U stvari, Prconja je smislio plan da se tog Kolinog prstena domogne na prevaru. On odlazi na kapiju Geta i Abram u Žudjelu predstavlja da njegov prijatelj hoće da se »požudjeli«, ali traži za to dvadeset dukata, koliko, inače, Kola očekuje da dobije kao zalog za svoj prsten. Što je najinteresantnije, cela ta neobična pogodba između Prconje i Abrama, koji u početku predlog shvata kao »burlu«, odigrava se pred samim Kolom, ali on ništa od svega ne shvata i čak, povremeno, potvrđuje ono što ga pitaju, a da se nimalo ne ukopčava u stvari. Pa i kada se Abram direktno pred njim raspituje: »Hoće li se dat obrezat kako la nostra legge⁷⁸ zapovijeda?« on i dalje ostaje u svom tupavom nerazumevanju i čak je pun hvale za Jevrejinovu predusretljivost: »Me dicevan che gl'Ebrei era kanaglia infame, e io trovo lu contrario: chisso Meser Abram mo fa lu servizio co solo pigno senza altro interesse, che huomo da be«⁷⁹.

Kada Abram siđe na ulicu, i kada ubrzo zatim, na njegovo dozivanje dođu i ostali »Žudjeli« nastaje tu, pred svima, bizarna scena Kolinog »obrezivanja«. Ona se sastoji od dveju ceremonija, koje traže jevrejski zakoni, i kojima se Kola jedno vreme nesvesno podvrgava, zainteresovan samo za novac koji očekuje. Ali kada ih konačno shvati, on se odupre svom snagom i zaurla koliko ga grlo nosi, pa se tako u opštoj konfuziji završi drugi čin komedije. Scena je u celini slikovita, a kako je komedija do sada ostala neštampana, nije bez interesa navesti barem njen završni deo, u kome je prikazan, i naravno, karikiran, jevrejski obred.

ABRAM: (...) Vajas à portar todos los libros del Talmud per il Barucabà (Ovdì iznose libro, kanta prvo Abram, a pak svi Žudjeli).

KOLA: O bella cosa, che passatiempo se piglian sti Hebrei con Menechim. Miser Abram, quanto haurò i mia dinari?

ABRAM: Tra un poco, figlio. Vas à portar los instrumentos per il barucaba del Talorim.

KOLA: E tante cerimonie si vogliono per i 20 ducati.

ABRAM: Così comanda la nostra legge, e comandan i nostri Rabini. Come ha nome?

KOLA: Kola, allo comano suo. Ma li 20 ducati?

ABRAM: Datemi il bacile.

KOLA: Contarò in terra senza il bacile.

ABRAM: Signor, no, ne valja; sedete un poco.

KOLA: O diavolo, si voi sedar per haver i 20 ducati.

ABRAM: Dimi, znaš u našem zakonu cosa comanda la nostra legge.

KOLA: Signor, no, ma quando la sbrigarete.

ABRAM: Sappi, bisogna tagliar un poco di preputio per sotterarlo à Salonichio.

⁷⁸ Naš zakon.

⁷⁹ »Govorili su mi da su Jevreji zloglasni ološ, a ja nalazim suprotno: ovaj gospodin Abram čini mi uslugu uz sam zalog bez drugog interesa, kakav dobar čovek«.

KOLA: Io non intendo ne di solichio, ne solonachio, ne putio e riputio.
 ABRAM: Bisogna tagliar un poco di pello lina del repino.
 KOLA: Io non saccio dame i 20 ducati, e va in buon hora.
 ABRAM: Un poco di membrana, di pellicina del membro.
 KOLA: Mi farebbe diventar matto. Dame i 20 ducati, e non voglio saper altro.
 ABRAM: Juda, dame los coltelos.
 KOLA: A che facire?
 ABRAM: Non dubitate, sta saldo, non vi dolerà.
 KOLA: A canaglia, bechi cornuti! Così si tratta?! Voler mi tagliar?! Datemi l'anello, ladri, assassini!⁸⁰

Kolino stradanje ovde se okončava; Abramovo, međutim, tek počinje. Tokom trećega čina on je pred očima gledalaca u nekoliko scena, i jedva da se može reći u kojoj od njih prolazi gore i s više muka. U jednoj, ugledni i moćni gospodar Andro surovo mu preti, verujući otpužbama da je Jevrejin ukrao prsten Kole Puljiza i čini to rečima i na način kojim je to prethodno, u komediji *Jerko Škripalo*, dubrovački vlastelin pretio Merdohainu Žudelu («Osmučate ga, psa nekrštena Samaritana, u stranj k onoj maski, neka stoji, i stavite mu bukagije od konja na noge, da ne bi utekao dokle ga činim odvestit u tamnicu!»); opet kao u *Jerku Škripalu*, Abramova pravdanja i njegovi razlozi ne vrede ništa («Me maraviglio,⁸¹ ja nijesam vidio ni prstena, ni ništa; questo se voleva far Žudio e voleva venti ducati!⁸²»), njegove molbe vrede isto toliko («Eccellentissimo signor,⁸³ klečim ti na koljena, ne učini te sramote sinagozi»). U daljim scenama, Prconja, tobož da ga izvuče i spase iz podruma u koji je bačen, stavlja ga u neku vreću, a onda moli Kolu da tu vreću, za koju mu veli da je puna boba, iznese iz podruma. Ostavljen zatim u vreći, Jevrejin jadikuje i zapomaže, i time užasno plaši praznovernu Krilu, a posle nje i Doktora, koji veruju da su unutra nemani. Otkriven, on je ponovo i s još gorim pretnjama, bačen u svoj zatvor, da se otuda izbavi tek na kraju komedije i pošto je gosparu Andru poslao »kartu bjanku«, da ga ovaj »oblega« kako i koliko uzželi. Većina tih scena, kao što se lako da videti, poklapa se, najčešće i doslovno, s identičnim scenama u komediji *Jerko Škripalo*; očigledno je, i sumnje ne može biti, da je tekst te komedije veoma dobro pamtio autor komedije *Sin vjerenik jedne matere* i da ga je ne samo podržavao, već ga je, na mestima gde mu se to dopadalo, jednostavno i bez zavora prisvajao.

Velika scena obrezivanja, koju je taj autor u svoju komediju uneo, za naše razlaganje ostaje ipak od prvenstvenog značaja; ona privlači pažnju najviše, i privlači je sa više strana. Pre svega ta scena je zanimljiva svojom realističnošću, koja je u njoj ostala i pored sve težnje za persiflažom i karikaturoom. Dubrovački pisac je ovaj jevrejski obred nekad video, i preneo je zatim u tekst svoje drame pojedine njegove momente; može se reći, šta više, da se izvesni opisi toga čina, koje nailazimo u arhivskim dokumentima, u znatnoj meri poklapaju s njego-

⁸⁰ Kao što se vidi, u ovoj sceni, koja sva protiče na italijanskom jeziku (Kola govori svojim napolitanskim dijalektom a u govoru dubrovačkih Jevreja ima španskih primesa), Jevreji svoj obred izvode po propisu: iznose Talmud, donose potrebne instrumente (noževе, posudu) pevaju svoje molitve i postavljaju Kolu da sedne da bi izveli svečani čin kako nalažu zakoni. Nestrpljivi Kola, koji svim tim ceremonijama ne vidi smisla ni potrebe, stalno zahteva dvadeset dukata ili pojedine gestove i reči Abrama i ostalih Jevreja propraća besmislicama i neprikladnim reakcijama, koje su, svakako, još više uvećavale veselost gledalaca.

⁸¹ Čudim se.

⁸² Ovaj se hteo učiniti Jevrejinom i želeo je dvadeset dukata.

⁸³ Presvetli gospodine

vim prikazom u komediji *Sin vjerenik jedne matere*.⁸⁴ Dalja je zanimljivost ove scene u dubrovačkoj drami u njenom neobično velikom, rekli bismo čak zapanjujućem, podudaranju s osnovnom radnjom u nekim italijanskim komedijama i džudijatama iz druge polovine XVIII veka;⁸⁵ kako je Dubrovčanin živio čitavo stoljeće ranije, isključena je pomisao da je on, svojim delom, uticao na svoje italijanske kolege iz XVIII veka; pre će biti, na protiv, da se on za ovu scenu inspirisao nekom italijanskom improvizovanom komedijom iz svoga vremena, koja je, osim na njega, svoje dejstvo izvršila kasnije i na dela italijanskih komedio-grafa Setečenta. Najzad, nije bez posebne zanimljivosti ni okolnost da su izvođači komedije *Sin vjerenik jedne matere*, glumeći scenu obrezivanja, ponegde napuštali njen tekst i u svojim improvizovanim dodacima vredali Jevreje uopšte i neke realne dubrovačke »žudjele« poseбно. Naročito je loše prošao ugledni i onda svima dobro poznati trgovac Samuel Papo, koga je jedan od glumaca, građanin Antun Krivonosović, pominjao pod njegovim pravim imenom. Po uveravanju nekih gledalaca, koji su se sutradan, kao svedoci, pojavili pred dubrovačkim sudom, na isleđenju koje je o tom incidentu vođeno, »komedijanti« su se kretali pozornicom glava pokrivenih belim velovima i govorili su: »Adonaj i Jevreji su jarci«, a jedan od njih — to bi upravo bio Antun Krivonosović — »obučen kao Patakin« (da Patachino), vadio je neke stvari iz vreće i govorio da je njih unutra stavio Samuel Papo i da je i on »jarac«.⁸⁶

Sukob koji je, te večeri, na »komediji«, izbio javno između pojedinih dubrovačkih građana, koji su nastupali kao glumci i koji su za lične obračune zloupotrebili improvizaciju, i njihovog sugrađanina, a sigurno i konkurenta, Samuela Papa, nije tada počeo, a nije se te večeri ni okončao. Jedan od njih, Nikola Rigi, odlazio je često u Geto i dosađivao Jevrejima, »burlajući« se s njima i ismejavajući njihov način govora.⁸⁷ A obojica, dakle, i Krivonosović i Rigi, pri susretima s Papom neštedimice su koristili svoj široki repertoar uvreda: nabacivali su se na njega pogrdama, pretili su mu da će mu razbiti sve zube i obećavali su mu da će ga staviti u maskerate i naružiti u komedijama.⁸⁸ Tek je odlučna intervencija dubrovačkih vlasti, efikasno poduprta drastičnim kaznama koje su Krivonosoviću i Rigiju stavljene u izgled, stišala uznemirene duhove, u Getu i izvan njega, i dubrovačku komediju spasla srozavanja u netrpeljivost, u antisemitizam i u služenje ličnoj mržnji.

⁸⁴ Upor. M. Pantić, »*Sin vjerenik jedne matere*«, *dubrovačka komedija iz XVII veka*, str. 214 i nap. 7.

⁸⁵ P. Toschi, *Le origini del teatro italiano*, str. 338—339: »Questo tipo di rappresentazione continua nel Settecento, pur denunciando un netto declino; vi troviamo ad agire Pulcinella, e lo scherno agli Ebrei è ridotto alla minaccia della circoncisione, che offre lo spunto a una comicità farsesca. «Un Rabin, le couteau de la circoncision à la main, donne des grands frayeurs à Polichinelle, et fait demander aux jeunes filles: que va lui faire ce Rabin?« così ci descrive la scena (...) l'abate Coyer nel suo *Voyage*, sotto la data del 24 gennaio 1764. E perfino il de Brosse ama ricordare una *giudata* in cui Pulcinella, in mezzo a una sinagoga, si fa prestar denaro dagli Ebrei, ma questi, dopo aver chiesto un'usura tremenda, pretendono pure che Pulcinella si faccia Gludeo e mettono mano all'opera per circonciderlo. A questo punto Pulcinella va *In collera* e col bastone che ha in mano dà loro *bastonate tante e tante*».

⁸⁶ Miroslav Pantić, *Arhivske vesti o dubrovačkom pozorištu druge polovine XVII veka*, Zbornik radova Instituta za proučavanje književnosti SAN, knj. 2, Beograd 1952, str. 51.

⁸⁷ Malo vijeće donelo je odluku, 27. oktobra 1683, da Rigiju zabrani, pod pretnjom zatvora sub scala hulus Palatii u trajanju od dva meseca, da to čini u buduće (non debeat se ingerere nec inferre molestia Haebreis nec factio nec verbis, nec se conferre in Ghetum, nec imitari in ludibrium eorumdem locutione vel idioma). Up. M. Pantić, *Arhivske vesti* . . . , 51.

⁸⁸ *Isto*, 51.

VI

Povinjavajući se nekim svojim, od nas skrivenim i nama neuhvatljivim zakonitostima, originalno komediografsko stvaranje ugasilo se u Dubrovniku već s prvim godinama XVIII veka. Od tada, pa sve do pred kraj stuleća, kada su ga, na trenutak, obnovili bizarni duhovi Antuna Putice i Vlaha Stulića, ono je neprekidno ćutalo. U prvo vreme, presahla komediografska vena starih Dubrovčana okrenula se Molijeru, i decenijama prevodeći i po svome ukusu prekrajujući njegove komedije održavala je u životu srpskohrvatsku reč na sceni i obezbeđivala repertoar amaterskih pozorišnih »družina«. Posle je sasvim posustala iscrpena od tog napora, pa je pozorište u Orsanu bez otpora prepustila italijanskim putujućim trupama, čiji su profesionalni glumci donosili konfekcijsku i modnu robu suvremenih italijanskih opera i komedija.

Molijerove komedije u dubrovačkim preradama izgledaju dosta neobično. Dubrovački pisci koji su ih prenosili u rodni jezik, i među njima u prvom redu vlastelin Marin Tudišević, koji je, kako po svemu izgleda, tim poslom bio zaukljen i najviše i najstrasnije, postupali su s Molijerovim tekstovima preko svake mere slobodno. Zadržavši od njih intrigu i osnovne tokove radnje i preuzevši glavne karaktere u njihovim najopštijim obeležjima, oni su u njima menjali sve što im je izgledalo strano i što nije odgovaralo prilikama u njihovom gradu. To nisu bila samo imena ličnosti, kao što nisu bili ni samo njihovi kostimi i način njihovog govora; izmenjeni su, bez imalo ustezanja, ambijent u kome se ličnosti kreću, mnoge okolnosti njihovog života i bezbroj onih sitnih realija od kojih je svakodnevica sačinjena i koje je u naročitom smislu određuju. Takvim postupanjem, dobijale su se adaptacije, a ne prevodi, i od francuskih komedija to su postajale komedije dubrovačke. Tih osobenosti domaće stvarnosti toliko se skupilo u njima, i tako su one tu nesumnjive i očigledne, da su dubrovačke prerade Molijerovih komedija postale svojevrsni dokument i verodostojan svedok o vremenu iz koga su porikle.

Dubrovački Jevreji takođe su se našli u ovim preradama Molijerovih komedija; njih Marin Tudišević nije mogao zaobići, sve i da je hteo. Nekim svojim karakteristikama, stvarnim ili izmišljenim svejedno, oni su mu dobro dolazili da iznađe lokalne ekvivalente za francuske ličnosti, prilike i pojave. Ali Jevreje Tudišević nije voleo mnogo, i to se u njegovim tekstovima odmah vidi; o njima je zadržao tradicionalne dubrovačke predstave, pokatkad i one, i onakve, koje, i kakve, su dolazile do izraza u dubrovačkoj komediografiji prethodnog stuleća. On je čak, prvi koliko znamo, stvorio i poseban pogrđni izraz, *getina*, koje su gospari i gospode — gospode poglavito! — u njegovim komedijama (na primer, u *Mizantropu*, ili u *Jovadinu*, ili u *Ženama pametnim*) upućivali svojoj ženskoj posluži, uvek uz rečite propratne epitete kakvi su »gnusna«, »smrdeća« i »halava«, koji ostavljaju još manje mesta za sumnju o pravom značenju tog pojma.⁸⁹ Još je karakterističniji u tom pogledu Tudiševićev postupak s poznatim odeljkom

⁸⁹ Izraz *getina* ne dolazi u akademiskom *Rječniku hrvatskoga ili srpskoga jezika*; stari izdavači dubrovačkih adaptacija Molijerovih komedija s pravom ga izvode od reči *geto* (=pejorativ od *ghetto*, dio od grada gdje su stanovali Židovi) a neki dodaju uz to i sledeće objašnjenje: »mala židovska geta; tako su zvali gnusne službenice novakinje«.

iz prvog čina *Mizantropa*, u kome se Alsest — u njegovoj preradi to će biti Džono — obara na pokvarenost savremenog sveta; Alsestovu invektivu Džono će pojačati poređenjem s Jevrejima, koga kod Molijera, dakako, nema: »Dođe mi da onkнем kad pomislim kakve čeljadi žive sad na svijetu, sve što ih je ovdі kojijeh poznam, svi himbeni, lažljivi, pohlepni za pjenezom, nepravedni, ištećeni i opaki ko žudeli.«⁹⁰ Drugi put, opet, Tudišević se Jevrejima okrenuo iz nužde i ne zanjući kako bi drukčije preneo čuveno Molijerovo mesto iz *Tartifa*, u kome Gospođa Pernel, u prvoj sceni prvoga čina, atmosferu u Orgonovoj kući upoređuje s dvorom prosjakčog kralja Petoa:

Iz doma vam nosim iskustvo sve gore;
sve pouke moje tu su uvek spore;
ne štuje se ništa; svako vam tu viče,
i svi na dvor kralja Petoa mi liče.⁹¹

Njena dubrovačka koplja, Gospođa Krila, mati Lambrova, koji je međutim naš Orgon, poslužiće se, da bi joj slika Lambrove kuće bila upečatljivija, komparacijom s jevrejskim Getom u njenom gradu, barem kako ona doživljuje atmosferu u njemu: »Veće ne mogu stat gledajući ovi način života, i da niko ne haje u ničemu da ti ugodi; sve što govorim, svak je prema meni, nije u ničemu ni reda ni načina, njeko poteže od ovamo, njeko od onamo, svak isa⁹² glas da ti moždani prokopaju, da bi rekla da si baš u pravoј geti žudioskoј.«⁹³

Molijerove ličnosti, međutim, retko su u dubrovačkim preradama zamenjivane Jevrejima; ako neku od tih prerada nismo prevideli — sve one nisu još uvek ni štampane — to je učinjeno samo u dva maha. Oba puta reč je o ličnostima koje u komedijama velikog Francuza posluju s novcem, bilo da su posrednici kod sklapanja zajma, bilo da se i sami javljaju kao poverioci. U tim su ulogama Jevreji bili nezaobilazni i u ondašnjem dubrovačkom životu; njih je, dakle, sam život nametnuo Tudiševiću, ako su, kao što verujemo, i ove dve prerade njegovo delo.

Prva je od tih ličnosti Metr Simon iz komedije *L'avare*. Da se podsetimo: on posređuje da mladi Kleant, sin okorelog tvrđice Harpagona, zajmom dođe do novaca koji su mu potrebni; ali kako se ubrzo ispostavi, Kleantov bezdušni zajmodavac, koji svojim žrtvama nameće užasne uslove, upravo je — njegov otac. Tudišević je, u preradi koju je nazvao *Lakomac*,⁹⁴ u mesto Metr Simona, za posrednika izabrao Jevrejina Parda. On postupa u svemu kao i njegov francuski prototip; tako je uostalom i neizrazit i od sasvim epizodnog značaja. Kao dubrovački Jevrej in on je jedino okarakterisan govorom; njegov srpskohrvatski nije najsigurniji (on će reći, na primer, »gosparo« ili »od jedno je kuća jako bogata«),

⁹⁰ Dubrovačku preradu ove komedije štampao je Đuro Dević u časopisu *Slovinac* za 1897. godinu; cit. mesto je na str. 86.

⁹¹ Prevod Šime Pandurovića (Molijer, *Izabrane komedije*, I, Prosveta, 1950, 5—8), koji uz odgovarajuće stihove daje i ovo tumačenje: »Kralj Peto (Pétaud) je starešina i vod prosjaka, koji su u srednjem veku imali neku vrstu organizacije i statuta. Podanici kralja Petoa bili su nedisciplinovani, uvek nezadovoljni i buntovnici.«

⁹² Podiže.

⁹³ *Tarto* je u redakciji Luka Zora štampan u časopisu *Slovinac*, all za 1883. godinu.

⁹⁴ Ona je ostala neštampana; može se čitati u rukopisu Historijskog arhiva u Dubrovniku (br. djetov. prot. 770/49—4 av. 1, str. 393—548).

a pored toga on stalno pribegava italijanskim frazama, kao što su Jevreji u Dubrovniku doista i činili.

Drugi je Tudiševićev Jevrejin Abramini žudio u komediji *Džono, aliti gos*, koja predstavlja dubrovačku preradu Molijerovog *Don Žuana*.⁹⁵ On tu dolazi u ulozu Gospodina Dimanša, koji je Don Žuanov kreditor i koji nailazi u najnezgodniji čas — a koji čas za Don Žuana nije najnezgodniji kada su u pitanju posete kreditora?! — da bi zatražio svoje novce. Kao Don Žuan Gospodina Dimanša, tako i Džono saleti Abramana ljubaznostima, komplimentima, pitanjima i preteranom uslužnošću i, ne dajući mu ni da predahne, a još manje da dođe do reči, otpravlja ga praznih šaka i neobavljena posla, Džono se, tako, prijateljski i s mnogo usiljene srdačnosti raspituje za Abraminovu ženu Lune (kod Molijera je to Gospoda Dimanš), za njegovu kćer Stelu (kod Molijera: Klodina) i za sina Rafaelika (u *Don Žuanu* je to mali Kolen). Dubrovački prevodilac dodao je, sa svoje strane, još jednog Abraminovog sina, za koga Molijer, ni njegov Gospodin Dimanš, nisu znali; taj Abraminov sin je stariji od Rafaelika, i otac ga već upućuje u trgovinu, kako je to običaj među dubrovačkim »žudjekima«. »Umećem ga po malo u svakom negociju — objašnjava Abramini Džonu; — è attento⁹⁶ sved ovdje oko Ploča, compra adesso un'oca di cera, or una cosa, or un'altra,⁹⁷ kako se što može«. Ali će i Abramini, kao i Gospodin Dimanš, uz nezaustavnu bujicu slatkih reči, biti u stvari bukvalno izguran i otpravljen kući, on, samo, uz fenjere, koji mu osvetljavaju put kroz mračne dubrovačke ulice do njegovog Geta.

VII

Sredinom XVIII veka dubrovački Jevreji neočekivano su se otvorili prema jednom vidu savremene kulture: počeli su da u svome Getu organizuju pozorišne, a ubrzo zatim i muzičke predstave. Pre toga, barem koliko sad znamo, takvih predstava tamo nikada nije bilo; Jevreji su dotle već vekovima živeli u uslovima potpune kulturne izolacije. O tom njihovom pozorištu još uvek se, na žalost, može reći veoma malo; u svakom drugom pogledu ono za nas ostaje u neprozirnoj tami.

Prva nešto određenija vest o njemu potiče iz 1752. godine; nju je u svome dnevniku zabeležio, pod petim martom, poznati onovremeni erudita i pisac Ivan Marija Matijašević. Dobri i bogoljubni dubrovački jezuita propratio ju je s neskrivenim negodovanjem: na nekakvu komediju koju su organizovali u Getu, Jevreji su pozvali i pojedine hrišćane, a ovi se nisu ustezali da na tu predstavu pođu, uprkos svetim danima uskršnjeg posta, što je izazvalo opšte skandalizovanje celoga grada.⁹⁸ Matijašević, kome je očigledno u celoj stvari najvažnije bilo ovo poslednje, ostao nam je dužan odgovora na mnoga pitanja koja se odmah otva-

⁹⁵ I njen tekst štampan je u časopisu *Slovinac* i to za 1884. godinu.

⁹⁶ Marljiv je.

⁹⁷ Kupuje sad oku voska, sad jedno, sad drugo.

⁹⁸ Mirko Deanović, *Dnevnik Ive M. Matijaševića*, Anali Historijskog Instituta JAZU u Dubrovniku, 1, 1952, 283.

raju na marginama njegove beleške. Glavna bi od tih pitanja bila: koja je, i kakva je, bila ta komedija što su je Jevreji videli u Getu 1752. godine, i na kom je jeziku ona pisana? koji su joj izvođači, i da li su Jevreji bili samo organizatori i gledaoci, ali ne i glumci? da li su oni hrišćane pozvali u Getu da, kao njihovi prijatelji, zajedno sa njima u predstavi uživaju, ili su, na protiv, ovi imali nekog udela u realizaciji same komedije? i gde je, najposle, i u kojoj jevrejskoj kući u Getu, ta predstava mogla biti izvedena?

Posle te prve, i u mnogo čemu nejasne, vesti o teatarskim priredbama u Getu, decenijama ćemo čekati na sledeću. Da opet nije bilo jednog skandala i da dubrovačka vlada nije usled toga početkom 1793. godine donela odluku da predstavljanje u Getu zabrani,⁹⁹ ko zna da li bismo i nju imali. O toj drugoj predstavi, koja je sigurno bila samo jedna od mnogih što su Jevreji za sebe organizovali, u prilici smo da kažemo i nešto više. Ovoga puta na programu je bila nekakva opera — u našim izvorima ne kaže se koja — a izveli su je pevači i pevačice neke putujuće italijanske kompanije, po svoj prilici iste one koja je te godine u Orsanu davala predstave za hrišćane. Opera je izvedena uveče u kući dubrovačkog Jevrejina Valencinija (in casa dell' Ebreo Valenzini), a pevači su bili četvorica muškaraca i tri žene (cantanti erano quattro uomini e tre donne); kao muzičari (suonatori di musica) nastupili su tom prilikom profesionalni svirači iz samoga Dubrovnika, koje su italijanske kompanije i inače angažovale za svoje nastupe u Gradu Svetoga Vlaha. Posle opere, Jevreji su za izvođače priredili večeru i na njoj su se između ostaloga služile i kokoške. Iako je kod hrišćana u toku te noći već nastao post — predstava je bila između četvrtka i petka — italijanski pevači jeli su meso bez ustručavanja, a kada je domaćinov sluga, čijem iskazu pred dubrovačkim vlastima i dugujemo sva ova obaveštenja, to ogrešenje o hrišćanske dužnosti zamenio jednoj od pevačica, »koja je žena staroga pevača«, ova mu je uzvratila da oni o tome ne vode računa. Dubrovački svirači, međutim, nisu te večeri sledili primer italijanskih pevača i uzdržali su se od jela, iako su inače na gozbu pozvani takođe.¹⁰⁰

Priredbe ove vrste u Getu bivale su sve češće, a sa njima su se množila i iskušenja za njihove učesnike i posmatrače iz redova hrišćana da prekrše po koji od strogih propisa svoje religije. Bigotna, stroga i u svojoj konzervativnosti okamenjena dubrovačka vlada nastojala je da svoje podanike od tih iskušenja sačuva. Kada nisu dejstvovali saveti i apeli, imale su da pomognu zabrane i pretnje. Tako je ona 9. marta 1800. odlučila da Dubrovčanima zabrani da u vreme uskršnjeg posta učestvuju u jevrejskim »balovima, komedijama i drugim predstavama« (ad festa vulgo di ballo Haebreorum, vel comoedias et alia spectacula). Za prekršioce predvidela je preciznu skalu kazni, odmerenu prema društvenom sloju kome su ovi pripadali: plemići bi osam dana služili bez plate kao kapetani u Lovrijencu, građani bi to isto i pod istim uslovima morali da budu u tvrđavi

⁹⁹ Isto, 283.

¹⁰⁰ Dogadaj je opisan na jednome listu bez početka i bez datuma, koji je samo fragment većeg dokumenta; taj dokument predstavljao je zapisnik saslušanja Valencinijevog sluga, a njegov preostali deo čuva se u Historijskom arhivu u Dubrovniku (*Prepiska*¹⁸ 137. 3176/II br. 194).

Svetoga Ivana, a sve druge čekalo je osam dana zatvora u tamnicama ispod kneževog dvora.¹⁰¹

Da li bismo smeli poverovati da su svi Dubrovčani spremno poslušali svoju vladu? S obzirom na opšte opadanje discipline, koje je tih godina zavlдало dubrovačkim društvom, takvom verovanju nema mnogo mesta. A uostalom, ni same kazne nisu bile veće od rizika, pa su, kako to sasvim sigurno znamo, mnogi Dubrovčani, i vlastela, kao i građani, pravili jednostavan račun: za uživanja što su im nudile poneke ovakve noći u ovom veku koji nije uzaludno nazvan galantnim nije bilo skupo platiti čak i skuplje no što je to propisala njihova vlada.

Summary

Miroslav PANTIĆ

THE JEWS IN THE LITERATURE OF DUBROVNIK

In the cultural history of Dubrovnik the Jews make their appearance before their first larger groups settled at Dubrovnik. In the *Statutes* of this town as well as in the archival documents from the 14th century are mentioned the carnival masquerades, organized in the season preceding the Easter, in which, among other characters, took part also the masks of the Jew (Judaeus). These masks, in all probability, performed a play in which the "Jew" was led through the town, with a lot of rough mockery, to be concluded by the Jew dictating his comical testament before being put to death. Such plays were called *giudiata* and at Dubrovnik they were realized undoubtedly under the strong influence of the Roman *giudiata*. On account of frequent riots and serious clashes they provoked among the inhabitants of Dubrovnik they were many times prohibited by the government. When they arrived in Dubrovnik in a large number and when they founded there their colony, the Jews occupied themselves with the commerce and trades and not with the literature. In the course of subsequent centuries there arose from among them only two writers. The one of them was Didak Pir (or Dr. Didak Isaiah Cohen) who came to settle in this town about 1558 and lived in it until his death in 1599. This very learned Jew from Portugal and humanist of world-wide renown, partly published and partly left in manuscript many Latin poems, important both by their literary value and a high literary culture on which they are founded; many of them speak of Dubrovnik

¹⁰¹ HAD, *Consilium minus* 113 (1800—1802), 3'. Istom odlukom, Jevrejima se zabranjivalo da maskirani izleze na ulice, ili da pod maskama prelaze iz kuće u kuću, ako ne žele da budu u zatvoru čitav mesec dana.

or individual eminent inhabitants of Dubrovnik. The other writer among the Jews of Dubrovnik was Aaron Cohen, rabbi and merchant, who left theological commentaries, written in Hebrew, on individual books of the Bible, which were posthumously printed in Venice in 1657, under the title *Zekan Aron*. The Jews of Dubrovnik did not write in Serbo-Croat. On the other hand, the literature of Dubrovnik concerned itself with them. The first Jewish character in this literature was given by Marin Držić in his comedy *Dundo Maroje*, dating from 1551. This was Sadi Žudio, who is a Jew of Rome and in the comedy only an episodic, but very lively and plastically portrayed character. In the beginning of the 17th century, in 1606, philosopher and nobleman Nikola Vidov Gučetić (1549—1610) delivered, in the Cathedral of Dubrovnik, three lectures against the Jews (*Tre lezioni contro li Ebrei*) in which he polemized, before a Jewish audience, with some Jewish beliefs; these lectures of his are now preserved in manuscript in the Vatican Library. In the comedies of Dubrovnik from the second half of the 17th century are mentioned individual Jews or their characters appear among other characters; some of them are drawn from life, while the others are a product of fiction. Sometimes these characters are nice, industrious and business-like (in comedies *Džono Funkjelica* and *Starac Klimoje*), some other time they are hawkers and peddlars, deceived by their customers (*Pijero Muzuvijer*) and in other cases, again, they are usurers and comical lovers whose passions are rudely scoffed at (*Jerko Škripalo*). In the comedy *Sin vjerenik jedne matere*, dating from 1683, is being caricatured, with a strong anti-Jewish feeling, the circumcision rite. In the same or similar way are presented the Jews also in the adaptations of Molière's comedies which were made and performed at Dubrovnik in the first half of the 18th century (*Džono aliti gos*, *Lakomac* and others). At the end, the author deals with theatrical and musical performances which were organized in the 18th century in Jewish houses in the Ghetto. In 1752 was there performed a comedy and among its spectators there were also some Christians and in 1793 the Italian singers and musicians in collaboration with some players from Dubrovnik performed an opera in the Ghetto. Finally, in 1800, the government prohibited to the Christians, threatening them with severe punishments, to be present, during the Lent, *ad festa vulgo di ballo Hebraeorum vel comedias et alia spectacula* which had also to take place in the Ghetto.

Jorjo TADIĆ

DIDAK PIR*

ŽIVOT

MEĐU istaknutim Jevrejima koji su boravili u Dubrovniku bio je i veliki pjesnik Didak Pir ili Jakov Flavije.¹ Poslije duga lutanja po raznim zemljama Evrope, Didak je došao i u Dubrovnik, gdje je ostao više od 40 godina. Svojim pjesničkim djelima, velikim sposobnostima, kulturom i znanjem klasičnih jezika, ovaj humanist je imponovao mnogim Dubrovčanima, te uticao na njih i na njihovo duhovno stvaranje. Mnoge je među njima, izgleda, podučavao i upućivao u poznavanje staroklasične kulture, čime je vršio još jači uticaj na njihov intelektualni rad u jednom od najvažnijih perioda kulturne prošlosti Dubrovnika.

Didak Pir² se rodio 5. aprila 1517. god. u Evori (Evora) u Portugalu, pa se kasnije često nazivao »Ebovensis« ili »Lusitanus«. Pripadao je nekoj staroj, dosta bogatoj porodici starosjedilaca u Evori. Imao je još dva brata, a otac mu je umro kasnije dok je on boravio u Italiji.

Didakov djed je obraćao mnogo pažnje na njegov odgoj u djetinjstvu. Kasnije je prešao u Lisabon, zatim, izgleda, u Koimbru, dok je univerzitet pohadao u španjolskom gradu Salamanki. Ali kada je imao 18 godina umre mu majka, a u isto vrijeme otac zapadne u teške materijalne prilike. Po očevoj odluci morao je da napusti roditeljsku kuću te pređe u Španiju, izgleda u Sevilju ili Toledo. Kao Jevrej nije mogao ondje ostati, te se preseli u Flandriju, u grad Liež (Liège). U onim krajevima se zadržavao nekoliko godina, a kroz to vrijeme je obišao mnoge flandrijske gradove i upoznao mnogobrojne istaknute domaće i jevrejske ličnosti. Tu se ponovno našao s Amatom Luzitancem, kojega je već otprije poznavao s uni-

* Poglavlje iz knjige pok. prof. dr. Jorja Tadića *Jevreji u Dubrovniku*, Sarajevo 1937, izd. »La Benevolencia«, str. 298.

¹ Didak Pir (Didacus Pyrrhus) nazivao je sebe i Jakov Flavije (Jacobus Flavius ili J. Ebovensis). Ime Didak je, vjerovatno, uzeo prema španskom imenu Diego. A grčka riječ pyrrós znači isto, što i latinska flavus, naime crvenozut, žut. Inače ime Jacobus bilo je lično ime njegova oca, pa ga je, možda, odatle uzeo.

Biografiju Didaka Pira smo izradili po najboljoj studiji o njemu koju je Đ. Körbler objavio u »Radu« 216 (1917), 1—169, pod naslovom *Život i rad humanista Didaka Portugalca, napose u Dubrovniku*. Na mnogim mjestima smo se poslužili rezultatima Körblerova rada, ali to nismo zasebno naveli, da ne bismo morali oduviše često citirati tu studiju.

Još smo se poslužili: Fr. M. Appendini, *Notizie . . .* 324—327; Ur. Appendini, *Carmina, accedunt selecta illustrium Ragusinarum poemata* (Dubrovnik 1811), 204—244; Toma Krša, *O životu i djelima Didaka Pira*; i prevedeno u »Srdu« 11 (1903), 860—863, 1139—1150; P. Budmani, *Djela Dinka Zlatarića* (Stari pisci hrvatski XXI), str. XX; Dr. J. Kasumović, *Pjesme Urbana Appendinija i s njima izdana antologija dubrovačkih latinskih pjesnika* (=Rad. 174), str. 52—74.

verzitetu u Salamanki. Otada se njih dvojica nisu duže rastavljala do njihova dolaska u Dubrovnik. Iz Flandrije su prešli u Italiju, te Didaka nalazimo u Ankoni, Rimu, Pezaru, Ferari, a po svojoj prilici i u Veneciji.

U Ferari se Didak nalazio 1547. god. Tu se bio upoznao s filologom Lilijem Gregorijem Giraldu, u čijoj se kući jednom raspravljalo o znamenitim pjesnicima onoga vremena. Didak je tada govorio o portugiskim, španjolskim i engleskim pjesnicima, ali za vrijeme njegovog referata prekinuo ga je sam Giraldu, te održao kratak pohvalni govor o Didaku. Giraldu je o njemu govorio kao o već poznatom i uglednom pjesniku, izjavljujući da bi bio mnogo bolja i veća djela napisao, da nije onoliko lutao svijetom i provodio nemiran život.³

God. 1549. bio je Amat Luzitanac u Ankoni, a s njime, vjerovatno, i Didak Pir. Ondje se upoznao s Portugizom Ambrozijem Nikandrom, upraviteljem jakinske škole, s kime je zajednički radio na podučavanju mladeži u grčkom i latinskom jeziku. Iz Ankone je Didak, preporukom nekoga kardinala, dobio dozvolu da posjeti Rim, u kojem je ostao duže vremena. Stupanjem Pavla IV na papinski prijesto, Jevreji u njegovoj državi bijahu izloženi oštrim napadajima i progonima. Tada se i Didak, kao i mnogi drugi, preseli u Pezaro, a odatle u Feraru, gdje ga sretamo 1557. god. Nije sigurno da je išao u Egipat i Palestinu, kako neki tvrde, ali je neko vrijeme boravio u Carigradu. Odatle se povratio početkom 1558. god. u Dubrovnik, baš u vrijeme Amatova boravka u onom gradu. U Carigradu je bio bolestan, a kako se nije bio potpuno oporavio, to mu se putem bolesti pogoršalo. Na povratku u Dubrovnik Amatus ga je neko vrijeme liječio u Lazaretima na Pločama i potpuno izliječio. Otada Didak stalno boravi u Dubrovniku, osim što je, koliko se čini, neko vrijeme bio u susjednom Herceg-Novome.

Neki stariji dubrovački historičari⁴ misle da je Didak, za svoga boravka u Dubrovniku, bio profesor staroklasičnih jezika u državnoj školi. S time se slaže i najbolji njegov biograf, Dr Körbler (str. 82, 164), iako za to nije našao potvrde u arhivskim izvorima, te njegovo namještanje u državnoj gimnaziji dovodi u vezu s odlukom dubrovačke vlade od 27. februara 1557. god. o reorganizaciji škole i uopće vaspitanja omladine.⁵ U tom vladinom zaključku se određuje da učitelji podučavaju u grčkom jeziku onu djecu koja pokazuju volju za to, dok su latinski jezik i ostalo morali svi da uče. Kako je Didak došao u Dubrovnik po prilici godinu dana poslije toga vladina zaključka, i kako je bio vrlo dobar poznavalac staroklasičnih jezika, a k tome je u Dubrovniku ostao oko pola vijeka i u svojim pjesmama spominje veliki broj Dubrovčana koji su onih godina prošli kroz dubrovačke škole, to se kasnije zaključivalo da je Didak sve to vrijeme proveo u državnoj službi kao profesor dubrovačke gimnazije.

Za sve ovo nismo našli nikakve potvrde u dubrovačkim arhivskim dokumentima. Premda smo pregledali sve zapisnike sjednica dubrovačke vlade i sabrali sve odluke u vezi s državnom školom, njezinim direktorima, profesorima i učiteljima, ipak nismo našli nihi jednu vijest koja se odnosi na Didaka Pira kao nastav-

³ Körbler, 3.

⁴ Serafin Crijevi, *Bibliotheca Ragusina*, IV; Seb. Dolce, *Festil litterario-ragusini sive virorum litteratorum, qui usque ad annum MDCCCLXVI in Ragusina claruerunt ditioe* (Venetiis 1767), br. 106; Appendini, II, 324—327. Cit. kod Körblera, 13—15.

⁵ *Cons. Rag. LXVII*, 180. — Zaključak je pripočeo Körbler u »Radu« CCV, 143 i d.

nika gimnazije u Dubrovniku. Prema tome mislimo da Didak Pir nije bio njezin profesor.

Ko poznaje ondašnje prilike u Dubrovniku, kao i držanje Dubrovčana prema Amatu Luzitancu, teško će vjerovati da bi Dubrovčani bili povjerali odgoj svoje djece Didaku Piru, koji se otvoreno priznavao Jevrejnom. Ako su i puštali jevrejske liječnike da liječe bolesnike, uprkos velikog otpora crkvenih predstavnika, ipak Dubrovčani onoga vremena nisu bili toliko liberalni da bi svoju djecu povjerali brizi, nadzoru i uticaju jednog Jevrejina.

Ali ako Didak nije bio u državnoj službi, on je ipak mogao da privatno podučava dubrovačke dječake. Time se dade objasniti njegov veliki interes za omladinu, za njezino moralno i intelektualno vaspitanje i napredak, čemu je Didak u mnogim svojim djelima obratio posebnu pažnju. Mnoge svoje pjesme on je ispjevao da bi u njima pružio omladini norme za moralno i ispravno življenje, da bi mlade ljude potakao na vršenje njihovih dužnosti i pravilno shvatanje poziva u životu. Ova uloga didaktičnog pjesnika, koju je Didak često preuzimao na sebe, pokazuje da je i u Dubrovniku, gdje su te njegove pjesme nastale, održavao neprestanu i neposrednu vezu s omladinom. Stoga držimo da je Didak, po svoj prilici, bio privatni učitelj mnogih mladih Dubrovčana, vjerovatno onih koji su htjeli da steknu neko veće i solidnije znanje staroklasičnih jezika, ili onih koji su se spremali da nastave više studije na univerzitetima Italije. Podučavajući tako neke mlade Dubrovčane, Didak je od njih svakako primao nagradu za svoj rad, a ponekad i darove. Taj njegov rad mora da mu je donosio neke prihode, koji su mu omogućavali življenje u Dubrovniku. Svakako, živeći u dubrovačkom getu i ne radeći nikakav važniji posao, možda je podučavao i djecu ostalih Jevreja, a nije isključeno da je vršio i službu učitelja čitave jevrejske općine u Dubrovniku.

Inače, sudeći po nekim pjesmama u kojima pjeva o sebi i o svojim doživljajima, Didak je u Dubrovniku dosta oskudno živio. Sa tugom se sjeća svoje domovine Portugala i rodnoga mjesta, koje je u mladosti napustio da onda kao lutalica provede ostali dio svog života u stranome svijetu i u oskudici. Zavidio je nekom pjesniku, izgleda najvećem portugalskom pjesniku Luju Kamoensu, njegovu savremeniku, koji sretno živi u svojoj zemlji, dok su njega nevolja i nesreća istjerale iz roditeljske kuće, te mu je nauka bila jedina utjeha u izgnanstvu. U nekim pjesmama veseli se malim darovima svojih dubrovačkih prijatelja, koji mu zimi šalju drva da se ugrije, a ljeti dobroga vina da se napije i ugasi žeđ. U jednom distihu kaže za sebe da ima upravo toliko prihoda koliko mu je bilo dosta za pristojan život, »jer ne želi nikada biti ni odviše bogat ni potpun siromah« (Könbler, 42). U jednom epigramu napada vrlo oštrim i pogrdnim riječima nekog Jevrejina, koji mu je za 15 dana upropastio veliku svotu od 5.000 dinara, iako ga je Didak držao štedljivim i poštenim čovjekom, dok je on bio grabežljiviji od harpije.

Premda je Didak Pir u Dubrovniku živio skromno, opet se morao nečim baviti, a njegove privatne lekcije nisu mu mogle davati dovoljno prihoda za izdržavanje. Imao je, ne znamo otkuda, neku svotu novca, od koje je drugim davao zajmove, pa mu je, vjerovatno, tako i upropastio 5.000 dinara onaj Jevrej. A, možda je s njime imao i neku zajedničku trgovinu. Na to nas, uostalom, upućuju neke arhivske vijesti koje smo našli o Didaku. Inače, treba istaći, o Didaku smo našli vrlo

malo podataka, što je čudno za čovjeka koji je punih četrdeset godina proveo u Dubrovniku, ma koliko da je skromno i povučeno živio.

U vijestima koje imamo o Didaku nailazimo na jednu nejasnoću. On je, naime, u nekim ranijim dokumentima spomenut kao Didak Izaija Koen (Cohen, Cohem), zatim samo kao Didak, a u nekoliko dokumenata se govori o doktoru Izaiji Koenu. Mi mislimo da je osoba pod svim tim imenima ista, i da je to naš Didak Pir, čije se tačno ime i prezime dosad nije znalo. Po svemu izgleda da Didak (Diego, Didacus) nije bilo ni dio njegovoga ličnog imena, već da se zvao Izaija, a tome se imenu još nadodavalo i Didak zbog toga što se tako potpisivao u svojim književnim djelima. Kasnije, kada je u Dubrovniku duže ostao, Didak mu je ostalo ime pod kojim je bio bolje poznat u običnom građanskom životu.

Dne 24. januara 1559. god. dr Izaija Koen prisustvovao je u getu jednoj svađi među Jevrejima.⁶

Iz 1569. god. imamo nekoliko dokumenata koji se na njega odnose, a od kojih samo jedan ima veze s njegovim književnim radom.

Dne 8. juna izjavio je Mojsije Pardo, levantiński Jevrej, da ima dati »gospodinu (domino)⁷ Didaku Izaiji Koenu (Cohem) 135 dukata kroz godinu dana ... na ime vrijednosti ... bijelih pamučnih platna koje sam od spomenuta gospodina Didaka primio ...«

Dne 7. decembra »gospodin (dominus) Didak Izaija Koen« cedirao je ovu svoju dražbinu »Davidu Koenu, iz Pezara, i Abramumu Izaiji Koenu, iz Ankone«, od kojih je ovaj posljednji, preko Bartolomeja Pešoni, izjavio 23. novembra 1571. da je potpuno podmiren.⁸

Didak je davao novac na zajam, a od svojih dužnika je primao zaloge. Kada se ove založene stvari nisu na vrijeme otkupljivale, onda je bio običaj da ih se najprije pokaže njihovim vlasnicima, te saopći da će biti prodane ako ne plate dug, a onda su se stavljalne na dražbu. Sve se ovo uvijek radilo dozvolom kneza Republike, a preko državnih organa.

Tako je »doktor Didak Jevrej«, 16. oktobra 1569, dao prikazati Izaku Ergasu jedan zlatni lančić, jedan srebrni bokal, jednu srebrnu posudu (vazu), dvanaest kašika i šest srebrnih viljušaka, koji su kod njega bili založeni za 47 škuda i 1 talir.⁹

U jeseni ove iste 1569. godine Didak je neko svoje djelce (opusculus) posvetio dubrovačkoj vladi. Vlada je na svojoj sjednici od 19. novembra zaključila »da se nagradi doktor Didak Jevrej zbog svoga djelca nama posvećenog, a poslije će se kazati za koliko ga treba nagraditi« (21:13 glasova).

Sa strane ovoga zaključka stoji zapisano: Dne 30. avgusta 1583. nagrađen u Vijecu umoljenih (Senat).¹⁰

⁶ *Lamenta de Intus CII*, 130. — V. o tome poglavlje o getu (VIII, 1).

⁷ Naslov dominus = gospodin davali su Dubrovčani samo višim članovima svećenstva, svome knezu, sucima, članovima starih viteških redova, fakultetaki obrazovanim ljudima, bez obzira na njihovo porijeklo, i sličnima, inače su svoju vlastitu titulu sa ser (messer) = gospodin. Davajući titulu »dominus« i Didaku Izaiji Koenu, znači da je to ono isto lice koje se napred naziva doktorom, a koje je to poštovanje postiglo svojim fakultetkim obrazovanjem.

⁸ *Div. Canc. CLV*, 64.

⁹ *Ibid.*, 130°.

¹⁰ *Cons. Rog. LIX*, 188.

Kako ne znamo ni za jedno Didakovo djelo posvećeno dubrovačkoj vladi, a izdato 1569. god., i jer se u vezi s prednjim zaključkom govori o njegovoj nagradi 1583. god., to mislimo da je u obadva slučaja reč o istom djelu. Jedino držimo da je Didak to svoje djelo završio i prikazao vladi 1569, a tek kasnije ga predao kada je bilo potpuno izdato i štampano, te primio novac od nagrade. Kako je već postojao zaključak o nagradi, to je vlada u sjednici od 30. augusta 1583. samo ispunila drugi dio odluke iz 1569, te odredila »da se doktoru Didaku daruje 15 dukata zbog djelca nama posvećena«.¹¹ U oba slučaja, vjerovatno, mora da je bila reč o onoj pjesmi Didaka Pira u kojoj slavi Dubrovnik i njegove vlasteoske porodice, koja je inače štampana u Veneciji i u Krakovu 1582. god.

U vezi s onom prodajom pamučnih platna iz 1569. god. prikazana je na prihvrat jedna mjenica »gospodinu Izaiji Koenu, doktoru, Jevrejnu«, dne 13. jula 1570. god. Mjenicu je poslao iz Ankone Abram Izaija Koen¹² »gospodinu Izaiji Koenu, vrlo dostojnom doktoru u Dubrovniku«, s tim da 15 dana po viđenju isplati nekom firentinskom trgovcu u Dubrovniku, predstavniku firme Nikola i Tadija Barberini, iz Ankone, 130 škuda i da ih stavi na račun pamučnina prodatih Mojsiji Pardu. Kada je doktor Izaija Koen odbio da prihvati ovu mjenicu, jer da nema nikakva novca Abrama I. Koena, Firentinac je uložio protest.¹³

Iz ove 1570. god. imamo još jedan podatak o stvarima koje je Didak primao u zalog na račun datih dugova. Naime, 28. novembra je »doktor Izaija, Jevrejin«, dao prikazati nekom mastioničaru dva zlatna prstena i dvije vreće trave za bojadisanje, založene za 36 škuda, da ih otkupi, inače da će biti prodate.¹⁴ Ista stvar je urađena 11. aprila 1589, kada je »Didak Jevrejin«, dao prikazati Jakovu Aboafu tri viljuške, tri srebrne sprave za liječenje zubi i jedan zlatni prsten, založene za 4 srebrna talira.¹⁵ Po svemu izgleda da se Didak volio baviti sličnim poslovima, te je davajući novac na zajam imao neke prihode od toga, koji su mu, uz kakvu zaradu, omogućavali skromno življenje u Dubrovniku.

U decembru 1570. god. Didak Koen prisustvovao je kao svjedok isplati nekoga duga.¹⁶

Dne 2. septembra 1574, na zahtjev »Izaije Koena Didaka Jakovljeva, doktora, Jevrejina (de Isai Coen Didacho di Jacho, dotore, Hebreo)«, zaprijetio je dubrovački sud Izaku Ergasu da će biti globljen sa 50 perpera i kažnjen dva mjeseca zatvora ako bude djelima ili riječima vrijeđao »Izaiju Koena Didaka«. Međutim istoga dana slična je prijetnja saopćena, na zahtjev Ergasa, i »Izaiji Koenu Didaku, doktoru Jevrejnu«. Sa strane ovih saopćenja zapisano je: »Za doktora Didaka (pro Didacho dotore)«. ^{16a}

U jesen 1576. god. bilo je došlo do spora između nekih dubrovačkih Jevreja i kapetana nekoga broda koji im je iz Carigrada prenosio teret u Ankonu. Kako u Ankoni nije bilo mjesta u luci da brod izdrži karantenu, to su lučke vlasti Ankone poslale brod u naše krajeve da negdje provede to vrijeme. Kada je opuno-

¹¹ *Id.* LXVII, 180.

¹² Izgleda da je ovo bio Didakov brat. — V. napred o tome.

¹³ *Div. Canc.* CLVI, 105—105'.

¹⁴ *Ibid.*, 185.

¹⁵ V. str. 151.

¹⁶ *Id.* CLXXVIII, 2.

^{16a} *Diver. del Crimin.* IV, 132'—133.

moćenik kapetana uložio neki protest u vezi s ovim protiv šestorice dubrovačkih Jevreja, odgovorio je u njihovo ime »Didak, doktor, Jevrejina«, dne 8. novembra, te svoju protuizjavu dao registrovati u državnoj kancelariji.¹⁷ Sigurno je za to od njih dobio neku nagradu što im je svojim znanjem pomagao u jednom važnom i zapletenom sporu.

I kasnije je Didak nastupao u ime drugih Jevreja, te vršio neka posredništva između njih. Tako je 3 aprila 1581. god. po naređenju civilnih sudaca i na zahtjev »doktora Didaka, Jevrejina, nastanjena u ovome gradu«, registrovana punomoć Jakova Zuri Saso iz Skoplja, sastavljena tamo 7. marta 1581, a koju je poslao u Ankonu rabi Izaija Pernika, da ga zastupa i da u njegovo ime utjera neke njegove tražbine.¹⁸

Dne 24. aprila 1582. god. rabi Abram Kastiel registrovao je dijelove dvaju pisama, pošto su njihovu autentičnost potvrdili Samuel Bono, Samuel Ergas, Abram Abenun i Didak, te pošto su se zakleli »na jevrejski način«. Ova pisma, »prevedena od Didaka Jevrejina, zakletog na način Javreja«, upućena u maju 1581. iz Soluna, bila su trgovačkog sadržaja.¹⁹

Na zahtjev »Didaka Jevrejina«, 10. marta 1589, registrovana je tovarna iskaznica, sastavljena 4. aprila 1588. god. u Rodostu, iz koje proizlazi da je Izak Samuel ukrcao na neki dubrovački brod za račun rabi Baruha Aben Baruha, iz Soluna, 325 raznih koža za rabi Samuela Baruha u Ankoni.²⁰

Za vrijeme svog boravka u Dubrovniku Didak je stanovao u nekoj privatnoj kući. Sam kaže u jednoj svojoj pjesmi da mu je kuća na polju, do valova Jadranskoga mora, gdje dalmatinski trgovac privezuje svoju lađu od južnoga vjetro oštećenu (Körbler, 55). Za svoj stan je plaćao 2.20 napuljskih dukata mjesečnog najma, a vlasnik ili zakupnik kuće je bio neki Leonardo Sumaripa, valjda Talijan. Za njega je u martu 1580. god. položio 12 napuljskih dukata za 10 mjeseci najma, te ih predao dubrovačkom kancelaru Guljelmu Dondini, jer je Sumaripa bio odsutan na moru. Međutim se Sumanipa utopio, te je Dondini predao njegovu bratu novac »doktora Didaka, Jevrejina«.²¹ Inače je pred smrt stanovao u getu, ali ne znamo da li u istoj kući.

God. 1592. ponovno se spominje jedan trgovački posao Didakov. Dne 20. oktobra četvorica već poznatih Jevreja prodali su na dražbi »Didaku Piru, Jevrejinu«, jednu trubu raza od 117 lakata po 51 dinar lakat, koji je Aron Abeatar bio dao zaplijeniti svome dužniku Izaku Suriani. Abeataru je Didak u svemu platio 127 talira.²²

Dosad se nije ništa znalo o Didakovoj smrti, nego su se na osnovu jedne njegove pjesme pravile razne kombinacije. Fr. M. Apendini²³ kaže da je u njegovo doba (1803) kod Dubrovčana još postojala tradicija da je pod starost prešao u Herceg-Novi i ondje umro, jer da je želio biti pokopan na jednom jevrejskom groblju. Međutim je i u Dubrovniku postojalo jevrejsko groblje, pa zbog toga

¹⁷ Div. Canc. CLXII, 182—183.

¹⁸ Procurae Canc. II, 127—127'.

¹⁹ Div. Canc. CLXIX, 69 retro.

²⁰ Id. CLXXVII, 143.

²¹ Id. CLXVI, 64. — Kako je ovdje reč o malome najmu, te se i ne spominje »affictus«, nego »pensio«, to mislimo da je Didak stanovao samo u jednom odjeljenju kuće ili u kojoj sobi.

²² Id. CLXXXIII, 42 retro.

²³ Apendini, II, 327.

nije trebalo odlaziti u Herceg-Novi, gdje je uvijek bilo znatno manje Jevreja. Apendinijev brat Urban, koji je objavio neke Didakove pjesme, kaže da nije mogao naći podataka o mjestu njegove smrti.²⁴ I sve do najnovijega vremena uzimala se njegova elegija iz *Tri knjige moralnih pjesama*, ispjevana u Herceg-Novome, kao dokaz da je on doista pokopan u onome mjestu.²⁵ Međutim, mi to potpuno odbacujemo, jer smo nedavno našli Didakov testamenat,²⁶ iz kojega vidimo da je umro polovinom mjeseca maja 1599. god. u Dubrovniku i da je u svojoj posljednjoj volji ponovio želju iz one latinske elegije da, naime, bude pokopan na jevrejskom groblju pored svoje braće Jevreja, ali ne u Herceg-Novome, nego u Dubrovniku.

Svoj testamenat je napisao kao dr Izaija Koen, pod kojim smo ga imenom našli spomenuta u arhivskim dokumentima četrdeset godina ranije. Testamenat je sastavio 6. novembra 1597. god. »u kući u kojoj stanuje spomenuti testator, u getu gdje stanuju Jevreji«. Kodiciil ovome testamentu sastavio je nekoliko dana pred svoju smrt, 9. maja 1599. god., a testamenat mu je otvoren i registrovan odmah poslije njegove sahrane, 17. maja. Prema tome, mislimo da je Didak umro dan prije, tj. 16. maja. Testamenat započinje ovako: »Nalazeći se ja Izaija Koen, doktor, Božjom milošću, pri zdravoj i prisebnoj pameti, ali ipak slab tijelom, pravim i određujem ovaj svoj posljednji testamenat . . ., kojim preporučujem dušu Gospodu Bogu, a tijelo hoću i određujem da bude pokopano na Pločama, na mjestu gdje se pokopavaju moja braća Jevreji.« Zatim ostavlja svojim nećacima 200 dukata; bratu Haimu Jakova Koen 5 dukata; dubrovačkoj sinagogi 2 dukata, s time da se predaju nastojniku hrama prije njegova pogreba; gospođi Ori, kćeri gospođe Klare Abensahen, 100 dukata na ime pomoći njezina miraza; »a sve ostalo moje imanje, koliko novac, toliko odjeću i ostalu robu, ostavljam gospođi Zoi (Giola) nekoć ženi pok. Josipa hirurga, dvjema kćerima rečene Zoe, tj. Tamari i Raheli. Ove, Zou i njezine kćeri, određujem univerzalnim nasljednicima, te naređujem rečenoj Zoi da mora udati svoje kćeri, kada za to bude vrijeme, za one koje joj ponude moji nećaci. Ovima, Zoi i njezinim kćerima, ostavljam napred spomenuto za mnoge usluge i dobročinstva koje sam za života od nje primio, a nadam se da ću imati i do smrti . . .« Od svojih nećaka spominje samo Haima Izaiju Koena, a u vezi s jednim zapisom iz 1602. god., zabilježenim sa strane testamenta, spominje se i Didakov drugi brat Abram Koen.²⁷ Za izvršioce testamenta odredio je Izaka Abuafa i Mojsija Maestra.

U dodatku testamentu, 9. maja 1599, postavio je za drugog izvršioca testamentu Abrama Abeatara na mjesto Mojsija Maestra, koji je bio odbio da to bude. Zatim je Ori Abensahen odredio 50 dukata, a neke svoje nove tražbine i sve ostalo što se nađe daje Zoi Salama i njezinim kćerima, s tim da izvršioci testamentu sav novac negdje polože, a dobit da im daju za življenje i održavanje. U slučaju da im to ne bude dostajalo, mogu im davati i preko toga. Inače novac, zaloge, zadužnice i ostalo ima da drži Zoe, te niko ne može od nje tražiti da položi račune, jer je nju određivao za potpunu i apsolutnu gospodaricu svega.

²⁴ Ur. Apendini, *Carnina*, 204.

²⁵ Šik, *Die jüdische Arztn . . .*, 19.

²⁶ *Testamenta Not. LI*, 26—28.

²⁷ Didakova braća Haim Jakova Koen i Abram Koen živjeli su, izgleda, u Ankoni, a Haim je neko vrijeme za Druge Svete Lige boravio i u Dubrovniku. V. o tome prema Poplusu imena.

DJELA

U jednom epigramu Didak govori o sebi ovako: »Prognanik i slab zbog ozlijeđene noge, i drugi Ir, i drugi Kodro, niska roda bijah, pa ipak me vila izmače svjetini i obasu častima, i dade mi ime koje nikad neće umrijeti.«²⁸

S ovakvim pouzdanjem gledao je Didak Pir na svoje književno djelo, koje po množini i raznolikosti sastava, te umjetničkoj vrijednosti, doista može da trajno očuva ime i uspomenu na ovog pjesnika lualicu i izgnanika, koji je svojim sposobnostima još jednom ukazao na veliku duhovnu snagu jevrejskog naroda.

Za svog života Didak je objavio nekoliko puta svoje pjesme, ali u dva njihova izdanja sakupio je glavni dio svoga rada. Prvi put je veću zbirku pjesama izdao u Veneciji 1592. god., a drugi put u istom mjestu 1596. god. preštapao prvo izdanje nadodavši neke nove pjesme. Osim toga, za života su mu objavljene i druge pjesme, o kojima će kasnije biti govora.

Glavna zbirka Didakovih pjesama ima skoro jednak sadržaj u oba izdanja (1592. i 1596), a podijeljena je u dvanaest dijelova, od kojih je skoro svaki nekome drugom posvećen.

Prvi dio knjige obuhvataju distisi pod naslovom »Mali Katon ili moralni distisi«, koji su posvećeni libabonskim učiteljima. Ima u svemu oko hiljadu stihova, kojima je dao naslov prema starom rimskom zborniku iz II stolj. poslije Hrista, a koji je poznat pod imenom *Katonov? distisi*. Didak je uzimao građu iz te Katonove zbirke, kao i grčkog zbornika Pitagorinih moralnih pravila, ali Didakovi distisi samo po sadržaju dijelom podsjećaju na njih, dok im je pjesnička forma sasvim originalna. U svojoj zbirci Didak je dao više moralnih pravila nego što ih imaju oba staroklasična zbornika, a kod njega ima i mnogo toga što je sam opazio, doživio ili doznao, te iznio u stihovima. Svrha je Didakova »Katona malog« bila da omladini dade osnovna moralna uputstva za život u lijepo sastavljenim stihovima, koje su mladići mogli da nauče napamet i zapamte. Tu ima mnogo poslovice, poznatih svima narodima, kao i izreka sastavljenih na osnovu životna iskustva. Tako se, da navedemo samo nekoliko primjera, u stihovima iznosi »iskustva, da u svakom ratu odlučuje volja jačega, a pravice da nigdje nema; s vremenom sve da se mijenja; što možeš danas uraditi, ne odgađaj za sutradan; klin se klinom izbija; sve se u životu mijenja; najprije ispeci, a onda tek reci; laskavac se ne razlikuje od tiranina, jer prvi ranjava jezikom, a drugi mačem; škrt čovjek ne šteti za sebe, nego za baštinike, itd.« (Körbler, 40). U drugim distisima omladini »preporučuje umjerenost u svemu, da ne robuje tijelu i njegovim nagonima, ljubi samo krepostan život, čuva se svake zloće i općine, za domovinu, kralja i vjeru, ako bude potrebno, žrtvuje i život«. Zatim potiče mladiće da se čuvaju pokvarenih žena, koje su pohlepne samo za novcem. Ali ni o drugim ženama Didak ne misli dobro, »jer im prigovara, da ne poznaju ništa srednje između ljubavi i mržnje; da se mnogo služe ličilom i svakojakim mastima, kako bi se učinile ljepšima, nego što uistinu jesu; da su veoma pro-

²⁸ Exul et offensus pede debilis, Irus et alter,
Alter et obscuro sanguine Codrus eram,
Musa tamen vulgo subdixit, et auxit honores,
Et nunguam moriens nomen habere dedit. (Srd. II (1903), 1150).

mjenjive čudi; da vole svakojake spletke; razumna je žena rijetka pojava na svijetu i pravo čudo...» (Körbler, 41).

Za Didakove moralne distihe kaže latinista pok. Đ. Körbler da su ispjevani toliko dobrim latinskim jezikom da bi mu teško mogao išta prigovoriti i najbolji poznavalac latinskoga, jer nema »u njima riječi, za koju ne bismo našli potvrde u rimskih klasika, a i red je riječi u svakom distihu takav, da nema u njima ništa tvrdo ili ukočeno« (str. 47). Sličan sud o Didakovu pjesničkom djelu ima i dr I. Kasumović.²⁹

U drugom dijelu svoje velike zbirke pjesama Didak je sakupio svoje epigrame o darovima, ugledajući se time na slavnog rimskog pjesnika Marka Valerija Marcijala, koji je isto tako ispjevao dva zbornika epigrama (Henia i Apophoreta) o darovima koje su Rimljani dijelili prijateljima ili gostima o svetkovini Saturnalija i u drugim svečanim prigodama. Didakova se zbirka također naziva Xenia, a u njoj pjeva o draguljima, biserima, cvijeću, vodi, travama, životinjama, peradi, igračkama i sl., ali i o predmetima i pojavama koje nemaju veze s darovima. Cijelu je zbirku *Xenia*, posvetio nekome Janusu Klaudiju, dubrovačkom građaninu. Ali kako među Dubrovčanima onoga vremena nismo nikada našli nikoga iz porodice Klaudija, to mislimo da se ovdje radi o pseudonimu ili pjesničkom imenu, koje je neko od Dubrovčana, ugledajući se na ondašnje humaniste, uzeo iz rimske prošlosti.

U ovoj svojoj zbirci Didak spominje i neke epizode iz svoga života, kao i neke Dubrovčane, svoje prijatelje i dobre poznanike. Među ostalim govori o svome boravku u nekim gradovima Italije, zatim o svom vrtu u kojem odgaja dinje, hvali hvarske smokve i neke suhe šljive koje dovoze u Dubrovnik, te dubrovački kupus i morsku ribu, dok pirinač ne voli da jede.

Cijela zbirka *Xenia* ima 229 distihova, svaki je s osobitim natpisom, a neki i s kraćim ili dužim tumačem pod natpisom »Schoflun«. Stihovi su ispjevani u vrlo dobrom latinskom jeziku, te se u svemu mogu takmičiti s Marcijalovima (Körbler, 63).

Treći dio knjige zaprema 18 distiha i nekoliko povijesnih tumača pod naslovom »Kraljevi Portugala (Portugalliae reges)«, u kojima je Didak, sasvim ukratko, kazao ponešto o svakom portugalskom vladaru od polovine XIII stolj. do Filipa I (1581—1598).

U četvrtom dijelu, pod naslovom »Imena gradova (Urbiium nomina)«, ima također 18 distihova. U njima se spominju svi važniji španjolski i portugalski gradovi, te je svakome od njih namijenjen po jedan distih.

U petom dijelu, u kojem Didak nabraja »Pjesnike i govornike grčke i latinske, dostojne oponašanju (Qui poetae et oratores tum graece tum latini imitatione digni)«, ima 27 distihova, a u njima preporučuje omladini neke pisce ili pojedina njihova djela. Te je pjesme posvetio dubrovačkom kancelaru i pjesniku Viktoru Bezaleju, iz Bara.

U šestom dijelu svoje zbirke Didak pjeva o pet viteških redova u nekim stranim zemljama, o njihovu postanju i važnosti, sve to u sedam epigrama sastavljenih u elegijskim distihovima. Ove pjesme je, uz jedno propratno pismo, po-

²⁹ »Rad« 174.

svetio pjesniku Dinku Ranjini, koji je bio član toskanskoga viteškoga reda Sv. Stjepana, o kome Didak također pjeva u jednom od epigrama.

Sedmi odio knjige zapremaju 24 elegijska distiha u kojima je iznesen »Dijalog između čestitog mladića i kreposne djevojke«, kojima je Didak htio dati mladeži primjer moralna gledanja na odnošaje između zaljubljenih mladića i djevojaka.

U osmom dijelu zbirke nalaze se »Tri knjige moralnih pjesama«, u kojima ima preko dvije stotine pjesničkih sastava različita sadržaja. Svaka od tih knjiga posvećena je po jednom dubrovačkom intelektualcu. Prvu knjigu Didak je posvetio pjesniku Dinku Zlatariću, drugu matematičaru i astronomu Antunu Medu, inače trgovcu, a treću pomorcu Franu Sagroeviću (Sirgi), koga je naš pjesnik mnogo cijenio i hvalio. Dio »Moralnih pjesama« doista je u skladu s naslovom, pa u brojnim pjesmama ima mnogo moralnih izreka i pouka, kao i u »Malom Katonu«. Ali ima isto tako mnogo pjesama koje nemaju nikakve veze sa moralnim pravilima. U tim pjesmama se spominju razni događaji iz Didakovog života, njegovi prijatelji i poznanici, naročito u Dubrovniku, te mnogo toga što ima veze s njegovom prošlošću. U jednoj pjesmi spominje onu zabranu dubrovačkoga nadbiskupa da katoličke sluškinje dvore Jevreje te njegovu prijetnju upućenu katoličkim djevojkama ako budu spolno općile s Jevrejima.

Didak opisuje u pjesmi svoju staru, krezubu, čoravu, pijanu i prljavu sluškinju, koja bježi iz njegove kuće, jer ga neće više da sluša. A u dva distiha s podsmjehom govori o njezinu strahu pred kaznom kojom je nadbiskup zaprijetio katolikinjama ako se podadu Jevrejima.³⁰

U devetom dijelu knjige, pod naslovom »Hendekasilabi«, ima trideset epigrama podijeljenih u dva dijela. U prvom od tih dijelova epigrama su različita sadržaja, dok u drugom dijelu ima 16 pjesama pod zajedničkim naslovom »Vinski hendekasilabi«. U njima se Didak pokazuje kao ljubitelj dobrog vina koji moli neke svoje znance da mu ga pošalju na dar. Mnogi hendekasilabi sadrže podataka o njegovim ličnim i prijateljskim vezama s Dubrovčanima, a u nekim im se izrugava. Tako je u jednom hendekasilabu napao onoga Jevrejina što mu je upropastio 5.000 dinara.

Deseto poglavlje knjige zaprema njegova »Lirika« sa deset oda i tri kraće pjesme, koje su posvećene Aldu Manuciju mlademu, talijanskom književniku i historičaru. Jedna je od njih ispjevana povodom smrti pjesnika Mavra Vetranovića, a druga je upućena Dinku Zlatariću, i u njoj spominje vino iz njegovih konavoskih posjeda. U dvije ode pjeva o Dubrovniku, i to u prvoj slavi njegove građane koji su očuvali grad, kao i bogove koji ga brane. U drugoj pak moli pomoć raznih dubrovačkih svetaca da očuvaju Dubrovnik od kuge.

Jedanaesti dio knjige posvećen je uspomeni Mavra Vetranovića, a zove se »Nadgrobnne pjesme«. Ima ih 72; ispjevane su nekim evropskim vladarima (Karlu V, Franju I, itd.), raznim uglednim ličnostima, dubrovačkim pjesnicima, vlasteli i običnim građanima, te velikom broju nepoznatih ljudi.

³⁰ Körbler na više mjesta ističe da je Didak bio jevrejskog porijekla, ali nije siguran da se za boravak u Dubrovniku priznavao pravim Jevrejnom. Međutim, na osnovu svih onih arhivskih podataka koje smo o njemu iznijeli, ne može biti nikakve sumnje u tome.

Ovoj Didakovoj zbirci dodata je, kao dvanaesto poglavlje, pjesma »O slav-
nim porodicama koje danas u Dubrovniku postoje«. Prvi put je ta pjesma izdata
u Veneciji 1582. god. i posvećena dubrovačkoj vladi, a onda u Krakovu 1582. god.
Kasnije je objavljena u oba izdanja glavne zbirke Didakovih pjesama (1592. i
1596), a posljednji put u Dubrovniku 1903. god.³¹

U ovom spisu najprije pjeva o Dubrovniku i njegovoj prošlosti, a zatim
redom spominje sve savremene vlasteoske porodice Dubrovnika. O nekima od
njih govori samo općenite i neodređene fraze, nekima spominje porijeklo ili kakav
značajniji događaj iz njihove prošlosti, dok o nekoliko porodica pjeva samo u
vezi s pojedinim živim članovima njihovim ili s kakvom epizodom iz njihova života.

God. 1583. izdao je Didak u Krakovu »Pohvalnu elegijsku pjesmu« u počast
Tome B. Budisalića, doktora medicine i titularnog kanonika krakovskog. S Budisa-
ličem je Didak održavao jače veze, te ga nekoliko puta spominje u svojim pjes-
mama, a njegovom je pomoću bio izdao u Krakovu svoju pjesmu »O slavnim
porodicama u Dubrovniku«.

Osim ovih štampanih Didakovih sastavaka, očuvalo se do danas nekoliko
njegovih pjesama u raznim starijim rukopisima. Među tim pjesmama ima ljubav-
nih elegija, od kojih su neke nastale u njegovim mladim godinama, ali ih ima
nekoliko koje ne pjevaju o ljubavi. Devetnaest Didakovih elegija objavio je Ur.
Apendini 1811. god. U nekoliko pjesama pjeva o vlasteoskim porodicama Men-
četića i Sarake, o Simu Benešiću, gruškoj luci, Dinku Ranjini, posljednjim kra-
ljevim Portugalu, Nikoli Gučetiću, sultanu Sulejmanu itd., te jednu šaljivu pjesmu
o buhi. Za svoga boravka u Herceg-Novom ispjevao je jednu elegiju o svom
izgnanstvu, te nadgrobnicu Španjolcima koji su 1538—1539. god. ondje poginuli
u borbama s Turcima.

Pjesničko djelo Didaka Pira je obilno, a po svojem sadržaju, formi i obradi
vrlo bogato i raznoliko. Ono pokazuje da je Didak bio pjesnik velikih sposobnosti
i neobično široke kulture, a u poznavanju staroklasičnih jezika, prošlosti i litera-
ture može da se mjeri s prvima u svijetu. Njegovo znanje latinskog jezika bilo
je duboko i solidno, zbog čega je svoje pjesme pjevao u klasičnoj latinštini zlat-
nog vijeka rimske književnosti. Živeći dugo u Dubrovniku i družeći se sa svim
istaknutijim intelektualcima onoga grada, o čemu svjedoče brojne pjesme o njima
ili njima upućene, mora da je vršio jak uticaj na svoju sredinu. Ako je još davao
lekcije iz staroklasičnih jezika, onda je taj njegov uticaj na čitave generacije
mladih Dubrovčana bio još veći. To se moralo naročito dobro osjetiti u Dubro-
vniku, gdje niko nije mogao da se mjeri s njime u poznavanju staroklasične filo-
logije i kulture, a ni modernu literaturu zapadnoevropskih naroda niko nije onako
dobro poznao. Već je davno konstatovano da dubrovačka književnost onoga vre-
mena nosi na sebi neke posebne karakteristike, da se razlikuje od one iz prve
polovine XVI stoljeća, da se njezini istaknutiji predstavnici počinju ugledati u
neka grčka i latinska djela i prevoditi ih, i da se na njihovim književnim djelima
osjeća jači uticaj savremene talijanske literature. Iako su neki savremeni du-
brovački književnici prevodili i upoznivali staroklasična dela preko talijanskih

³¹ »Srd« II, 184—186, 215—218, i zasebno pod naslovom *Pjesme Didaka Pira* (Srpska dubrovačka biblio-
teka, 2).

prevoda i talijanskih pjesnika, ipak je karakterističan taj pojačani interes Dubrovčana za stare grčke i latinske pisce. Nije li, možda, baš rad i lični uticaj Didaka Pira došao tu do izražaja, i to preko mladih Dubrovčana, koje Didak često spominje u svojim pjesmama? Istina, već reforma dubrovačke gimnazije iz 1557. god. daje veću vnijednost staroklasičnoj literaturi, a i opće prilike u svijetu i u Dubrovniku pogodovale su novom načinu književnog stvaranja. Ali skoro polustoljetno djelovanje i boravak Didaka Pira, kao i njegov pjesnički rad, sigurno su ostavljali dubokih tragova na novim književnim generacijama Dubrovčana. Ako se jednom bude ispitivalo Didakovo djelo i u tom pravcu, uvjereni smo da će mnogo dobiti na svojem ugledu i važnosti za kulturnu historiju Dubrovnika.

S u m m a r y

Jorjo TADIĆ

DIDACUS PYRRHUS

Didacus Pyrrhus was a friend of Amatus Lusitanus, though younger than the latter. He was born in 1517, at Evora in Portugal and was named also Eborensis and Jacobus Flavius. He was educated at Salamanca. He left his native place rather early and went to Spain and afterwards to Flanders. In company with Amatus Lusitanus he set out for Italy and from there he started for Constantinople. Having returned to Dubrovnik, he found there Amatus Lusitanus and settled down in this place.

While in Dubrovnik, he wrote and published a few collections of Latin poetry. By their value, these poems can be compared to those of the first Latin poets of the Golden Age of the Latin literature. The opinion that Didacus had been teaching at the Lyceum of Dubrovnik was not confirmed. It is possible, however, that he gave lessons to private individuals and to the children of his Jewish brethren. Besides, he was in a small way of business and lent the money.

The real name of Didacus is Dr. Isaiah Cohen; Didacus Pyrrhus and Jacobus Eborensis were his poetical pseudonyms. We could check his genuine name in several documents found in the Dubrovnik Archives.

Didacus died towards the middle of May 1599. His testament, written in the Ghetto of Dubrovnik, has been preserved to the present day; he was buried in the old graveyard outside the town walls.

ENCOMIASTES

CARMINE ELEGIACO.

AD

RNDVM D. THOMAM NATALEM
Rhacusanum, Art. & Medic. Doctorem
præstantissimum, necnon Ca-
nonicum Cracouiẽ.
dignissimum.

CRACOVIAE

In officina Lazari, Anno Domini.

M. D. LXXXIII.

Darinka NEVENIĆ — GRABOVAC

IZ POEZIJE DIDAKA PIRA

ŽIVOTOM i radom Didaka Pira, talentovanog pesnika versifikatora i poznatog humanista, u poslednjih šezdeset godina, među ostalima, bavili su se naši istaknuti naučnici: Đuro Kerbler, Jorjo Tadić i Petar Kolendić. To govori o neprekidnoj radoznalosti za poznatog i uvaženog pesnika, s jedne strane, i o njegovu velikom ugledu, uticaju i pomoći koju je svojom kulturom pružio duhovnom izgrađivanju Dubrovnika, s druge strane.

Istraživanja, pronalasci i analize naših naučnika doprinose sve dubljem rasvetljavanju života i rada Didaka Pira, jer svaki od njih ima nešto značajno da doda. S mnogih je stvari trebalo skinuti veo zaborava. I sami Dubrovčani su, posle zemljotresa od 1667, malo znali o svojem XVI veku. To je, pogotovu, moralo pogoditi pesnika došljaka, izbeglicu koji je stvarao i mnogo pre dolaska u Dubrovnik u svojem nemirnom i burnom životu, lutajući posle progonstva iz Španije (Holandija, Italija, Turska). Kasnije će se, međutim, svaki književni istoričar dubrovačkog latinizma susretati s njegovim imenom.

1

Studija Đura Kerblera¹ je veoma opširna i obuhvata sve što se dotle znalo u svetu o Piru i što su o njemu već bili saopštili najraniji istraživači književne dubrovačke istorije — počev od Ignjata Đurđevića. Po prvim vestima i činjenicama iz samih pesama (jer Didak spominje događaje iz svojeg života, prijatelje i poznanike, književnike i naučnike svetskoga glasa, daje čitavu galeriju likova uticajnih ljudi iz Italije i Dubrovnika), naravno, Kerbler će pokušati da rekonstruiše pesnikov život i da se pozabavi pitanjem njegove profesije u Dubrovniku. On će se čak latiti veoma mučnog i značajnog posla: da sakupi i prouči sve pesme i zbirke Didaka Pira. Iako nije pronašao ni sve, ni sve najvažnije stvari,

¹ *Život i rad Didaka Pira Lužitance*, Rad JAZU, knj. 216, Zagreb, 1917, str. 1—169.

ipak se mora priznati da je u tom pogledu učinio vrlo mnogo. Razume se, potkrali su mu se u Didakovoj biografiji izvesni netačni zaključci. Ali bilo kako bilo, on je uneo mnogo svetlosti u život našeg pesnika. Što se Pirove poezije tiče, Kerbleru su bile poznate dve duže pesme izdate u Mlecima i Krakovu 1582. (*U spomen Mavra Vetranića i O slavnim dubrovačkim porodicama*), zatim dve zbirke pesama objavljene u Mlecima 1592. i 1596. Bolje on poznaje književni rad Pirov otkako se pesnik doselio u Dubrovnik. U tu svrhu je iskoristio mnoge sitnije pesme, ode i elegije. Urban Apendini je štampao 1811, u *Antologiji starijih dubrovačkih latinista*, jedan deo Pirovih pesama koje je pronašao Miho Antunov Sorkočević u rukopisu tek u drugoj polovini XVIII veka, pod naslovom *Didaci Pyrrhi Lusitani elegiarum libri tres ad Dominicium Slatarichium Patavinae scholae rectorem et equitem splendidissimum*. Tu će se naći tridesetak elegija, nešto epigrama i ostaci duge, nedovršene pesme *De divo Blasio, rhacusanae riepublicae patrono*. Oko dvadeset elegija i epigrama sačuvano je neštampano.

Kerbler je pesmama posvetio dosta pažnje trudeći se da svaku od njih stavi u pravi okvir i da protumači društveni, istorijski i stvarni njen značaj. Njegov sud je veoma laskav, kako za Pira kao umnog i obrazovanog humanista koji je odlično poznavao antičke pesnike tako i za Pira kao obdarenog i samostalnog stvaraoca.

2

Jorjo Tadić² će proučiti arhivske izvore u Dubrovniku i svežinom nalaza izmeniti izvesna tvrđenja Kerblera i njegovih prethodnika i još svestranije prikazati društveno-ekonomske i političke uslove pod kojima su živeli Jevreji u Dubrovniku. Njegovi logični zaključci ne mogu pretpostaviti da je Pir morao biti zvanični učitelj i vaspitač dubrovačke omladine. Treba se samo setiti kako su teško Jevreji lekari (tako potrebni lekari!) dobijali odobrenje za rad. Katolička crkva je tu imala presudnu reč. Pirov interes za omladinu, međutim, njegove pesme o moralnom i intelektualnom obrazovanju njenom, govore o tome da je on uvek sa njom. To je, verovatno, njegov privatni rad (Tadić ukazuje i na druge izvore njegovih prihoda). Tako nije moglo ostajati bez ikakve materijalne koristi ni njegovo uporno druženje s uglednim i obrazovanim Dubrovčanima i njihovim sinovima, jer su ovi imali šta da čuju i nauče od njega, i jer su ga veoma poštovali.

Tadić je pronašao testament dra Izajje Koena (Didaka Pira, — *Testamenta Not. LI, 27'—28'*). To veoma značajno otkriće rasteraće maglu koja se vukla oko mesta i datuma smrti Didaka Pira, o kojoj se nije znalo ništa i o kojoj čine različite pretpostavke mnogi stari pisci oslanjajući se na podatke u samim pesmama (Apendini, Cerva, Slade-Dolci i dr.)³ Njima, međutim, ne pada na pamet da bi to mogla biti samo trenutna nostalgična kolebanja jednog izbeglice koji bi bar u grobu želeo da bude sa svojim zemljacima. Sada se, eto, tačno zna za taj

² *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoleća*, Sarajevo, 1937, (Didak Pir, str. 298—314).

³ *De exilio suo*, stih 75 i 76; aluzija na jevrejsko groblje u Herceg-Novom. Međutim, na Pločama u Dubrovniku bilo je takođe staro jevrejsko groblje.

biografski podatak: Pir je umro i sahranjen u Dubrovniku, a ne u Herceg Novom sredinom maja 1599.

3

Rasprava Petra Kolendića⁴ je velik i značajan doprinos poznavanju Pirova literarnog života i rada pre dolaska u Dubrovnik; njime se popunjava velika praznina u toj epohi njegova života u Italiji. Kolendić je u delima nekolicine poznatih ljudi renesansne Ferare pronašao tragove Pirovih drugova i čestih dopisiva-nja s njima u stihovima (Biblioteca Ariostea, Ferara; Biblioteca Estense, Modena). Među mnogima spominjemo Điolama Faletija, naučnika i diplomata ferarskog dvora. On je u zborniku *Hieronymi Phaleti Savonensis poematum libri septem, Ferrariae, 1546*, štampao neke pesme i pisma u vezi s Didakom Pirom i trinaest pesama našeg pesnika, svojeg prijatelja iz studentskih dana.

Ali će Kolendić daljim traganjem obogatiti našu književnu nauku još većim pronalaskom. U Ferari je, odmah po svojem dolasku onamo, Pir štampao omanju zbirku latinskih pesama: *Didaci Pyrrhi Lusitani carminum liber unus, Ferrariae 1545*. Pronadene pesme i prepiska u prozi (veoma obimna, uostalom) bacaju kudikamo više svetlosti na život koji je Pir vodio u kulturnoj i literarnoj sredini Ferare, dok iz nje nije morao otići zajedno s većitim lutaocima, portugalskim maranima. Međutim, Kolendić pretpostavlja da će po italijanskim bibliotekama biti još pesama i pismenih tragova o vezama našega pesnika.

4

Mi smo danas u mogućnosti da našoj javnosti prikažemo veliku Pirovu po-emu *Ad Paulum* koja je isto tako bila štampana, ali je sve donedavno ostala ne-poznata. Ona je u ovom našem izboru, koji delimično predstavlja Pirovo stvaranje u Dubrovniku; ali je u potpunosti u njemu nova. Đuro Kerbler je, naime, o ostalim pesmama pisao u svojoj velikoj studiji; one su sve sada prvi put prevedene na naš jezik. O pesmi *Ad Paulum* Kerbler zna tek toliko da je u Ferari štampana »nekakva latinska poslanica« namenjena »nekomu Pavlu«⁵ i da se njen prepis čuva u Vatikanskoj biblioteci pod br. 11333.⁶ Vesti o poemi *Ad Paulum* ima i u delu Tome Krše (Chersa)⁷ koji je prvi pokušao da prikaže život Didaka Pira i kritički oceni njegov rad. Kerbleru je ta rasprava poznata; ali mada Urban Lampredi, ugledni italijanski književnik, hvali jezik i izlaganje u njoj, Kerbler nije zadovoljan njenim sadržajem. »Ona je, veli on, plod nepotpunog i k tomu površnog poznavanja Didakova rada.«⁸ Mi smo, međutim, u njoj pronašli nekoliko sitnijih obaveštenja koja Kerbler ne spominje. Ma kako ta rasprava uopšteno i oskudno govorila o pesmi *Ad Paulum*, uglavnom je tačna: »... un perpetuo elogio, il più magnifico che

⁴ *Nekoliko pesama humanista Didaka Pira*, Zbornik Istorije književnosti, Odeljenje literature i jezika, knj. 2, SANU, Bgd.

⁵ Pavla, vidi napomene uz poemu *Ad Paulum*.

⁶ Kerbler, o. c., str. 4.

⁷ Toma Krša, *Della vita e degli scritti di Didaco Pyrrho*, Firenze, 1826; prevedeno u Srđu II (1903). 860—863; 1139—1150.

⁸ Kerbler, o. c., str. 16.

non far potesse, di Ragusa, de'suoi ordini, e leggi; degli usi, costumi, maniere, ed indole de'suoi abitanti, e brievelemente di tutto ciò che comunque la concernesse». Očito je da je podatke o ovoj pesmi Kerbler ipak uzeo iz Kršina dela.

* * *

Raznolikost sadržine poeme *Ad Paulum* pokazuje Pirovu obaveštenost o svemu o čemu piše. On poznaje istoriju cele kulturne Evrope, prirodne nauke, filozofiju, staru grčku, rimsku i savremenu književnost, mitologiju, astronomiju i, mada Jevrejim, odlično je upućen u učenje katoličke crkve. Glavna je tema poeme, međutim, istorijat dubrovačkog plemstva. Dubrovniku se on priklonio (st. 419—423) kao svojoj novoj otadžbini, stekao mnoge prijatelje nadajući se da će tu naći mira i spokojsva posle lutanja po svetu. Trudio se da uđe u volju plemstvu, proučio je njegovu istoriju⁹ i iscrpno pisao o njemu. Istu temu obrađuje on još u pesmama *O Raguzi* i *O slavnim porodicama* (za ovu pesmu je dobio nagradu od dubrovačkog senata).¹⁰

U poemi *Ad Paulum* pesnik veliča samostalnost i slobodu Dubrovačke republike, njeno državno uređenje (st. 1—56), dobra svojstvena dalmatinskom kršu i moru: peva o vinu, maslini, medu, ribama i prirodnim lepotama (st. 75—88; 130—150; 159—164). Zanimljiv je opis zgrada i hramova i prostranih hodnika senatske većnice čiji su zidovi ukrašeni freskama (st. 112—122). Veliki deo pesme posvećen je vrednoći, vaspitanju, obrazovanju i moralnom liku omladine (st. 57—65; 165—169; 185—196), zdravstvenoj službi u Republici (st. 169—185) i nizu ličnosti iz plemićkih porodica poznatih po karakteru i hrabrosti i službama koje u Dubrovniku vrše: o govorniku, pravniku, filozofu, verskom velikodostojniku, pesnicima, poslanicima na stranim dvorovima, astronomu i još mnogim i mnogim ljudima (str. 200—311).

Njihove smo odlike i sposobnosti od pesnika saznali i na mnogim mestima osetili njegovu želju da istakne omladinu, potomke slavni predaka, da podvuče njeno moralno vaspitanje, visoko obrazovanje i veliku obdarenost; ali smo, na žalost, osetili isto tako veliku prazninu i nedostatak bližeg poznavanja pojedinih Pirovih savremenika, jer smo tek jedan deo uspeli da identifikujemo. Pesnik ih naziva (u tome je najveća teškoća) ili samo imenom, ili nadimkom, ili izmenjenim imenom.¹¹

U poemi među likovima i aluzijama na pojedine ličnosti susrećemo ne samo Dubrovčane (Sevasto, Mesie, Gundulić, Marlin, Ambrozije, Nale, Petar, Atanas, Banjije, Benešić, Serafin, Baltazar, Miscinije i mnogi drugi) nego i strane pesnike i naučnike poznate našem pesniku (Našimbene Našimbeni, Flaminije Marije, Cezar iz Umbrije, Amaltej, Kamoinš i dr). U napomenama smo naveli sve što smo dosada o njima mogli saznati.

Od stiha 325. i dalje pesnik nam kazuje kako se, posle haranja kuge, u XIV i XV veku, podmladio plemićki rod. Dubrovački oči su otvorili gradska vrata istaknutim porodicama iz bliže i dalje okoline (st. 325 ss).

⁹ Plemićkih porodica je tada bilo oko trideset, Kerbler, o. c., str. 4.

¹⁰ *Historijski arhiv* u Dubrovniku, Cons. Rog. 67, 1582/3, 180.

¹¹ Kerbler, o. c., str. 44, 106/7, 111, 131, i ostali koji su delmično obrađivali ovaj istorijski period (Kasumović, Kalendić), navodi isto tako mnoge ličnosti u drugim pesmama koje nije mogao identifikovati.

Sva ova materija ispevana s ljubavlju i poštovanjem prema dubrovačkom rodu, u stihove stavljena ne samo virtuožnošću Pira versifikatora već Pira pesnika koji izrazitim ličnim elegijskim tonovima prikazuje celu skalu osećanja: vedar je i prislan kad peva o prijateljima (st. 340—350), ponosan i gord na svoj pesnički rad (st. 15—16), tužan u mislima na starost (st. 2, 225, 449—453), pun nostalgije i jada u mislima za voljenim gradom (st. 10), i veoma nesrećan kao izgnanik i tuđinac. Nije on u svojoj kući u Dubrovniku! Divni će, nadahnuti stihovi prefinjeno, iskreno i psihološki produbljeno progovoriti iz puna njegova srca: preteško je, surovo biti izgnanik! Iako imaš novu otadžbinu, iako su ti bogovi i sudbina naklonjeni, ma šta uradio, neće valjati. Ostaneš li u gradu, ne ide; napustiš li ga, još crnje. Ne možeš naći reči za psihičko stanje tuđinca koji zazure od svih (od kasapina i kovača, str. 445) i svega, ne možeš iskazati nevolje; usamljen si među ljudima, ophrvan bolom, možda najtežim koji može osetiti čovek otrgnut od svojih (st. 427—453). I tada Pir donosi odluku o odlasku, svestan da »caelum non animum mutant qui trans mare currunt«, a onda opet ostaje, jer je ovo duboko i istinsko doživljavanje samoće i straha od starosti i bede, iako protivrečno sa sobom, sudbinski vezano za njegovu odluku (st. 432) da ostane i kosti pokopa u tuđinskom grobu (st. 444—445). U njegovu životu shvatanje o podložnosti sudbine ima presudan značaj: »Greh je optuživati, veli on, ono što se trpeti mora, i dok o tome razmišljam, navikao sam da budem bedan« (st. 465—467). Ili peva: »Pametan čovek sudbini treba da se pokori, ako ne želi da njena igračka bude« (st. 521—522). Otuda njegova neborbenost i kolebljivost u životnim stavovima.

Lepotu pesničkog izraza ove poeme obogaćuje antička epska tehnika i ars poetica uopšte. Sasvim je prirodno što se Didak Pir, humanist na glasu, ugleda na antičke i savremene pisce i što se koristi njihovim ukrasima. Poema je biranim mitološkim tradicijama tako odenuta da se baš ni kao pesme Propertija, Horatija, Ovidija i dr. bez dubokog poznavanja mitologije ne može razumeti. Bezbrojne reminiscencije, aluzije i silne paralele istorijske (205, 210, 316, 401—406 i dr.) i mitološke (78—81, 135, 159, 163, 176—177, 230, 346, 351—356, 375—376) uzdižu poemu naučno i poetski, čine je raznovrsnom i zanimljivom.

Osuden tragičnom sudbinom svoje nacije da večito luta, kao Ahasfer, bez zavičaja i ognjišta, Didak Pir je u svojoj novoj sredini, pod novim podnebljem, tražio među ljudima prijatelje, srodne duše i srodne sudbine. Da bi mu oni verovali, on im je ponekad laskao i preterano ih hvalio; ali ih je uvek voleo. U stihovima ove poeme, međutim, provejava uglavnom nemir beskućnika.

— Prevod s latinskog —

O GRADU RAGUZI
KOJU JE OPISAO FABIJE

- 1 Kakva s Apelovih slika, nesavršena ipak,
naga, iz lažnih talasa izlazi Venera.
I dok se sva skriva, i dok iz talasa izranja,
sumnja se javlja da nije možda Tetida lepša od božice ove.
- 5 Kao što ti Zeukside, Junonu u zlatu naslika,
prema liku birane grupe Krotonskih devica,
Kao što beše ona junica na koju zarika bik,
i koja se zadivljenom stadu učini da pase;
kao što lepo Lisipova izgleda bronza koja predstavlja
- 10 kraljevska lica; kao što Fidija oplemenjuje slonovu kost.
tako se kroz Fabijevo ističe delo divnih oblika, zaista,
velika, kitnjasta Raguzi u Jadranskom moru.
Toliko kraljevskih kula i toliko hramova u njima,
toliko čuvenih trgova s divnim tremovima!
- 15 Šta sve ne bi spretna ruka a šta umetnost mogla da smisli;
to bi sve mogao kratak da obuhvati spis!
Mrav bi mogao da povuče kvadrigu bakrom okovane,
i malen orah *Ilijadu* da obuhvati svu.

Brojevi označavaju broj stihova određene pesme.

- ¹ *Apel*, po kazivanju savremenika najbolji slikar IV stoleća st. e. Jedini je imao dozvolu da slika Aleksandra Velikog. U skulpturi je tu privilegiju imao Lisip. U priču je ušlo Apelovo klamčenje sa slikarom Zeuksidom. *Apel* je nacrtao grožđe i prevario ptica, kad su doletele da ga kljuju. Zeuksid je, međutim, naslikao zavesu tako verno, da je *Apel*, kad je k njemu došao, povikao: »Povuci već jednu tu zavesu da vidim šta si naslikao!»
- ² *Venera*, (*Afrodita*) je božica lepote i ljubavi. Po jednoj tradiciji rođena je na Kipru, stvorena od morske pene što, svakako, podseća na orijentalna božanstva. Najstarija antika je predstavljala sasvim голу sa rukama na grudima kao da osvaja svet svojim hraniteljskim mlekom. I *Grci* su od nje načinili zaštitnicu plodnosti.
- ⁴ *Tetida*, morsko božanstvo, jedna od *Neraida*, majka *Ahileja*, najvećeg junaka u trojanskom ratu.
- ⁵ *Zeuksid*, rođen početkom IV veka pre n. e. u *Herakleji* na *Siciliji*, »slikar senki«. On je u slikarstvo uneo izvesne tehničke novine. Nasuprot *Pollignotu* koji je u slikarstvu savladao prostor, *Zeuksid* je pobednik svetlosti. Njegove poznate slike (*Herakle u kolevcu*, *Helena pri toaleti*, *Porodica Kentaura*) otkrivaju ukus četvrtog stoleća: pojavljuju se sentimentalne teme u sasvim novom okviru: mesto dotadašnjih stubova, portika i gradskih palata ističu se poljski predeli.
- ⁶ *Kroton*, grad u južnoj Italiji (*Magna Graecia*). Osnovani su ga *Ahejci* 710. st. e. na istočnoj obali *Brutije*. Tamo je boravio *Pitagora* i imao svoju školu.
- ⁹ *Lisip*, savremenik *Praksitelov*, ali se i po svojoj inspiraciji i tehnicu suprotstavlja njegovoj umetnosti. On je pre svega majstor koji svoje kipove radi u bronzi; uzor su mu peloponeski prethodnici koji su kao i on za ideal imali atletu. Taj motiv je, međutim, u to doba skoro zanemaren u *Grčkoj*. Ali iako su im bili isti modeli, *Lisip* sportske pobednike izvlači iz ranije mirne stabilnosti i neke tromе snage. Njegove kipove karakteriše mišićava gipkost željna pokreta. U *Lisipovu* delu važnu ulogu ima igra svetlosti. Njegova dela znamo samo po replikama (*Apokstomen*, *Herakle* i dr.).
- ¹⁰ *Fidija*, čuveni vajar *Periklova* doba. Rođen je verovatno oko 500. god. st. e. u *Atini*. Bavio se slikarstvom, ali je kao vajar postigao izvanrednu slavu. On je tvorac tzv. hriselofantske tehnike u kojoj je izradio svoja remek dela *Atenu Partenos* i *Zevsa olimpijskog* (*Hom. II, 1, 527—530*). Ovi su kipovi nestali pre mnogo vekova, ali ono što je ostalo sa frontona i friza *Partenona*, omogućava i današnjem čoveku da se njegovim delima divi i da se pridruži mišljenju njegovih savremenika. On je stvarao kao sama priroda; jednostavnost i otmenost su glavne osobine njegovih veličanstvenih dela.
- ¹⁷ *Kvadriga* — četveropreg.
- ¹⁶ *Aluzija* na minijaturno izdanje *Ilijade* koje je moglo da stane u orahovu ljusku.

- Silen bi se u pećini igrao s tirsonošama Satirima,
 20 a skup bi malobrojni pljeskao starcu.
 Ti si ponos otadžbine, Tomo, ona te obožava!
 voli i s pravom uzdiže nad italske umove.
 Ja se zaklinjem u tvoju od lovora krunu,
 i u prijateljstvo koje nas vezuje!
- 25 Sa mnom pogledaj i na zidine se osvrni,
 na zidine koje nije poprskala krv jednoga Rema.
 Njih podigoše ljudi kojima je u dugome nizu
 s ruke na ruku kraljevsko predavano dostojanstvo.
 I njihovo će staro ime trajati dokle god
- 30 na oba pola sjajne budu blistale zvezde.
 Čudesan uspeh! Tamo gde je barka po glibovitoj vodi
 plovila, tu ti sad gledaš kuće od tesana kamena;
 A tamo gde su strčale stene, stalnim olujama šibane,
 sada je mila kuća ronaca i gnezdo alkiona.
- 35 Sijaju sad zlatni hramovi, spomenici kralja britanskog,
 od kojih nema većeg u liriji dela.
 Srećno bilo, Ričarde, nepobedljiva duha u doba dobre kobl.
 Ovde u hramu stajahu od zlata tvoja znamenja!
 Propadaju ogromna bogatstva, a znaci vlasti i
- 40 najveća kraljevstva sa samog vrha se ruše.
 Sama sebi pratilac i najbolji vođ, smela se hrabrost raduje
 što spretnu nogu učvrsti na nepristupačnu kamenu.
 Kuća na levoj strani senatorska je velika večnica;
 onda možeš i zakone i sveta prava tražiti.
- 45 A onaj visoki dvor što se blizu susedne palate
 uzdiže, tu je otac Srđ, otuda dolazi lav.
 Tu je sedište nadalskog roda. Hlad im je bolje poznat
 nego muzama pijerijskim, nego Febu Cira delfijska.
 Ovde ruši pretorijanski vojnik s oruđem u rukama,
 a sasvim blizu sedi Vlaho, vešto načinjen od zlata.
- 50 Ovde izbijaju žive vode iz neobrađene tvrde zemlje,
 i tu svoje građane prostrani dočekuje trg.
 Galski heroj od snežno belog mermera stoji

¹⁹ *Silen i Satiri*. Stari su u ovim poljskim božanstvima gledali pratiocce Dionisa ili Bakha. To su bića u ljudskom obliku, jedni imaju jareč, a drugi konjski rep. i jedni i drugi su četvrti, imaju šiljate uši i pljosnati nos. U umetnosti ih slikaju kao ružne starce (bezbrojne su njihove slike na antičkim vazama) sa tirsom u rukama što je atribut dionizijske raspojanosti. Starca Silena treba izdvojiti iako ima izgled svoje sabače, jer se odlikuje mudrošću, što treba zahvaliti činjenici da je bio sin Herma i neke nimfe. Po drugoj tradiciji, rodio se iz krvi Uranove prolivene u ratu sa Kronom.

²¹ *Toma Natalić Budisavljić*, građanin dubrovački, kao lekar živeo neke vreme u Krakovu i omogućio da se štampa Didakova pesma u slavu Dubrovnika i njegovih vlasteoskih porodica: *De illustribus familiis, quae hidie Rhacusae extant anno 1582. Cal. Jan. Ad amplissimum senatum rhacusenum*, Didacus Pyrrhus.

²⁶ *Rem*, Romulov brat morao je životom da plati što se narugao niskim zidinama kojima je Romul opasao grad Rim (Horat. *Epod.* VII).

²⁸ Mislili se na sedam rimskih kraljeva (753.—510. st. e.): Romul, Numa Pompilije, Tul Hostilije, Anko Marcije, Tarkvinije Prisko, Servije Tulije, Tarkvinije Oholi.

³⁵ Kralj britanski je Ričard Lavovo srce (1157—1199), na vlasti od 1189—1199; potiče iz dinastije Anžu — Plantagenet. Sa francuskim kraljem Filipom II Augustom i nemačkim kraljem Fridrihom Barbarosom vodio treći krstaški rat (1189—1192). U to doba je boravio u Dubrovniku.

⁴⁸ *Pijerijske muze*, nazvane po pijerijskoj zemlji u Trakiji. To je lokalni epitet muza; nalazi se najviše u rimskih pesnika. Po legendi bilo je devet takvih muza. Pevale su veoma vešto ali u takmičenju sa Helikonskim muzama budu pobeđene i za kaznu pretvorene u ptice, u svrake kako kaže Ovidije (*Metam.* V, 302).

Feb znači blistav, svetao, čest epitet boga Apolona, a ponekad i samo njegovo ime, naročito u Rimljana.

Kira delfijska, pristanišni grad u Foklidi, južno od Amfise na mestu gde se sastaju putevi dve pokrajine: Tesalije i Bojotije.

⁵³ Galski heroj je Orlando (Rolando) legendarni vitež i nećak Karla Velikog. Dubrovački hroničari su legendu o njemu iskitili i prilagodili situaciji: on je na povratku iz Španije potukao Spucenta, saracenskog gusara (Saraceni su napade vršili sa Sicilije) 783. god. kod Lokruma i spasao Dubrovnik.

- i podseća nas na palestinski vojni pohod.
- 55 On ovde sicilijanskog gusara liši flote, skide mu glavu i donese je kao ratni plen.
Stavi je pred noge senata, i o tom podvigu divan ostade glas, a sve drugo duboka odnese prošlost.
- 60 Duboka prošlost odnosi draž priče o događajima slavnim, ako u pomoć ne dođe pijerijsko božanstvo.
Slavna je bila egipatska stovrata Teba i slavna kula asirske Semiramide,
Ali kako su iščezle pesme ovenčana pesnika, i jedna i druga u tami i bez slave leže.
- 65 Ovde stoji otac Španac, tamo otac Etruščanin, a čedna sestra sasvim blizu ima svoj hram.
Zdravo, kraljevskog roda junakinjo, Bogu draga, na zemlji rođena, dostojna da večno živiš na nebu!
Domovina ti je od grada daleko, a ti si svoj sveti mir posvetila čistim devicama.
- 70 Ti često gledaš kako se otvara nebo, dok uzdasima i suzama božansku prizivaš milost,
Čuvaj senatore i narod i posvećene bedeme, budi nam naklonjena kad ti uz čistu molitvu tamjan žrtvuješ!

O LUCI GRUŽU

- 1 Vidiš li kako plemeniti Gruž uznosi mirne talase morske u vodama dalmatinskim?
Da se kraljevi, zaverenici, vrate u Troju i da sva Grčka povede osvetničku vojsku,
- 5 ovo bi mesto, od eubejske Aulide prostranije, moglo da primi na sigurnoj obali hiljadu lađa; njima bi se izdaleka gledajući, grčki mornar divio, i mislio da su to Kikladi u Egejskom moru.
Ovde je Ombla i malo ostrvo, divna Daksa.
- 10 Obe su susede i obe ujediunjuju bogatstva. Tu su i slatke vode i palata uzvišena kraljevska, i prema propisu Krstu zavetnom posvećeni hramovi.
Zlatni je ovaj krst mornarima plašljivim dobro poznat, on im je na putu neizvesnom i pratilac i zaštitnik.

⁴¹ *Stovrata Teba* u Egiptu za razliku od sedmovrate Tebe u Bojotiji.

⁴² Kula asirske Semiramide. Semiramida, legendarna asirska kraljica nadživela je svojega muža Nina i vladala 42 godine. Ona je uvećala, učvrstila vlast i ulepšala Vavilon. Opkolila ga je zidom po kojem su paralelno mogla ići dvojka kola. Sagradila je prostrana kejove prekrivene veličanstvenim vrtovima i veliki most na Eufratu. Svojoj vlasti je podvrgla Arabiju, Egipt, jedan deo Etiopije i Libije.

⁴³ *Ovenčani pesnik* — poeta laureatus, tradicija krunisanja istaknutih pesnika zadržala se do danas u Engleskoj (poet Laureate).

⁴⁵ *Otac Španac*, sveti Ignjat Lojola (Ignatius Loiola), osnivač jezuitskog reda; *otac Etruščanin*, sv. Franjo Asiški, osnivač monaškog reda franjevac.

⁴⁶ Čedna sestra je sveta Klara, osnivač ženskog monaškog reda — Treći red franjevac.

⁵ *Eubejska Aulida*, primorsko mesto u Bojotiji na istočnoj obali Atike. Odatle su Grci poveli vojsku na Troju (Hom. *Ilijada*, II, 484—877).

O SLAVNIM PORODICAMA KOJE I DANAS POSTOJE U RAGUZI,

PRVOG JANUARA, 1582.

UGLEDNOM DUBROVAČKOM SENATU
DIDAK PIR

- 1 Ovo je ovde brdo Srđ, a ono Ragusa,
pod vlašću plemenite Ilirije bogate.
Ukoliko vest u starim analima nije varljiva,
bila je to negda surova stena, i talasi morskli.
- 5 Tamo gde je krma obalsku pržinu parala,
gledaš sad kuće visoke od tesana mermerna.
A tamo gde bure silne glačahu penom popanule stene,
gde beše mila kuća ronaca i gnezdo alkiona:
Hramovi zlatni blistaju sada, spomenici kralja britanskog,
- 10 od kojih nikakvo delo veće ne vide Dalmatinac.
Fauni, šumski stanovnici, i Hamadrijade što stanovaste
u pećinama ovim dok to dopuštahu drevna vremena,
i vi Nereide sinje, vične da kosom ovijene grudl
rodnim koralima štitište:
- 15 Recite koji ljudi vrgoše prvi bedeme,
odakle za kratko vreme niče dotle nepoznata slava.
Vama je, morskli bogovi, uvek poznato
kakav je danas, kakav je bio i kakav će biti dan.
Naš kratki život i duh podložan brigama
- 20 ne dopuštaju poznavanje istorije davne.
To ne znam ni ja, ni mlada Kidipa, Glaukova kći,
dok sedi i suši kosu kišom nakvašenu.
Bila je samo priča Meonjanina hvališe

⁸ Alkiona je kći Eeola, boga vetrova, muž joj je Kalk, kralj u Trahini. Oni su imali tako srećnu braćnu zajednicu da su sebe poredili sa Zevsom i Herom. Rasrdeni na ovu oholost, bogovi ih preobrazili u ptice: njega u gnjurca, nju u alkionu. Pošto je alkiona gradila svoje gnezdo na morskoj obali, a morske bure ga uništavale bez milosti, Zevs se sažalio i naredi da se vetrovi stišavaju za vreme sedam dana koji prethode i koji slede za zimskim solsticijem. U to vreme alkiona leži u gnezdu na jajima. To su takozvani »alkionini dani«.

¹¹ Faun. Izgleda da je to bio najstariji bog Rima čiji je kult bio lokalizovan na Palatinu ili u neposrednoj okolini. Po svojem imenu (qui favet) on je blagonakloni zaštitnik, u prvom redu, stada i pastira. To je olakšalo da se pod grčkim uticajem Faun izjednači za arkadskim bogom Panom. U klasičnoj epohi fauni su poljski i šumski demoni kao što su u Heladi satiri. Njihova je priroda dvostruka: poluljudi, polujarci, imaju rogove i često jareća paponjke. Hamadrijade su kategorije nimfa koje zaštićuju drveće. One se rađaju sa stablom zajedno, štite ga i sa njim dele svoju sudbinu. Kalimah u pesmi *Himna Delu* prikazuje nimfu jednog hrasta koja je izdahnuła na svojem drvetu pošto ga je udario grom. Nimfe su, kaže on, vesele kad nebeska kiša orosi hrastove, a tužne su kad oni izgube svoje lišće. Smatrane su kao neka bića između smrtnih ljudi i besmrtnih bogova; njihov je život trajao veoma dugo.

¹³ *Nereide* — morska božanstva, ćerke Nereja i Doride, unuke Okeana. One su, verovatno, personifikacija bezbrojnih morskli talasa. Njihov broj je obično pedeset ali se panje i do sto. Nereide su, govornice, živele na dnu mora i, u palati svojeg oca, sedele na zlatnim stolicama. Sve su bile izvanredno lepe. Vreme su provodile pređući, tkajući i pevajući. Pesnici ih zamišljaju kako igraju na talasima, raspleteneh kosa, između tritona i delfina. One sa svojom sestrom Tetidom oplakuju smrt Ahileja i njegovog druga Patrokla (Hom. II. 17, 73; *Odys.* 24, 47).

²¹ *Kidipa*, kći morskog boga Glauha, spominje je Vergilije (*Georg.* IV, 339).

²³ *Meonjanin* — Homer.

- kako Apolon opasa zidom ilijski grad.
- 25 Višnji vladaju zvezdama, ljude briga umara
huda i za neznatne podesna poslove.
Zidine ove, baš ove, ovu zgradu do zvezda dignutu
videsmo mi kad je sagradiše herojske ruke.
Tek što ih one dobro sazdaše, odmah pod znamenjem srećnim
- 30 triput okolo kuće bela oblete ptica.
Uskoro draga sloboda brze okrete konje
na nove, negda omrznute zidine.
Tu je, eto, i prorok kojem svetlost od device čiste
daje sveto mesto u svim redovima.
- 35 Odmah on dobi ključeve grada i najveću brigu
o hramu kakav bejaše tada, od snežno belog mermera.
Rado to prihvati i, pošto po običaju zavete
izvrši, veliki Vlaho sede uvrh tvrđave.
Dočekaj ga hvala i glas što se kroz vazduh začu:
40 »Bože pomози, i u našu sredinu kao prijatelj dođi.
Ako te od mermera načinismo sada, doći će jednom
dan kada ćeš sav od zlata stajati, blagi oče.«
Sa raznih strana sveta dolazahu stalno
odabrani ljudi patricijske krvi.
- 45 Dugo bi bilo da ispredam priče i junačka dela,
i slavu na domu stečenu ili izvan njega.
Jednom će doći pesnik da u pesmi lepoj
i vas i ime vaše uznese do zvezda.
Nezahvalan je sada trud, uzalud je Apolon zvan,
50 jer što god uradi, gluvim će ušima pevati.
Otvorite spise, spomenike prohujalih godina,
a meni će biti dovoljno da samo imena spomenem.
Da bih što opširnije pričao, traži se mesto
samo, prilika ili znak ozbiljnog primera.
- 55 Pevaču celu istinu, kunem se u majku Doridu
i sestru Galateju koja mi sleva stoji!
Prvo je, po povoljnom vetru i zavetima božanskim,
na ilijske obale stigao Gundulić.
On sagradi, ispunivši zavet, oltar ispred grada,
60 od vaših žrtvenika nijedan svetiji nije.
Kad oluja silovita i jug pomamni uzburkaju
pučinu, razbijene brodove on na put izvodi.
Iz talasa spasene krme i pramci kao zavetni
darovi naokolo vise, a na svetom su mestu mnogi zapisi.
- 65 On je slavan po oružju i kraljevskim trofejima,
posećuju ga s obale Kalajskog okeana.
Sa Gundulićem ide pratilac Gučetić, prihvaćen
kao zet, a Amor uz njih prionu s buktinjom u ruci.
Stiže i onaj od starinske Bobaljevića loze,
70 poznat, ali gluv za ilijske i etruske muze.
Oklevalo Fabije beše rodonačelnik plemena,

Gundulić

Gučetić

Bobaljević

²⁴ Misli se na događaj kad su posle neuspele zavere protiv Zeusa, Apolon i Posejdon bili primorani da rade za Laomedonta, trojanskog kralja. Njima je tada bilo naredano da grad opasuju zidom. Drugi mit, međutim, priča da je Dardan sagradio trojanski grad i vladao u Trojadi.
Apolon, inače, pripada drugoj generaciji olimpijskih bogova. Sin je Zeusa i Lete, bog streljaštva, muzike i poezije, lekarstva, bog Sunca i voda muza. Predstavljan je kao bog izrazite lepote, visoka stasa, sa dugim uvojcima bistave kose.

⁵⁵ Dorida — kći Okeana i žena Nerejeva, majka Nereida; Galateja, jedna od Nereida.

⁶⁶ Kalajski okean — Atlantski okean.

⁷¹ Fabije Oklevalo, pobedio Hanibala u više bitaka (A. Fabius Maximus Cunctator).

- svoje italsko ime promeni on u domaće dalmatinsko.
 Bundić kao poslanik u zapadne ode zemlje,
 a Saraka posta drugi Regul Atilije.
- 75** Slatko je za otadžbinu mreti: unuk Rudolfov, na dvoru
 čuven, iz austrijskog grada nedavno stiže.
 Mladić blistava duha, za ocem ne zaostaje,
 svojim se duhom sa slavnim precima jednači.
 Tada stiže Bunić koji nepobediva srca povede
 protiv Cezarovih orlova odrede skitske.
- 80** Srećno bi on osvojio uski Helespont, ali
 zapovest dobi da ode kada zauzme mesto.
 Dunav se ne bi mogao uliti u crnomorske talase,
 noseći mnoge leševe posle poraza kod Varne.
- 85** Moćna bi stajala Alba i možda trajao novi Rim,
 i dična kuća ratobornih Paleologa.
- Benešić*
90 Drukčije odlučije bogovi; Benešić stoji poprskan
 krvlju tastovom, i pretnje sipa.
 I s pravom; jer se ti, Damjane, usudio beše da mirnu
 otadžbinu podmuklim uznemiriš spletkama.
 Ako je dopušteno primer uzeti, tako je osvjetnik
 Brut Tarkvinija Oholog proterao s Aventinskog brega.
 Divne zlatne falere i uzde prekrasne
 nedavno donese tuskulanski vitez Ranjina.
- Ranjina*
95 On se pred Stefanovim oltarom svečano zakle
 na stalnu ratničku službu pod vođom Kosmom
 Koji, ako se zvonkom pesmom poigra, iz gajeva
 askrejskih umilne prizove muze helikonske,
 i one koje obale tvoje Sebete, krase i Sibile
 u pećinama na obližnjim napuljskim žalima.
- Getaldići*
100 I Getaldići dođoše; od njih nema sposobnijeg roda
 da Jupiteru služil molitve i tamjan prinosi.
 Ide nepobediv mladić, ako ratni poklič zove,
 a na kacigi mu zlatnoj bela se košuta blista.

⁷⁴ *Atilije Regul*, rimski junak iz prvog punskog rata, poznat po svojem poštenju. Kartaginjani su ga zarobili i vratili u Rim kao posrednika za sklapanje mira, pod uslovom da se vrati ako mislja ne uspe. Do mira nije došlo, a on se vratio, iako su ga Rimljani nagovarali da ostane u gradu.

⁷⁵ Unuk Rudolfof je verovatno Rudolf II rimsko-nemački car (1552—1612), sin cara Maksimilijana koji ga je još za života proglasio kraljem hrvatsko-ugarskim 1572, a za kralja češkog 1575. Mistik, bavio se više alhemijskom (na njegovu dvoru su bili Tiho Brahe i J. Kepler) nego li državnim poslovima.

⁸⁵ *Alba (Longa)*, stara prestonica u Latiju koju je osnovao Askanije sin Ajnejin; Novi Rim je Konstantinopol. Paleolozi, čuvena vizantijska dinastija.

⁹² Dekim Junije Brut i Tarkvinije Kolatn srušili su vlast Tarkvinija Oholog (510. god. st. e.) i osnovali Konzulat. Mesto jednog kralja, birana su otada svake godine po dva konzula kao vrhovna vlast u Rimu. *Aventin*, jedan od (sedam) brežuljaka na kojima je kasnije sagrađen Rim.

⁹³ *Falere* — odlikovanja.

⁹⁴ *Kozimo i*, veliki vojvoda iz Toskane (XVI vek).

⁹⁶ *Askrejski gajevi*. Askra grad u Bojotiji, rodno mesto pesnika Hesioda; Helikon brdo u Bojotiji posvećeno Apolonu i muzama.

⁹⁹ *Sebet*, rečica u Kampaniji.

¹⁰⁰ *Sibile* iz Kume kod Napulja (antički Parthenopolis) čuvena proročica, ima značajnu ulogu u rimskim legendama. Svoja proročanstva je obavljala u jednoj pećini. Priča se da je ova kumejska Sibila došla u Rim za vlade Tarkvinija Oholog i donosila devet knjiga zbirki proročanstava. Te knjige je ponudila kralju po visokoj ceni, ali on odbije. Na dva njegova odbijanja Sibila je spaljivala po tri knjige. Tarkvinije, najzad, kupi tri poslednje i smesti ih u храм Jupitera kaptolskog. Za vreme Republike i do Augustova doba »Sibilinske knjige« su imale velik uticaj na rimsku religiju: pitane su za savet u slušaju nesreće i izvanrednih događaja. To su ustvari bile knjige sastavljene iz vaticnatog post eventum, u njima ima mnogo hrišćanskih elemenata. Sibile su smatrane pretačama velikih prorokar; Mikelandelo ih je zajedno s proročima naslikao na tavanici Sikstinske kapele. Vergilije u Ajneidi daje Ajneji kumejsku Sibilu kao vođu pri njegovom silasku u Pakao.

¹⁰² Za pesnike iz doba humanizma i renesanse karakteristično je da antička božanstva i njihove obrede mešaju sa hrišćanskim Bogom i svecima.

- Crijević* 105 Rimski brežuljci, srećne zidine boga Romula,
i Tibar, došljak u etrurskim vodama.
Pričaće vam Crijevića sudbu, ali (o kobi!)
ovaj će kratkovek brzo uvenuti cvet.
Taj čovek bi, inače, mir zemljama i davno ugrabljeno
- Sorkočević* 110 spokojstvo smirenim poljima vratio.
Evo i Sorkočevića koje gradovi Epira poslaše
u teška vremena za ilirsko ime.
Ti koji jerusalimski grad pohodiš i uzvišen Isusov
grob, zastani na obali Dakse.
- 115 Tu se Sorkočevića podiže sveto delo, a vešta ruka
sve iskiti živim slikama svetoga Vlahu.
Tu je Bogorodica, tu Magdalena u vrtu trči Hristu
u susret, tu je i pobjednik svladanog Stiksa.
I veliki krst je tu; negda to beše drvo žalosno,
120 a sada sija i sjaj mu je nalik na zvezdu.
Tako se sija mlečni put kad ga gospodar Olimpa,
sazvavši zbor, podastre nebesnicima velikim.
Postoji bistar izvor i kraj izvora prijatna,
ima senovitim drvećem zasadeni mesto.
- 125 Šta ne bi mogao postići rad, a šta spretna vrednoća?
Ovde ne beše bistra izvora ni drveća ranije.
Rastić I ti, Rastiću, napusti popaljen Epidaura
grad i svirepu pomamu Arapa.
Tromi Arapin protera sa Ilirije cele
- 130 pleme od Marsa rođeno i na pobjede sviklo.
Zar se niste stideli, osnivači rimskog imena,
da za gospodara možete neprijatelja trpeti kukavnog?
Kružić Ali sudbina tako uloge menja, gomila koja krst
na grudima nosi, eto, proređena juri;
- 135 I svojeg traži kralja kojeg, u ratnom pohodu,
brzim virovima odnese Bosna.
Đurđević U otadžbinskom ratu se istače hrabri Đurđević,
pobedi Kraona i zaplenjeno donese oružje.
Njemu na put ne stade ni galska ni apulska flota.
- 140 Takva bijaše hrabrost u njegovu junačkom srcu.
Kaboga Tu je i Kaboga koji naredenja plemenita izvrši
Senata, po oluji i hladnoći zimskog solsticija.
Od njega niko mudrije ne povede tada
Sulpicije dične za ilirsko kraljevstvo.
- Tudišević* 145 Ali je Tudišević onaj što neprijatelja i flotu
s naše obale oružanom vojskom otera.
Njegovu pomoć oseti nesrećni Despot sa ženom
i decom, kad ono izgubi presto.
Stoji ta istorija na frigijskim uklesana stubovima.

¹⁰⁵ *Romul*, po legendi osnivač grada Rima, posle smrti proglašen za boga pod imenom Kvirin.

¹¹⁸ *Stiks*, reka u podzemnom svetu. Ovde sinonim za Pakao koji je pobedio Hrist kad je sišao u njegovo predvorje.

¹²¹ *Mlečni put (Galaksija)* po mitologiji nastao od mleka božice Here kad je došla Herakla.

¹³⁰ Pleme rođeno od Marta su Rimljani. Po predanju je Mart, bog rata, sa Reom Silvijom rodio blizanca Romula i Rema, osnivače grada Rima.

¹³⁶ Misli se na srpskog kralja Časlava.

¹³⁸ *Kraon*, Francuska porodica, poznata još od XVI veka. Najznačajniji među njenim članovima bio je ovaj Kraon koji je 1384. pratio anžuski vojvodu u ratnom pohodu protiv napulskog kralja.

¹⁴⁴ *Sulpicije*, ime starog rimskog plemena.

¹⁴⁷ Despot Đurađ Branković (1384—1456), sestrić despota Stevana Lazarevića. Kad Turci osvoje celu Srbiju 1459. god., ode on u Zetu. Verovatno mu je tada i Dubrovnik pružio gostoprimstvo.

- 150 Takvo delo ne načini ni umetnik Miron.
- Buća* Kažu da kasnije rod Buća u deo kraljevstva dođe, napustivši bedeme kotorske. Kralju je rod Buća drag, senatorima takođe, ali ne bez darova sjajnih.
- 155 Svedok je tome Stonska solana nasuprot obala Korčule; s tri strane je zapljuskuje more. Slavan je mladić iz Pele što jedini gradove i ugrabljen plen kraljevima poklanja.
- Binčulić* Tvoja slava, mladiću, nije od Bućine manja, on sjajne i napredne gradove raguzinskoj podvrže vlasti. Ne zaboravih ni Binčulića vrsnog; on arpinskih besedničkim darom izaziva govornike rečite; Ni Nikiju iz starog roda Martina koji se nedavno obogati obrađivanjem zemlje;
- 165 Dotle bez njiva sopstvenih, kao naslednik novi zauze imanja i po zelenom jezeru pliva. On neustrašljiv, već starac, protiv senatora mletačkih podiže glas i rečit održa govor.
- Lukarević* Ovde je Lukarević, rodom iz Larise plodne.
- 170 Lukarević slavni, nepobedljivi potomak Agida. Za otadžbinu Decije, za Atinu dragu Kodar, Obojica neprijatelju žrtvovaše glavu; Da bi spasen bio divni grad Lavrentija i Blaža, ni Lukarević ne bi odbio da padne ma od kojeg mača.
- Gradić* 175 Eto starog Marina od slavne krvi Gradića; neka suze proliva koji god potomstva od roda ima: O bola, o neutošnih jecaja roditelja skrhana: naslaga on pre vremena četiri lomačel!
- 180 Tamo gde epirske vode suva natapaju polja, i gde se usred mora uzdižu Kikladi, Polusrušene se vide utvrde: bio je to dvor, sada je humka, i samo što mu ime osta. Zašto se tuži ljudski rod da brže dani no što treba idu, kad i gradove njihova sudbina nosi?
- 185 Otada se uzdiže stara loza i kuća slavnog roda Gradića, preko toliko predaka i toliko naraštaja. Gradić prvi na protivnika Bodina diže oružje, i zbací ga stvorivši u gradu zaveru: Da li je podvig izvršen lukastvom ili hrabrošću
- 190 istinskom, svejedno, kao pobednik prihvataš i jedno i drugo. Grad Luka koji se, pod zaštitom bogova i pravednih zakona otaca, uzdiže i slobodan leži na etrurskom bregu, Svoje Baslljeviće u cvetu slave posla, plemenitije nam ništa i nije mogao poslati!
- Baslljević*

¹⁵⁰ *Umetnik Miron*, istaknuti grčki vejar i ilvac, drug Fidijin i Polikletov (V vek pre n. e.).

¹⁵⁷ *Mladić iz Pele* — Aleksandar Veliki.

¹⁶¹ Iz grada Arpina rodom je najveći govornik rimski Marko Tulije Kikeron.

¹⁶⁹ *Larisa*, grad u Tesaliji.

¹⁷⁰ *Agidi* — neki spartanski kraljevi.

¹⁷¹ *Deklje Mus*, hrabri rimski mladić koji je upao u tabor kralja Porsene s namerom da ga ubije. Bio je uhvaćen i pogubljen.

¹⁸¹ [ioclis] ovu reč nismo mogli prevesti.

¹⁸⁷ *Bodin*, kralj zetski (oko 1081—1101), sin i naslednik kralja Mihajla. Kao kralj proširio je vlast Zete na Bosnu i Rašku.

¹⁹¹ *Luka*, grad u Toskani.

- 195** Srećni pepele i kosti siromaha Gvaice,
ma kad, ma na kojem mestu, u kojoj zemlji da ležite,
Palmotić Zbogom za svagda: Palmotić Savin vam
sa suzama svečani priredi pogreb!
Između hiljadu toga i darova blagotvorna mira,
Džamanjić **200** eto, oružjem zvecka Jan, Cezarov vitez.
Potomak Pompeja Velikog, otkad Sekst otplovi
u jadranske vode, pošto se razbeža vojska.
Prokulić Ko ne bi Prokuliće nazvao Katonima ozbiljna čela?
Pucić Koji će potomci zaviljivo prečutati Pucića?
Prodanelo **205** Prodanela nam ugrabi obala Neretve,
O bolai Ni to zar mesto nije bez zavisti.
Bucinjola Evo jednoga koji ne sme da se u stihu spomene.
O, neka bezdušna vlast Lacija propadne!
210 Drugda ću opisati njegov rod, vrline i sudbinu sjajnu,
moja će pesma tada nežnija nego inače biti.
A dotle, potomstvom željenim ti upravljaj, Lucino,
ti ćeš kriva biti, božice, ostane li bez dece dom!
Menčetić Menčetić pak išaše na začelju poslednje čete,
a kakvu počast, kakvu slavu steče taj čovek!
215 Tako se i makedonska nepobedljiva falanga najzad lati
koplja, kad jača neprijateljska navali sila.
Tako Triarije hrabri rimsku osokoli vojsku,
i zaslužne njegove vlasti beli poveza hrast.
220 Ombla tibarska beše nekada pored Tirenskog mora;
sada ilirskim vodama poznata godi Ombla.
Pod takvom vlašću, s takvim potomstvom junaka,
široko vlada i jača ilirski grad.
I slobodan brani zakone koje donese sam,
i plemenu njegovu ostaje slava i svekolika čast.
225 Mars je daleko od nas, vladaju sad srećni mir,
iskreno poverenje i sveta pobožnost.
Ako ratovi zovu, neka se flota spusti u more,
a neprijatelj varvarin neka jonske napusti vode.
Ja sam doista čuo da starac Protej, foke proječ!
u špijlama jadranskim, mnogo govori o tome
230 Kakav će jednom naraštaj doći, kakvo zlatno doba,
i novi će nastati vek pod kraljem Diktajem.
Srećni su oni koje to čeka; ali Večernjača već
iz talasa izranja i Tetida kćeri u pećine zove.

Konac delo kras!

²⁰⁰ *Pompej Veliki, (Sextus Pompeius)* rimski političar i vojskovođa, učesnik u prvom triumviratu, 1 vek st. e. Njegov značajan podvig bio je što Sredozemno more očisti od gusara.

²⁰³ *Katon*, čuveni rimski političar i pisac za kojeg se kaže da se nikad u životu nije nasmejao. Poznat kao zakleti neprijatelj Kartagine (III punski rat, 149—146. st. e.).

²⁰⁸ *Latium*, izlaska pokrajina koja je kasnija sa Rimom, kao centrom, postala središte starog sveta.

²¹¹ *Lukina*, božica koja novorođenu decu izvodi na svetlost dana — božica porođaja.

²¹⁶ *Triariji* — ratnici koji su u rimskom bojnom redu stajali na trećem mestu u legiji.

²²⁹ *Protej* — morsko božanstvo, čuvar foka i drugih Posejdonovih životinja. Živi obično oko ostrva Fara, nedaleko od ušća Nila. Obdaren je proročkom sposobnošću; može da se preuži u svaki oblik koji samo zaželi. Tu svoju osobinu koristi da bi izbegao odgovore smrticima koji mole da im proriče sudbinu. On je često tema pesnika (Homer, *Odys.* IV, 343; Verg. *Aen.* I, 651; Ovid. *Met.* XI, 224).

²³² *Dikte*, nadimak boga Zeusa, po brdu Dikte blizu Praise na Kritu, gde je voleo da boravi. Kao i na brdu (di postoji) i tamo pećina za koju kažu da se bog u njoj rodio (Verg. *Georg.* II, 536; Callim. *Hymn.* I, 4).

²³⁴ Tetidine ćerke su Nereide.

O SVOJEM IZGNANSTVU

NAPISAO U DIVNOME GRADU HERCEG-NOVOM
ZA VREME ŠPANSKOG POGROMA

- 1 Treba li da podnosim dugo i svirepo izgnanstvo,
i da mi u povratak nikakva ne ostane nada?
Što mi dosad osta od života nesrećna, treba li
sve da provedem u kršu Ilirije ledene,
- 5 Tamo gde se na Jadranskom moru slabo borio Kantabar,
i gde srušena leži tvrđava leševa puna
i tamo gde pod vrhom senovita brega izvire
i s prijatnim žuborom pada Nemilije?
Zdesna je Epidaur, a ono što ojačano iz ruševina njegovih
- 10 nasto, stoji bezbedno pod okriljem svetoga Vlaho.
Sleva Risan visoko pod nebom pokazuje kule,
i sinji Kotor ocima mletačkim veran.
Nedaleko odatle polusrušenih bedema nesrećna se
uzdiže Butua na međi zemlje epirske,
- 15 a daleko, velikim i prostranim odvojena zemljama,
diže se Ebor: avaj, meni od detinjstva zemlja poznata!
Zdravo, zemljo mojeg zavičaja! zdravo,
zemljo koju oči moje više videti neće!
Troja oduze deset godina, lutanja isto toliko:
- 20 skoro ne beše nade da se kralj Itake vratiti može;
a on se ipak vrati, stare prepozna prijatelje,
pa Penelopa uživa u mužu poodmaklih godina.
A mene dok uporna sudbina bacaše po zemljama i morima,
Elida izbroja već dva put po šest Olimpijada!
- 25 U trpljenju nevolje moje vremenom rastu:
kome ranija smrt ne bi draža bila?
Zar je moja desnica tukla roditelje stare?
Zar je na ognjište očinsko bezbožno unela oružje?
Zar sam proteran što sramno odbacih oružje kao
- 30 vojnik nečastan i begunac iz negdašnje vojske?
Iz zavičaja me zar prognaše što svećane
poštujem obrede i dedovske moje svetinje?
Vidi li to Gospodar Višnjih i munje zar ne baca?

⁵ *Kantabar*, Španac; *Kantabrija*, zemlja kantabarska — današnja Biskaja.

⁹ *Nemilije*, izvor u blizini grada Herceg-Novog.

⁹ *Epidaur*, stari ilirski grad, rimska kolonija; današnji Cavtat.

¹⁴ *Butua*, današnja Budva.

¹⁶ *Ebor*, grad u Španiji.

²⁰ *Odisej*, kralj Itake.

²⁴ *Elida*, grčka pokrajina u severozapadnom Peloponezu. Olimpija je pradeo u Elidi posvećen bogu Zevsu; tu su se svetkovale velike olimpijske igre. Grčci su po njima brojali svoje godine: Olimpijada, vreme od četiri godine između dve svetkovine olimpijskih igara.

²² Iz ovog stiha i ostalih što slede jasno se vidi da je Didak Pir bio JevrejIn, štaviše saznaje se i razlog zašto tako ogorčeno napada Ferdinanda i njegovu ženu Izabelu. Kralj Ferdinand je, naime, 1442. godine izdao zakon po kojem su Jevrejima oduzimali imanja, morali su prelaziti u hrišćansku veru ili biti proterani iz Španije.

Zar se s nebeskog svoda ne ruši lavina kamenja?

- 35 Stari Ferdinande, neka te svirepa Erinija
muči, i kao opaki ujeda pas!
Želim da ti ni sudba krivokletne supruge ne bude bolja,
da izrod živi u mraku podzemnih voda.
Pobednik iz Afrike neka u vodi okeana
40 uništi njihov gadni pepeo i kosti rasturene.
Nepravedno ništa ne molim. On, izdanak našega roda,
imetak naš kao neprijatelj besno napada;
a ona (o, teška zločina), četvrta Megera, iz vatrene
reke Flagetonta užarenu iznese baklju.
45 Užasnu se nesrećna Korduba od prispele kuge,
Boetis uplašen vode na suprotnu okrete stranu.
Plamen se ne ugasi odmah: leti on kroz vazduh,
kao strela s Ortigije izbačena rukom.
Ni tamo gde se jutrom Titan rađa, ni gde uveče zalazi,
50 nigde nema stope zemlje koja od bačene vatre ne gori.
Ah, koliko je puta s roditeljskog krila odvedena kći!
Koliko je puta, avaj, i sama majka pošla za kćeri!
Ni junica ne riče drukčije u mračnoj i pusto
dolji, ni jagnje drukčije pred žrvtenikom ne pada.
55 Kasno, doduše, ali pravog krivca zaslužena stiže kazna,
bogove osvjetnike sasvim pravedan pokrenu gnev.
Svako se uživanje na štetu drugoga kazniti mora,
a kazna pobeđenoj strani nasladu stvara.
I eno, mrtvav leži naslednik dedovskog prestola!

³⁵ *Erinije* — najstarija božanstva helenskog panteona, primitivne sile koje poznaju samo svoju vlast. Te božice osvjetnice zločina rođene su iz kapljica Uranove krvi kojom je, u borbi sa Kronom, nakvasio zemlju. Rimljani ih izjednačuju sa svojim Furljama. Silčne su Parkama ili Sudajama koje isto tako imaju svoje zakone kojima se pokorava i sam Zevs. Kasnije mitologija poznaje tri imena Furlja: Alekto, Tisifona i Megera. Predstavljaju ih kao krilata božanstva čije su kose izmešana zmijska; u rukama drže buktinju i bič. Kad se dokopaju žrtve, sasvim je izlude u mukama. Često ih pored sa psima koji ujedaju ljude, Erinije se zovu još i Eumenide — blagonaklone. To ime im se daje da bi se ovakvim laskavim nadimkom izbegao strašni njihov bes. Imale su svoj hram u Atini na Aropagu pod imenom *Semnal*.

Ferdinand II Katolički, aragonski kralj (1452—1516). Kada je Izabela Kastiljska, njegova žena, stupila na kastiljski presto 1474, a on nasledio svojeg oca u Aragoniji 1479. — ujedinile su se te dve glavne pirinejske države od kojih se kasnije razvila Španija. Za vlade Ferdinandove desile su se veoma značajni događaji: osvojena je Granada (1492) poslednje mavarsko uporište, otkrivena je Amerika iste godine, zauzeta napuljska kraljevina 1503. Nasledio ga je unuk Karlo I (V) Habzburgovac.

³⁸ *Flagetont*, jedna od reka u podzemnom svetu koja se spaja sa drugom rekam Kokitom i stvaraju treću i veliku reku Aheront. Na ušću ovih reka postojao je, kažu, veliki vodopad. Flagetont se drukčije

⁴⁴ zove Piriflagnetont, što znači plamena reka, odnosno reka kojom teče plamen, za razliku od Kokita kojom teče ledena voda. Četvrta reka je Stiks, njime su se bogovi zaklinjali, dok je Kokit bio reka uzdisaja. Sve ove reke podzemnog sveta čine veliko vodeno prostranstvo koje treba da pređu duše umrlih. Njih preko vode prevozi Haron, starac grub s čupavom i sedom bradom, ogrnut dronjavim ogrtačem, s okruglim šeštom na glavi. On upravlja kobnom barkom ali ne vesla. Tu dužnost obavljaju duše umrlih, a on se prema njima ponaša tiranski i još im uzima novčić, sebi za nagradu, koji svaki mrtvac nosi u ustima. Po starom shvatanju bilo je veoma važno da čovek bude sahranjen (motiv iz Sofoklove *Antigone*) ako sahrana ne bi bila izvršena po ritualu — Platon u *Zakonima* opširno govori o sahrani — pokojniku bi se podizao kenotaf (sahrana obavljena bez tela pokojnika).

⁴³ *Megera*, treća Erinija.

⁴³ *Korduba*, današnja Kordova, prekrasan španski grad pored kojeg protiče reka Boetis.

⁴³ *Ortigija*, starlje ime za ostrvo Del gde je božica Leto, rimsko ime Latona, rodila blizance Apolona i Artemidu (Dijanu). Letu su ova dva značajna božanstva kao majku veoma volela i trudila se da je zaštitе svim sredstvima. Zbog nje se Apolon i Artemida poubijali Niobinlh sedam sinova i sedam kćeri, sveteđ se Niobi koja se isticala kao srećna i gorda majka jer je rodila toliku decu. Leto je, međutim, rodila samo dvoje.

⁴⁹ *Titani* — sinovi Urana i Geje, braća Saturnova (Kronova). Oni pripadaju najstarijoj generaciji bogova; među njima je najmlađi Kron koji će uz pomoć Titana zbaciti Urana s prestola. Krona će kasnije pobediti Zevs (Jupiter) i Titane zatvoriti u Tartar. Titan u jednlm označava božanstvo titanskog porekla; ovdje bog Sunca (Helije).

⁵⁹ Prestolonaslednik je bio Jovan, sin Ferdinanda i Izabela. Izabela je umrla pre muža 1504. U vreme zajedničkog vladanja Izabele i Ferdinanda udareni su temelji jedinstva španske države i budućeg kolonijalnog carstva (Kristof Kolumbo).

- 60 Toliko nade, toliko ljubavi jedan odnese dan.
Kao pratilac pođe za mrtvim sinom pretužna mati,
a zeta pozovu i on čašu strašnog ispije otrova,
I kći u oca sumnjajući, nesrećna kći, tuguje,
i u ludilo teško iznenada pade.
- 65 A Ana, doskora kraljica, majka dva kralja,
moćna, poče da besni kad se Cezar rodi.
Tako i Tijada besni u prostranoj ogigijskoj špilji,
i priziva Bakha vitlajući sistrom.
Zaustavi suze, Kordubo, prestani da tuguješ,
70 jedno je ognjište dovoljno za ovoliko kazni.
I sam ću se tešiti ovim udesom mrskim, i to će
možda za zla nam naneta biti jedina uteha.
Jer ako Parke rukom već proređene zatežu konce,
i ako tu je kraj poslednje moje muke,
75 smrti će se mojoj radovati, bez sumnje, planine
i sama stena španskom poprskana krvlju.
Kako god bilo, slobodan ću među duše pokojnika sići:
neka ostane sloboda mojom iskupljena smrću.
Bogovima mrski Melije, i od Melija bešnji Parede,
80 nikakvo pravo više nada mnom nećete imati.
Iz mora izranja blago uzdignuta humka,
o nju morski kao o uski lstrom udaraju vali.
Baci tu ružu i ljubičice, kotarice ljljana pune
prospi: ovo je mesto posvećeno dušama umrlih.
85 Tu pod humkom pepeo Lizijinih potomaka i mrtva
tela leže pod skromnim slojem zemlje.
Ako se pričama verovati može, oko svetih se mesta obdan
vide božanstva koja su sišla s neba.
Neizvesno je šta rade, ali sigurno pevaju pesme
90 Jupiteru drage, i malen u blizini posećuju oltar.
Tu bih želeo, daleko od gvožđa i crnog pepela,
da moje kosti tiho pokopa prijateljska ruka.
I na mojem grobu da ne bude spomenik glomazan,
a neka na vrhu mermera dođe kratak stih:
95 »Ovde leži Didak, daleko od Ebore grada i očinskog doma,
nije mu bilo suđeno da počiva u rodnoj grudl.«
A ti mornaru, kad ulaziš u luku, ili kad jedek
drešiš s obale, za nj večni pozdrav izmoli.

⁶² *Filip (Lepi)* kralj Kastilje (1478—1506), sin Maksimilijana I, zet Izabele I Ferdinandova, oženjen njegovom ćerkom Jovankom zvanom Ludom (Juana de Loca). Posle smrti Izabelle Ferdinand se opraćao da preda Kastilju Filipu, jer se sa njim nije slagao. Filip je vladao samo tri meseca, sumnja se da je otrovan. Jovanka, kraljica Kastilje od 1504. poludela je kad joj je umro muž i internirana živela u dvorcu Tordesila.

⁶⁷ *Tijada*, bahantkinja; prema jednoj delfijskoj tradiciji Tija je bila zemaljska nimfa kći boga reke Kefisa i heroja Kastalija i s Apolonom imala sina Delfa; prva je slavila kult Dionisov na padinama Parnasa. Kao znak sećanja na ovaj čin Menade katkad nose ime Tijade.

⁶⁸ *Ogigijske pećine* — Bakhove pećine; Ogygus — Bakho.

⁶⁹ *Sister* (sistrum), instrument u Bakhovim orgljama, odgovovara otprilike našim dairama.

⁷³ *Parke, Molre, Sudaje* — sudbinska božanstva. Predstavljaju ih kao prelje koje po svojoj volji odmeravaju ljudski život. Tri su sestre. Jedna upravlja rođanjem, druga je na venčanju, treća određuje smrt.

⁷⁹ *Melije i Pared* — inkvizitori.

⁸¹ Jevrejska grobnica na obali u Herceg-Novom.

⁸⁵ *Lizija*, sin Kegala iz Sirakuze. Rodio se u Atini godine 445. gda mu se otac nastanio po nagovoru Periklovu. Bio je učenik Lisijin i retorici i sofistici. U Atini je bio fabrikant štitova. Kao vatreni demokrat od tridesetorice tirana lišen je imanja, pobegao zatim u Megaru i pomagao da se u Atinu vrati demokratija. Sam je održao optužni govor, sačuvan do danas, protiv Eratostena.

⁹⁰ *Jupiter (Diespiter)* vrhovno rimsko božanstvo, izjednačeno s helenskim Zevsom (Divom).

⁹¹ Ovi stihovi su zbunjivali ranije istraživače. Po njima su oni zaključivali da je Didak umro u Her-

DOMINIKU ZLATARIĆU SJAJNOME MLADIĆU
I VEOMA DOSTOJANSTVENOM VITEZU

- 1 Dodi Febe, i s vrha Pinda muze dovedi,
neka tu bude i vitez Zlatarića roda.
Neka božice budu bršljanom i devičanskim ovenčane lovorom,
a mladiću neka o vratu visi kraljevski lanac.
- 5 I čim one posedaju i čim on bude seo,
uzmi liru i prstima plektrom udari zlatnim.
Ne opevaj ni borbe Jupitera, ni borbe titanske,
ni krvlju plaćena Kentaurška vina.
Neka ne obuzme ljubavni žar srce penejske nimfe,
- 10 odakle se zeleni lovor, prijatelj tvojeg čela.
To su dobro poznate starih pesnika teme:
tvoja se žed na novom mora stišati izvoru.
Sada, dok ti nove slogove smišljaš, jedna neka opeva
muza zelene Atezine obale i senovitu Tempu.
- 15 Dok ona peva, iz najdubljih dolja neka odgovara Eho,
i neka veselim glasovima sav odjekuje gaj.
Tamo na travom bogatoj reci gde Mincije labudove hrani,
gde talas hući na jezeru bistru,
diže se Verona, sedište bogova: nijedan dom

ceg-Novom. Čak su smatrali da je Didak kao devedestogodišnjak nadživio Dominika Zlatarića dokumentujući se ovim epigramom:

•Cur mutem dominum meo libello,
Si quis me roget, hoc subinde dicam:
Decessit prior ille; meo patronos
Asciscunt sibi mortuos postea.

Poznato je da je Didak svoje i pevanje pesme o sv. Vlahu, posvetio Zlatariću. Međutim, Zlatarića nije mogao nadživeti, jer je on tada imao tek 22 godine. Verovatno je Didak to pevanje bio posvetio nekom drugom uglednom Dubrovčaninu, pa kad je ovaj umro, posvetio ga Dominiku Zlatariću. Postoje pronašla testamenta Didaka Pira, znamo da je on umro u Dubrovniku 1599. godine (Testamenta Not. Lt. 27—28').

- ¹ *Feb*, vrlo čest nadimak Apolona, boga svetlosti, Sunca; on je i vođ muza [musaget] i, kao takav, zaštitnik pesnika. Pind, Parnas, Helikon — zamišljena boravišta muza.
- ² Vitez Zlatarića roda. Posle jednogodišnjeg rektorstva u Padovi i briga oko organizacije školskog rada i rešavanja sporova, čuvanja rektorskog ugleda prigodom svećanih prilika, Zlatarić je 1580. od dužda, po običaju, stekao naziv viteza (eques auratus).
- ³ *Titani*, vidi *O mojem izgnanstvu*, stih 49.
- ⁴ *Kentauri*, Mitska monstruoza bića čiji je prednji deo ljudski, a zadnji, počev od grudi, konjski. Žive u šumama i planinama, hrane se sirovim mesom, veoma su grubi i agresivni. Učestvovali su u mnogim bitkama. Borili su se i sa Lapitima, narodom koji je živio u Tesaliji i na čelu mu bio Piritoj. Piritoj je pozvao Kentaura na svoju svadbu. Ali su se oni, naviknuti na vino brzo opili. Jedan od njih, Eurit, pokušao je da siluje Hipodamiju Piritojevu nevestu. To je izazvalo strašan okršaj, Kentauri su bili pobedeni i oterani iz Tesalije. Jedan od Kentaura, poznati Hiron, bio je Ahilejev vaspitač.
- ⁵ *Penejska nimfa* — Dafne, što znači lovor. Bila je kći rečnog boga Peneja. U nju je bio zaljubljen Apolon i progonio je, jer mu nije odgovarala na ljubav. Zbog nasrtljivca Apolona, zamolila je oca da je preruši. Tako postade lovor, biljka posvećena Apolonu koju su i ostali bogovi veoma voleli (Ovid., *Metam.* I 452ss).
- ⁶ *Ateza*, reka u cisalpinskoj Galiji.
- ⁷ *Tempa*, simbol divnih predela, prema dohni Tempa u Tesaliji.
- ⁸ *Eho*, personifikacija odjeka (Ovid., *Metam.* III 359ss).
- ⁹ *Mincije*, danas Minčo, reka u severnoj Italiji.

- 20 jadranskom nije draži Lavu, ni više odan.
Dok je bes kroz italske gradove ratove gonio,
ona je oružje u nepobedenoj nosila ruci.
Blagotvorni sad cveta mir, i ratnih briga oslobođen,
helikonske ukrašava šume i planinske vrtove;
- 25 stalno gleda pitomce mile, hranjenike svoje,
ah, koliko Indija pre drugih zaslužuje hvale!
Indija slonovu šalje kost i biser i zlato,
Ovde ponovi svoju pesmu, leporeka muzol
Indija slonovu šalje kost i biser i zlato,
- 30 a ovaj naš Indija bogatstva nadmašuje sva.
Kad bi opevao Astreju, odmah bi s visoka neba
devica sišla i željno se vratila na zemlju.
Ako o heroju srčanu rečima nadahnutim
priča, časti herojske i sam postaje dostojan.
- 35 Neka samo nabraja bolesti i uspele prepisuje lekove,
pa će i sam otac sa Kosa veštinom biti pobeđen.
Sva vatra iz udova bleđih odlaži, bilo da su
u pomoć došli kamen ili lekovita trava.
Nema čoveka srećna reče Kir, liđijski kralj,
- 40 kad u okovima pred naslaganom zastade lomačom.
Ta je misao dostojna starog Solona,
a manje iskusan ne beše ni Kadmo u svojem gradu.
Onaj koji će ovoga slaviti (divne li veštine
bogata duha), skoro je već rođen.
- 45 To će biti zaista potomak Junonin, i svu (a
(nadam se svakako) našega doba pobediti zlobu.
Uzvišeni oče pesnika, ako nam je tolika dobra Indija
kao mladić dao, koliko će tek u starosti dati?
Neka živi i neka sedine gleda duboka starost,
- 50 neka raste čast i neka se nova slave širi.
Neka tollke njegove spise, toliko takmaca grčkom
pesništvu, na nebo, pevajući umilno, labud odnese.
Završio sam: došao je Feb, došle su muze,
stigao vitez, svita mu lovorom ovenča kosu.
- 55 Neka kroz vazduh odmah zabruji divna harmonija pesama,
i neka svako mesto odiše asirskim mirisom.

²⁰ *Jadranski Lav*, sinonim za Mletke čiji je simbol u grbu Lav i sveti Marko.

²⁴ *Helikonska šuma*, boravište muza.

³¹ *Astreja*, kći Zeusa i Temide (božice pravde). Ona je među ljudima širila osećanje pravičnosti i poštenja; to je, međutim, bilo u zlatno doba. Ali, kako su se ljudi iskvarili i zlo se proširilo u svetu, Astreja se pope na nebo gde postade sazvežđe Devica.

³⁶ *Otac sa Kosa*, Hipokrat, slavni lekar sa Kosa, čiji su se učenici nazivali Asklepijadima, po Asklepiju, bogu lekarstva.

⁴¹ *Solon*, atinski zakonodavac krajem VI veka pre n. e.

⁴² *Kadmo*, mitski osnivač helenskog grada Tebe u Bojotiji; njemu se pripisuje pronalazak slova.

⁴⁵ *Junona*, vrhovno rimsko božanstvo, žena Jupiterova, odgovara Heri.

A D P A V L V M.

4

IC tranquilla meæ contin-
gant Paule senectæ
Otia, & hoc nobis æui,
quodcunq; relictum est,
Molliter, & positis liceat
transmittere curis.
Ut te, Flaminiūq; meum,
iuuenemq; Philippum,
Et Siculum medicum piger, inuitusq; relinquo.
Sed discedendum, & superi maris unda secanda.
Cogit enim Dea saua, potens, cui laua trabali
Clauo armata sonat, durum gerit altera telum.
An desiderio deamata torquear orbis,
Quam mea iam cedens annis peioribus atas
Sepositam studijs sedem querebat honestis,
Queris amicitia pro iure, en accipe paucis.
Commoueor sane. (nec enim manifesta sodalem
Tam fidum celare meum est) et præterea quem
Decantata boni numeris Racusa Marulli

A Non

P A V L U *

- 1 Pavle moj, neka mi bude dato da u dokolici, tiho,
 proživim svoju starost, i da ovo što mi od života
 ostade, provedem bezbrižno i mirno!
 Sada teško i pogružen ostavljam tebe,
- 5 i Flaminija svojega, mladog Filipa i lekara sa Sicilije.
 Ali valja odlaziti i jadranske presecati talase.
 Goni me nemilosrdna božica, moćna; njena oružana levica
 šiljatim kopljem zveckta, a desnica potegla strelu.
 Ti po pravu prijateljstva pitaš: da me to
- 10 čežnja ne muči za voljenim gradom koji je, kao sedište
 daleko, tražilo moj već, u patničkim godinama,
 prohujali vek, da bi se časnim radom bavio, i eto:
 ukratko čuj: uzbuđen sam, svakako (jer tako vernom drugu
 prečutati ne mogu što je po sebi jasno), a osim toga, koga
- 15 ne bi prihvatila Raguza, ako je opeva stihovima jednog
 Marula? Stoji ilirskog mora kraljica

*) Pavle. Verovatno Pavle Manucija iz Venecije, član poznate izdavačke kuće i veliki poštovalac Dubrovnika i njegove kulture (o Manucijevim vezama s Dubrovnikom vidi J. Torbarina, *Italian Influence on the poets of the Ragusan Republic*, London 1931, 53). Pavlu je Didak Pir ranije bio posvetio neku odu (sada izgublenu). U vezi sa njom postoji jedno italijansko pismo upućeno još uvek u Feraru, u kojem se Pavle zahvaljuje Didaku i hvall njegovu poeziju, njena lepote i pesničke ukrase, dragocene bisere... i na kraju kaže: »In tantobralleggrandomi con voi così leggiadro poetico stile, che donerà eterna vita al nome vostro, e dolendomi con la patria vostra, che di voi è priva, non resterò di pregarvi che mi amiate: come che quella cortesia, la quale vi ha hora mosso a scrivermi, la medesima mi faccia credere, che siete sempre amarmi. Di Venezia alli 22. di Maggio 1550 (Kolendić, o. c., str. 17, 18). — Originalno latinsko izdanje ove poeme (*Ad Paulum*, Ferrara, Apud Valentem Panizzam Mantuanum, Ducalem Typographum, 1563, 26 str.) nalazi se, kao veoma redak primerak, u Vatikanskoj biblioteci (Biblioteca Apostolica Vaticana, Racc. I, IV—1199, Int. 4), kojoj dugujemo zahvalnost za poslati mikrofilm (nep. redakcije).

⁵ Flaminije, mladi Filip i lekar sa Sicilije, — nepoznate ličnosti.

⁷ Nemilosrdna božica: Erinija, vidi napomenu uz pesmu. O *svojem izgnanstvu*, stih 35.

¹⁰ Voljeni grad. Ebor, rodno mesto Didaka Pira.

¹² Časnim radom bavio. Aluzija na Didakovu naučnu i pesničku aktivnost u Dubrovniku

¹⁵ Raguza, staro ime za Dubrovnik koje Didak na više mesta dovodi u direktnu genealošku vezu sa Rimom. U velikom oduševljenju jednog humanista za sve što ima veze s Rimom, naš pesnik traži prilikom da istakne, gdegod je moguće, da su Dubrovčani rimskog porekla (st. 55, 170, 376).

¹⁶ Marul, proslavljeni pesnik i humanist (Mihajlo Marul Tarkanjota), poreklom Grk koji je po padu Carigrada 1453, kao dečak došao s ocem u Dubrovnik, a zatim otišao u Italiju i tamo ostao trajno. Sećajući se tih najranijih dana svoga života, proglašavao se kasnije Dubrovčaninom i oduševljeno pevao u slavu Dubrovnika:

»Rhacusa multus gens Epidauria...
 ... Amica quondam dulcis ubi puer
 Primus puerelas, et miseri exili
 Lamenta de tristis profundi
 Pectore non inimicus hospes».

U pesmi smo pronašli više mesta veoma sličnih stihovima Didaka Pira. Obojica slave Dubrovnik, pa, po običaju onoga doba, nijeimalo čudno što se ideje i stihovi sele od jednog pesnika drugome, u ovom slučaju od Marula do Didaka.

- na rimskim stubovima sazdana; šta je oko nje četa, koliki je silni kraljevi savezom vezuju za se!
Ona se ne plaši strašne vlasti ni despotskog
- 20 žezla tirana, već zakone što sama donese poštuje i radosno usavršava; živi u plemenu čast slobode dedovske koju nijedan ne može uništiti vek. Senatori patricijskog roda (red dostojan poštovanjal) udruženo drže vlast, a jedan koji se ističe
- 25 izvršava pravedne odluke brižna senata, određuje dužnosti i deli pravdu kao što valja. Njemu dvanaest pomaže prvaka koje on često kao drugove u veća poziva, ako se slučajno u opštem dobru radi ili ako treba o krupnim odlučiti stvarima.
- 30 U njih je iskreno poverenje, njih svake godine ista briga mori: da izaberu upravu i da iz nje najboljeg odrede. Ništa veliki ne odlučuje skup, ako pre toga glasačka urna od zlata ne prikupi glasove. Priča se da vojvode euganske, kada se mišljenja otaca
- 35 razidu i tako različita opstati ne mogu, a oni bi hteli da objave mir ili rat i da visoko pridenu velikoga Lava pobeđničke znake, kriomice tada izvlače odluke iz metalne urne. Kopljanici, pretorijanska četa, okolo stoje,
- 40 jedni uz bok kralja, drugi na pragu stražare, i straža besane provodi noći. Prelazim preko počasti koje slavni rod otaca daje, kako zaslužne ispisuje titule i kakve pohvalne kazuje reči, kako se ističe ugled građanina kojem je
- 45 Raguza nad svojim poslovima poverila upravu i htela da on narodu bude knez i zaštitnik mira. A kad pun mesec prođe i rogovi polumeseca na prekrasnom nebu počnu da blede, knez kao običan čovek kući odlazi, a drugi u dvor ulazi,
- 50 i, izmenjena vlast opet isto toliko traje. Sve ista prema otadžbini obuzima ljubav, u svih je ista želja, nikome druga nije milija briga. Mada u rat mogu slavne povesti čete, i mada na obali dobro opremljeni stoje brodovi,
- 55 pobeđuje ipak ljubav prema miru, a ko bi mogao darove svetoga mira prezreti i više voleti ljubav prema bezumnom Marsu? Otuda mladi ljudi, poštujući zakone i vaspitani u časnom moralu, ili odlaze u gradove Azije cvetne, ili po moru vredno plove, tražeći marljivo
- 60 poštenu zaradu sredstva u dubokoj starosti. Isti su rad i želja za radom i, najzad, ista briga na ognjištu okuplja građane; iako ne obrađuju rodne njive, ni zemlju koju na obalama plodnim hrani tiha Adua, brinu se ipak da jalova polja i strmi stenjaci

¹⁷ Aluzija na razvijene trgovačke i političke veze Dubrovačke republike.

²⁴ Jedan koji se ističe, dubrovački knez (Rector) funkcija mu je trajala mesec dana.

²⁷ Dvanaest prvaka, Malo vijeće (Consilium minus).

³⁴ Euganske vojvode. Eugani, pleme u Italiji oko Padove.

³⁷ Veliki Lav, sinonim za Mletke.

³⁸ Pretorijanci, elitna četa rimskih vladara.

⁵⁴ Mart, vidi stih 170.

⁶³ Adua, reka u oblasti Tigre (Abisinija).

- 65 donose žito i darove veselog Bakha.
Malo žita, ali takvo vino ne bi ni falernska
prezrela zemlja, ni sam Lezbos slatkom pobedio lozom!
Ovde čak i Minerva svoje posmatra darove, masline
bogate uljem; tu se u rano proleće oko kadulje i majčine dušice
- 70 roje pčele; ni Himet ne gleda više
košnica i takvim ne miriše nektarom!
Kakva je tek lepota vrtova! Blista se zlatno poljsko
dobro u Župi, vrtovima Alkinoja mesto ne bi ustupila Ombla:
Ombla, ponos gajeva i sused divnoga Gruža.
- 75 Tamo se veselo zemlja zeleni od mirtina lišća
i Atlantove šume, a obale ukrašava potkresani šimšir.
Tamo je blaža klima, tamo kroz vazduh odjekuje
neprekidno cvrkut ptica; peva antička nevesta
koja, jadvica, nesrećnu oplakuje gozbu i Terejeve zločine
- 80 novim ih zločinima mereći; s visoka hrasta
Filomela odgovara i stare optužbe ponavlja.
Pa onda, živi izvori i voda što ispod nadvijenih
stena sa šumom pada i liči na prostrano more.
Pre bi se probio do samih izvorišta Niha
- 85 no što bi pronašao žlicu i teško pristupačni izvor,
i sasvim skrivene uzroke vrela iz stene,
iako se sama Trebišnjica podzemnim tokovima diči
i pećinama koje samo potajne strasti nimfa znaju.
Što da nabrajam građevine i prema moru dignute
- 90 bedeme? Što da navodim ukroćeni bes Severca i Juga?
Što da spominjem strane u steni usečene i reke
potocima razvedene, a što prskanje sa dvostrukog izvora?
Nasred trga popločana kamenom uzdiže se kneževski
dvor, tu je i ogroman hram, tu je senatorska većnica
- 95 s prostranim hodnicima, oslonjena na stotinu stubova.
Ovde je vešta ruka sredstvima raznim

⁶⁵ *Kerera (Demetra)*, ova značajna božica ima sasvim određene poslove na Olimpu: ona je božica zemljoradnje i obrazovanja (civilizacije), plodnosti i ženidbe. Njeno je ime sinonim za žito. Kći joj je Proserpina (Persefona) žena Plutonova (Hadova). Poštovali su je naročito u eleuzinskim misterijama. *Bakho (Dionis)* ima nadimak *Lieus*, metonimijski — vino.

⁶⁶ *Falernsko vino*, čuvena vrsta vina, o kojem pevaju mnogi rimski pesnici, naročito Horacije.

⁶⁷ *Lezbos*, ostrvo u Egejskom moru, čuveno po vinogradima i dobrom vinu.

⁶⁸ *Minerva*, rimsko etrusko božanstvo identifikovano s grčkom Atenom. Pojavila se najpre u Etruriji i odatle uvedena u rimsko Kapitolško rojstvo: Jupiter, Junona, Minerva, Kći Zevsova (Jupiterova), naročazana je izišla iz njegova glave; simbolizuje mudrost i veštinu, ali je istovremeno i ratnica. Ona štiti heroje koji se bore za opšta ljudsko dobro (Herakle, Tezej). Pomaže svima koji proslavljaju helensko ime: Odlseja i sve Ahajce u trojanskom ratu. Njeni su atributi: kaciga, kopije i egida od kozje kože koja joj služi kao štit: na njoj se nalazi glava Gorgone, ona svakoga ko je pogleda pretvara u kamen. Minerva (Atena) je zaštitnica mirnodopskih radova, naročito ženskih zanata. U Atici joj pripisuju pronalazak maslinova ulja, pa čak i uvođenje same masline u zemlju.

⁷⁰ *Himet*, breg u Atici poznat po mermeru i medu.

⁷¹ *Ombla*, Rijeka Dubrovačka.

⁷² *Alkinoj*, kralj Feačana na ostrvu Sheriji, lepota njegovih vrtova opisuje Homer (*Oduss.* VII, 112—132).

⁷³ *Atlantova šuma*, *Atlant*, visoka gora u zapadnoj Africi (Mauretanijska).

⁷⁴ *Antička nevesta*. To je Prokne, kći atinskog kralja Pandiona. Tračanin Terej je jedan od Arejevih sinova; pomogao je Pandionu u ratu protiv Tebenaca i oženio se njegovom ćerkom Proknom. Međutim, on se zaljubi u njenu sestru Filomelu i izvrši nad njom nasilje, ali da ga ona ne bi odala, odseče joj jezik. Filomela to otkrivi sestri vezući na platu svoju tragediju. Prokne se osveti Tereju: ubije njihova sina, skuva ga i daje mu da jede. Zatim pobjegne sa Filomelom. Terej pojuri za njima saznavši za zločin. Ali, bogovi se na njih sažale i pretvore ih u ptice: Prokne postade lastavica, Filomela slavuj a Terej pupavac.

⁷⁵ Latinska poslovice: *Caput Nilii quaerere*, znači tražiti nešto nemoguće.

⁷⁶ Trebišnjica, ponornica u Hercegovini, koja s druge strane planine Izvire kao Rijeka Dubrovačka. Prema legendama, u njenim pećinama, sastaju se nimfe sa satirima i Panom.

⁷⁸ *Nimfa* — ženska božanstva koja pripadaju prirodi. Njihove su moći ograničene: vozane su za izvore, planine, polja, reke. Odgovaraju našim vilama.

- naslikala stari rod i prvo po postanku pleme.
Skoro u samom prvom planu, pod oružjem se blista
hrabri Belo: zbog njega ustade omladina rimska
100 ošišane kose, u snažnim rukama držeći koplja.
Usred mora bi mogao videti u borbi
brodovlje i talase što se od prolivene krvi crvene.
Mržnji ni mere ni kraja nema: nastupa Erinija svirepa
mrtvačkim ogrnuta plaštom i crnokrila,
105 podstiče razjarene duhove i zapodeva borbu.
Sama rukom, u Flegetont zamočenom, vitla sekirom,
sama rukom na sve strane hitre zmije baca iz kose.
Za to vreme božanska Sloga zlatokrila
sad ove sad one obilazi narode i sve
110 uzroke besa i vihore ratne sišava
I, evo, puna radosti u kraljevstvo smirene duhove vraćal
S druge strane, očajan, jer izgubi sve, Despot
za pomoć moli, pokazuje na sitnu decu sa ženom
zajedno, nesrećnik, on čak i na slici nemoj
115 izaziva jecaj i suze: buči prkosna lica
prosta svetina i sulice vitla
prema čoveku čiju obrijanu glavu bela
ukrašava mitra, strše na gornjoj usni opuštenu
brkovi, sve do peta mu pada u naborima haljina.
120 Narod uzalud traži da kralja u okove bace.
Tome se protivne verna zakletva i poštovanja dostojna
svetinja gostoprimstva. Daleke je strane sveta pohodio Srđ,
Srđ kojemu za čudovište ukročeno pripade slava.
Oči i lice podižući nebu,
125 blede lice kišom suza obliveno,
kao da bogove moli za mir i kao da ga izmoli:
tolika je lepota kamena, tako su žive boje umetničkog rada.
I sama, dakle (o, koliko marljivost u ljudskim poslovima,
koliko veštine duha vrede!), pučina morska
130 bogatstvo uvećava narodu: tamo gde se pruža rt lozom
zasaden sve do nevernog Molunta,
i tamo gde se kroz uske klance risanske ukazuju
zidine i polja prekrivena španskim kostima.
Jer ni u predelima Euksina, ni u Pontskom moru

⁹⁹ *Belo*. To je nadimak za kneza Pavlimira, osnivača Dubrovnika. Po Letopisu popa Dukljanina, Belo se rodio u Rimu gde mu se otac, kralj Radoslav, kad je bio proteran iz Bosne, sklonio i oženio Rimljanom. Belo (koji voli rat) krene iz Rima u domovinu s vojnicima i njihovim familijama. U Gružu se sastanu s građanima arušena Epidaura i poslanicima iz Bosne koji su molili Bela da preuzme presto. Svi zajedno najpre sagrade, odnosno prošire grad Raguzu, jer je on već postojao kao naselje na steni (Lave).

¹⁰⁰ *Erinija i Flegetont*, vidi napomenu uz pesmu *O svojem Izgnanstvu*, stih 35, 38 i 44.

¹⁰¹ *Konkordija*, božica sloge; u Rimu imala više hramova.

¹¹² *Despot*. Đurađ Branković (1375—1465), vladao Srbijom od 1427, kada je nasledio svojeg ujaka despota Stevana Lazarevića, do 1456, kada je umro u dubokoj starosti. Godine 1439. pala je despotova prestonica Smederevo i njegovi sinovi Grgur i Stefan odvedeni u Carigrad, zatim u Malu Aziju gde su oslepljeni. Od sredine aprila do kraja jula 1441. god. despot je sa porodičnom proveo u Dubrovniku gde mu je pružen azil, uprkos pretnji turskog cara Murata II (1421—1451). Svi letopisi ističu s ponosom ovo gostoprimstvo vernosti i hrabrosti. Taj događaj je opisao i Gundulić, *Osman VIII*, 541—560.

¹¹⁴ *Sulice*, laka koplja savijenih lica.

¹²² *Svetinja gostoprimstva*. Stari su verovali da s vremena na vreme bogovi obilaze svet da bi se uverili u poštenje ljudi (Ovid, *Metamorph.*, Filemon i Baukida, VIII, 611—720). U našem narodu se ta uloga pripisuje Svetom Savi.

¹²³ *Sergius* — Sveti Sergije.

¹³² Aluzija na borbe između Španaca i Turaka oko Herceg-Novog, 1538—1539.

¹³⁴ *Predeli Euksina*. Grci su ove predale oko Crnog mora nazivali euksinol (VII vek st. e.). Ranije su uvideli da je to plodna zemlja, kad su počeli tamo da se naseljavaju (zlač st. e.). Ranije se govorilo za te karjave da su akseinol (negostoljubivi). Pontsko more, sinonim za Crno more.

- 135 gde se mornarima sumnjive Simplegade zblizuju
 Sa više zavisti se na obali ribarske mreže ne prazne,
 niti u većem broju tuni ribarnice pune,
 ni morski vuk ni koracin brzi, ni hitri azel;
 pa pagri i skuše ili krilati kapitoni.
- 140 Zagonetni salar i poznatija imena još: obličići,
 lastavice, — one se na noćnim gozbama i u velikoj
 raskoši iznose, previše otmene da skromnoj pridu trpezi,
 i ona čitje se krljušti čistim presijavaju zlatom,
 salpa, ulovljena kod ruševina starog Epiduara grada.
- 145 Mogao bi se čak i prirodnom bogatstvu diviti
 dubokoga dalmatinskog mora i raskošnim darovima prirode.
 Jer duboko u srcu stare stene skriva se školjka
 koju je postepeno slepila za kamen pena morska
 ili kapljica sočna, zatim se tečnost zgusnula,
- 150 primila životni oblik i ljuska se stvorila.
 Kako god bilo, grčki mornar čim okrenu brod
 u jadranske vode, zaneme od čuda videvši školjku
 neobičnu što podražava prstu i daje joj ime
 daktil. Priča se da od nje ništa bolje nema
 kad se od duge muke i teške bolesti pati,
 kad se ogadi hrana i snaga malakše ljudska.
 Brzo ona kao lek pri ruci u pomoć dođe i ne dopušta
 da bolest uzme maha, a snagu vraća.
 Tu je i divni zbor Nereida: beli Lopude,
- 160 plavi Mijete i dosad netaknuta Loguso,
 one po raskalašnim talasima ili igraju, ili u kosu
 oko vrata koral lomni i smaragd sjajni upleću.
 Tako bogata Pomona i Tetida moćna
 na zemlji plodove svoje nazmenice dele.
- 165 I samo mesto bez plemenitih veština nije, tu je
 strogi Našimbene: on svu Atinu s Auzonijom meša,
 i od toga učitelja veselo vaša odjekuje škola.
 Akademija se stara u ilirske gradove seli.
 Otuda druga, nimalo lakša, briga za opšte dobro
- 170 senatore obuže, kako da izvesne nagrade u srebru i zlatu,
 odrede ljudima da bi mogli od tela ili da
 ozbiljne otklone bolesti ili da rane leče.
 I tako živo, s nagradom sigurnom za trud,
 stupaju u slavnu borbu lekarske arene
- 175 Flaminije Marije i Cezar slavnog umbrijskog roda.

¹³⁵ *Simplegade*. Dva malena kamanita ostrva na ulazu u trački Bosfor, po pričl su se uvek jedno o drugo udarala i razbijala sve što je htelo da prođe između njih, dok ih Orfejeva pesma (na pohodu Argonauta) nije smirila.

¹³⁶⁻¹⁴⁴ Razne vrste riba.

¹⁵³⁻¹⁵⁷ *Daktil* na grčkom znači prst; ovdje se misli na školjku prstac za koju se i danas veruje da podiže snagu.

¹⁵⁹ *Nereide* su kćeri dobroćudnog morskog starca Nereja i Doride. Sve su bile izvanredne lepote. Nisu imale nikakve druge dužnosti nego da vezu, pevaju, i igraju po talasima. U njihovoj sviti se odlikuju Amfitrita kojom se oženio Posejdon i Tetida koja se udala za smrtnika Peleja i rodila Ahileja, najvećeg helenskog junaka.

¹⁶⁰ *Logussa*. Verovatno greška umesto *Lagusta* = Lastovo.

¹⁶³ *Pomona*, rimska božica voća.

¹⁶⁴ *Našimbene*. Našimbene Našimbani, iz Ferara, rektor dubrovačke gimnazije. Humanist, napisao Komentar Kikeronovu delu *De inventione* i štampao ga 1564. u Veneciji; knjigu je posvetio dubrovačkom senatu.

Atinu s Auzonijom meša — tumači i grčku i rimsku kulturu.

¹⁶⁸ *Akademija*, dobila je ime po mestu gde su se u Atini sastajali Platon i njegovi učenici; to je bio gaj posvećen horoju Akademu. Kasnije se taj naziv koristi za učena društva.

¹⁷⁵ Svakako, Cezar Buzzerecharino de Pisauro, u Dubrovniku medicus phisicus 1552—1558 (Jeremić — Tadić II, 52).

- Oni mnoga ljudska bolesna i na smrt osuđena tela
otimaju Orku; u vode Stiksa već ređe ulaze
seni i brojne Libitina ne slavi trijumfe.
A s ove strane mladići odlični Baptista i Frano:
- 180 Baptista Eujanović i Frano od oca Etrurca.
Grozne oni svojom veštinom savladaju bolesti: gubu, crvenila,
prišteve razne, lišajeve i strašne poremećaje uma.
U njih mačeva nema nit se strela otrovom
natopljenih plaše; takve ljude, Podalirija i Mahaona,
- 185 pod kraljem Atridom, veliki proslavlja Homer.
Čovek koji bi s mržnjom nasrnuo na poroke, pokoleban
ljudski moral, iskvaren vek i pravičnim usplamteo gnevom,
izazvao suze i jecaje izmamio gorke — što je
već zdrava duha znak — i narode pozvao tamo
- 190 gde uzvišeni ide put vrline, i ubrzo doneo
božanski dah, prema zločinu mržnju i ljubav prema poštenju,
takvog je Antonije s auzonijskih obala nedavno doveo.
Odlična je roda, roditelju španskom obična
daje imena, od njega nema srećnijeg soja.
- 195 Brigama se ne muči niti se praznom zavarava nadom.
bogatstvo i vlasti prezire a zbog njih škrtac od zavisti gine.
Reći mi, Muzo, koje ljude slavni odgoji grad,
i koje umove, kako svetim običajima blistaju svi,
skladnu mi pesmu ispevaj, tebe dostojnu,
- 200 ako te za to zamolimo. Prvi se ističe Sevasto onaj,
slava retka u miru, po lepoti junak ugledan.
I Gundulić primer svih vrlina, zatim učeni
Mesije, čije čelo obalska maslina krasí.
I Prob i Lavrentije stariji i Marin,
- 205 zbog povredene noge nemoćan, rečitiji od Nestora iz Pila.
Pa Marije. O Mariju je dovoljno samo ime reći.
Ostalo ko ne zna: on u rimskim pesmama živi,
ali je, avaj, nemio etrurskim muzama.
Zatim Serafim blagi i čestiti Orsat
- 210 zaštitnik pravde i ljubitelj svega poštenog, Katon
vladarskog dalmatinskog roda! Nijedan vinovnik izvršena
zločina ne bi pod sudijom ovim ostao bez kazne,
niko čoveka ubio ne bi, ni izvršio krađu, ni
usudio se da noću izvrši niski zločin preljube.

177 *Ork*, po rimskom verovanju to je demon smrti. Pojavio se najpre na pogrebnim slikama u etrurskim grobovima, kao div duga, kuštrave brade. Postepeno se izjednačio sa helenskim podzemnim bogovima. *Ork* je međutim, ostao živ u običnom latinskom govoru, dok su druga božanstva pripala naučnoj mitologiji.
Stiks. Vidi napomenu uz pesmu *O svojem Izgnanstvu*, st. 38 i 44.

178 *Libitina*, rimska božica koja ima dužnost da bdi nad obredima koji se priređuju mrtvacima. Imala je svoj hram u Rimu, tamo su se sastajali Libitinari, — priređivači pogrebnih svečanosti.

180 Po svoj prilici *Joannes Baptista Venucci*, lekar u Dubrovniku [Jeremić — Tadić, II, 53].

184 *Mahaon*, čuveni lekar božanskog poroka, Asklepijev sin, u trojanskom ratu (Hom. II, 11, 729; IV, 193, XI, 506; XIV, 2). *Podalirija*, drugi lekar u trojanskom ratu takođe Asklepijev sin (Hom. II, 11, 729; XI, 833).

185 *Atrid*. Agamemnon, vođa Ahajske vojske pod Trojom.

197 Svi epski pesnici, grčki i rimski, pozivali su u pomoć muze da bi im olakšale teški napor oko pesničkog stvaranja po ugledu na Homera. Uporedi stihove 254—259 ove pesme.

200 *Sebastus*, *Gundulić*, *Mesije*, *Prob*, *Lavrentije*, *Marin*, *Marije*, *Serafin*, *Orsat*, *Ambrozije*, *Vetaldae* i *Sorgius* — sve nepoznate ličnosti, neke pomenute pod izmišljenim, a neke pod stvarnim svojim imenima.

205 *Nestor iz Pila na Peloponezu*. Bio je mudar čovek koji je, po priči, živio trista godina i uvek davao pametne savete. Za njega Homer kaže da mu je s usta tekao govor slađi od meda (*Iljada*, passim).

210 *Aluzija* na starog Katona koji je smatran oličjenjem strogog morala i poštenja.

- 215 Ozbiljan prestup bi uvek ista pratila kazna.
Ko ne zna Ambrozića rod, kome su nepoznata slavna dela
Getaldića kuće? Kojim jezikom Sorkočevića opevati valja?
Njega od ljudske buke daleko, dok se izvan grada šeta,
između mirisna lovora i mirtinih polja,
- 220 Odvlači ljubav u zelene vrtove Mudrosti nebeske.
Čvrsta ljubav za Mudrošću: zameniti je ne bi mogao ni ko bi mu
darove kraljevske dao, ni zlatonosni pesak Herma,
ni mirise koje u hramovima tromi Arapin pali,
ni kost slonovu ili školjke u Crvenom tražene moru.
- 225 Ovom bogatstvu težiti moramo, na kratki misleći vek.
Sve u propast juri: ostaje slavna vrlina.
Ko bi tebe prečutao, stari Ambuste? Kako bih
preko tvoje slave prešao, Crijeviću, kojem je oko hrama
najveća poverena briga, čiju svetu kosu mitra pritiska?
- 230 Pa ipak, neka od nas idu nesrećna sudbina i svirepi
bogovi; tebi već Parke retke prebiraju konce,
cilj ti je tako blizu smrti, prihvati životne radosti
dok je to moguće, poštovani starče, otrgni od smrti
ma koliko bilo što još ostade — ako ti je dosta slave,
- 235 ako si dovoljno stekao ime veštinom svojom izvrsnom.
Pa onda Ventijadi, kraljevski rod, odatle i Đurđevići
lozu na sve strane šire, njima onaj Privo
u počast sastavi pesmu za uvo prijatnu i nežnu!
Zahvalan pesniku Amalteu, pod njegovom zaštitom,
- 240 priča se, svoj Helikom često menjaju muze.
Nekada behu duhom složni i bratska srca
Mesije i otac Gučetića roda; pogledaj samo kako obojica
gotovo jednako život u vrlini provode: o, kad bi neki vetar južni
rasterao zlokobne oblake prema Jonskome moru! Među svima je
- 245 najbolji onaj Bundić što nedavno sa zapadnih pođe obala,
on je pio sa izvora Taha, njemu su odlično poznati
visoki bedemi Toleda, dok sam važne državne obavlja
poslove i poruke nosi kralju Filipu.
Njemu po brigama i kao vršnjak najbliži, dolazi
- 250 Tudišević kojem ponosno čelo i plemenito srce
neizmerno veliko nešto obećava. U kasnije doba
doći će dani da potvrde kako uzalud nije pevao
pesnik, neka sreća prati tako velik put!
Monaldovića, eto muze, vaše dike i nove slave.

222 *Pesak Herma*. Herma, zlatonosna reka u Libiji.

227 *Ambust*. nepoznata ličnost.

228 *Crijević*. Verovatno fra Toma Crijević, dominikanac, mrkansko-trebinjski biskup (1532—1541), zatim biskup stonski (1541—1550). Generalni vikar dubrovačkog nadbiskupa, za vreme Džovana Andela Medičija budućeg Pija IV, koji je nominalno bio dubrovački biskup ali u Dubrovnik nije ni došao. Umro 1564.

231 *Parke*. Vidi belešku *O svojem Izgnanstvu*, stih 73.

236 *Ventijadi* — nepoznat.

237 *Privo* — nepoznat.

239 *Amaltej*. Ivan Krstitelj Amalteo, sekretar Dubrovačke Republike, odličan pesnik i ugledni latinist. On je Našimbena doveo za rektora dubrovačke škole. Otišao u Rim gde je umro 1573. godine.

240 *Sarco* — ostalo neprevedeno.

245 *Bundić*. Andreja Damjanov Bundić, poslanik na španskom dvoru Filipa II (1560—1561).

246 *Tago (Talo)*, reka na Pirinejskom poluostrvu, na granici Nove-Kastilje i Aragona.

248 Španski kralj Filip II, sin cara Karla V, došao kao Filip I na portugalski presto.

250 *Tudišević* — nepoznati dubrovački plemić.

254 *Miho Monaldović (Monaldi)*, poznati dubrovački filozof i pesnik, prijatelj Didaka Pira, umro 1592. god. Njegova su glavna dela: *Rime*, Venecija, 1599; *Irene, ovvero della Bellezza; Dell' avere e della metafisica*, Venecija 1599.

- 255 Budite naklonjene (molim) mladiću i kuda god krene,
na putu mu pratiloci budite, jer put teškom uzbrdicom
vodi u strma bespuća aonskoga brega,
brega na kojem su staništa vaša, odakle bogatom žicom
izvor izvire i svetom vodom lice pesnika rosi.
- 260 On (čim mu u grudima usplamti božanska Febova
vatra) divne pesme izvodi na kitari lezbejskoj,
i peva da bi čuo, i što bi želeo da njegovo bude
ogigijski pevač Lin ili Eagrović, pesnik Orfej:
onako kako luzitanski labud u šumi Andrade
ili oko pasivnih reka dotle neslušanim pesmama
vazduh miluje; njegovo pevanje čulo je tevtonsko
primorje i radosno ga na obale Kaistra prenosil.
- 270 Ako bih zaboravio starog Palacina, hoću da me
nezahvalnim smatraju, ako li Franja, neka me bezbožnim zovu.
270 A jednako, da ovdje i onde pohvalu zaslužim; nisam
zaboravio Pavla: o, koliko u njemu osobina starijeg Pavla ima!
On je i sad živ, i lik takva građanina diše još uvek.
U Stefanu se ne divim samo lepoti, bogatstvu ili
pravu koje mu otac dade, mada su to božanski predivni
darovi, zajednički samo malom broju ljudi.
- 275 Čvrst karakter toga mladića, omiljeno ime
i poštenje, retka odanost i duh njegov časnim obrazovan
veštinama, sve to pesnika božanski nadahnuta traži,
i slavospev uzvišen na jeziku pijevidskih muza.
- 280 Eto Petra, eto srećnog Hijeronima; čvrsto se njega drži
sin pun poštovanja i ljubavi i talenta izvrsna,
naviknut ne manje da u hladu aonijskom boravi.
Neka nestanu svi što Amoru propisaše meru,
razoriše brak i drage zaloge ljubavi ružnim
okaljaje sramom, koji bi kasnije moglo samo zlato da spere.
- 285 Kakve koristi od majke prirode, kakve od semena u svet
večito bacana, ako ljubav prihvati uzde i jaram,
i zarobljena obesne zakone trpi?
A ti, dečače, rasti i velikom podražavaj ocu,

²⁵⁸ Aonski breg se nalazi u Bojotiji; aonske su muze koje borave na bojotskom bregu Helikonu.

²⁶³ Ogigijski pevač Lin. Postojali više legendi o Linu, ali je u svih zajednička crta o njegovoj izvrsnoj pevačkoj sposobnosti. Ovdje se misli na Tebansku legendu po kojoj je Lin bio sin Amfilijara i jedne muza: Uranije, Kalliope ili Terpsihore. Bio je odličan muzičar. Pronašao je mesto dotadašnje žlice od konca na liri, strunu od creva. Težio je da se nadmeće s Apolonom u pevačkoj veštini, ali ga, Apolon, rasrdivši se, ubije.

Mit o Orfeju je dosta mračan i pun simbola. Imao je izvesnog uticaja i na rano hrišćanstvo: Orfej je prikazivan u hrišćanskoj ikonografiji kao „Dobri pastir“. Bio je sin tračkog kralja Eagra i, najdosojanstvenije među muzama, Kalliope. Orfej je vrstan pevač i muzičar. Njegovi su instrumenti lira i kitara koju je, kako kažu, sam pronasao. Znao je da peva tako nežne i umilne pesme da su divlje životinje postojale pitome, treperave šume trčale i blagi bivali najsvuraviji ljudi. Pesmom i svirkom umilostivio je podzemne bogove kad je tamo stizao da izbavi svoju ženu Euridiku. (Verg. Georg. IV, 453; Ovid. Metamorph. X, 1—77). Orfeja su na kraju rastregle Menade. — Orfizam je bio najrasprostranjenija misterijska religija počev od VII veka st. e.; od nje je hrišćanstvo preuzelo bezbroj pojedinosti (kazne u paklu i sl.).

²⁷⁴ Luzitanski labud. Misli se na Kamoinska (Camoens) portugalskog pesnika (1925—1579). On je bio proteran iz domovine i dugo vremena lutao po svetu. U izgnanstvu je ispevao epopeju Lusijada u kojoj priča o portugalskoj slavi, o junačkim podvizima i otkriću Vaske de Game. U Lisabon se vratio 1569. god. i tu objavio svoju poemu. Umro je u bedi deset godina kasnije.

²⁶⁷ Kaister, reka u Miziji na kojoj leži grad Pergam.

²⁶⁷ — ²⁷⁰ Palacin, Frančić, Pavle Stefan, Petar, Hijeronim — sve nepoznate ličnosti.

²⁷⁹ Pirejske muze, vidi napomenu uz pesmu O gradu Raguzi, stih 48.

²⁸³ Amor. U modernih pesnika, a ponekad u antičkim tekstovima, Afrodita i Eros, božanske personifikacije ljudskih osećanja, kao da imaju jednaka svojstva. Oni su, doduše, i majka i sin, simboli ljubavi, ali su u Grka njihove suštinske razlike bitno određene. Afrodita je božica fizičke ljubavi, a Eros bog osećanja i strasti.

- 290 i sebe iz nedostojna izvuci srama (ako ga ima).
Kuda ga umorna vučeš, Dragoviću? Ti nam Petre,
Kastora vraćaš: dok ti se brat zaslužio na Olimpu šeta.
Ali, zemlju obasja nova svetlost, odakle zvezda
vukući sjajni rep, čuvene znake plemenu dade.
- 295 Oprostite, divni mladić i sveta imena
junaka, ako se jedan koji ravan vašim precima nije,
ali duhom odličan, zločinom neokaljan,
novcu se on ne divi, dobro poznat Febovoj pećini,
ako među plemićk m krunama i zelenim bršljanom
- 300 ugledate Nala u slici hvale dostojnoj.
Nala brigom bogova, još kao dete, sa krila
slatke majke Uranija prihvatí, pouči ga
tajnim uzrocima sudbine i na visoko odnese nebo.
Otada njegov osta uzvišen duh i velike brige,
- 305 zašto je Venera blaga božica, zašto kraljevi i to
kraljevi čuveni u ratu, od Jupitera vode poreklo, a zašto,
naprotiv Kefejska devica strašnim ranama i smrću preti.
Odakle zemljotres i zašto strašni Orion izvlači
mač, zašto komete kraljevstva menjaju.
- 310 Ili zašto kod Kalpa na zapadu i krajnjih obala sveta,
nestalna Tetida nejednake oseća morske struje.
Onaj ko titulama dedova i likovima čadavim,
imanjem očinskim i prostranstvom njiva, izvrsnu
odmerava sposobnost duha i plemenitu sudbinu:
- 315 pašće taj pred mojim sudom, makar žustri grmeo
Tulije i spor obljem reči branio.
Hrabar je otac za mene onaj koji oplakuje smrt sina
svirepom otrgnuta sudbinom, o bogovi, o smrti,
o tugo, o majci u ranim godinama, ugrabljeni

²⁹² *Kastor*. Dioskuri (samo ime govori da su to Zevsovi sinovi), Kastor i Polideuk (Poluks) su tipični lakonski heroji ratnici koji su učestvovali u mnogim pohodima: sa Argonautima su išli da osvoje zlatno runo, na Kreti pobedili džina Tala s telom od bronz e i dr. Najzad su, pošto su ukrali dve kćeri kralja Leukipa, našli smrt u tuči s njihovim rođacima Idom i Linkejem. Dioskuri su još bili zaštitnici mornara koji su ih prizivali kad bi se našli u opasnosti. Oni su im se javljali u vidu plamena: fizička pojava zvana oganj sv. Elma. U hrišćanstvu su njihovu ulogu preuzeli sv. Kuzman i Damjan.

³⁰⁰ *Nikola Nalješković (Nala)* rođen oko 1500 i živ eo do 1587; poznati renesansni pesnik, komediograf, matematičar i astronom. Svoje astronomsko delo *Dialog o sferama sveta (Dialogo sopra la sfera del mondo)*, štampano u Veneciji 1579. godine posvetio je dubrovačkom senatu.

³⁰³ *Muza Uranija*, muza astronomije.

³⁰⁶ *Kraljevi*. Već Homer kraljeve naziva božjim sinovima. Traga o tome ima još u stereotipnoj formuli prilikom donošenja kraljevskih i carskih ukaza (Mi, po volji Božjoj . . .). *Venera*, vrlo staro latinsko božanstvo, imala je svoje svetilište još u doba osnivanja Rima. (Venus Cloacina). Dugo je smatrana zaštitnicom vegetacije i vrtova. Od II veka st. e. polstovećuje se s grčkom Afroditom. Pleme Julija koje misli da vodi poreklo od Ajneja, uzima Veneru kao svojeg pretka (Verg. *Aenels*).

³⁰⁷ *Kefejska devica*. Kefej je bio etipski kralj. Žena mu je bila Kasiopeja, a kći Andromeda. Zbog svoje lude oholosti Kefej naučeo na se gnev bogova. Da bi ih umilostivili, on i Kasiopeja im žrtvovaše svoju kćer. Nju ipak spase Persej i dobi obećanje od Zeusa da će je posle smrti staviti među zvezde. Sazvežđe Andromeda.

³⁰⁸ *Orion*, sazvežđe blizu ekvatora. Po jednoj tradiciji, Oriona lovca gigantskog rasta (otuda mu atribut mač) ustrelí Apolon, jer je progonio njegovu majku Artemidu. Posle smrti, Zevs ga smesti među mnogobrojna zvezdana jata.

³⁰⁹ *Komete*. Postoji opšte verovanje da komete donose velike promene i nesreće u svetu.

³¹⁰ *Kalpa*, visok breg na Gibraltarskom moreuzu, jedan od tzv. Herkulovih stubova. *Krajnje obale sveta*. Stari su verovali da kraj sveta na zapadu označavaju Herkulovi stubovi, a na severu Tula (Ultima Thule).

³¹² Aluzija na rimski običaj čuvanja kipova predaka u atriju. Ti su kipovi ponekad bili počadali od starosti; nosili su ih u povorci prilikom sahrane.

³¹⁶ *Marko Tulije Kikeron* (106—43 st. e.), najveći govornik staroga Rima.

- 320 Baltazare, neka te složne sestre belim ljljanom
i rosnim cvećem pospu, a mi ćemo ispevati pesmu.
Tu nam u susret dolazi dobri Miscinije, a zatim Ludvig,
bogat i Ludvig, i ne manje izvrsna bogatstva
Lukarević iz slavnog roda tračkog Trifona.
- 325 Kažu da se oci postaraše za grad iznuren
bolešću bilo da je to bio božanski gnev ili je nesrećni
Jugo čestim kišama na zemlju gadnu doneo zimu
vlažnu, da su narodi iz susedne dovedeni
oblasti i njima, prema rodu i plemenu,
330 dodeljene kuće i jutra plodne zemlje.
Tada je Kotor stara dičila slava: odande krenuše
Buće, Probići, Lukarevići po oružju slavni,
njih primismo, a jednaka ostade slava prastarom rodu.
Zatim stigoše Petar, Atamas, lepi Banjije i onaj
335 mladić što po gradu Idumeji nadimak nosi.
Po lepoti dični Klimoni je kazuje da je tolikih
hiljada dostojan pratilac; on tek u prvu
ulazeći mladost već o krupnim razmišlja brigama,
i kao dečak počastima teži na koje su starci navikli,
340 slavan po dedu, slavan po hrabrosti svojeg velikog oca.
A ti, što Rodopskim lutaš planinama i besputnim
livadama — nikada bez likaonske slane,
kakve si statue, koje li pesme dostojan, Benešiću,
dok odano službu i obavezne prema domovini obavljáš poslove?
- 345 Pozdrav ti šaljem ma gde živeo; s tobom me vrlina
tvoja združila i srce Herkulovom čvrstom spojila vernošću.
Ako stihovima mojim možda neki predstoji vek,
neka ti on bude svedokh o mojoj dugoj ljubavi.
U međuvremenu, neka ti služi moja lira i moj Apolon,
350 neka oni tvoje veliko ime uznesu do zvezda.
Ja, zaista, ne smatram izmišljenom priču kako su mnogi
junaci izišli iz utrobe konja, koji u tihoj noći
strašan poraz i propast doneše Troji.
A to je ona grupa koja prevaru smisli i oružjem
355 štetu nanese: Itačanin lukavi, svirepi Epej,
krivokletni Sinon i Ojlej koji se bogovima ruga.
Čista vera i skromnost blaga lika koja
kraljevsku milost odaje, i, pre svega,
vera zasnovana na običaju svetom starih predaka.

320 - 336 *Baltazar, Miscinije, Ludvig, Buća, Lukarević, Petar, Atamas, Lepi Banjije, Klimoni je* — sve nepoznate ličnosti.

343 *Benešić*. Verovatno Matija Benešić, sin poznatog latinskog pesnika Damjana Benešića, dubrovački plemić, i sam dobar pesnik i filozof, Didakov zaštitnik (isp. Kerbler, o. c. 49—50; 109).

345 *Herkul*. Latinsko ime za Herakle. Pored Tezeja on je najveći opštehelenski legendarni junak. Bio je u službi kralja Euristeja i obavio dvanaest velikih junačkih dela (ubio Nemejsku hidru, pobio Stimfalske ptice, doveo Kerbera iz Hada, očistio Augljeve štale, itd.).

352 *Utroba konja*. Grci su deset godina opsedali Troju i s Trojancima vodili ljute okršaje s nejednakim uspehom. Troju su osvojili tek pošto lukavo smislíše zaveru: krenuše jednog dana s lađama, kao da napuštaju bojište. Pred gradom, međutim, ostaviše ogromnog drvenog konja čija je utroba skrivala najbolje Ahajске junake. U velikoj radosti, kad videše da Heleni odlaze, i protiv volje sveštenika Laokoonta (Verg. Aen. II, 195—233), Trojanci uvukoše konja u grad. Preko noći Grci iziđu iz konja, otvore vrata svojim drugovima koji su se s lađama vratili i nastane veliki boj. Samo bekstvo spasе smrti Ajneju, jednog od sinova kralja Prijama, koji će kasnije doći u Italiju i postati praotac Rimljana.

355 *Itačanin lukavi* je Odisej kralj Itake koji je svojim lukavstvom odigrao presudnu ulogu u osvajanju Troje. On je nagovorio Sinona da *Trojance uveri u svoje počtene namere* i kao da gori od želje da se osveti Odiseju za sva zla koja mu je naneo. Sinon objasní Trojancima da konj predstavlja zavetni ahajski dar. Trojanci poveruju ovim pričama, pa uvuku konja u grad. Epej je po Odisejevom nagovoru sagradio konja. Ojlej je bio otac hrabrog Ajanta (Homer *Ilijada*, II, 727 i ss.).

- 360 održava našu zemlju daleko od zločina i nepravilne obmane.
Ona gostoljubivo prihvata kraljeve, begunce,
nesrećne zbog oteta prestola kad na njih
napadoše turska sila i Mehmed strašan po oružju.
Istinu pevam: oseti to borbeni Epir i obala,
- 365 pored koje spor i krila im polomivši, protiče Dunav.
A grad se naš postupkom ne hvali, već tiranina
besna pod oružjem, darom pridobija, ugovori sa njim
nagradu i opasnosti po rodni otkloni grad.
- 370 Gradića pak, dok uz neodlučne bogove iz rata u rat srlja,
pobednik uz pomoć Mrasa svlada, ne dopusti ipak da dugo robuje,
sklopi mir i oprostí junaku, a njegovu mu plemeniti
rod uz to dodeli domaće počasti.
Odatle nastade ime Gradića kuće, njena se slava
širi i sve do poznih unuka traje.
- 375 Pričaju isto tako, da su, kad Romul hrabri utočište
osnova, u jedan deo kraljevstva Sabinjani došli.
Tada još nije postojao hram od mermera parskog,
hram koji, kao zaštitnik otadžbinskog spasa, čuva
sveti Vlaho, blistajući sav od silnoga zlata.
- 380 On svojim građanima srećno pomaže, kad Jadran besni
i uzavrele diže talase, čuje on mornara kako
u pomoć zove i tada ga na sigurno mesto vraća.
Svete on zakone štiti, a goni Lutera koji
Furijama naoružan strašne pokreće
- 385 ratove; protiv njega poduhvatom smelim ustade
Buća i mladić prevari starca, natera ga da gundajućí
okrene leđa i pobeđen ode na rodni sever.
Ne manje sveti hram na susednoj obali
Idumej stariji čuva, a kad u borbu krete,
- 390 njemu se, neprijatelju, žustri odupre Kantabar,
otera ga sa toga mesta i obilatu se raduje plenu.
A svetog Vlahu odabrana opeva grupa mladića, sveštenik nad
oltarom njegovim bdi i pobožno određene obrede vrši,
usta mu zlatni izvor rečitosti božanskim
- 395 kapima puni i obilno nadahnjuje grudi.
Kalabrijska ga poslaše brda, a veliki mu Rim
slavu, čvrstinu duha dade i veliko znanje.

349 *Našu zemlju*. Stih pokazuje da se Didak već smatra pravim građaninom svoje nove otadžbine.

353 *Turska sila i Mehmed*. Mehmed II Osvajač (1451—1481), osvojio Srbiju 1459. godine.

364 *Epir*, pokrajina u severozapadnom delu Grčke.

366 *A grad naš*... Dubrovnik je svaku opasnost otklanjao veštom diplomatijom pri čemu je novac igrao veliku ulogu.

369 *Gradić*, neidentifikovana ličnost.

370 *Mart* je rimski bog rata. Izjednačen kasnije sa grčkim Arojem. Većina legendi, međutim, u kojima on ima kakvu ulogu u klasičnoj literaturi, samo je transpozicija grčkih mitova. Ljubav Marta i Venere koju opeva Lukretije u poemí svojeg epa *De rerum natura*, u stvari je isti motiv koji opeva Homer u *Odiseji* (VII), 306—349. *Mart* je sin Junone i Jupitera, ali Ovidije uvodi jednu interesantnu tradiciju (*Fast.*, V, 20) po kojoj je Marta rodila Junona bez Jupitera, zahvaljujući magičkom cvetu koji joj je pribavila božica Flora.

375 *Romul* (po legendi sin boga Marta i vestalke Reje Silvije, osnivač Rima) proglasio je novoosnovani grad azilom i na svečanost pozvao susede Sabinjane. Na dati znak, rimski mladići ugrabiše sve mlade devojke i oženíše se njima (u novoosnovanom gradu nije bilo žena). I ovde se jasno vidi Didakova želja da glorifikuje Rim i da Dubrovnik poredi sa njim.

377 *Perski mermer*. Na ostrvu Parosu vađen je čuveni beli mermer koji je upotrebljavan kao najskupocenniji građevinski materijal.

379 *Vlaho* je domaći naziv za sv. Blaža (Blasius), patrona Dubrovnika i, po verovanju, iscalitelja bolesti grla. Njegova pomoć ljudima se ističe u stihovima 380—385.

383 *Luter Martin*, reformator (1483—1546). Protestantizam je uhvatio korena i u našim krajevima. Do Dubrovnika su, međutim, došli tek neki bledi tragovi.

384 *Furije (Erinije)*, vidi napomenu uz pesmu *O svojem izgnanstvu*, st. 35.

390 *Idumej*, Palestinac; Kantabar, Španac.

- Odrastao u takvom duhovnom poslu i besprekornom takvom poštenju, s njime će srećna Raguza kroz vekovi ići i njena će slava stajati uz rod koji će živeti večno.
- 400 A tebanske utvrde i visoki Korint,
junacima bogata Sparta i stara Mikena,
i nesrećna Kapua i još veće ime Atina,
i onaj što svet pokorivši, zakone zemljama dade,
- 405 moćni, bogati Rim s Kartaginom u hrabrosti takmac,
(šta ne bi dan i dugi vek uništiti mogli?)
sve to na nepoznatim mestima leži: tamo gde se visoke
kuće i kule sa zlatnim presijavahu vrhom,
jedva je moguće pomenuti njihovo ime: uzore samo orač,
- 410 i ne znajući, toliko spomenika ljudi i slavni gradova.
Jer bezumna želja za vlašću i slepa strast,
poljuljana vera i sujeta rođena u sreći,
bez ljubavi prema poštenom i časnom,
i zloćinska glad što sa bogatstvom raste,
- 415 odvrtiše od nas zaštitu bogova, a najveća sreća
okrete se nazad i odjednom nestala.
Uzalud češ na suprot neumorno stavljati veštine, uzalud
um, uzalud oružje sve, surova svom snagom navaljuje sudbina.
Ovde nikakve takve nema sumnje: daleko neka je svaka
- 420 zavist, u čvor vijugavih zmija svezana.
Za mržnju nemamo razloga, a ni za nesreću.
Uzvišena harmonija vlada složnim građanima:
pravo je da se nadamo večnoj naklonosti bogova.
- 425 Ali čemu ja skromnom pesmom pokušavam da pojedine
obuhvatim stvari? Svakoga časa taj napor beskonačno
raste, makar o velikim govorio delima, još uvek preostaju
daleko veća, za pesnika ogroman trud, nedostižan snagama našim.
i tako se vraćam tamo, odakle maločas pođoh.
- 430 Uzbuden sam zalsta: ja koji u ranim godinama
granice otadžbine ostavih i krovove Ebore,
iz ljubavi prema slobodi i spreman bih da u tome
do bezumlja istrajem, pa makar reke unazad potekle,
nadam se da mogu boraviti daleko od vaših lepota.
- 435 A izgnanstvo je surova stvar, veoma surova zalsta,
makar da bogove uza se imaš, makar ti sudba, sva sudbina
povoljna bila i tvojim odgovarala željama,
bilo ko da si, ipak češ samo stranac biti: ako ti je
možda izletelo nešto nepovoljno, zna se, sva već naklonost
ode, ako si je i dugim stekao boravkom.
- 440 Stalno ti govore čistač il žena što svojim
telom traži zaradu, zašto ti stranče, već ne odlaziš?
ili, kuda ti, lako poštovan, odlaziš i naš ostavljaš grad?
Reći će, već dugo se zbog hrane mučimo, a nje je obično
ranije u izobilju bilo, dođe li kuga, jamačno, i tu sam
- 445 uzrok zla, dotrči radnik, kovač, čije je lice vrelim
umazano garom i kasapin umrljan krvlju zaklana
jarca, odmah sastavljaju glave i samim izrazom lica prete mi
smrću, — tada veseo odlaziš samo da bi šibanja nestalo.

⁶⁰¹ - 416 Svi slavni gradovi antike (Tebe, Korint, Sparta, Mikena, Kapua, Atina) u poređenju sa negdašnjom njihovom veličinom samo su ruševine. — Dlak misli da je to osveta i kazna bogova zbog njihove »hibris« i svakakvih mana koje izričito nabraja.

⁴¹⁸ Sudbina (Fortuna), može biti i dobra i zla. Taj božici neumitnosti bili su podložni bogovi, pa čak i sam Zevs. Zanimljivo je kako Platon na kraju X knjige svoje Države predstavlja Neumitnu Sudbinu (Ananke).

- Javljaju se, osim toga, i mnoge druge nevolje: ako bi
 450 klecavim korakom teška zbog siromaštva došla starost,
 i ako nikog ne bude ko bi siromaha težio:
 te istinske suze, taj neizrecivi bol, sve se u uzdahe
 pretvara i jadrnika teškim uništi brigama.
 Mene neka povedu primeri predaka,
 455 jer hoću da kosti daleko od rodnoga grada, u tuđinskim
 grobovima pokopam. Onaj što slavno ime kao prvi pobjednik
 po libijskom gradu steče, na obali Linterne školjke
 sakuplja, zaboravivši Hanibala i ratove mrske,
 isto tako bežeći od oružja nepobedenog Cezara,
 460 Apije na Eubeji izabra mesto da bi tamo stižao bes,
 i zaboravio izgubljene počasti svoje domovine.
 Zašto su tu potrebni stari anali? Sudbina u životu
 sve sebi dopušta, raduje se da je pobjednicom
 zovu i drsko se igra menjanjem ljudske sreće.
 465 A to je teško, reći ćeš, teško; i dok ja sam ponekad
 razmišljam da je greh optuživati ono što se trpeti mora,
 navikao sam da budem bedan. Ne optužuje uvek oštećena
 lađa Egejsko more; sudbina često za ruku vodi, smešeći se
 470 nezadovoljna zemljom ona nas među zvezde smešta,
 makar i protiv volje bogova; ako bi odbio da je pratiš,
 o jadniče, o bezumniče, ona vitla prepletenom
 kamdžijom, grabi te za kosu i baca u ponor Averno.
 Vidiš li kako Marijan proteran sa domaćeg ognjišta,
 475 veseo živi u prilikama teškim? Dragi prijatelj,
 u razgovoru prijatan, svakome mlo gost.
 On, tražeći svetlost od starca sa Kosa, mrak
 rasteruje i bolnima lekarsku pomoć pruža,
 ili Sokratovo traži bogatstvo, spava malo,
 480 plemenito delo poverava spisu, ni pozna starost
 ne odvaja ga od odanosti muzama i omiljenom radu.
 To mu pruža utehu za izgubljenom otadžbinom, sa sobom
 on nosi sva dobra koja nijedan neprijatelj, ma kako divalj bio,
 nijedan dan, ne bi odneti mogli. Vidiš li onog
 485 viteza slavne etrurske krvi, od kojeg nedavno italska
 i galska zemlja neobičnu ratnu osetiše vrevu,
 dok kraljeve i kraljevstva ruši, dok žalosne priprema
 ratove, da bi se kao izgnanik vratio na mesto predaka.
 Oseti on da su protiv njega bogovi, jer ga dimljiva sprava,
 490 natera da bez daha siđe u senku
 Tibra, nedaleko svakako od izvora Numicija,
 (Ezop, ljubitelj istine u svemu, u tome nije pouzdan).

⁴⁵⁶ *Pobjednik*. Misli se na Skipiona Afrikanca koji je taj nadimak dobio, kad je pobedio Hanibala kod libijskog grada Zama 202. god. st. e. Pored reke Linterne u Kampaniji, Skiplion je imao vilu gde je provodio starost. Umro je 183. god. st. e.

⁴⁵⁹ *Hanibal*, najveći protivnik Rima, kartaginski vojskovođa, pobjednik u mnogim bitkama u II punskom ratu (218 i 201).

⁴⁶⁰ *Apije (Klaudije Pulher)* bio je u građanskom ratu pristalica Pompeja i trijumfira. Pošto je međutim, Kajsar, pobedio, sklonio se na Eubeju.

⁴⁷³ *Averno* je jezero nalazi se u Kampaniji, nedaleko od Kuma. Njegova su isparenja bila tako otrovna da ga ptice nisu mogle preleteti (otuda mu i ime). Po legendi tu je bio jedan od ulaza u podzemni svet.

⁴⁷⁵ *Marijan*, nidentifikovano lice.

⁴⁷⁷ *Starac sa Kose*. Hipokrat (V vek) i njegova škola koja vodi poreklo od Asklepija (Eskulapa), boga zaštitnika lekara.

⁴⁹¹ *Numicija*, rečica u Latiju.

Quæq; auri scelerata fames auget habendo,
 Auertere Deum tutelam, & maxima rerum
 Abscessit fortuna retro, & collapsa repente est.
 Frustra artes, frustrum ingenium, frustra omnia tela
 Impiger opponas, urget uis efferata fati.
 Nulli hic suspitio talis. procul omnis abesto
 Inuidia in nodum: tortos innexa colubros.
 Non odij causas, nec causas cladis habemus.
 Alta per unanimes regnat concordia ciues.
 Et sperare Deos fas longa in secula secundos.
 Sed quid ego exiguo comprehendere singula uersu
 Conor? in immensum crescit labor omnibus horis,
 Et cum magna loquar longe maiora supersunt,
 Ingens uatis opus, nostris neq; uiribus equum.
 Ergo illuc, unde egressus paulo ante reuertor.
 Commoueor sane. uerum primoribus annis
 Qui patriæ fines, Eboræ qui tecta reliqui,
 Libertatis amans, & in hoc insaniam ad usq;
 Perdurare paratus, eant uel flumina retro,
 Delitijs spero uestris me posse carere.
 Atqui res dura exilium. durissima sane.

Namq; licet superos habeas, atq; omnia fata,
Fata secunda, tuis & respondentia uotis,
Quisquis eris, tamen hospes eris. si quid minus
Exciderit fortasse tibi, iam scilicet omnis (apre
Gratia abis, si quam longo collegeris usu.
Continuo fullo, vel qua sibi corpore questum
Procurat mulier, quin tu peregrine facestis?
Aut quò dignus abis? & nostrā deseris urbem?
Iandudum annonā premimur, quæ laxa solebat
Esse prius, mirum ueniet nisi pestis, & ipse
Causa mali, accurrit cerdo, & candente fauilla
Qblitus ora faber, casq; cruentus ab hyrco
Lanio, coniungunt capita, & simul ore minatur
Exitium, latatus abis, quòd verbera cessent.
Multaq; præterea surgunt incommoda. quòd si
Paupertate grauis cursu fallente senectus
Accedat, nec sit, qui consoletur egentem:
Hæc uera lacryma, dolor hic extremus in omnes
Transcendit gemitus, & curis conficit agrum.
Sed me maiorum moueant exempla uolentem
Urbe procul patria peregrinis ossa sepulchris

- Tu je rasla topola i širila ogromne grane u vazduh,
a korenom dopirala do donjega sveta.
- 495 Blizu nje beše (samo tamo niče) obična
trska, navikla da se barskom vodom hrani.
Topola joj reče: »Zar te od svetih njiva nije stid i sramota
što si došla ovde? Ti, koja bez ikakve koristi rasteš!
Hlada stoci ne pružaš, niti si putniku svojim lepim lišćem
- 500 draga, niti mu snagu za dalji napor vraćaš.
Dugo osim toga ni pripeku ni hladnoću podneti ne bi
mogla, a čak je i najduži život za tebe kratak.
Ona će na to: »Onaj što htjede da na ovom svetu niknem,
bilo Bog, bilo ko od krvi kozonoga roda,
- 505 vodi on brigu (makar kakva bila) o mojoj sreći.
A tebi (avaj, ne znaš ti ni sudbinu ni svoju budućnost)
predstoji težak dan koji će tebe, lepotice, i tvoje grane
i divno ukrasno lišće, oboriti na zemlju.
Tada ti nekorisna pesnikova trska neće pružiti pomoć-.
- 510 Reče to ona, a sa severnog pola hučeći vetar
po zemlji poleže: tutanj oseti morski val,
šibane ječe šume, ne mogu izdržati
ni kuće ni visoki hramovi božji, topola stoji
i pribira snage, ali uzalud, jer besnim vihorom pokošena
- 515 pade i za sobom, jadnica, veliku ostavi pustoš.
A trska, kako iz daleka ugleda neprijatelja koji dolazi,
lišće po navici opusti, u lice mu se nasmeši,
pa izdržavši opasnost svu, podiže glavu, i
kao pobednik ostari u bari travom obrasloj.
- 520 Čemu mnoge reči? Sudbini treba da se pokori
Pametan čovek koji ne želi da njena igračka bude.

*Consenuit victrix herboſa in ſede paludis.
Sed quid opus multis? fortuna cedat oportet
Qui ſapit, & non vult fortuna ludus haberi.*

*M V S O N I I C R E M O -
N E N S I S E P I T A P H I V M.*

*Iam moriens, iam mutus olor, iam deſide lingua,
Hinc iaceat, niueis ſama inde ſuperuolet alis.
Nulla magis noſtrū deceant monumēta poetam.
Cum ſileat dulcis Muſonius, illa loquatur.*

F I N I S.

F E R R A R I A E.

*Apud Valentem Paniſſam Mantuanum,
Ducalem Typographum.*

M D L X I I I.

S u m m a r y

Darinka NEVENIĆ — GRABOVAC

SELECTED POEMS OF DIDACUS PYRRHUS

After his banishment from Spain, the poet and versifier of the 16th century, Didak Pir (Jacob Flavius, Isaiah Cohen) lived and worked at Dubrovnik. By his important works he attracted in the last sixty years the attention of our scholars: Djuro Kerbler, Jorjo Tadić and Petar Kolendić. They published everything that has been already known of Didak Pir and in their reserach work carried out in Italian towns and in Dubrovnik they discovered forgotten poems and the data concerning his life, enriching and throwing thereby a better light on his work as a whole.

The poem *To Paul (ad Paulum)* and other, here for the first time translated poetries into our language represent partly Pir's creation in Dubrovnik. While other poetries of his have so far been dealt with to a certain extent, the poem *To Paul*, though printed at one time, remained up to the present day unknown to the Yugoslav public.

In the poem *To Paul* the poet praises the independence and freedom of the Republic of Dubrovnik, the abundance of its material goods and its natural beauties, holding always in the focus the nobility of Dubrovnik. Through the poem shows Pir's great erudition and his knowledge of conditions of the whole of cultural Europe. All this matter is sung with love and consideration for the folk of Dubrovnik, cast into the verses of the poet, who, in markedly elegiacal tones presents a whole range of feelings: he sings in a bright and intimate manner of his friends, with pride of his poetical work, he becomes sad when he thinks of old age, he feels nostalgia and melancholy for his beloved native country and he feels very unhappy as an outcast and foreigner. In many a verse of this long and beautiful poem there is to be felt the restlessness of the homeless individual, condemned by the hard fate of his nation to wander for ever without home and hearth.

Pir enriches the beauty of his poetic expression by the antique epical technique and by selected mythological traditions which raises both scientific and poetic level of the poem and makes it various and interesting.

Lavoslav GLESINGER

DUBROVAČKI LIJEČNIK AMATUS LUSITANUS

UVOD

IME velikoga liječnika Amatusa Lusitanusa u nas je dobro poznato. Otkako je, prije sedam decenija, Milan Rešetar objavio svoju studiju o njemu,¹ počeli su se naši historičari zanimati za toga liječnika koji je nekoliko godina svoga života proveo u Dubrovniku. Rešetarova je zasluga da je svratio pažnju na jednu od najzaslužnijih ličnosti iz kulturne historije Dubrovnika, o kojoj se u nas dotad veoma malo znalo, iako Amatusa spominju već i neki stariji historičari Dubrovnika, kao npr. F. M. Appendini.² O Amatusovu boravku u Dubrovniku pisao je kasnije i Đuro Korbler u svojoj studiji o Didaku Piru³ i u kratkom članku u Stanojevićevoj *Narodnoj enciklopediji*.⁴

Nov interes za Amatusov boravak i rad u Dubrovniku nastao je 30-tih godina, kada je Lavoslav Šik objavio svoj rad o jevrejskim liječnicima u Jugoslaviji,⁵ u kojemu je Amatusu posvetio posebno poglavlje. Konačno je 1937. god. zaslužni historičar Dubrovnika Jorjo Tadić objavio svoje kapitalno djelo o Jevrejima u Dubrovniku,⁶ u kojemu posvećuje osobitu pažnju Amatusu Lusitanusu i njegovu boravku u Dubrovniku, služeći se po prvi put autentičnim podacima iz Dubrovačkog arhiva.

Međutim, svi dosad spomenuti istraživači bili su neliječnici, pa nisu mogli stručno ocijeniti Amatusov liječnički rad i njegove velike zasluge za unapređenje zdravstva u Dubrovniku. U stranoj literaturi o Amatusu spomenut je doduše i s liječničke strane, manje ili više opširno, i njegov rad u Dubrovniku,⁷ ali u našoj domaćoj literaturi objavljen je prvi stručni prikaz Amatusova rada u Dubrov-

¹ M. Rešetar, *Amat Lusitanus, dubrovački lekar XVI veka*, Brankovo kolo, VI (1900), str. 1237, 1264 i 1301.
² F. M. Appendini, *Notizie storico-critiche sulle Antichità, Storia e Letteratura de Ragusa*, II, Ragusa 1803, str. 324.

³ Đ. Korbler, *Život i rad humaniste Didaka Pira Portugalca, nepose u Dubrovniku*, Rad JAZU, knj. 216, Zagreb 1917, str. 1—169.

⁴ *Narodna enciklopedija*, II, Zagreb 1926, str. 701.

⁵ L. Šik, *Jevrejski liječnici u Jugoslaviji*, Liječnički vjesnik, LIII (1931), 432—446, i prošireni njemački prijevod *Jüdische Aerzte in Jugoslawien*, Osijek 1931.

⁶ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII vijeka*, Sarajevo 1937.

⁷ Upor. među ostalim M. Salomon, *Amatus Lusitanus und seine Zeit*, Berlin 1901, a osobito H. Friedenwald, *Amatus Lusitanus*, Bulletin of the Institute of the History of Medicine of the Johns Hopkins University, V (1937), 603—653. Taj rad je odštampan i u autorovoj knjizi *The Jews and Medicine*, Baltimore 1944, str. 332—380.

niku tek 1939. god.⁸ U tom opsežnom prikazu historije medicine u Dubrovniku posvećen je Amatusu prostor od 35 stranica, kudikamo više nego ijednomu drugom dubrovačkom liječniku, ali na tom prostoru obrađena je i Amatusova aktivnost u drugim gradovima, tako da na sam Dubrovnik otpada jedva polovina teksta

God. 1940. izdao sam svoju monografiju o Amatusu.⁹ Pokušao sam dati u toj knjižici od 110 stranica sažet pregled Amatusova rada u Dubrovniku, posluživši se pri prikazu njegova boravka u Dubrovniku i poteškoća na koje je naišao, uglavnom rezultatima Tadićevih istraživanja u Dubrovačkom arhivu, dok sam prikaz Amatusova liječničkog rada napisao na osnovu studije VI centurije njegova djela *Curationum medicinalium centuriae septem*. Moja knjižica je izašla kratko vrijeme prije početka drugoga svjetskog rata, i njome je završen jedan period istraživanja o Amatusovim dubrovačkim danima.

Nakon završetka rata ponovno sam se posvetio proučavanju života i rada Amatusa Lusitanusa, osobito dubrovačkog perioda njegova života. Objavio sam nekoliko manjih radova¹⁰ u kojima sam iznio niz novih, nepoznatih podataka i korigirao neke ranije tvrdnje. Nastojeći upoznati i historičare medicine izvan naše zemlje s pretposljednim odsjekom Amatusova života, objavio sam na francuskom jeziku raspravu o Amatusovu boravku u Dubrovniku.¹¹ Iako je već prije toga objavljeno nekoliko radova stranih autora u kojima je govor i o Amatusovu boravku u Dubrovniku,¹² sada je nastala nova aktivnost i sve veći interes za Amatusa, što je došlo naročito do izražaja prigodom nedavne proslave 400-godišnjice njegove smrti.¹³

U ovoj mojoj najnovijoj studiji o Amatusu Lusitanusu naći će čitalac, pored mnogih već poznatih pojedinosti, i niz novih i dosad u nas još neobjavljenih podataka, koji treba da pridonese boljem poznavanju ličnosti ovoga velikog liječnika i njegovih zasluga što ih je stekao za vrijeme svoga boravka u našoj zemlji. U ovom zborniku, posvećenom historiji Jevreja u Dubrovniku, treba Amatusu Lusitanusu posvetiti posebnu pažnju kao najslavnijoj jevrejskoj ličnosti koja je ikada živjela u tom našem gradu.

*

U historiji medicine Dubrovnik zauzima sasvim istaknuto mjesto. U tom eminentnom centru nauke i kulture našla je i medicina, kao jedno od najstarijih

⁸ J. Jeremić i J. Tadić, *Prilozi za istoriju zdravstvene kultura starog Dubrovnika*, II, Beograd 1939, str. 89—124.

⁹ L. Glesinger, *Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku (1556—1558)*, Zagreb i Beograd 1940.

¹⁰ L. Glesinger, *Dubrovački liječnik — prvi borac protiv progona »vještica«*, *Zaštita zdravlja*, III (1948), 108—107; *Liječnici i čudotvorci*, Zagreb 1955, passim; *Amatus Lusitanus*, *Medicinska enciklopedija*, I, Zagreb 1957, str. 216; *Uvođenje ljekovitog bilja američkog podrijetla u starom Dubrovniku*, *Farmaceutski glasnik*, XVI (1960), 171—176.

¹¹ L. Glesinger, *Amatus Lusitanus à Raguse*, *Revue d'Histoire de la Médecine Hébraïque*, VI (1953), 193—204.

¹² Ranije spomenuti radovi M. Safomona i H. Friedenwalda, a osobito J. O. Leibowitz, *Amatus Lusitanus*, *Revue d'Histoire de la Médecine Hébraïque*, V (1952), 77—80.

¹³ Tim povodom izašla je opširna i lijepa spomenica IV Centenario de João Rodrigues de Castelo Branco — *Amato Lusitano* (Castelo Branco 1968) s priložima dvanaestorice autora i predgovorom J. Lopesa Diasa. Spomenica sadrži i moj rad o Amatusovu boravku u Dubrovniku.

područja kulturne aktivnosti, plodnije tlo za svoj razvoj nego na ijednom drugom mjestu naše zemlje.¹⁴

Historija medicine u Dubrovniku, ovo najslavnije i najreprezentativnije poglavlje u historiji naše zdravstvene kulture, započinje veoma rano. Nesumnjivo je još uvođenje Asklepijeva kulta u starom Epidaurumu pridonijelo stvaranju genijusa loci ovoga grada, iz kojega se kasnije razvio Dubrovnik i koji je vazda ostao povezan sa svijetlim tradicijama klasične grčke medicine. Pa i u kasnijim stoljećima s povremenim zastojem u razvoju medicine, Dubrovnik predstavlja plodnu oazu, ističući se svojim naprednim duhom i svojim ispravnim shvaćanjima u pogledu zdravstvene zaštite svoga stanovništva, a isto tako i nadaleko cijenjenim i mnogostruko traženim znanjem svojih liječnika i njihovim nastojanjima uključivanja u opći progres medicinske nauke. Najveća je bez sumnje zasluga Dubrovčana da su 1377. god. uveli prvu karantenu bez prekida trgovine. Još 1306. god. spominje se u Dubrovniku leprozorij, 1317. prva apoteka, a 1347. osnovana je bolnica.

Naučna medicina našla je u Dubrovniku plodno tlo zahvaljujući intenzivnim vezama sa Salernom, Padovom, Bolonjom i drugim centrima medicinske nauke. Veoma rano imala je Dubrovačka Republika svoje stalne liječnike i kirurge. Među ovima je bilo i nekoliko istaknutih ličnosti koje su se proslavile svojim radom u svjetskim centrima medicinske nauke. Sve do XVIII stoljeća bili su dubrovački liječnici pretežno stranci, najvećim dijelom Talijani, Španjolci i Grci. Otada ima među dubrovačkim liječnicima sve više domaćih sinova, od kojih su se mnogi istakli svojim radom, ostajući vjerni svijetlim tradicijama visoko razvijene zdravstvene kulture staroga Dubrovnika.

Sloboda duha u starom Dubrovniku ispoljila se i u medicinskom pogledu. Praznovjerje i predrasude prošlih vijekova nikada nisu našli u Dubrovniku plodno tlo. U starom Dubrovniku nikada nije bilo progona »vještica« u većem opsegu, kao što ih je nekoć bilo svagdje u svijetu, pa i u našim krajevima. Medicinsko praznovjerje nikada nije poprimilo u Dubrovniku tako monstruoze forme kao drugdje. Dubrovčani, trijezni u svojim naziranjima, zazirali su od mistike i spekulacija, shvaćajući praktične potrebe života, i dosljedno tome udesili su sav život u Dubrovačkoj Republici.

Ta sloboda duha u starom Dubrovniku dolazi do izražaja i u stavu Dubrovčana prema Jevrejima, koji se spominju u Dubrovniku još početkom XIV stoljeća. Povremena ograničenja, poduzeta pod pritiskom crkvenih krugova, nisu u većoj mjeri utjecala na slobodu što su je Jevreji uživali u starom Dubrovniku. Zbog toga su se još veoma rano neki progonjeni jevrejski liječnici sklanjali u Dubrovačku Republiku, gdje su uvijek našli utočište stranci koji su u svojoj domovini proganjani iz političkih, vjerskih i drugih razloga. Još 1324. god. Veliko vijeće je ovlastilo Kneza i Malo vijeće da mogu izabrati na pola godine nekog jevrejskog

¹⁴ Od mnogobrojnih prikaza historije medicine u Dubrovniku uporedi osobito gore citirano djelo R. Jeremića i J. Tadića (3 sveske, Beograd 1938—1940), nadalje L. Thaller, *Dubrovnik u našoj staroj medicini*, *Alma Mater Croatica*, II (1939), 192—195; M. D. Grmek, *Povijest medicine u Dubrovniku*, *Medicinska enciklopedija*, III, Zagreb 1959, str. 376—379; L. Glesinger, *Dubrovnik u povijesti medicinskih nauka*, Saopćenja »Pliva«, X (1967), 127—137.

liječnika.¹⁵ U vremenu od 1324. do 1617. bilo je u Dubrovniku 14 jevrejskih liječnika, koji su ondje uživali svu slobodu, naročito u pogledu liječenja kršćanskih bolesnika. Crkvene vlasti su doduše uvijek bile protiv toga da jevrejski liječnici liječe kršćane, ali Dubrovčani nisu marili za tu zabranu.

Protujevrejske mjere dubrovačkih crkvenih vlasti naročito su pooštrene u XVI stoljeću, ali dubrovačka vlada je štitila svoje jevrejske liječnike i zauzimala se za njih i kod dubrovačkog nadbiskupa i kod najviših crkvenih vlasti u Rimu, nastojeći da te vrsne liječnike zadrži u Dubrovniku i omogući im rad. No uza svu tu zaštitu, ipak su dubrovački jevrejski liječnici u više navrata bili izvrgnuti progonima sa strane crkvenih vlasti. Žrtva vjerskog fanatizma bio je dubrovački liječnik magister Moises, protiv kojega je 1502. god. podignuta strašna optužba zbog navodnoga ritualnog umorstva. Zajedno s nekim drugim Jevrejima bačen je magister Moises u tamnicu i ondje zadavljen.¹⁶ Ugledni i zaslužni jevrejski liječnik Samuel Abeatar, koji je mnogo godina radio u Dubrovniku, također je imao neprilike s crkvenim vlastima, naročito s dubrovačkim nadbiskupom, koji mu je zabranio da liječi kršćanske bolesnike. Dubrovačka vlada se tim povodom obratila kardinalu Sfondratu u Rimu i zamolila ga da zaštiti ovoga liječnika, u čemu je na kraju i uspjela.¹⁷ Oko 40 godina dubrovačka vlada je stalno intervenirala u korist svojih jevrejskih liječnika i štitila ih u svakom pogledu, ali na kraju je jevrejskim liječnicima u Dubrovniku ipak zabranjen rad, i od god. 1617. dalje nije u Dubrovniku više bilo nijednoga jevrejskog liječnika.¹⁸

God. 1492. izagnani su Jevreji iz Španjolske, a 1498. i iz Portugala. Ali i nakon izгона ostao je velik broj pokrštenih Jevreja u obje zemlje. Ti marani (ili, kako su ih još nazivali, *Christãos novos*) bili su isprva pošteđeni od progona, pa su mnogi od njih ostali na svojim položajima i vršili i dalje svoja zvanja. Ali s vremenom postale su prilike za njih sve teže. Inkvizicija, koja je 1480. god. uvedena u Španjolskoj, a 1531. i u Portugalu, nesmiljeno ih je proganjala i otežala im sve više život. Većina njih primila je kršćanstvo samo prividno, a u stvari oni su se smatrali i nadalje Jevrejima i potajno su vršili vjerske obrede, izvrjavajući se time najvećoj opasnosti. Sve više ih je zaokupljala želja da se isele iz zemalja Pirenejskoga poluotoka i započnu nov život u jednoj od zemalja gdje će moći slobodno živjeti kao Jevreji. Počeli su emigrirati u zemlje sjeverne Afrike, u Tursku, Italiju, Nizozemsku, Englesku, u balkanske zemlje, u Hamburg, pa čak i u zemlje Južne Amerike.¹⁹

Nov val progona Jevreja započeo je 1555. god., kada je na papinsku stolicu sjeo Pavao IV (Giovanni Pietro Caraffa) i već 12. VII 1555. izdao svoju po zlu poznatu bulu »Cum nimis absurdum«, koja sadrži osobito stroge odredbe protiv Jevreja i marana. Tom bulom uvedeni su na geto i obavezno nošenje jevrejskog znaka, a jevrejskim i maranskim liječnicima najstrože je zabranjeno da liječe kršćanske bolesnike. U nastojanju da uspostavi moć katoličke crkve, Pavao IV je pooštrio inkviziciju, a 1559. god. izdao je prvi rimski indeks zabranjenih knjiga.

¹⁵ J. Galčić, *Monumenta Regusina*, Libri reformationum, V, Zagreb 1897, str. 225; upor. Jeremić — Tadić, *op. cit.*, II, str. 11.

¹⁶ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, str. 111—118 i 246—247; upor. Jeremić — Tadić, *op. cit.*, II, str. 43.

¹⁷ J. Tadić, *op. cit.*, str. 259, 269; Jeremić — Tadić, *op. cit.*, II, 55—56.

¹⁸ Upor. J. Tadić, *Jevreji liječnici u Dubrovniku (od 1326—1617)*, Miscellanea, I, Beograd 1937, str. 51—54.

¹⁹ Od obilne literature o maranima vidi osobito: C. Roth, *A History of the Marranos*, Philadelphia 1932.

Te mjere su bile naročito težak udarac za one marane koji su našli utočište u Italiji, na području papinske države, jer su oni sada bili sasvim izjednačeni s Jevrejima, uprkos njihovu pokrštenju.

Pored velikog utjecaja u trgovini, naročito je bio velik udio marana u medicini, u kojoj su se Jevreji oduvijek isticali. Među liječnicima maranima nalazimo velik broj slavni ličnosti, dobro poznatih u historiji medicine. Mnogi od njih postali su u svojoj novoj domovini tjelesni liječnici svjetovnih i duhovnih dostojanstvenika, profesori na poznatim medicinskim fakultetima, pronalazači novih metoda liječenja itd. Svakom historičaru medicine veoma su dobro poznata imena Garcia da Orta, Cristoval Acosta, Jean Astruc, Rodrigo de Castro, Luiz Mercado, Elia Montalto, Antonio Ribeira Sanchez, Andres a Laguna, Jean Baptiste da Silva, Zacuto Lusitano i mnoga druga imena glasovitih liječnika marana.²⁰

Mnogi liječnici marani došli su i u naše krajeve. Još 1480. god. bila su u Zadru dva liječnika marana: Gabrijel sin pok. Izaka iz Salamanke i Jeronim sin pok. Abrahama iz Toleda,²¹ a i u Skoplje je došao 1588. god. liječnik maran David Pinto.²² Bilo ih je u Bosni, a osobito u starom Dubrovniku, gdje je njihov broj bio osobito velik zbog tolerantog stava dubrovačkih vlasti. Većina ih je bila podrijetlom iz Španjolske, ali bilo ih je i iz Portugala.²³ A među ovima je bio najslavniji Amatus Lusitanus, koji je oko tri godine živio u tom gradu i čiji rad ispunjava najsjajnije stranice u historiji medicine Dubrovnika.

ZIVOT I RAD AMATUSA LUSITANUSA

Amatus Lusitanus rođen je 1511. god. u portugalskom gradu Castelo Branco od roditelja marana. Prigodom svoga krštenja dobio je ime João Rodrigues.²⁴ Studirao je medicinu na univerzitetu u Salamanki, koji je u ono vrijeme bio jedan od najslavnijih u Evropi. Diplomirao je oko 1530, pa je nakon toga radio dvije godine kao liječnik u Španjolskoj, a zatim se vratio u Portugal, gdje je prakticirao u raznim gradovima. No zbog straha od inkvizicije napustio je 1533. god. svoju domovinu te pođe u Anvers (Antwerpen), gdje je proveo sedam godina i stekao kao liječnik velik ugled, pa su ga često pozivali i u druge gradove na konzultacije. U Anversu Amatus je izdao svoje prvo djelo *Index Dioscoridis* (1536), u kojemu je obradio medicinsku botaniku i koje je još više pridonjelo njegovu glasu,

²⁰ Opširan prikaz života i rada tih liječnika marana u knjizi: H. Friedenwald, *The Jews and Medicine*, 2 sv. Baltimore 1944, passim.

²¹ V. Morpurgo, *Dva marana liječnika u Zadru godine 1480*, Jevrejski narodni kalendar 1937—38., Beograd i Zagreb 1937, str. 57. — Zapravo se ta dva jevrejska liječnika ne mogu nazvati maranima, jer pokrštavanje započinjaju tek nakon izгона Jevreja iz Španjolske 1492. god.

²² D. Ginsberg, *Prilog k historiji Jevreja na Balkanu*, Omanut, V (1941), 16.

²³ Jeremić — Tadić, *op. cit.*, II, passim.

²⁴ Ime „Amatus“ (= ljubitelj) doslovni je prijevod obiteljskog imena „Habib“, koje je dosta rašireno među sefardskim Jevrejima. Neki autori su mišljenja da je Amatus imé, a ne prezime, tako napr. L. Leclerc (Journal Asiatique, XIX/1862, 45) drži da je Amatus latinski prijevod jevrejskog imena Jedidja ili čak David. C. Roth, naprotiv, tvrdi (lično saopćenje H. Friedenwaldu) da je Amatus prijevod jevrejskog prezimena Chef ili Oef. Danas prevladava mišljenje da je ime Amatus prijevod jevrejskog imena Habib, što je već prije 75 godina istaknuo M. Steinschneider (*Die hebräischen Uebersetzungen des Mittelalters*, Berlin 1893, str. 686). Svakeako je čudno da sam Amatus naziva svoga brata Josef Amatus (Cent. IV, cur. 49).

pa ga je ferrarski vojvoda Ercole II d'Este pozvao da dođe u Ferraru kao profesor na ondašnjemu medicinskom fakultetu. Tom pozivu Amatus se odazvao 1540. god.

U Ferrari Amatus je boravio 7 godina. Tu je sreo mnogo Jevreja koji su se sklonili u tom gradu gdje je vladala sloboda i tolerantnost, a stekao je i prijateljstvo mnogih poznatih učenjaka (Antonio Musa Brassavola, Giambattista Canano, John Falconer i dr.), koji su ga veoma cijenili. Bavio se naročito anatomijom, pa je izveo 12 sekcija (za ono vrijeme golem broj!), proučavao je medicinsku botaniku, bavio se općom praksom, a stekao je velik ugled i kao kirurg.

Za vrijeme svoga boravka u Ferrari Amatus je dobio dva poziva: poljski poslanik u Veneciji ponudio mu je mjesto tjelesnog liječnika na dvoru Sigismunda II Augusta, čiji se dotadašnji tjelesni liječnik Salomon Askenazi upravo tada preselio u Carigrad, a u isto vrijeme Amatusu je ponuđeno i mjesto gradskoga liječnika u Dubrovniku. Na nagovor svoga prijatelja Brassavole, odlučio se za Dubrovnik. U proljeću 1547. god. zahvalio se na profesuri i pođe iz Ferrare u Anconu da bude bliži Dubrovniku i da ondje sačeka svoje imenovanje. Zbog kojih razloga je Amatus napustio Ferraru, nije do danas sasvim razjašnjeno. Lemos je mišljenja da je Amatus otišao iz Ferrare zbog neprijateljskog stava ondašnjeg pučanstva prema Jevrejima i maranima.²⁵ Leibowitz, naprotiv, drži da se je Amatus još u ono vrijeme namjeravao nastaniti u Turskom Carstvu, gdje su Jevreji uživali sve slobode, a Dubrovnik mu se činio veoma pogodnim prelaznim mjestom.²⁶ Međutim, pregovori s dubrovačkim senatom veoma su se odugovlačili i imenovanje nikako nije stiglo.

U međuvremenu bavio se Amatus u Anconi liječničkom praksom, te je liječio mnoge odličnike. Često su ga pozivali u druge gradove: u maju 1550. pozvan je u Rim, gdje je kroz nekoliko mjeseci liječio papu Julija III, čiju je sestru i nećaka već ranije liječio. Ostao je u Rimu do konca god. 1551, pa je ondje liječio i portugalskog ambasadora Alfonsa de Alencastro, rođaka portugalskoga kralja. Nekoliko mjeseci proveo je i u Veneciji, gdje je liječio ambasadora cara Karla V.

Za vrijeme svoga boravka u Anconi Amatus je marljivo radio i na svojim djelima. God. 1549. završio je prvu centuriju svojega glavnog djela *Curationum medicinalium centuriae septem*, koju je započeo još u Ferrari, a u aprilu god. 1551. završio je i drugu centuriju. Pored toga završio je i svoje djelo *In Dioscoridis Anazarbei de materia medica enarrationes*, pa je u maju god. 1551, za vrijeme svoga boravka u Rimu, napisao posvetu dubrovačkom senatu.

God. 1551. primio je Amatus poziv da dođe kao tjelesni liječnik na dvor vlaškoga kneza, ali on je taj poziv odbio.

Težak udarac pogodio je Jevreje 1555. god. kada je umro papa Julije III, koji im je bio veoma naklonjen, a naslijedio ga Pavao IV. Novi papa je odmah izdao stroge odredbe protiv Jevreja i marana, pa budući da je i Ancona pripadala papinskoj državi, bili su i ondjašnji Jevreji i marani izvrgnuti najtežim progona. U samoj Anconi izgubila su živote 23 marana, a mnogi su bili zatvoreni i mučeni. Amatusa optužiše zbog »kriptojudazma«, njegov timetak bude zaplijenjen i njegov dom opljačkan, pa su tom prilikom nestali neki njegovi rukopisi. Čak i njegov

²⁵ M. Lemos, *Amato Lusitano, a sua vida e a sua obra*, Porto 1907, str. 98.

²⁶ J. O. Leibowitz, *op. cit.*, str. 79.

život bio je u opasnosti, i on se je mogao spasiti samo tako da je iz Ancone pobjegao u Pesaro.

Iz Pesara prešao je Amatus 1556. god. u Dubrovnik, gdje je ostao oko tri godine, a odavde 1558. god. konačno u Solun. Kroz 10 godina radio je tu kao liječnik i stekao najveću ljubav i poštovanje svojih pacijenata. God. 1561. završio je i posljednju (VII) centuriju svojega velikog djela, u kojoj je opisao 100 slučajeva iz svoje solunske prakse. Umro je u Solunu 21. januara 1566. od kuge, za vrijeme jedne epidemije koju je suzbijao s najvećom požrtvovnošću. Svi pokušaji da se pronađe njegov grob ostali su do danas bezuspješni.²⁷

Najvažnije i najpoznatije Amatusovo djelo je knjiga *Curationum medicinalium centuriarum septem*; sastoji se iz sedam dijelova (centurija), a u svakoj centuriji opisao je sto slučajeva iz njegove liječničke prakse. Šesta centurija se odnosi na Amatusovu dubrovačku praksu, i ona je za nas naročito važna. To je djelo Amatus napisao u vremenu od 1549. do 1561, a štampano je bezbroj puta. Friedenwald navodi 24 različita izdanja pojedinih centurija i čitavog dijela.²⁸ Prvo potpuno izdanje štampano je u Veneciji 1566. god.

Ostala dva sačuvana Amatusova djela posvećena su medicinskoj botanici, te su u stvari komentari djela Pedanija Dioskorida, autora znamenitog djela *De materia medica*. God. 1536. štampan je u Anversu Amatusov *Index Dioscoridis*, a 1553. u Veneciji njegovo djelo *In Dioscoridis Anazarbei de materia medica enarrationes*. U tom djelu obrađena je čitava medicinska botanika i *materia medica*, a ono svjedoči i o samostalnim Amatusovim botaničkim studijama.

Amatus je bio na glasu kao praktičar, i u njegovim Centurijama ima mnogo dokaza njegovih velikih sposobnosti, njegove oštroomnosti i kritičnosti. Ali i svojim teorijskim shvaćanjima stekao je velik ugled. Iako je bio pristaša Hipokrata i Galena, a u mnogom pogledu čak i Arapa, ipak ima u njegovim djelima i rezultata samostalnih istraživanja, a često i direktnih upozorenja na Galenove riješke i zablude.

Doprinosi što ih je Amatus dao medicinskoj nauci mnogobrojni su i mnogostruki. Jedno od njegovih najvažnijih otkrića je otkriće zalistaka u venama,²⁹ prvi je ispravno opisao funkciju slušnog aparata,³⁰ izumio je opturator (aparatus za zatvaranje defekta u nepcu),³¹ dokazano je na osnovu sekcije da kod empijama u toraksu treba vaditi gnoj između donjih a ne između gornjih rebara i da je bezrazložan strah od povrede dijafragme.³² Prvi je opisao purpuru,³³ a vjerojatno

²⁷ Biografski podaci prema ranije citiranim djelima M. Salomona, M. Lemoso, H. Friedenwalda i J. O. Leibowitza. — Upor. osim toga: R. Jorge, *Comentos a vida, obra e época de Amato Lusitano*, Porto 1916; M. Lemos, *Amato Lusitano, correções e aditamentos*, Coimbra 1922; H. Rudy, *Amatus Lusitanus*, Archeon, XIII (1931), 424—439.

²⁸ H. Friedenwald (*The Jews and Medicine*, str. 377—380) donosi kompletnu bibliografiju Amatusovih djela, čak i onih koja su sa izgubila. — Upor. također: J. Lopes Dias, *João Rodrigues de Castelo Branco (Amato Lusitano)*, Resumo bibliográfico, Separat iz časopisa Imprensa Médica, Lisboa 1952.

²⁹ M. Lemos, *Amato Lusitano e as válvulas das veias*, Porto 1901; N. Samaja, *Chi ha scoperto le valvole dell'azygos*, *Amato Lusitano o G. B. Canano?* La Rassegna mensile d'Israele, XV (1949), br. 4—7; J. O. Leibowitz, *Early Accounts of the Valves in the Veins*, Journal of the History of Medicine, XII (1957), 189—196.

³⁰ H. Friedenwald, *Historical Note on the Physiology of Hearing*, u knjizi *The Jews and Medicine*, str. 414—417.

³¹ J. O. Leibowitz, *Amatus Lusitanus and the Obturator in Cleft Palates*, Journal of the History of Medicine, XIII (1957), 492—503; J. de Palva Boião, *Amato Lusitano inventor do obturador palatino*, Revista Portuguesa de Estomatologia, VII (1956), 73—81.

³² Upor. Centuria I, curatio 61.

³³ R. H. Major, *Classic Descriptions of Disease*, 3. izd., Springfield 1955, str. 513—514.

i letargični encefalitis. Klasični su njegovi opisi srčanog infarkta³⁴ i želučanog čira.³⁵ Prvi se služio bužijama za liječenje uretralnih struktura i transiluminacijom skrotuma u dijagnostici hidrocele. Bolesnika sa strikturom jednjaka dao je rektažno hraniti. Opisao je epidemiju influence, a zabilježio je i važne podatke o sifilisu i propagirao je nove metode liječenja ove bolesti.³⁶ I na kraju: sastavio je liječničku zakletvu u kojoj se odrazuje njegovo visoko shvaćanje liječničke etike.³⁷

Nema gotovo ni jednog historičara medicine koji ne spominje Amatusa s najvećim priznanjem. U svim udžbenicima i priručnicima historije medicine ističu se njegove velike zasluge i njegova eminentna uloga u medicini XVI stoljeća.³⁸

Na kraju treba da kažemo još nekoliko riječi o Amatusovu stavu prema jevrejstvu. Iako su mu roditelji bili marani, oni su se potajno držali jevrejske tradicije i u tom su duhu odgajali Amatusa, koji je još u roditeljskoj kući vršio jevrejske vjerske obrede i učio hebrejski jezik. Tim jezikom je vladao tako dobro da je mogao prevesti jedan dio Aviceninina *Kanona* iz hebrejskog u latinski jezik,³⁹ ali se taj prijevod, zajedno s nekim drugim rukopisima, izgubio prigodom Amatusova bijega iz Ancone.

Amatus je podržavao mnogobrojne veze s najistaknutijim jevrejskim ličnostima svoga vremena. Bio je intiman prijatelj glasovitog Josefa Nassija, vojvode od Naksosa, kojemu je 1559. god. posvetio V centuriju. Prijatelj mu je bio i don Gedalja ibn Jahia, poznati jevrejski učenjak, a bio je i liječnik i prijatelj Gracije Mendesije. Amatusov pacijent bio je i Azarja del Rossi, koji, mada je i sâm bio liječnik, traži u svojoj bolesti Amatusov savjet. Za vrijeme svoga boravka u Solunu, Amatus je liječio veoma mnogo jevrejskih pacijenata, a s mnogima od njih sklopio je i prijateljske veze. Jedan od njih bio je Jehuda Abravanel, unuk istoimenoga liječnika i filozofa, poznatog pod latinskim imenom Leo Hebraeus.

U Amatusovim djelima često se citira biblija, za koju se zanimao jednako kao i za jevrejsku historiju. U njegovoj obilnoj kazuistici, u kojoj se spominju mnogobrojni jevrejski pacijenti, često je govor o jevrejskim vjerskim obredima i običajima. Svoju čuvenu liječničku zakletvu datirao je po jevrejskom kalendaru (god. 5319, tj. 1559). Upada u oči i jevrejski karakter te zakletve.

³⁴ J. O. Leibowitz, *Amatus Lusitanus on Sudden Death due to "Obstruction in the Heart"*, Journal of the History of Medicine, XV (1960), 364—371.

³⁵ J. O. Leibowitz, *A probable case of Peptic Ulcer as described by Amatus Lusitanus*, Bulletin of the History of Medicine, XXVII (1953), 212—216.

³⁶ J. Lopes Dias, *Terepútica da sífilis em Amato Lusitano*, Coimbra 1946; L. Glesinger, *Uvođenja ljekovitog bilja američkog podrijetla u starom Dubrovniku*, Farmaceutski glasnik, XVI (1960), 171—176.

³⁷ O značenju Amatusa Lusitanusa vidi, pored citiranih biografskih djela, još: J. O. Leibowitz, *L'activité scientifique d'Amatus Lusitanus*, Actas del XV Congreso Internacional de Historia de la Medicina, Madrid 1956, vol. I, str. 289—290; C. Striker, *An Unsung Medical Hero*, Amatus Lusitanus, Ohio State Medical Journal, LVI (1960), 1196—1199; F. Secret, *Amatus Lusitanus témoin de son temps*, Sefarad, XXIII (1963), 285—309; L. Samoggia, *Aspetti del pensiero scientifico di Amato Lusitano*, Pagine di Storia della Medicina, X (1966), № 3, 14—23. M. Guerra *A obra científica de Amato Lusitano* (Discurso da Academia das Ciências), Lisboa 1968.

³⁸ Jedini su izuzetak djela M. Lagnel-Lavastinea (Paris 1836—49) i P. Diepgena (Berlin 1949—55), u kojima Amatus uopće nije spomenut.

³⁹ J. C. Wolfius, *Bibliotheca Hebraica*, I. Hamburg 1815, 1, 3. str. 331; M. Steinschneider, *loc. cit.*

Zbog svog jevrejstva Amatus je često bivao napadan. Najbezobzirniji bio je napadaj sa strane P. A. Mattiolija (1558), koji ga je uglavnom optužio zbog bezvjerstva.

Sva Amatusova lutanja i stradanja bila su posljedica njegova jevrejstva, i razumljiva je njegova težnja da se konačno nastani u jednom mjestu gdje će se moći mirno i bez straha pred novim progonima otvoreno priznati Jevrejnom. Nadao se vjerojatno da će u tome uspjeti u Dubrovniku, ali, kako ćemo vidjeti, ta nada mu se izjalovila. Smirio se konačno 1558. god., kada se je preselio u Solun, gdje su mnogobrojne jevrejske izbjeglice iz Španjolske našli utočište i gdje je postojala velika jevrejska zajednica koja je uživala sva prava.⁴⁰ Tu se je i Amatus mogao konačno i formalno vratiti jevrejskoj zajednici i živjeti do kraja svoga života kao Jevrejnin.⁴¹

AMATUS LUSITANUS U DUBROVNIKU

Amatusova želja da dobije namještenje u Dubrovniku rodila se u njemu još za vrijeme njegova boravka u Ferrari, dakle još prije 1547. godine. Rečeno je već da se Amatus odlučio otići u Dubrovnik na nagovor svoga prijatelja Antonija Muse Brassavole, profesora medicine u Ferrari i papinskog tjelesnog liječnika. O tome nam sâm Amatus priča opširno u posveti na čelu svoje knjige *In Discoridis Anazarbei de materia medica enarrationes*, gdje veli: Dubrovački senat je poslao u Ferraru dubrovačkog patrioča Sebastijana Menčetića da ondje potraži sposobnog gradskog liječnika. Menčetić se obratio najuglednijemu ferrarskom liječniku Brassavoli, s molbom da mu on preporuči podesnu ličnost za to mjesto. Nakon temeljitog razmišljanja ponudio je Brassavola to mjesto Amatusu, no budući da je u ono vrijeme ponuđeno Amatusu mjesto tjelesnog liječnika na poljskom dvoru, nije se Amatus mogao odmah odlučiti, te je zamolio Brassavolu da mu dade rok za razmatranje. Menčetić je međutim pošao u Milano, obećavši da će se preko Ferrare vratiti kući u Dubrovnik, a Amatus je obećao da će dotle stvoriti odluku i saopćiti je Menčetiću. No Menčetić se nije vratio, i Brassavola je nagovarao Amatusa da odbije poziv u Poljsku i da pođe u Dubrovnik. Amatus se doista odlučio za Dubrovnik, a Brassavola je sada upravo pismo dubrovačkom senatu, preporučivši toplo Amatusa i navodivši sve njegove odlike.

No imenovanje što ga je Amatus iz dana u dan očekivao, nikako nije stizalo. Amatus, vjerojatno nestrpljiv, zahvali se na profesuri i pođe u maju 1547. u Anconu. Tu je marljivo radio na svojem komentaru Dioskoridu, koji je započeo već u Ferrari, nadajući se da će to djelo povećati njegov ugled u Dubrovniku i pribaviti mu željeno mjesto gradskoga liječnika. Knjiga je bila dovršena početkom 1551. god., a dovršio ju je u Rimu, gdje je boravio od maja 1550. liječeći bolesnog papu Julija III. Amatus je ovu knjigu posvetio dubrovačkom senatu, i u posveti, datiranoj »Romae, decimoquinto die Maji 1551«, izriče nadu da će konačno ipak biti imenovan gradskim liječnikom u Dubrovniku, o čemu se već godinama vode pregovori. On moli senat da primi kao znak njegove sklonosti i

⁴⁰ Upor.: J. Nehama, *Histoire des Israélites de Salonique*, Salonique 1935.

⁴¹ O Amatusovu stavu prema jevrejstvu vid.: H. Friedenwald, *Some Jewish Interests of a Marano Physician*, *Menorah Journal*, XXVIII (1940), također u knjizi *The Jews and Medicine*, str. 381—390.

odanosti ovo djelo koje je nakon mnogo godina, prekidan liječničkim i privatnim poslovima, konačno dovršio.

Ova posveta je napisana veoma kićenim stilom, sasvim u duhu onoga vremena. Amatus ne propušta priliku a da ne pohvali Dubrovnik zbog slobode koja ondje vlada, te veli: »U vrijeme kada čitava Dalmacija i Grčka stenju pod jarmom ropstva, cvate u Dubrovniku zlatna sloboda koja je otjerana ne samo iz Italije nego iz čitavog svijeta.« U slobodnom Dubrovniku našli su i dosad mnogobrojni bjegunci sigurno utočište, on se nada da će i on ondje naći gostoljubiv prijem.

Kako saznajemo nadalje iz spomenute posvete, Amatus je tražio u Anconi lične veze koje bi mu mogle biti od koristi da dobije željeno mjesto. U Anconi je u ono vrijeme postojala vrlo velika dubrovačka kolonija, a i mnogi bolesnici dolazili su iz Dubrovnika u Anconu da ondje potraže Amatusov liječnički savjet.⁴² Upoznao se ondje s braćom Dživom i Benediktom Gundulić, koji su ga lijepo primili i obećali mu da će se u Dubrovniku zauzeti za nj. Dživo Gundulić veoma je cijenio Amatusa, te mu je povjenio liječenje svoje kćerke Katarine.⁴³ Braća Gundulići imali su u Anconi veliku trgovinu i Benedikt je stalno živio ondje, dok je Dživo živio u Dubrovniku, ali se često navraćao u Anconu.⁴⁴ No nijedna od tih ličnih veza nije bila u stanju da pospješi Amatusovo imenovanje za gradskoga liječnika u Dubrovniku. Koji su bili razlozi da se to imenovanje toliko odugovlačilo, ne možemo danas ustanoviti, no bit će da su već tada izvjesne ličnosti započele svojim intrigama protiv Amatusa, naročito njegove liječničke kolege u Dubrovniku, koji su u Amatusu vidjeli opasnog konkurenta.

Čini se da su i sami Dubrovčani nestrpljivo čekali da nađu sposobnog liječnika, jer se dubrovačka vlada u julu 1553. obraća pismom dubrovačkom liječniku i diplomatu Lujji Gjuraševiću, kasnijem profesoru u Bologni, da pošalje u Dubrovnik jednog dobrog liječnika fizika.⁴⁵

Smrt pape Julijana III (1555) i oštre protujevrejske mjere njegova nasljednika Pavla IV bile su za Amatusa težak udarac. Budući da je Ancona pripadala papinskoj državi, potražio je Amatus sklonište u Pesaru, koji je pripadao vojvodi od Urbina. Tu je ostao nekoliko mjeseci, no kako imenovanje ni u to vrijeme nije stiglo, odlučio je Amatus da pođe u Dubrovnik i tamo poduzme sve da bi konačno bio imenovan gradskim liječnikom. Tako je dakle Amatus na koncu ipak stigao u Dubrovnik, iako na svoju ruku i bez željno očekivanog imenovanja.

Točan datum Amatusova dolaska u Dubrovnik nije nam do danas poznat, pa čak i u pogledu godine nalazimo kod pojedinih autora sasvim protuslovne podatke. Appendixi navodi da je Amatus došao u Dubrovnik 1551, što je potpuno krivo, jer je nedvoumno utvrđeno da je Amatus ostao u Anconi do 1555, a nakon toga je boravio još nekoliko mjeseci u Pesaru.⁴⁶ Leibowitz tvrdi da je Ama-

⁴² *Upor. Cent. I, cur. 65, 92 i 95; Cent. III, cur. 63; Cent. IV, cur. 81.* — I na drugim mjestima spominje Amatus bolesnike iz naših krajeva koje je liječio u Anconi (II, 70; III, 75; IV, 15, 56 i 89; V, 5). Na jednom mjestu (III, 74) spominje on uzgred i nekoga zadarskog liječnika kojega je on liječio u Anconi. Vjerojatno je to bio zadarski fizik Fridrik Zleno (*Upor.: M. Škarica, Zadarski liječnici, Radovi Instituta JAZU u Zadru, knj. 2, Zadar 1955, str. 146*).

⁴³ *Cent. I, cur. 92* — 16-godišnja Katarina Gundulić vjerojatno je bolovala od plućne tuberkuloze. Umrla je 28. VII 1549.

⁴⁴ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, str. 290.

⁴⁵ Jeremić — Tadić, *op. cit.*, II, str. 52.

⁴⁶ F. M. Appendini, *loco cit.*

tus došao u Dubrovnik 1555, jer je te godine papa Pavao IV odredio stroge mjere protiv Jevreja i marana, pa je Amatus zbog toga napustio Anconu i nakon kratkog boravka u Pesaru došao u Dubrovnik.⁴⁷ Tadić je mišljenja da je Amatus došao u Dubrovnik tek u ljetu 1557. ili čak početkom 1558, jer je najraniji dokument koji se odnosi na Amatusa i koji je Tadić našao u dubrovačkom arhivu datiran mjeseca marta 1558.⁴⁸ No to nije dokaz da Amatus nije već ranije boravio u Dubrovniku. Taj isti podatak donose Jeremić i Tadić u svojemu zajednički napisanom djelu, zaključujući iz Amatusova izvještaja o bolesti Marina Gundulića (Cent. VI, cur. 71) da je Amatus došao u Dubrovnik u ljetu 1557, jer je ondje navedeno da je Amatus liječio Gundulića u augustu 1557.⁴⁹

Većina autora, međutim, drži da je Amatus došao u Dubrovnik 1556. god.⁵⁰ Kao dokaz se navodi činjenica da je jedna dubrovačka historija bolesti koju je Amatus objavio (Cent. VI, cur. 3) datirana 18. jula 1556. u Dubrovniku.

Ima, međutim, još jedan daljnji dokaz da je Amatus živio u Dubrovniku još 1556. god. To je ono mjesto u njegovim Centurijama gdje je govor o bolesti pjesnika Sabe Bobaljevića.⁵¹ Iz te historije bolesti saznajemo da je Amatus prepisao Bobaljeviću uvarak gvajakova drva (decoctum ligni guajaci), a kad to sredstvo nije pomoglo, obratio se Bobaljević nekom kirurgu, koji mu je preporučio mazanje živinom mašću. U jednoj svojoj pjesmi, datiranoj 7. januara 1557, Bobaljević opisuje svoju bolest i dotadašnje liječenje, pa spominje među ostalim i one lijekove koje su mu prepisali Amatus i onaj kirurg. Prema tome, Amatus je liječio Bobaljevića prije 7. januara 1557, a budući da Amatus sâm veli da je to liječenje trajalo dulje vremena (barem 20 dana), slijedi iz toga da je Amatus bio u Dubrovniku još 1556. god.

Mada je Amatus u Dubrovniku poduzeo sve da bude konačno imenovan gradskim liječnikom, ipak još početkom 1558. god. nije dobio svoje imenovanje. Vršeći sve dotad isključivo privatnu praksu, Amatus je u martu 1558. poduzeo nov pokušaj da dobije barem privremeno namještenje. U to vrijeme dobio je kirurg Giovanni Battista Vanucci tromjesečni dopust zbog putovanja u Italiju,⁵² i Amatus je zamolio vladu da mu se dodijeli to upražnjeno mjesto barem za 3 mjeseca. Mada je već prije toga (23. III 1558) dubrovačka vlada zaključila da Amatus kao Jevrej in ne može u Dubrovniku vršiti službu liječnika bez dozvole dubrovačkog nadbiskupa,⁵³ Amatus je ipak predao molbu, koja je 28. aprila povoljno riješena. Dubrovačka vlada je odlučila »da se uzme u našu službu gospodin Amatus Jevrej in za vrijeme od šest slijedećih mjeseci s istom plaćom koju ima magister Giovanni Battista Vanucci, naš kirurg, te ima vršiti u našem gradu besplatno i s ljubavlju kako znanje fizike, tako i kirurško«.⁵⁴ Dva dana kasnije

⁴⁷ J. O. Leibowitz, *Amatus Lusitanus*, str. 80.

⁴⁸ J. Tadić, *Jevreji u Dubrovniku*, str. 276.

⁴⁹ Jeremić — Tadić, *op. cit.*, II, str. 121. — Amatus navodi (VI, 71) da je Gundulić umro 30. VIII 1557 (Upor.: L. Glesinger, *Amatus Lusitanus*, str. 64—65). Uostalom, Amatus je liječio Gundulića već ranije (kada?) od sifilisa (VI, 22).

⁵⁰ Tako npr.: Rešetar, Salomon, Friedenwald i dr.

⁵¹ Cent. VI, cur. 25. — Upor.: L. Glesinger, *Amatus Lusitanus*, str. 94—101; isti, *Bolest pjesnika Sabe Bobaljevića*, u knjizi *Liječnici i čudotvorci*, Zagreb 1955, str. 116—127.

⁵² Historijski arhiv u Dubrovniku, *Acta Consilii Rogatorum* (dalje: *Cons. rog.*) LIV, 121; J. Tadić, *op. cit.*, str. 276.

⁵³ HAD, *Acta Minoris Consilii* (dalje: *Cons. min.*) XLV, 48; J. Tadić, *op. cit.*, str. 277.

⁵⁴ HAD, *Cons. rog.* LIV, 133'.

(30. aprila) donijelo je Malo vijeće zaključak da se Amatusu isplati honorar za tri mjeseca unaprijed.⁵⁵ No već 2. maja izneseno je na sjednici vlade da Amatus zapravo nema dozvolu dubrovačkog nadbiskupa za slobodno vršenje liječničke prakse, pa je velikom većinom odlučeno da se poništi Amatusov izbor i da mu se oduzme plaća koju je primio za 3 mjeseca unaprijed. Svim ispravno zaključuje Tadić iz toga da u ovoj stvari nije bilo posrijedi samo pomanjkanje nadbiskupove dozvole, nego da su pri tome odlučivali i drugi razlozi. Jer ako je dubrovačkoj vladi bilo stalo do toga da se Amatus namjesti, mogla se ona i sama zauzeti kod nadbiskupa.⁵⁶

U ovom kritičnom momentu obratili su se neki građani vladi s molbom da se ona sa svoje strane zauzme kod pape, neka bi on dozvolio građanima da se mogu poslužiti Amatusovim liječničkim radom, ali je vlada i taj zahtjev odbila, iako samo s jednim glasom većine.⁵⁷

Iz svega toga vidimo da je Amatus naišao u Dubrovniku na mnoge nepremostive zapreke. U čitavom postupku dubrovačke vlade prema Amatusu opaža se nekakva nekonsekventnost, i mi se moramo pitati, tko je vodio ovu borbu protiv njega? Razmotrimo malo sve te činjenice, pa ćemo doći do slijedećih zaključaka:

1) Amatus je nastojao da dobije mjesto gradskoga liječnika u Dubrovniku još prije 1547. god., dakle u vrijeme kad u Italiji još nije bilo traga kakvim protujevrejskim mjerama. Već u ono vrijeme mora da su postojale neke zapreke da Amatus dobije namještenje, jer imenovanje što ga je Amatus iz dana u dan očekivao, nikako nije stizalo. Nije vjerojatno da su bile posrijedi predrasude protiv Amatusa zbog njegova jevrejstva, jer u ono vrijeme nije jevrejstvo bila zapreka ni u Italiji, a pogotovo ne u Dubrovniku. Zapreke dakle nisu mogle doći sa strane crkve, nego sa strane jedne ličnosti (ili više njih) kojoj je bilo stalo da Amatus ne dođe u Dubrovnik.

2) Neobično je da su neki Dubrovčani ustali protiv Amatusa, tvrdeći da se jednom jevrejskom liječniku ne smije dopustiti da liječi kršćanske bolesnike, a znamo da je i prije i poslije Amatusa bilo u Dubrovniku jevrejskih liječnika, pa i u javnoj službi. Znamo nadalje da je Amatus imao u Dubrovniku veoma veliku, gotovo isključivo nejevrejsku praksu, koja se najvećim dijelom protezala na članove najodličnijih patricijskih obitelji, pa nije vjerojatno da bi ti Dubrovčani povjerali Amatusu svoje liječenje da je liječenje po jevrejskom liječniku bilo nedopušteno.

3) Neobično je nadalje, kao što to ističe Tadić,⁵⁸ da je Amatus 28. aprila 1558. formalno imenovan gradskim liječnikom i da mu je dva dana kasnije čak isplaćen honorar za tri mjeseca unaprijed, iz čega se može zaključiti da s vladine strane nije postojalo ništa protiv njega. No činjenica da vlada nije maknula prstom da pribavi Amatusu nadbiskupovu dozvolu, koju bi uostalom možda i dobio, dokazuje da zapreka nije dolazila sa strane crkve. Amatus je u Dubrovniku

⁵⁵ HAD, *Cons. min.* XLIV, 58^a.

⁵⁶ J. Tadić, *op. cit.*, str. 277—278.

⁵⁷ HAD, *Cons. rog.* LIV, 150. — Upor.: J. Tadić, *op. cit.*, str. 279.

⁵⁸ J. Tadić, *loc. cit.*

liječio i neku koludricu,⁵⁹ što i opet dokazuje da crkveni krugovi nisu bili tako neraspoloženi prema njemu kao što to u prvi mah izgleda.

4) Dubrovački nadbiskup Beccadelli,⁶⁰ koji je vjerojatno već ranije čuo za Amatusa, sigurno je znao da je Amatus liječio papu Julija III i njegovu sestru. Morao je dakle znati da je Amatus uživao povjerenje samoga pape, pa nije vjerojatno da je Beccadelli nastupio protiv njega. Istina, protujevrejske odredbe Pavla IV, nasljednika Julija III, mogle su djelovati na nadbiskupa Beccadellija, no poznato je da se te mjere nikada nisu provodile u slobodnom Dubrovniku, pa i sam Beccadelli nije uzeo na njih obzira kad je dao svoju privolu da vlada uzme u svoju službu jevrejskog kirurga Abrama (9. XII 1558). Taj kirurg je ostao u Dubrovniku sve do svoje smrti (1590. god.), dakle 32 godine, i prigodom njegova namještenja dubrovačka vlada se obratila svojemu predstavniku u Rimu da dobije papinu dozvolu da Abram može slobodno liječiti u Dubrovniku.⁶¹ Iz svega toga slijedi da ni nadbiskup Beccadelli, pa ni sam papa, nisu bili principijelno protiv toga da dubrovačka vlada namjesti jevrejskog liječnika.

Vrlo je dakle vjerojatno da Amatusovi protivnici nisu bili ni predstavnici dubrovačkog građanstva, ni tamošnjih crkvenih krugova. Ako se zapitamo: tko je mogao imati koristi od toga da se Amatusu zabrani vršenje liječničke prakse? onda dolazimo do zaključka da je čitava kampanja protiv njega mogla proizaći jedino iz redova dubrovačkih liječnika. U vrijeme Amatusova boravka u Dubrovniku bila su ondje dva liječnika fizika (Cesare Buzzeccharino i Giacomo Pacino) i dva kirurga (Paolo Celentano i Giovanni Battista Vanucci).⁶² S kirurzima je Amatus podržavao dobre odnose, kao što to razabiremo iz njegovih Centurija,⁶³ pa bi prema tome došli u obzir kao Amatusovi neprijatelji fizici Buzzeccharino (nazvan još Cezar iz Pesara) ili Pacino, ili pak obojica zajedno.⁶⁴ Karakteristično je svakako da se u Centurijama ne spominje ime ni jednoga ni drugoga, pa možemo iz toga zaključiti da odnos između njih i Amatusa nije bio naročito srdacan.

Amatus dakle uopće nije nastupio mjesto gradskog liječnika u Dubrovniku, mada je formalno bio imenovan. On je u Dubrovniku vršio samo privatnu praksu, o kojoj je zabilježio mnoge zanimljivosti u VI centuriji svojega velikog medicinskog djela.⁶⁵ Amatus je ostao u Dubrovniku sve do konca 1558, a možda i do početka 1559. god. U proljeću 1559. nalazio se već u Solunu, kako razabiremo iz datuma jedne historije bolesti u VII centuriji.

Ali prije negoli je Amatus napustio Dubrovnik, doživio je ondje još jedno razočaranje. Nakon odbijanja njegove molbe za mjesto gradskog liječnika odlučio je oputovati u Veneciju, pa je zatražio od dubrovačke vlade da mu se izda »vjera« (salvum conductum) kao zaštita od bilo kakvih progona. Taj dokument

⁵⁹ Cent. VI, cur. 97.

⁶⁰ Lodovico Beccadelli, rodom iz Bologne, bio je dubrovački nadbiskup od 1555. do 1560. god.

⁶¹ J. Tadić, *op. cit.*, str. 249, 250 i 253.

⁶² Upor. Jeremić — Tadić, *op. cit.*, II, str. 51—53.

⁶³ Cent. VI, cur. 100.

⁶⁴ G. Pacino imao je 1550. god. sukob s jevrejskim liječnikom Isakom, kojega je uvrijedio i fizički napao (upor. Jeremić — Tadić, *op. cit.*, II, str. 51). Taj postupak govori o Pacinovu stavu prema jevrejskim liječnicima.

⁶⁵ Amatus je jednom prilikom vršio i funkciju sudske vještaka, mada nije bio službena osoba (upor. Cent. VI, cur. 87).

je Amatus i dobio 29. jula 1558, ali ga je vlada 12. augusta opozvala. Zašto je Amatus zatražio ovu »vjeru« za zaštitu svoje ličnosti, nije poznato. A isto tako ne znamo, zašto je vlada taj dokument opozvala. To je daljni dokaz da je netko u Dubrovniku radio protiv Amatusa.⁶⁶

U Solunu je Amatus napisao i VII (posljednju) centuriju svojega djela *Curatationum medicinalium centuriae septem*. Na kraju te centurije nalazi se jedno poglavlje koje je neobično zanimljivo i važno, jer iz njega upoznajemo ne samo Amatusova liječničko-etička shvaćanja nego i optužbe koje su dignute protiv njega možda upravo u Dubrovniku. To poglavlje nosi naslov »Amati jusjurandum« (»Amatusova zakletva«), i glasi u prijevodu doslovce:

»Kunem se svemogućim i vječnim bogom (i 10 zapovijedima što smo ih primili na brdu Sinaju iz ruke Mojsije, zakonodavca naroda izraelskoga, koji ga je izbavio iz egipatskoga ropstva)⁶⁷ da se u svojoj liječničkoj praksi nikada nisam odalečio od svega onoga što nam je predano za dobro naše i našega potomstva, da nikada nisam nikoga zavaravao, da nikada nisam ništa promijenio za volju svoje lične koristi, da sam se uvijek trudio da činim dobro cijelom čovečanstvu, da nikoga nisam hvalio ili kudilo ako to nije zahtijevala istina. Ako govorim neistinu, neka me bog i njegov anđeo Rafael kazne svojim vječnim gnjevom i neka nitko odsada više nema povjerenja u mene. Nisam bio pohlepan za nagradom za svoj liječnički rad, i liječio sam mnoge ne primivši nagrade, ali ipak savjesno. Često sam sa samoprijedorom i uporno odbio nagradu koja mi je bila ponuđena, jer me je više zadovoljilo da savjesno i brižljivo izliječim bolesnika nego da se obogatim njegovom velikodušnošću. (Pružao sam pomoć jednako savjesno svima, i Jevrejima i kršćanima i muslimanima.) Nikada nije na mene djelovao položaj bolesnika i uvijek sam jednako savjesno liječio siromaha i bogataša. Nikada nisam izazivao bolesti. Pri vršenju svoje dužnosti uvijek sam pričao ono što sam vjerovao da je istina. Nisam davao prednost apotekaru ako se nije isticao nad drugima spretnošću u svojem zvanju i karakterom. Prepisivajući lijekove bio sam umjeren, te sam uzimao obzira na fizičko stanje bolesnika. Nikada nisam otkrio tajnu koja mi je bila povjerena. Nikada nisam dao bolesniku smrtonosan napitak. Nijedna žena nije izvršila pobačaj mojom pomoću. Nikada se nisam nepošteno ponašao u kući u koju sam ušao po svojem liječničkom zvanju. Ukratko: ništa nisam činio što bi se moglo smatrati nečasnim ili nedostojnim liječnika, smatrajući uvijek Hipokrata i Galena svojim uzorima koje je vrijedno oponašati, a nisam zanemario ni propise mnogobrojnih drugih istaknutih predstavnika našega staleža. Bio sam marljiv i nisam dopuštao da me bilo šta odvratil od studija dobrih autora. Podnio sam gubitak svojega privatnog imetka, poduzimao sam česta i opasna putovanja, podnosio sam mirno i nepokoleblivom odvažnošću progonstvo, kao što se dolikuje filozofu. Mnogobrojni učenici koji su dolazili k meni štovali su me kao da su mi sinovi, a ja sam se trudio što sam više mogao da ih poučim u znanju i ponašanju. Objelodanio sam svoja liječnička djela, ne zato da udovoljim svojoj taštini, nego zato što hoću da u izvjesnoj mjeri pridonesem poboljšanju zdravlja ljudskoga roda. Prepuštam drugima sud o tome da li sam

⁶⁶ J. Tadić, *op. cit.*, str. 280.

⁶⁷ Mjesta koja se nalaze u zaporci zaplijenjena su od crkvene cenzure.

AMATUS LUSITANUS

Curacionum Medicinalium
AMATI LVSITANI
MEDICI PHYSICI
præstantissimi
CENTVRIÆ QVATVOR.

Quibus præmittitur
Commenratio de introitu medici ad ægrotantem,
D. Crisi, & diebus Decretorijs:

Subiungiturque
INDEX rerum memorabilium copiosissimus.

Atque hæc omnia nunc accuratius recognita, diligentius
elegantiusque sunt imprella.

VENETIIS,
Apud Vincentium Valgrisiu[m], in Officina Erasoriana,
M D LVII.

Naslovna strana Amatusovih »Curacionum Medicinalium
Centuriae«, 1557 g.

mas q̄i dicitur natus a rebe cum iustore in deator: tunc iura iura de arisq̄i iura
 ho auctore in reuandis q̄i p̄uoluntate p̄uoluntate huc de quo agitur: fep̄timo
 dicitur de d̄a, a iustore iudici non per f̄uoluntate h̄ obere, tot e oia obere
 non modico in pherore d̄anda: quon̄ modo erre e oia iura / f̄uoluntate fuerit
 iustore modico p̄uoluntate iustore iustore.

*Curatio manegifera fecunda, de ventriculi antiquae ero-
 sione, & capiti distillatione, ac rasi ugenti sicca,
 & nonnullis alijs, quae aegrotam ad obitum traxerunt.*

CATHARINA filia magnifica, & generosi Ioannis Gon-
 dularum, patrum Racionis, pulcherrima uirgo, aetatis septendecim
 annorum: quā a teneris annis apud monachos D. Bartholomaei
 apereat, non ea intentione, ut ipsa monacha futura esset, sed potius
 illi meretur uirum probum ellectans, mox iam apud illas como-
 rari statuit. Haec igitur quum apud illas ageret, circa os ventriculi
 herosiones persentire coepit, nec tamē ut ex illis singi potui-
 peret nocuementum grandior tandem caliditas, aegritas et solitio fe-
 rebat, quia magis ingruescebat, & caliditate ugentem circa
 ipsam ventriculorum cum moribus illi patiebatur. Mala igitur
 qualitate per tam longum tempus in ventriculo impellita, peccis-
 sum erat inde illas per communem quādam ostium ueluti fuit
 a capite distillationem in stomachum ipsam, unde dolores intus-
 siones facti sunt, & ad pectus regionem, unde tussis sicca, & in-
 genere onebatur deum, ut pauca concludam, ob impressum ma-
 lam intentionem in ipso ventriculo, ob otium, merorem: quia
 tanquam carceribus retenta manebat, seminis retentionem & re-
 cur calidum, p̄uoluntate salia orta est, ut in Scholis indicabatur, quē
 totum caput obrepens, & per continuum aditum debilitatū,
 p̄uoluntate ipsam distendere non ualebat, unde ad pectus cauitate
 per asperam arteriam bronchium distans distillans uisum siccam
 concitabat, & febrem quosdam per duas vel tres horas cum quo-
 dam ex m̄bris tepore mouebat. Nam tussis frequentissima, ut
 dixi, erat, & illa quidem sicca, ex salio humore exasperante me-
 n brant, asperam arteriam intrinsecus ambarantem, ex qua uisus
 erat uentis rumpendū, ut postea euenit, cuius quibusdam uentis
 capitis dolor erat, & membrorum grauitas, & inter cetera tantū
 potius continua, quinimo parum uisum, & in stomacho, uisum
 tantum caliditatem, sedis tempore sentiebat, & eo tempore quo
 non tullebat, p̄uoluntate in angustam constitutionem conuertebat, &

ob tunc

distillare spirabat, quod non aliunde euenire certus eram quam
 à multo humore distillante, asperam arteriam repletam, & coar-
 ctatam habente: hoc enim est tantorum morborum & affectu orū
 uocatum concatenatio, cum quibus uentis semper uisum fū
 solito tempore habebant. Pro quibus curandis uari Medici
 accesserit fuit, quorum primus Guidus, qui nunc apud Fulgins-
 ter ex conducto medicus agit, quinginem per unam sectionem
 illi extrahere fecit, cuius p̄i Federicus Quernus superaddidit lu-
 mos, per duos longos annos in eadem perseverans curatione:
 quartus Ioannes Lucentis Reuerendissimi Cardinalis de Sancto
 Angelo Medicus doctissimus: quintus Hieronymus Fulgins-
 ter, qui & nunc apud Anconitanus agit. Quia igitur morbus ex ore
 ventriculi originem habere scriptis, circa eius primo animum ad-
 uertere, ceteris non despectis opus erat qui ut multus indicus
 perceptus, a multa p̄uoluntate uisum causa, & tenere tenebatur
 proinde ad oxymel, & herā Galeni simplicem, ex septem rebus
 compositam confluximus, quae est Galeni dicatur, ea potius tam-
 men Andromacho tribuenda est, ut ab illo octauo lib. de Com-
 positione medicamentorum secundum Ioson colligitur, immo An-
 dromachum ex Themiōne uero Pritico, & Al. lepidus distipula-
 sam accepit. Acutus tussis, & Galenus non negat habentibus
 herā herā Galeni simplex dicta distillum modis. R. siocis iudic
 3. ac mulla, herā, cinnamonis, illas, croci, spica Indica, & ylobal-
 sam, ana distipula, & cum melle depurato haec herā p̄uoluntate
 simplex dicta, cuius drachmam unam cum agarici, & stipulo &
 oxy melite, catapulta parare uicebamur, quibus plerumque post
 attenuatam iam uisum intentionem uidebatur: quamquam &
 Kiamonium & Sarcocolla nonnunquam praesidia herā ad iunge-
 bantur medicamenta: res istas enim humo hic est, ac solutio
 diffusilis, ut & sic linum oxy mel deuenire s̄p̄e quoque opus
 fuerit. Ceterum, quia a capite ista distillatio, multum uir-
 gebat, quae ex stomacho extrinsecus moueri intendebatur, & tussis
 ingentis causa credebatur, & in stomacho aegritas persisterat: cre-
 ca eam multum sollicitus quoque eramus. A eo magis quia hu-
 mor uisum acutus, & salis erat, styragum, styragum, styragum
 plurimū. R. styragum violaceum, rubrum, ana & ten. pariter lib. 4.
 equae lactuca 3. iiii. melle. quatuor igitur uisum potius debuit,
 in quibus uisum stomacho in aurora, & cur de reat dosimium
 ebant, & de uentis res pondentia habita sanā uisum, plurimū
 hoc praeparatum, quod habet. R. p̄uoluntate cum uisum extra
 & x. inciam uisum agarici boni uisum, ana. & uisum styragum

lib. 4.

u tome uspio. Takav je barem uvijek bio moj cilj, i ta želja stajala je uvijek na prvom mjestu u mojim molitvama.«

Ova zakletva nosi datum: »Solun, god. 5319 (1559). U njoj dolazi do izražaja Amatusovo visoko shvaćanje liječničke etike, i tko god je pročitao, mora doći do zaključka da ju je napisao velik liječnik i dobar čovjek.

Takve liječničke zakletve nisu u prijašnjim vremenima bile neobične. Sjetimo se samo Hipokratove zakletve, najpoznatije među njima, kojom su se u staroj Grčkoj zaklinjali mladi liječnici i obećavali da će vršiti svoje liječničko zvanje u saglasnosti s liječničkom etikom. Sjetimo se nadalje poznate molitve Majmonidesa kojom se ovaj čuveni liječnik i filozof svakodnevno obraćao bogu, moleći ga da mu da snage i sposobnosti za vršenje liječničkoga zvanja. No Amatusova zakletva, iako je po svojem sadržaju slična Hipokratovoj zakletvi i Majmonidesovoj molbi, razlikuje se od njih ipak po svojoj vanjskoj formi. Jer u Amatusovoj zakletvi nije izražena želja ili obaveza za etičko ispunjavanje liječničkoga zvanja u budućnosti, nego u njoj Amatus polaže račun o svojem liječničkom radu u prošlosti. Dobivamo dojam da se Amatus u toj zakletvi želio opravdati od nekih prigovora ili optužaba, i mi se moramo pitati: kada i gdje su te optužbe dignute protiv njega?

Rečeno je već da je carski tjelesni liječnik i glasoviti botaničar Pietro Andrea Mattioli 1558. god. bezobzirno napao Amatusa zbog njegovog tobožnjega bezvjerstva, a uz to ga je, sasvim s nepravom, optužio da je plagirao njegov komentar Dioskorida.⁶⁸ Mattioli je sa napadajima započeo još 1553. god., a 1558. je izdao svoju knjigu *Apologia adversus Amatum Lusitanum cum censura in eiusdem enarrationes* (Venetia 1558). Mattiolijev napadaj je uslijedio zbog njegove povrijeđene taštine, jer je Amatus u svojem komentaru Dioskorida korigirao neke Mattiolijeve griješke. U svojem napadaju Mattioli ide čak tako daleko da Amatusa namjerno naziva »Amathus«, a to na grčkom znači »neznalica«!

Amatusova zakletva, koja vremenski koincidira s pojavom Mattiolijeva pamfleta, mogla bi biti obrana od Mattiolijevih napadaja, iako Mattioli ne napada Amatusov liječnički rad. Ali ta zakletva bi mogla biti (a to nam se čini vjerojatnijim) i obrana od izvjesnih optužaba koje su dignute protiv Amatusa u Dubrovniku. Radi nagloga odlaska iz Dubrovnika nije Amatus dospio da se opravda u VI centuriji, nego je to učinio tek na koncu VII centurije, koju je dovršio u Solunu 1559. god. Činjenica da Amatus u svojoj zakletvi ne spominje nikakva imena, govori možda zato da njemu samomu nisu bili poznati inicijatori tih optužaba. No iz sadržaja zakletve saznajemo kakve su to optužbe mogle biti — zaista najteže koje se mogu dignuti protiv jednoga liječnika!

Na svaki način Amatusov boravak u Dubrovniku bio je ispunjen mnogim teškim razočaranjima, i umjesto da u tom gradu nađe mir i mogućnost za nesmetan rad, našao je ondje nove neprijatelje koji u svojoj fanatičnoj borbi protiv njega nisu zastali ni pred jednim sredstvom da ga odande maknu i, ukoliko su to bili liječnici, da se riješe jednoga konkurenta koji bi im, po svojim sposob-

⁶⁸ Upor.: H. Leclerc, *Un naturaliste irascible*, P. A. Mattioli de Sienna, Janus, XXXI (1927) 336—345.

nostima i po glasu što ga je uživao, mogao postati opasan. A to im je konačno i pošlo za rukom.

Ovdje treba da se korigira jedna netočna tvrdnja koja se je posljednjih godina u više navrata pojavila u literaturi o Amatusu. U jednom svom radu Leibowitz donosi fotografski snimak Eskulapova stupa pred Kneževim dvorom u Dubrovniku i tvrdi u tekstu da je na kapitelu toga stupa možda prikazan Amatus Lusitanus, jer po mišljenju nekih učenih Dubrovčana postoji izvjesna sličnost prikazanog lika s poznatim Amatusovim portretom i jer nijedan od dubrovačkih liječnika nije posvetio materiji mediki toliku pažnju kao Amatus, a na stupu je upravo prikazana liječničko-apotekarska scena.⁶⁹ Istu tvrdnju ponovio je u posljednje vrijeme i Lopes Dias, koji takođe donosi fotografiju Eskulapova stupa i dodaje da se ovaj »Amatusov portret može smatrati maksimalno sličnim Amatusu«.⁷⁰

Na neodrživost ove tvrdnje upozorio sam 1953. god.⁷¹ još prije negoli su izašla oba gore spomenuta rada, budući da mi je ovu tvrdnju saopćio u ličnom razgovoru jedan od ova dva autora. U svojem upravo spomenutom radu rekao sam slijedeće: »Lik na Eskulapovu stupu u Dubrovniku prikazuje Eskulapa a ne Amatusa, kao što je to u posljednje vrijeme neispravno tvrđeno. Uzrok ove zabune je fotografija toga stupa koja je reproducirana u mojoj knjizi o Amatusu.⁷² Međutim, ta fotografija nema nikakve druge svrhe nego da prikaže starost medicinske kulture u Dubrovniku.«

Neodrživost ove pogrešne tvrdnje uostalom je lako dokazati. Knežev dvor u Dubrovniku sagrađen je u XV stoljeću prema zamisli Onofrija di Giordano della Cava. Kapitele je po svoj prilici izradio talijanski kipar Pietro di Martino da Milano, koji je boravio u Dubrovniku od 1431. god. Radio je plastičnu dekoraciju male Onofrijeve česme, izveo je kip sv. Vlaha nad ulazom u Knežev dvor, itd.⁷³ Proučavajući sličnost reljefa male Onofrijeve česme s nekim drugim dubrovačkim skulpturama, došao je Fisković do zaključka da je Pietro di Martino vjerojatno autor drugih skulptura, među njima i kapitela Eskulapova stupa pred Kneževim dvorom.⁷⁴ Prema tome, taj kapitel je nastao otprilike sto godina prije Amatusova boravka u Dubrovniku!

Iako nije potreban daljnji dokaz da lik na Eskulapovu stupu ne prikazuje Amatusa, ipak ćemo još navesti da Dubrovčani nisu podizali spomenike slavnim ličnostima svojega grada. Jedini spomenik što ga je Dubrovačka Republika podigla jednom svom zaslužnom građaninu je poprsje Lopudanina Miha Pracata u atriju Kneževa dvora (rad P. P. Jacomettija iz 1637. god.).

⁶⁹ J. O. Leibowitz, *Amatus Lusitanus on Sudden Death due to "Obstruction in the Heart"*.

⁷⁰ J. Lopes Dias, *Iconographic memento on Amatus Lusitanus*, Castelo Branco 1968.

⁷¹ L. Glesinger, *Amatus Lusitanus à Raguse*, str. 203, bilj. 20.

⁷² L. Glesinger, *Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku*, Ispred str. 81.

⁷³ K. Prijatelj, *Pietro Martino da Milano*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, III, Zagreb 1964, str. 575.

⁷⁴ C. Fisković, *Naši graditelji i kipari XV i XVI stoljeća u Dubrovniku*, Zagreb 1947.

SESTA CENTURIJA

U VI centuriji svojega djela *Curatationum medicinalium centuriae septem* Amatus nam daje iscrpiv izvještaj o svojemu liječničkom radu u Dubrovniku. Tu nalazimo 100 historija bolesti, uzorno napisanih, s točnim anamnestičkim podacima, opisom simptoma i liječenja, a uz mnoge historije bolesti dodana su još i tumačenja, popraćena citatima iz djela starih medicinskih autora. Šesta centurija je neiscrpiv izvor za poznavanje dubrovačke medicine XVI stoljeća, ali u njoj možemo naći i mnogo kulturno-historijskih podataka koji do danas još nisu u cijelosti iskorišćeni.⁷⁵

Amatus započinje VI centuriju predgovorom koji je napisan u formi razgovora, a nosi naslov: »Amati Introitus ad Curationes Ragusinas«. Dubrovački patriciji Ivan Gradić, Šimun Benešić i Paskal Crijević susreću negdje na ulici Amatusa, pozdravljaju se s njime i kažu da idu Medi Gunduliću, koji je bolestan a liječnik mu ne može pomoći. Oni ulaze u bolesnikovu kuću, Amatus pregleda bolesnika i stavlja dijagnozu: febris continua maximo cum delirio. Amatus savjetuje da se bolesniku pusti krv, i naskoro Crijević javlja Amatusu da je bolesniku već bolje.

Iza toga predgovora slijedi kratak opis Dubrovnika, koji glasi: »Dubrovnik, malen ali starodrevan grad, koji oponaša Veneciju (=simla Venetiarum), leži na Ilirskom moru između grebena prema jugu. Uslijed toga je izvrnut južnim vjetrovima, od kojih mnogi stanovnici zimi teško obole. Ondje uspijevaju jaka vina koja su štetna za zdravlje, no malo ima poljskih plodova, a nikakvoga žita, jer nema polja. Vlada je republikanska, no u nju se pripuštaju samo plemići (vlastela), koji su vješti političari, prilično bogati i razboriti muževi. Uz vlastelu ima mnoštvo građana od kojih se jedan dio bavi trgovinom. Ti su dosta obrazovani i bave se, isto kao i vlastela, trgovačkim poslovima, koje obavljaju svojim velikim i krasnim lađama. Drugi dio građanstva živi u bijedi i siromaštvu.«

Nakon ovoga opisa Dubrovnika, u kojemu Amatus uglavnom govori o zdravstvenim i socijalnim prilikama, slijede pojedini slučajevi (kuracije).

Analiza pojedinih povijesti bolesti nalazi se u mojoj monografiji o Amatusu;⁷⁶ ovdje ćemo se ograničiti na to da iznesemo samo najkarakterističnije pojedinosti iz tih opisa dubrovačkih pacijenata i njihovih bolesti.

Prije svega nekoliko riječi o samim pacijentima. Čitajući VI centuriju dobivamo dojam da je najveći dio Amatusovih dubrovačkih pacijenata pripadao patricijskim obiteljima, mada je liječio i mnoge građane. Sigurno je da Amatus nije zabilježio sve slučajeve iz svoje dubrovačke prakse, nego je vjerojatno izabrao samo one slučajeve koji su s medicinskoga gledišta najzanimljiviji. Među Amatusovim bolesnicima nalazimo članove ovih patricijskih obitelji: Basiljević, Benešić, Bobaljević, Bučinčić, Bučić, Bunić, Crijević, Držić, Gjorgjić, Getaldić, Gradić, Gučetić, Gundulić, Lučić, Lukarević, Menčetić, Palmotić, Prokulić, Ranjina i Sorkočević. Iz ovoga popisa vidimo da je Amatus liječio članove gotovo svih

⁷⁵ VI centurija štampana je prvi put zajedno s V centurijom god. 1560. u Veneciji, a kasnije još 12 puta u sklopu kompletnog djela.

⁷⁶ L. Glesinger, *Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku*, str. 40—76.

dubrovačkih obitelji,⁷⁷ a iz opisa njihovih bolesti razabiremo da su oni bili isto tako izvrgnuti epidemijskim i drugim bolestima kao i ostali građani.

Osim spomenute vlastele, liječio je Amatus i mnoge druge Dubrovčane: trgovce, obrtnike, mornare itd. Bio je nadalje liječnik dviju jevrejskih obitelji: liječio je jevrejskog konzula Abnera Alfarina i njegovu ženu, te ženu Salamona Ergasa, koji je takođe neko vrijeme bio jevrejski konzul u Dubrovniku.⁷⁸

Amatusov bolesnik bio je i poznati dubrovački humanist Didak Pir (Didacus Pyrrhus), portugalski Jevrejin i Amatusov zemljak.⁷⁹ Körbler misli da su se Amatus i Didak upoznali već u Salamanki i da su možda zajedno došli u Dubrovnik. Na jednom mjestu⁸⁰ Amatus govori o Didakovoj bolesti. Liječio ga je u lazaretu na Pločama, koji je služio za karantenu, jer se Didak vratio bolestan iz Carigrada, gdje je upravo harala kuga. Na drugom jednom mjestu nalazimo dijalog između Amatusa i Didaka⁸¹ u kojemu Didak izražava svoje sumnje u pogledu opisanoga slučaja. Amatus, koji Didaka naziva »vir doctissimus«, uvažava njegovo mišljenje, i mi se moramo čuditi koliko dokaza svoga medicinskog znanja pruža Didak u tom dijalogu. Iz Didakovih riječi može se zaključiti da je on svakako vrlo dobro poznao djela starih medicinskih pisaca, iako sam nije bio liječnik. Prigodom Amatusove smrti Didak je napisao epigram u latinskim stihovima.⁸²

Didak Pir nije jedini dubrovački književnik što ga je liječio Amatus. Među Amatusovim dubrovačkim bolesnicima nalazimo još tri poznata književnika: Šimuna Benešića,⁸³ Ivana Đunića⁸⁴ i Sabu Bobaljevića.⁸⁵

Za vrijeme svoga boravka u Dubrovniku Amatus nije liječio samo Dubrovčane. Dolazili su k njemu bolesnici i iz obližnjih mjesta (Konavli, Lokrum, Dubrovačka Rijeka, Ston, Hercegovni itd.), pa čak iz Drača i Venecije. Konsultirao ga je čak Selim, sin sultana Sulejmana, koji je od Amatusa zatražio sredstvo pomoću kojega bi se dalo ustanoviti da li je neka žena plodna ili nije. Isto tako su bolesnici pozivali Amatusa ponekad u obližnja mjesta, tako dvaput u Ston, dvaput u Hercegovni i po jedanput u Kotor i Gruž.

Amatusova dubrovačka praksa bila je veoma raznovrsna: liječio je ne samo unutarnje bolesti nego i kožne, kirurške, ženske, dječje, živčane i duševne bolesti, te konačno bolesti oka i nosa, a bavio se i porodištvom.

Za neke bolesti Amatus je tvrdio da im je tok u Dubrovniku naročito karakterističan i da su one u nekoj vezi s tamošnjim prilikama. To vrijedi prije svega u pogledu mokraćnih kamenaca. Spomenuli smo već da je Amatus bio začuđen koliko u Dubrovniku ima bolesnika s mokraćnim kamencom. On veli da ni u kojemu drugom mjestu nije vidio toliko kamenaca, pa misli da je uzrok te bolesti užitak nezdravih vina.⁸⁶

⁷⁷ Upor.: A. Soloviev, *Le patriolat de Raguse au XVe siècle*, Rešetarov zbornik iz dubrovačke prošlosti, Dubrovnik 1931, str. 53—56.

⁷⁸ Na čelu jevrejske općine u Dubrovniku stajao je jedan Jevrejin koga je dubr. vlada nazvala konzulom Jevreja. Bili su to većinom bogati trgovci kao Alfarin i Ergas. (Upor.: J. Tadić, *op. cit.*, str. 76, 87 i 226).

⁷⁹ Vidi o njemu Đ. Körbler, *op. cit.*

⁸⁰ Cent. VI, cur. 30.

⁸¹ Cent. III, cur. 38, scholia.

⁸² Barbosa Machado, *Bibliotheca Lusitana*, Lisabon 1747, I, str. 129.

⁸³ Cent. VI, cur. 46.

⁸⁴ Cent. VI, cur. 23.

⁸⁵ Cent. VI, cur. 25. — Uporedi bilješku 51.

⁸⁶ L. Glesinger, *Podagra i litijaza u starom Dubrovniku*, Liječnički vjesnik, LXXVI (1954), 142.

Zanimljivo je da je Amatus ustanovio povoljan utjecaj dubrovačke klime na tok liječenja rana. Govoreći naime o ozljedama glave i njihovu liječenju,⁸⁷ on primjećuje da takve ozljede u Dubrovniku lako isceljuju, dok su one u Firenzi i Bologni smrtonosne.

Upadljiv je velik broj bolesnika s plućnom tuberkulozom što ih je Amatus vidio u Dubrovniku. Simptomi što ih on navodi (mršavljenje, kašalj, temperature, plućna krvarenja) ne dopuštaju nikakve dijagnostičke sumnje. Amatusova opažanja dakle nikako ne stoje u skladu s mišljenjem da je dubrovačka klima naročito povoljna za plućne bolesnike. Kao i danas, tuberkuloza je i u XVI stoljeću nalazila svoje žrtve u svim slojevima tamošnjega stanovništva. Dobro je to zapazio J. Soranco, mletački poslanik u Carigradu, koji je 1575. god. prošao kroz Dubrovnik i veli da usprkos zdravom zraku mnogi Dubrovčani boluju od sušice i da malo koji od njih preživi 80. godinu.⁸⁸

U VI centuriji Amatus opisuje i nekoliko slučajeva malarije. Kod tri opisana slučaja u pitanju je sigurno bila malarija,⁸⁹ a kod ostalih postoji sumnja na malariju. Sumnjivi su osobito oni slučajevi što ih je Amatus vidio u Stonu, gdje je bio jedan od najjačih centara malarije u čitavoj Dalmaciji. Stoljećima je malarija onde harala i spopadala bezbroj žrtava, a od XV stoljeća pojavila se ona u Stonu u formi epidemije, pa su činovnici koji su ondje služili redovito dobivali dopust da se mogu liječiti u Dubrovniku.⁹⁰ Da je neke od njih liječio Amatus, saznajemo iz pojedinih kuracija njegove VI centurije.

Veoma velik broj Amatusovih dubrovačkih pacijenata bolovao je od sifilisa (10%), bilo od manifestnih, bilo od latentnih forma. On opisuje različite stadije i forme ove bolesti, a kod nekih bolesnika navodi da su ranije bolovali od nje. Iz Amatusovih historija bolesti vidi se da je on poznao posljedice sifilisa i čini se da je polagao veliku važnost na anamnestičke podatke koji su bili sumnjivi za raniju infekciju. Amatus ne opisuje samo sveže infekcije, te sekundarne i terciarne stadije, nego i kasnije stadije (gluhoća, kardio-vaskularna oboljenja itd.). Kod nekih bolesti ne spominje Amatus sifilitičku etiologiju, ali iz opisa bolesti razabiremo da je reč o sifilisu.

Nakon prve pojave sifilisa u Evropi s potkraj XV stoljeća, pojavila se ta bolest ubrzo i u Dubrovniku (1502). Naskoro se sifilis veoma raširio u Dubrovniku i okolici, i to ne samo među prostim narodom nego i među vlastelom. Invazija sifilisa zadavala je dubrovačkom senatu mnogo brige, i prigodom namještanja novih liječnika senat je izričito tražio da oni budu vješti liječenju te bolesti. Iz Amatusovih opisa vidimo da je sifilis katkada unesen u Dubrovnik izvana, tako jedanput iz Memfisa u Egiptu, gdje se zarazio 23-godišnji patricj Marin Gundulić. Tri stranca koje je Amatus liječio u Dubrovniku donijela su bolest sa sobom, jedan iz Venecije, drugi iz Napulja, a treći iz Francuske. Tragičan je slučaj dubrovačkog patricija Ivana Lučića, koji je zarazio i svoju ženu. Osim triju stranaca, svi bolesnici bili su članovi dubrovačkih vlasteoskih obitelji (jedan od njih bio je pjesnik Sabo Bobaljević).⁹¹ Iz Amatusovih Centurija razabiremo da

⁸⁷ Cent. VI, cur. 100.

⁸⁸ Jeremić — Tadić, *op. cit.*, I, str. 2.

⁸⁹ Cent. VI, cur. 8, 39 i 66.

⁹⁰ Jeremić — Tadić, *op. cit.*, I, str. 119.

je on znao uspješno liječiti i sifilis. Primjenjivao je kod svojih bolesnika kure mazanja živom, a upotrebljavao je vrlo mnogo radix chinae i lignum guajaci, te radix sarsaparillae. Osobito je cijenio radix chinae, u ono vrijeme nov lijek u terapiji sifilisa, pa nije propustio ni u jednom slučaju da prepíše ovaj lijek. Uz to je primjenjivao i lokalnu terapiju sifilitičkih ulceracija i guma, a imao je čak i neke slutnje o djelovanju arsena kod sifilisa.⁹²

Kao što smo spomenuli, Amatus je bio uvjeren da klimatske i geološke prilike u Dubrovniku imaju utjecaj na postanak i tok nekih bolesti. Mnoge je bolesti doveo u vezu s južnim vjetrovima kojima je Dubrovnik izvrgnut i koji, po njegovu mišljenju, »napunjuju glavu«. Smatrao je takođe da osobenosti dubrovačkoga tla pridonose bržem isceljenju rana.

Terapijske mjere što ih je Amatus primjenjivao kod svojih dubrovačkih bolesnika odgovaraju stanju terapije u ono vrijeme. I on je bio velik pristaša venesekcije, kojom se služio i u dječjoj praksi. Izdašno se služio purgancijama i emenagogima, stojeći na stanovištu humoralne patologije da su opstipacija i suppressio menstruationis najčešći uzroci svih mogućih bolesti. Njegovi recepti su veoma opsežni i obuhvataju obično velik broj najraznovrsnijih ingredijencija, među njima i životinjske dijelove, pa i kuriozna sredstva, kao npr. lastavičje gnijezdo, pepeo spaljenoga zeca itd.⁹³ Takvi su lijekovi u XVI stoljeću bili veoma popularni, i bolesnici su imali puno povjerenje u njih. Uza sve to opaža se u Amatusovim preskripcijama neki sistem i neka terapijska logika koja nije svojstvena svim njegovim suvremenicima i koja je temelj njegovih terapijskih uspjeha.

Za vrijeme svoga boravka u Dubrovniku Amatus je stekao tri značajna prioriteta u medicinskoj nauci: prvi je ustao protiv progona »vještica«, prvi je objavio ispravan opis funkcije sluha i prvi je dao klasičan opis srčanog infarkta.

Amatus je često ustajao protiv praznovjerja u medicini koje je u ono vrijeme često poprimalo groteskne forme. I u Dubrovniku je imao prilike da uspješno suzbije jednu od najstrašnijih forma praznovjerja, i to vjerovanje u tzv. »vještice«.⁹⁴ Neka dubrovačka djevojka bila je optužena da je svojim čarolijama oglušila nekoga mladića. Pozvan na sud kao vještak, Amatus je dokazao da je mladićeva gluhoća posljedica nepotpuno izliječenoga sifilisa a ne čarolija, i na osnovu toga bila je djevojka oslobođena od optužbe. U svojem izvještaju pozvao se Amatus među ostalim na Mojsiju i na sv. Tomu, dokazujući da riječi ne mogu naškoditi zdravlju.

Općenito se smatra da je prvi ustao protiv progona vještica njemački liječnik Johannes Weyer (Wierus), koji je 1563. god. izdao svoje klasično djelo *De praestigijs daemonum et incantationibus ac veneficis*. Kao što vidmo, Amatus je ustao u odbranu takve »vještice« nekoliko godina prije Weyera, i prema tome njemu pripada prioritet u ovom naprednom shvaćanju. Naročito je zanimljivo da je parnica održana pred dubrovačkim sudom i da je Amatus naišao na puno ra-

⁹¹ L. Glesinger, *Prva pojava sifilisa u Hrvatskoj*, u knjizi *Liječnici i čudotvorci*, Zagreb 1955, str. 40—56.

⁹² L. Glesinger, *Uvođenje ljekovitog bilja američkog podrijetla u starom Dubrovniku*, *Farmaceutski glasnik*, XVI (1960), 171—176.

⁹³ Niz takvih recepata što ih je Amatus prepisivao u Dubrovniku objavili su Jeremić i Tadić (*op. cit.*, II, str. 107—116).

⁹⁴ Cent. VI, cur. 87.

zumijevanje tamošnjih sudaca, što je još jedan dokaz da je u starom Dubrovniku vladala široka sloboda duha.⁹⁵

U vezi s ovim slučajem vrijedno je upozoriti na još jednu činjenicu. U svojoj obrani nedužno optužene djevojke nastoji Amatus protumačiti na koji način je onaj mladić doista oglušio, pa veli: »Slušni organ je tako osjetljiv da ga već najnezatniji uzroci mogu oštetiti i izazvati bolest, jer stapes, kao što sam već rekao na drugom mjestu, i incus, koji dodiruje malleolus, spojeni su ligamentom. Ako zvukovi udare o malleolus, njegovi se titraji prenose na nakovanj, i tada se animalni spiritus, koji se nalaze u živcima, podražuju od tih titraja i tako nastaje sluh.« Eto, to je točan opis funkcije slušnih koščica, kao što je to opisao 1561. god. Gabriele Falloppio.⁹⁶ Iako je Amatus taj opis objavio prije Falloppija, ipak do danas nitko nije dirao u Falloppijev prioritet.⁹⁷

I prvi opis srčanog infarkta povezan je s Amatusovim boravkom u Dubrovniku. Bio je pozvan nekom opatu na Lokrum koji se tužio na bolove u srcu i iznad srca i naglo je umro, tako da je Anatus mogao samo ustanoviti smrt. Amatus dokazuje da je bolesnik umro od bolesti srca a ne od apopleksije, i njegov opis bolesti doista odgovara koronarnoj trombozi.⁹⁸ Već sam prije kojih 30 godina upozorio na to da je kod ovoga bolesnika najvjerojatnije bio u pitanju srčani infarkt,⁹⁹ no u jednomu novijem radu pokazao je Leibowitz¹⁰⁰ da je svaka dijagnostička sumnja isključena i da je to svakako jedan od najstarijih (ako ne najstariji) opis ove bolesti koju su liječnici upoznali tek mnogo kasnije.

U ovom kratkom vremenu što ga je Amatus proveo u Dubrovniku nije dakle samo Dubrovnik imao velike koristi od njegova liječničkog rada, nego je i njemu boravak u tom gradu dao prilike da pridonese važna nova saznanja medicinskoj nauci. Nikada ranije, a i nikada kasnije, nisu Dubrovčani imali liječnika koji je po svojem znanju i po svojoj liječničkoj vještini bio ravan Amatusu. Od svih nekadašnjih dubrovačkih liječnika Amatus Lusitanus je jedini čije je ime ušlo u Panteon medicinskih velikana, kao jedan od najslavnijih liječnika svojega vremena i kao svijetao primjer svim kasnijim liječnicima.

⁹⁵ Upor. L. Glesinger, *Dubrovački liječnik — prvi borac protiv progona vještica*, Zaštita zdravlja, III (1948), 106—107.

⁹⁶ G. Falloppio, *Observationes anatomicae*, Venetis 1561.

⁹⁷ Na Amatusov opis prvi i jedini je upozorio H. Friedenwald (u svojoj radnji *Amatus — Historical Note on the Physiology of Hearing*, *Archive of Otolaryngology*, XXIX (March 1939); također u knjizi *The Jews and Medicine*, str. 414—417). Friedenwald ne isključuje mogućnost da je Amatus saznao za ovo Falloppijevo otkriće u Italiji još prije nego li ga je Falloppio objavio.

⁹⁸ *Cent. VI*, cur. 62.

⁹⁹ L. Glesinger, *Amatus Lusitanus i njegov liječnički rad u Dubrovniku*, str. 61.

¹⁰⁰ J. O. Leibowitz, *Amatus Lusitanus on Sudden Death due to "Obstruction in the Heart"*.

Summary

Lavoslav GLESINGER

AMATUS LUSITANUS, A PHYSICIAN OF DUBROVNIK

Amatus Lusitanus, born in 1511, in the Portuguese town of Castelo Branco, one of the greatest physicians in the 16th century, physician of the pope Julius III, professor of medicine at Ferrara, suffered very much on account of his Jewish nationality after the death of Julius III and was obliged to change constantly his abode. From 1556 to 1558 he stayed at Dubrovnik where he acquired a large practice and an excellent renown, but in this place, too, he met with difficulties, so that after 3 years he left the town and moved to Saloniki, where he died of the plague in 1568.

His principal work "Curationum medicinalium centuriae septem" consists of 7 volumes (Centuriae) each of them containing the descriptions of 100 cases from his practice. In the 16th century Amatus described 100 cases from his practice in Dubrovnik and this century is an inexhaustible source of knowledge about the medicine of Dubrovnik at that time.

Basing himself on the data obtained from this century and the abundant materials from archives the author gives an account of Amatus's sojourn and activity at Dubrovnik. Like anywhere else, he distinguished himself at Dubrovnik, too, by his successful treatments, his vast knowledge, his progressive conceptions and his profound humanity which is particularly reflected in the physician's oath composed by Amatus. Many important medical discoveries, made by Amatus, fall precisely at the time of his stay in Dubrovnik, to which Amatus raised a lasting monument in his 16th century.

In the present study the author publishes a series of new and so far unknown details concerning the Dubrovnik period of Amatus and gives an expert analysis of his medical activity in this town.

Jorjo TADIĆ

ARON KOEN*

1

ZA VRIJEME procesa protiv Izaka Ješuruna i proгона Jevreja u vezi s time, dubrovačku jevrejsku sinagogu vodio je rabin Aron Koen. Njegova porodica potiče iz Firence, a on se rodio u Dubrovniku, gdje je cijeloga života ostao i djelovao kao svećenik i kao trgovac. U svom djelu *Bibliotheca Ragusina*, I sv. (Dubrovnik 1740), u kojem opisuje živote svih Dubrovčana koji su se u bilo čemu istakli, dubrovački historiograf fra Serafin Crijević (Cerva), donosi i biografiju Arona Koena.¹ Prema tome, dominikanac fra Serafin Crijević postavljajući i Jevrejina Arona Koena uz one velike i slavne ljude koje je stari Dubrovnik dao. Osjećajući da bi mu neko mogao zamjeriti što tako radi, Crijević, koji se u svojim djelima uvijek ističe velikom objektivnošću, širinom pogleda i dubokim znanjem, odmah u početku Aronove biografije kao da traži izvinjenje što među toliko svećenika i kršćanskih pisaca uvodi i jednog Jevrejina. Ali poštivajući rad ovog rabina i njegovu slavu i autoritet koji je u XVII v. uživao u svojem narodu i među književnicima, naročito kod talijanskih Jevreja, Crijević donosi biografiju ovog uglednog Dubrovčanina, iako nije bio kršćanin.

Porodica Aronova je porijeklom iz Firence, a njezino je ime bilo Lunel (Lunelli), ali joj je nadimak Koen, što znači da je svećeničkog roda. Pod tim imenom bila je poznatija, pa su se tako zvali Aron i sva njegova rodbina. Ova se porodica doselila u Dubrovnik prije 1586. god., jer je baš te godine u mjesecu aprila nastradao neki dubrovački brod nedaleko otoka Visa na kojem je bilo robe braće Davida i Josipa Arona Koena, pored robe nekih drugih dubrovačkih i stranih Jevreja.² Od toga vremena dalje redovito se spominju braća David i Josip Koen u dubrovačkim arhivskim dokumentima, jer su obojica, a kasnije samo David, vodili dosta veliku trgovačku radnju u Dubrovniku.

* Poglavlje iz knjige pok. prof. dr Jorja Tadića *Jevreji u Dubrovniku*, Sarajevo 1937, izd. »La Benevolencia«, str. 329.

¹ Ovo djelo, veoma važno za poznavanje kulturne povijesti Dubrovnika, čuva se u originalnom rukopisu u biblioteci samostana dominikanaca u Dubrovniku, odakle smo dobrotom ugledne uprave samostana, na čemu joj najljepše zahvaljujemo, uzeli skoro cio prvi dio ove Koenove biografije.

² *Div. Not. CXXIV*, 26—26' retro. — Među braćom Koen bio je nastao neki spor, koji su u augustu 1590. god. imali da riješe Salamun Oef. Jos. Benrei i Abram Kastide. *Div. Not. CXXV*, 96—96. (Sve navedene arhivske serije nalaze se u Historijskom arhivu u Dubrovniku. (Nap. redakcije.)

Mladi Aron Koen mora da se baš tih godina rodio u Dubrovniku, jer je već 1614. god. istupao kao punoljetan čovjek uz svoga oca.³ Vjerovatno je bio najstarije muško dijete Davidovo, pa je zato i dobio ime svoga djeda Arona, kojega inače nismo našli spominjana u Dubrovniku. Međutim, njegova žena Rena, baba našega Arona, živjela je u Dubrovniku, gdje joj je sigurno i muž umro ili možda negdje u tuđini dok je ona ondje boravila, jer je u Dubrovniku imala svoje tutore (sina Davida i Sal. Oefa), i jer je dubrovačka vlada, po dubrovačkim zakonima, vršila nadzor nad njome i njezinom imovinom. Rena je, naime, bila u sporu sa svojim mlađim sinom Josipom oko očeve zaostavštine, pa su dva dubrovačka Jevrejina, 19. januara 1594. god., presudila da Josip isplati 25.000 aspra majci, kojoj pripada sve što se nalazi u porodičnoj kući, ali da ona ima dobiti potvrdu od Josipa Lindo iz Skoplja da je njezin sin Josip od njega primio neki manji iznos novca.⁴

Aron Koen je učio škole najpre u Dubrovniku, pa onda u Veneciji. Kod kuće su mu bili učitelji djed Salamun Oef i Perahija Formon. Ovaj poslednji se dosta spominje u arhivskim dokumentima onoga vremena kao trgovac, a služio je i kao tumač i prevodilac za jevrejski jezik. Aron Koen je docnije obojicu sačuвав u dobroj uspomeni, te ih spominje u svom djelu.

Iz Dubrovnika je prešao u Veneciju, gdje je učio u tzv. »Levantinskoj školi (Scola levantina)«, koja je okupljala Jevreje iz Turske. O tom Koenovom boravku onamo govori Jakov Moj. Alevi u predgovoru njegova djela. Alevi mu je bio drug u Veneciji, a pri izdanju knjige bio je prvi korektor. Tu on mnogo hvali Koena, koji je bio poznat zbog svoga znanja i morao napustiti Veneciju, te se povratio u svoju domovinu, gdje je bio jako voljen i cijenjen, kao velikan svoga grada te učitelj i širitelj nauke. Po svom vlastitom priznanju, premda je ostao sam i bez moralne potpore svojih učitelja, nastavio je da se bavi naukom i da u njoj nalazi utjehe. Međutim, sticajem prilika, morao se odati trgovini, ali je i dalje nastavio da se bavi naukom, da daje druge savjete i da odgovara na razna vjerska pitanja. Tako je napisao i svoje djelo, kao komentar onih istih vjerskih knjiga koje je već komentarisao njegov djed Salamun Oef. Svojoj knjizi je dao naslov *Zekan Aron (Brada Aronova)*, kako bi i po tome bila u vezi s onom njegova djeda. Oba su naslova uzeta prema Psalmu 133, koji glasi: »Kako je lijepo i krasno, kad sva braća žive zajedno! Kao dobro ulje (šemen atov) na glavi, koje se stae na bradu, bradu Aronovu (zekan Aron), koje se stae na skut od haljine njegove...«

Serafin Crijević donosi detaljni sadržaj Koenove knjige, koja je skoro sva bila posvećena komentarima raznih dijelova Biblije, a na koncu joj je pridodat opis Ješurunova procesa i događaja s njime u vezi, kao i himna koju je sam Aron sastavio u počast Ješuruna, u kojoj se nalaze izvaci iz raznih dijelova Biblije, pjesnički opis samog događaja, kao natčovječanske patnje Izaka Ješuruna i njegovo čudotvorno spasenje. Ova se himna pjevala svake godine u dubrovačkoj sinagogi, da se time odade poštovanje Izaku Ješurunu i zahvalnost Bogu što je spasio njega i cijelu jevrejsku općinu u Dubrovniku.

³ Div. Not. CXXXIV, 58¹—59.

⁴ Div. Not. CXXVII, 117—117'. 120—120'.

Ta himna se pjevala na dan kada se u svim sinagogama čita stav »Vajhi« iz *Geneze* (*Postanje* 48, 28), koji govori o smrti patrijarha Jakoba, a koji počinje: »A djeca Izraelova življahu u zemlji Egipatskoj u kraju Gesenskom, a držahu ga, i narodiše se i namnožiše se veoma...«

U Koenovom djelu, kao i u onom njegova djeda Oefa, komentarisane su, u zasebnim poglavljima, slijedeće knjige Biblije: Pet knjiga Mojsijevih — *Postanje*, *Izlazak*, *Levitska*, *Brojevi* i *Zakoni* ponovljeni; *Salamunova pjesma nad pjesmama*; *Knjiga o Ruti*; *Pláč Jeremijin*; *Cohelath* (*Knjiga Propovjednika*); *Knjiga o Esteri*; *Knjiga Jozue*; *Knjiga o sudijama*; *Dvije knjige Samuelove*, tj. *Prva* i *Druga knjiga o carevima*; *Treća* i *Četvrta knjiga o carevima*; *Knjiga proroka* — *Izaije*, *Jeremije*, *Ozeja*, *Habakuka*, *Zaharije*, *Malahije* i *Danijela*; *Psalmi Davidovi*; *Priče Salamunove*; *Knjiga o Jobu* i *Knjiga dnevnika*, a na koncu još i *Traktat o zakonitim obredima* i *ceremonijama*.

Pored svoga naučnoga i vjerskoga rada u Dubrovniku, Aron Koen se još bavio trgovinom, o čemu je, naravno, ostavio za sobom mnogo spomena u arhivskim knjigama. Da bi upotpunili njegovu sliku, a i da prikazemo rad jednog od većih i istaknutijih jevrejskih trgovaca u Dubrovniku, iznećemo sve što smo o tome našli u dubrovačkim arhivskim izvorima.

2.

Najveću jevrejsku trgovačku kuću u Dubrovniku, za sav period koji nas u ovoj knjizi interesuje, vodila je porodica Koen. Osnovana je već za staroga Koena, koji možda nije ni dolazio u Dubrovnik, a proširena je za njegovih sinova Davida i Josipa, te za Davidovih sinova Arona i Eleazara. I baš u vrijeme kada je trgovinu vodio Aron mlađi, dubrovački rabin, njihova je kuća bila veoma jaka i nadaleko je razgranala svoje veze i poslove, što je svakako moralo da bude posljedica njegovih sposobnosti, znanja i velike kulture. Stoga u trgovini Arona Koena treba svakako gledati i jedan dio njegova intelektualnoga rada i sposobnosti.

Isprva su trgovinu vodili David i Josip Koen, koji, po onome što o njima nalazimo u dubrovačkim arhivskim knjigama, nisu bili veliki trgovci. Više se spominju kao časni suci,⁵ kao stranke u nekim sporovima s drugim Jevrejima⁶ ili kao tutori,⁷ a tek ponekad ima nešto spomena i o njihovoj trgovini,⁸ ali i to više indirektnih vijesti nego stvarnih podataka o njihovom trgovačkom radu.

⁵ Dne 10. oktobra 1594. riješavali su David Koen i Jakov Tabi spor između Abrama Abenuna i Abrama Oefa. *Div. Not. CXXVII*, 186—188.

⁶ Josip Koen, Abr. Kuzl, Abr. i Jak. Abenun prepustili su svoja međusobne sporove na riješenje dubrovačkom vlastelinu Mihi Sorgo i Pavlu Pterici (*Div. Not. CXXIX*, 38'). — J. Koen je imao spor s Josipom Esperielom i njegovom ženom Zibonom, kao nasljednikom pok. Josipa Benrel, pa su to riješavali 1598. god. Abr. Kuzl, iz. Abuaf, Jak. i Abr. Abenun (*ibid.*, 105—106, 108—109', 111—112'). Dne 21. juna 1604. god. David Koen i Zoe (Zola) udova Josipa Salame, hirurga, prepustili su Jakovu Danonu da riješi njihov spor oko nekoga dućana koji je David držao za račun Zoe. *Div. Not. CXXXI*, 23', 31—31', 35—35'.

⁷ David Koen i iz. Abenun bili su 1602. god. tutori Palombe, udove Josipa Ustela, iz Skoplja. *Id. CXXX*, 148—149.

⁸ Dne 24. aprila 1606. god. registrovao je David Koen policu ukrcanja za Veneciju za 84 vreća vune, koje su za račun nekih Jevreja bile stigle iz Skoplja. *Div. de foris XIV*, 144. — Dne 18. februara 1608. god. dali su Izak i Jakov Oef sekvestrovati sve stvari Davida Abuafa i Jahlela Iškenazi, iz Ankone, koje su se našle kod Davida Koena. *Id. XVII*, 44.

Mladi školovani Aron Koen, Davidov sin, počinje da se spominje već od 1614. god., kada se kao punoljetan mladić počeo da upliće u zajedničke poslove svoga oca i ostale najbliže rodbine. Dotada je vjerojatno bio odsutan iz Dubrovnika, po svoj prilici na školovanju u Veneciji. Ali otada trgovačku kuću svoje porodice vodio je sve više sam Aron, koji se isprva spominje u dokumentima skupa sa svojim ocem, a docnije, kada je otac već zašao u godine, preuzima sve u svoje ruke, te dijelom samostalno, a dijelom u društvu sa svojim bratom Eleazarom i njihovim zajedničkim drugom Samuelom Maestro, osniva najjaču trgovinu dubrovačkih Jevreja. Izgleda da ni Aron isprva nije vodio jaču trgovinu, nego da je potpuno radio u duhu i načinom svoga oca.

I on se spominje, 2. oktobra 1620. god., kao časni sudac, koji je skupa s Aronom Abeatarom imao da riješi neki spor Jakova Bendanona i Dav. Sal. Maestro,⁹ a 20. marta 1623. kao drug svoga oca registrovao je mjenicu Tadije Maleškovića, od 26. janutara 1622. god., na svotu od 113 dukata, koju se obvezivao isplatiti kroz godinu dana.¹⁰

Uto je došao proces protiv Izaka Ješuruna, kada su svi dubrovački Jevreji stajali pred strašnim progonima. Skoro cijela njihova općina bila je uništena. David i Aron bili su neko vrijeme zatvoreni, umalo što i njih nisu stavili na mučila da vide ima li kakva dogovora između njih i optuženoga Ješuruna ili pak pokušaja podmićivanja članova dubrovačke vlade. Svakako, po riječima samoga Arona, porodica Koena proživljavala je u dubrovačkom getu vrlo teške časove strepeći nad životom i sudbinom dvojice svojih poglavica porodice. Konačno su bili pušteni na slobodu, ali su onda skupa s ostalim Jevrejima, zatvoreni u svom getu, u strahu provodili vrlo teške dane. Kada je pak Ješurun osuđen na 20 godina tamnice i kada je dignuta zabrana o slobodnom kretanju Jevreja u Dubrovniku, porodica Koen nije bila ni dalje dovoljno zaštićena ni sigurna u gradu, koji umalo što ih nije sve uništio ili prognao iz svoje sredine.

Među onim Jevrejima koji su i poslije toga ostali u Dubrovniku bio je i njihov mladi rabin sa svojom porodicom. David i njegov sin Aron nastavili su da trguju, ali sva jevrejska trgovina preko Dubrovnika bila je skoro potpuno zamrla. Tek s vremena na vrijeme, za nekoliko godina, kako smo to uostalom i vidjeli, spomije se poneki Jevrejini koji trguje bilo u Dubrovniku, bilo u vezi s njim.

Jevreji su s pravom izbjegavali ovaj grad koji je baš nedavno bio teško ugrozio njihove živote i imovinu. A ono nekoliko porodica dubrovačkih Jevreja nije skoro ništa značilo, jer je dotada sva njihova trgovačka aktivnost bila povezana s ostalim Jevrejima izvan Dubrovnika. Kada su pak strani Jevreji prekinuli veze s Dubrovnikom, onda je ta mjera najteže pogodila ono nekoliko trgovaca koji su ostali da čuvaju svoje dubrovačko ognjište. U tim danima zastoja skoro svake trgovačke aktivnosti Jevreja, kada su siromaštvo i bijeda ušle u njihove domove, tako da su jedva mogli da prehranjuju i svog mučenika Ješuruna u zatvoru, mora da je rabin Aron Koen, kao duhovni poglavica svoje zajednice, preživljavao vrlo teške časove. U tim momentima potištenosti i osamlje-

⁹ Id. CXXXVI, 13, 14'—15.

¹⁰ Ibid., 9' retro.

nosti, pored ono dvadesetak Jevreja, koji su više zbog siromaštva i neizvjesnosti ostali na mjestu na kojem ih je ona bura bila zatekla, Aron se povlačio u sebe, razmišljao o sudbini svojoj i svoga naroda, te iz dubine ojađene i potresene duše ispjevao onu himnu zahvalnosti Bogu za sve što je uradio za jednoga Jevrejina i za čitavu dubrovačku jevrejsku općinu. Možda je baš tada napisao i ona ostala svoja religiozna djela, koja su mogla lijepo da privuku njegovu pažnju i apsorbuju sve njegove sile, koje su ostale neiskorišćene od običnih briga dnevnoga života i trgovačkog rada. A nesreća koja je nedavno zadesila sve dubrovačke Jevreje mora da je bila najviše potresla baš njihova rabina, kojemu je to moglo dati povoda da dublje razmišlja i o religioznim problemima i o providnosti Božjoj, koja se onako milostivo bila pokazala spasivši dubrovačke Jevreje od progona i propasti. Iz takvih raspoloženja i refleksija izašlo je Aronovo djelo i himna zahvalnosti Bogu za dobrotu koju je pokazao prema njemu i njegovoj braći, onako teško pogođenoj za vrijeme Ješurunova progona.

Kada je Izak Ješurun bio pomilovan i oslobođen tamnice, dubrovački rabin Aron bio je sigurno prvi koji mu je pošao u susret s ostalim Jevrejima, te ga je, vjerovatno, uzeo sebi. Tako se jedino dadu razumjeti oni detaljni opisi Ješurunovih muka i doživljaja na mučilima i u tamnici, koje je Koen u svom djelu donio a koje mu je Ješurun tada ispričao, jer se inače Ješurun poslije toga nije smio duže zadržati u Dubrovniku.

Poslije odlaska Ješurunova iz Dubrovnika i poslije blažega postupanja Dubrovčana s Jevrejima, ovi su počeli da se polagano ponovno podižu i da opet ulaze u trgovinu. Dne 13. juna 1625. godine, posredstvom staroga Davida Koena, dubrovački poklisari u Carigradu pozajmili su kod nekoga 280 cekina, s tim da ih dubrovačka vlada isplati nekome u Veneciji.¹¹ Kratko vrijeme zatim, na isti način, došao je do novca u Sofiji dubrovački poklisar Pavle Gradić, te je vlada zajam povratila Koenu i Samuelu Maestro, odbijajući im ono što su dugovali carinarnici za svoju robu.¹² Porodica Koen, dakle, započinjala je ponovno da trguje i da na Dubrovnik svraća jedan dio balkanske trgovine, te joj je doskora uspjealo u tom pogledu da postigne vrlo velike uspjehe.

Tada je došao u Dubrovnik i Josip Azubi (Azuvi), ujak mladoga Arona, koji nije bio u Dubrovniku 1622. god., a koji je dotada živio, izgleda, u Sofiji. Azubi je 1629. god. sklopio društvo s Eleazarom Koenom, rabinovim bratom, i to za zajedničko vođenje agenturnih poslova na 10 godina. Azubi je imao snositi sve troškove i sav rizik, a Aron se obavezao da će u ime svoga brata položiti 250 dukata, ali da će mu ih Azubi povratiti čim se društvo razvrgne. Kao svjedoci prisustvovali su ovome ugovoru Moj. Kabiljo i Abram Abeatar, dvojica od onih Jevreja koji su bili ostali u Dubrovniku i poslije Ješurunova zatvaranja. Međutim se ta agenturna radnja raspala već 2. novembra 1629. god.¹³

Sa istim Josipom Azubi imali su zajednički neke poslove i David Koen sa sinom Aronom, pa su obe stranke, 27. augusta 1630. god., izjavile da su sve

¹¹ *Cons. Rag.* LXXXIX, 161'.

¹² *Ibid.*, 239, 262.

¹³ *Div. Not.* CXXXVI, 35'—36 retro.

u redu likvidirale. Kako se baš tada Aron nalazio na putu, u Veneciji, to je u njegovo ime poslove likvidirao sam otac.¹⁴

Ovdje se posljednji put spominje stari David Koen, ukoliko smo mogli da nađemo. Od 1631. god. trgovinu svoje porodice vode Aron i Eleazar, koji od 1632. god. imaju zajedničko trgovačko društvo s dubrovačkim Jevrejinom Samuelom Maestro, jednim od onih rijetkih Jevreja koji nisu bili napustili Dubrovnik.

Godine 1631, posredstvom Arona, dostavljeno je u Tursku dubrovačkim poslanicima 400 reala, i to 340 u Carigrad, a 60 u Sofiju.¹⁵ — Iste godine dne 10. decembra upućena mu je iz Ankone jedna bala raza.¹⁶ — Dne 15. jula 1632. god. izabrani časni sud donio je presudu da Josip Azubi plati odštetu Aronu za oštećene kože koje su bile ukrucane za Ankonu, kao i neke koje je prošlih godina poslao u Veneciju jednim engleskim brodom.¹⁷ — God. 1631. slali su Koen i Sam. Maestro bivoljih koža dvojici trgovaca u Mesinu, s time da utjerani novac pošalju u Veneciju za račun dubrovačkog vlastelina Brnje Đurđevića, a to su radili i 1632, kada su im u Mesini prodali 285 komada bivoljih koža.¹⁸ Ove iste godine. 20. augusta 1632, poslali su Aron i Eleazar Koen, te Samuel Maestro, 105 snopova raznih koža u Veneciju engleskim brodom Džona Etsona, koji im nije bio dobro poznat, pa im je Englez Džon Mansbrig, nastanjen u Dubrovniku, jamčio za njega da će ukrucane kože u redu predati u Veneciji.¹⁹ I otada ova tri druga skoro uvijek zajednički nastupaju u trgovačkim poslovima, kojih je bilo mnogo, a koje ne mislimo detaljno iznositi.

God. 1633, dne 18. januara, sva trojica trgovaca uputila su molbu dubrovačkoj vladi da za 5 godina osigura sve jevrejske trgovce koji se budu služili dubrovačkom lukom, da niko neće progoniti ni njih, ni njihovu imovinu zbog bilo kojih razloga.²⁰ Time su Koen i Maestro nastojali da ponovno ožive jevrejsku trgovinu preko Dubrovnika, koja je otada, uglavnom, bila u njihovim rukama, a koja se sve jače razvijala. Na ovome poslu je Aron Koen bio, sigurno, zainteresovan ne samo kao trgovac nego i kao vjerski poglavar dubrovačke jevrejske općine.

Mjesec dana docnije, 18. februara, Aron je ponudio dubrovačkoj vladi da se koristi za svoje poslanike u Turskoj njegovom mjenicom od 600 reala, s time da mu ih u Dubrovniku isplati kada budu odlazili drugi poslanici u Carigrad, što je obično bivalo u mjesecu martu.²¹

Glavni posao trgovačke firme Koen — Maestro bio je posredovanje između jevrejskih trgovaca u Turskoj i onih u Ankoni i Veneciji. Dakle, posao koji su i otada vršili jevrejski trgovci u Dubrovniku. Pri tome su, naravno, trgovali onom istom robom kojom i ostali, a o čemu je bilo detaljno govora u zasebnom

¹⁴ *Ibid.*, 169—169'.

¹⁵ *Cons. Rog. XCII*, 241—242.

¹⁶ *Div. de foris LI*, 188.

¹⁷ *Div. Not. CXXXVII*, 23—24.

¹⁸ *Div. de foris LI*, 175 l. d.

¹⁹ *Div. Not. CXXXVII*, 24'.

²⁰ *Cons. Rog.* 18-1-1633.

²¹ *Cons. Rog. XCIII*, 151'. — Dne 26. februara 1648. god. dubrovačka vlada je, posredstvom nekog dubrovačkog trgovca u Sofiji, poslala u Carigrad nalog isplate primljen od firme Koen — Maestro na Jakova i Abrama Franko, da tamo isplati 1.000 talira dubrovačkim poslanicima. Aron Koen se ujedno obraćao pismom hahamu Jakovu Eškenazi i drugovima, u Sofiji, da pomognu dubrovačkom trgovcu da njegov nalog isplate i dostave u Carigrad. *Lettere Lev. XII*, 102.

poglavlju o trgovini onoga vremena. Treba istaći da je većina te tranzitne trgovine za vrijeme od punih 20 godina išla baš preko braće Koen i Maestra, koji su bili uspješni da uspostave veze sa svim većim ekonomskim centrima na Balkanu, kao i s onima preko mora u Italiji.

Arhivske knjige onoga vremena pune su spomena o tom njihovom radu, tako da se firma Koen — Maestro spominje više od ijedne druge trgovačke jevrejske radnje u Dubrovniku. U dokumentima koji se odnose na firmu spominje se jedno mnoštvo balkanskih Jevreja iz raznih mjesta balkanske Turske.

Iz Beograda su većinom primali mjenice koje su im slali tamošnji trgovci Sadil Bendanon, Pero Beteru, Ivan Đenoveze, Moj. Manjon, Abram i Jakob Perez, te Izak Vidah. — Tako je Pero Betera, Dubrovčanin, poslao iz Beograda 1. jula 1638. god. jednu mjenicu od 1.000 škuda, a drugu od 50 škuda. Prva je bila upućena u Ankonu firmi Manzoni — Inviti, da je kroz 6 mjeseci isplati Aronu Koenu u Dubrovniku, a drugu je imao prihvatiti Toma Alberiči, u Dubrovniku, i isplatiti Josipu Azubi.²² Preko firme Koen — Maestro upućena je 1. aprila 1639. mjenica Marka Miroslavića na 416 talira, za koju je Baro Nikolin, u Dubrovniku, imao ispostaviti novu mjenicu za Ankonu na Manuela Benso, a za novac primljen u Beogradu od Abr. i Jak. Perez.²³ Kako u Dubrovniku Baro Nikolin nije htio da akceptira mjenicu, to su Koen — Maestro uložili protest odmah 11. aprila 1639. god. — Braća Perez, iz Beograda, poslali su 1. jula 1639. god. preko Vlaha Simova, Dubrovčanina u Beogradu, mjenicu od 800 škuda na Antuna Rigi, u Dubrovniku, da ispostavi novu mjenicu za Ankonu. Firma Koen — Maestro, kao prokurator braće Perez, posredovali su pri tome.²⁴ — Dne 12. oktobra 1649. god. braća Luka i Jero Naleškovići, u Dubrovniku, odbili su da akceptiraju mjenicu Ivana Đenoveze od 200 talira, poslata iz Beograda 2. oktobra za Koen — Maestro, primljenih od beogradskog Jevrejina Moj. Manjona. Isto tako odbijena je jedna mjenica od 300 talira za braću Maestro, te mjenica od 200 talira za Samuela Maestro, sve do Izaka Vidaha.²⁵ — U vezi s vunom iz Skoplja, koju je poslao Levi Atijas, firma Koen — Maestro uredila je 4. juna 1649. god. neki nesporazum s kramarom (kiridžijom) Jovanom Božovićem. Iz Skoplja je slao ovoj firmi, 1634. god., 94 snopa koža kordovana za Veneciju Mehmed-aga, zapovjednik skopskih janjičara.²⁶ — Iz Sarajeva su Abram Papo i Danijel Pardo poslali 4. augusta 1637. god. preko Koen — Maestra 440 snopova raznih koža za Ankonu.²⁷

Iz Sofije su stajali u poslovnim vezama s ovom trgovačkom kućom tamošnji Jevreji Jakob Abram, Samuel i Haim Benveniste, Salamun Mordohaj, braća Juda i Elija Piade, Jakov i Haim Primo i David Primo. I sofijski trgovci slali su svoje mjenice preko Dubrovnika, većinom posredstvom kuće Koen — Maestro, na razne trgovce u Ankonu. Tako je dubrovački vlastelin Antun Đurđević, trgovac u Sofiji, poslao 5. februara 1638. god. četiri svoje mjenice, u ukupnoj svoti od 2.000 dukata, na više trgovaca u Ankoni, s nalogom da ih isplate u Veneciji

²² *Div. de toris LVIII*, 191'—193.

²³ *Id. IL*, 169—169'.

²⁴ *Ibid.*, 258—259.

²⁵ *Id. LXXVI*, 261—261', 262—263'.

²⁶ *Id. LIV*, 135—142'.

²⁷ *Id. LVI*, 231—231'.

raznim jevrejskim trgovcima za račun braće Primo, braće Piade i Haima Benveniste.²⁸ Na isti način slao je i Đurđević, u oktobru 1639, mjenicu od 4.000 dukata za Joba Maestro, u Veneciji, na račun novca primljena u Sofiji od Eleazara Levi i Joba Maestra. Kako Seko Buća, dubrovački vlastelin, nije htio da ispostavi nove mjenice za Veneciju, to su Koen — Maestro protestovali u ime sofijjskih trgovaca.²⁹ — Iz Valone je, u novembru 1640. god., poslao Menahem Trinke 1.360 manjih koža, dijelom za Koen — Maestro, a dijelom da ih ta firma prosljedi za Veneciju.³⁰ — U augustu 1643. prenesena je na nekom brodu u Veneciju Davidu Namiasu veća količina tvrde smole i šiška, sve za račun Arona Koena.³¹

Trgovina Koen — Maestro naročito je jako poslovne veze održavala s Ankonom, gdje je neko vrijeme živio i Aronov brat Eleazar, vjerovatno kao predstavnik firme.³² A osim toga imali su stalne veze i sa Venecijom, kako smo to dijelom već istakli. Od jevrejskih trgovaca u Ankoni s njima su stajali u vezi Josip Anđelo, Rafael Abenun, Rafael i Sepil Fermo, Salamun Moj. Franko, Salamun Kalji, Josip Kalvo, Josip Jona, Rafael Josef, Salamun Moj. Maestro, Mojsije i David Maestro, Izak Raf. Matrici, Rafael Namias, Eleazar Sal. Oef, Abram Papo, Danijel Pardo, Mojsije Suriel, Salamun Tudise, Abram Valenci i Talijan Demetrije Pieriçi.

3

Aron Koen je stajao na čelu svoje trgovačke kuće sve do smrti. Umro je u Dubrovniku 1656. god., vjerovatno u mjesecu martu, jer je njegova oporuka, sastavljena 9. februara, registrovana u dubrovačkom notarijatu 21. marta 1656. god. Kako se otvaranje i registrovanje testamenta u Dubrovniku vršilo neposredno poslije smrti testatora, to mislimo da je i Aron Koen umro, možda, 20. marta.

Budući da je ovaj testament vrlo interesantan za poznavanje samoga Arona, njegova karaktera i njegova književnoga rada, a objašnjava i neke njegove porodične odnošaje, to ga ovdje čitava donosimo u prevodu.

Tekst testamenta glasi:

»U ime Božje amen. Godine od njegova spasonosna Rođenja 1656, indicije devete, dana devetoga mjeseca februara u Dubrovniku, u kući obična stanovanja, položenoj u getu na Placi.

»Ja Aron Koen, još tačnije Aron Izra Koen, nalazeći se ležeći u krevetu teško bolestan i ne znajući sat moga prelaska iz ovoga u drugi život, želeći da ne umrem a da radi mira svoje duše ne uredim potpuno svoje stvari, i kako sam na dva lista, koja će biti priložena ovom mojem testamentu, dao sva svoja uputstva i posljednju testamentarnu volju, određujem i hoću da se u svemu i potpuno pri tome ostane, pazi i izvršava, jer je to moja posljednja volja, kako rekoh, i jer su potpisani mojom vlastitom rukom, a na koje u svemu i potpuno upućujem, te mi, Bogu hvala, ne treba ništa drugo kazati.«

Slijedi tekst ovih dvaju listova, koji su nađeni priloženi testamentu, jedan na španskom a drugi na jevrejskom, koji su bili ispitani od više osoba, osobito

²⁸ *Id.* LVIII, 6—12.

²⁹ *Id.* LX, 76'.

³⁰ *Id.* LXII, 93'—94'.

³¹ *Id.* LXVI, 153'—154.

ספר

על הראש שיוד על הזקן

בן עקיבא חבד יודי שני הברס מלאים זה סודת עמוקים עמוקים וסודים:
יבקים טנה פרשים ודקים וברשים מקדשים אשר ברוך. והם הגוים
הנבירים האגורים מקלה חרב חסידה הקובל... נסודי שלטת
אוחב שוד לב לדה. וסלח רח עמד לשה עזה הסוד
וחלמיו ידח חרב רגול ודמדו הקמו הסודר אדון
הבאין ועלל חשה חמים פחנמם שלמים
חבנים ח יבכט פחמים וידדי ידון חמים

שגידים בגוימכא

חיים בוינציאדה סמלול

עת השגן המוב

מנה נמין סגן כל ימי פרנס סלשח סכרס כקדוס

Appresso l' Illustria, & eccell. commissari Vendramina.

Per Antonio Rizzi.

Con licentia Desuperiori.

Naslovna strana knjige dubrovačkih rabina Salomona Oefa i Arona Koena *Semen hatov* — *Zekan Aron*, štampano u Veneciji 1657. g.

בראשית רבה

אמר רב חנא בשמי רבנא פקנת בנסת עליה
דבריה נגרא הקדוש בסדר הזה
בנסת מקשהו וזכורו בסודים וכן סקס בראשית
ברא ארצות חזק ראשית לא חלה עמאמר ראשית
ערישית עכב חזק ראשית ולא מקשרות ובראש
ראשית רבנא חזק ראשית ולא בסודים פגמא
ראשית בבירא וראשיתו

אמר רב חנא בשמי רבנא פקנת בנסת עליה
דבריה נגרא הקדוש בסדר הזה
בנסת מקשהו וזכורו בסודים וכן סקס בראשית
ברא ארצות חזק ראשית לא חלה עמאמר ראשית
ערישית עכב חזק ראשית ולא מקשרות ובראש
ראשית רבנא חזק ראשית ולא בסודים פגמא
ראשית בבירא וראשיתו

אמר רב חנא בשמי רבנא פקנת בנסת עליה
דבריה נגרא הקדוש בסדר הזה
בנסת מקשהו וזכורו בסודים וכן סקס בראשית
ברא ארצות חזק ראשית לא חלה עמאמר ראשית
ערישית עכב חזק ראשית ולא מקשרות ובראש
ראשית רבנא חזק ראשית ולא בסודים פגמא
ראשית בבירא וראשיתו

אמר רב חנא בשמי רבנא פקנת בנסת עליה
דבריה נגרא הקדוש בסדר הזה
בנסת מקשהו וזכורו בסודים וכן סקס בראשית
ברא ארצות חזק ראשית לא חלה עמאמר ראשית
ערישית עכב חזק ראשית ולא מקשרות ובראש
ראשית רבנא חזק ראשית ולא בסודים פגמא
ראשית בבירא וראשיתו

אמר רב חנא בשמי רבנא פקנת בנסת עליה
דבריה נגרא הקדוש בסדר הזה
בנסת מקשהו וזכורו בסודים וכן סקס בראשית
ברא ארצות חזק ראשית לא חלה עמאמר ראשית
ערישית עכב חזק ראשית ולא מקשרות ובראש
ראשית רבנא חזק ראשית ולא בסודים פגמא
ראשית בבירא וראשיתו

שלם אל

Prva strana dela dubrovačkog rabina Arona Koena Zekan Aron Štampanog u Veneciji 1657. 9.

od učenih i vještih Jevreja, tj. Salamuna Kalji i Abrama Abeataru, pošto su se zakleli na jevrejski način, bili su prevedeni na talijanski jezik da ih se potpuno razumije. A ti prevodi, učinjeni od svakoga od njih napose, nađeni su da se ne razlikuju ni u čemu, nego se u svemu slažu, pa su po volji gospode konzula (civilni suci) ovdje niže registrovani. Slijedi tekst prvoga lista u jevrejskom pismu, naime:

«U ime Božje. Bog Izraela zove me iz moje tjeskobe Bogu i odgovara mi u Njemu »Nadaj se moje srce« i pomaže mi. Pošalji svoj lijek i izliječi me u svojoj službi po svome milosrđu i samilosti. I da bi zapovijedao mojim sinovima i kćeri poslije mene, i pazio Božji put da čini milost, i pružao svoje ruke, i čuvao jedine duše moje, Davida i Arona, da bi ih Bog čuvao u zakonu Božjem, u svojoj službi, u dobroj svrsi, jer je ona naš život i trajnost naših dana. I pazite i ne zaboravljajte Mišnaot koje vi znate napamet. A ti, Arone, ostani čvrst u Mišni i u Gemari, i budi zaposlen malo po danu i malo noću s mojim zetom, ljubljenim duše moje, i s mojim milim Rafaelom Koenom, još skupa s Manuelom Sarajem uz njih, da neprestano čitaju odlomke, a neko vrijeme da odrede za Zakon, jer će nam Bog biti u pomoći i radiće za vas. Tako neka bude, amin.

Svojoj kćeri Ester ostavljam stotinu dukata, kao njezin dio nasljedstva. Tako isto spomenutoj svojoj kćeri mali Sefer (Svitak) s njegovim ukrasima, s time da ga može dati samo svojim nasljednicima poslije sebe, i da ga ne može nikome pokloniti, niti dati na dar, ni prodati, ni založiti, ali ako ga bude htjela darovati svome sinu Abram, dozvoljavam joj, ali uz gore spomenute uslove. Dva druga Sefera s njihovim ukrasima neka budu Davidu i Aronu, s istim uslovima o prodavanju, zalaganju ili darivanju. Nad ostalim svojim imanjem određujem staraocima svoga zeta Josipa Baruf (Baruh) i svog nećaka Rafaela Koena, i svoje unuke Davida i Arona Franko, da učine kako im ovdje određujem.

Najprije, neka u ime Božje dadu štampati knjigu moga djeda, blage uspomene, i moju, koja je već gotova i pregledana, a ova moga djeda, kad bude prepisana, neka se uporedi s onom knjigom. Zatim, neka se postavi naslov koji sam dao i neka se dade jedno objašnjenje nad svakim poglavljem, a na knjigu moga djeda, blage uspomene, neka se zapiše »Šemen atov« i stav »Berešith«, a na mojoj knjizi »Zekan Aron« i stav »Berešith«, kao i poviše »Prorok« (Neveilm), i »Spisa« (Ketuvim), i »Članaka« (Maamarim).³² Tako će isto nastojati da slog bude jasan, a štampače 800, da ih pošalju 200 u Carigrad, 100 u Solun (Solunich), 50 će podijeliti u Veneciji, 20 u Sofiji, 10 u Ankoni, 20 u Rimu, 50 u Zemljama Njemačkim, 50 u mjestima Amsterdamu,³⁴ stotinu će porazdijeliti u ostalim mjestima po Italiji i Jerusalemu,³⁵ a pojedine ko ih bude tražio. A oni u Jerusalemu darovaće ih besplatno u svakom mjestu, kako im se bude činilo, dok ostatak neka se prodaje prema procjeni koliko zapada. Novac koji se dobije neka se dade gospodinu Samuelu Abuaf i njegovoj braći, a neka ih oni potroše na izdržavanje centara nauke u Jerusalemu,³⁶ skupa sa svojim novcem ili napose, kako im se bude činilo.

Ostatak moje robe, koju će vidjeti prema mojim knjigama, polagano će naplatiti i držaće u dućanu za pet godina trgujući, koliko se bude moglo, na dobit, a daleko od gubitka. Na koncu vremena, od dobitka koji bude izvađiće desetinu da pomognu udaju sirota, dajući svakoj od rodbine trideset, naime trideset dukata bankovnih, dok se ne iscrpi ona desetina. A rodbina su nećaci gospode moje tetke Strelje. Ako ovi dukati ne budu dostajali, uzeće od dobitka da se dade svakoj od njih 30 dukata, kažem trideset.

³² *Id. LIV, 135—139.*

³³ Tako se zovu pojedini dijelovi knjige.

³⁴ Holandija.

³⁵ Palestina.

³⁶ Ješive

Nastaviće trgovinu s Jakovom³⁷ rečenim pet godina na način kako je bilo i dosad, i tako će ići nastavljajući. A ondje stoji knjiga dućana sva ispisana, te će nastaviti bilježiti dajući dugove. Od svega što u dukatima vrijedi u Veneciji, Ankoni i u Turskoj, kao i od dobiti, daće mu jednu trećinu, i neka primi po dobrom računu trećine, kao što je i dosad primao. A kasnije, kada bude vidio da tako radite, pomognite ga u onome što možete. Njegovoj majci, koja stanuje u kući, i neka ostane jer stoji radi upravljanja mojih unuka, neka se dade njezino, a za njezinu platu neka se da 25 dukata godišnje, s onim što joj se dalo, i ostatak neka joj se dade. Kabanicu od bijeloga brokata i dolamu od velura u dvije boje daće mojoj sestri da dade svojim kćerima, kojoj se bude svidjelo. Ostatak spomenute dobiti, pošto se uzme desetina, podijelice u šest dijelova. Jedan će dio uzeti Rafael, a ostatak novca koji ostane od glavnice, pošto se odvoje ostavštine gore spomenute i koje ću spomenuti ovdje niže, ono što ostane od kapitala, i dobiti, i robe, ostavljam sada dvije trećine svojim unucima Davidu i Aronu Franko, a jednu trećinu svome sestriću Abram u Barufu i njegovim sestrama, kojima će biti staralac njihov otac dok se udaju, i neka svakome od njih dade po jednu trećinu, a onu mojih unuka neka uzmu i neka između sebe podijele svaki polovicu. Preporučam im da se svi u ljubavi drže i da ne bi zbog kakve svađe, Bog sačuvao, poništiti ovo što ovdje kažem. Ako neki ne bude htio da se toga drži, neka bude na njegovu štetu, a ostali neka se drže, i onaj ko to bude radio, neka je blagoslovljen.

Pošto se navršil svih pet godina i još kasnije, uvijek, Davide i Arone, i vaši sinovi poslije vas, šaljte za Talmudtoru Safeda i Talmudtoru Jerusalema ono što sam ja slao svake godine za račun svoga gospodina oca i svoj, kako to stoji u knjigama za svaku od njih. Isto ćete tako slati samo vi, Davide i Arone, ono što sam svake godine slao na ime onoga što su jedan Jevrej in Abram Malho i David Bensahen ostavili u moje ruke od svoga imanja, kako je zabilježeno u knjigama, a ja sam, za veću sigurnost, uložio u kuće u Veneciji. Da ne biste pohitali da pošaljete više nego što je u knjigama, vi i vaši sinovi poslije vas slaćete ono što sam i ja slao, kako stoji u pomenutoj knjizi za moga gospodina oca, kao i za rečene Molha i Bensahena, i za mene. Znajte i pogledajte da sam u kuće u Veneciji potrošio mnogo novaca, u kojima imam svoj dio, i taj dio neka je uvijek obavezan onome što imate slati za Erec Jisrael,³⁸ koji ćete podijeliti kako nadete u knjigama i bilješkama, i on je uvijek za sve obavezan, a ono što je preko toga neka je vaše.

Tu su zabilježke kojima se možete poslužiti ako vam bude potrebno, bez kojih preko mene niko ne može ništa tražiti od njih. A svi zapisi na moju korist ništeni su i u sebi nemaju sadržaja.

Aron Izra Koen.*

Slijedi tekst drugog zapisa ili lista, pisana na španjolskom, i to:

»Gospodinu Pavu Menčetiću Imam dati mjenice i osiguracije, bilješka o tome je u mojoj knjizi. U njegovo ime držim ono što je kod Nikole Bunića, što je dao Mađalru i raze Invita i Kaka. Gospodinu Davidu Oefu³⁹ ima se dati 100 škuda, na koji se račun preko Rafaela dalo 10 škuda. Sa Saralvom je zapisan račun u knjizi; Manuel zna sve i o računima u knjizi, te može poneku stvar objasniti. Rečeni Manuel duguje u zapisu oko 100 dukata, koji mu se poklanjaju, jer je prepisao i prepisuje knjige. Osim toga daće mu se njegova plata odonda dosad, odbivši ono što duguje prema knjizi, osim ovog zapisa. Treba nastojati da se urede knjige Kostura (?) i sve ono što bude potrebno.

Aron Izra Koen.

Ovaj se testament nikakvim svjedočanstvom ne može poništiti.*

³⁷ Sa strane je zapisano da je Jakov Koen izjavio, 2. marta 1661, da je primio od Josipa Baruha, Davida i Arona Franko sve što ga je išlo prema testamentu.

³⁸ Palestina.

³⁹ Sa strane je zapisano da je David Oef, izjavio, 4. juna 1659, da je primio još 10 škuda od Rafaela Koena na račun neke mjenice od 100 škuda.

S u m m a r y

Jorjo TADIĆ

AARON COHEN

Aaron Cohen was rabbi of Dubrovnik where he was born at the end of the 16th century. His father's name was David Cohen and his mother was Reina, daughter of the rabbi Salomon Oëf. His grandfather Oëf was his first teacher to whom he expressed always a great gratitude; he was later replaced by the rabbi and merchant Perahia Formon, an excellent expert and official interpreter of Hebraic language. Aaron studied at the "Scuola levantina" in Venice, where he distinguished himself by his sermons and his vast knowledge. He wrote the commentaries on the same chapters of the Bible as Salomon Oëf. Thus the common work of the grandfather and the grandson makes a whole and was published in a volume.

Aaron Cohen carried on also trade, unfortunately as he himself said, because it obliged him to give up his plans to devote himself to the science only. His associates in the commerce were his brother Eleazar and Samuel Maestro. Their business was the greatest of all Jewish trading firms in the period we are dealing with in this book. They had dealings with all the trading centres of the Balkan Peninsula, particularly with Sarajevo (where Eleazar had settled down for some time), further with Sofia, Belgrade and with Italy.

At the time of the trial against Yechouroun, Aaron Cohen and his father were arrested. After that period Aaron and the members of his family were among those few Jewish families which remained at Dubrovnik. He wrote, in Hebrew, an account of this Trial, as well as a thanksgiving hymn to God for the salvation of Yechouroun and of other Jews of Dubrovnik.

He died in March 1656. Before his death he made his last will in which he asked, among other things, his work to be published together with his grandfather's and to distribute, from 800 printed copies, 600 in Constantinople, Saloniki, Rome, Sofia, Ancona, Amsterdam, Jerusalem, in Italy and in German countries. He ordered also a yearly aid to be sent to Talmud - Torahs of Safed and Jerusalem.

Aaron Cohen was the most remarkable among the Jews of the period dealt with in this book.

Manijana GUŠIĆ

NEKI PRIMJERCI TEKSTILA U ZBIRCI SINAGOGJE JEVREJSKE OPĆINE U DUBROVNIKU

DRAGOCJENU ostavštinu jevrejske općine u Dubrovniku spasio je za posljednjega rata sadašnji predsjednik općine Emilio Tolentino, a njegovom je za slugom ujedno ta građa danas uređena kao muzejska zbirka sinagoge. Zahvaljujem E. Tolentinu što mi je omogućio uvid u tu zbirku i stavio na raspolaganje tekstilne predmete koje na ovom mjestu obrađujem.

Ranije sam već upoznila na značenje skromnih čipaka sačuvanih na torama ove općine.¹ Na platnenim omotačima tora aplicirane su pruge čipkanih umetaka. Po tradiciji, tora su donesene iz Španije, otkud je krajem 15. stolj. u Dubrovnik došlo nekoliko sefardskih porodica i pridružilo se tu onim Jevrejima koji su već od ranije stalno prebivali u Dubrovačkoj Republici. S ovim platnenim omotačima, kako se danas nalaze, tora su opremljene tek u toku 16. stolj., o čemu svjedoči upravo ovaj njihov čipkani ukras. Omotači su od neispiranog lanenog platna guste teksture, talijanske ili holandske proizvodnje. Takvim kvalitetnim platnom zapadna manufaktura je opskrbljivala evropsko tržište, pa i naše primorske gradove. Na svakom od tri omotača starinskom tintom zabelježeno je ime one porodice koja je po tradiciji vodila taj pokrivač. To su imena Terzi, Russi i Maestro. Sva tri imena svjedoče o vezama dubrovačkih Jevreja s ograncima tih istih obitelji naseljenih u susjednoj Italiji. U Dubrovniku se pamti da su to bile ugledne građanske porodice još u prošlom stoljeću. Danas tu više nema njihovih potomaka.

Omotači na dubrovačkim torama su od platna, koje je u tu svrhu upotrebjeno po dužini i zadržano u originalnoj širini tkanja od oko 60 cm, u čemu prepoznajemo starinsku mjeru od jednog lakta. Platno ima obje sačuvane ivice. Po toj širini poprijeko su u pravilnim razmacima na platnu rukom našivene ukrasne čipkane pruge. Na dva omotača, i to na onima s imenima Terzi i Russi, čipka je aplicirana u pet redova i to tako da je našivena na nerazrezano platno, dok su na omotaču s imenom Maestro svega tri čipkane pruge ušivene u rezano platno na način ažura. Taj ažurni prerez je postavljen ružičastim platnom. To je ona vrsta platnene podstave kako je poznamo s mnogih tekstilnih pred-

¹ M. Gušić, *Čipka na židovskim torama u Dubrovniku*, Ljetopis Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti, knj. 71, Zagreb 1966, str. 375/6.

meta u crkvenim zbirnkama od 16. stolj. nadalje. Od tri omotača onaj s imenom Maestro opremljen je pažljivije, pa je i čipka na njemu bolja po izvedbi nego ostale dvije. Sve tri čipke su primarno izrađene kao umeci nevelike širine. Čipka Terzi široka je 5 cm (sl. 1), čipka Maestro 4 cm (sl. 2), a čipka Russi je najuža i širina joj varira od 3,2 do 3,5 cm (sl. 3).

Mada sva tri primjerka ove čipke po svojoj tehnici i likovnom sadržaju predstavljaju skroman ukras ove vrste, ipak s više razloga zaslužuju našu pažnju. U prvom redu ove čipke su očito na mjestu svoga postanka, kako sam već ukazala,² pa je to jedan od sasvim izuzetnih ostataka čipkarskog rada iz 16. stolj. sačuvan u Dubrovniku.

Poznato je kako je rana renesansna čipka u Dubrovniku bila visoke kvalitete i kako je pod imenom *point de Raguse* na zapadnom tržištu postigla izuzetan ugled i zamjernu cijenu.³ U procesu izdizanja bijelog čipkanog dekora iz medijevalnog polihromnog tekstilnog inventara Dubrovnik je vremenski pretekao svoju moćnu suparnicu Veneciju. Tek kasnije, za procvata barokne čipke, Veneciji polazi za rukom da u čipkarstvu potisne svoje takmace Đenovu, Milano i Dubrovnik, i da zavlada na svjetskom tržištu čipke sve dok je u kasnom 17. stolj. u tom nije pretekla Francuska Louisa XIV. Ali mi o glasovitoj dubrovačkoj čipki ne znamo ništa, osim nekoliko oskudnih informacija iz stranih tekstova.⁴ Domaći pisani spomenici, bar koliko je to dosad poznato, šute o čipkarstvu u Dubrovniku, štaviše ne znamo ni pod kojim bi nazivom domaću čipku tražili u spisima dubrovačkog arhiva. Riječ čipka je u naš književni jezik ušla kao svježja prinova i udomačila se najprije u našim sjevernim krajevima,⁵ a u dubrovačkom govoru uopće je nema. Za čipku evropskog porijekla u Dubrovniku služi sada mletačka posuđenica *picci*, ali to je kasna intruzija unesena u građanski govor iz mletačke koine 18. stolj.⁶ Na varijantama starinskoga ženskog kostima u dubrovačkoj pokrajini čipka se zadržala samo u jednom slučaju. To su čipkani umeci koji redovno prate vez na bogato ukrašenim krajevima konavoske ženske pokrivače. Obično se tu nalazi čipka na batiće u kasnim izdanjima kako su je još pre prvog svjetskog rata izrađivale dubrovačke trećoretkinje-picokare. Upravo u ovoj vrsti domaće čipke naći ćemo uporedbu u stilu i tehnici sa čipkom na omotačima dubrovačkih tora. U Konavlima ova se čipka zove *kerica*, a ovu riječ Budmani izvodi iz romanskog izraza *cerris*,⁷ što u srednjovjekovnom tekstilu označuje onaj ustrižak (ili resu) koji je u službi prvotnog ukrasa na rubu tkanine izrezan ili dobiven iz samog predmeta. Isti je naziv za arhaičnu čipku i sad još u upotrebi u dubrovačkom zaleđu, gdje je bosanska *kerica* zadržala fakturu starijske orijentalne čipke na iglu.⁸ Očito je širi prostor Zahumlja sudjelovao u onom kulturnom zbivanju u toku kojeg su se iz medijevalnog

² Isto, str. 376.

³ M. Deanović, *Anciens contacts entre la France et Raguse*, Zagreb 1950, str. 104 i d. — M. Gušić, *Uz pitanje dubrovačke čipke*, Anali Histozijskog Instituta Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Dubrovniku 1, 1, Dubrovnik 1952, str. 331—341.

⁴ M. Deanović, *nav. djelo*.

⁵ *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU*, s.v. čipka.

⁶ G. Boerio, *Dizionario del dialetto veneziano*, Venezia 1856, s.v. picci.

⁷ *Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika JAZU*, s.v. kera.

⁸ Ova vrst živane čipke u čipkarskoj literaturi nosi naziv čipka Armenije, Sirije i sl., v. M. Schuette, *Alte Spitzen*, Braunschweig 1863⁴, str. 34. i sl. 26.

nasljedica započela izdvajati nova likovna rješenja, kad se iz široke osnove bijelog tekstilnog ukrasa postepeno razvila samostalna renesansna čipka. U folklornom sedimentu čipke na konavoskim pokrivačima mora da je sačuvan naziv *kera-kerica* još iz predrenesansne faze bijelog rubnog ukrasa, dakle iz onog razdoblja kad je u Dubrovniku čipka započela svoj brzi uspon do savršenstva u stilu i tehnici. A ipak mi ne znamo pod kojim se nazivom visoka dubrovačka čipka krije u domaćim pisanim izvorima, pa ni kako su savremenici nazivali onu dubrovačku čipku koja je na Zapadu u raskošnoj modi 16. stolj. ubrzo zauzela supremni položaj nad svojim suparnicama, denovskom i mletačkom čipkom.⁹ Šutnja domaćih izvora o jednom tako važnom izvoznom artiklu iz Grada na Zapad u doba jakog ekonomskog zamaha ne može biti tek slučajna. Upravo ta šutnja ukazuje na osnovne proizvodne odnose iz kojih se primarno čipkarstvo izdiglo do najviših likovnih mogućnosti u domašaju ovog specijalnog tekstila. U svojim ranim oblicima čipkani bijeli dekor izrastao je iz one proizvodne osnovice koju je tvorila bezimena ženska radna snaga. Što za snabdjevanje kuće i porodice, a što opet, ali i to kao kućna djelatnost za potrebe višeg društva, u vidu naturalnog davanja žena iz puka, odavna je podmiñivala široku potrošnju tekstila. U srednjem vijeku u polulevantskom društvu istočnog Sredozemlja, uključujući u to i sferu negdašnje Velike Grčke sa Sicilijom, Apulijom i Jonskim otocima, fini tekstilni dekorativni radovi bili su kao specijalizirane vještine posve u rukama žena pučanki.¹⁰ A ovu anonimnu radnu snagu pisani akti uopće ne registriraju ni u ranijim vremenima, a ni kasnije, sve do naših dana. Tako je to bilo i u Dubrovniku, gdje je proizvodnja prvoklasne renesansne čipke ostala isključivo ženska radinost. U toj agrafičnoj sredini istančani radni zahvati prenosili su se usmeno u ličnom kontaktu vještih majstorica i njihovog podmlatka. Tek kada u 16. stolj. u Italiji novi renesansni likovni zahtjev propagira čipku kao sveopći modni val, tada se u stvaranju novih nacrti i prijedloga za sve bujniju čipku angažira čitavo jedno pokoljenje izvrsnih crtača. Tako se tada, uporedo s procvatom knjižarstva, u mnogobrojnim izdanjima predložaka i priručnika za bijeli vez i čipkarstvo izdiže čipka iz svog ranijeg agrafičnog postojanja.¹¹

No dubrovačko čipkarstvo nužno zaostaje za tim razvojem. U teškim prilikama, koje sve više pritiskaju Republiku u drugoj pol. 17. stolj., osobito nakon potresa god. 1667, posle koje se katastrofe Grad više nije pridigao, nema više uslova ni za prosperitet kvalitetnog čipkarstva. U osiromašenoj sredini dubrovačka čipka više ne nalazi podrške, te ubrzo nestaje. Za svoga cvata, međutim, u dubrovačkom čipkarstvu je do kraja kao odlučan činilac ostala anonimna ženska radna snaga. Gotovu čipku — kao robu naručenu, izrađenu i preuzetu iz ruku nepoznatih čipkarica iz puka — u promet su stavljali domaći trgovci, vješti posrednici između Levanta i Zapada. Teško da je itko od njih imao računa da se njegova uloga u posredovanju između anonimne domaće proizvodnje i ostvarenih profita na zapadnom tržištu igdje dokumentirano očituje. Dok na području

⁹ M. Deanović, *nav. djelo*.

¹⁰ M. Gušić, *Porijeklo čipke na batiće*, Zbornik za narodni život i običaje JAZU, knj. 40. Zagreb 1962, str. 175—186.

¹¹ A. Lotz, *Bibliographie der Modelbücher*, Leipzig 1933. — Specijalno za izdanja o čipkarstvu: M. Schuette, *nav. djelo*, str. 77. i d.

ostalnih zanata Dubrovačka Republika budno pazi na kvalitetu proizvoda — pa tako npr. majstore zlatare obavezuje da svoju robu, i onu koja je određena za vanjsko tržište, signiraju državnim žigom¹² — dotle o čipkarskoj djelatnosti ni u doba najvećeg cvata i izvoza dubrovačke čipke ništa ne čujemo iz domaćih izvora. A čipka kao oznaku svog porijekla nosi samo svoj stil i kvalitetu i jedino po tomu je skupocjeni point de Raguse bio poznat savremenici u tadašnjem svijetu. Stil i fakturu te čipke danas više ne znamo i tako ne raspoznajemo negdašnji point de Raguse između svih ostalih čipaka 16. i 17. stolj. sačuvanih u vanjskim muzejima.

Otud posvemašnji muk domaćih spisa o glasovitoj dubrovačkoj čipki renesansnog stila. Samo tako možemo razumjeti da u dubrovačkim pisanim spomenicima iz 16. i 17. stolj. nema potvrde o svjetski znatnoj ulozi dubrovačke čipke u tadašnjoj zapadnoj modi. Upravo zbog toga nam je svaka pojedinost o ranijem čipkarstvu u Dubrovniku dragocjen podatak.

S tog stanovišta skromna čipka na dubrovačkim torama zaslužuje punu pažnju, pa ćemo je potanje razmotriti. Sva tri primjerka izrađena su u tehnici čipke na batiće. Već to je jedna od značajnih pojava po kojoj vidimo da je na našem primorju bila poznata i ova čipkarska tehnika. Time možemo ispraviti dosad uobičajeno mišljenje da je kao specijalitet našeg primorskog čipkarstva postojala jedino čipka na iglu. Doduše, kad ne bismo imali drugog dokaza, osamljeni nalaz čipke na batiće na dubrovačkim torama ne bi bio dovoljan da njime utvrdimo postojanje obeju tehnika u ranije doba kod nas. No nećemo ulaziti dalje u ovo uže područje čipkarstva nego ćemo pokušati da utvrdimo domaće porijeklo čipke na dubrovačkim torama. Već smo pomenuli da su ove čipke skroman dekor. Upravo u toj skromnosti leži dokumentarna vrijednost ovog nalaza. Kad bi ove tri čipke posjedovale dotjeranu tehniku i pokazivale savršeno vladanje čipkarskim zahvatima, njihovo porijeklo ostalo bi nam problematično. No ovako o sva tri primjerka možemo izvesti samo jedan zaključak: izradila ih je neprofesionalna ruka. Za čipku Russi sigurno možemo reći da je to rad mlade početnice u tom poslu. Nesavršenost u teksturi ove čipke, koja proizilazi od nevjешtog ispreplitanja niti na batićima i od nejednolikog zatezanja niti u radu, ukazuje na početnički rad jedne djevojčice. Ali i obje druge čipke, mada su pažljivo izrađene, ipak su tako jednostavne da moramo u njima gledati samo dopunski rad žena iz građanskog kruga. To govori da sva tri primjerka nisu izišla iz neke radionice koja bi mogla biti s one strane Jadrana, nego da su ih izradile domaće žene Jevrejke u Dubrovniku, jer ovakva jednostavna čipka sa skromnom fakturom nikako nije mogla biti roba određena za tržište. Upravo po tome sigurno možemo zaključiti da su sva tri primjerka čipke na dubrovačkim torama rad dubrovačkih žena. U tom se očituje pradaвні običaj da votivne darove izrađuju ili darovateljice ili one same sa svojim najbližim suradnicama, osobito kad su u pitanju tekstilna djela. Kao u gradovima susjedne Italije, tako su i u Dubrovniku španjolski Jevreji našli povoljne prilike za svoj opstanak. Za razliku od ostale zapadne i srednje Evrope, u slobodnim komunama srednjovjekovne pred-

¹² C. Fisković, *Dubrovački zlatari od XIII do XVII stoljeća*, Starohrvatska prosvjeta III, 1. Zagreb 1949, str. 158.

rasude su se brže i lakše svladavale, pa su došljaci Jevreji uvrštavani u građansku sredinu svog novog zavičaja. S urbanim navikama i s kulturnim dobrima što su ih donosili sa sobom, oni su ubrzo prihvatili životne norme slobodnih gradova.¹³ Tako je i život jevrejskih porodica u Dubrovniku u 16. stolj. tekao podjednako kao i u ostalim pučkim domovima u Gradu, gdje su se po drevnom običaju žene i djevojke bavile ženskim ručnim radom, kako je to bilo oduvijek na širokom kulturnom području od Perzije i Sirije do Irske. Već sama činjenica da su platnjeni ovoji na dragocjenim torama dar pojedinih uglednih porodica nalagala je ženskim članovima tih rodova da taj dar uveličaju svojim vlastitim radom, kako je to kao nepisan zakon postojalo za obredne predmete votivnog sadržaja jednako na Zapadu kao i na Bliskom istoku.

Kasnu uporedbu ovim čipkanim umecima naći ćemo na konavoskim ženskim pokrivačima. Posljednji sačuvani primjerci ovog svečanog vela pohranjeni su u našim muzejima u Dubrovniku i Zagrebu, a izrađivani su do prvog svjetskog rata. Na ukrašenim krajevima ovog odužeg pokrivala služi kao umetak čipka istog stila i ornamenta kao ona na dubrovačkim torama. Pokušat ćemo pronaći prvobitni model ovog stila i tehnike. Tim ćemo doći do odgovora odakle su u 16. stolj. u Dubrovniku jevrejske žene crple poticaj za taj svoj rad, u čiji su se uzor ugledale, gdje su našle predložak za svoj posao?

Rekli smo da su sve tri čipke na dubrovačkim torama izrađene u tehnici na batiće. Dvije od njih pokazuju rani radni zahvat u čvrstom spletu s prvim prelazom u hvat likova (Formenschlag). Čipka Maestro ukazuje već na daljnju fazu čipke na batiće s prelazom u hvat tkanice (Leinenschlag).¹⁴ No razlika u tehničkim hvatovima ne povlači za sobom različit vremenski postanak ovih primjeraka. Rane pojave u tehnici čipke na batiće, iz kojih u daljnjem razvoju proizlaze fineze u visokoj baroknoj čipki, do 1600. god. još postoje istovremeno jedna uz drugu. Po ovim tehničkim pojedinostima postanak naših čipaka moramo staviti u ovo vrijeme, odnosno najranije u sredinu ili u drugu pol. 16. stolj.

Po motivu sve tri čipke imaju elementarni čipkarski ornament. Jedna od njih, čipka Termi, ima u tekućem nizu motiv rozete-kolešca, a u ostale dvije tkanica teče u cik-cak dijagonalnom raportu. Između ostalih najjednostavnijih čipkarskih motiva oba ova predložka za naše čipke najranije donosi priručnik za čipkarstvo što ga je god. 1561/2. u Švicarskoj objelodanio izdavač Froschower.¹⁵ Čipka s motivom rozetice tu je određena kao rad sa 26 batića, dok motiv dijagonalne u ovoj svojoj elementarnoj varijanti traži nešto veći broj batića. Ni jedna ni druga čipka, dakle, ne iziskuju neku vještinu u tom poslu, njihova izradba predstavlja jednostavan čipkarski rad. Ipak teško bi bilo pretpostaviti da su se Jevrejke u Dubrovniku poslužile predlošcima iz Froschowerova priručnika. Ovo djelo donosi predloške za čipku kao za nov ženski ručni rad koji je tek nedavno ušao u veliku modu, i to s namjerom da čipku prenese iz Italije u zemlje sjeverno od Alpa u njemačko govorno područje, kako o tom izdavač govori u pred-

¹³ E. Cohn - Wiener, *Die Jüdische Kunst*, Berlin 1929, str. 166.

¹⁴ M. Schuette, *nav. djelo*, str. 51 i sl. 39.

¹⁵ Autorica ovog djela signirana je s R. M., a Ch. Froschower je djelo štampao pod naslovom: *Näh Modelbuch*, Zürich 1961/2. — V. i Lotz, *nav. djelo*, str. 71. i d. — M. Schuette, *nav. djelo*, str. 110.

govoru svoje knjige.¹⁶ Tako doznajemo da je autor u svoje predloške svjesno unio one uzorke za čipku koji su tada u zemljama južno od Alpa bili općenito poznati. U to vrijeme je u Italiji već izišlo mnoštvo djela s predlošcima za bijeli vez i čipku. Ali sva ta lijepo opremljena izdanja donose nacрте samo za visokokvalitetan čipkarski rad, a ne osvrću se uopće na jednostavne uzroke koji su tada već uveliko postojali u pučkom priboru. To je razumljivo, jer je skromni bijelij tekstilni ukras u zemljama Sredozemlja odavna tako usađen u folklorni kostim žene iz puka da se modni zahtjevi viših društvenih klasa nisu ni osvrtili na taj rustični pribor. Osim toga u Italiji, gdje su radovi ove vrste odavna sasvim udomaćeni, bilo bi promašeno svako pisano uputstvo o osnovnim zahvatima čipkarstva, kako to potanko donosi Froschowerov priručnik. Naime, ovo djelo tek uvodi čipku u sredinu koja je dotad nije poznavala, pa zbog toga potanko poučava o elementarnim zahvatima u izradi čipke na batiće. Po svemu sudeći, ovakvi jednostavni motivi kakve imaju naše tri čipke u 16. stolj., u zemljama Sredozemlja pripadali su svagdašnjem bezimenom čipkarskom inventaru široke upotrebe. Važnost Froschowerova djela za nas upravo je u tome što je u njegovim nacrtima vremenski određena ova kategorija jednostavne pučke čipke u zemljama južno od Alpa.

Nesumnjivo je i u Dubrovniku postojao isti raspon između najviših dostignuća u proizvodnji dragocjene čipke *point de Raguse*, određene samo za trgovački izvoz, i one upotrebne čipke koja je pripadala pučkom priboru. Krajem 17. stolj., kad visoko čipkarstvo u Dubrovniku naglo propada, ova pučka čipka sa svojom jednostavnom izradbom i ustaljenim ornamentima zadržava se u konzervativnom okviru. Međutim, moda 18. stolj. unosi u građansko društvo nove ručne radove kao ženski amaterski posao, pa tu prevladava svilovez na način slikanja iglom u plošnom bodu. Dok gradska sredina napušta jednostavnu sad već zastarjelu čipku, u zatvorenom ambijentu trećoredničkih kuća, osobito onih triju poznatih do naših dana — »Na Dančama«, »Kod Sigurate«, i »Kod Tricrkve«, — jednostavna čipka i dalje nalazi obilatu primjenu, što na svagdašnjem crkvenom ruhu, a što kao ukras na folklornom ruhu dubrovačke pokrajine. Tako se nastavljaju čipkani uzorci s istim motivima, u kojima najčešće prevladavaju ove naše rozetice i dijagonala. Pri tom se postepeno napuštaju primarni hvatovi i čipka prelazi u nježniju teksturu. Ova jednostavna čipka zadržava starinske motive, ali se ne izrađuje više u ranim renesansnim hvatovima, pa se zaboravlja čvrsti splet i hvat likova, a hvat tkanice olabavljuje se u laganu čipku stila *torchon*. U svemu tomu postepeno se gubi faktura starinske čipke. U posljednjoj fazi takvu čipku, rekli smo, imaju konavoske pokrivače. Kao proizvod dubrovačkih *dumana* trećoretkinja, ova pučka čipka još tu živi s istim motivima kako smo ih našli u 16. stolj. na čipkama dubrovačkih tora. Po svemu, sve do kraja svog postojanja ostaje ova vrsta čipke bezimena ženski proizvod. Pa dok u velikoj rasprodaji kulturnog naslijeđa, koja zahvata Dubrovnik od Napoleonovog vremena do danas, nestaje posljednjih tragova slavne dubrovačke čipke, dotle skromna čipka na dubrovačkim torama ostaje pouzdan svjedok o postojanju folklornog čipkarstva u 16. stolj.

¹⁶ A. Jig. *Geschichte und Terminologie der alten Spitzan*, Wien 1876, donosi puni tekst uvoda od autorice R. M. u nav. djelu Ch. Froschowera.

na našem tlu. Upravo na tome doznajemo da se proizvodnja i upotreba renesansnog stilskog dekora odvija kod nas u isto vrijeme kad i u ostalim čipkarskim središtima u Sredozemlju i uporedo s njima, a da se u pučkoj primjeni produžuje sve do naših dana. U tom leži naučni sadržaj i kulturna vrijednost skromnih čipaka na dubrovačkim torama.

Iz zbirke u sinagogi u Dubrovniku opisat ću još jedan primjerak profanog tekstila. Kako takvi rijetko sačuvani predmeti ukazuju na životne prilike one društvene sredine u kojoj su sudjelovale sefardske porodice u Dubrovniku u 16. i 17. stolj., to je vrijedno da i taj predmet поближе upoznamo.

To je oveća crvena prostirka bordo-crvene boje u formatu pačetvorine sa stranicama od 175 i 135 cm (sl. 4). Čuva se u sinagogi, jer je još uvijek u funkciji i služi jedanput u godini prigodom praznika Simhat Tora,¹⁷ kako je ovo ime starinskom pisaljkom zabilježeno na naličju na žutoj svili. U donjem dijelu pokrivač je od upotrebe bio tako istrošen da je pred četrdesetak godina na njem izvršena potrebna opravka. Donji istrošeni dio je odrezan i tu su našiveni manji i veći dijelovi koji su sačuvani od tog donjeg dijela. Tako je otprilike tri četvrtine predmeta sačuvano u prvotnom stanju, pa je i širina od 175 cm originalna, ali se dužina više ne može rekonstruirati. Prostirka je izrađena od dvostruke svile i ispunjena pamučnom postavom. Obje svilene tkanine izatkane su od finih mekano ispredenih, ali neusukanih svilenih niti. Gornju stranu pokrivača čini atlas otvorene bordo boje, dok je donja strana od žutog tafta izatkanog platnenskim vezanjem s oko 38 niti osnove u cm² i otprilike isto toliko istovrsne svilene potke. Ovaj svileni taft je intenzivno žutog šafranastog tona. Površina pokrivača ispunjena je gustim ornamentom, u kojem su likovni prizori grafički koncipirani, Te slike su izvedene pomoću prošivanja u piqué-tehnicu, i to tako da je na žutoj svili nanesen nacrt, kojem se još na nekim mjestima razabiru tragovi od olovne pisaljke. Konture likova zadane su s dvije uporedne krivulje, po kojima između obje svilene tkanine prolazi umetnuta pamučna podloga. To je ujednačena mekana pamučna traka malo usukana kao fitilj. U zadanim konturama ovu traku prate bodovi prošivanja, a za to je poslužila svilena nit iste crvene boje kao što je i atlasno lice pokrivača. Tim je na pravoj strani pokrivača šav nevidljiv, pa se tako u svilenom pikeu dobio efekat bujnog ornameta u plitkom reljefu, ali s dovoljno plastike da se razabiru slikovni motivi. Na naličju se, međutim, ističe tamni šav na svijetlijoj svili, pa se tu dobro vidi kako je pikiranje izvedeno pomno i veoma vješto, čime se s proticanjem i zaobljivanjem pamučne podloge dobilo silkanje reljefnih prizora. Ovaj očito profesionalni rad potiče od vješte majstorske ruke iz radionice takvih specijalnih predmeta.

I pored nastalih izmjena, u donjem dijelu ove prostirke može se raspoznati stil i raport ornamenta u pikeu. No pojedini prizori su poslužili samo zato da se čitava površina ispuni dobro raspoređenim i ujednačenim detaljima, koji svi zajedno daju bogatu sliku u ispunjavanju zadanog prostora.

¹⁷ Praznik Simhat tora (slavljenje tora — zakonika) u 14. stolj. dobiva značaj velike svečanosti, kojoj se u toku 16. stolj. pridružuje u sinagogi ophod s torama. »Praznik ima značaj osobito vedrog raspoloženja i radosti u smislu poštivanja i poslušna prema slovu tora«, a na jednoj francuskoj grafici iz 1725. god. stoji »Simcha Tora ou Joye pour la Loy«: G. Herlitz — B. Kirscher, *Jüdisches Lexikon*, Berlin 1930, IV, 2 s. v. *Simhat Tora*.

S obje strane ove svečane prostirke teče poširok friz, koji je po dužini obrubljen s dvije ukrštene krivulje. U frizu se redaju u pokretu prizori ptica i fantastičnih životinja, uraslih u rastinje s bičastim listovima ili grančicama. Po visini pokrivača, odnosno po njegovoj prvotnoj dužini, ova dva friza uokviruju središnju polju. To je glavna ukrasna ploština, u kojoj su u sadašnjem stanju sačuvana dva slikovna reda, dok je treći rezanjem ostao tek naznačen. Između užih linija sa pravilno zaobljenim arkadicama teku ovi širi pasovi s glavnim ornamentalnim sadržajem. Stabilan okvir slike u ovom ornamentu tvori motiv trijema. Lukovi tog trijema počivaju na stupovima, a svaki stup je sastavljen od četiri prošivena pruta. Stupovi stoje na ovisokom podnožju, a s njihovih glavica se nadvijaju otvorene polukružne arkade. Nad sastavom arkada ucrtan je dekorativni trokut. U svakom drugom od tih trokuta ovješten je medaljon s muškim portretnim likom u profilu. Pod lukovima u svakoj niši stoji po jedan ljudski lik. S mnogo izvijenih biljnih dodataka i s naglašenim kretnjama, ovi likovi su prikazani gotovo svi u profilu, kako je u tehnici reljefnog pikea jedino moguće da se postigne slika prema zadanom nacrtu. U dvije sačuvane pruge prikazana su dva različita prizora. U gornjem nizu od četiri lika razabiru se dva svirača s lutnjom, treći vojnik s podignutom rukom ispija iz neke čaše ili roga (sl. 5). U slijedećem nizu prikazana su četiri godišnja doba. Prva je mlada žena ili djevojka u antičkoj nabranoj odjeći, a ostala tri su muška lika. I ljeto je mitološki lik, dok su jesen i zima prikazani kao realistične muške osobe, pa jesen predstavlja vojnik u zreloj dobi, a zimu starac s dugom bradom (sl. 6). Vojnik u prvom nizu i ova dva muška lika, jesen i zima, ocrtani su tako realistično da se dobro raspoznaje njihova odjeća. To će nam poslužiti da odredimo vreme postanka ovog ornamenta, odnosno samog predmeta. Kad bismo, naime, htjeli da po pojedinim motivima odredimo stil ove prostirke, našli bismo u tom raznolik skup ornamentalnih elemenata. Dok je rubni friz teratološki ispunjen s gotovo još gotički stiliziranim fantastičnim likovima, dotle bi nas niz zaobljenih arkadica odveo čak do romaničke stilizacije. Međutim, glavna slika s otvorenim polukružnim arkadama i s onim portretima u okruglim medaljonima riješena je doslovno na način renesansne primjene arhitektonskih motiva u likovnoj umjetnosti. To je u dekorativnoj primjeni renesanse tako poznata tema da u njoj bitno prepoznajemo likovni stil 16. stolj. No sve to su samo eklektične reminiscence, koje u zanatskoj primjeni ornamentalnih klišeja nužno kasne. Potvrdu za određenije datiranje naći ćemo samo u ona tri pomenuta ljudska lika, kod kojih se dobro razabire njihov kostim. U svakom od ta tri lika vidimo da je muškarac odjeven u nošnju s kraja 16. i prve polovine 17. stolj. To je poznati kostim landsknehta koji se kao nošnja vojničkih plaćenika i avanturista pod svemoćnim uticajem španjolske mode proširio po čitavoj tadašnjoj Evropi.¹⁸ Na sva tri lika razabiru se široke hlače dokoljenice, koje su po tadašnjem običaju zamišljene sigurno od svilenog raza,¹⁹ a kao gornje odijelo služi haljetak s karakterističnim prslukom tzv. »poitrine d'oe«.²⁰ Na jednom od ta tri lika naglašen je upravo ovaj element španjolske nošnje 16. stolj. I ostale pojedinosti, koliko se razabiru na našim likovima, odgovaraju tadašnjoj općenitoj usvo-

¹⁸ W. Bruhn — M. Tilke, *Das Kostümwerk*, Berlin 1941, str. 23. i t. 64.

¹⁹ *Isto*, t. 65., sl. 6, 9, 11 i 14.

²⁰ *Isto*, str. 22.

jenoj španjolskoj modi. Tako je pomenuta figura s izduženim šaljetkom odjevna sasvim na način španjolskog vojnika s kraja 16. stolj., pa i šljem odgovara španjolskoj varijanti ovog vojničkog pokrivala glave iz istoga vremena.²¹ Na onom liku koji sa zabačenom glavom pije iz neke čaše ili roga, privjesak koji mu s kape visi niz pleća vjerojatno je mekano nojevo pero — osobit ukras na šeširima i kapama uz raskošnu odjeću tadašnjih vojnika.²² U nošnji landsknehta, naime, sirovi rustični elementi ležerno se unose u vojničku odjeću skrojenu od finih tkanina i bogato snabdjevenu svakovrsnim skupocjenim ukrasima.²³ Po svemu tomu habitus ljudskih likova prikazanih u ornamentu naših pokrivača odgovara stilu španjolske mode s kraja 16. stolj. Uz izvjesno zakašnjenje, koje nužno proizlazi iz zanatlijske primjene zadane šablone u tekstilnim radovima ove vrste, postanak ovog svečanog pokrivača možemo staviti u vrijeme oko god. 1600, ili najkasnije u prvih trideset godina tog stoljeća.

Otkuda je ova svečana prostirka dospjela u posjed jevrejske općine u Dubrovniku? Kad se na početku našeg stoljeća pristupilo naučnom proučavanju profanog tekstila iz prošlosti, rani primjerci izrađeni u tehnici pikea privukli su na se pažnju istraživača. Tako je jedan od najboljih poznavalaca evropskog tekstila M. Dreger u svom opsežnom djelu o razvoju tkanja i vezenja donio sliku jednog takvog pokrivača koji se tada nalazio u glasovitoj Figdorovoj zbirci.²⁴ Taj predmet je sasvim srodan našoj dubrovačkoj prostirci. Na skici koju donosimo prema Dregerovoj reprodukciji ovog predmeta (crt. 1) vidimo da je raspored prošivanog ornamentiranja analogan onom na našem objektu. Samo dok je naš predmet u donjem dijelu okrnjen, ovaj sačuvan je čitav, pa se tu vidi da je osim likova u dvije pruge kako smo to kod nas našli, na ovom pokrivaču u glavnom polju prikazan jedan veći cjelovit prizor. Ipak rubne pruge, koje služe kao ornamentalni friz, i razdioba gornjih polja odgovara detaljima na našem pokrivaču. I u fakturi postoji puna srodnost, jer je i taj pokrivač izrađen u piqué-tehnici s dvostrukim žutim i zelenim svilenim taftom, a prošiven sa žutom svilenom niti. Dreger je ovaj predmet datirao oko god. 1600, a pod upitnik stavio je porijeklo iz Italije. Ipak, u svom tekstu u tumačenju piqué-tehnike ovaj autor donosi podatke iz 1632. god. da se u jednom francuskom inventaru navodi »une couverture picquée, à façon d'Espagne, en taffetas incarnadin d'un costé et blanc d'autre«.²⁵ Određene podatke o pokrivačima ove vrste naći ćemo kod autorice M. Schuette. Ona ovu vrstu tekstila tretira kao posebnu kategoriju pokrivača s jasnno određenim karakteristikama.²⁶ Porijeklo tih pokrivača ona nalazi na Istoku, gdje Portugalci prvi upoznaju indijske svilene pokrivače od dvostruke svile prošivene s pamučnom postavom, i oni ih prvi donose na Zapad. Jednom udomačena u Portugalu i Španiji, tehnika pikiranja dolazi do svog procvata između god. 1570. i 1652. Španjolske radionice unose svoje nacрте u ornamentu ovakvih pike-pokrivača. U 17. stolj. ovakve prostirke ulaze sve više u upotrebu ne samo kao predmeti reprezentacije nego i kao upotrebni pokrivači. Tako se u inventarima francuskog dvora

²¹ Isto, t. 65, sl. 11, šljem zvan Morion - Marlanus.

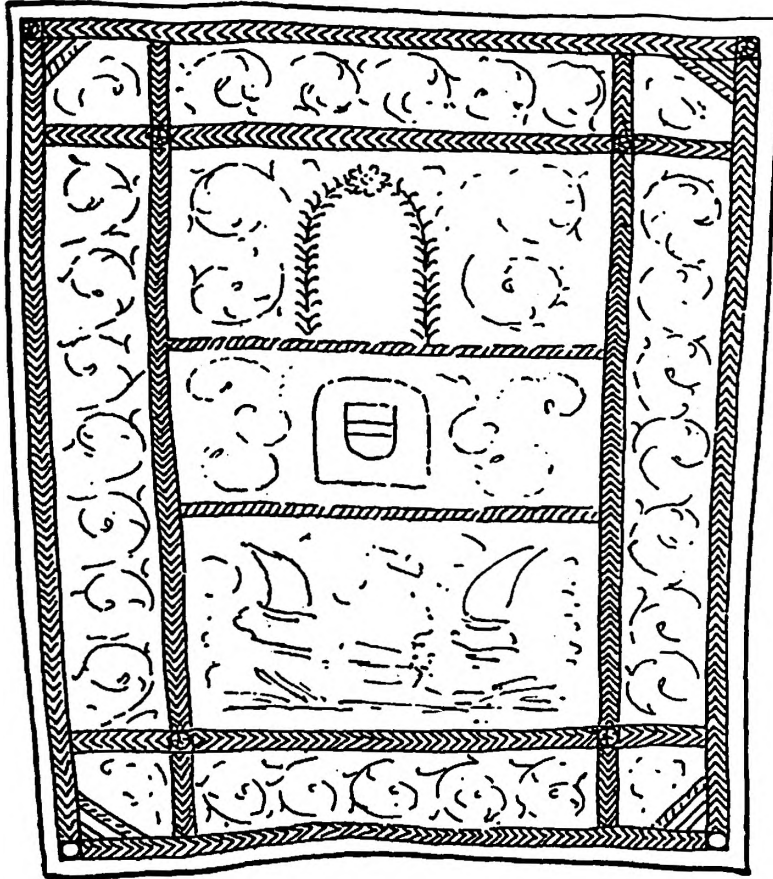
²² Isto, t. 64, sl. 6—13. I t. 65, sl. 3.

²³ Isto, str. 23.

²⁴ M. Dreger, *Künstlerische Entwicklung der Weberei und Stickerel*, Wien 1904, II, t. 271.

²⁵ Isto, I, str. 239.

²⁶ M. Schuette — S. Müller - Christensen, *Das Stickerelwerk*, Tübingen 1963, str. 23.

Crt. 1. Shematski nacrt prostirke od dvostruke svile u zbirci Figdor, prema Dregeru, cca 1/20 vel.

iz god. 1672. i 1701. nabraja mnoštvo takvih svilenih pike-pokrivača.²⁷ Iz upotrebe ovakvih pokrivača kao postelnog pribora potiče današnja naša vrsta šivanih i podstavljenih »štepdeka«, »popluna« i »krpatura«. Upravo ovaj posljednji naziv, kako se ova vrsta pokrivača zove i sad na primorju, ukazuje na put kojim je to pokrivalo došlo k nama iz romanskih zemalja. Ipak dubrovačka pike-prostirka nema još taj upotrební značaj. To je predmet iz ranije faze pike-tehnike, kad su ovakvi svileni pokrivači iz portugalskih i španjolskih radionica još uvijek skupocjeni predmeti određeni za reprezentaciju u svečanim zgodama. Ovu funkciju zadržao je svileni pokrivač dubrovačke sinagoge kroz sve vrijeme svog postojanja do danas.

Da su Dubrovčani, pogotovo ona vlastela koja su se po poslovima kretala u vanjskom svijetu, u obilju poznavali i posjedovali tadašnji lijepi tekstil, naći

²⁷ Isto, n. m.

ćemo npr. u oporuci Vica Bune izvršene u Napulju 1638. god. U bogatom inventaru ovog dubrovačkog vlastelina, u kojem se nabraja silno mnoštvo različitih tekstilnih predmeta, i to mnogo njih iz Španije a i iz Indije, među ostalim u poglavlju »Coltre e mante«, dakle različiti pokrivači i prostirke, stoji: »No. 105 altra (sc. coltra) di seta rossia e gialla«, i dalje: »No. 106 altra (sc. coltra) di seta gialla e incarnata«.²⁸ Mada nema potajnih oznaka o tom kakve su bile ove prostirke, po tomu da su bile od dvobojne svile možemo shvatiti da su pripadale u ovu vrstu prošivenih pokrivača.

Svilena pike-prostirka u posjedu dubrovačke sinagoge, kako smo je upoznali, potiče dakle iz jedne od portugalskih ili španjolskih radionica prve pol. 17. stolj., otkuda je donesena u Dubrovnik. Taj predmet svjedoči o tom kako je u 17. stolj. jevrejska općina u Dubrovniku raspolagala onakvim lijepim tekstilnim inventarom kakav je tad bio karakterističan za životni stil bogatog društva na Zapadu.

²⁸ Historijski arhiv u Dubrovniku, Diversa de Forts — knj. 58, list 26. Zahvaljujem dru Vinku Foretću što me upozorio na ovaj podatak.

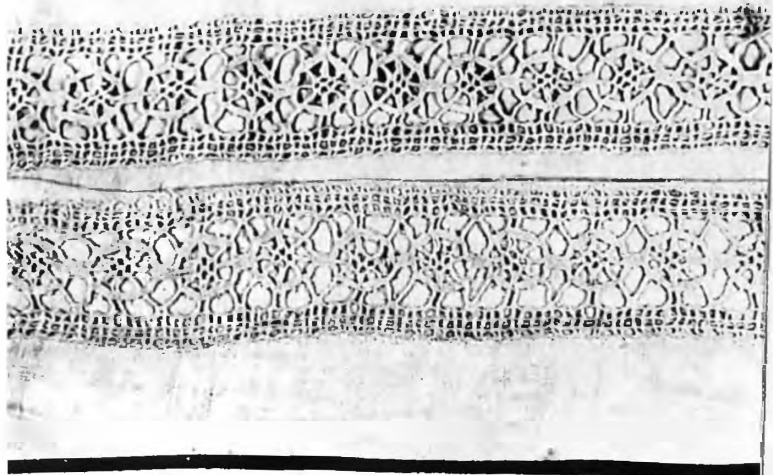
S u m m a r y

Marijana GUŠIĆ

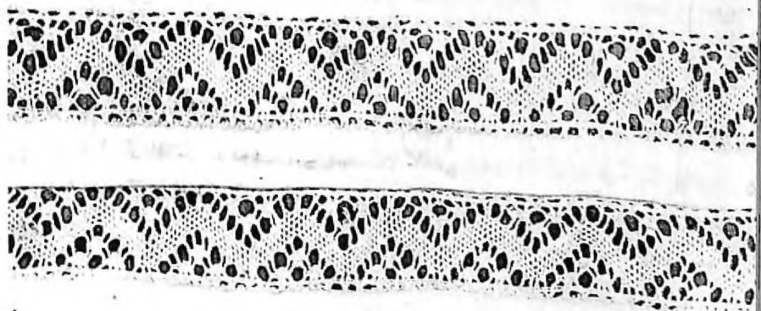
SOME TEXTILE SPECIMENS IN THE COLLECTION OF THE SYNAGOGUE OF THE JEWISH COMMUNITY IN DUBROVNIK (RAGUSA)

The Torah Scrolls of the synagogue of the Jewish community in Dubrovnik originate, according to the tradition, from the end of the 15th century, i.e. the period when some Jewish families took their refuge in the Republic of Dubrovnik after being banished from Spain. The wrappers of the Torah Scrolls consist of flax linen, rolled lengthwise, in its full original width of about an ell (ca. 60 cm). The three wrappers are ornamented with narrow lace strips sewn all along their width. This is an early stage bobbin-lace. Judging by their texture and ornamentation, the author comes to the conclusion that they are a product of native Jewish women from the time of the early appearance of the lace in the 16th century, when such modest lace existed as anonymous accessories of the common people. On each of the three wrappers the name of the family by which, according to the tradition, the wrapper has been donated, is written with lead-pencil. These names are Termi, Maestro and Russi, and these bobbin-laces have certainly been home-made, by the women from these families. However, as there are nowadays no more specimens preserved of the famous lace of Dubrovnik, "point de Raguse", this modest home-made lace, found even now "in situ" at the place of its origin, proves the existence of the popular lace-work in Dubrovnik of the 16th century.

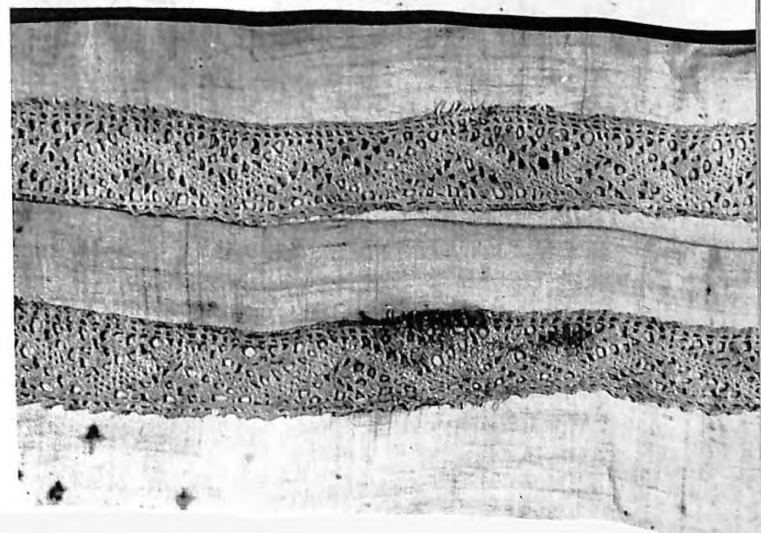
The second object the author deals with is a silky coverlet, wadded and quilted with cotton-wool. The present-day object is composed of parts of two identical coverlets, which were at that time known in Europe as products of Spanish and Portuguese artisan workshops. They are made in the "piqué-technique", used in the 17th century in the production of such coverlets as well as the parts of men's and women's costumes. This object has obviously been imported in to Dubrovnik from Spain or Portugal during the first half of the 17th century. This is the only preserved specimen of such a commonly used textile accessories in Yugoslavia, which gives evidence of the way of life of the rich middle-class society in the Western Europe of that time.

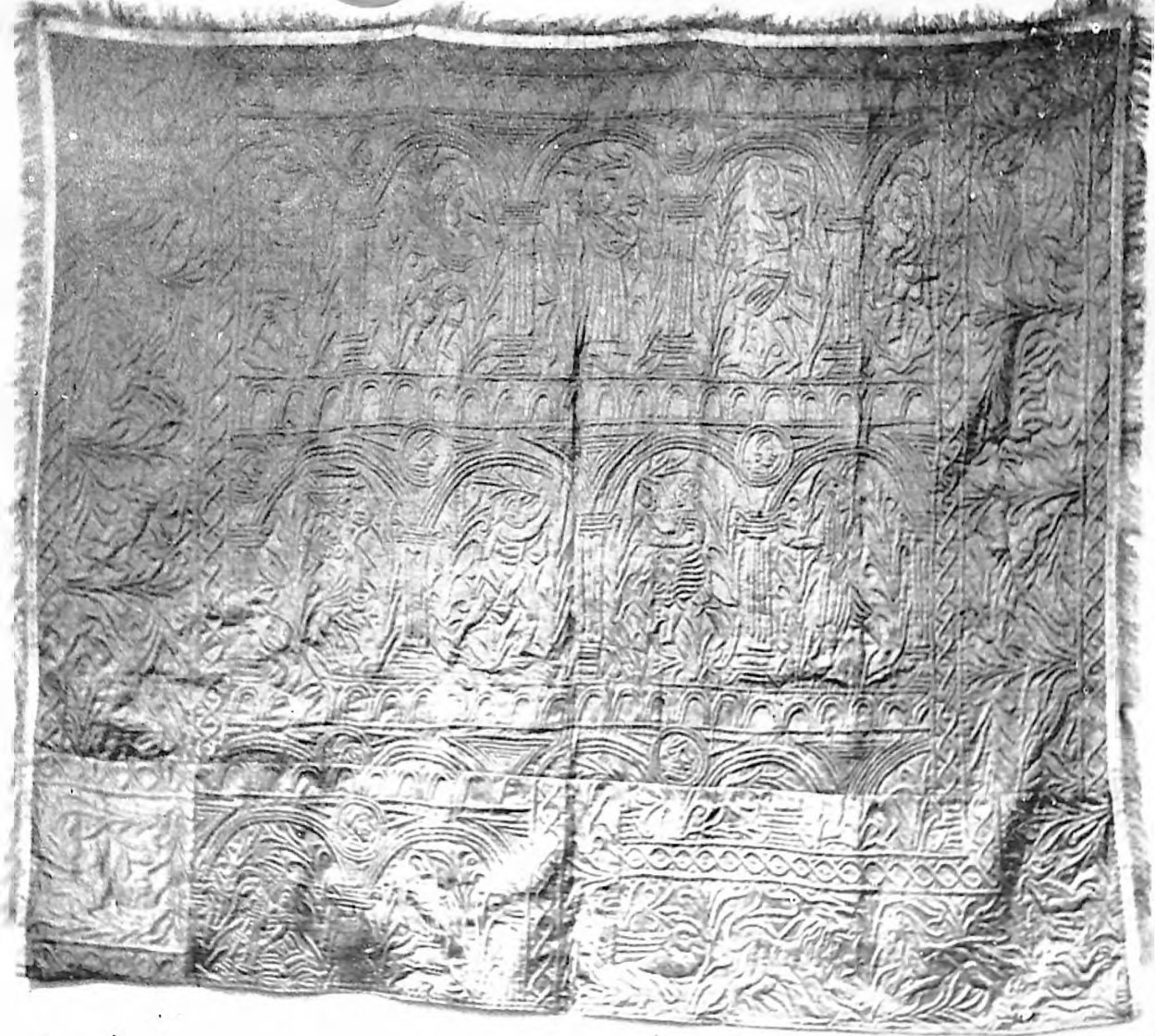
1. Čipka s imenom Terni

2 Čipka s imenom Maestro

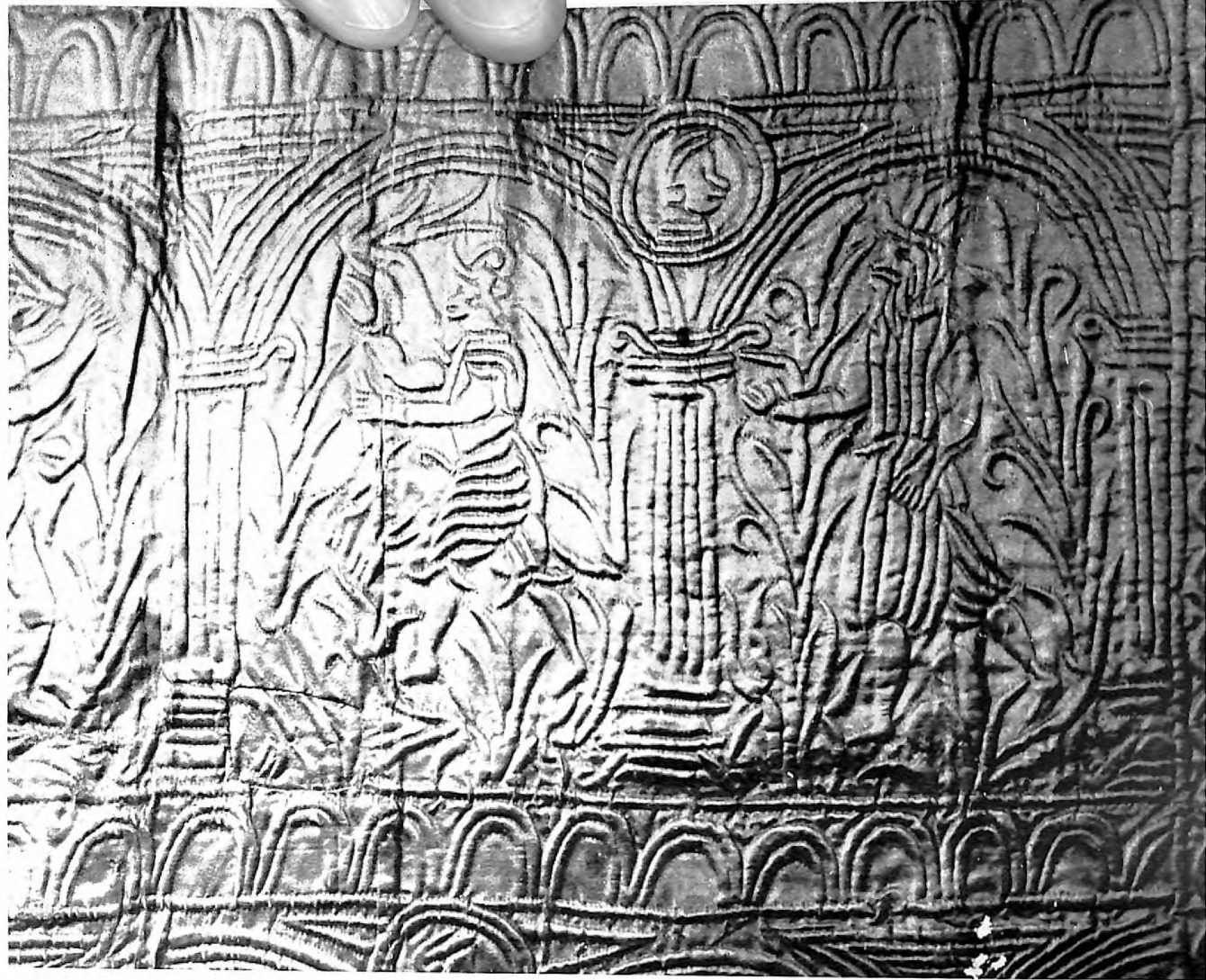
3. Čipka s imenom Russi

4. Svilena prostirka u sinagogi u Dubrovniku

5. Detalj prostirke u sinagogi u Dubrovniku

6. Detalj prostirke u sinagogi u Dubrovniku

Zusia EFRON

JEVREJSKI NADGROBNI SPOMENICI U DUBROVNIKU

Z. Efron, direktor Umetničkog muzeja u Ein Harodu, bavi se već niz godina proučavanjem jevrejske narodne umetnosti u balkanskim zemljama, posebno starih jevrejskih nadgrobnih spomenika. Više godina proučavao je te spomenike i u preko 80 mesta u Jugoslaviji. U Dubrovniku je 1964. ispitivao jevrejske nadgrobnje spomenike na Boninovu. Ovo su fragmenti opsežnije studije koju Z. Efron priprema o starim jevrejskim grobljima u Jugoslaviji. (*Napomena redakcije.*)

JEVREJSKO groblje u Dubrovniku je reminiscencija bogate prošlosti jevrejskog življa u ovom gradu i, istovremeno, poslednji stadijum specifične narodne tradicije ukrašavanja nadgrobnih spomenika.

Teren za sadašnje groblje na Boninovu kupila je dubrovačka jevrejska opština 1808. o čemu su sačuvani zapisi u Historijskom arhivu Dubrovnik. Staro groblje iz početka XVI veka ostalo je blizu severnih gradskih zidina kod Ploča. Tek je 1911. godine, u vreme rabina Jakova Tolentina, izvršena ekshumacija na tom groblju i sve stare nadgrobnje ploče su prenete na Boninovo. Kao trag tog starog groblja ostao je naziv ulice koja vodi do njega, *Na grebe žudloske*.

Na bližljivo raspoređenim parcelama jevrejskog groblja na Boninovu postavljeno je preko 200 nadgrobnih spomenika. Uz visoki kameni zid koji opasuje groblje nalaze se spomenici preneti sa starog groblja. Pojedine ploče, uglavnom one slomljene, ugrađene su u zid, dok su druge samo prislonjene na njega ili položene na zemlju (sl. 1—5). Mnogi natpisi su znatno oštećeni, pa se samo na nekim pločama može pročitati godina ili ime, uglavnom na onima iz XVIII veka. Svi natpisi su uklesani sefardskim stilom hebrejskog pisma. Do prvog svetskog rata bilo je mnogo više spomenika prenetih sa starog groblja, ali je za vreme rata veći broj raznet radi opravke oštećenih ulica i stepeništa, te je do danas sačuvano samo oko tridesetak.

Nadgrobnji spomenici na ovom groblju mogu se po obliku i stilu ornamenata i natpisa podeliti na tri grupe.

Prvu grupu sačinjavaju horizontalne pravougaone kamene ploče na kojima su uklesani ornament i hebrejski natpisi (sl. 6 i 7). To je tradicionalni sefardski stil nadgrobnih spomenika, prenet iz Španije i Portugalije. Elementi ornamenta su če-

sto pseudoheraldički simboli, nastali pod uticajem italijanske heraldičke ornamentike (sl. 8).

Čest motiv ukrašavanja ovih nadgrobnih ploča je kruna (hebrejski: *keter*) raznog oblika i sa raznim inicijalima, čije je značenje ukazivanje poštovanja prema Tori (כ"ת — *keter Tora*), ili prema sveštenicima (כ"כ — *keter kehuna*), prema Bogu, Božjem kraljevstvu (כ"מ — *keter malhut*), ili pak prema »dobrom imenu« pokojnikovom (כתר שם טוב — ili samo inicijali כ"ש"ט — *keter šem tov*). Natpis uz krunu na nadgrobnoj ploči Eliezera Rafaela Maestra iz 1850. godine (sl. 9) ukazuje poštovanje »dobrom imenu«, odnosno naglašava da je pokojnik bio dobar čovek i ugledan građanin, ali kruna ni ovde nije znak plemićkog porekla sahranjenog.

Drugu grupu nadgrobnih spomenika sačinjavaju takođe horizontalne kamene ploče, ali je ornamentat pod uticajem turske narodne umetnosti. Najjači je uticaj umetničke obrade metala, naročito mesinga, koja je bila veoma popularna na istoku, u Otomanskom carstvu. Najčešći su motivi sunce, mesec i zvezde, kao i stilizovani biljni ornamentat (sl. 10—13).

U treću grupu spadaju grobovi zidani od lomljenog kamena, povezanog i spolja obloženog malterom, u obliku poluoblíčastog ili dvoslivnog sarkofaga. To je nešto mlađi tradicionalni oblik grobova kod Sefarda. Ploča sa hebrejskim natpisom i, ponekad, sa manjim ornamentom u obliku krune ili kartuša, postavljena je koso na sarkofag ili je vertikalno ugrađena u užu bočnu stranu (sl. 14—15).

Uz pseudoheraldičku ornamentiku pod uticajem Italije, zatim motive pod turskim uticajem i ornamentiku pod uticajem jevrejske religije i tradicije, nailazimo i na antički motiv amfore, što i na primeru jevrejskog groblja ukazuje da je Dubrovnik bio stecište raznovrsnih umetničkih i kulturnih uticaja Istoka i Zapada (sl. 16).

Postoji još jedna, četvrta vrsta nadgrobnih spomenika, ali je ona najmanje važna. Ti spomenici su obično u obliku obeliska. Na njima je očigledan austro-ugarski uticaj, a specifični jevrejski elementi su nestali. Samo hebrejski natpisi ukazuju na narodnost sahranjenih.

Na jevrejskom groblju u Dubrovniku nema tradicionalnog jedinstvenog pravca sahranjivanja prema istoku, već je, pod uticajem običaja drugih naroda, teren parcelisan i natpisi su okrenuti prema stazama.

Pojedine stare jevrejske nadgrobne ploče mogu se naći neočekivano na raznim mestima u Dubrovniku. U ženskom samostanu u Ulici od Sigurate, među kamenim pločama koje pokrivaju samostanski atrijum, nalazi se, kraj ulaznih vrata u ćelije samostana, jedna jevrejska nadgrobna ploča, na kojoj je čitljiv samo jedan deo natpisa: *kvura macevet hatalmid šnat Moše Daniel*, što pokazuje da je ploča preneti sa groba devetogodišnjeg učenika Moše Daniela. Deo natpisa sa godinom smrti je uništen (sl. 17—18).

U fortu br. 2 gradskih zidina, koji je sagrađen u vreme austrougarske vladavine, neki otvori puškarnica građeni su od fragmenata nadgrobnih ploča sa jevrejskog groblja, i na njima se vide delovi hebrejskih natpisa. Pojedine ploče se dosta teško prepoznaju, jer su natpisi u velikoj meri oštećeni (sl. 19—20).

Za pojedine podatke i predusretljivost prilikom obilaska groblja i drugih jevrejskih kulturno-istorijskih spomenika u Dubrovniku srdačno zahvaljujem predsedniku jevrejske opštine Emiliju Tolentinu.

S u m m a r y

Zusia EFRON

JEWISH TOMBSTONES AT DUBROVNIK

These are the fragments of a more comprehensive study on old Jewish cemeteries in Yugoslavia which the author prepares basing himself on his own several years' research work.

The Jewish cemetery at Dubrovnik, in the place called Boninovo, was founded in the beginning of the XIXth century, but in 1911 all the tombstones from the old Jewish graveyard from the beginning of the XVIth century were transferred to it. During the World War I many of these tombstones were carried away and used for the repairs of street pavements, the stairs and the loopholes on the citadel of Dubrovnik and, consequently, there have been preserved on the graveyard ground only some thirty of these oldest tombstones.

The author divides all sepulchral monuments, after their form and style, into three groups. The first group consists of horizontal rectangular stone slabs. This is the traditional sephardic form of sepulchral monument brought over from Spain and Portugal. The inscriptions are in Hebrew and the ornaments are pseudo-heraldic (coat of arms, crown, lily etc.) under the influence of the Italian heraldic ornamentation.

The second group is constituted also of horizontal stone slabs, but the ornament is under the influence of the oriental popular art, first of all of the artistic treatment of metals. The motifs are the Sun, the Moon and the stars as well as the conventionalized plant ornaments.

The third group is formed of sepulchral monuments built of rubble, bound and coated with mortar in form of a semi-cylindrical or ridged sarcophagus. The table with the Hebrew inscription is placed obliquely on the sarcophagus, in that part where the head of the deceased lies or it is vertically built in on one side of the front of the sarcophagus.

The author mentions another group of sepulchral monuments the least important one which contains the monuments in form of obelisk, which owe their origin to the Austro-Hungarian influence, without specific Jewish elements. Only the inscriptions in Hebrew indicate the nationality of the buried.

In addition to this stylistic classification of sepulchral monuments the author gives also the transcriptions and the translation of individual interesting Hebrew inscriptions which have been preserved on them.

Miroslav PANTIĆ

IZBOR DOKUMENATA O DUBROVAČKIM JEVIJEJIMA OD SREDINE XVII DO KRAJA XVIII VEKA

NEDAVNOM smrću Jorja Tadića, surovo iznenadnom i preranom, dubrovački Jevreji izgubili su svog velikog istoričara. Proučavajući decenijama bogatu i raznovrsnu arhivsku građu u Dubrovniku, Tadić je najbolje znao koliko je vidna, i kako značajna, bila uloga koju su Jevreji imali u životu i istoriji staroga Grada. On je bio i najpozvaniji da njihovu prošlost vezanu za taj Grad prikaže i osvetli sa svih strana. Sasvim je onda razumljivo što je, uz ostala svoja dragocena dela, zasnovao monumentalnu istoriju Jevreja u negdašnjoj Republici. Obimnom i znamenitom knjigom *Jevreji u Dubrovniku do polovine XVII stoleća*, štampanom 1937. u Sarajevu, on je dao prvi deo te zamišljene istorije; drugi njen deo tek je imao da bude izrađen i predstavljao je stalnu Tadićevu brigu i jedan od neposrednih njegovih ciljeva. Smrt je na žalost presekla te brige i omela ostvarenje tih ciljeva; Tadićeva rekonstrukcija istorije Jevreja u poslednjim vekovima slobodnog života Dubrovačke Republike nikada neće biti načinjena. Tako se mnogobrojnim nenadoknadivim gubicima koje nam je njegova smrt donela pridružio još jedan, i ne manji od drugih.

Radeći i sam — takođe već decenijama — u dubrovačkom arhivu, i radeći naravno stvari sasvim druge, ja sam uzgredno beležio i vesti o dubrovačkim Jevrejima. Beležio sam ih na podsticaj i inicijativu Jorja Tadića, sa željom da njima gde i koliko uzmognem upotpunim ogromnu količinu građe koju je Tadić već video, ispisao, izučio. Veoma sam bio srećan i ne malo počašćen mogućnošću da velikoj građevini koju se spremao da okonča moj učitelj i prijatelj doprinesem i po koju skromnu ciglu. Ostavši sada bez te nade, ja ovde saopštavam neke od tako sakupljenih spomena jevrejskog prisustva u davnašnjem Dubrovniku. Jedva da je i potrebno reći: ovo šezdesetak spomena ovde je, zbog prostora u prvom redu, brižljivo probrano iz čitavih hiljada svakojakih, koji bi takođe mogli biti javnosti predstavljeni. Za njih bi bilo neophodno više pozamašnih tomova, ako bi se imali štampati svi.

Kao i svaki drugi izbor, i ovaj se može smatrati subjektivnim. Nastojao sam da ga učinim što manje takvim, odabirajući dokumente koji predstavljaju različite vidove nejednake i gotovo neprestano promenljive sudbine Jevreja u dubrovačkom društvu XVII i XVIII veka. Ti korisni i vredni, no isto tako i često neshvatani

i prezreni stanovnici malene Republike, prikazani su u njima u mnogim momentima svoje svakodnevnice. Dokumenti koji su se našli u ovom izboru zatiču ih najčešće na poslu i po njihovim dućanima, ali ih slikaju i na ulici, po njihovim skućenim i neudobnim domovima, u Getu i pri molitvi u sinagogi. Hvataju, osim toga, retke trenutke njihovog predavanja zabavi i beleže, kud i kamo češće, njihove sukobe sa sujevericom, s ukorenjenim predrasudama ili prosto sa zlovoljom njihovih suseda i sugrađana koji pripadaju privilegovanoj kasti ili religiji. Ti dokumenti čuvaju i brojna obaveštenja, katkad retka i nepoznata, a obično rečita i živopisna, o njihovom intimnom i privatnom životu, od rođenja do poslednjih, predsmrtnih trenutaka, kao i o njihovim krupnim i sitnim jadima, o njihovim sklonostima i manama, čak i o njihovoj lektiri. Ali mnogi od ovih dokumenata mogu biti i od interesa koji je širi i koji se ne ograničava samo na dubrovačke Jevreje: ponekad ti dokumenti neposredno pomažu bližem, dubljem i celovitijem sagledavanju čitave dubrovačke prošlosti u ova dva još uvek nedovoljno izučena stoleća.

Kao što je u ovakvim poslovima uobičajeno, dokumenti se štampaju sasvim verno, uz neznatna pravopisna prilagođavanja. Neki su samo morali biti skraćeni zbog njihove prekomerne dužine; pritom se nastojalo da njihovi odbačeni delovi ne sadrže ništa bitnije od njihove sadržine. Kako su svi dokumenti na italijanskom ili latinskom jeziku, dati su i njihovi srpskohrvatski regesti. Ma koliko iscrpni, oni ne mogu nadoknaditi ili zameniti čitanje originalnih tekstova dokumenata; dovoljno je ako o njima daju određenu ideju i ako na čitanje navode.

Smatram prijatnom dužnošću da se i ovde najlepše zahvalim profesoru Zdravku Šundrici, koji je na moju molbu prijateljski i s usrdnošću po kojoj je poznat prepisao veći broj arhivskih dokumenata za ovu skromnu zbirku.

1

16. novembar 1652.

Odluka dubrovačke vlade da se vrata jevrejskog Geta premeste na Placu, gde su bila i ranije.

Prima pars est de committendo Excellentissimo Domino Rectori eisque Minori Consilio, ut faciant transferre portas Ghetti Haebraeorum in Platea magna, prout steterant et erant per antea. Per omnes, contra V.

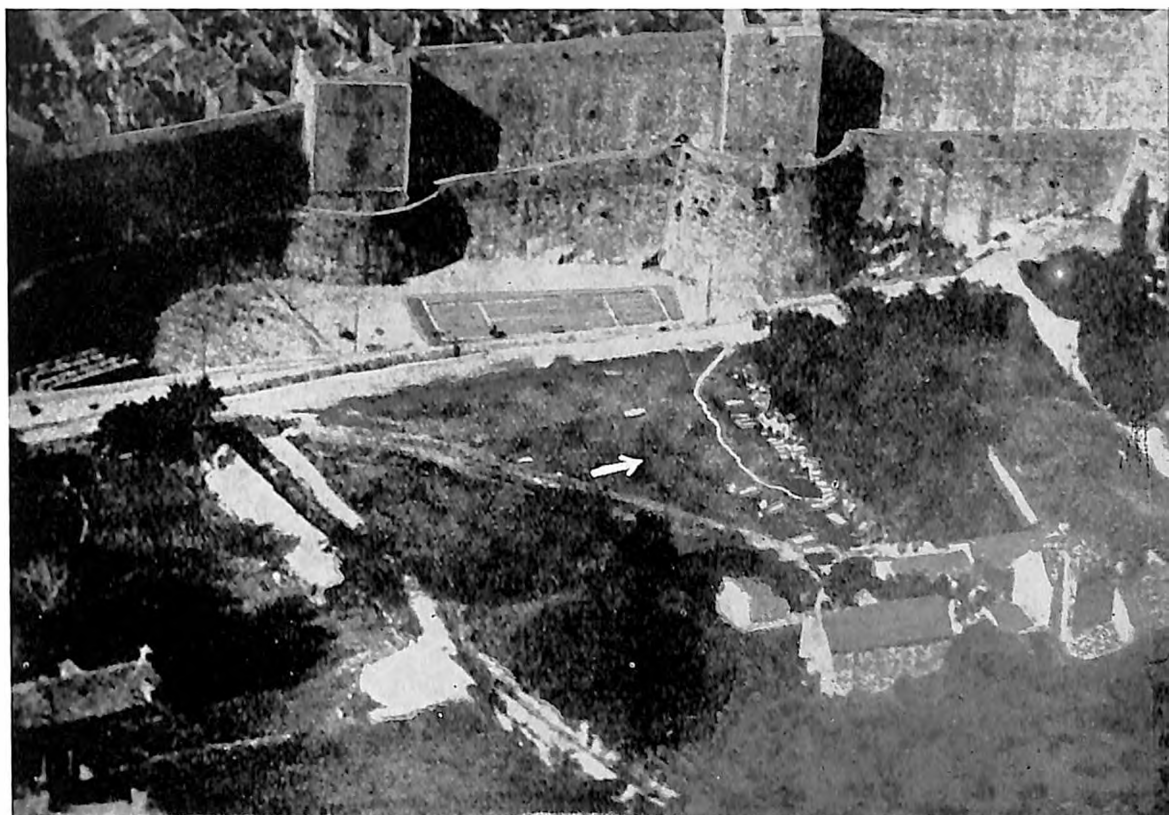
Consillium Rogatorum 104 (1652—1653), 81.

2

25. januar 1653.

Jakob Kaimov tuži Trojana, ključara Geta, da nije hteo pričekati dok Jevreji izidu s molitve pa da tada zatvori Geto i da ga je na pretnju da će zato biti tužen knezu udario po ruci ključevima i ozbiljno povredio.

Jacob di Caïm Ebreo fece querella contra Troian nostro dicendo: Jersera volendo serare il Ghetto, li dissi di aspettare sino che escono i nostri facendo oratione. Mi rispose: non voglio. Li replicai: voglio andare dal Rettore a lamentarsi. Pericò subito con le chiami che teniva in mano mi tirò verso la facia, ma lo ripresi con la mano dove mi ha percoso malamente, che non posso muovere con essa, senza mia colpa. Visto da me cancelliere la mano amalata et gonfiata di Jacob.

1. Staro jevrejsko groblje iz XVI v. »Žudioski grebi«, snimljeno oko 1900. g.

2. Ulaz u jcvrejsko groblje na Boninovu.

-
3. Nadgrobní spomenici na Boninovu preneti sa starog jevrejskog groblja.
 4. Slomljene nadgrobné ploče sa starog jevrejskog groblja.

5 i 6. Tradicionalni sefardski stil nadgrobnih spomenika.

7. Nadgrobni spomenik Eliezera Maestra sa pseudoheraldičkim simbolima. Hebrejski natpis u transkripciji i prevodu glasi:

1 *keter*
 2 *šcm tov*
 3 *m(acevet) k(vurat)*
 4 *hejašiš unso panim*
 5 *jakar venaale naim*
 6 *zmirot Israel kvod harav*
 7 *Eliezer Refael Maestro*
 8 *z(eher) c(adik) l(ivraha) v(e) n(išmato) l(emenuhat)*
 9 *c(den) jod = 10 alcf = 1 l(e) h(odeš) švat*
 10 *šnat hej = 5000 tav = 400 reš = 200 jod = 10*
 l(ehi) n(išmato) c(rura) b(icror)
 h(ehaim)

Kruna
 dobrog imena
 nadgrobni spomenik
 starine svetlog lica
 dragog i uzvišenog (čoveka koji) prijatno (pevaše)
 pesme Izraela, poštovanog rabina
 Eliezera Refaela Maestra
 Sećanje na pravednika neka je blagosloveno i njegova
 duša (je otišla) u rajski mir 11. (dana) meseca švat
 godine 5610 [t. j. 1850. g.]
 Neka njegova duša ostane povezana
 u povesmo života.

8a, b i c. Motiv krune na nadgrobnim pločama.

9. Nadgrobni spomenik rabina Josefa Mondolfa iz 1847. g.

10. Natpis na nadgrobnom spomeniku Josefa Mondolfa (sl. 9). Transkripcija i prevod natpisa:

1 k(eter) s(em) t(ov)
 2 m(acevet) k(vurat)
 3 abir haroim mofet hador
 4 maarian haanva vehahoma reia
 5 mehaimena m(e) k(ehilat) k(odeš) haze hamaalat
 6 hehaver jašiš unso panim
 7 jakar venaale k(vod) m(orenu) v(erabenu)
 har(av) r(abi)
 8 Josef Eliahu Levi Mondolfo
 9 z(ohar) c(adik) v(e)k(adoš) l(ivraha) ve z(huto)
 j(agen) a(lcnu) vejoma dihilula
 10 haita jom hei bešabat crev
 11 r(oš) h(odeš) ijar šehu kat = 20 tet = 9
 leh(odeš) nisan
 12 šnat hej = 5000 tav = 400 reš = 200
 zain = 7
 13 t(ehi) n(išmato) c(rura) b(icror)
 h(ehaim)

Kruna dobrog imena
 nadgrobní spomenik
 viteza pastirá (opštine), uzora (svog) pokoljenja
 izvora skromnosti i mudrosti, prijatelja
 poverljivog iz ove svete visoke opštine
 starog druga dostojnog poštovanja
 dragog i uzvišenog, našeg poštovanog učitelja i našeg
 rabina, gospodina rabina
 Josefa Eliahu Levi Mondolfa
 Sećanje na pravednika i svetog (čoveka) neka bude
 blagosloveno i njegove zasluge štitiće i nas. Dan radosti
 bio je dan peti posle subote, uoči
 novog meseca ijar, koji je 29. (dan) u mesecu nisan
 godine 5607 (t.j. 1847. g.)
 Neka njegova duša ostane povezana u povesmo života.

11a. b i c Stilizovani biljni ornamenat na nadgrobnim pločama.

12. Nadgrobni spomenici u obliku sarkofaga.

13. Natpisi na grobu Rahele Judite Tolentino (levo) i Sare Tolentino (desno), oba iz 1815. g.

15. Detalj snimka br. 14.

14. Deo dvorišta ženskog manastira u Ulici od Sigurate sa ugrađenim jevrejskim nadgrobnim spomenikom.

16. Fragment jevrejskog nadgrobnog spomenika ugrađen u kulu sv. Jakoba.

17. Jevrejski nadgrobnni spomenik ugrađen u kulu sv. Jakoba.

(Br. 3—17.
snimci
Z. Efrona)

Testes: il mio barbiere
Simone marangone et altri

Lamenta de intus et de foris 49 (1652—1653), 180'.

3

27. decembar 1658.

Vlastelin Seko Jerov Gučetić, kome se dopada kći Davida Sabaha, sveti se ovome na razne načine i vreađa ga opscenim stihovima i predmetima kada mu on ne dopusti da uveče dođe k njoj.

David Salah Ebreo fece querella contra ser Secondo di Girolamo Gozze dicendo: sta matina ritrovandomi in Ghetto legendo una lettera, ecco che venne il detto ser Secondo senza che io l'abbia vistto, il quale cum un cortello tiro per amazarmi, ma la mano li fu presa da Salamun Levii, il quale vedendo che non mi poteva dare con il cortello mi diede con il biede ingiuriandome di becco fututo, lardo, et altre parole offensive, io scivai accio che non mi amazasse, e di novo doppo il pranzo mi trovo in Piazza senza alcuna mia colpa m'ha bastonato con un pezzo di legno per la scena, e di certo se non fossi fugito m'haverebbe steso per morto con quel legno. Pero domanda giustizia.

Testos: ser Vladislavo Menze.

ser Damiano Pozza et molti altri.

Di piu soggiunse dicendo che per il passato da dua mesi in circa adietro me trovo in Piazza alle vinti tre ore con dirmi: Voglio che questa sera mi diate comodita d'intrare in casa vostra; io li risposi che lo se bene son povero homo son honorato, et non voglio altrimenti ne mi contento che vol entrate in casa mia. Dopo sonate le vinti quatro hore essendo io in casa mia venne Tovian(?) Maemon(?) Ebreo accio che li aprissi la casa per bisogno che meco haveva. Scesi giu et apertoli le porte di casa, entro dentro il sopradetto Tovian Ebreo, et mentre lui era entrato il sopradetto ser Secondo tiro con la spada per amazarmi, ma lo ritrovandomi dentro la porta della casa non gli riuscì il colpo conforme lui haveva intentione se bene mi ferì in faccia, ma poco, del che io non m'ho voluto lamentare per honore della casa, e il giorno susseguente un poveraggio a nome Domenico mi porto una lettera dicendomi che gliela haveva mandato il sopradetto ser Secondo, io non sapendo leglere il caratero la lassai stare, la quale lettera hora produco alle signorie vostre illustrissime.

Adi detto.

Ser Vladislavo Girolamo di Menze assumpto ex officio et constituto d'inanzi il signori giudici del criminale vicecapo ser Baseglli con il sudetti honorandi coleghe ser Sorgo et del supplemento dell'Eccellentissimo Minor Consiglio ser Ragnina e Bona, monito, giurato et interrogato (sopra) la sudetta querella disse: lo non so quello e segulto la matina tra il ser Secondo e l'Ebreo, e ben vero che viddi oggi doppo pranzo correre il detto ser Secondo dietro a un Ebreo al quale non so per nome, al quale ragiunto che fu sotto i volti avanti la dogana viddi il sopradetto ser Secondo percotendolo piu volte, e intanto l'Ebreo fugii gridando che il detto ser Secondo l'haveva insultato piu volte e che andara querelarsi per cio alla giustitia; et tantum dixit. De causa scientiae? Per modum ut supra. De tempore et loco? Ut supra. De Contestibus? Ser Damian Pozza.

Adi detto.

Ser Damiano Mateo di Pozza dato de conteste assumpto ex officio et constituto[...] coram ut supra, monito, giurato et interrogato sopra la sudetta querella disse: lo non so altro solamente oggi doppo il desinare viddi che ser Secondo Girolamo, de Gozze coreva dietro al sopradetto Ebreo con un pezzo di legno; il quale ser Gozze tiro con

detto legno per colpirlo et con quello diede nelle porte di Dogana, ma io non lo vисто che l'abbia bastonato; il quale Ebreo fugii gridando e lamentandosi che e venuto con legnio per bastonarlo, et che cio non gli faceva per altro se non che gli va atorna la casa per la suafigluola; et tantum dixit[...] De contestibus? Ser Vladislavo de Girolamo Menze.

Adi detto.

Ser Lambriza Biagio di Sorgo asunto ex officio et constituto coram ut supra [...] disse: lo non ho vисто altro solamente ho sentito discorere da ser Vladislavo di Girolamo. Menze, da ser Giovanni Pietro di Giorgi, da ser Marco Lorenzo di Sorgo e da molti altri gentilhomini delli quali non mi ricordo che il ser Secondo Girolamo di Gozze haveva bastonato al sopradetto Ebreo; altro io non so; et tantum dixit [...] De tempore? Oggi doppo il vespero. De loco? Qui in Piazza. De contestibus? Li sopradetti.

Et mostratoli un foglio piegato in forma della lettera diritta a David Sabah a casa, dentro scritti alcuni versi in lingua nostra; la quale lettera il detto Ebreo Sabah disse esserli stata portata da parte di ser Secondo sopradetto; et interrogato il detto ser Lambrizza se conosceva di chi sia il detto caratere nella detta lettera, disse che conosceva essere di ser Secondo Girolamo di Gozze. Et tantum dixit.

Ser Marco Lorenzo di Sorgo assunto ex officio et constituto coram ut supra, amonito, giurato et Interrogato sopra la suddetta querella, disse: lo passagiando per Piazza cum ser Damiano Mateo di Pozza e con ser Vladislavo di Girolamo Menze viddi che ser Secondo di Girolamo Gozze coreva con un pezzo di legnio dietro a un Ebreo di statura bassa al quale non so per nome ben vero so che e quello il quale hora si trova qui inanzi a Notaria, et arivatoli apresso la dogana tiro con detto legnio ma io non ho vисто se l'haveva batuto, o percosso. Il quale Ebreo se ne ando verso il Palazzo. Et tantum dixit [...] De tempore? Oggi doppo il pranzo. De loco? Appresso la dogana. De contestibus? Li sopradetti ser Pozza e Menze.

E mostratogli un foglio piegato in forma di lettera diretta a David Sabah a casa sudetta, interrogato se conosceva il caratere di chi fosse in detto foglio. Disse: Che conosceva essere il caratere di ser Secondo Girolamo di Gozze. Et tantum dixit.

Adi 30 dicembre 1658.

Onde li signori giudici del criminal, vicecapo ser Cristoforo Marco di Bascegli in loco di ser Giovanni Michele di Menze remoto per parentella con li suoi honorandi colleghe ser Marino Giovanni di Sorgo con tre a supplemento dell'illustrissimo et Eccellentissimo Minor Consiglio ser Nicolo Simon di Ragnina, ser Luca Michele di Zamagna et ser Agostino Michele di Bona extracti in loco di detti tre signori non creati, havendo visto la sopradetta querella con la depositione dei testimoni, visto tutto quello che s'ha da vedere, et considerato quanto s'ha da considerare, visto ordeni et statuti, sedendo et invocato il nome di Christo hanno sententiato ser Secondo Girolamo di Gozze debba stare continuo due mesi nel castello di S. Lorenzo o vero debba stare sei mesi fuori del territorio nostro, et che debba eleggere et eseguire ò l'uno ò l'altro in termine di giorni 8 sotto la pena del doppio; et elligendo il detto essilio se sara visto nel nostro territorio prima che non compira li detti sei mesi, come sopra, che cada in pena di stare sei mesi in prigione, et hoc toties quoties; et elligendo di stare nel detto castello se sara visto fuori di esso prima che non compira li detti due mesi caschi in pena del doppio; et hoc toties quoties; et che paghi al cancelliere per il processo.

Adi detto.

De mandato ut supra Pietro nostro ufficiale havea intimato la sopradetta sententia a supradeto ser Secondo per me cancelliere.

3. juni 1678.

Proces protiv Abrama Kamposa i Mojsija Petaha da su pravili buku pred crkvom Svetoga Rozarija dok se unutra pevala konventualna misa i da je jedan od njih podsmješljivo ponavljao poslednje reči sveštenika koji je na oltaru služio.

Adi 3 Giugno 1678.

Essendo venuto à notizia alli Signori Giudici del Criminale qualmente questa metina d'inanzi la Chiesa di Santo Rosario Abram Campos Ebreo habbi fatto chiassi mentre si cantaua la messa conuentuale onde per uenire in cognitione della uerità si forma il presente processo animo etc.

Et statim d'ordine delli Signori Criminale [sic] furono mandati quatro barabanti per prendere e condurre nelle prigioni li sopradetti dua Ebrei, quali barabanti condussero nelle prigioni Abram Capos [sic] Ebreo, et dissero essersi ritirato l'altro alla chiesa di Santo Francesco et tantum retulerunt.

Adi detto.

Padre Archangelo Caroli d'ordine dominicano fatto uenire d'inanzi li Signori Giudici del Criminale Vicecapo Ser Giugno Cerua con li suo honorandi Coleghe Ser Bona, ammonito, giurato factio pectore more sacerdotali et interrogato sopra la sudetta notizia.

Disse: Questa matina celebrandosi messa conuentuale nella Chiesa del santissimo Rosario e cantando il sacerdote quale celebraua la messa l'euangelio sentimo che fori della Chiesa una voce faceua finali fortemente delle parole che il sacerdote diceua. Io per curiositá uscij per osseruare chi fosse tale trouai lui d'inanzi la predetta Chiesa due Ebrei uno delli quali faceua quei finali, lo alterato uolsi dar di piglio ad uno di loro, ma quello si diede à fuga per il claustro e di certo se l'hauessi ariuato glieli hauerei dato delle buone.

Dettoli: Diteci per nome a detti dua Ebrei.

Rispose: Per nome non li conosco ma quando li uedessi in facia li conosceria, ben si uno era uestito alla turchesca, barbato, et altro giouine uestito di nero.

Et statim d'ordine ut supra fu estratto dalle prigioni sopradetto Campos Ebreo, e condotto coram ut supra presente il sopradetto Padre Archangelo, al quale Padre fu detto che l'osseruasse, et hauendolo osseruato disse: Questo è quel medemo che fugiu d'inanzi à me. Et denuo sopradetto Abram fu rimandato nelle prigioni animo etc.

Interrogato sopradetto Padre se questo Ebreo ha fatto e faceua queilli finali.

Rispose: Io non posso fare giuditio fermo che costui lo diceua ben si so che uno di loro due lo faceua per che sentij la voce.

Interrogato: Et doue hora si troua quel' altro Ebreo?

Rispose: Intendo che si è ritirato alla Chiesa di Santo Francesco.

Interrogato: Sà nessun altro quanto voi hauete sentito?

Rispose: Ci sono stati parechi frati, ma non sò se l'hanno sentiti.

Interrogato: Voi ci dite che uno di quelli Ebrei dua che hauete trouato fuori uno di loro s'habbi burlato e però ci dite come ciò lo sapete.

Rispose: Perche nel mio uscire fuor di Chiesa non trouai ad altri che à questi dua Ebrei et ambidua imediatamente fugirono.

Dettoli: C'hauete detto di sopra che sono stati parachi frati ma che non sapete se l'habbino sentito pero diteci se ui sete informato nel Conuento dai Padri che qualche d'uno li habbi sentito.

Rispose: Tutti dicono di non hauer sentito. Et tantum dixit.

Adi 7. detto.

Abram Champos Ebreo fatto extraere dalle prigioni e condotto con guardia coram li Signori Giudici del Criminale Vicecapo Ser Glugno Cerua con li suoi honorandi Coleghe Ser Bona et Ser Gondola ammonito e dettoli: Aduertite di dire la uerità di quanto sarete dimandato perche non dicendola di piano uela faremo dire in altro modo.

Dettoli: Da dove hora sette uenuto qui?

Rispose: Dalla prigione.

Dettoli: E per qual causa ti ritroui nella prigione?

Rispose: Perche fra Archangelo domenicano ha detto che io passando d'inanzi la Chiesa ho fatto burle.

Dettoli: Se in effetto passaste d'inanzi la Chiesa?

Rispose: Ho passato per la strada dritta d'inanzi la Chiesa di Santo Domenico, et immediatamente son passato dentro nel conuento.

Dettoli: Passate solo?

Rispose: Passai con Moise Petah.

Dettoli: Con che occasione passate per di li?

Rispose: Vener di passato à matine uenne da me alla botega sopradetto Moise Petah dicendomi: Vorei comprare un puoco dell'arance dolci, e di rechesco dalle monache, mi faci gratia andamo à sieme. Jo douendo scodere certi danari dalla sorella monaca di Ser Secondo Gozze con animo tale me ne andai con quel Petah, e gionti sotto il monasterio osseruamo se ui fosse qualche massara ci trattenimo per un poco discorendo fra di noi per trouare modo di trouare qualche persona che ci chiamasse à sopradeta monaca, ne trovando alcuna persona, il detto Petah disse: Andamo un poco nel conuento à bevere d'acqua fresca. Jo gli risposi: Non uoglio, andamo in piazza. Esso replicaua d'andare nel conuento, ed io in piazza, finalmente dissi: Orsu, andamo dentro da fra Martino per che ho gusto di uedere al frate Santino, gia che non l'ho uistto da che s'è fatto frate, et essendo stato mio barbiere ho gusto di vederlo. Et essendosi incaminati uerso il Conuento gionsi alle porte piccole della Chiesa picolla, per quelle usci un frate dicendo: Cosa sete uenuti à far qua Ebrei? Io subito corsi per quel claustro, e me ne uscij per quelle altre porte che corrispondono alle Ploce, e quel altro Ebreo restto lui ne sò cosa esso fece.

Dettoli: Gia che il frate non ui disse alcuna parola alterata solamente: Per che sete uenuto qui Ebrei? perche imediate fugiette?

Rispose: Per che io son pauroso, et per cio nel sentirlo subito me ne fugij, e tanto plu uedendolo in colera et che haueua alzato con la mano la tonica dubital che era in animo di darmi, et però me ne fugij.

Dettoli: Se nel trattenerui lui d'inanzi la Chiesa uoi ò il vostro compagno Petah diceste qualche parola di burla et se all' hora sentistte celebrarsi la messa?

Rispose: Ho sentito celebrarsi la messa, ma ne io, ne il mio compagno Dio mi salui l'anima habbiamo detto minima parola di burla, e non ben finito io, che andamo à uedere Santino subito il frate uscì fori alterato, ad io mi posi in fuga.

Interrogato: Sapete doue hora si troua Moise Petah?

Rispose: Si come intendo che si troua ritirato nella Chiesa di Santo Francesco.

Dettoli: E per qual causa si troua ritirato alla Chiesa?

Rispose: Ne sò, ne puosso presuporre la causa, ben si ho sentito che mentre io son stato postto in prigione all' hora esso si ritirò all' chiesa ne io sò la causa della sua ritirata.

Dettoli: Mentre ui tratenestti sotto il monasterio uedestte à qualche monaca starene sul balcone ò uero qui nel cortile?

Rispose: Non ho uistto nessuno, ne manco nisun altro d'inanzi le porte del detto monasterio, ne manco ho abadato.

Dettoli: Uscij nissun altro de frati dalla Chiesa infori di quel solo?

Rispose: Nissun altro era uscito ne manco quel che con noi parlo era uscito fori se non tanto tra le porte.

Dettoli: Se quel frate coreua per il claustro dietro à uoi?

Rispose: Jo non ho guardato ne mi son riuoltato in dietro per che fugivo, ne ho abadato à gvardarlo per che suponeuo ch'esso ueniua dietro à me. Et tantum dixit, e de nouo fuit remissus in carceribus cum animo.

Adi detto.

P. fra Ilario Hanza domenicano fatto uenire coram ut supra, giurato tacto pectore more sacerdotali et interrogato sopra la sudetta notitia.

Disse: Venerdì prosimo passato mentre si cantaua la messa conuentuale noi altri frati si trateniuimo nel Choro, in un tempo P. fra Archangelo uscij alle porte piccole e sentij che diceua: Kuruarski sinovi scto Tresku cinite? Ne lo sò ne ho sentito à chi ciò diceua, ne manco se nisuno ui era fuori della Chiesa, ne se nisuno faceua chiassi, o strepito, bensì poi à ritorno del detto padre ci disse che haueua trouato li due Ebrei kolse kriuiahu nel tempo quando si cantaua l'Euangelio?

Interrogato: Giache voi non hauete sentito diteci se da qualche d'uno de padri diceua d'hauer sentito chiassi ò burle in fuori di sopradetto P. fra Archangelo?

Rispose: Non ho sentito da nessun altro del padri, ma solo ho sentito da P. Vicario il quale staua asentato sul balcone dalla sua camera che haueua uisto corere per il Claustro à due Ebrei. Et tantum dixit.

Adi detto.

P. fra Jacinto Cieminchio fatto uenire coram ut supra, giurato tacto pectore more sacerdotali et interrogato sopra la sudetta notitia.

Disse: Venerdì prossimo passato cantandosi la messa conuentuale noi altri frati ci trateniuimo nel Choro, in un tempo P. fra Archangelo uscij fuori della Chiesa, e ritornato poi in Chiesa ci disse: Credeuo che facessero chiasso i ragazzi, ma son stati due Ebrei che faceuano fra di loro burle.

Interrogato: Sentistte uoi farsi un tal rumore ò ueramente farsi chiasso e burle, ò se d'altri hauete sentito in fuori del detto padre?

Rispose: Ne io ho sentito ne tam poco ho uisto chi è fuori ne manco d'altri ho sentito. Et tantum dixit.

Adi detto.

Li signori Giudici del Criminale banco a pieno hanno terminato di portar il presente processo nell'Eccel so Minor Consilio animo etc.

Die dicta.

Essendo stato letto il presente processo nell'Eccellentissimo Minor Consilio dal quale fu ributato alli Signori Giudici del Criminale.

Adi 11. Giugno 1678.

D'ordine e mandato delli Signori Giudici del Criminale fù rilasciato dalle prigioni sopradetto Abram Campos Ebreo con lassare il processo aperto.

Lamenti del Criminale 14 (1678), 109—119.

Samuel Pačifiko tuži Jakoba Levi Mandolfo i Mojsija, Jakobovog sina, da su najpre izgurati njegovog sina sa mesta u sinagogi na kome ovaj obično sedi, da je zatim Jakob ošamario Samuela kada se zbog toga pobunio, i da je najposle Mojsije na Pláci pred crkvom Svetoga Vlaha kamenjem gađao istoga Samuela.

Adi 24. ottobre 1686.

Samuel Pacifico Ebreo fece querella contra Jacob Leui Mandolfo e Moise suo figliolo dicendo qualmente: questa matina stando il mio figliolo sentato nella sinagoga à canto d'un altro Ebreo, all' hora Moise s'alterò uerso il detto mio figliolo perche s'era posto à sedere in quel locho e per ciò esso lo leuò arogantemente e con uiolenza dal detto locho doue sempre dà che siamo uenuti d'Ancona continuamente il detto figliolo staua in detto Jocho in tempo quando si raurauamo nella detta sinagoga, il che uedendo io lo dissi: Cosa è sta cosa? All' hora tanto Jacob come Moise si fecero contro di me per darmi, ma furono ritenuti d'altri Ebrei li quali li dissero che chi metteua la mano nella scola al compagno, quel tale è tenuto di pagare al publico ducati uinti cinque. Doppo di che non curandosi di questa pena esso Jacob Leui mi diede un sciaffo in faccia, perciò m'incaminal io à lamentarmi e far la querella. E esso Moise querelato si portò dietro à me e ragiontomì dietro la Chiesa di Santo Biagio, da doue mi cominciò à bersagliare con le sassate delle quali io à mala pena me ne son fuggito. Però domanda giustizia.

Testes:

Israel Pappo	}	Ebrei
Samuel Lucena		
Jacob Maestro		

e soldati che si ritrouano in prigione
uiddero à Moise quando mi barsegliaua.

Adi 7. Nouembre 1686.

Jacob Maestro Ebreo testimonio prodotto d'inanzi li Signori Giudici del Criminale capo Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Rettore Ser Giugno Buchia con li suoi honorandi Coleghe Ser Bona ammonito, giurato tacto calamo more Ebreorum et interrogato sopra la sudetta querella.

Disse: Da dieci giorni in circa ritrouandomi nella nostra scola di sinagoga doue tra gl'altri ui erano Moise figliolo di Jacob Mandolfo e Jacob figliolo di Samuel Pacifico, tra i quali naque differenza per il locho, uolendo ogni uno di loro assentarsi appresso di me, all' hora Samuel Pacifico cominciò à strapazare al figliolo di detto Jacob querelato dicendo: A' uoi basta in scola à strapazar al mio figliolo! E si fece fra di loro confusione, per ciò fattosi contro il detto querelante Jacob Leui Mandolfo e li diede un sciaffone gagliardo in faccia. All' hora gl'Ebrei cominciorono à gridare: Cosa hauete fatto, sapete la pena che ui è di ducati 50, cio è ducati 25 al Publico et altri ducati alla sinagoga? Et imediate lo scaciorono dalla scola ne altro seguìj.

Interrogato: Se il figliolo di detto Jacob Leui habbi dato qualche occasione di scandalo in sinagoga?

Rispose: Quanto in sinagoga non gl'ha dato causa alcuna, ben uero prese per il bracio al figliolo del detto querelante leuandolo uiolentemente da locho doue s'era ascentato: oltre di che ho sentito ancora che in Piazza il detto figliolo del querelato à nome Moise habbi tirato delle pietre uerso il detto querelante.

Dettoli: Se questa pena di ducati 50 stà notata da uoi in sinagoga?

Rispose: Mi pare di sì, perche così lo dice Raffaele Coem e Pappo Capi della sinagoga. Et tantum dixit. De Causa Scientiae? Per modo ut supra. Tempore e loco? Ut supra. De contestibus? Samuel Lucena et altri.

Adi detto.

Samuel Lucena Ebreo fatto uenire coram ut supra, ammonito giurato tacto calamo et interrogato sopra la sudetta querella.

Disse: Li giorni a dietro essendo assentato nella nostra scola il figliolo di sudetto Pacifico doue continuamente sedeua, un giorno Moise figliolo di Jacob Leui Mandolfo diede una spinta al detto figliolo di Pacifico che lo leuò da quel locho, perciò alteratisi il detto Pacifico contro il detto figliolo; all' hora Pappo Ebreo disse: Sapete che ui è pena, chi dasse nella scola incorra nella penallità di ducati 50? E perciò s'aqueterono, ben uero poco doppo disse il detto querelante à sudetti dua querelati dicendoli: Sapete che ancora non siamo partiti da Ragusa per questo fattosi auanti il detto Jacob Leui contro il detto Samuel Pacifico che li diede ivi in scola un schiaffo gagliardo, Pacifico non fece altro ma l'Ebrei lo aqueteronò. Doppo di che ho sentito che è stato insultato con le sassate in Piazza il detto querelante da sudetti querelati. Et tantum dixit. De causa scientiae? Ut supra. Tempore e loco? Ut supra. De contestibus? Jacob Maestro Ebreo e molti altri.

Lamenti del criminale 23 (1686), 171—171', 182—182'

6

4. maj 1691.

Andelo Tolentino, sin Sabatov, bira se za državnog senzala.

Angelus Tolentinus filius Sabati Tolentini Hebraei factus et creatus fuit publicus proxeneta cum solito onere et honore.

Consillium Minus 86, 150' bis.

Napomena. — Kasniji izbori za istu službu: 16. januara 1691. Baruh Koen (*Consillium Minus* 81, 160'); 21. juna 1700. Jakob Maestro (*Isto*, 87, 232); 3. aprila 1701. Baruh Andelo (*Isto*, 88, 11'); 18. decembra 1704. Mojsije Isak Levi (*Isto* 88, 138); 17. avgusta 1711. Jakob Maestro (*Isto*, 89, 140'); 31. decembra 1722. Jozef Vita Fermo (*Isto* 91, 58); 14. juna 1726. Sabato Mandolfo (*Isto* 91, 268'); 16. jula 1748. Jakob Levi (*Isto* 96, 192); 13. maja 1750. Andelo Voltera (*Isto* 97, 33') itd.

7

29. april 1694.

Testament Debore, najpre žene Josipa de Silva, a u drugom braku žene Samuela Vite Maestra.

Testamentum Deuorae uxoris in primo matrimonio Joseph de Silua Haebrei et in secundo Samuelis Vitae Maestro Haebrei Iudeae.

Anno, et indicatione antedictis [t]. Anno 1694, indictione secunda, die uerò XXIX mensis Aprilis Rhacusii. Hoc est testamentum Deuorae uxoris in primo matrimonio Josef de Silua Haebrei, et in secundo Samuelis Vitae Maestro Haebrei Iudeae repertum in publica Notaria huius Ciuitatis ubi inter alia uiuentium Testamenta ex consuetudine datum fuerat ad seruandum heri uero per Dominos Consulos extractum, apertum, lectum, et publicatum, nec non ut infra admissum ad registrandum pro eius et contentorum in eo perpetuis robore, et firmitate; cui quidem testamento adscriptus erat Ser Nicolaus Pauli de Saraca Dominus Iudex, et Ser Antonius Damianus Ohmuchievich cancellarius testis, et est tenoris qui sequitur.

In Dei Nomine Amen. Adi 26. Marzo 1694 in Ragusa in casa della solita abitazione dell'infrascritta Testarice sita in questa Città megliu Polacce.

Ritrouandomi io Deuora moglie in primo matrimonio di Josefo de Silua et al presente in secondo matrimonio di Samuel Vita Maestro Ebreo sana di mente e dell' Intelletto mio, e considerando non esserui cosa più certa à questo Mondo della morte, e più incerta dell' ora di medesima però ho uoluto fare questo mio primo et ultimo testamento col quale riuoco et annullo qualunque altri testamenti, ò disposizioni da me auanti fatte, e fatti uolendo che questo solo sia eseguito come mia ferma, et ultima uolontà.

Trouandomi prossima al parto però quella creatura, ò creatura, ch'iddio restarà seruito di concedermi, come parto delle mie uiscere raccomando uiuamente al signor Samuele Vita Maestro mio diletissimo marito, al quale Samuele mio Marito con la benedizione di Dio, e mia faccio e nomino per mio erede uniuersale così nella mita

della mia dote, della quale in uirtu delle nostre leggi e dei patti inniti nel contratto matrimoniale sono libera ed assoluta padrona, come di tutto, e qualunque altri miei beni di qualunque sorte, e specie si siano, uolendo, che si dei beni dotali predetti, come di qualunque altri a me spettanti e pertinenti, tanto essistenti in questa Città di Ragusa, come in Venetia sopra il deposito del sale, come in qualunque altro luogo esso Samuele mio diletteissimo marito sia libero ed assoluto padrone così in vita, com' in morte concedendoli facoltà di disporre degli detti mia beni ed eredità à suo beneplacito, come egli uorrà per il grande affetto, che li professo.

Epitropi, et essecutori del predetto mio Testamento faccio, e nomino Samuel Pappo, e Moise d'Isach Leul Mandolfo Ebrei, alli quali raccomando la pontual essecutione della presente mia ultima volontà. Hoc autem testamentum nullo testimonio rumpi possit.

Testamenta Notariae 72 (1693—1703), 39—39'.

8

8. mart 1695.

Jevrejino, zakupcu monopola kafe, zabranjuje se da sam prodaje kafu i nalaže mu se da na svoje mesto za prodavca stavi jednog hrišćanina.

Captum fuit de imponendo Haebreo qui emit Apaltum caffè ut sub paenis arbitrio nostro reseruat is ipse non debeat uendere dictum caffè sed loco suo ponere unum e Christianis ad uendum idem.

Consilium minus 87, 57.

9

9. novembar 1698.

Malo vijeće određuje da se vrata Geta ne zatvaraju, već da svake noći ostanu otvorena sve dok se ne porodi žena Merdohajna Jevrejina.

Captum fuit de terminando quod donec peperiret uxor Merdohain Haebraeo, que quam primum paritura est, non debeant claudi Janua Ghetti sed remanere singulis noctibus aperta, donec dicta Haebrea liberata erit a parte.

Consilium minus 87, 176'—177.

10

7. decembar 1699.

Malo vijeće usvaja molbu bombardera Miha Pucića, zakupca monopola kuvane kafe i zabranjuje Baruhu Jevrejino, koji je taj zakup doskora držao, all ga se odrekao, da ubuduće prodaje kafu.

Captum fuit de acceptando supplicationem Michaelis Pozza bombarderij lectam.

Illustrissimi et Eccellentissimi Signori

La Publica vigilanza per Prouidimento speciale approuato dall' Eccellentissimo Senato non senza degnie riflessioni ha prohibito, che i Ebrei non possino uendere ueruna sorte di comestibili, e così unuolabilmente s' e praticato sin a questo giorno; anzi auendo gli anni passati comprato l'appalto del Caffè cotto Baruch Ebreo li fù opposto, che egli non puoteua poi uendere il detto Caffè, come robba comestibile, e se bene egli si difendeua, che auendo personalmente comprato dal Publico quell' Appalto per uender il detto Caffè, ancorche prima non l'auesse potuto uendere, con questa però compra restaua abilitato di poterlo uender personalmente à tutti. Furono però disapprouate queste sue ragioni ed astretto di poner in Xristiano à Nome Matteo Vastaco che maniplasse e uendesse il detto Caffè in essecutione del sudetto Prouidimento. Scorso poi

il termine del detto Appalto non uolse più il sudetto Ebreo tenerlo, nè far uender il Caffè, et ora auendolo io da poco tempo adietro principiato à uender hà cominciato anche egli nuovamente uenderlo personalmente per leuar à me questo piccol emolumento. Onde supplico umilissimamente la benignità dell' Eccellenze Vostre, che si compiacino di proibire al detto Ebreo, che non possi più uendere del Caffè in ulrtù, et essecutione dell'accenato Providimento per dar ai Xristiani almeno questo solo benche piccolo emolumento in cui li Ebrei non possino framischiarsi. La grazia etc.

Captum fuit de imponendo supradicto Baruch Ebreo ut non possit uendera dictum Caffè sub paena standi mense uno in carcere huius Palatij toties quoties.

Consilium minus 88, 209—219

11

21. novembar 1701.

Salvum-kondukt na petnaest dana Jakobu Maestro za sve njegove dugove osim onih koje ima u odnosu na državu.

Captum fuit de dando fidem, et salvum conductum Jacobo Maestro Hebreo ab omnibus eius debitis exceptis Communis ad quindecim dies proxime venturos.

Consilium minus 88, 27.

Napomena: Ovakav salvum kondukt isti Jakob Maestro dobio je zatim 19. juna 1703, 24. februara 1704. I 2. januara 1707 (*Consilium minus 88, 92, 116' 221*). Ali dobijali su ga i mnogi drugi Jevreji: 2. decembra 1701. Hajin Kuljano (Hain Cugliano), 7. decembra 1703. Salomon Abeaf Suarez (Salomon Abeaf Suarez), 25. juna 1704. Sadik Danon, 18. novembra 1704. Juda Levi, 23. aprila 1705. Jakob Levi Mandolfo, 10. marta 1707. Samuel Saralvo 11. marta 1707. Jozef Levi Mandolfo itd.

12

27. februar 1706.

Pretnja šestomesečnim zatvorom Vicku Ilici iz Broca ako i dalje bude vređao Salomona Maestro i Mojsija, Salomonovog brata.

Captum fuit de imponendo Vincentio Illiza de Brozze, ut sub paena standi sex menses in carceribus huius Palatij non debeat se ingerere nec uerbis, nec factis in Salamone Maestro, et Moyse eius fratre.

[In margine:] Die 2 mensis Martij 1706. Stiepan Vocatiuo ruerius retulit Intimasse controscriptam paenam controscripto Vincentio.

Consilium Minus 88, 189.

13

30. mart 1708.

Malo vijeće prihvata molbu Halma Pače iz Carigrada i dopušta mu da u Dubrovniku otvori radnju u kojoj će prodavati šerbet i kafu, zatim fine slatkiše, marcipane svih vrsta, savojarde i patišpane.

Captum fuit de acceptando supplicationem Halm Pace Haebreo Constantinopolitano lectam videlicet:

Illustrissimi et Eccellentissimi Signori

Essendo per mia fortuna capitano sotto questo felice cielo nel Dominio dell'Eccellenze Vostre ne auendo altro modo di mantenermi che con la mia arte di far tutte le sorti di sclorbetti e conserue all'uso di Constantinopoli e cucinare il caffè e cioco-

latto in tutta la perfezione, la qual arte venendomi qui impedita ad essercitare umilmente supplico la gran benignità dell'Eccellenze Voste à compiacersi concedermi che possa liberamente poner botega di questa arte et essercitarla promettendo anche seruire l'Eccellenze Vostre nella fabrica delle confitture fine, delle paste di marzapani di tutti i modi, dei sauoiardi, e pan di Spagna di delicata opera con Intiera loro sodisfazione, et ad ogni loro compiacimento, assicurandole, che io altro guadagno non cercarò che solamente di poter campare con queste mie fatiche. Alla grazia professoro tutta la maggior venerazione a quest'Eccellentissima Republica et à ciasched'una dell'Eccellenze Vostre. Quas Deus.

Consilium Minus 88, 263'.

14

12. novembar 1708.

Neimenovanom Jevrejinu Malo vijeće preti kaznom od mesec dana zatvora u jednoj od morskikh tamnica i od 25 perpera u gotovom ako u svojoj radnji u ulici Među polače bude držao kockarnicu.

Captum fuit de praecipiendo [prazno] Haebreo ut sub paena standi mensem unum in carcere trium pelagi, et soluendi ipperperos 25. In numerato toties quoties nequeat nec debeat tenere reductum pro ludo alearum in suo domicillo seu ut dicitur stacione posito megheu Polaccie hic in Ciuitate.

Consilium Minus 89 (1708—1714), 23'—24.

15

17. decembar 1708.

Dozvoljava se Jevrejima da o svom trošku sagrade nova vrata u Getu sa strane Prijekog, s tim da ona uvek budu zatvorena i da ključevi stoje kod kneza; knez može narediti da se ova vrata otvore Jevrejima kad dolaze u Geto subotom ili u dane drugih njihovih praznika.

Captum fuit de concedendo ut Haebrei possint aperire expensis proprijs nouam portam Ghetti à parte Priechi cum hoc tamen ut dictae portae stent semper clausae, et claus penes Illustrissimum et Excellentissimum Dominum Rectorem qui possit aperire facere dictas portas pro concedendo commodum mulieribus Haebrels adeundi Ghetum die saturni, et alijs eorum diebus festis.

Consilium Minus 89, 31.

16

23. mart 1709.

Forte Jevrej in pokušao je da na Lopudu napastvuje stariju ženu Maricu Lovrovu, pošto joj je prethodno dao da pije vina, pa je zato osuđen na mesec dana zatvora i na novčanu globu od tri dukata.

Essendo stata scritta una lettera all' Eccellentissimo Minor Consiglio dal P. frà Nicolò Malich d'Isola di Mezzo contro il Forte Ebreo del tenor come infra fù terminato nel detto Eccellentissimo Minor Consiglio di far il presente processo animo etc.

Adi detto.

Segue la detta lettera che etc.

Extra: All' Illustrissimi et Excellentissimi Signori Signori e Patroni miei Colendissimi Li Signori Rettore e Consiglieri della Republica di Ragusa.

Intus vero:

Illustrissimi et Excellentissimi Signori Signori e Patroni miei Collendissimi.

Stimolato dall'obbligo, è zelo di sacerdote, uengo ad esponer umilmente à piedi di vostre Eccellenze un disordine successo qui in Isola di mezzo da un certo Ebreo Forte comme hà uoluto uiolar una donna maritata per nome Mariza Louroua, la quale di propria bocca è uenuta da me à lamentarsi, che l'haueua chiamata à Casa sotto pretesto di darli da beuer, è doppo d'hauerli data da bere la principiua afforzar, acio condescendesse alle sue brame impure, però essa li si liberò dalle mani à forza. Tanto più che questo Ebreo ua continuamente nelle Case di poco bona fama; sicche da inditij di diffetti maggiori. M'è parso cosa giusta d'esponer questo disordine à piedi di vostre Eccellenze, acio essi, che zelano l'onor della Religione possino rimediare ad un incoueniente cossi grande per il quale Iddio è sufficiente à castigar tutto il Paese. Restò umilmente pregando Iddio sempre per l'essaltatione di cotesta Excellentissima Republicha.

Di Vostre Signorie Illustrissime et Eccellentissime

Isola di mezzo li 25 Marzo 1709

Umilissimo et obligatissimo seruo e sudito
Fra Nicolò Malich

Adi 25. detto.

Nota che d'ordine dell'Eccellentissimo Minor Consiglio fù carcerato il sudetto Forte Ebreo animo etc.

Adi 27. Marzo 1709.

Mariza Louroua di Isola di mezzo fatta uenire coram Ser Menze e Ser Gaboga Signori Consiglieri dell'Eccellentissimo Minor Consiglio ammonita, giurata, et interrogata: Sapete voi la causa per cui sete stata intronessa qui d'inanzi à noi?

Rispose: Lo se perche mi è stato detto dal P. fra Paolo Saraca à Isola di mezzo: Soute gniescto sa sciudliela.

Dettoli: E cosa è questo che Vi chiamiamo per Ebreo?

Rispose: Okordoie Gospar Niksciza Andretich kuchiu Forte Sciudlielu ù koloisam ia stala, i doscioie Fortes Sciudio pò kluce mà ia niesam mogla isiti udigite is kuchie reklamusam dame poeka sa koi dan, i takoe on otiscio u kuchiu ù G. Slaue Saboue i iamusam nakon gniekolikò dana dala kgliuce od kuchie die sam stala prie però negomusamih dala prohodechi iedan dan nasad diegod deset duanaes dana mimo kuchiu dieie sto receni Fortes Sciudio koime simnuo i rekomi: Na hodi gori datise dam napit. Et io li risposi: Hfualati iosc niesam obiedouala. E me ne andal al stragnio che tengo di Ser Nicolò Saraca, iui presi di pane, et auendolo mangiato tornai uerso casa, et auendo trouato alle porte della detta casa di D. Slaua Gozze il detto Forte Ebreo li dissi: Ono scotomisi malo priese dauo napiti damise sada ersam islela kruha. Et egli mi disse: Hodi gori datise dam napit. I kadsmo doscli gori nalomie kuppù uina i domieie popit iasam to popila ù gniega ù kamari e doppo che beuei uhitome iako rukom sa rame mamusamse ia ismakla, i otiscia ù salociu; opetame uhitto drughi put uhitto sa isto rame ù saloci masam ia struznula osrama i ostraha i ismaklamusamse i otiscia s'Bogom.

Dettoli: Se il detto Forte Ebreo quando vi prese per la spalla si nella camera, come poi nella saloccia vi abbi detto qualche cosa, ò Voi à lui?

Rispose: Ne egli à me disse cosa alcuna, ne io à lui.

Dettoli: Come puol essere che Voi non li abbiate detto cosa alcuna?

Rispose: Ne gospodo i od straha i od strama.

Dettoli: E che motiuo auete auuto di auer questa paura e questa vergogna?

Rispose: Erbosam promislila da blusci ia sama s'gnime ù kucchi dami scotogodi nebbi koiu insolenzu ucinio.

Dettoli: Che insolenza poteuate sospettare che ui potesse fare il detto Ebreo?

Rispose: Promislilasam dami nebbi u cias tego i da nebi uso dasam ia kola sla scena.

Dettoli: Che motiu auete auuto di pensar tal cosa?

Rispose: Biuscime on bio uhitio kakosam rekla tosam i promislila: Ouo nie magnie. I ucinilasam iudizio kosam rekla.

Dettoli: Se prima ò doppo u'abbi parlato detto Ebreo qualche cosa ò fattou qualche cortesia?

Rispose: Ne prima ne doppo non m'ha parlato ne fatto alcuna cortesia bensi un giorno doppo il detto fatto mi ricercò il detto Forte che li vendessi di Brocoli, ma io non aueuo Brocoli uendere, bensi li mandai à donare con il mio marito Louro gniecocolico Procuia, e doppo di questo mi ricercò damu usiecem mallo sciume sa brodda nacignati, e così lo feci tagliar dalla detta bosca e li portai alle barche.

Dettoli: Se auete parlato sopra questo particolare occorsou con sudetto Ebreo à qualche d'uno à Isola di mezzo?

Rispose: Jesam ozu frà Paulu Saracha e fra Nicolì di San Domenico.

Dettoli: Come, e cosa hauete detto à sudetti Padri frà Paolo e fra Nicolò?

Rispose: Hò contato prima questo particolare al P. frà Paolo in quel stesso modo come l'hò deposto qui d'inanzi all'Eccellenze Vostre et auendo il P. frà Paolo raccontato ciò al P. frà Nicolo Malich questo uenne dal mio marito e dimando: Sctotie intrauegnialo scenni? Et egli li rispose: lo non so perche non m'ha contato niente. E venendo il detto P. frà Nicolo da me mi domando cosa mi era successo, et io li narrai quel medesimo che ho detto di sopra.

Dettoli: Vedete bene di dirli la uerita come, e cosa auete parlato con sudetto Padre Nicolo Malich?

Rispose: lo hò detto la verità perche ho contato giusto come e passato.

Dettoli: Et à noi hà scritto il P. fra Nicolo che Voi sete andata da lui à lamentarui di propria bocca che il detto Ebreo u'abbi chia[ma]to à sua casa sotto pretesto di darui da beuere e doppo d'auerui dato da bere u'abbi principato afforzare acciò condescendeste alle sue brame impure, ma che voi ui liberaste dalle sue mani à forza però che ne dite.

Rispose: lo non sono andata à lamentarmi da sudetto Padre Nicolo, ma il Padre Nicolo è venuto da me al stragnio, et io hò detto al Padre fra Nicolo in quella stessa maniera che ho deposto qui d'inanzi l'Eccellenze Vostre.

Dettoli: E quando Vi dirà in faccia il detto P. fra Nicolo che è uero quello che egli hà scritto à noi cosa li risponderete?

Rispose: Riechiumu dale istina sctosam Vami rekla dale on doscio k'meni u magazin à iamusam rekla giusto onako kakosam uami pouighiela à iasam ouo isctom kos od burle pouiedala ozu fra Paulu.

Dettoli: Sapete che case pratica detto Fortes Ebreo nel Isola di mezzo?

Rispose: So che pratica la casa di Boscio Glihich doue ha posto la sua tratta, ma io non so che pratici altroue.

Et tantum dixit.

Adi 8. Aprile 1709.

R.P. frà Nicolo Malich d'Isola di mezzo dell'ordine di S. Domenico assunto coram Ser Resti e Ser Caboga Signori Consiglieri dell'Eccellentissimo Minor Consiglio monito, giurato tacto pectore more sacerdotali et interrogato: Voi con la Vostra lettera del 25 marzo c'auete scritto da Isola di mezzo contro Forte Ebreo che egli abbi voluto violar una donna maritata per nome Mariza Lovrova però narateci ora distintamente da chi, e come precisamente auete inteso questo particolare?

Rispose: Mi disse un giorno il P. frà Paolo Saraca: Reklamie Mariza Louroua da hodechi is sutione put doma simnuoieie Forte Sciudio i rekoioi: Na hochse napit. E che essa abbi risposto: Hfualati niesam iosc niscata iela. Mà che andata à sua casa cioè nel magazzino o sia tauerna di Ser Nicolo Paolo di Saraca abbi preso un poco di pane e mangiatolo, e che tornando dal stragnio l'abbi dinouo chaimato il detto Ebreo, e

dettoli: Na hodse napi. Et essendo Ella andata in casa di detto Ebreo l'abbi dato da

beuere, i da paka poceioe ruke staluati nagniu, i biusci ia uidiela scto hochie, i koiaie gniegova intenzion ismaklamusamse iz ruka, i reklasam sama u sebbi: Da ako ouo meni koiasam garda ouako cini, i koia neimam potrebbe od dinara sctochie ucinitti onol cegladi koiasu mlaghia od mene, i kolasu potrebnia? E che questo li disse con erubescenza protestando da principio: Meneie sram ouoti pripouoghiet. Come il P. Saraca conto à me tal particolare li dissì: Vaglia da mi ko sacerdoti auuisamo Gospodu dasp remedia er Bognas kastiga sa onake grieche. Et il P. Saraca mi disse: Nemo pisati niscta dokle ne ciuiesc od usta gnle iste. All'ora andal io in persona à trouare la detta Mariza et auendola dimandata come la cosa era successa mi disse: Occe hodilasam is sutione i rekomie Sciduio Forte: Hochse napiti? Natomusam odgovorila: losc niesam niscta isiola. I otisclasam ù stragn Gospareu Nihscize i uselasam kruha i isiola i kadsamse uratila opetme sasuo: Hochse napiti? Tadasam ia otiscla i napilasamse i poceioe Scuidio staiati ruke na me iasam uidiela sctoie on hotio od mene i ismaknulasamuse iz ruka. Onde io scrissi quella uolta la detta lettera all'Eccellenze Vostre.

E poi quando uenne l'ordine Publico che detta Marizza debba venire in Città uenne da me e dal P. fra Paolo à lamentarsi dicendoci: Sctomiste ono ucinitti ia sada trieba da platim brod. Et à questo li rispose il P. fra Paolo: latichiuga platit. Et Ella rispose: Dobro machiu la sada ucinitti sctetu od toliko dukata Gosparu Nikscizi. Ma noi li dissimo: Ti neghleda nikoga nego rezi Gospodi ono sctoie prauedno i sctosi nami rekla spomenise dasmo karstiani, i da imamo difengiatl cias Bosciu. Tadaie Otaz fra Pauo presente me poceioi gouoriti: Jesilnam to i to rekla? replicandoli quello auuea narrato à me come di sopra ho deposto et ella confermò il tutto e quella uolta li dissimo: Poghi sbogom.

Dettoli: Se Vi disse la detta donna qual violenza precisamente voleva farli il detto Ebreo?

Rispose: Ella disse al P. Saraca: Srame rieti. Ma pero noi ricauassimo dal suo dire che la violenza era che li condescendesse alle sue voglie impure stante che egli è di poco buona fama anzi io l'hò visto una volta sotto la casa di Scpacouiza e l'ho mostrato al P. Paolo Saraca; à questo lui mi rispose: Et io l'ho ulsto stamattima partir da detta casa con un fazoletto in mano. E l'Eccellenze Vostre possono meglio informarsi dal vicinato perche à me in questo fatto non è noto altro [...]

Il R. P. fra Paolo Saraca di S. Domenico assunto coram Ser Gradi e Ser Resti Signori Consiglieri dell'Eccellentissimo. Minor Consiglio giurato tacto pectore more sacerdotali et interrogato: Conoscete à Mariza Lovroua d'Isola di Mezzo?

Rispose: La conosco.

Dettoli: Se qualche cosa di questi giorni aueta seco discorso in proposito di qualche Ebreo?

Rispose: Jes ona meni gouorila ò Forte Scuidielu.

Dettoli: Cosa la detta donna v'abbi discorso di detto Ebreo?

Rispose: Biusci ia otiscio na stragn ù Nihscize moga brata mi disse la detta Mariza: Reklabihti gnieesco mame stram. Iscla sam is sutione, i kadsam bila polak kuchie die stoj Scuidio suome receni Scuidio sa datmise napit masam ia rekla: Niesam isiola niscta. E che sia andata nel stragnio di detto Ser Saraca et lui abbi preso iedan hgliebaz kruha i isiola à drughi grisuchi otisclaie put sutione, e che quando sia di nuouo uenuta uicino la detta casa del detto Ebreo questo l'abbi chiam[at]o: Hodse napit E che ella sia andata, e che abbi beuto. Tadarme uhitio Scuidio sa sforzatme masam ia utekla. E qui mi sogionse la detta donna: Gosparu ako ouo meni cini koiasam garda kakochie ucinit mlaghiem i gliusciam, i koie imadu potrebbu od mledi er lase hfuala Bogu parkciam [...]

Dettoli: Sapete, ò se auete inteso che il detto Forte Ebreo abbi praticato in qualche casa di poco buona fama?

Rispose: Jagasam vidio die idde ù Scpagouize cloe stanno in casa Nicca Madre e Vizza figlia.

Dettoli: Quante volte l'auete visto praticar la casa di dette donne?

Rispose: Jagasam vidio iedno lutro duasc; io ueramente non so à qual fine si sij egli portato in detta casa, e questo sarà stato circa la metà del mese passato, anzi

fù questo la prima mattina che egli capito in Isola di mezzo mentre quella notte precedente arriuò alla detta Isola [...]

Adi 9. Aprile 1709.

Essendo letto il presente Processo nell' Eccellentissimo Minor Consiglio fù condannato il detto Forte Ebreo, che debba stare 20. giorni continui in prigione compreso quello che è stato sin ora e che paghi al Cancelliere per il processo ducati tre idque per sententiam.

Adi detto.

Franò Vocativo riuere riferi auer intimato la sudetta sentenza al predetto Forte Ebreo secondo gli ordeni.

*Prepiska*¹⁶, 199. 3397/2.

17

11. januar 1714.

Malo vijeće dopušta Sabatu, sinu Mojsija Levi Mandolfo, na osnovu njegove molbe, da u svojoj radnji prodaje sve vrste životnih namirnica, poput ostalih prodavaca.

Captum fuit de acceptando supplicationem Sabbati filij Moise Leui Mandolfo lectam. Illustrissimi et Excellentissimi Signori

Con ogni maggior umiltà prostrato d'innanzi l'Eccellenze Vostre supplico la molta benignità d'Eccellenze ad auer bontà concedermi che possa alla mia bottega uender d'ogni sorte di comestibili come vendono gli altri botegari. Che alla grazia non cessarò di pregar continuamente Signor Dio Nostro per ogni maggior grandezza e felicità dell'Eccellenze Vostre. Quas Deus etc.

Consilium Minus 89, 237'.

18

15. februar 1719.

Potkazan od strane jednog papudžije da se u igri s drugovima bacao kamenjem na kip Svetoga Vlaha, koji je nad ulazom u Grad na vratima od Ploča, petnaestogodišnji Isak, sin Lazara Fermi, posle dugog procesa i istražnog zatvora od skoro mesec dana, osuđen je da bude za vreme od jednog sata prikovan za sramni stub, da mu se udari dvadeset pet šiba i da plati deset dukata kancelaru koji je vodio zapisnik procesa.

Essendo venuto à notizia dell'Eccellentissimo Minor Consiglio per relazione di Illia bombardiere e Stiepan Claich soldato entrambi essistenti alle Guardie delle Porte delle Plocce qualmente da alcuni, fra quali i figli di Lazaro Fermi Ebreo et il figlio di Stiepan Milascinouich si lanciavano le pietre contro la statua del Gloriosissimo Martire Santo Biagio Nostro Protettore posta sopra le porte del primo ponte uerso le Plocce onde di uolontà e consenso dell'Eccellentissimo Minor Consiglio furono fatti carcerare li sudetti figli di Lazaro Fermi Ebrei a nome Abram et Isach et il sudetto figlio di Stiepan Milascinouich a nome Jouo animo etc. e fù terminato di far il presente processo per venire in cognizione della verità animo etc.

Adi 19. detto.

Elia Dobroslauich bombardiere fra le Porte delle Plocce costituito coram Ser Gozze e Ser Pozza Signori Consiglieri dell'Eccellentissimo Minor Consiglio monito, giurato et interrogato sopra la sudetta notizia rispose e disse:

Ja niasam uidio niscta nego samo scotosam ciuo od Juana Solote Papucie onomadne u sriedu pokli stoiechi u guardij od Plocchia, recemi on da iduchi na obied na ploce uidioie dua tri sciudiela die na paruomu mostu stoie, i tu bioie i iedan Turcin

Pretio ù siedoi Bradi koise soue Dulach i da ti Turcin gledole put statule usgori od suetich Vlasi koiaie uisce urata i smiose i dale cluo da ledan od one dieze koiasu bili na mostu (to jes receni sciudielì meghiu kolema blo i ledan Vlasich) recce: Guistogasam u glauu. I ouoie sua guardia ciulla od recenoga Solote to ies Stiepan Claich, Iuan Pripisalich i Mato Mladi sodat i tada rekosmo: Homo ù Jednoga od Gospode Malouiechnika da spouiemo. I tada uputismose ia i receni Claich i onaj isti Solota i kad doghiosmo na mos parui od strane od Grada kod onesich vratì diesu suete Vlasi ukasanam receni Solota kamegne na tle i recenam: Ouole kamegne ciemsuse metalli receni Sciudielì. I mijih skupismo cetiri pet kameni i gniekisu bili u onoi lokqui kod vrata i odnielismo to ies ia i receni Stiepo i ukasalì G. Malouiechnikom i spoutghielijm scstosmo ciuli od Solote.

Dettoli: Se Vi disse il detto Solota chi fossero stati i sudetti Ebrei et il sudetto Vlasich?

Rispose: Recenam daie posno stariega sina Lazara Ferma, i dasu bili iosc drugà dua sciudiela u klobuzieh, ma daich nie posno. I recenam ioscte dale posno onega Vlasichia i daie sin Stiepana Gruicina.

Dettoli: Sapete Voi doue ora si trouano il sudetto Ebreo et il detto Vlasich nominato da detto Solota.

Rispose: Ciuosam po plazi dasuih stauilli ù tamnizu to ies onega sina stariega Lazara Fermi rasumiem stariega od dieze, erbo iosc ies i trechi kolje najstarij, ma ie ti ciouiek osciegnien, a ciuosam ioscte po plazi dale sabien u tamnizu i drughì brat mlaghi recenoga sciudiela.

Dettoli: Sapete Voi per che e stato carcerato questo altro Ebreo piccolo che dite?

Rispose: Sabiogate receni Stiepan Claich bluscimu G. Luzo namlaghi Malouiechni[k] naredio: Sabite te sciudele u tamnizu [...]

Adi detto.

Iuan Solota Papucia fatto venire coram ut supra monito, giurato et interrogato sopra la sudetta notizia rispose e disse.

Onomadne u sredu hodechi na obied na Plocce hodiase pridamnom podaglie Turcin Dulach, i kako on iside prie mene na parul mos is Grada kad ia isaghloh na vrata onna parua od Arzimurala uidieh duoie troie Sciudiela dieze die gledalu usgori i die i Dulach gleda i smiese i diemu recena dieza gniecsto kasclu i da tedno cifucie rece Dulachiu: Pogodiliga? U toliko ia stupih na pried i oni fermasce rasgouor s'Dulachom samo smiascesce Dulach i tada ia rekoh onoi diezi: Dase ul ne mechiele na onega nascega suezza da ne ugliesete ù tamnicu? biusci to osseruo scstosam reko; i uidio ondi potle i na pisciulima kamegnia; i tada naiuechi Sciudielich koie ondi blo; à tole Lazara Sciudiela sciole lani umro na Sinigali sin, à brat onega visokoga kole bio u Arbanij, pristupi samnom i recemi: Tisi uffalo to useo sasctose mall Jouo uargo priko mira. Ma Gospodo Ja tega Joua tu niesam Vidio nitigale bilo s'gnima. E come arriual sopra alla guardia contaì il seguito a Illia Bombardiere et ad altri soldati della guardia e li dissi: Da imate pomgniu dase oni Sciudielì nebbi na suetoga Vlaha metalli. E pol quando tornai dal pranso uenne meco il sudetto Elia, e raccolse lui al primo ponte sotto la sudetta statua alquante pietre oko one loque, i na onesieh pisciulleh i recce: Oueslem-suse dieza metalli erbo uidim daie otuceno i po temu posnam. I ia otidoh u grad a onse urati ù guardiu s'kamegniem ù ruzi. I oni isti uecer doghie receni Illia ù mene na Butigu i s'gnime dua Sciudela ledan naistarij sin Lazareu kolje blo ù Draclu, a drughì dundomu koj libra cini i stolj Butigom prem Petilourientim terme pitasce receni Sciudielì dalm kascem prauo iesulise metalli i ciem kasah suekoliko kakko i uama: i tada rekosce Illij: Mollmote moscti ucinit oko Gospode tsiijih cinlo satuorit kad dieza niesu kriua. Ma Illiase s'gnima karase i recelm: Hochielise mettati na nasce suezze, i progoniti kako i ù staro dobba; à mismo prislagniali skallu i nasclismomu odbiena parsta suetoga Vlasi fresko to ies od parsta ciem blagosulua. Così disse Elia e con ciò andarono via i detti Ebrei assieme con sudetto Illia [...]

Adi detto.

Mehmet Dulach Turco di Trebigne costituito ut supra, monito, giurato sopra la sua fede more Turchesco et interrogato sopra la sudetta notizia rispose e disse.

Onomadne u sriedu hodechi ia put Ploccia kad bih na onim drusiem vratim od grada uldieh jedno diete to ies Joua sina Stiepana Targouza is Popoua diese mechie ù loqui kamegnem koieie bilo prid uratim ter starza uoddu na duor, uto prolechie meni mimo glauie ledan kami mala inneuighieh koga metnu terse satarciah napried i tad uighieh onamo biahu dua Cifuta ledan pouechi a drughi malahan perim sauikah: Sctose oudi mechie? I rekosce mi: Nedanam proch Jouo mechie u loqu kamegnia. U tollo iside gniesi Papucia ter rece onol diezi: Dase ul nemechie gori na suret nascega sueza? à onhi rekosce: Nemechiomose mi. I Gospodo pridamnose niesu metalli, a sctoie prie bilo ia nesnam i tada ia sachlerah i onega Joua i onega mlaghlega Sciudiela a starlega poslah dami donese gniesie britue is grada [...]

Dettoli: Et a noi ha detto luan Solota Papucia che nel di lui arrivo sopra il nominato ponte ritrouasse duole troie Sciudiela dieze die gledai usgori, i die i ti gledasc usgori ridendo, e che i detti Ebrei gniesctoti kasciu pero che ne dite.

Rispose: Saboravuosam kasati; i kad ia sauikah na onno malo Cifuce, recemi oni starij: lasamse uargo kamena priko onega mira.

Dettoli: Se niente altro vi dicesse qualche d'uno di quei lui da Voi ritrouati?

Rispose: Nie Besce Vierati tuarda [...]

Dettoli: Conoscerete voi quei Ebrei che furono trouati come dite lui al Ponte quando li uedeste?

Rispose: Li conoscerai, e uero. Ma che sta ora nella Carcere sotto la stanza del Carceriere laga niesam vidio bensì uidiosam quel'altro che sta nel Carcere Pod smaierm con cui era un altro ragazzo, che non è qui in prigione. Quel Ebreo pod smaierm si chiama Isak, et è fratello di Joza Sciudiela koi ima na plazi duchian [...]

Adi detto.

Illia Dobroslauich Bombardiere di nuovo costituito coram ut supra, monito, giurato et interrogato: Se quel giorno che segui il particolare dei Ebrei auete discorso con Juan Solota Papucia oltre quel che questa mattina auete deposto?

Rispose: Jesam na Plazzi, u gniesia u Butisi.

Dettoli: Se ui era qualche d'uno presente quando Voi discorete con sudetto Solota?

Rispose: Biomuie dietich ù Butisi, mamu nesnam ime a prid Butigom bilisu doscli Sciudieli saledno samnom te ies Moisie Terno dundo oue dieze stosu ù Tamnizi i Brat gnihou nalstarij koimisu gouorili: Sasctosi cinio sabit onu diezu ù Tamnizu? à iaisam odgouorio da ia niesam.

Dettoli: Se auete parlato niente altro con detti Ebrei in sudetto tempo?

Rispose: Jesam sadmie dosclo napamet, i ouosam reko i dame ostave toies rekoisam. Gouori puk dasu rasbili malahno od Parsta od Suetieh Vlasi. I dale malo na kasctielu ragnieno erse bieli ko dale odbieno.

Dettoli: E se ueramente è questo così come uoi dite d'auerui detto a predetti Ebrei?

Rispose: Jasam i danaska osseruo da se uldi na sred kasctiela diese bieli ko daie oskocilo mallo kamena.

Dettoli: Sopra qual castello intendete di dire ciò?

Rispose: Varh onega scto darsi Suetie Vlasi.

Dettoli: Se oltre il detto Castello auete osseruato che ui sia qualche offesa alla statua del Santo?

Rispose: Osseruauosam ma niesam mogo ulghieti biuscle na uisini, i ouosam osseruauo danaska.

Dettoli: Se prima d'oggi auete fatta qualche osseruatione sopra la detta statua?

Rispose: Niesam, a nebih ni danas da me niesu cegliad auertisckali gouorechi: Nuti kakose bieli ondi na kasctielu scto darsce suete Vlasi na ruzi.

Dettoli: Voi dite che non aucte fatto altra osseruatione circa la detta statua che oggi, e noi abbiamo nel processo per deposizione di Juan Giolota quale ha deposto col suo giuramento che voi diceste a quei Ebrei col quali parlaste presso la sua Botega: Mismo prislagniali skallu i nascilismo odbiena parsta suetoga. Viasl frescko to les od parsta ciem blagosiuia pero che ne dite?

Rispose: Jasam tako reko istinale i tosam reko dame ostave Sciudieli ma mi niesmo stauiali skale ni to gledali.

Dettoli: E perche ciò diceste quando non era uero che Voi aucte fatta osseruatione colla scala?

Raspose: Erboie hodilo samnom po tries Sciudiela tosam i reko dame ostave stati. Et tantum dixit.

Adi detto.

Ser Gio Luca Nicolo di Gozze e Ser Luziano Matteo di Pozza due Signori Consiglieri dell'Eccellentissimo Minor Consiglio si conferirono con me Cancelliere Volanti alla seconda ponte della città uerso le Plocce e sono sopra il primo ponte e sopra le quali ponte ui è la statua del nostro Gloriosissimo Santo Biagio con Illia Catich protto, Miho di Giovanni Maestri Scarpellini per osseruare se ui era qualche offesa o lessione fatta di fresco sopra la sudetta statua, doue gionti fu prestato il giuramento à detti scarpellini e dettolisi: Salite sopra la scala et osseruate diligentemente se ui sia qualche lessione di fresco fatta alla statua di Santo Biagio et iul intorno e uicino alla detta statua, quali riferirono coram ut supra preulo il loro giuramento. E disse il primo il detto Miho di Giouani.

Jasam osseruo i uidio iednu bottu u casctio kol darsci u ruzi Sueti Viasl à drughu bottu po sred brade Suetoga Viasl, kolesu botte frescke erse to posna a odbienasu i dua parsta ma se to posna daie stuar anticha, erboie ucigniena rusgna.

Dettoli: Le dete due botte fresche, che uoi dite hauer riconosciuto nel Castello e nella barba del Santo diteci se uoi come maestro potete riconoscere da quanto tempo siano fatte?

Rispose: Io non so dirli precisamente quando sono fatte le dette botte, ma ouake kakosu sada moglebi bitti tolko dasu lani koliko dasu iucer ucignlene.

Dettoli: Queste due botte conoscete con che siano state fatte?

Rispose: In fatti se Gospodo posna daie ono udarano camegnlem, biusci u Casctielo okarnutaie iedna malahna stuar, a u pradi samose uidi botta, ma danie okarnuto niscta. E tanto riferij [...]

Adi 23. detto.

Stiepan Chlaich soldato della guardia delle Plocce fato uenire coram Ser Cerua e Ser Pozza due de Signori dell'Eccellentissimo Minor Consiglio ammonito etc. et Interrogato sopra la sudetta notitia.

Disse: Se mal non mi ricordo martedì antepassato stando io alla guardia delle porte delle Plocce uenne Juan Zolotta lui ritornando dal pranso e cominciò à contar à me et agli altri della detta guardia dicendoci: Sastalose doli na dognlemu mostu duoie troie Ciuuffitiena, i scgnima Jouo Stiepana Milasciновичia altrimenti detto Grucin i Camegniem meciahuse na mir die stoi statua od Suetleh Viasl, i lasalm reko: Nemechitese dieti na tegha suezza erchiu cinit da budete u Tamlizi! i tad uta doba isisciole Dulach lemni i nasmieose. Tadarize s'receniem Zolotom otisciole Illia Lumbardier na dogni mos, i kadse uratio receni Illia donioie cetiri alli pet Chameni nami sodatim u guardiu gouorechinam Illia: Ouesiemsu mechiali. Tadar ia usosam ono kamegnia i odnio u Gospara Luza, i pripouidiomu scoioie Zolotta gouorio. Tadar Gospar Luza narediomie da sabiem u Tamlizu oue Sgludiele i Joua Vlaha Grucina. Kakosam imo oul orden saedno l' drusiem sodatima nascilismo iednoga Sgludiela polak mosta od darua kole hodio s Plocca uhitilismogha i sabili u Tamlizu, a drughoga nasciosam po sred Lazzaretta gorl

i gniegasmò uhitill i pouelli u Tamližu, à Jouo hodechi is grada i kakoie dascio megghiu urata uhitilli smogha i pouelli u Tamližu.

Dettolj: E chi sono questi due Ebrei che hauete imprigionato?

Rispose: Sono ambidue figlioli di Lazzar Ebreo che è morto in Ancona quali à nome io non li so.

Dettoli: E perche hauete imprigionato à detti due Ebrei?

Rispose: Sascto kakomie do orden Gospar Luzo da sabiem te Sciudiele u Tamližu, issam otiscio megghiu urata od Ploca, i stari sin Lazzara Sgiudiela hodieie s'Ploca u grad i sabilismogha u tamližu, er sasue Gospar Luzo niemi reko imenom koiechiu Sgiudiele sabit u Tamližu, lasamgha sabio u Tamližu, er kadie paso put Ploca receni sin stari Lazzara Sgiudiela, namieriose ondi ù guardij Illia Lombardier, koie reko recenom u Sgiudielu: Sasctose ui mechiete na nascega Protetura? A onmuie odgouorio: Niesmo mi, negho Jouo Murlach. Mase poceo receni Sgiudio plakat i potemu plachagniu paralomie daie krii i satosmogha sabili u Tamližu, i na isti način i oni drughi Sgiudio bratmu koie mlaghi od gniega, i onie poceo plakat i satosmo i gniega sabili u Tamližu, a Joua kadie hodie put Ploca uhitillsmoga sa usrok erie Zolotta rekonam dase i Jouo mechio Chamegniem put mira die statua od Suetieh Vlasi [...]

Adi 14. Marzo 1719.

D'ordine di detti Signori Ser Goze e Ser Pozza furono fatti uenir quatro Ebrei dal Ghetto e fra questi si fecero condurre li dua Ebrei imprigionati e posti tutti in fila accio possino esser ueduti et osseruati da Iuan Zollotta per poterli riconoscer se ui sia qualche d'uno fra questi che lui hà uisto in quel tempo nel primo Ponte delle Ploccie, e perciò fatto uenire il detto Zollotta coram ut supra e presenti i detti Ebrei fu detto al medesimo Zollotta preuio il suo giuramento: Voi ci diceste che al primo Ponte delle Ploccie nel uenir dalla Città Vidosi duoe troie Sciudiela dieze, e fra questi ci diceste esser stato il figlio di Lazzar Ebreo morto l'anno passato in Sinigaglia, e che Voi lo conoscete et anco deponeste che forse conoscereste anco gl'altri stati allora al detto Ponte; Onde Noi habbiamo fatto uenire questi Ebrei che qui uedete e posti tutti in fila accio Voi atentamente e con dilligenza li osseruiate se Vi sia alcuno di quelli che Voi hauete visto allora nel primo ponte delle Ploccie, e che indichi à colui che ha uisto in quel tempo al detto Ponte. E mouendosi dal loco ad locum, e toccando con le mani ad uno degl'Ebrei imprigionati che è il maggiore disse: Questo è quell'Ebreo che uiddi al detto Ponte nel detto giorno, e se bene non lo conosco per nome ma so che sia figlio di Lazzar Ebreo morto l'anno passato in Sinigaglia, a ouesieh ostalieh neposnam i nesnam tessull bili i niesull bili er onada niesamiñ saulriu u obras, i ouega nebih posnò da nie onadara samnom istarcio i rekomi: Uffalossi usseo niesamse ia metò nego Jouo.

Dettosi all'Ebreo riconosciuto da detto Iuan: Come Vi chiamate per nome, e cognome, e di che età sete?

Rispose: Mi chiamo Issach di Lazzaro Fermo morto ultimamente à Sinigaglia et hò di età quindici anni. E fù mandato fuori il detto Iuan.

E d'ordine di detti Signori furono introdotti i sudetti quatro Ebrei, e fra questi furono li due imprigionati in quella conformità come di sopra acciò possino osseruarsi, e riconoscersi da Dulach Turco se ui sia qualche d'uno fra questi che lui uide in quel tempo nel detto primo Ponte, per qual effetto fu fatto uenire il detto Dulach coram ut supra presenti i detti Ebrei, e giurato sopra la sua fede che dica la uerita li fu detto: Voi ci diceste che al primo Ponte delle Ploccie cioè alle seconde porte uidiosi jedno diete Joua sina Stiepana Targouza is Popoua dasse mechie ù Loquu koiaie bila prid Vratiem i ù to dobba datie proletio kami mimo glauu, ma da niesi uidio kogale metnuo i ioscscinam reko dassisse satarcio na pried i uide die onamo biehu dua Ciffutta iedan uechi à drughi mallahan i tadar dassi satierò Joua i mlaghiega Sciudella à stariega dassi poslò ù Grad pò Britue. Onde noi habbiamo fatto uenire questi Ebrei che qui uedete che stiano in fila accio Voi diligentemente li osseruiate se ui sia alcuno di quelli che allora Voi uedeste sul detto Ponte.

Rispose: Jes oni iedan ondi megliu ostallem Sciudellma a oul drughì kolsu oudì nie bio niedan.

Dettosi à detto Dulach che indichi à colui che ha riconosciuto, e mouendosi da loco al loco e toccando con le mani disse: Questo è quel Ebreo che uiddi allora sul ponte. Qual Ebreo toccato con la mano da sudetto Dulach fù il sudetto Isak di Lazzar Fermo. E d'ordine ut supra i detti due Ebrei imprigionati furono rimessi nuovamente nelle Prigioni.

E dettosi à detto Dulach: Voi nel primo esame ci diceste: Saboraulosam kasat da kad sauikah na ono malo Ciffucie reccemì oni starij: Jasamse uargò Camenom priko onega mira, e ci sogiongeste che quel tale Ebreo che ciò ui disse si troua imprigionato, onde dinouuo hora ui domandiamo che ci ratifichiate qual è questo Ebreo che ui disse: Iassamse uargo camenom prikò mira.

Rispose: Onni kogasam ukasò i tegò rukom. Et tantum dixit.
[...]

Adi detto.

Issach di Lazzaro Fermo estratto dalle prigioni e condotto con guardie coram ut supra, amonito et interrogato: Da doue hora sete uenuto qui d'inanzi à Noi?

Rispose: Dalle prigioni.

Dettoli: E per qual causa ui trouate in prigione?

Rispose: Non posso immaginarmi che sia in prigione per altro se non che ulnti otto giorni addietro fui messo in prigione perche ritornando dalle Plocce con certe robbe ritrouai al secondo Ponte uerso la Città due ragazzi à nome Isach di Natan Ebreo, e Jouo di Stiepan Gruiza che butauano le pietre uno contra l'altro con una delle quali fui percoso al piede, e per rabbia gettai una pietra anche lo contro di loro, e fugendò il detto Jouo per le porte della Città io gl'buttai la detta pietra contro di lui per sopra uia della Muraglia, in questo mentre arrivato Dulach Turco mi disse: Perche Jouo Mur-lacco ui butta le pietre adosso? Io li risposi: Contro di me non butta le pietre mà il detto Jouo et il detto Isac si buttauano un contro l'altro, et auendomi percosso con una di dette pietre io ho buttato una contro di loro. Al che soglionsè Dulach: Un filo è mancato che non haueste colpito a me. E doppo di questo mi mando in Città per pigliar e portarli certi rasori et in questo mentre capitò lui un Papucci apunto quello che poco fa è stato quà e m'hà riconosciuto il qual disse à me et al figliolo di Natan: Guardate bene che non batiare pietre contro quella statua, et io li risposi: Non siamo matti ne abiamo tal ardimento. E li soglionsi solamente: I ragazzi han buttato delle pietre un contra l'altro et essendomi arriuata una di queste io pure lanciai una contro di loro, ma perche fugirono per le porte io per arriuarli scagliai la detta pietra per sopra uia delle Porte. Et susseguentemente andai in Città per prender li nominati rasori quali portati alle Plocie e ritornando dalle medesime fui fermato sopra il Ponte Leuatore e condotto in prigione [...]

Dettoli: E quel altro Ebreo che sta in prigione chi è à nome?

Rispose: Abram di Lazzaro Fermo mio fratello [...]

Dettoli: Ci diceste che il detto Jouo et Isach figliolo di Natan fugiuano per le porte uerso la Città, e che voi per meglio colpir li butaste dietro una pietra per sopra uia le mura; onde diteci qual motiuo haueate hauuto di buttar la sopradetta pietra per souprauia delle mura e non per le porte?

Rispose: Jo stauo lontano e per coglierli e non dar nella muraglia hò stimato meglio buttar la pietra per sopra uia delle mura [...]

Dettoli: Et à Noi hà detto il detto Papucia da kakoie Isiscio na Vrata od arzmula: Uidieh duoie troie Sciudiela die gledaiu usgori i die in Dulach gledà i smiese i die ona recčna Dieza gnesoto casciu i da jedno Ciffucie recce Dulachiu: Pogodighgal però che ne dite?

Rispose: E uero che Dulach rideua perche m'haueuano colto al piede e guardaua all'insù perche io li mostrai per qual parte hauessi buttata la pietra quale lui diceua che poco mancasse non l'auesse colto, e nello stesso tempo mentre diceua à me il

detto Dulach! Pogodiosamti s'Dundom gnescto Brittaua! Hauera forse trainteso il Papucci che si fosse detto: Pogodigha [...]

Adi detto [15 Marzo 1719]

Jouo figliolo di Stiepan Grulza estratto dalle carceri e condotto coram ut supra, ammonito et interrogato: De doue sete uenuto dinanzi à noi?

Rispose: Dalla prigione.

Dettoli: Per che causa sete in prigione?

Rispose: Danas 28. dana, dame doueo Petar barbanat ù tamnizu, i uhitiome ù rasctielu od Ploccia.

Dettoli: Per che causa ui hà preso il detto barabante?

Rispose: Ja nesnam, nise magnie moghu domisilit.

Dettoli: Quanti anni hauete?

Rispose: Josc niesam dospio 9 godiscta.

Dettoli: Quel giorno, quando ui ha preso il detto barabante con cui sete stato?

Rispose: Biosam s'gniekem Scjudielima nà paruomu mostu od Plocia, kakose is Grada ulasi.

Dettoli: Chi sono à nome quel Hebrei?

Rispose: Bloie Isac Lazareu sin, i Abram gnlegou Brat, i dua sina Natanoua na ime Isach i Juda.

Dettoli: Cosa faceuate con detti Hebrei al detto Ponte?

Rispose: Isac mali Natanou dauomie nà recenomou mostu ù sciazi paglia, kako touaru, to sam la i useo, i posuo recenoga Isaca pagliam, sà tiem isti Isak metnuose na me kamenom i isa tega lasam poscio put doma, à on u Grad.

Dettoli: In tanto che voi ui tratteneuate al detto Ponte, se qualche dun'altro è passato per colà?

Rispose: Passaualoie uechie cegliadi, ma ia nesnam kosu, samo snam Dulachia Turcina, prid koiemsam ia poscio put doma, koi Dulach rekole: Neudarate, to ies dà na mene ne mechiu kamegnie [...]

Dettoli: Ci diceste di sopra che Isac Natanou buttasse la pietra contra di voi, e cosa uoi à questo hauete fatto?

Rispose: Ja niesam niscta ucinio, negosam poscio put Doma, samosamse ia metnuo dua alli tri puta kamenom ù loqu ondi nà mostu sa politih [...]

Adi 23. detto.

Essendo stato letto il presente processo in pieno Eccellentissimo Minor Consiglio fù terminato d'imprigionare sudetto Iuan Solota Papucia animo etc. E di portare il presente Processo all'Eccellentissimo Consiglio di Pregati.
[...]

Adi 18 Aprile 1718.

Essendo stato nell' Eccellentissimo Consiglio di Pregati il presente Processo fù condenato Isach di Lazzaro Fermi Ebreo che debba esser posto alla Pubblica Berlina, e sù quella stare una ora continua, e poi esser frustato dal Maestro della Giustizia con 25 fruste, idque per sententiam. E fù terminato che detto Isach paghi ducati 10 al Cancelliere per il Processo.

Adi detto.

De Mandato dell'Illustrissimo et Eccellentissimo Signor Rettore e suo Minor Consiglio Jacob Riuiere riferi hauer intimato la sudetta sentenza alla prigione à sudetto Isac di Lazzaro presente me Coadlutore.

Nota che sudetto Isach pago per processo ducati dieci.

Eseguita.

29. decembar 1721.

Jakob sin Natana Abonetija, preplrući se s nekim seljakom koji mu je prodao dve »zvijerke« oko nekih petnaest groša koliko je još imao da ovome plati, vreao ga je govoreći mu: »Ti si pasja vjera!«, »Vrag ti dušu odnio!« I slično, pa je osuđen na osamnaest meseci zatvora, jer je njegove reči Malo vijeće shvatilo kao vredanje hrišćanske vere.

Essendo uenuto à notizia all'Eccellentissimo Minor Coseglio qualmente ieri un Ebreo à nome Juda figlio di Natan Aboneti abbia detto ad un Christiano parola offensiuua alla nostra religione onde s'è terminato dall'Eccellentissimo Minor Consiglio di fare il presente Processo per uenir in cognizione della uerità animo etc.

Adi detto.

D'ordine e mandato ut supra si fà nota d'esser stato ieri sera carcerato il sudetto Ebreo nella Carcere Maggiore animo etc.

Adi detto.

Paolo Vodopia riuere fatto uenire coram Ser Pozza e Ser Gozze Signori Consiglieri dell'Eccellentissimo Minor Consiglio monito, giurato et interrogato sopra la sudetta notizia rispose:

Jucer pobied oko duadesti i jedne ure Incirca passaualuchi la i Jozef Paduar zrevgliar Meghiu Polacce odisgara nisdoli, ciosam od Jude Sgludiella sina Natanoua die gouori Stiepanu sapostatu s'Gliubcia Gospodina Mata Ghetaldi: Tisi pasia ulera! à Stepanmuie odgouorio: Nemoime tako psouat negomi ti dai illi mole suierke illi dal ostale dinare pogodilismose ducat à niesimi do nego dvadesti i pet dinar. A'questo detto Juda li rispose: Menni niesi dō niscta. I tussusse carali kolikossu mogli.

Dettoli: In questa loro altercazione ò come Voi dite karagne se in questo siano passate parole che infringessero ò fossero pregiudiziali alla nostra Religione?

Rispose: Ciuosam die receni Stiepan gouori Sgiudiellu: Sascto tako gouorisc kudchieti duscita? A recenimiue Sgiudio odgouorio: Vragh tebi Dusciu odnio. Ne ho sentito altro.

Dettoli: Se è stato presente qualche d'uno à questo che Voi hauete deposto?

Rispose: To karagne biloie ù butisi sgene pokoinoga Luke Sarachina maiol nesnam ime, i onae tu bila presenta i bioie samnom receni Josef Paduan [...]

Adi detto.

Gioseffe Oliuiero Paduan scarparo fatto uenire coram Ser Pozza e Ser Gaboga Signori Consiglieri dell'Eccellentissimo Minor Consiglio monito, giurato et interrogato sopra la sudetta notizia rispose:

Jeri doppo pranso passando io con Pauo riuiero per la strada detta Meghiu Polacce osseruai che un uomo altercaua con un Ebreo, l'uomo non conobbi, e l'Ebreo sò che è figlio di Natan ma non li so il nome e fermatici noi un poco à sentir quel contrasto intesi che il detto uomo domandaua dal Ebreo il resto di certa robba uendutali alle Ploccie e l'Ebreo rispondeua che non hauea riceuuto nessuna cosa poi l'uomo li disse una certa parola che io non intesi perche era in schiauo et à questa parola rispose l'Ebreo: A' Voi portarà il diauolo il corpo et anima. Nè ho inteso altro perche son andato via. E questo fu in botega propria del detto Ebreo.

Dettoli: In che linguaggio hà detto il detto Ebreo le parole da Voi di sopra espresse al detto uomo circa il demonio etc.?

Rispose: In Slauo.

Dettoli: E mentre eran parole Slauè come intendeste giache di sopra diceste di non hauer inteso quelle che disse l'uomo per auerle espresse in slauo?

Rispose: Effetiuamente queste intesi, e quelle nò perche loro gridauano e noi caminauimo.

Dettoli: Se infuori di quello hauete deposto hauete sentito qualche altra cosa dirsi dal detto Ebreo ò nella sua botega come diceste ò in qualche altro luogo?

Rispose: Non hò sentito nessun altra cosa ne in quella botega ne altroue perche io son andato uia per le strade.

Dettoli: E quando Voi partite dal detto luogo cosa si fece di Pauo Vodopia Vostro compagno?

Rispose: Detto Pauo restò parlando con sudetti uomo et Ebreo et io partij ma però l'aspetai iui doue stanno i Louranesi e poi andassimo assieme.

Dettoli: Doue precisamente parlò il detto Pauo con sudetti uomo et Ebreo?

Rispose: Lì parlò su la medesima botega del Ebreo et disse a detto Ebreo: Non parlate simil parola ai Christiani. Ma io non intesi qual parola hauesse detto il detto Ebreo? [...]

Adi detto.

Pauo Vodopia riuere sudetto fatto di nuouo uenire coram ut supra monito, giurato et interrogato: Voi poco fa ci diceste che quando seguì ieri l'altercazione tra l'Juda Ebreo, e quel uomo che staua esso Ebreo nella botega di Sarachinouiza e Giuseppe Oliuiero che Voi hauete dato per testimonio dice che staua da principio l'Ebreo nella sua propria botega e poi che sia uenuto in strada ma non nella botega di Sarachinouiza pero che ne dita?

Rispose: Biloie ueramente prid butigom Sarachinouize à Sarachinouiza is butighe gouorillamue: Ako mu imasc dat podamu [...]

Dettoli: Doppo che Voi sentiste quanto l'Ebreo hà quel uomo di Gliubac se deceste qualche cosa al Ebreo?

Rispose: L'ho detto: Non parlate cosi perche andarete sotto la scala.

Dettoli: Se oltre le dette parole li diceste qualche altra cosa?

Rispose: Non li hò detto altro se non: Dassi to meni reko iabihti stugo glauu.

Dettoli: Vedete bene se l'hauete detto qualche altra parola ancora.

Rispose: Non mi ricordo hauerli detto altro.

Dettoli: Et à noi hà detto il sudetto Giuseppe Padouano che Voi hauete detto al detto Ebreo ancora: Non parlate simil parole al Christiani. E che di piu l'auete detto: Così Voi strapazzate la nostra fede e mandate tutti noi à casa del diauolo, pero che ne dite?

Rispose: Mosge bitti damusam reko ersam usaurio ù colori kadsam ciuo ono sctoie reko Gliubcianinu kakovamsam odprie rekò masse la nemogu giusto stauit iessamli tako giusto rekò kakoie Padouan depongo [...]

Adi 12. Genaro 1722.

Stiepan Damianouich di Gliubac contadino e sapostato di Ser Matteo Giouanni di Ghetaldi tatto uenire coram Signori Ser Gozze e ser Pozza Signori Consigli eri dell'Eccellentissimo Minor Consiglio monito, giurato et interrogato: Quando ultimamente sete stato in Città?

Rispose: Addietro dieci in quindici giorni incirca.

Dettoli: Quando sete stato l'ultima uolta in Città se hauete portato qualche mercanzia da uendere?

Rispose: Biosam donio tri suierke, i iednusam prodo Cap. Alamagni à drughe duie na Plociam iednomu Sgiudiellu mladu sctomuie butiga Meghiu polacce.

Dettoli: Come si chiama detto Ebreo?

Rispose: Parmi che si chiama Juda ma non sò giusto.

Dettoli: Se il detto Ebreo v' hà pagato le dette suierke?

Rispose: Alle Plocchie mi diede 25 grossetti à conto promettendomi dar in Città li restanti grossetti 15 et essendo uenuto il doppio pranso alla sua botega per domandarli li detti restanti grossetti 15 mi rispose: Dosamih gnekomu Vlahu na Plocchia. Ma io li risposi: Sctochiu ia od Vlahu daih ti meni. E negando egli à darmell et insistendo io à chiederglieli cominciamo ad altercar dicendogli io: Jesus ne vodime na grieh. Et egli à me: Poghi chia vraghti dusciu odnio. Et io replicai a lui: Juda Scarlote nesmiemo mi karstiani Vami Sciudielom take riedi govoritti nego dauam Bog dusciu odnesse addà Vi nami tò smiete gouoritti. Et in questo uenuto quel Murlacco che egli di prima conotaua s'aggiustorono fra di loro et à me pagarono li detti grossetti 15 et io mene andai uia.

Dettoli: Se oltre il da Voi deposto V'habia detto il detto Juda qualche altra parola offensiuua?

Rispose: Mosce bitti damie gouorio suascta masam bio collerik i la niesam drugo rasumio niscta.

Dettoli: Se e stato presente à tal altercazione qualche d'uno?

Rispose: E stato presente un riuere quale per nome non conosco ma se lo uedessi lo conoscerei [...]

Adi 14. detto.

Essendo stato letto il presente processo nell' Eccellentissimo Minor Consiglio [Izostavljen: detto Juda figlio di Natan Aboneti à sentenziato] che debba stare giorni dicisette in prigione compreso quello è stato, e pagare, al Cancelliere per il processo ducati tre, et hoc per sententiam.

Prepiska¹⁸, 3401/37.

20

6. juni 1722.

Abram Juda Levi oglašen je krivim i osuđen je da provede godinu dana zatvoren u jednoj od morskih tamnica.

Prima pars est de habendo pro fallito Abram Juda Levi...

Prima pars est de condemnando supradictum Abram Juda Levi Hæbreum [...] ut debeat stare anno uno continuo in uno e tribus carceribus Pelagi, idque per sententiam.

Prima pars est de terminando quod supradictus Abram Judæ Levi Hæbreus attentis aliis causis cum Turcis debat stare serratus in carcere et claves stant in secretaria cum hoc quod janitor carcerum debeat visitare carcerum supradictum cum debitis custodibus.

Prima pars est de terminando quod supradictus Abram Judæ Levi Hæbreus non possit dimitti e carcere neque quando compleuerit annum suae condemnationis, si prius nor erit denuntiatum Eccellentissimo Rogatorum Consilio.

Consillium Rogatorum 150, 205, 205', 206

21

24. mart 1723.

Veliko vijeće prihvata molbu Abrama Jude Levija: izdržao je trinaest meseci u nezdravoj i vlažnoj »morskoj« tavnici, i sam život mu je došao u pitanje, pa stoga moli vlasti da ga prebace u neki drugi zatvor i da ga tako spasu.

Prima pars est de acceptando supplicationem Abram Juda Leui Hebrei lectam. Per LXXI contra XIX.

Illustrissimi et Excellentissimi Signori.

Per cagion nota a ciaschedun dell'Eccellenze Vostre fui dall' Excellentissimo Senato condenato sotto i 6 Giugno dell'anno scaduto di douer stare un'anno continuo in una delle tre prigioni di Pelago, oltre altre dichiarazioni, che susseguentemente è parso all'Eccellenze Vostre di fare per la sicurezza del mio debito co'Turchi. Et essendo in questi tredici mesi da che mi trouo carcerato caduto per cagion dell' umidita, che patisco in questo ristretto e penoso carcere in una malattia di gonfiagione, che minaccia alla mia uita se non si prouede opportunamente a qualche riparo: Onde con ogni maggior umiltà supplico la gran Clemenza dell' Eccellenze Vostre che per atto di pietà, e per non lasciarmi morir in queste miserie contra la loro stessa intenzione si degnino farmi trasportar in qualche altra prigione oltre quelle nominate nella sentenza oue potranno e Vostre Eccellenze esser sicure della mia persona, et lo auer modo di ricuperarmi la salute. Alla grazia non cessarò con tutta la mia miserabil fameglia di pregar il Signore per ogni maggior felicità dell' Eccellenze Vostre.

Consilium Maius 54 (1717—1723). 260—260'.

22

1. januar 1724.

Svim Jevrejima nalaže se da donesu i predaju u Notarlju knjige zvane Talmud; ako se ogluše, biće kažnjeni sa po dve stotine mletačkih dukata, koje će senat upotrebiti za ustanovu Blago delo; na ovu kaznu biće obavezni ne samo krivci, već i čitava jevrejska bratovština.

Captum fuit de praecipiendo omnibus Haebreis Rhacusij degentibus ut debeant statim deferre in Notariam omnes libros vocatos Talmud nullo prorsus excepto nec exceptuato sub poena nummorum aureorum venetorum biscentium soluendorum ad dispositionem Excellentissimi Senatus pro Operis Pijs et quod ad solutionem dictae paenae non solum teneantur omnes illi Hebraeis qui contrafacerent sed etiam tota Synagoga et Scola ut dicitur Hebraeorum simul et in solidum et ad melius tenentem toties quoties.

Die 3 Januarij 1724. Pauo Vodopla riverius Communis retulit se intimasse controscriptam paenam Abramo Coen et Molsae [...]ex Ghestaldinis contrascriptae Scolae Hebraeorum et Lazaro Maestro ex deputatis pro tota Synagoga et omnibus Haebreis.

Consilium Minus 91, 115.

23

1. januar 1724.

Službena zabeleška o knjigama koje su na osnovu naređenja Maloga vijeća oduzete Mojsiju Nonesu.

Adi primo Genaro 1724. D'ordine del Excellentissimo Minor Consiglio furono leuatti da Moise Nones Ebreo libri pezze Noue, è un librettino, e depositatti da Marco Petrucci.

Prepiska¹⁹, 5. 711.

24

1724. godine.

Stručno mišljenje zvaničnog teologa Dubrovačke Republike Ignjata Đurđevića, benediktinskog kaluđera i značajnog baroknog pesnika i erudite, o Talmudu i o ostalim

Jevrejskim knjigama. To mišljenje je negativno i ono je poslužilo dubrovačkoj vladi kao oslonac za odluku o zabrani i spaljivanju tih knjiga.

Illustrissimi et Excellentissimi Signor!!

Umilio la mia rispettosa attenzione à comandi dell'Eccellenze Vostre, e circa il consaputo Dubbio intorn'al Talmud espongo alla lor venerata Considerazione la segvente Risposta compresa in cinque punti. Primo che'l solo Talmud Babilonico, e non altro, sia in uso agli Ebrei moderni. 2°. Che'l Talmud Babilonico non sia altro, che'l Gerosolimitano ampliato. 3°. Che'l Talmud Babilonico ò Gerosolimitano ampliato sia il pestifero. 4°. Che'l Talmud diviso in quator dici Tomi, consegnatomi dall'Eccellenze Vostre sia il vero e indubitato Babilonico. 5°. Che si fatto Talmud da moltiplicate Constituzioni Pontificie per tutta la Christianità è proscritto e condannato al fuoco.

E quant'al primo, e secondo Punto non resterà dubbio all'Eccellenze Vostre, se si degneranno di riflettere alle segventi notizie circa l'Origine e Accrescimento del Libro sudetto. Vedendo le sinagoghe che dopo la distruzione del Tempio sotto Tito Vespasiano, accaduta nel settantesimo primo anno di Christo: e molto più, dopo il lor total discacciamento da Gerusalemme, accaduto sotto Adriano Imperatore nel 135; si dilatava a gran passi per tutt'il mondo la Dottrina, e Fede Cristiana con general detrimento del Giudaismo e delle sue Tradizioni: un tal Rabi Juda Bar-simon, detto anche dagli Ebrei *Hacadosc.*¹ cioè Santo, volle circa gli anni 150 dell'eccidio Gerosolimitano, e di Cristo 221, unir in corpo di Libro tutte le Tradizioni ed Espozioni Legali, emanate da' più famosi Rabini, si avanti, come dopo la Venuta del Redentore. Questo Volume egli intitolò *Misna* ò *Misnaioth*,² che vuol dire Ripetizioni, ò Dottrine rinnovate. *Magister noster Hacadosc hoc fecit, quia vidit, quod studentes diminuebantur, et Regnum nequam* (cioè de' Cristiani) *ascendebat.* Così Rabi Mosè Egizio in Prologo Tractatus magni appresso Girolamo di Santa Fede Lib. 2 contra Judaeos. Non mi è ignoto che certi Moderni controvertono sopra gli Anni del Misna; ma ciò nulla importa al nostro proposito.

A capo di cento e cinquant'anni dopo la detta Edizione del Misna, e nel 371 di Cristo, Rabi Johana insieme con due aiutanti, Rabi e Scemuel ampliò il Misna coll' aggiunta di molti *Ghemaroth*,³ ovver Tradizioni, e Dottrine posteriori: e tal Misna ampliato, perciocchè contiene in se il Jus Ecclesiastico e Civile, e tutta la Teologia Ebraea, chiamò col nome di *Talmud*,⁴ cioè Dottrina generale Giudaica: e perchè fù compilato sulle rovine di Gerusalemme fù comunemente detto Gerosolimitano.

Dipoi nell'anno di Cristo 507, e del Tempio distrutto 436, essendo cresciute in copia nuove Dottrine Rabiniche, un certo Rabi Asse con Rab Ina, ò Rabi Hamal accrebbero e ridussero in una mole dieci volte più grande che la Biblia, il Talmud Gerosolimitano. Ed essendo essi prevenuti dalla morte, Rabi Mair Iuniore figlio di Rabi Asse compì l'Opera, e la denominò Talmud Babilonico, perchè fu composta nel gran Cairo, detto anche Babilonia dell'Egitto. Voglion però certi Moderni, che interrotto per le guerre degli Arabi con Persiani tal proseguimento dell'opera, fosse non da Rabi Mair, ma da altri susseguenti Rabini posta al Talmud Babilonico l'ultima mano negli anni di Cristo 707. Uscito il Talmud Babilonico alla luce divise gli Ebrei in due fazioni, de' Rabanisti, che lo accettavano: e de' Karaiti, che lo riprovavano, e s'attenevano al nudo senso della Biblia: questi però non molto dopo s'arresero, ed essendosi uniti cogli altri, restò il Talmud Babilonico accettato per unico Dottrinale di tutte le sinagoghe del mondo. *Rabi Asse una cum Rabina omnes superiorum* (cioè tanto del Misna, quanto del Talmud Gerosolimitano) *scripturas in unum redigens, ipsam quo nunc tota Judaeorum regitur synagoga, Babylonicum contextit Talmud.* Così Pier Galatino Lib. primo de arcan.

¹ Na margini: הקדוש (Sve hebrejske reči u ovom tekstu, kao i njihova transkripcija date su onako kako stoje u dokumentu, bez ispravki. Nap. autora.)

² Na margini: משניות

³ Na margini: גמרות

⁴ Na margini: תלמוד

Cathol. veritatis e' Burgense in Addit. ad cap. 5 Zachar. *Babylonicum fuit compositum in terza Babylonis, et tenetur communiter apud Hebraeos tanquam expositio vera et treitragabillis divinae Legis...* et est ab omnibus Hebraeis universaliter approbatum.⁵ Oltre di questi Girolamo di Santa Fede, e Sisto Senese, parlando del medesimo Libro attestan cosi. Il primo. *In quibus quidem Textu et Glossis (Thalmudicis) praecepta, observantias, et ceraemonias innovarunt Judaei, quae nunquam fuerunt in Lege Moisaica, quibus ipsi hodiernâ die reguntur.* E' il secondo. *(In Thalmud Babylonico) collecta sunt decreta omnia, unâ cum innumeris Rabinorum statutis, sententijs, et tam divinarum, quam humanarum Legum expositionibus: quibus nunc tota Judaeorum natio regitur.* E tutto sopradetto confermano oltre i Quattro allegati Dottori, il Lamy in Appar. ad script. sacr., il Dujat in Praenot. Canon. Lib. p.^o, cap. 25, e' il Morino Lib. 2 exercit. 6. cap. 4 et seqq.

Da tutto il predetto facilmente si deduce, che fra gli Ebrei universalmente sia in uso il solo Babilonico, e che il Babilonico non altro sia che' Gerosolimitano ampliato: e che pertanto quando il Gerosolimitano da alcuno scrittore si nomina, debba intendersi, come parte del Babilonico precisamente considerata. Anzi quindi dico, che' il preciso Gerosolimitano non sia stato dato mai alle stampe, perocche a che stampar con ispesa notevole, qualche ne' tempi allor correnti in confronto del unicamente usato Babilonico a nulla servir dovea nelle sinagoghe.

Il Terzo Punto si è, che' il Talmud Babilonico sia il pestifero, ed esecrando. Ne con ciò intendo di assolvere ò dichiarar innocente il Gerosolimitano, anche precisamente considerato, perche non meno esso è pieno d'enormità, e solamente cede al Babilonico nel numero, non nella qualità delle bestemie. *(In utroque sed) praesertim in Babylonico continentur multa facta, et enormia, et iniqua, et etiam absurda, quae repugnant, non solum divinae Legi, sed etiam naturali: et quantum possunt nituntur Doctrinae Christi repugnare, eamque deturpare.* Così il Burgense in Addit. loc. supracit.

Quali poi pestifere bestemiatrici dottrine comprenda il Babilonico, cioè il Babilonico e' Gerosolimitano uniti, degnarsi l'Eccellenze Vostre per ora in generale udire, non già da me (che per la mia poca sufficienza potrebbe sospicarsi che habbia nella difficilissima lettura et intelligenza ebraica traveduto) ma da tre dottissimi Rabini, convertiti alla vera Fede: e sono i prelodati Paolo di Santa Maria Vescovo di Burgos, Girolamo di Santa Fede Filosofo, e Medico di Benedetto XIII e Santo Senese Teologo Domenicano, prima praticissimi delle dottrine ebraiche, e poi sincerissimi e conscienziati riportatori di qualche nel Talmud Babilonico si contiene. *(In Babylone Judaei) fabricaverunt* (così il Primo in Addit. super cap. 13 Isalae ad verba: *Et pilosi saltabunt ibi) illud Opus catholicae Fidel inimicum, id est Thalmud Babylonicum. Et quia illud Opus fuit maximè diabolicum, ideo congruè dicit Propheta, quod in illa regione Babylonis daemones saltabunt, scilicet procurantes fieri illud Opus perniciosum,* Et in cap. 34 Esaiæ super verba: *Accedite gentes: Fabricatores Thalmudicae falsitatis habebant duos daemones, maxime sibi familiares, quorum unum vocabatur Benthamaleon, et alius Josepheda, et cum istis maxime conversabantur; prout in multis locis ipsius Thalmud habetur. Et etiam narratur ab eis, quod semel fuerat a Caesare prohibitum, ne illa Thalmudica doctrina divulgaretur: et tamen ad consilium et procurationem praedictorum daemonum, hujusmodi prohibitio fuit revocata: et sic Thalmudica doctrina recuperata fuit daemonum procuratione.* E questo fatto si narra per extensum nel Trattato del Talmud, detto מגילת מ' ל' Meghilâ.

Così il secondo in Prologo Lib. 2 con. Jud. *Thalmud Judaeorum componitur a duobus summis Rabbi, scilicet Rabbina, et Rabb^o Asse: Liber utique grandis, et malor decem Biblijs. In eo sunt inextricabilia mendacia, turpia, fatua, abominabilia, contra Legem Dei, contra Legem naturae, contra Legem scriptam. Videntes nunque Judaei Legem suam quotidie deficere, et Fidem Christianam proficere in toto Orbe, etiam cum gloria temporalium; hos duos deceptores instigarunt eatenus, ut hunc Librum componerent: et tanquam Moysis scriptis, firmam adhiberent fidem, prohiberentque sub paena mortis, ne quis aliquid negaret de his quae in eo continentur.* E piu sotto. *Multae abominations, et errores, haereses, et vanitates ibi reperiuntur, quae faciunt contra naturae Legem,*

⁵ Na margini: Hier. Sanctafid. Lib. 2 con. Iud. in praefat. Sixt. Sen. To, p.^o Bibl.

contra charitatem, contra Divinam perfectionem, contra textum Legis, et Prophetarum, contra Catholicam Fidem, contra Salvatorem nostrum Jesum Christum.

Sed cum (così il Terzo To. p.^o Bibliot. sanctae, lib. 2) *tam Rabi Mair quam maiores ac posteri sui per singulos Thalmud Libros non solum contumelias, et blasphemias multas et execrabiles adversus Christum Deum nostrum collegissent: verum etiam sanctiones et praecepta plurima conscripsissent contra ipsam, quam profitentur, Moysi Legem, et contra omne ius gentium, atque omnem Legem naturae, quam ipsi, utpote homines servare tenentur: visum est sumis Pontificibus, et aliis Christianis Principibus: ut tam nefariae doctrinae lectio atque usus omnibus Judaels, qui sub ditone Christianorum vivunt, interdiceretur, et omnes Thalmudici Libri toto Christianorum Orbe ignibus traderentur.* Così questi tre Dottori sapientissimi: ed io stesso in quel poco, che ho potuto discernere, ho ragguardato quà e là nel detto Libro molte enormità, delle quali più abasso registrerò più d'una.

Vengo al quarto Punto, e dico che questo Talmud stampato, e diviso in quattordici Tomi, che per ordine delle Eccellenze Vostre mi è stato consegnato (l'istesso ardisco dire degli altri Corpi, pure stampati che stanno nel loro potere) è il verissimo Babilonico. Primieramente perche, come si è accennato di sopra, prudentemente si giudica, che'l solo Babilonico sia stato dato alle stampe; attesoche il preciso e distinto Gerosolimitano cessò di esser in uso agli Ebrei alla più longa nell'anno di Cristo 707, cioè inanzi al ritrovamento della stampa settecentesimo cinquantesimo terzo. Secondariamente dalle lettere numerali Cronologiche $\aleph \beth \gamma \delta \epsilon \zeta \eta \theta \iota \kappa \lambda \mu \nu \xi \omicron \pi \rho \sigma \tau \upsilon \phi \chi \psi \omega$ cioè Anno MCCCCV, che si ritrovano nel frontispizio di più d'uno de'detti quattordici Tomi, si argomenta che sieno stampati negli Anni di Cristo 1540. Laonde risulta, che questo Talmud sia uno di quelli Babilonici, che moltiplicati colle stampe in immensum, furono non molto dopo con Bolle fulminatorie condannati al fuoco, prima da Giulio Terzo circa il 1550, e poi da Paolo Quarto circa il 1555. E senza dubbio (che che sia dell'ornamento e legatura più moderna) la grossezza della carta di esso, come anche i caratteri ebraici confrontati con altri posteriori, danno indizio, che sia stampato intorno alla metà del secolo Decimosesto. La ragion poi della prefata Cronologia Ebraica si è: perchè la più ordinaria Epoca, ovvero Computo degli anni appresso gli Ebrei più antichi, si prendeva ò dagli Anni di Cristo settanta uno, in cui accadde la distruzione del Tempio: ò pur dagli Anni di Cristo 135, quando per la lor nuova ribellione furono da Adriano Imperatore totalmente discacciati dalla Terra promessa, e dispersi per il mondo. E perche la prima Epoca suddeta nel caso presente cade innanzi agli anni, quando nacque la stampa, si deve abbracciar la seconda, che cade appunto nel prefato Anno di Cristo 1540. Imperocchè se agli Anni di Cristo 136. quando i Giudei furono sotto Adriano banditi dalla Palestina, si aggiungono i predetti 1405. della stampa del Libro, risulterà perappunto la somma degli anni 1540. Sò che vi siano altri Computi più speciali e più moderni, usati dagli Ebrei diversamente secondo la diversità de'Paesi; non però è da credersi, che in questo Libro, stampato per servizio di tutte le sinagoghe generalmente, si sia apposto altro Millesimo, che'l generale, e riconosciuto da tutt'i lor sapienti.

Terzo, provo ad evidenza, il Talmud consegnatomi esser il verissimo Babilonico. Pler Galatino nel p.^o Libro cap. 5, e Sisto Senese To. p.^o lib. 2 descrivono diffusamente il Talmud Babilonico: e perchè niuno possa errare nel discernerlo, e dal Gerosolimitano preciso, e da ogni altro Libro del mondo, lo anatomizzano (dirò così) narrando e quanti Massechtoth, ò pur Trattati ne habbia, e ciascun Tratato in che materia versi, e con che Titolo si nomini, e quanti Parachim, ò pur Capitoli ne contenga. Or io ho confrontato a minuto la lor sottilissima descrizione col Talmud, che ho appresso di me, e toltane alcune pochissime cose e di poco momento, l'ho trovato concordare a pelo: anzi non solamente l'ho trovato concordante colla Descrizione prefata, ma anche accresciuto di molte Aggiunte notabili. Pertanto pongo innanzi alla purgatissima Prudenza dell'Eccellenza Vostre come uno specchio il prospetto, ò la sinopsi de'detti quattordici Tomi. affinchè a confronto della descrizione fatta da sudetti Dottori, si possa veder apertamente da chichesia la verità del fatto, e l'identità del Libro controverso.

Il Tomo' primo ha due Trattati o Massechtoth; *Bava cama* בבא קמא che finisce nel Parach, ovvero Capitolo Decimo. *פרק עשירי*. E *Bava mezinha* בבא מציעא che finisce nel Decimo Capitolo. Versano tutti due intorn'a Giudicati e liti civili, circa i danni inferiori ne'beni e facoltà, circa i Contratti, Locazioni, Usure ecc.

Il Tomo secondo contiene tre Massechtoth. *Sancedrin* סנהדרין che finisce nel Parach Undecimo *פרק אחד* e tratta de'settant'uno Giudici Legali, e del Messia. *Scebuoth* שבועות, che finisce nel Parach ottavo *פרק שמיני* e tratta de' Giuramenti. *Aboda-zara* אבודא זרה che finisce nel Parach quinto *פרק חמישי* e tratta del servir degli Ebrei ad altre genti, e in che essi non ponno comunicare con uomini d'altra credenza.

Il Tomo 3.º contiene due Massechtoth. *Zebachim* זבחים, che finisce nel Parach decimoquarto *פרק ארבעה עשר* e trata de'Sacrifici ed Immolazioni. *Hulin* חולין che finisce nel Parach duodecimo *פרק שנים עשר* e tratta delle Uccisioni degli animali mondi per cibo ordinario.

Tomo 4.º rinchiude due Massechtoth. *Jevamoth* יבמות che finisce nel Parach decimo secto *פרק ששה עשר* e tratta dell'obbligo del fratello di prender moglie la Cognata vedova dell'altro fratello, morto senza prole. *Chetuboth* כתובות che finisce nel Parach decimoterzo *פרק שלשה עשר*, e tratta delle doti, e contratti matrimoniali.

Il Tomo 5.º comprende sei Massechtoth. *Menachoth* מנחות che finisce nel Parach decimoterzo *פרק שלשה עשר* e tratta delle farine da offerirsi a'sacerdoti nel Tempio. *Becoroth* בכורות che finisce nel Parach nono *פרק תשיעי* e tratta de'Primogeniti degli animali da offerirsi a Dio. *Herachin* ערכין che finisce nel Parach ottavo *פרק שמיני* e tratta de'prezzi, e valute delle cose promesse a Dio. *Menhila* מעילה che finisce nel Parach sesto *פרק ששי* e tratta della Prevaricazione di chi illecitamente si serve delle cose offerte e sacrificate a Dio. *Cherithoth* כרתות che finisce nel Parach sesto *פרק ששי* e tratta delle Perdizioni de'Peccatori nell'altro mondo. *Themura* תמורה che finisce nel Parach settimo *פרק שביעי* e tratta del non doversi cambiar le vittime ne'sagrificj.

Il Tomo 6.º comprende quattro Massechtoth. *Ghitin* גיטין che finisce nel Parach nono *פרק תשיעי* e tratta de'Libelli del ripudio, e de' Divorzj. *Kiduscin* קידושין che finisce nel Parach quarto *פרק רביעי* e tratta de'sponsali. *Abboth* אבות che finisce nel Parach quinto *פרק חמישי* e tratta de'Padri antichi, e lor lodi. *Horaioth* הוריות che finisce nel Parach terzo *פרק שלישי* e tratta delle sentenze de'Giudici, e delle pene per chi non le osserva.

Il Tomo 7.º contiene quattro Massechtoth. *Cagiga* חגיגה che finisce nel Parach terzo *פרק שלישי* e tratta dell'obbligo che han tutt'i maschi di andar tre volte all'anno, cioè nelle solennità della Pasqua, della Pentecoste e de'Tabernacoli, in Geru-

⁴ In margine: Ho nominati i Tomi, e incontro al Frontispizio ho apposto i Titoli ò Trattati, che ciascun Tomo contiene: per facilitar il confronto:

saalemme. *Beza* בִּיצָה, che finisce nel Parach quinto פרק חמישי e tratta de'Giorni festivi, e di quelche si ha da far in essi. *Monhed Hatan* מוֹעֵד קֶטֶן, che finisce nel Parach terzo פרק שלישי e tratta delle minori Festività. *Ros-hassanà* ראש השנה che finisce nell' Aggiunta al Parach quarto, e tratta del Capo dell'anno, e di quelchè s'habbia a fare in tal solennità.

Il Tomo 8.º contiene due Massechtoth. *Sciabath* שַׁבָּת che finisce nel Parach ventesimoquarto פרק עשרים וארבע e tratta dell'Osservanza del sabbato. *Pesachim* פֶּסַחִים che finisce nel Parach decimo פרק עשירי e tratta della Celebrazion della Pasqua.

Il Tomo 9.º raccoglie quattro Massechtoth. *Ioma* יוֹמָא che finisce nel Parach ottavo פרק שמיני e tratta del Giorno grande del perdono. *Thanhanith* תַּעֲנִית che finisce nel Parach quarto פרק רביעי e tratta del Diggiuno. *Sekalim* שְׂקָלִים che finisce nel Parach ottavo פרק שמיני e tratta dell'Esazion del denaro da compar i due agnelli, che uno la matina, e l'altro la sera, giornalmente si sacrificavan nel Tempio. *Meghila* מִגִּילָה che finisce nel Parach quarto פרק רביעי e tratta dell'Historia d'Ester da leggersi nella di lei solennità.

Il Tomo 10 contiene tre Massechtoth. *Nedarim* נִדְרִים che finisce nel Parach undecimo פרק אחד עשר e tratta de'Voti delle donne. *Sota* סוֹטָה che finisce nel Parach nono פרק תשיעי e tratta della Recessione, che fa la donna dal marito, passando a conviver con altr'uomo. *Nazir* נַזִּיר che finisce nel Parach nono פרק תשיעי e tratta de'Voti ed obbligazioni de'Nazarei.

Il Tomo 11 *Nherubin* נְחֻרְבִין che finisce nel Parach decimo פרק עשירי e tratta delle pratiche e conversazioni, che son lecite nel sabbato. *Succa* סוּכָה, che finisce nel Parach quinto פרק חמישי e tratta della Festività de'tabernacoli, over Caselle.

Il Tomo 12 contiene il Masechteth, ò Trattato *Veracoth* בְּרֵכֹת che finisce nel Parach nono פרק תשיעי, e tratta della Benedizione, e rendimenti di grazie. Parimente contiene il *Seder zerhaim* סֵדֶר זְרַעִים cioè Ordine e Raccolta di più Masechtoth, ò Trattati brevi, attinenti a semi e biade. I detti Masechtoth sono *Phea* פִּיאָה, che tratta dell'Angolo, ovvero del doversi lasciare negli angoli de'campi alquante spighe per i poveri. *Demai* דְּמַאי che tratta del doversi dar a sacerdoti le decime di cose dubbie. *Chilaim* חִלָּאִים che tratta delle specie di biade, ch'era vietato mischiar insieme. *Scevljth* שְׁבִיעַת che tratta del doversi lasciar il setimo anno le terre in riposo. *Therumoth* תְּרֻמוֹת che tratta de'due per cento da darsi al sacerdote. *Mahaseroth* מַעֲשְׂרוֹת che tratta delle prime Decime da darsi a Leviti, delle quali pur la decima parte essi davan a sacerdoti. *Mahaser sceni* מַעֲשֵׂר שְׁנִי che tratta delle Decime seconde. *Calla* חֶלֶה che tratta della schiacciata ò torta di pane, che nel far il pane ogni casa al sacerdote dovea offerire. *Harla* עֵרְלָה che tratta del doversi porre il segno agli alberi novelli, affinchè prima di tre anni niuno mangi de'frutti loro. *Bicurim* בכורים che tratta delle Primizie da offerirsi al Tempio.

Il Tomo 13.º comprende due Massechthoth. *Bababatra* בַּבְּאָ בֵּרָא che finisce nel Parach decimo פֶּרֶק עֲשִׂירִי, e tratta delle compre e delle vendite, della liti intorno a confini, delle eredità etc. *Machoth* מַכּוֹת, che finisce nel Parach terzo פֶּרֶק שְׁלִישִׁי e tratta delle battiture da darsi al Reo.

Il Tomo 14.º vi ha il Massecheth *Nida* נִידָה, che finisce nel Parach decimo פֶּרֶק עֲשִׂירִי e tratta della Purificazione delle donne. Vi ha altresì tutto l'ordine del Misnaioth סְדֵר מִשְׁנֵיֹת circa i Taharoth טְהוּרוֹת cioè circa la Purificazione di varie cose. Et è distinto ne' segventi Trattati brevi. *Chelim Taharoth seder* כְּלִים טְהוּרוֹת כלים טהרות che tratta della Purificazione delle case. *Taharoth Neganhim* טְהוּרוֹת נְגַעִים che tratta della Purificazione dalle piaghe, ovver dalla Lepra. *Para* פָּרָה, che tratta della Purificazione da farsi colle ceneri della vitella legale rossa. *Taharoth* טְהוּרוֹת che tratta delle Purificazioni dell'immondezze non contratta per il tocco de' cadaveri umani. *Mikuaoth* מִקְוֹאוֹת che tratta della Purificazione delle immondezze spirituali per via dell'acque. *Zabim* זָבִים che tratta della Purgazione de' contaminati per mezzo dell'irigazione. *Tibul-iom* טִּבּוּל יוֹם che tratta della Purificazione da farsi coll'offerta al Tempio, dopo che alcuno si era purificato coll'acqua il giorno antecedente. *Jadaim* יָדַיִם che tratta della Purificazione delle mani, quando s'han da toccar le cose sagre. *Hochezin* עוֹקְצִינַן che tratta della Purificazione de' piedetti, co' quali stanno i frutti attaccati alla pianta, quando col contatto degli altri frutti immondi credevansi contaminati. V'è anche alcun altro Massecheth, è Trattato, ma di poco conto.

Or perche non ostante la facilità di detto confronto e l'evidenza, la quale da tal confronto, e dalle sopradette ragioni si ha, ch'è questo Talmud da me riveduto (l'istesso credo degli altri consaputi) sia il dannato Babilonico: potrebbe taluno ritrovar alcuna sofistica obiezione contro le verità fin qui allegate; ardisco offrir all'Eccellenze Vostre la soluzione di alcuni più apparenti argomenti in contrario.

Primo, può dirsi, che i controuersi Corpi di Talmud siano stati stampati in Venezia, o in altro Paese dove domina l'Inquisizione. Rispondo ciò esser falsissimo almeno quant'al Talmud, che appresso di me; perocchè in esso per tutt'i frontispozj si legge

a lettere maiuscole באַמְסְטֵרְדָם cioè esser egli stampato in *Amsterdam*, dove regna la libertà di coscienza, e dove l'Inquisizione non pose mai piede. E dagli altri son sicuro, che dopo le replicate Bolle Pontificie Interdidenti generalmente la stampa del Talmud, ne pur essi sieno stampati nel Catholicismo, se non forse occultamente.

2.º Che i prefati Talmud sieno espurgati da ogni errore. Rispondo, primo, che per quant'lo medesimo ho potuto fra barlumi vedere nel consegnatomi non è egli espurgato. 2.º che se si fossero espurgati tutti gli errori di esso, gli si sarebbe tolta quasi la metà della mole e pur tutt'ora si vede *decuplo maior quam Biblia*, come narra il Santafidio essere stato anticamente. 3.º Fin quasi al fine del secolo decimo sesto, cioè fin agli anni di Cristo 1566, a all'anno, in cui scrisse Sisto Senese, non v'era Talmud espurgato: e la stampa di questo che è appresso di me (l'istesso credo degli altri) è più antica di tal tempo, come si è altrove provato. 4.º Che i Sommi Pontefici condannano il Talmud di qualunque sorte, e non mai appongono la Clausola *Donec expurgetur*, o pur *Nisi fuerit expurgatus*. Anzi Clemente Otavo provvedendo a si fatti vani sutterfugij, volle che non ostante qualunque pretesto dell'espurgazione tutt'i Talmud generalmente sieno dati alle fiamme, come si vedrà dalle sue stesse parole, che saran distessamente riferite più giù. 5.º Che questo è l'usato rifugio de' Giudei; avvengachè, come tutt'i Talmud stampati non hanno i punti Masoretici, e perciò sono difficilissimi a intendersi,

così credono essi di ingannar i Cristiani, che tengono generalmente poco pratici nell'intelligenza de'loro Libri, scritti senza i punti prefati.

3.º Che le dottrine del Talmud sembrano errori, ma in verità sono Misterj, e Alegorie. Rispondo, primo, che anche l'idolatria così si potrebbe difendere, anzi canonizzare, salvando le sue enormità, e le sue favolose abominazioni sott'il bel nome di verità figurate, ed Alegoriche. 2.º Che essendo, come concedono gl'istessi Giudel, non altro il Talmud, che l'esposizione della scrittura sacra, e Legge Mosalca, e parlando questa, come è noto, per via di Parabole, Alegorie, e Figure; non è credibile, che l'Esposizione parli così, altrimenti Esposizion non sarebbe, perchè saria non men oscura del Testo. 3.º Che sapendosi di Fede la riprovazione della Sinagoga dopo data la Legge nostra dal Salvatore, è sentimento eretico, il creder che le rivelazioni le quali nel Talmud si narrano fatte a Rabini e sulle quali sta fondata tutta la dottrina Talmudica, sieno verità, e non falsità ed errori dannabili. 4.º Che le bestemie in esso raccolte contro Dio, contro Cristo, contr'i santi del vecchio, e del nuovo Testamento, come si riferirà più abbasso, non ponno per niun'industria ricovrarsi sotto lo scudo delle Alegorie e Misterj: altrimenti ogni Libro il più esecrabile potrebbe iscusarci così.

4.º Che'l Talmud sia stato approvato da Clemente V Cap. Inter sollicitudines. de Magistris. Rispondo primo, che contropongo a Clemente V Cap. quattro Pontefici posteriori, Giulio III, Paolo IV, Gregorio XIII, e Clemente VIII, i quali con Costituzioni fulminanti annullano ogni Decreto emanato in qualsivisa forma, e sotto qualunque pretesto in favor del Talmud. 2.º Che la sopravenerata Clementina ben intesa, null'altro vuole, se non ch'i Libri Ebraici si spieghino nelle scuole Cristiane, senza ivi far minima menzione del Talmud. *Statuentes* (son le sue precise parole) *ut in quolibet locorum teneantur vtri Catholicis sufficientem habentes Hebraicae, Arabicae, et Caldaeae linguarum notitiam, duo videlicet uniuscuiusque linguae periti, qui scholas regant inibi, et Libros de Linguis ipsis in Latinum transferentes, alios linguas ipsas sollicitè doceant earumque peritiam studiosa in illos instructione transfundant.*

5.º Che vi sono uomini eruditi, massime Oltramontani, che non disapprovano il Talmud. Rispondo, che le menti illuminate di nove sommi Pontefici, cioè sono Gregorio IX, Innocenzo IV, Clemente IV, Onorio IV, Giovanni XXII, Giulio III, Paolo IV, Gregorio XIII, e Clemente VIII non sol le disapprovano, ma lo proscrivono, anatematizzano, e condannan al fuoco: onde niuna privata autorità di talquali scrittori può valer in contrario.

6.º Che'l Gesu Nazareno di cui gran male si dice nel Talmud, non sia l'Uomodio de'Cristiani, ma un altro di simil nome più antico di lui, famosissimo Mago ed Impostore. Rispondo primo, ciò esser falso, poichè altrimenti convincono le testimonianze palesi del tre sopramemorati Rabini convertiti, il Burgense, il Santafidio e l' Senese, i quali candidamente affermano che'l Gesu Nazareno, è Jescivi Hanozri *הַנְּזִירִי הַנְּזִירִי* del Talmud, sia difatto il nostro Signore Gesu Cristo, e che senza dubbio contro di lui si scagliano le bestemie di quel pestifero Libro. 2.º Non è credibile, che, se mai vi fosse stato al mondo il sudetto celeberrimo Impostore Nazareno; non habrebbon fatto di lui alcuna menzione Giuseppe Flavio, è Filone Ebreo, che non han tacciuto ne loro scritti anche fatti minimi occorsi nella lor gente Giudalca: pertanto è chiaro che tal secondo Gesu Nazareno sia mera invenzion de'Rabini per isfuggir l'odio de'Cristiani e le pene dovute.

Splanate tutte le difficoltà contrarie, e assodati i quattro Punti proposti, prima di passar al Quinto, che contiene la proscrizione del Talmud fatta da sommi Pontefici; spero il compatimento della singolar generosità dell'Eccellenze Vostre; se per segno della mia diligenza in ubbidirle, e per compimento delle necessarie notizie farò inorridire il lor delicatissimo zelo e pietà con esporne specificatamente una benche minima parte delle innumerabili esecrande bestemie, che si contengono nel Talmud Babilonico, e nominatamente in questo consegnatomi per ordine dell'Eccellenze Vostre: acciocchè vedano a minuto, con che ragione l'altra provvidenza de'Papi l'habbia con Decreti moltiplicati, e con formole più vigorose, che alcun altro pessimo Libro, per tutta la Cristianità universalmente condannato alle fiamme. E perche non paia, ch'io parli da me: in tutto quelchè hò potuto con molt'industrie osservar in detto Libro, nullamente corretto, come si è dimostrato di sopra, e tuttora contenente tutt'i suoi primitivi errori, untrò

col mio sentimento la testimonianza dei tre finor più volte menzionati Girolamo Santa-fede, Sisto Senese, e Paolo Burgense, persone dottissime nelle scuole Ebraiche, e per le lor qualità, come altrove si è detto, degnissime di fede. Le dette bestemie son le segventi.

Nel Massechet Beracoth. Iddio ogni notte rugge come Leone, esclamando con queste precise parole. Guai a me, guai a me, preche ho distrutto il mio Templo, et ho disperso i miei Figliuoli Ebrei nella schiavitù delle Genti. E Rabbi Jose ivi afferma d'aver egli con proprie orecchie udito si fatti urli di Dio piangente. E lo conferma il Santa-fede, e il Burgense.

Nel Ros-hassana. Iddio ogni giorno si pone sulla fronte e sulle braccia le coreggi-vole ò cordoni di pelle, soliti de'Rabini, e detti Tefilin, ne'quali sta scritto: *Chi può paragonarsi al mio popolo d'Israele: e che copertosi con velo bianco, s'inghincocchi e faccia orazione.* E questo medesimo in parte si narra nel Beracoth. Lo conferma il Santa-fede, e Sisto Senese.

Nel Beracoth. Iddio s'adira ogni giorno una volta: e in tal punto mutan il color rosso le creste de'galli e i galli si ferman sopr'un piede: e se allora alcuno facesse qualche mala imprecazione al compagno, questo cadrebbe morto di subito. Lo conferma Sisto Senese.

Nel Beracoth. Iddio ha comandato agli Ebrei, che ò per frode, ò per furto, ò per forza tolgan le facultà a'Cristiani e le faccian sue. Lo conferma Sisto Senese, e'l Burgense.

Nel Beracoth. Iddio ha comandato, che ogni Giudeo debba in ciascun giorno tre volte maledir i Cristiani, e pregar per l'estermínio de' Principi loro. Lo conferma Sisto Senese.

Nel Beracoth. Iddio le prime tre ore del giorno studia la legge ò Talmud. E più distintamente nell'Avoda-zara. Iddio le prime tre ore del giorno si pone a sedere e studia: nelle seconde tre ore fa scuola alle anime de'fanciulli morti, ò pure dispensa il cibo a viventi: nelle terze tre ore giudica tutt'il mondo: e nell'ultime tre ore si va divertendo e scherzando col pesce Leviatan. E questo fa nelle dodici ore del giorno. La notte poi va a spasso cavalcando sopr'i Cherubim, e visita i diciotto mila mondi, che ha creato. Lo conferma il Burgense, e', Santa-fede.

Nell'Avoda-zara. Iddio comanda per bocca de'Rabini a tutti gli Ebrei. Primo che tengano i Cristiani in conto di bestie. 2.º che alle altre genti non faccian ne bene ne male: non così al Cristiano, per cui toglier di vita debban porre ogni studio 3.º Che trovando un seguace di Gesù Nazareno, vicino al precipizio, lo sprecipitino: e se lo troveran vicino al pozzo lo gettin dentro, e ponganvi di sopra la pietra, ò se vi sarà la scala, la tolgano, perch'in niun modo sen'esca. 4.º Che a Cristiani far grazia anche in parole e gran peccato: laonde non debbano mai nominarli con onesti vocaboli, e in passando, vicino alle lor Chiese debbano dire *La Casa sporchissima rovini Iddio.* Lo conferma il Santa-fede, il Burgense, e Sisto Senese.

Nel Holin, Iddio creò il sol e la luna pari nella luce. Lamentossi la Luna, e rappresentò che fra due eguali Principi del giorno, non durerebbe la concordia. Percio Iddio ad essa diminui la luce. S'attristò la Luna, ma la consolò Iddio dicendole: che se'l Sole dominerebbe di giorno, ella è di giorno e di notte, e che i suoi Figli Giudei festeggiarebbono le sue solennità secondo il Computo lunare. Anzi conoscendo Iddio di haver in ciò peccato, ordinò al popol Ebreo, ch'in ogni Novilunio offrano il sacrificio pro peccato, perchè si fatta Ingiustizia perdonata gli sia. Lo conferma il Burgense, il Senese, e'l Santa-fede.

Nel Sota. Iddio fece cinque Uomini simili a se in qualche perfezione: Sansone nella fortezza, Saule nella bellezza del collo, Assalone ne'capelli, il re Sedecia negli occhi, il re Asa ne'piedi: e poi per invidia gli condanò, e lor convertì in pena le medesime perfezioni. Lo conferma il Santa-fede.

Nel Bavamezinha. Iddio colle proprie mani sepeli il cadavere di Moisè, e per tal morticino contatto si contaminò, e divenne immondo. E perchè non bastavan tutte le acque per purificarlo, essendo scritto in Esaia; *Qui mensus est pugillo aquas;* gli convenne purificarsi col fuoco: e perciò nel medesimo Esaia è scritto, *Ecce Dominus in igne veniet.* Lo conferma il Santa-fede.

Nel Bavabatra. Un Rabino detto Rabba figlio di Barachia essendo andato al monte Sinai udì la voce di Dio, che diceva queste espresse parole. O me misero, o me infelice, perché ho giurato, e non ci ha chi mi assolve dal giuramento. Riferì a Rabini le udite parole, e fu acutamente sgridato, perlocchè non l'avesse egli assoluto, mentre come Rabino, ne aveva la facoltà. Lo conferma il Santa-fede.

Nel Bavabatra. Iddio avendo non si sa per qual causa ucciso il pesce Leviatan, con cui, come s'è detto di sopra, per divertimento soleva scherzare; lo salvò: e con esso farà il convito all'anime sante nell'altra vita e darà lor bere del vino, ch'egli ne vasi riposti conserva fin dal principio del mondo. La conferma Sisto Senese, e'l Santa-fede.

Nel Calla. Jescivi Hanozri, cioè Gesù Nazareno (Dio e Signor nostro) è nato di donna adultera, e contaminata. Lo conferma Pietro Galatino Libro primo de Arcanis catholicae veritatis, Cap. 7, e lo accenna Sisto Senese.

Nel Sancedrin. Gesù Nazareno (Dio e Signor nostro) è stato idolatra e adorator de'demonj. Lo accenna Sisto Senese, e lo conferma Pietro Galatino loco citato in principio.

Nel Sabbath. Gesù Nazareno è stato Mago: e seco aveva portato dall'Egitto certi Idoli, che aveva nascosti nel fianco: e per virtù loro operava i miracoli, ed ingannava la plebe. Lo conferma il Santa-fede.

Nel Sabbath. Si hanno da bruciar gli Evangelj di Gesù Nazareno. E Rabi Josef ivi dice, che tal bruciamiento si deve fare in qualche giorno solenne Ebraico, scancellando però se v'è dentro scritto il nome ineffabile di Dio. Ma Rabi Rab vuol ivi assolutamente, che si bruccino, anche non scancellato il nome di Dio. Lo conferma il Santa-fede. E quindi vuole Papa Giulio Terzo, che in risposta e confondimento di questa loro empietà, tutt'i loro Talmud, in gran numero raccolti, per tutta l'Italia, come riferisce Sisto Senese, fossero bruciatii appunto in una delle principali Feste Giudaiche, cioè nella Scenopegia, ovvero Festa de Tabernacoli.

Nel Nherubin Gesù Nazareno sta nell' inferno, in *stercore fetido ac profundo*. E un Rabino coi scongiuri havendolo fatto uscir dall'inferno, e dimandatolo che pena patisce, hebbe per riposta: *Coquor in caldaria plena stercoris ferventis*. Lo conferma il Santa-fede, presentando la sua esatta Relazione al Papa allor regnante nella Spagna, Benedetto XIII.

E finalmente quanto alla Morale, s'insegna nel Sabbath, che Davide non peccò commettendo l'adulterio, e l'omicidio, e che chi prende la Figlia o la Sorella per moglie fa cosa gratissima a Dio. Nel Sancedrin, che chi percuote il proprio Padre o Madre, purchè non faccia ferita, non porti veruna pena. Che chi bestemia il nome di Dio, non sia soggetto al castigo, soltantochè non bestemij il nome ineffabile di יהוה Jehova Che la Magia Demoniaca sia lecita, e che l'istesso Abramo Patriarca fosse stregone, ed insegnasse anche a figliuoli tal arte nefanda. Nel Nedarim; che chi vuol non esser tenuto di osservar le promesse, i voti, e i giuramenti, dica nel Capo dell'anno, o Ros-hassana, queste parole: *Tutte le promesse, voti e giuramenti, che farò in quest'anno, mi protesto e voglio da ora in poi, che sieno di niun valore*. Nel Tanhanith; che l'Astrologia Giudiciaria sia scienza, canonizzata dalla bocca di Dio; perchè ivi si narra, che un tal Rabi Eleazar, essendosi lamentato a Dio della sua povertà, egli li rispondesse; Se vuoi, per amor tuo distruggerò questo mondo, e lo creerò di nuovo, e chi sa che tu allor sorticchi il nascer sotto qualche stella, che sia idonea ad arricchirti. Molte altre esecrande enormità, sparse in molti Massechtoth tralascio per l'orrore. Tralascio parimente per il profondo rispetto verso le Vostre Eccellenze le laidissime oscenità, et immondizie, che ivi si narrano di più santi del Vecchio Testamento. Di Adamo nel Jevamoth; di Noe nel Joma; di Davide nel Senedrin; dell'eroina Jaelle in Nazir; di Sansone nel Holin. Come anche una sporchissima Questione riservata a sciogliersi dal Messia venturo nel Bavacama: et altre tali abominevoli e portentose laidezze imputate al Profeta Balaam nel Veracoth; a Zambri e Cozbi nel Sancedrin; al re Nabucodonosor nel Sabbath; a un tal Rabi Eliezer, e Rabi Ismael nel Joma; e passo al quarto Punto.

Esposta e stabilita la Questione del fatto, e rimosse tutte le Opposizioni in contrario; e facilissimo dedurre il Quid iuris, e l'obbligo che hanno l'Eccellenze Vostre di toglier dalle mani degli Ebrei sì fatto Libro esecrabile. Nove sommi Pontefici, come

hò accennato di sopra, l'han condannato all'incendio con efficacissimi ordini agli Inquisitori, che diligentemente dian l'esecuzione alla condanna. Tal condanna fu primieramente eseguita nella Francia, ed altrove per l'ordine di Gregorio Nono, come appare dalla Bolla d'Innocenzo IV, che comincia Impia Judaeorum perfidia. La Bolla d'Innocenzo IV parimente operò circa l'anno di Cristo 1244, come narra Bernardo Luzemburgense in Catalogo Haeretic. lib. 2. Per tutta l'Italia furono in conformità della Costituzione di Giulio III, ch'incomincia, Cum sicut nuper, bruciati innumerabili Talmud l'anno del Signore 1554 nella Festa Ebracia de'Tabernacoli, come si hà da Sisto Senese Tomo primo Bibl. sanctae, lib. 2. Il quale pur afferma, che Paolo IV nell'anno 1559 facesse incendiar si fatti abominandi volumi in tanta copia, che dalla sola abbondantissima Libreria della Sinagoga Cremonense dodici mila corpi di Talmud furono consegnati alle fiamme. La Bolla di Clemente VIII fece simili effetti: e perchè essa è l'ultima delle prevererate Costituzioni condannanti il Talmud, e conferma e comprende tutte le altre otto de'suoi Predecessori, anzi aggiunge nuove cose notabili, e folgora più espresse censure contr'i Disubbidienti; lasciate le altre per brevità, essa sola pongo qui per extensum in prova irrefragabile del presente quinto e ultimo mio Punto, e per conclusione di tutta la mia ubbidientissima diligenza esibita a venerati cenni delle Vostre Eccellenze. Ma prima, poich'è molto diffusa, in maggior comprovazione dell'attenzione mia esporrò qui fedelmente compendioso per ordine il contenuto d'ogni Paragrafo di essa, a fine d'agevolare la fatica di leggerla.

§ primo. Conferma ivi ed approva il Pontefice tutte le Costituzioni de'Papi suoi Antecessori, dirette contro l'empio, riprovato, e detestato Libro Talmud, le quali lo dannano, e lo esterminano dal mondo Cristiano.

§ 2.º Proibisce agli Ebrei di tutte le Sinagoghe, esistenti tanto nel dominio Pontificio, quanto per tutta la Cristianità, il vendere, comprare, leggere, tenere, e dar alla luce collo scritto ò colla stampa l'empio, e molte volte dannato Talmud, di qualunque sorte egli sia, e quantunque si pretenda ch'egli sia espurgato, ò che si espurgherà, ò che sia stato stampato di nuovo con i nomi mutati, ò che sia stato fin allora tollerato, ò permesso da qualche Inquisitore, ò altra potestà etc.

§ 3.º Rivoca et annulla tutte le licenze e permissioni di leggere, tenere etc. il Talmud: in caso che fossero state concesse agli Ebrei da qualche Inquisitore etc.

§ 4.º Distrettamente proibisce tanto a tutti gli inquisitori etc. che non possano in avvenire sotto qualunque pretesto conceder agli Ebrei si fatte licenze etc: quant'agli Ebrei, che non possano servirsi di esse, in qualunque maniera concedute.

§ 5.º Ordina agli Ebrei, che dentr'il termine di dieci giorni nello stato Ecclesiastico: e dentr'il termine di due mesi nell'altre Provincie della Cristianità debbano portare agl'Inquisitori etc. tutt'i Talmud, che hanno appresso di se: e che i detti Talmud debban'essere subitamente bruciati.

§ 6.º Ordina sotto precetto, e sotto pena della Confiscazione de'beni da applicarsi al sovrano del luogo, e sotto altre penalità ad arbitrio degl'Inquisitori, et anche sotto scomunica maggiore, Ipso facto incurrenda per i Cristiani; che niun Cristiano, ò Ebreo presuma et ardisca leggere, tenere, stampare, copiare etc. il Talmud.

§ 7.º Ordina parimente sotto precetto, e sotto le pene prefate, ed anche sotto le pene Canoniche, fulminate contr'i fautori e difensori degli Apostati dalla fede, e degli Eretici, che niuno ardisca aiutar ò col consiglio, ò coll'opera gli Ebrei, affinché appresso di loro si conservi il prefato Talmud.

§ 8.º Ordina che tutt'i gl'Inquisitori etc. per tutta la Cristianità facciano far diligente perquisizione de'detti Libri Talmudici e nelle case degli Ebrei e altrove. Il rimanente della Bolla son le clausole e Formole consuete appondersi a' decreti Apostolici.

E questo è qualche candidamente mi è paruto idoneo e necessario di esponersi al purgatissimo intendimento, e al religiosissimo zelo dell'Eccellenze Vostre, alle quali profondissimamente s'inchina il lor

Umilissimo, Divotissimo e Obligatissimo Servitore
D. Ingazio Giorgi.

1724. godina

Dubrovački pesnik i zvanični teolog Dubrovačke Republike Ignjat Đurđević, nabraja knjige jevrejskih autora koje su »po huljenju na veru i Boga jednake s Talmudom«.

Libri per l'empietà eguali al Talmud

Primo. Esposizione sopra i cinque Libri di Mosè, composta dal R. *Manachem Rachanad*. Quest'è un Opera bestemiatrice e sott'il Pontefice Paolo IV in numero di mille corpi, insieme con dieci mila corpi di Talmud, fu dalla Sagra Inquisizione data alle fiamme; come narra Sisto Senese Tomo primo, Lib. 4.

2.º Libro intitolato נצחון נזחון *Nizachon ouer' Immondo*. Opera piena d'ingiurie e bestemie contr'il Salvatore: memorata dal Munstero nella Prefazione al *Dichdudch* del R. Mose Kimhi.

3.º Libro dell'arte Magica di Gesù Nazareno. Insegnate a suoi Discepoli Pietro e Paolo. Opera antichissima, du cui fan menzione S. Girolamo Comment. 13 in Ezech e Sant'Agostino Lib. primo de Consensu Evang.

4.º Libro, che tratta sopr'il Sacerdozio legale di Gesù Nazareno: ritrovato (come iui si dice) nella Città di Tiberiade in tempo di Giustiniano Imperatore. E' stampato in Parigi e in Basilea intorn'al 1500: e dannato da Paolo Quarto. Si ritrova anch'in Ebraico, e quantunque non sia apertamente ingiurioso, sotto scorza notabilmente disonora è il Nostro Signore e la sua immacolata Madre.

5.º Libro, in cui istoricamente si narra, come *Jesui Hanosri* con solamente ben pronunciar il nome Divino ineffabile שם המפורש *Sem-hamephoras*, operasse i suoi miracoli. O pur il Libro della Vita, miracoli, e morte di ישוי הנוזרי *Jesui Bar-panther*: che con questo anche nome vien il nostro Redentore chiamato dagli Ebrei, come si puo veder nel Talmud, nel Trattato *Avoda-zara*: e nel *Midras Coheleth* מדרש קהלת cioè Esposizione sopra l'Ecclesiaste: e altrove.

Quest'è quant'ho potuto ritrovare circa i Libri comandatimi da Vostra Signoria Illustrissima. Con che sinceramente le bacia le mani D. Ignazio Giorgi.

[Spolja:] Alle riverissime mani dell'Illustrissimo Signore Vladislavo Bona. Ragusa.

*Prepiska*¹⁸ 5. 711.

libri per l'omelia equali ad Yaband

1. Colofone sotto cinque libri. Si. Mosè, consopra del
Dr. Hanahon Drachana. Quest'è un Opra bestemmiale:
e sott' il Pontefice Paolo IV in numero di mille coppi, in-
sieme con altri mille coppi di Yaband, fu fatta la sua in-
dagine fatta alle fiamme; come narra l'ipso senese to. 9.
lib. 4.

2. libro intitolato מִצְחֹן Mizachon ouuer' Gannonio. Opra
piena di ingiuria e bestemmia contra il Salvatore: memo-
rata dal Muribero nella Prefazione al Psichica del
Dr. Abote Kimhi.

3. libro dell' arte Magia di Capu Napo, insegnata a
suoi discipoli diuino e Paolo. Era antichissima, di cui
fan menzione S. Giuliano Comens. 14 in Grech., e
Santi Agostino lib. 1. de Conuersu Sueti.

4. libro, che tratta sotto il sacrofigio totale di Capu Napa-
lano: ritrovato, come si dice, nella Città di Tiberia:
de in tempo di Giustiniano imperatore. E tramesso in Pa-
vigi e in Pratica intorno al 1400: e tradotto da Paolo
Quarto. Si ritrova anch' in Obvairo, e quantunque non
sia autentico: ingiuriato, sotto nome notabilm. di nonna
il Notro signore, e la sua immacolata madre.

5. libro, in cui historicam. si narra, come Capu Hanon
con solennità con pronuncia il nome diuino ineffabile

17. februar 1724.

Niz odluka dubrovacke vlade o jevrejskim knjigama. Najpre, da u prvi četvrtak opštinski dželat pred stanim stubom spalj sve primerke Talmuda oduzete od Jevreja. Zatim, da se Jevrejima zabrani držanje mnogih i precizno pobrojanih knjiga, koje su već zabranjene u papskim bučama. Za one koji se oglušše o ovu naredbu propisuju se visoke kazne. Najzad, nalaze se Malom vjecu da se pobrine da se sve ove odluke ališiraju u Sinagogi.

Prima pars est de comburendo omnes Libros Thalmud ablatos Haebreis illo in loco, et eo tempore pro ut postea dicitur. Per XXIX contra I.

Prima pars est de terminando quod dicti Libri debeant comburi die Jouis proxime ante Publicam Berlinam in Platea Magna per manus ministri Justitiae. Per XXVI contra IV.

Secunda pars est de non [puniendo Hebraeos comorantes in hac Civitate eo modo quo postea dicitur quia tenerant dictos Libros]. Per XVIII contra XII.

Prima pars est de terminando quod Haebraei non possint introducere neque tenere hic Thalmud, nec alios Libros Thalmudicos prohibitos a Bullis Pontificijs sub illis poenis quae postea dicentur.

Cum fuerit lecta suprascripta pars oppositum fuit coram Dominis Provisoribus Civitatis de supplemento Ser Bucchia, Ser Tudisi et Ser Ghetaldi e Dominis Judicibus ad Criminalia, quod dicta pars poni non potuerat quia non erat libera. Quare dicti Domini Provisores Civitatis de supplemento monuerunt Illustrissimum et Excellentissimum Dominum Rectorem eiusque Minus Consilium, ut se retractarent a positione supradictae partis, qui sic moniti se retractaverunt.

Prima pars est de prohibendo Hebraeis illos Libros qui postea dicentur sub illis poenis et eo modo pro ut postea dicitur. Pro omnes contra I.

Prima pars est de prohibendo Hebraeis quod non possint nec ferre in statum nostrum neque tenere aliquem e Libris Thalmud, uti nec etiam Expositionem quinque Librorum Moysy compositam a Rabi Manachem Racanad, Librum inscriptum Hizachon, sive Immondo, Librum inscriptum de Arte Magica Jesu Nazareni quam docuit suis discipulis Petro et Paulo, Librum qui agit de sacerdotio Legali Jesu Nazareni, librum in quo historicè narratur quo modo Jesui Anosui Nomine Ineffabili Dei faciebat miracula, et hoc sub illis poenis, quae mox dicentur. Per omnes contra II.

Prima pars est de declarando esse dictas poenas quod si inven i retur quod aliquis ex dictis libris teneatur vel legatur in sinagoga Hebraeorum debeant omnes Hebraei simul et in solidum solvere Publico nummos aureos venetos quingentum; et si inveniretur aliquis ex dictis libris apud aliquem ex Particularibus Hebraeis talis Hebraeus solvere pariter debeat dictam poenam nummorum aureorum venetorum quingentum et si non posset solvere dictam poenam debeant eidem dari tres ictus funis, nec non etiam poni ad Publicam Berlinam et inuri condenti Publico Boll. in fronte. Et si aliquis acusaret aliquem de tali controventione habeat pro praemio nummos aureos venetos quinquaginta soluendos tamen e supradicta poena. Per omnes contrasolvendos tamen e supradicta poena. Per omnes contra.

Prima pars est de committendo Excellentissimi Minori Consilio ut exequatur quantum consultum est circa affixionem in Sinagoga Hebraeorum supradictarum terminatio- num. Per omnes contra I.

22. februar 1724.

Malo vijeće saslušava Mojsija Nunesa i nastoji da od njega sazna da li neko od Jevreja ima Talmud i ostalih pet knjiga čije su držanje dubrovačke vlasti zabranile.

Moise Nunes Ebreo fatto venire in pieno Eccellentissimo Minore Consiglio monito, giurato tauto calamo more Hebraeorum e fattali anche la pena di zechini cento o di stare un anno continuo in prigione di dover dire la verità. Et interrogato: Sapete Voi se alcuno dei Libri Talmudici o di quei 5: da noi inibiti a non tenersi si hanno e si tengono da qualche d'uno degli Ebrei essistenti a Ragusa?

Rispose: Io so, che in Casa del Rabino nel Ghetto si conserva una gran quantità di Libri, come pure da Valenzino, e saranno 1800 pezzi ma io non so veramente che libri sono. Devo però dir a Vostre Eccellenze che quando io ero alli Lazareti e venivano diversi Nobili e Preti per attaccarmi sopra i Punti della religione domandai io gli Ebrei se avevano qualche libro approposito per risponderli e mi dissero che avevano uno che mi nominavano ma ora mi sono scordato il nome nel quale si conteneva tutto quello bisognava per risponder e veramente questo è un libro piccolo ma è il più perfido et il più contrario alla legge loro così mentre sono giurato e con pena ancora sono astretto di dire la verità.

Prepska¹⁶, S. 711.

19. decembar 1735.

Posle dugih većanja i raznovrsnih odluka tokom isleđenja, vlada teško kažnjava dvojicu Jevreja. Salomon Buen osuđen je da provede godinu dana u jednoj od morskih tamnica, odakle treba svakog meseca da bude izvođen pred Lužu i javno šiban. Abram David Pappo kažnjava se dvogodišnjim progonstvom izvan Dubrovačke Republike, uz to nikada više neće moći da bude rabin u dubrovačkoj sinagozi i moraće najzad da plati tri stotine dukata, od kojih će polovina biti upotrebljena za opremu crkava, a polovina za opravku kneževog dvora.

Prima pars est de differendo et ampliando [processum] cum hoc quod si haec capiteur postea dici debeat an ponendae sint custodiae ut dicitur a vista Abram Pappo Ebreo.

Die 22. decembris 1735.

Prima pars est de terminando ut Salomon Ebreus e carceribus cum custodiis mitti debeat ad illustrissimum et Reverendissimum Dominum Archiepiscopum nostrum, adeo ut ab eodem examinari possit, cum hoc ut postea ipse Ebreus restitui debeat his carceribus.

Prima pars de terminando ut mitti debeat Martolus Facenda noster Vicesecretarius domum Abram Pappo Ebrei adeo ut faciat inventarium, et poliatur libris sui negotii, nec non omnibus pecuniis aliisque rebus quae invenientur suae domi, et totum reponat in uno cubiculo, quod obsignet publico sigillo et claves eiusdem cubiculi tradat Ghestaldis Ghetti, adeo ut ipsi sunt responsabiles. Et dictum inventarium reponat in Secretaria.

Die 10. Januarij 1736.

Prima pars est de creando tot Dominos Senatores officiales quot postea dicentur et cum auctoritate mox dicenda pro prosecutione noti processus Ebreorum.

Prima pars est de creando quinque Dominos senatores officiales [...]

Prima pars est de dando auctoritate supradictis Dominis Senatoribus officialibus dandi liberum accessum et recessum, carceribus mancipandi, e carceribus relaxandi et torquendi.

Die 21. Januarij 1736.

Prima pars est de dando facultatem Dominis Officialibus super formatione processus super notis Ebreis ut possint prestare iuramentum reis confessis pro corels.

Die 10. Februarij 1736.

Prima pars est de declarando ut supradicti Domini senatores officiales super noto processu Ebreorum possint prestare iuramentum consanguineis inquisitorum ad hoc ut testificent contra illos qui eisdem non sunt consanguinei.

Die 2. Martij 1736.

Prima pars est de habendo reum Salamonem Buen Ebreum pro rebus contra eum contentis in dicto processu.

Prima pars est de eum factis puniendo.

Prima pars est de eum condemnando ut debeat stare spatio unius anni in uno e tribus carceribus pelagi clausis januis et ut dicto tempore debeat quodlibet mense una vice verberari ante publicam lodiam idque per sententiam.

Secunda pars est de condemnando eum [Abram David Pappo] ut debeat stare duobus annis continuis in exilio extra statum et dominium nostrum et ut nunquam possit esse Rabinus in Synagoga Ebreorum huius Civitatis necnon ut solvere debeat nummos aureos venetos 300 applicandos videlicet 150 pro suppelectibus sacris ecclesiae nostrae cathedrallis et 150 pro reapertione palatii rectoralis. Et hoc attenta alius citatione pro rebus contra eum contentis in supradicto processu atque eius contumacia, idque per sententiam.

Prima pars est de terminando ut supradicti Abram David Pappo et Samuel Boen Ebrei debeant simul et in solidum [...] soluere pro processu ducatos 80 distribuendos ab Excellentissimo Minori Consilio secretariis et cancelariis ut eidem videbitur.

Consilium Rogatarum 157.

29

6. novembar 1737.

Po odluci vlade, pušta se iz zatvora neki Jevrejlin, ali s tim da Malo vijeće eminu Ploča stavi do znanja da je to puštanje posledica njegovih preporuka, i da se od emina zatraži da ovoga Jevrejina odmah otpremi u Bosnu.

Prima pars est de dimittendo è carceribus notum Ebreum, cum hoc ut Excellentissimum Minus Consilium significare faciat Emini Ploclarum quod respectu eorum comendationis dimittebatur, cum hoc ut ipse eum statim ex carcere mittere debeat in Bossinam.

Consilium Rogatarum 158 (1737—1739), 55.

30

7. april 1739.

Ponavlja se odluka vlade od 23. jula 1737. po kojoj u radnjama šizmatika i Jevreje ne smeju biti spavaće sobe i sobe za odmor, a one koje tamo jesu imaju se rasturiti za osam dana; poimence se navode i sve zainteresovane ličnosti kojima je to saopšteno.

Captum fuit de terminando quod in apothecis schismaticorum et Ebreorum non debeant esse cubicula neque repositoria et quod ea quae sunt debeant destrui in ter-

mino octo dierum proximorum sub poena unius mensis carceris pro quolibet contrafaciente.

[In margine:]

Die X Aprilis 1739.

Andreas riverius Communis retulit se intimasse controscriptam partem et paenam infrascriptis Gabrieli Valenzin, Michaeli Jovanovich, Salamoni Luzena, Jouo Milascinouich, Mitar Petrovich, Joseph Vitali, Lucae Milascinovich, Voin Ghiurevich, Savae Fiscevich, Abrahamo Pardo, Hajo Mandolfo, Josef Mandolfo, Jacob Sarugh, Savae Perich, Theodoro Petrovich, Salomoni Vitali, Isach Luzena, Isak Nacas.

Consilium Minus 94, 143'.

31

16. april 1739.

Malo vijeće dopušta Rafaelu Konstantini da boravi u radnji u kojoj stanuje uprkos tome što iznad nje postoji spavaća soba, ali s tim da se vrata radnje koja vodi u ulicu Među polače zatvore ciglama i cementom; ovo dopuštenje zasniva se na okolnosti da Rafael nije dućandžija kao ostali i da on u ovoj radnji drži svoju trgovačku kancelariju.

Captum fuit de indulgendo ut Raphael Constantini Haebreus possit morari in illa apotheca in qua ad praesens habitat non obstante quod dicta apotheca habeat unum cubiculum super ipsa apotheca cum hoc tamen ut illae portae dictae apothecae quae correspondent *Meghiu Polacce* claudi debeant cum lateribus et cemento. Et hoc attento quod dictus Raphael non est apothecarius ut coeteri, sed tantum tenet in dicta apotheca suos libros, suumque ut dicitur mercantile scriptorium.

Consilium Minus 94, 144.

32

27. mart 1743.

Svi Jevreji dubrovačke bratovštine moraju zajednički, svaki prema utvrđenoj tarifi, platiti troškove opravke krova jedne kuće u Getu, koji je prošlih dana srušen zbog opasnosti od požara.

Captum fuit de terminando quod universi Hebrei huius scholae subiaceant taxae quae facta est ex mandato Dominorum Thesaurariorum Sanctae Mariae Maioris pro restaurando tecto unius domus Ghatti transactis diebus ob inimensum incendii periculum fracto, cum sit juxta ritum et praxim hucusque servatam in taxis eorum Sinagogae, et quod omnes pariter debeant statim solvere dictam taxam sub poena carceris, prout quisque respective taxatus est.

Consilium Minus 95, 114.

33

15. mart 1748.

Vlada određuje da se neimenovana Jevrejka koja je postala hrišćanka i koja je sada u ženskom manastiru Svete Marije od Kastela pomogne onom godišnjom svotom koju su državni rizničari davali pokatoličenoj pravoslavki smeštenoj u manastiru Svete Katarine; o ovoj novoj hrišćanki preuzeće brigu Bratovština Svetoga Antuna.

Prima pars est de subveniendō notae Hebraeae factae Christianae existenti in Venerabili Monasterio Reverendissimarum Monialium Sanctae Mariae de Castro illā annuā assignatione, quae postea dicitur. Per omnes, contra —.

Prima pars est de commendando supradictam Hebraeam factam Christianam Dominis Thesaurarijs Sanctae Mariae Majoris, ut ei subveniant illo in annum quo subveniebant notae schismaticae reconciliatae quae fuit colocata in Venerabili Monasterio Sanctae Catharinae; item de eam commendando Venerabili Confraternitati Sancti Antonij, adeo ut ipsa ei subveniat, quanto subveniebat defunctae reconciliatae. Per omnes contra l.

Consillium Rogatorum 163 (1746—48), 199—199'.

34

23. Julii 1750.

Odredbe Maloga vijeća o načinu prodaje i o ceni za četiri sedišta u jevrejskoj bratovštini.

Captum fuit de terminando, quod quatuor loca sedilis in Schola Haebreorum hujus Civitatis super quibus controversatur, suntque juxta Thecas Bibliarum et a quibus incipiunt functiones Scholae debeant vendi viginti nummis aureis applicandis stratui Plateae juxta nostram Ecclesiam Cathedralem singula possidenda vitā durante emptoris, post cujus mortem denuo vendatur locus mortui eodem pretio, et sic iteratis vicibus, quotiescumque casus obtigerit vacationis per mortem, sintque ghestaldi supradictae Scholae qui incumbant observantiae hujus decreti neque quisquam possit se ponere ad sedendum in aliquo e dictis locis non soluto pretio sub poena aureorum decem applicandorum stratui Plateae pariter juxta Ecclesiam Cathedralem, vel sacris utensilibus dictae Ecclesiae ad arbitrium Dominorum Provisorum ejusdem debeantque illum iidem ghestaldi denunciare Excellentissimo Minori Consilio sub poena pariter nummorum aureorum decem et si non denunciarent dicti ghestaldi quisquis accusaverit transgressorem habeat tertiam partem supradictae paenae si per eius accusationem constaret de veritate. Et si obtinuerit, quod plures essent emptores supradictorum locorum quam numerus eorundem sortiantur et sic singulis vicibus quotiescumque id contigisset.

Die dicta.

Domini Provisores Civitatis noluerunt se impedire in supradicta Parte.

Die 24. ejusdem.

Intimata controscripta terminatio Raphaeli Constantino, Michaeli Maestro, et Josephi Pardo majori parti ghestaldinorum Scholae Haebreorum audientibus et intelligentibus.

Die XXVI mensis septembris 1750.

Captum fuit de contentando nos ut in Locis siue sedilibus in Schola Haebreorum uendendis juxta partem Excellentissimi Minoris Consilij captam sub die XXIII mensis Julij proxime preteriti possint proximis tantummodo diebus eorundem festivitatis vulgo dictae Mihoglize praesentis anni sedere illi tantum e dictis Haebreis qui a dicta eorum Schola designati fuerunt ut sint ut dicitur Festaroli, et ipsi etiam per antianitatem aetatis. Remanente quoad reliquia supradicta parte Excellentissimi Minoris Consilij in pleno suo robore et firmitate.

Consillium Minus 97, 44—44', 49'.

6. juli 1751.

Vereniku mlade Jevrejke koja je prešla u katoličku veru uvećava se plata koju ima kao bombarder za dalja dva groša na dan, što će važiti od dana kada je bude uzeo za ženu; osim toga, daće mu se još tri stotine dukata.

Prima pars est de terminando quod debeat augeri sponso scitae puellae Hebraeae quae ad fidem catholicam convenit, existenti in Venerabili monasterio Sanctae Mariae de Castro, eius salarium bombarderii aliis grossis duobus, idque a die qua sibi sumet in uxorem dictam puellam et de dando dicto sponso de [...] pluri alios ducatos 300 colligendos e pecuniis operum piarum. Per omnes.

Consilium Rogatorum 166 (1751—1752), 7.

Napomena. Videti dokumentat pod br. 33.

29. septembar 1752.

Zbog usluga koje je đubrovačkoj vladi učinio Samuel Amboneti, Malo vijeće mu dodeljuje prvo naredno mesto u jevrejskoj bratovštini posle ona četiri, koja su već rezervisana odlukom Vijeća od 23. jula 1750.

Captum fuit de concedendo Samueli Ambonetti Haebreo pro serviitis ab eo prestitis ut post quatuor loca in Schola Haebreorum reseruata ab Excellentissimo Minor Consilio sub die XXIII mensis Julii 1750 debeat in primo subsequenti loco sedere in functionibus dictae Scholae.

Die dicta. Intimata controscripta terminatio Hajo Tolentin ghestaldo Scholae Haebreorum audienti et intelligenti.

Consilium Minus 97 (1750—1754), 180.

2. maj 1754.

Vlada prihvata molbu Samuela Ambonetija i za 50 cekina ustupa njemu i članovima njegove porodice četiri mesta rezervisana u jevrejskoj bratovštini; novce primljene od njega koristiće za nabavku damasta potrebnog za opremu sale za audijencije u kneževom dvoru.

Prima pars est de acceptando supplicationem Samuelis Ambonetti lectam.

Illustrissimi et Excellentissimi Signori

E perche stiamo troppo stretti nella nostra scuola dove pregamo Iddio per l'ingrandimento dell'Eccellenze Loro, supplico appiedi dell'Eccellenze Vostre di farmi questa grazia di donarmi li quatro lochi vietati dall'Excelso Minor Consiglio, per i quali offerisco zechini cinquanta veneziani disporli a talento dell'Eccellenze Vostre e sempre che la nostra Università mi vorrà imborsare la detta somma in termine d'un mese mi contenterò cederli li detti quatro lochi, con che siano ablocati per anzianità giusto le nostre convenzioni et in diffetto che l'Università non volessero a suo tempo sborsare detta somma, in tal caso che restino detti luochi a beneficio della casa mia e di quelli meco s'uniranno in detta spesa pure fra di noi compagni per anzianità: l'onore di godere gli effetti delle loro clemenze nella grazia che spero ricevere per questa volta ricorro a dimandare gli atti della loro rettissima giustizia, alla grazia non mancarò di pregar voti all'Altissimo per ogni maggiore prosperità delle Eccellenze Vostre. Quas Deus etc.

Prima pars est de nos valendo nummis aureis venetis quinquaginta oblationis factae a Samuele Ambonetti Hebreo in supradicta eius supplicatio acceptata ad provisionem apparatus panni serici damasceni pro cubiculo audientiae Palatii rectoralis item de providendo nummos aureos venetos centum ex illis pecuniis quae postea dicentur pro eodem effectu.

Consilium Rogatorum 168, (1754—1755). 42—42'.

38

22. decembar 1755.

Namenjuje se 10.000 dukata za proširenje Geta. Iz redova senatora bira se komisija od tri člana koja će vladi podneti plan za proširenje i rekonstrukciju Geta. Završnom odredbom Jevrejima se nalaže da se ne pokreću iz kuća u kojima stanuju i da se ne sele izvan Geta.

Prima pars est de providendo ducatos decem millia pro auctione Ghetti Haebreorum existentium in hac Civitate idque à pecunijs Operarum Plarum existentium in hac Coeca, Per XXXVII contra IV.

Prima pars est de creando tot Dominos Senatores officiales quot postea dicentur, qui deferant ad Excellentissimum Senatum Pianum pro Aedificio supradictae Auctionis Ghetti: cum hoc quod dicti Domini Senatores officiales creandi debeant deffere supradictum Planum in termino unius mensis proximi et decurso dicto mense debeat Illustrissimus et Excellentissimus Dominus Rector proponere in primo Excellentissimo Rogatorum Consilio quod congregabitur dictum Planum et Secretarius ex officio legere praesentem Partem. Per omnes, contra —.

Secunda pars est de creando tres.

Electio supradictorum trium Dominorum Senatorum officialium

Ser Savinus Lucae de Gozze

Ser Lucas Dominicus Michaelis de Bona

Ser Nicolaus Matthaei de Ghetaldis.

Prima pars est de Initendo quod nemo Haebreorum possit se movere ab illis Domibus in quibus ad praesens habitant pro transeundo ad habitandum alibi extra Ghetum Per XX Contra XV.

Consilium Rogatorum 169, 96—97'.

39

1756. godina

Raspored kuća u Getu, imena starešina porodica koje ih obitavaju i broj osoba u svakoj porodici.

Il Ghetto è diviso dalla strada in due parti.

Nella parte occidentale sono sei case tre che corrispondono alla strada del Ghetto, e tre alla strada delle Pill d'oglio.

Nella parte orientale sono cinque case tre che corrispondono alla strada del Ghetto e due alla strada delli ferrari, poiche la terza da quella parte è la casa del Orologista che ha la porta alla medesima strada delli Ferrari.

Tutte le case sono uguali e hanno due piani ò stano solari nel primo è una stanza capace di 12 in 13 braccia di longhezza e di 10 in 11 di larghezza, così pure nel altro piano di sopra, e la soffitta sotto li coppi.

Le dette case sono presentemente abitate, cioè:

Dalla parte d'Occidente nella prima abita Gabriel Valenzin et ha nel primo piano una di dette stanze da lui divisa in due con una travatura, nel secondo piano l'altra stanza, e di più ultimamente ha alzato un terzo piano, in cui ha fatto un corridore.

e doi piccole stanze, ha in casa in tutto persone dieci e questa casa corrisponde alla strada del Ghetto.

Nella seconda più in sù verso Priechi la stanza nel primo piano è tenuta da Hajo Mandolfo, e quella del secondo piano è occupata dalla loro scola.

Nella terza abita Raffael Constantino che ha una stanza nel primo piano, et un'altra nel secondo, il medemo però tiene una casa da lui comprata che è fori del Ghetto et ha le finestre al stradone di Priechi attaccata alla casa da lui abitata, et ha una bella stanza nel primo piano, et altra simile nel secondo ha in casa persone cinque.

Nella quarta che corrisponde alla strada delle pille d'oglio abita Salamon Vitali che ha una stanza nel primo piano nella quale vi è una separazione di una piccola stanziola, e nel secondo piano un'altra stanza et ha persone otto.

Nella quinta abita Hajo Mandolfo che ha una stanza nel primo piano et un'altra nel secondo, con di più la stanza sotto la scola detta sopra, et ha persone dieci.

Nella sesta abita Hajo Tolentino il maggiore che ha nel primo piano una stanza divisa in due con una travatura, e nel secondo piano un'altra stanza, et ha persone tre.

Dalla parte orientale:

Nella prima che corrisponde alla strada del Ghetto abita Samuel Ambonetti che ha nel primo piano una stanza, e nel secondo un'altra, e tiene di più nel primo piano una stanza della seconda casa, il medemo ultimamente ha alzato il terzo piano, dove la stanza è divisa in due, ha in casa persone cinque.

Nella seconda la stanza del primo piano la tiene come sopra Ambonetti, e la stanza del secondo piano è abitata da Isac Mandolfo, il quale tiene pure la stanza del secondo piano dalla terza casa, et ha persone cinque.

Nella terza nella stanza del primo piano abita Abram Fermi con persone quatro, e nella stanza del secondo piano abita come sopra Isac Mandolfo.

Nella quarta che corrisponde alla strada de Ferrari nella stanza del primo piano abita la sorella di Isac Angelo, et ha persone due, e nella stanza del secondo piano abita Isac Angelo, che ha persone quatro.

Nella quinta nella stanza del primo piano abita Vita Asser con persone cinque, e nella stanza del secondo piano Hajo Tolentino detto il Piccolo, che ha persone sette, il medemo tiene in affitto la casa del Orologista con la quale ha fatto comunicativa.

Il Ghetto come è ben noto dalla parte della Piazza è chiuso dalle case, ora abitate dal Signor Governatore, e dal Signor Giovanni Guscha, e Signora Maddalena Subascich, dalla parte di Priechi è chiuso la parte orientale dalla casa di D. Pietro Niccolai, e dalla casa abitata dal figliolo di Juscun Ebreo, e l'occidentale dalla casa comprata da Raffael Constantino, e da lui abitata, e dalla casa della Signora Maria di quondam Giuseppe Marcovich, le quali quatro case sono attaccate al Ghetto.

In tutto nel Ghetto sono anime no. 68.

Prepiska 18, 3187/II br. 96.

40

1756. godina

Jevreji koji stanuju izvan Geta i visina zakupnina koje plaćaju za stanove.

Nota delli Ebrei abitanti fori del Ghetto et affitto delle case.

Fratelli Pardo nella strada de ferrari sono persone 9 la casa è di loro ragioni e si mette l'affitto per	ducati	30.
Jacob Mandolfo figlio di Juscun a canto al Ghetto persone 4	ducati	18.
Isac Nachas nella strada sopra Priechi e sopra il Ghetto persone 2		
Manuel Penso nell'istessa casa persone 4 pagano tutti due	ducati	38.
Angelo Volterra in detta strada persone 6	ducati	22.
Baruc Vitali in detta strada persone 4	ducati	19.
Jacob Barafael in detta strada persone 2	ducati	24.
Michael Maestro nella strada sotto Priechi persone 7 casa sua metà	ducati	40.

Lauda Dio da Veche e Navarri strada detta sopra Priechi persone 5	ducati	22.
Isac Luzena nella strada appresso persone 3	ducati	25.
Jozo Fermo nella detta strada persone 6	ducati	18.
Illia Jagni nella detta strada persone 5	ducati	16.
Isac Ambonetti nella strada appresso persone 7	ducati	18.
Raffael Mandolfo in detta strada persone 5	ducati	20.
Barafaele Volterra in detta strada persone 4	ducati	9.
Angelo Terni in detta strada persone 5	ducati	36.
Salamon Luzena e Forte nella strada appresso persone 10	ducati	45.
Jacob Russi in detta strada persone 5	ducati	26.
Manuel Stenso in detta strada persone 4	ducati	12.
Isac Cambos nella strada sotto Priechi persone 6	ducati	57.
In tutto famiglie 20 Case 19 persone 103	ducati	495.

Preplaka¹⁸, 3187/11 br. 96.

41

1756. godina

Popis kuća u ulici iznad Geta koja vodi od Prijekog ka Pelinama, sa starešinama porodica koje ih nastanjuju i s naznakama kirija koje za njih plaćaju.

Nota delle Case della strada sopra il Ghetto che tira da Priechi verso Pelline dalla parte Orientale.

- Prima casa di D. Michele Miliscich abitata da Isac Nachas, e dal Maestro di scola Ebrei pagano di affitto ducati 38 —
- 2 Casa del sudetto abitata da Volterra Ebreo paga ducati 24.
- 3 Casa di Franich Vuletich abitata da lui medesimo.
- 4 Stragno à piè piano di Giua Niccolina abitato da lei medesima.
- 5 Casa di D. Petro Antonelli abitata da Baruc Vitali Ebreo paga ducati 20.
- 6 Casa de Reverendissimi Sacerdoti abitata da Maestro Marino Vetraro paga ducati 18.
- 7 Casa della Confraternità della Concezione abitata da Nane paga ducati 13.
- 8 Casa di Maria detta Gagnaz da essa abitata con altra gente.

Dalla Parte Occidentale

- Prima Casa di Marco Bosciovich abitata da lui medesimo.
- 2 Casa di detto abitata da Medin.
- 3 Casa della Confraternità del Carmine abitata da Baraffael paga ducati 24.
- 4 Casa di quondam Tomaso Solari abitata dalla Moglie di Niccolo Catafo.
- 5 Casa di Jella Petrova abitata da essa medesima.
- Un sito vacante di ragione di Giovanni Orese.
- 6 di Ser Vladislavo Paolo di Gozze abitata da Bosco Oripich paga ducati 11.
- 7 Casa à metà di D. Niccolo Scurich, e di Mihailo Tvardiscia nella porzione di detto D. Niccolo abita Mihajlo Marichevich e paga ducati 9 e la porzione di Tvardiscia è abitata da lui stesso.

Preplaka¹⁸, 3187/11 br. 96.

42

1756. godina

Popis Jevreja koji su u Dubrovnik došli između 1739. i 1756. godine

Nota di Ebrei venuti di fuori del 1739. sino 1756.

Nel 1739

E' venuto Illia Jani con la fameglia di Dalmazia al presente botegaro.

Nel 1740

E' venuto Angelo Volterra con la fameglia per esercitare l'arte de bodech per nostro bisogno.

Nel 1745

E' venuto Moise Nauaro senza fameglia il quale tiene l'arte di teresia al presente botegaro.

Detto anno

E' venuto Daniel Nauaro per giovane di botega di Gai Tolentini il quale al presente bazariot.

Nel 1746

E' venuto Jacob Russi con sua fameglia il quale esercita da bodech fermato da noi.

Nel 1747

E' venuto Manouel Penso con la fameglia il quale fa il capeliere.

Nel 1747

E' venuto da' Ancona Angelo Terni con la fameglia al presente botegaro.

Nel 1748

E' venuto Benedetto Voltera amogliato qui il quale fa il sartore.

Nel 1750

E' venuto Laudadio da Vechio con la moglie il quale fa prima scola di ragazzi.

Nel 1753

E' venuto Isach Feracio per giovane da Gai Tolentini.

Nel 1754

E' venuto Abram Jesorun da Dalmazia al presente botegaro abitante in casa del suo cognato Josef Tolentino.

Nel 1755

E' venuto Vita Ascoli per giovane di botega d'Isach Campos.

Pii è venuto Jacob Cagli per giovane di casa Maestro.

Più sono venuti Abram Nauaro con il figlio da Dalmazia.

1756. godina

Broj jevrejskih kuća u Dubrovniku i njihov razmeštaj, u Getu i izvan njega; ukupan broj Jevreja u gradu.

Tutti gli Ebrei al presente dimoranti in questa Città occupano Case n° 30, cioè Case 11 nel Ghetto, e Case 19 fuor del Ghetto e fanno in tutto anime 171, cioè 68 nel Ghetto, e 103 fuori.

Dal 1739 in quà sono venute di fuori otto famiglie d'Ebrei et altre sei Persone, che sono Giovini in diverse Botteghe oltre uno che tiene Bottega da se, et esercita l'arte di sartore.

Di dette otto Famiglie venute di fuori, sette tengono ad affitto le Case fuori del Ghetto.

Se si vuol lasciare nel Paese tutt'i sudetti Ebrei, che sono venuti di fuori dal 1739, si deve far un Piano.

Se si risolve di lasciare porzione di detti, e l'altra mandar via si deve far altro Piano.

E se finalmente si risolve di mandar via tutt'i detti Ebrei venuti di fuori, si deve far il Piano in 3^a maniera.

Al Ghetto sono attaccate cinque Case, e sono la Casa dell'Orlogista, la Casa di D. Pietro Nicolai, la Casa abitata da Jusciun Ebreo, la Casa comprata da Rafael Costantino, e da lui abitata, e la Casa di Maria relicta di quondam Giuseppe Mascarich.

Prepiska^a, 3187/II br. 96.

12. maj 1756.

Odluka vlade da se iz Dubrovačke Republike pošalje napolje izvestan broj jevrejskih porodica doseljenih posle 1739. godine. Koliki će taj broj biti predložice komisija senatora izabrana za proširenje i rekonstrukciju Geta; ista komisija podneće i plan o tome koliko bi se kuća iz susedstva Geta moglo uključiti u Geto, ali tako da Jevreji koji u njima stanuju budu preko noći zatvoreni u Getu. Njen izveštaj obuhvatiće i mišljenje o radnjama Jevreja i o prodajama koje ovi obavljaju po gradu, kao i o značima koje bi obeležavali njihovo pripadanje jevrejstvu.

Prima pars est de terminando ut mitti debeant extra Civitatem et Statum tot Familiae Haebreorum quod postea dicitur ex illis videlicet quae huc pervenerunt ab anno 1739 et hic habitant. Per XX contra VII.

Prima pars est de committendo Dominis Senatoribus Officialibus super aedificio Ghetti ut recognoscant quot illarum domuum quae sunt contiguae Ghetto, possent adjungi eidem, ad adjunctis his dicto Ghetto quot Familiae Haebreorum possent in ipso habitare ita ut Haebrei hic habitantes debeant stare noctu semper clausi in Ghetto, et quot Familiae Haebreorum videlicet ex illis quae advenent huc ab anno 1739 remanerent extra Ghattum mittendae extra Civitatem et Statum. Quodque recognito omni eo, debeant formare et deferre dicti Domini Senatores Officiales planum super autione Ghetti et super toto desuper expresso, et ad hunc effectum debeat fieri Excellentissimum Rogatorum Consilium die X proxime venturi mensis junii, mane hora XIII, in quo debeat Illustrissimus et Excellentissimus Dominus Rector primo loco proponere dictum planum et Secretarius ex officio legere praesentem partem, et si non congregaretur dicta die, quod in primo subsequenti, quod congregaretur Illustrissimus et Excellentissimus Dominus Rector proponere primo loco dictum planum et Secretarius ex officio legere praesentem partem.

Prima pars est de committendo supradictis Dominis Senatoribus Officialibus quod in supradicto plano debeant formare et deferre eorum parere etiam super apothecis, quas

dicti Haebrei tenent in hac Civitate et super venditione quam iidem faciunt eorum rerum, ut dicitur in credito, nec non et super eo quod ipsi eunt per domos Civitatis pro vendendo dictas eorum res et super signo quod iidem gestare debent visibile Haebraisimi. Per omnes, contra IV.

Consilium Rogatorum 169, 170'—171'.

45

12. Junii 1756.

Prihvaćeni delovi izveštaja naročito izabrane vladine komisije koja je imala da podnese predlog o rekonstrukciji i dogradnji Geta.

Essendo stato accompresso ai Signori Senatori ufficiali creati dall'Eccellentissimo Senato sopra l'accrescimento della Fabbrica del Ghetto, che formino e riportino un piano intorno alla sidetta Fabbrica e sopra l'abitazione degli Ebrei, et altro come per parti prese sotto li 22. Dicembre dell'anno passato e 12 maggio del corrente i detti Signori Senatori Officiali avendo fatta matura riflessione sopra la detta materia riportano.

2.do Che oltre le predette famiglie e persone, che in vigor dell'antecedente capitolo potran qui restare, essendovi al presente altre 19 Famiglie stabilite qui prima del 1739, ne essendo composto il Ghetto, che di sole 11 case affine di poter includere nel Ghetto quel maggior numero di Famiglie, che si potrà, alle dette 11 case si debban unire, se così piacerà all'Eccellentissimo Senato le 4 case contigue al Ghetto, cioè la casa abitata da D. Michele Miliscich, la casa dove abita D. Pietro Nicolai, la casa abitata da Jusciun Ebreo, e la casa dell'Orlogista, le quali quattro case o si dovranno del Pubblico acquistare per via di compra o si dovranno prender ad affitto dai proprietari per conto pubblico come parerà meglio al Eccellentissimo Senato, il quale pure dovrà terminare quale affitto d'avantaggio dovrà per ogni una di detta case corrispondere il Ghetto al Pubblico.

3. Che alle dette quattro case, quando si unissero al Ghetto, si debban serrare le Porte, dove sono al presente et aprirsi le altre Porte, che corrispondano nella strada del Ghetto, così che tutte le case rimangan serrate delle due Porte, che sono poste alli due capi della strada del Ghetto.

4. Che dopo che saranno unite al Ghetto le dette quattro case debban passare ad abitare in Ghetto quattro Famiglie d'Ebrei di quelli che al presente abitano fuori di Ghetto.

7. Che le rimanenti Famiglie d'Ebrei, che non avessero luoco nel Ghetto tanto le stabilite qui prima del 1739, come le altre arrivate dopo e che potranno qui restare in vigor della concessione del Eccellentissimo Senato non possono abitar altrove se non nella strada sopra Priechi posta sopra la strada del Ghetto con dover in termine d'un anno dall'approvazione del presente piano trovar in detta strada la lor casa previo sempre l'accordo tanto col Proprietario, che coll'attual affittuario.

8. Che le Famiglie degli Ebrei, che abitaranno fuori del Ghetto segultino ad esser sempre corresponsali per i pagamenti degli affitti del Ghetto al Pubblico e sottoposti agli altri pesi del Ghetto come se abitassero nel Ghetto, e come sono stati fin ora.

9. Che nessuno degli Ebrei dopo un ora di notte possa uscir fuori di casa sotto pena di due mesi di prigione e di ducati 100 toties quoties, quali dovranno darsi all'accusatore che facesse constare la sua denuncia, e per la sicurezza di detti ducati 100 debbano dar idonea pieggiaria da approvarsi nell'Eccellentissimo Minor Consiglio radunato per ordine e non trovando tal pieggiaria che dall'Eccellentissimo Minor Consiglio fosse approvata debbano partir fuori dello Stato e Dominio nostro. E che l'Eccellentissimo Minor Consiglio debba sotto vincolo di giuramento in ogni caso di denuncia fare il processo e poner in pena i delinquenti.

10. Che quando alcuno degli Ebrei prevedesse di dover aver qualche volta necessità di uscir di notte tempo fuor di casa debba tal volta ottenere la licenza in scriptis

dai Signori Giudici del Criminale banca piena, la quale non possa valere più di due giorni, et in caso di bisogno debbano andarla rinuovando.

11. Che inappresso non si possan fare giunte o accrescimento di Fabbriche alle case del Ghetto ne meno a spese d'Ebrei senza espressa concessione dell'Eccellentissimo Senato. Occorrendo Però inappresso far repizzi, et accomodar le case del Ghetto tutta la spesa debba farsi dal Ghetto senza che i Signori Tesorieri somministrargli alcun denaro in aiuto di tali spese, solamente quando occorresse accomodare i tetti, osian cuoperte delle case del Ghetto, i Signori Tesorieri debbano fare tal accomodamento a spese Publiche.

13. Che nessun Ebreo possa andar in case de'Christiani se non solamente nelle case de' Nobili, Antonini e Lazzarini, Medici e Chirurghi e di quelli mercanti che fan le polizze in dogana sotto pena di giorni 15 di prigione e di ducati 30 toties quoties da darsi all'accusatore per mezzo di cui constasse la verità dell'accusa.

14. Che nessun Ebreo possa portare le loro merci per venderle per le strade della città, ne altrove infuori, che al solo Tabor alle Plocie, e cio sotto la pena espressa nell'antecedente capitolo.

16. Che inappresso ogni Ebreo debba portare al Capello o Baretta un cordone giallo largo almeno tre dita sotto pena di ducati 10 toties quoties da attribuirsi all'accusatore se per la di lui accusa constarà e che li possa poner ogni uno dei Signori Consiglieri dell'Eccellentissimo Senato.

17. Che nessun Ebreo forastiere che arrivasse qui inappresso possa trattenersi più di un mese, né possa abitar altrove se non nel Ghetto. Ed in ogni caso di simili arrivi d'Ebrei fuorestieri sia tenuto il Ghestaldo degli Ebrei darne l'avviso all'Eccellentissimo Minor Consiglio sotto pena di ducati 500.

18. Che di qui inaventre l'Eccellentissimo Senato possa accordare la facultà di stabilirsi qui a quelle famiglie degli Ebrei solamente che qui in appresso volessero venire e facessero constare d'aver il loro proprio capitale almeno di zechini mille.

Prima pars est de committendo Dominis Senatoribus officialibus super auctione Ghetti, ut recognoscant quot domus accipi possent pro habitatione Hebraeorum in via desuper Priechl illa videlicet quae est super Ghetum, ad hoc ut Hebraei qui habitabunt in dicta via claudi possint, et ut forment super hoc planum deferendum ad cognitionem Excellentissimi Senatus, quod Planum deferre debeant in primo Excellentissimo Rogatorum Consilio, quod habebitur post quindecim dies proximos.

Consilium Rogatorum 189, 195'—198.

14. mart 1757.

Jozef Vita Tolentino, koga zbog preostalih dugovanja ganjaju različiti Turci, i ne daju mu da predahne, moli vladu da mu pomogne da brže naplati svoja potraživanja od dužnika koji su podanici Dubrovačke Republike i da tako dođe do neophodnih novaca za isplatu svojih dugova. Kako bi preko redovnih dubrovačkih sudova ova prava ostvarivao veoma dugo, za šta nema vremena, predlaže brži postupak: da vlada izabere trojicu funkcionera koji će ispitati sve Tolentinove kredite i prinuditi njegove dužnike da dugove plate u vreme koje se propiše. Vlada prihvata ovu molbu i određuje rok od tri meseca za obavljanje toga posla. Uskoro zatim, ona donosi i čitav niz daljih odluka kojima reguliše razvoj likvidacije Tolentinovih dugova.

Illustrissimi et Excellentissimi Signori

Dovendo io pagare a diversi Turchi il resto de'miei debiti, i quali attualmente mi vanno vessando, ne più mi vogliono dare alcun respiro; e dovendo dall'altra parte avere dalla gente del Paese rilevante somma del denaro, con la quale non solo sodisfarei i detti Turchi per appieno, ma ancora pagarei i pochi debiti che ho contratti con questa Piazza, e mi riddurei in stato di quiete; ne possendo esiggere i detti miei crediti se non

per via del Tribunale dei Signori Consoli ch'è molto lunga e che infastidirebbe i Turchi colla dilazione comparisco umilissimamente ai piedi dell'Eccellenze Vostre supplicandole che per dar a me modo di riscuotere il mio e pagare il debito ai Turchi i quali come dissi non mi vogliono più aspettare, e mi apporterebbono sommo disturbo, che Vostre Eccellenze possono ben prendere, si compiacciano per atto della sovrana loro autorità e clemenza deputare tre ufficiali, i quali riconosciuti per veri i miei crediti che ho nel paese, debbano astringere i debitori al pagamento in tempo, che sarà prescritto dall'Eccellenze Vostre et imborsarsi eglino del riscosso per poter sodisfare ad ogn'uno il suo, e rimuovere ogni disturbo et inquietezza, che potrebbe nascere Vostre Eccellenze che sono padri comuni, e che vegliano al bene e tranquillità non solo pubblica, ma anche dei particolari, io confido fermamente, che riguardando con alto loro discernimento la materia di cui si tratta, e queste mie indigenze, che non si possono superare altrimenti si muoveranno a pietà, e si risolveranno a divenire alla sudetta creazione, che sarà un parto della loro provvidenza darà a me motivo di pregare, sinche sarò vivo l'Altissimo Iddio per la maggiore e per le più eccelse prosperità dell'Eccellentissima Repubblica. Quam Deus etc.

Prima pars est de committendo Dominis Judicibus ad Criminalia quod ex ordine supradictae supplicationis expedite et brevi manu ministrent justitiam supradicto Joseph Vita Tolentino et de dando auctoritatem dictis Dominis Judicibus in ministracione dictae justitiae carceribus mancipandi, carceribus relaxandi, faciendi tenutas in bonis debitorum et deveniendi quoque ad venditionem bonorum dictorum debitorum.

Prima pars est de committendo dictis Dominis Judicibus ad Criminalia quod debeant etiam ministrare justitiam item expedite et brevi manu creditoribus supradicti Joseph Vita Tolentino, qui recurrerent ad eorum tribunal contra ipsum Tolentino.

Prima pars est de terminando quod supradicta administratio justitiae remissa supradictis judicibus ad Criminalia inter supradictum Tolentino Hebraeum et ejus debitores et inter creditores ejusdem et ipsum Tolentino sit, et intelligatur durare spatio trium mensium proximorum, quodque dictum judicium ipsorum Dominorum judicum intelligatur pro creditis ipsius Tolentino, ejusque debitis contractis adhuc, non vero contraendis in posterum.

Die Jovis XXIV mensis Martii 1757. a prandio. Prima pars est de committendo Dominis Judicibus ad Criminalia ut dent Turcis creditoribus supradicti Joseph Vita Tolentino credita quae idem Tolentino habet contra alios Turcas et subditos Turcarum et de reliquo exequantur quantum est consultum.

Die Veneris XX Mensis Maii 1757. Prima pars est de relaxando e carceribus Joseph Vita Tolentino Hebraeum decoctum attempto consensu duarum tertiarum partium ejus creditorum pro summis respective eorum crediti.

Die Veneris XXVII mensis maii 1757. Prima pars est de concedendo liberum salvum conductum personale Joseph Vita Tolentino Hebraeo ad unum annum proximum.

Die Sabati IV mensis Februarii 1758. a Prandio. Prima pars est de committendo Dominis Judicibus ad Criminalia ut post Pascha proxime venturum debeant incipere et prosequi exactionem credituum Joseph Vita Tolentino ad beneficium illorum ad quos attinet.

Consilium Rogatorum 170 (1756—1758), 90—91, 91', 92, 97', 123, 124, 215.

Stavlja se van snage taksa koju Jevreji plaćaju državnim rizničarima kao zakupninu za Geto i koja je ustanovljena ove godine; donosi se odluka da gastaldi jevrejske bratovštine izaberu šestoricu Jevreja, i to trojicu između onih koji stanuju u Getu, i trojicu između onih koji stanove imaju izvan njega, da odrede novu taksu, na osnovu dosadašnje prakse i ranijih propisa Maloga vijeća.

Captum fuit de annullando taxam factam hoc anno ad Hebraeis pro affictu Ghetti solvendo Dominis Thesaurarijs et de imponendo Ghestaldis Scholae Haebreorum ut faciant sex officiales Haebreos, tres illorum qui habitant in Ghetto, et tres ex illis qui habitant extra Ghetum pro faciendo nova Taxa pro affictu dicti Ghetti solvendo, ut supram, et hoc secundum praxim, et juxta terminationes Excellentissimi Minoris Consilij per praeteritum captas; qui officiales debeant creari hodie a prandio pro exequendo praesentem Terminationem.

Consilium Minus 100 (1762—1765), 82'.

48

19. avgust 1763.

Testament Rike žene Jakoba Barafael, registrovan 16. novembra iste godine, neposredno po smrti testatorke.

In Nome di Dio Omnipotente

Addi 19. Agosto 1763. in Ragusa in Casa della solita abitazione dell'Infrasritta Testatrice

Ritrovandomi io Richa Moglie di Jacob Barafael Ebreo sana di mente, ed intelettio mio, se bene aggravata dalla presente mia malattia, e credendo d'esser vicina alla mia morte faccio questo mio ultimo Testamento, con cui annullo, et irrito qualunque altro che per l'avanti avessi fatto volendo, che questo sia l'ultima mia volontà et intendendo che questo solo sia seguito.

Lasso per decime alla scola del nostro Ghetto un mezzo zechino veneziano una vice tanto.

Faccio et instituisco per mio Erede universale di tutti il miej beni tanto mobili quanto stabili in qualunque maniera a me spettanti il mio diletissimo Marito Jacob Barafael, volendo che lui sia Padrone di tutto quello del che io posso testare, e raccomandandoli, che si ricordi di me.

Epitropi ed esecutori di questo mio Testamento faccio e nomino Salamon Luzena e Rafael Costantini Ebrei, al quali raccomando la puntual essecuzione di questo mio Testamento.

Testamenta Notariae 80 (1760—1767), 149'.

49

1. novembar 1778.

Odluka Maloga vijeća da hrišćanke koje služe po jevrejskim kućama ne smeju biti mlade od pedeset godina; ali ma koliko one bile stare, i one, i Jevreji u čijim su kućama služavke, moraju imati pismenu dozvolu od nadbiskupa ili njegovog zamenika; takođe bez obzira na starost, nijedna od tih služavki ne sme prenoćiti u jevrejskoj kući u kojoj služi; za svaki prekršaj određuje se kazna od dva meseca zatvora.

Captum fuit de terminando, quod nulla Famula Christiana possit inservire Haebrais, nisi completis quinquaginta annis a Nativitate sub paena Contrafacientibus duorum Mensium Carceris in uno e Carceribus hujus Palatij toties quoties et Haebrais, qui illas recipiant, sub eadem paena duorum Mensium Carceris, et Ducatorum centum applicandorum pro lapidibus sternendo Publicam Plateam, hujus Civitatis toties quoties; cum hoc quod non obstante dicta aetate debeat tam Famula quae inserviret Haebrais, quam ipsi Haebrei, in quorum Domo inserviret, obtinere licentiam in scriptis ab Illustrissimo et Reverendissimo Domino Archiepiscopo Nostro, vel ab illius Reverendissimo Vicario sub paenis ut supra respective impositis contrafacientibus; et quod non obstante dicta aetate, et licentia dictae Famulae non possint in Domibus Haebreorum pernoctare, nec

Domini Domorum illas pro pernoctando recipere sub paenis ut supra respective impositis Contrafacientibus.

[In margine:] Die II controscripti publicatum in Lodia Civitatis per Antonium Flori Riverium perlegente Ser Rogerio Bettera Coadiutore.

Consilium Minus 105 (1777—1780), 113—113'.

50

31. juli 1782.

Strogo se zabranjuje pokrštavanje Jevreja bilo na silu bilo prevarom. Prekršioći, ako su stariji od četrnaest godina, biće kažnjeni godinom zatvora u jednoj od morskih tamnica; a ako su mlađi od četrnaest godina, zatvor će im trajati dva meseca, ali će oni svakih osam dana biti šibani pred stražom.

La prima parte è di terminare che chiunque da oggi inavvenire ardisse battezzare qualch' Ebreo per forza o per frode, cada ipso facto in pena il battezzante, se avrà compiti gli anni 14 di un'anno di prigione in una delle tre di pelago, del qual anno debba fare sei mesi con ferri a piedi, e se sarà d'età minore di anni 14, cada ipso facto in pena di due mesi di prigione, e che ogni 8. giorni di detti due mesi debba essere frustato d'innanzi il corpo di guardia, eccetuati solamente que'casi, che sono prescritti dai canoni per i bambini, che si trovassero in punto di morte, e che questa terminazione debba essere dimani immediatamente publicata ad universal intelligenza.

Consilium Rogatorum 190. 204'—205.

51

25. oktobar 1790.

Malo vijeće zaključuje da se ima obrazovati isledenje o nedoličnostima koje su se dogodile u jevrejskoj bratovštini. Ono povlači dozvolu Jevrejima da mogu noćivati izvan Grada i naređuje im da se do sutra vrate u Grad. Najmlađem malovijećniku nalaže se da provede u život odluku vlade po kojoj Jevreji moraju nositi žutu traku oko šešira.

Captum fuit de faciendo processum super inconvenienti novissime sequuto in Schola Haebreorum.

Captum fuit de declarando omnes licentias datas Haebreis standi, et pernoctandi extra Civitatem, esse expiratas, et quod per totam diem crastinam debeant redire in Civitatem.

Captum fuit de committendo juniori Excellentissimi Minoris Consilii, ut faciat exequutioni demandare quod disponit Excellentissimum Rogatorum Consilium videlicet che gli Ebrei debbano portare un cordon giallo attorno il capello.

[In margine:] Die controscripta. Intimateae fuerunt controscriptae terminationes Excellentissimi Minoris Consilii Judae Constantini et Abram Ambonetti ghestaldinis Scolae Haebreorum coram Ser Zamagna Excellentissimi Minoris Consilij.

Consilium Minus 109 (1790—1792), 73.

52

16. decembar 1790.

U Malom vijeću prihvataju se i potvrđuju odluke koje su podneli gastaldi jevrejske bratovštine. Prema tim odlukama, iz redova dubrovačkih Jevreja bira se Mali kapitul, koji vodi sve poslove bratovštine. Čine ga desetorica, od kojih su četiri gastaldi bratovštine, a šestorica naročitim postupkom izabrani članovi. U njemu ne mogu istovremeno biti otac i sin ili dva brata. Funkcije mu traju dve godine. Položivši svečano zakletvu, Kapitul

se sastaje svake subote uveče, a odluke su mu punovažne jedino kada je prisutno bar osam članova. Samo kada su u pitanju novčani poslovi, zaključci moraju biti izglasani sa 7/8 glasova. Kapitul ima pravo i da kažnjava, i to prvi put kaznom do pet dukata, a drugi put kaznom do deset dukata.

Captum fuit de approbando Infrascripta capitula delata a deputatis Haebreorum et de terminando, quod Capitulum Minus dictorum Haebreorum possit toties quoties pro inobedientia damnare unumquemque ex Haebreis pro prima vice usque ad ducatos quinque, et si iterum idem damnandus erit, possint eum damnare usque ad ducatos decem toties quoties, et de terminando, quod medietas dictarum paenarum quae deferenda est in Thesaurariam intelligatur assignata pro reaptatione viarum.

Adi 26. settembre 1790.

In questa radunanza di numero 26 propone il ghestaldo pro tempore di creare il Capitolo piccolo composto di dieci persone, cioè sei in agglunta dei quattro deputati. Si votò e restò con voti venti uno contro cinque.

Adi detto segue

In suddetta radunanza propone il detto nostro ghestaldo di dare la facoltà ai sudetti che saranno creati per lo Capitolo piccolo, di poter agire in tutto e per tutto per conto della nostra Università, eccettuato, che nel disporre dei denari ciò dovrà farsi per sette ottavi de'voti del detto Capitolo piccolo giusta le nostre convenzioni, la quale facoltà vogliamo, che sia osservata dai medesimi, come se fosse il pieno Capitolo, obbligando a quelli i quali saranno creati dal sudetto Capitolo piccolo sotto il vincolo di giuramento di agire con ogni zelo, impegno e vigilanza per tutti gli affari di questa nostra Università anzi il sudetto giuramento dovranno fare in Pubblica Scuola in presenza del nostro maestro di scuola e di tutti gli astanti a ore venti tre dopo terminata l'orazione, di non portare parzialità per chiunque, etiam per li proprj figliuoli etc. Dovendosi radunare ogni sabbato a sera il sudetto Capitolo piccolo per osservare i disordini, e per porre il riparo a questi come pure per ordinare, e regolare gli affari della nostra Università vogliamo, che essendo meno di otto di questi non si chiami Capitolo piccolo, e che non possano disporre di nulla; ma in caso, che in Città non vi fossero otto dei sudetti allora i legittimi, che saranno, potranno a maggior voti creare volta per volta quelli, che mancassero sino al numero di otto, intendendo però che meno di cinque legittimi non possano fare la sudetta votazione, il qual supplemento dovrà pure farsi in caso, che alcuni dei sudetti otto fossero ammalati, o che per qualche legitima ragione non potesse intervenire in quella radunanza, non potendo avere l'elezione per sudetto Capitolo piccolo due fratelli, ne padre e figliuolo, ed a tale oggetto nel mese di settembre prossimo venturo si dovrà prima creare i quattro deputati, e dopo di questi i sei per compimento del sudetto Capitolo piccolo, potendo questi, che saranno oggi creati per questo primo regolamento per tutto il mese di settembre prossimo avere l'elezione nel nuovo regolamento, che sarà per farsi nel venturo settembre, obbligando a questi coi deputati dentro un mese di portare un piano al Capitolo grande per la formalità, e creazione del Capitolo piccolo, il qual regolamento dovrà essere votato per maggior voti del Capitolo grande, si votò la presente parte per sette ottavi de'voti e restò con 24 voti contro due.

Adi 4. ottobre 1790.

In radunanza di questa Università in numero trenta uno a tenore dell'ordine dato dalla nostra Università al Capitolo piccolo di portare un regolamento, col quale si dovrà formare il detto Capitolo piccolo giusta la parte presa il dì 26. settembre 1790. I medesimi in questo di presentano il detto regolamento innanzi a noi, come segue.

Regolamento del Capitolo piccolo

In virtù del comando datoci dalla Università come nella parte presa sotto li 26. settembre 1790. di presentare l'ordine, col quale si dovrà formare innappresso i sei del Capitolo piccolo, crediamo proprio di porli in vista i seguenti capitoli, accioche possano ratificarli, sempre che li crederanno proprij.

Primo. Nel prossimo mese di settembre nel giorno della creazione dei quattro deputati, o sia ghestaldi si dovrà creare dalla nostra Università i quattro deputati, e dopo di essi crearsi a bossolo e balle sei del Minor Capitolo, i quali durar dovranno per anni due tanto quanto esercitano i quattro deputati o sia ghestaldi.

2.do Terminati gli anni due della condotta si dai deputati come dai del Capitolo piccolo, dovrà sempre l'Università creare prima i quattro deputati, e dietro di essi si dovranno votare per età tutti e sei del Capitolo piccolo scaduti, e tre di essi, che avranno maggior voti, restar dovranno nella medesima carica per altri due anni, e crearsi tre nuovi a maggior voti dalla Università ad esclusiva degli altri tre, che ebbero minor voti; ed in seguito ogni due anni dovrà sempre confermarsi dai sei del Capitolo piccolo tre dei vecchi colla regola di sopra, e scorsi i due anni i tre, che restarono esclusi, possono avere l'elezione innappresso.

3.^{zo} Quando poi dei sei del Capitolo piccolo fossero creati per deputati uno, o più d'uno, i restanti dovranno essere votati a più voti, e restar dovrà per Capitolo piccolo quello, o quelli, che avranno avuto maggior voti. Se poi succedesse, che dei sei del Capitolo piccolo fossero creati tre deputati, gli altri tre restar dovranno del Capitolo piccolo. Così pure quando fossero tutti e quattro del Capitolo piccolo creati prima per deputati gli altri due resteranno del Capitolo piccolo senza votazione, e la Università dovrà creare altri quattro per il Capitolo piccolo.

4.to Che possono essere confermati dal Capitolo piccolo i tre, quantunque avessero esercitato anni quattro, sempre colla regola del capitolo secondo. Parimente i deputati possono avere l'elezione dopo la loro condotta di deputati di essere creati dal Capitolo piccolo.

5.to Nella creazione dei sei del Capitolo piccolo non possono esercitare questa carica, nè essere votati quelli fratelli, che non pagassero un per cento di tassa, e questa regola servir dovrà per la creazione del Capitolo piccolo, e non per la creazione dei ghestaldi,

6.to Restar sempre dovrà a carico della Università il formare i tassatori, e fratelli nuovi, e quelli del Capitolo piccolo ed altri deputati, che occorressero.

Letto il detto regolamento fù votato, e restò preso con voti venti cinque di sì contro sei.

Ad 24. novembre 1790. Ragusa

In virtù, ed esecuzione de'suddetti regolamenti fù presa parte nel sudetto Capitolo Minore a pieni voti di supplicare umilissimamente l'Eccellentissimo Minore Consiglio perchè si degni per quiete, e buon governo della nostra Università corroborare colla sua approvazione i sudetti regolamenti fatti dal nostro Capitolo Maggiore sotto li 26 settembre e 4 ottobre 1790. e dare la facoltà al detto Capitolo Minore, che possa oltre delle pene della privazione ad tempus del Capitolo, e di non poter salire alla Sacra Scrittura, ed altre funzioni attinenti alla medesima imporre anche delle pene pecuniarie sino alla somma che si degnarà l'Eccellentissimo Minore Consiglio di prescrivere agli Ebrei, che fossero dispobedienti, giacchè altrimenti sarebbe frustraneo ogni buon ordine, che si procura di far rinascere nella nostra Scuola, e nelle nostre famiglie; con che però chiunque si sentisse aggravato di tale pena, che dal nostro Capitolo Minore li venisse imposta abbia pieno jus ogni volta di reclamare contro la medesima, ed aggravarsi appresso l'Eccellentissimo Minor Consiglio, nostro clementissimo Principe, e con che meta del denaro di dette condanne debba sempre esser portato nella Pubblica Tesoreria e stare a disposizione dell'Eccellentissimo Minore Consiglio e l'altra meta restare per li bisogni della nostra Scuola, come disporrà il Capitolo piccolo.

4. maj 1795.

Proces koji vode kriminalne sudije na dostavu po kojoj je jedna grupa mladih Jevreja, u kojoj su Mojsije David Mandolfo, Abram Pardo, Rafael Mandolfo, Mojsije Mandolfo, Samuel Askoli, Mojsije Luzena, Samuel Valencini, Salamon Maestro, izazvali skandal na ostrvu Lokrum. Otišavši tamo barkama na Krstovdan, oni su našli puno mladih hrišćanki, uglavnom doseljenih u Dubrovnik iz Cavtata, i s njima su u sobi priora benediktinskog manastira plesali kontradance uz zvuke violine. Potom su se, ruku pod ruku sa njima, šetali po manastiru i čak ulazili u crkvu, na užas i uz proteste pojedinih hrišćana.

Essendo venuto a notizia delli Signori Giudici del Criminale qualmente jeri a Croma sia seguito un inconveniente tra alcune donne, e certi Ebrei. Onde per venire in cognizione della verita si forma il presente processo animo etc.

Adi 5. maggio 1795.

Franco Barabich fatto venire coram Ser Zamagna e Ser Sorgo due delli Signori Giudici del Criminale ammonito, giurato.

Dettoli: Sapete ò se potete presupporre per qual motivo siete stato chiamato qui d'innanzi à noi?

Rispose: Domiscgliemse dasteme svali davam pripoviem kakko na Karstov dan prosciasti biosam na Lokrumnu s' Pavom Senkom i Ivanom Lalom i Ivanom Grignoin s' Damianom Milichiem i otiscismo u calughiera u conuenat u jednu kamaru i tusmo usginali i toje bilo pobied na receni Karstov dan i sategha sestra Cate Lunardove s' Zaptata koja stoi u Gradu i kojom sestri nesnam imenna biusci sam fa blo isiscio is recene kamare dosclaie recena sestra uhitilame sa ruku i reklamie: Hodi k'nami, i bioje tad sajedno samnom receni Damian, i uvelame ujednu kamaru, i doscioje i receni Damian u camaru u recenom conuentu i tusam nascio u camari recenu Cate Lunardovu, gne sestru kojom nesnam imena i chier recene Cate kojom nesnam imena i bioje tu igne musg, i josc jedna sgena koiu ne posnam, a mosgebit daie to bila drugha chi recene Cate, i bilisu pet Sgiudiela, to jes jedno Abram alli Juda sin Pardov, a cettiri ostale nesnam imena ma daih vidim posnoblih i kadsam fa uglieso u recenu kamaru ghiesu bili recene sgene i Sgiudielli bilale kamara otvorena, saboraviosavam rieti, dassam nascio u recenom kamari Giva Chentru i receni Givo domie violin, da saudaram, iasam saudaro jednu contradanzu nai parvo i tadsu balalli sfe cettar sgene recene sajedno s' receniem Sgiudiellima i sategha doscioie u recenu kamaru Miho Chentra komu dosam violin i onje saudaro jednu contradanzu iasam tad ballo sajedno s receniem sgenami i s'receniem Sgiudiellima bres ikakua skandala i sategha otisciosam ia sajedno s' receniem Damianom u zarquu na recenom Locrumnu sa smoliti Bogha, a isanas dosclaie sfa recena kumpagnia i isvan recenieh Chentra male uglieso u recenu zarquu bres klobuka receni Pardov sin i giravoje po zarqui sajedno s' receniam sgenama i dva drugha od recenieh Sgiudiela dosclisu prikkro vrata od praha u recenu zarquu i povirili s' klobuzima na glavi, i onciasse retiralli nase i otiscil s'Boghom a naboglichevam pripovighiet Gaspar Marnar na Deskovichiu koie hodio s' receniem Sgiudiellima sa vighieti hochielli dignut klobuk. Riechiuвам savisce da u recenom camari ghiesmo balalli parami daie to kamara Priora od Locrumna, i ugnomeje alcova, a receni Prior scetosè gori po koriduru blisu fugnestara koie gledalu put martvogha morra. Et essendo stato nominato il sudetto Padre Priore persona ecclesiastica e a loro giurisdizione non soggetta li detti Signori Giudici del Criminale si sono protestati, e si protestano, che in alcuna maniera non intendono nel presente processo do procedere contro le persone ecclesiastiche, et a loro non sogette ma soltanto auerli nominate per la dilucidazione del fatto e non altrimenti per la qual protesta dall'ora i detti Signori anno ripetuto, e per ripetuta volero che s'abbia e vogliono nel principio in mezzo e nel fine del presente esame, cosiche piuttosto perisca l'atto, che la protesta. E così &c indi proseguì il suo discorso. Gospodo iavam drugho nelmam cessa rieti.

Giacomo Cesta sartore [...]: Biosam otiscio na Locruman sajedno Stiepom Gabriuem i s' Vlahom sinom Iva Bariaktara i s' Benom Camenarom [...] i kadsmo doscli prid ultimu camaru od koridura [...] Isategha vidiosam da is recene kamare isiscioje sin Muscikov sctoje bio na morru sa sckrivana, koi vodioje a brazetto duie Zavtaiche, ma nesnam cighovesu chierri, alli Cate Lunardove alli gne sestre, isategha sin Jacoba sciavza Sgiudiella koise sove Salamon vodioje drughe dvie dievoicize ma allisu Zavtaiche alli gnekogha Vlahuscichia sodata nesamih dobro rasasno, isategha sin Sabata Mandolfa mlaghi komu nesnam imena vodioje druge dvie dievoicize od recene kumpagnie abrazetto koie niesam posno. Isategha isiscioie Musca Luzena sctioie slusgio u Camposa, i mlaghi sin Abram Pardov, Salamon sin Jacoba klobuciara, Salamon Valenzini Sgiudielli i tisu sfi hodili abrazetto sgenama od recene kumpagnie koie sgene niesam abado kossu, i tuie bio Beno Camenar i drugihj neposnam, i takko otisclisu sfi u zarkvu, a vidiosam daie receni Beno otiscio i on sagnima iasamse mallo protrategno i kadsam sciscio i ia u zarkvu, vidiosamih na isti nacin kakkosu otiscli put zarque, takko opeta vrachialisuse is zarque, i iasamih vidio ghiesu islasili na dogna vrata od zarque. Tad vidiosam da Pero Kuscin koie bio i on na Locrumu i rceni Beno chieralisu recene Sgiudiele da otidu od karstianka, i jasam isti skocio na Cattu Lunardovu ghovorechiom: Kakkote sram nie voditi dievoicize Sgiudielima [...]

Niccolo Gozich sartore [...]: [...] Kadsam doscio na Locruman u convenat nasciosam kamaru od udienze pridtvorenu u koiomje alcova [...] Kadsamse opet povratio u convenat nasciosam u conventu Bena sctucatura i Stiepa Cutlichia koisumi rekli da receni Sgiudiel hodilisu po zarqui abrazetto sgenama, i hitali sa parsi recene sgene ma iavam neumiem rieti allisuih to u zarqui hitali s parsi alli isvan zarque niemi rekko [...]

Stiepo figlio di Miho Vaglialo [...]: [...] Otisclismo na Locruman u manastier u kalughiera i nasciomeje Ghiuro Ivancovish kamenar i rekkomic: Da vidisc Sgiudiela u kamari s, karsciankam ghiesse scetaiu i sdiedu na soffii [...] Kadsu otvorili vrata od recene kamare vidiosam unutrima na fugnestri sina Sabata Mandolfa mlaghieggha ghie darsci iednu nasciu sghenu s' rukom priko sckine ispod pasuha ...

Benedetto Ferretti sctuccatore [...]: [...] Te tri dievoicize tosu gneke Zavtaiche chierri koie stoiu na Priekom [...] Jasam tad viddio okko cettarnesterizu sgena karstianskieh i Sgiudiele [...] Vidiosam dassu bile recene tri dievoicize i receni Sgiudio sin Jacoba Sciavza i iosciera bioje sin Sabata Mandolfa, Salamon sin Jacoba klobuciara, Muscikov sin i Pardov sin komu nesnam imena, gneki koie bio sa dietichia u Natana Ambonetti komu nesnam imenna, a jedan sedmi koie krivieh nogha mamu nesnam imena i te dievoicize i drughe ostale koiesu bile u kumpagnij bilisu chierri Lunardovize s' Zaprata koia stoi ovdì na Priekom, i gne sestra i sestrine chierri koiaje doscla s' Zaprata u Vlasiniem sfeziama sa cinit festu ovdì u Gradu kakkosumi rekli [...]

[...]

Moise Daniel Mandolfo Ebreo [...]: Suppongo d'esser stato chiamato di raccontarli il fatto seguito a Croma giorni passati. Devo dirli, che domenica prossima passata son andato a Croma con Abram Pardo, Rafo figlio di Musciko, e con due soli marinari, e quando siamo arivati a Croma, abbiamo trovato una compagnia dei nostri Ebrei, cioe Moise Luzena, Samoel Ascoli, Salamon Maestro e Samuel Valenzin, e poi ci siamo incontrati con certe Christiane, era capitano Piero Zuchnich e Cate Zaptaicha ma il cognome non li so, ed erano con loro tre figlie di detta Cate, una si chiama Nike, che e moglie di sudetto Zuchnich, e dell'altre due non li so il nome, la sorella di detta Cate, con due sue figlie, una si chiama Slaue e dell'altra non li so il nome, e due altre zitelle e la serva di detto Zuchnich, delle quali zitelle e serva non li so il nome, e poi siamo andati in convento tutti assieme ed il servitore del convento Gianino ci ha dato una camera nella quale siamo entrati e abbiamo trovato un letto, due sedie e due tavole e suppongo che sia la detta camara di Padre Priore, entrati che siamo, e venuta dell'altra gente in detta camara cioe due fratelli Chentrizza, uno si chiama Miho, e dell'altro non si il nome. Marco Pachesi patrone veneto e dopo qualche tempo e venuto Frano Barabich col suo socero e detto Micho Chentrizza aveva il violino e la sudetta compagnia dei Christiani ha detto a Miho; Se volete sonare un poco, che balaremo. Ed il medesimo ha sonato due tre contradanze

ed io, Abram Pardo ed il sudetto figlio di Musciko e Samuel Ascoli abbiamo balato con le sudette Christiane, dopo di questo il sudetto Frano Barabich ha fatto una sonata nel violino, e habiamo balato con dette donne e l'altri Ebrei stavano a guardare, dopo di questo siamo andati tutti in compagnia, per sortire fuori, e quando siamo arivati alla porta della chiesa che era dentro nel convento sudetto Abram Pardo entrò in chiesa in compagnia con detto Barabich, suo suocero e con dette donne ed io ed il sudetto Rafo abbiamo sortiti dal detto convento, ed abbiamo trovato una porta aperta dove non abbiamo creduto, che fosse chiesa solamente siamo entrati nella detta porta del cortile con capello in testa e quando abbiamo visto che era la chiesa abbiamo sortiti adritura fuori ed abbiamo seduti sopra un banco nel detto convento, dove poi Giacomo Costa con li suoi compagni ci anno venuti per bastonarci, dicendo il detto Costa: Come venite voi a balare con le nostre donne nel vonvento, e condurre le dette donne a brazetto ed ancora entrar in chiesa dove ci sono dei santi? E così noi abbiamo sortiti dal convento e poi dopo di questo ci siamo imbarcati e siamo andati verso Città. Io altro non so [...]

Raffaele Mandolfo Ebreo [...] : [...] Erano venuti due fratelli Chentra, ed uno di detti che si shiama Miho aveva il violino, e le dette donne l'abbino detto che sonasse nel violino, il medesimo sonava ed io, Abram Pardo, Moise Mandolfo e Samuel Ascoli balavamo varie contradanze con le sudette donne, e li altri Ebrei stavano sedendo [...] E finito il ballo siamo sortiti dalla detta camara in compagnia di dette donne, ed io ho corteggiato due delle dette donne, Abram Pardo e Moise Mandolfo pure anno dato il braccio à diverse ragazze di sudetta compagnia, ed c'era anche Frano Barabich che corteggiava le ragazze [...]

[...]

Salamon Maestro figlio di Giacomo Maestro capliere Ebreo [...] : [...] Domenica antepassata son andato io al scoglio di Croma con Samuel Ascoli, Moise Luzena e Samuel Valenzin, e con patron Pacase Veneziano e quando siamo arivati al detto scoglio siamo andati nel convento dei monaci ed il servitore Giovanino di detto convento c'ha dato una stanza per poter pranzare, e dopo d'aver pranzato abbiamo sentito il susorre di gente nel detto convento, e sonare nel violino à questo siamo sortiti dalla camera ed abbiamo visto diversa gente à balare nel corridore del convento e dopo di questo è venuta una compagnia di certe donne e homini, le quali donne e homini non li conosco ed era con loro Moise Mandolfo Ebreo e degli altri Ebrei non l'ho visti e tutti di detta compagnia sono andati in una camera e dopo poco tempo io son entrato in detta camera dove era la detta compagnia ed ho visto che le dette donne ballavano con Moise Mandolfo, Abram Pardo, Raffaele Mandolfo e Samuel Ascoli ed il fratello di Miho Chentriza ed il sudetto Miho sonava nel violino e loro balvano le contradanze [...]

Lamenti del Criminale 206, 8'-34.

28. mart 1792.

Malò vijeće potvrđuje dva zaključka jevrejskog Malog kapitula o ponašanju Jevreja u Gradu. Prvim se nalaze svim Jevrejima, stanovnicima Dubrovnike i prolaznicima, da se od sedamnaestog časa Velikog četvrtka pa do trećeg dana Uskrsa zaključno ne smeju šetati ni zaustavljati na Prijekom I po ulicama Izvan Geta; mogu samo prelaziti iz kuće u kuću i dolaziti u bratovštinu na uobičajene molitve. Za svaki prestup predviđa se kazna od pet dukata. Po drugom zaključku, zabranjuje se u toku dveh večeri Purima, jevrejskog karnevala, kao i svako drugo veće preko godine, šetanje po Prijekom I ulicama van Geta, ili kucanja na vrata jevrejskih kuća van Geta; jedino se može ići iz kuće u kuću i na molitve, i to uvek sa svetiljkom u ruci.

Captum fuit de approbando infrascripta duo capitula allata a Schola Haebreorum et de eadem inserendo in eorum Matriculam et sunt tenoris sequentis videlicet.

Adi 18. marzo 1792.

In radunanza d'oggi nel Capitolo Minore in pieno numero fù presa parte d'inibire a tutti quelli di nostra nazione qui abitanti e passeggeri, che dall'ora 17. del Giovedì Santo sino passati li tre giorni di Pasqua non possa alcuno passeggiare, nè fermarsi al Priechi, o nelle strade fuori del Ghetto, che solamente passare da casa in casa, e venire in Scola alle solite orazioni sotto pena al contrafaciente di ducati cinque volta per volta dedicata la metà alla Tesoreria, e l'altra metà ad arbitrio del Minor Capitolo giusta il comando dell'Eccellentissimo Minor Consiglio; si votò, a restò per tutte.

2.do S'inibisce similmente, che tanto nelle due sere del nostro carnevale (detto da noi Purim) com'in ogni altra sera di tutto l'anno non possa alcuno passeggiare per il Priechi, o nelle strade fuori di Ghetto, nè tampoco bussare alle porte delle nostre case di fuori il Ghetto senza legittimo motivo, come finora v'era l'abuso: si potrà però passare d'una casa all'altra, et in scola all'ora dell'orazioni sempre però col lume sotto pena come sopra; restò, presa con voti nove contro uno.

Consillium Minus 109 (1790—1792), 222—222'.

55

25. decembar 1795.

Samuela Askolija šamarao je i vređao u kafani Petar Petrović kada je ovaj od njega tražio da mu plati nekakav dug. Tako je došlo do Askolijeve tužbe.

Samuel Ascoli Ebreo fece querella contro Pietro Petrovich Murlaco dicendo qualmente: passato jeri il detto querelato m'ha dato un schiaffo in pubblico Caffè dicendomi anche becco fututo. Però domando giustizia.

Testes
Vize Vodopich
Jacob Terni

Adi 5. genaro 1796.

Giacomo Terni Ebreo testimonio [...] disse: Prima due tre giorni delle Feste del mese di dicembre cioè del Natale passato mi son trovato nella Caffeteria di Antonio Olivieri ove s'è trovato Pietro Pettrovich Murlacco, ed erano diversi galantomini, che giocavano alle carte, intanto è comparso Samuel Ascoli Ebreo ed ha ricercato da Pietro Pettrovich che li pagasse certo denaro. Il detto Pettrovich li rispose che allora non voleva darglielo, ed avendo a questo replicato il detto Ascoli che egli aveva bisogno del suo denaro, e che voleva averlo subito, ho veduto, che il sudetto Pettrovich l'ha dato una mano traversa nel viso, ma io non posso dire, che sia stato schiaffo; a questo si sono state trovate diverse persone, tra le quali mi ricordo d'essersi trovato Ser Vincenzo Vodopich.

Lamenti del Criminale 206, 153.

56

14. februar 1796.

Jedna karnevalska šala s Jevrejima koja se završila na sudu. Juče uveče, dok je Josip Leon Mandolfo bio u društvu nekih Jevrejki, Damjan Pantelica Vlah, pokriven ogrtačem, bacio se na zemlju da bi poplašio žene. Žene su bile u drugom stanju, i Josip je danas prekoreo Damjana zbog njegove neumesne šale; ovaj ga je na to gurnuo. Vojnik Đuro Arbanasin, koji se našao u radnji gde se to zbilo, tukao je Josipa po glavi.

Giuseppe Leon Mandolfo Ebreo fece querella contro Damiano Pantelizza Murlacco e Ghiuro Arbanassin soldato dicendo qualmente: ieri sera fui in compagnia di certe nostre Donne gravide, il detto querelato si buttò per terra con un Capotto col quale s'è coperto per spaurirci e sta matina sono andato in Botegha di Mattia Fucoje scarparo, ove trovaj il detto Murlacco dicendoli alle bone: Per qual motivo volevate spaürirci? A cio il medesimo mi rispose: Scto bleisc? dandomi una splnta d'indi il detto soldato quale s'è trovato presente in detta Bottegha m'ha percosso con piu pugni in testa. Però domando giustizia.

Testes
Troio Pizetich
Mattia Fucoje scarparo
et altri.

Adi 15. Febraro 1796.

Giuseppe Leon Mandolfo Ebreo per parola data a me Coadiutore disse d'essersi rapacificato con li sudetti Damiano Pantalizza e Ghiuro Arbanassin soldato e che li perdona l'offesa ne altro dalli medesimi pretende per aver avuto e ricevuto dalli stessi tutte le sodisfazioni possibili pregha anche li Signori Giudici del Criminale a perdonarli l'offesa. Et sic etc.

Lamenti del Criminale 207 (1796—1797), 20.

57

26. februar 1796.

Izrael Maestro tuži Karla Leprija da ga je juče najpre vredao, a zatim udarao po grudima i glavi, tako da je bio primoran da posle toga pušta krv.

Israel Maestro Ebreo fece querella contro Carlo Lepri dicendo qualmente: jeri dopo pranzo il detto querelato dopo che m'ha ingiuriato con parole offensive, mi diede del pugno in petto, e sulla testa, a mottivo di che ho fatto il salasso, però domando giustizia.

Testes:
Don Natale Salatich
Giovanni Pietro Perich
Angelo servitore di Bottega.

Adi 29. Febraro 1796.

Reverendo Don Natale Salatich testimonio prodotto coram Ser Pozza e Ser Sorgo due delli Signori Giudici del Criminale ammonito, giurato sopra la sudettà querella tacto pectore more sacerdotali colla solita protesta citra poenam sanguini.

Disse: Sabato dopo pranzo, come Israel Maestro ha esposto io non mi sono trovato presente alla Baruffa seguita tra di loro, ma bensì a quella della matina di sabato seguita nella Botegha del Caffè, dove Carlo Lepri pretendeva dimostrare Israel Maestro troppo soprafino nel maneggio dei negozj e mi disse, che Israel detto l'istessa notte della nozze, dopo essersi coricato colla Moglie in letto dopo poco tempo sorti dalla Camera dicendo: Non voglio dormire questa notte colla mia Moglie, e che in vista di questo suo fatto la gente di casa incominciò a pregare sudetto Israel, acciò andasse al letto, ed egli rispondeva non voglio, e allora gli anno promesso di dare due cento zecchini, ed allora si quieto, ed andò a coricarsi colla propria moglie. Israel Maestro nel sentire questo si alzò in piedi, ed andò contro Carlo Lepri con dirli: La mia moglie è onorata, Barone, Birbante. E con un pugno ha minacciato al detto Lepri; allora il

detto Lepri l'ha dato colla mano due percosse sopra il collo, e prendendola per la mano l'ha tirato sino alla porta della Botega, e di nuovo li ha dato colla mano due percosse sopra la schiena al detto Israel e questo vi potrà testificare Angiolo Colombo, quale era dentro la Botega. Et tantum dixit etc.

Adi detto.

Angiolo Colombo testimonio prodotto coram li Signori Giudici del Criminale Banca a pieno ammonito, giurato ed interrogato sopra la retroscritta querella.

Disse: Sabato mattina predetto mi sono trovato nella Botega di Carlo Lepri a far il Caffè, ed ho inteso un certo sussurro non avendo inteso cosa fosse e dopo di questo mi sono voltato, ed ho sentito, che Israel Maestro Ebreo diceva replicatamente al detto Carlo: Porco. Poi mi sono avanzato, ed ho veduto, che Carlo ha preso per la mano al detto Ebreo, e l'ha cacciato dalla Botega, ma io non ho veduto che habbia il detto Carlo percosso al detto Ebreo, perche ero voltato, e badavo a far il Caffè, ne ho sentito veruna percossa, e questo vi potrebbe testificare Don Bosgio Salatich ed altri non ho veduto in Botega in tempo di questa questione, che era tra detto Carlo ed il detto Ebreo. Et tantum dixit etc.

Lamenti del Criminale 207 (1796—1797), 28, 31.

58

14. april 1796.

Daniel Terni tuži Isaka Kamposa i Salamona Vite Parda da su ga juče tukli pešnicama po glavi i da su ga hvatali za gušu i vukli za kose.

Daniel Terni Ebreo fece querella contro Isac Campos e Salamon de Vita Pardo Ebrei dicendo qualmente: jeri li detti querelati m'anno maltratato con pugni in testa indi m'anno perso per la gola e per li capelli però domando giustizia.

Testes:

Moise Penzo

Isac Valentin et altri.

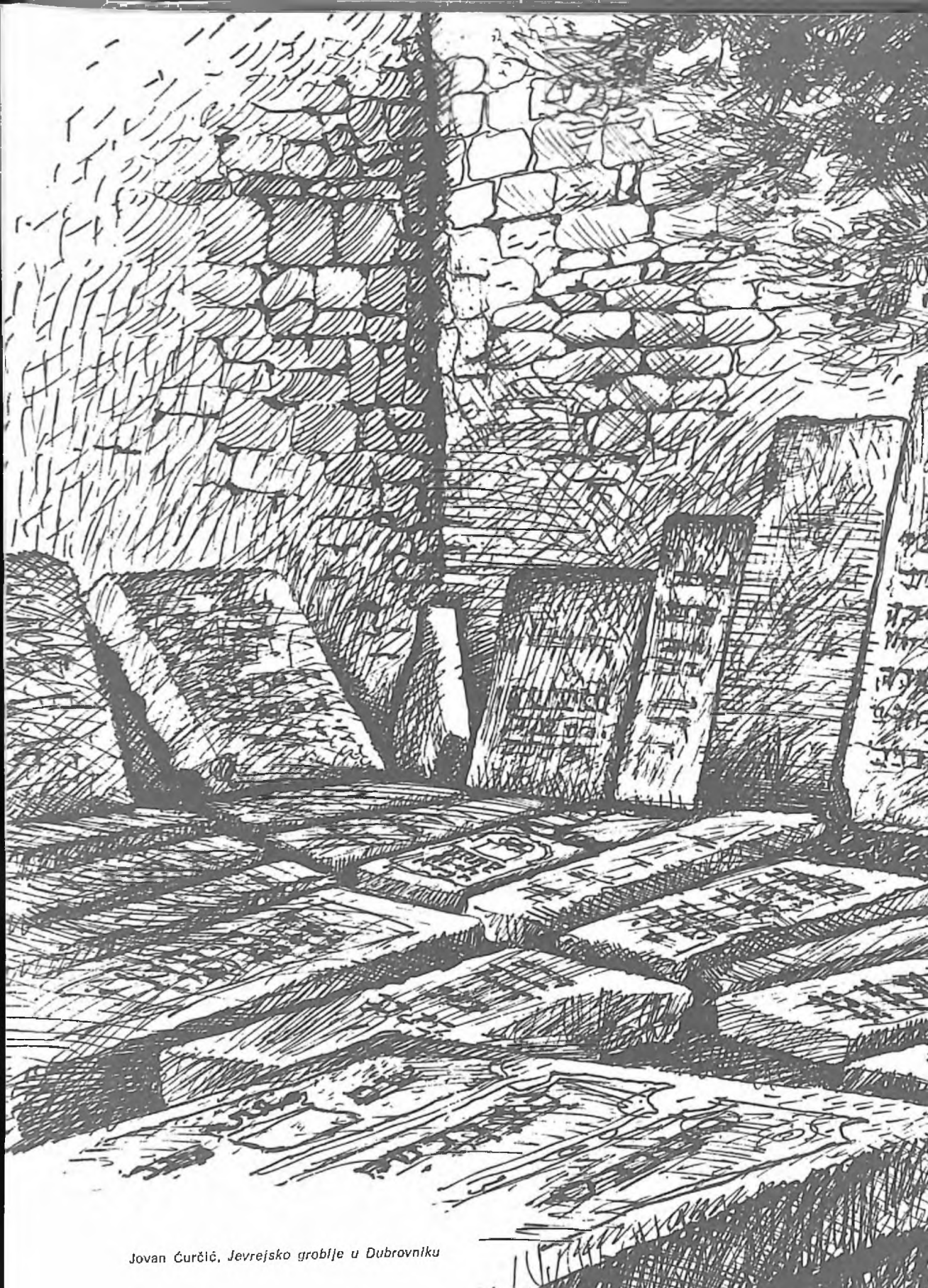
Adi 18. detto.

Daniel querelante sudetto per parola date à me Cancelliere disse d'essersi rapacificato con il sudetto querelato e che li perdona l'offesa, ne altro dal mede 'mo pretende per aver avuto e ricevuto dallo stesso tutte le possibili soddisfazioni p'ega però anche i Signori Giudici del Criminale à perdonarli l'offesa. Et sic etc.

Lamenti del Criminale 207 (1796—1797), 50.

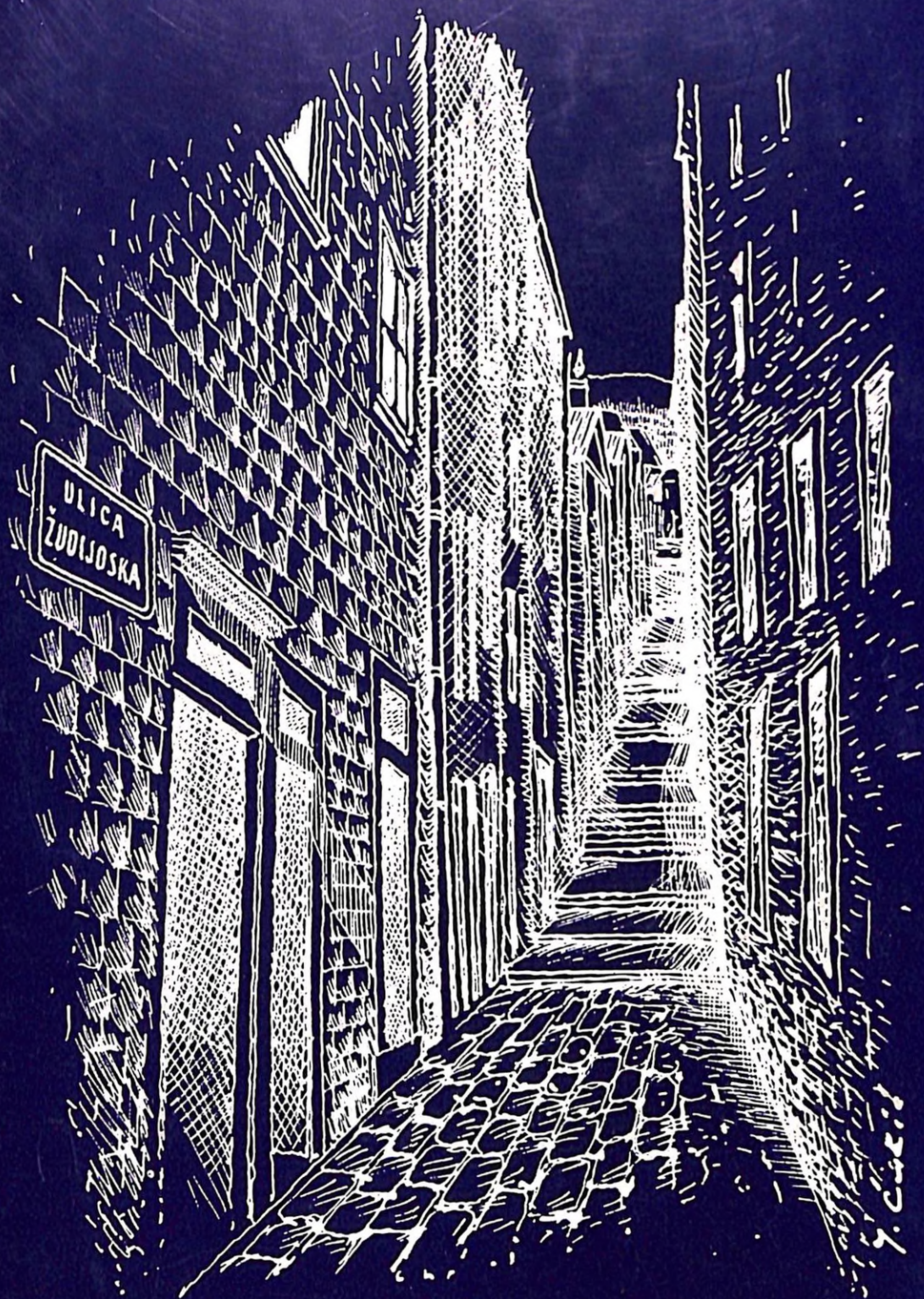
SARADNICI

TADIĆ dr Jorjo, akademik, profesor Univerziteta, Beograd
SAMARDŽIĆ dr Radovan, profesor Univerziteta, Beograd
POPOVIĆ dr Toma, naučni saradnik Istonijskog instituta, Beograd
HRABAK dr Bogumil, profesor Univerziteta, Priština
MÜNSTER dr Ladislao, profesor Univerziteta, Bolonja
NEDELJKOVIĆ dr Branislav, naučni savetnik Istonijskog instituta, Beograd
ŠUNDRICA Zdravko, arhivist, Dubrovnik
ORLIĆ dr Đuro, lekar, Dubrovnik
TOLENTINO Emilio, predsednik Jevrejske opštine, Dubrovnik
PANTIĆ dr Miroslav, profesor Univerziteta, Beograd
NEVENIĆ — GRABOVAC dr Darinka, docent Univerziteta, Beograd
GLESINGER dr Lavoslav, lekar i publicista, Zagreb
GUSIĆ Marijana, direktor Etnološkog zavoda JAZU, Zagreb
EFRON Zusia, direktor Umetničkog muzeja, Ein Harod

Jovan Ćurčić, *Jevrejsko groblje u Dubrovniku*

Y. C. 1928